

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УДК 94(47+477)«1921/1926»

На правах рукопису

СВЯТЕЦЬ Юрій Анатолійович

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
(СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук,
професор БОЛЕБРУХ А. Г.

Дніпропетровськ 2008

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОБИ НЕПУ НА ТЛІ ЗАГАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	17
1.1. Сутність нової економічної політики у творах радянських урядовців 1920-х років	18
1.2. Основні аспекти нової економічної та аграрної політики у творах суспільствознавців 1920-х років	60
1.3. Нова економічна політика як метафора радянського суспільствознавства (1930–1980-ті рр.)	87
1.4. Пострадянська оцінка нової економічної політики (1990-ті – 2000-ні рр.)	130
Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ	161
2.1. Об’єктно-орієнтована парадигма історичного дослідження	161
2.2. Геоінформаційні аспекти історичного дослідження	178
2.3. Емуляція теорії катастроф для соціально-економічної історії	205
Розділ 3. СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	218
3.1. Класифікація історичних джерел до вивчення історії українського селянського господарства 20-х рр. ХХ ст.	218
3.2. Структура статистичного обліку сільського господарства в роки непу	251
3.3. Вибіркові весняні переписи (опити) селянських господарств України як історичне джерело	260
Розділ 4. ФАКТОРИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР У РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1922–1926)	280
4.1. Динамічна аграрна типологія України	283
4.2. Фактори соціально-економічного розвитку селянських господарств УСРР у роки нової економічної політики	383
4.3. Дослідження стійкості селянського господарства як соціально-економічної системи	407
ВИСНОВКИ	414
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	427
ДОДАТКИ	635

ВСТУП

Сільське господарство є одним із найдавніших занять людства. У такий спосіб реалізовувалася генетична єдність людини з природою. Попри тривалий час їх взаємин технологія хліборобства вдосконалювалася вельми повільно ніби через підсвідоме прагнення трударів до гармонії з рідною землею. Хлібороби уважно вивчали закономірності погодних явищ і виробили народний календар, який нині, у часи технологічних революцій, зачаровує точністю і надійністю. Воднораз саме природні умови краю визначали специфіку та характер сільсько-го господарства, породивши його спеціалізацію та розподіл праці. Різноманітність цих форм діяльності не можна вписати в рамки монопольної класової теорії, яка не враховує локальних умов та вироблених практикою життя традицій. Волюнтаристське запровадження нових принципів суспільного устрою у патріархальний соціум спричиняв непередбачувані наслідки, оскільки наражався на інертність системи, яка до певного моменту здатна не реагувати на зовнішні подразники, зберігаючи свій гомеостазис, тобто генеральну лінію функціонування. Але систематичне й аперіодичне розхитування будь-якої системи з часом стимулює внутрішні протиріччя у системі з подальшим переходом до непередбачуваної поведінки. В умовах же хаотичності достатньо малого зрушення керівного параметра для того, щоб соціально-економічна система, і сільське господарство зокрема, змінила свою сутність або структуру. Такі зміни відбулися в селянському господарстві наприкінці воєнного комунізму, коли після кількох років кабальної продовольчої розкладки, за якою селянам влада залишала в кращому разі самий прожитковий мінімум продуктів після реквізицій, тобто позбавляла якихось засобів до розвитку, варто було навесні кілька днів простояти морозній погоді й мільйони селянських родин потерпали від голоду. Негода найдужче вразила посіви степових округів УСРР, які вирізнялися серед інших регіонів аграрною монокультурністю. Відсутність альтернативних рослин у посівному клині викликана була як природними умовами краю, так і результатами суспільно-політичних катаклізмів, що найдужче зачепили саме південь України

у роки першої світової та громадянської воєн. Зауважимо, що голод початку 1920-х рр., власне як і гуманітарна катастрофа попереднього періоду, спричинила неабиякі демографічні зміни в республіці. На півдні України відбувалася депопуляція села як внаслідок дуже високої смертності, так і в результаті механічного руху хліборобів у кращі райони та міста. Внаслідок такої демографічної динаміки змінилося співвідношення міського та сільського населення. Людина, будучи істотою соціальною, в сільських умовах півдня України змушена була долати неабиякі дистанції, щоб попорати свої ділянки. Відтак у часи лихоліття (воєн, голоду, посухи) відстані між господарствами прирікали поодинокі сім'ї на загибель, якщо вони не гуртувалися. Та й державним органам влади, яка б вона не була, допомагати таким розпорошеним обійстям не так вже й легко. Селянський епістолярій до центральних органів преси свідчить, що навіть у густо населених подільських чи волинських округах радянська влада не завжди була наявна або належно виконувала господарські функції. Нормою життя в ті часи ставало надсилання уповноважених, яких селяни мало шанували, вважаючи їх за нероб, «чужоземців» або здрайців. Тому в тяжкі часи степняки радше подавалися до густо заселених регіонів, де, якщо вдатися до експресії, й померти не так страшно. Згодом на їх місце влада, мотивуючи свої акції пролетарським інтернаціоналізмом, рекрутувала переселенців з позаукраїнських просторів. І відтак етнічний складник вже в ті часи істотно змінив статус південно-східного краю України, що достатньо гостро відчувається у теперішній час.

Неоднозначні процеси не могли не позначитися на подальшому ході історії. Зрозуміло, що будь-яка складна соціально-економічна система функціонує й еволюціонує завдяки наявності внутрішніх суперечливих чинників та в результаті протидії й адаптації до зовнішніх факторів не завжди сприятливого середовища. Найкращим прикладом такої адаптивної системи виступає саме селянське господарство, що як система функціонує споконвіку. Цей рід діяльності зберігав свій *status quo*, не зважаючи на суспільні та цивілізаційні траєкторії. Жодне місто, жодна імперія не могла існувати без продуктів харчування, а промисловість без сільськогосподарської сировини. Селянське господарство в усі

часи годувало, одягало та взувало і короля, і жебрака. Найжахливіші катастрофи на століття або назавжди спустошували міста. А село незабаром відроджувалося, бо природні процеси чи божественна сила значною мірою непідвладні жодним політичним режимам. Неосяжна енергія, що дає життя на планеті, яку названо на честь родючого ґрунту, ніби матеріалізувалася у природних факторах (сонячне світло й тепло, ґрунти, води, атмосфера, біогеоценоз), які щоразу відроджують селянське господарство.

Традиційно вважається, що основною причиною існування дрібних селянських господарств у роки нової економічної політики була їх незаможність, або недостатня забезпеченість робочою силою, тягловою худобою, сільськогосподарським реманентом та знаряддям. Проте ще у 20-ті рр. ХХ ст. окремі дослідники ставили під сумнів правомірність такого погляду. Наприклад, Г. Раєвич 1926 р., розмірковуючи про способи визначення обсягу селянського господарства, називав такі основні його параметри, як розміри землекористування, технічне обладнання, інтенсивність виробництва [1707, с. 10]. Щоправда, джерелом для власних досліджень автор обрав матеріали бюджетних обстежень селянських господарств 1910–1915 рр. російських (Тамбовської, Ферганської, Волоколамської, Симбірської, Ярославської, Пензенської) губерній.

Двома роками раніше К. Воробйов, аналізуючи методологію сільськогосподарського районування, виокремив низку показників для вивчення специфіки організації селянського господарства у певних районах [964]. Автор наукової розвідки назвав такі ознаки інтенсивності господарств, як пропорції екстенсивних та інтенсивних культур, молочна або свинарська спеціалізація тваринництва, питома вага пару, перелогів, посівів трав та ріллі. Названі ознаки, за словами К. Воробйова, концентрують у собі спосіб сільськогосподарського виробництва. Так, зменшення посівної площі та зменшення гурту худоби означало скорочення аграрного виробництва, спричиняло збільшення закупок сільгосппродуктів та стимулювало розвиток сторонніх промислів, а відтак деградацію селянського двору. Тобто питання інтенсивності господарств та обсягу їх виробництва

неабияк взаємопов'язані й правлять за індикатор дієздатності селянських господарств.

Того ж 1924 р. директор Інституту сільськогосподарської економії професор О. В. Чаянов у монографії «Оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств» доводив, що ідеальним апаратом сільськогосподарського виробництва є не латифундія й не ферма, а новий тип господарської організації, в якому організаційний план розщеплений на низку ланок, кожна з яких оптимізована за розмірами. Вчений ідеальним вбачав таке селянське сімейне господарство, що виокремило з власного організаційного плану всі ті його ділянки, в яких перевага великого виробництва над дрібним була безсумнівною, що й створювало б передумови для об'єднання їх у кооперативи [1989, с. 3–4]. Визначаючи сільськогосподарське виробництво як використання людиною сонячної енергії, що падає на площу поверхні землі [1989, с. 7], О. В. Чаянов наголошував, що людина не може сонячні промені, які падають на 100 дес., зібрати на одну дес., оскільки за власною сутністю сільське господарство об'єктивно пов'язане з простором. Тобто більшому сільськогосподарському виробництву відповідає більша площа. На цій підставі автор дійшов висновку про те, що у рільництві кількісна перевага великого господарства над господарством дрібним не істотна [1989, с. 7]. На той час професор-аграрник й уявити собі не міг, що за якесь століття людство почне вирощувати генетично модифіковані рослини, які дають десятикратне збільшення врожайності. Зростання, яке, на думку О. В. Чаянова, безсумнівно, притаманне сільському господарству, не може бути помітно значущим, а тим більше істотним у стислий проміжок часу, оскільки дає помітний ефект тільки при переході від карликових господарств до таких, що можуть використовувати повністю основний складний реманент, бо карликові господарства не повною мірою використовують навіть наявний реманент і, розширюючи власну площу, обробляють її тими ж засобами шляхом повнішого їх застосування [1989, с. 8]. Отже, велике аграрне виробництво зовсім не обов'язково має витіснити собою дрібне. Селянське господарство, будучи неминуче розкиданим у просторі, вимагає переміщення у цьому просторі великої кількості предметів –

людей і тварин, машин, знарядь і реманенту, насіння, добрив та вирощуваних рослин, що обов'язково збільшує транспортні витрати, а відтак позначається на собівартості продукції [1989, с. 8]. Особливо зростає навантаження у разі заміни екстенсивної системи господарювання інтенсивною – заміни колоскових рослин просапними та технічними культурами (буряком, турнепсом, картоплею, соняшником, коноплями тощо) [1989, с. 9]. Звідси професор робив висновок, що сама природа сільськогосподарського виробництва обмежує можливості його збільшення [1989, с. 10].

О. В. Чаянов наголошував, що при вирішенні проблеми переваг великої та дрібної форм господарства методологічно не можна обмежуватися тільки кількісним зіставленням їх показників, – протиставляти треба «не кількість іншій кількості, а різні кількості між собою» [1989, с. 5]. Іншими словами, «йшлося не про боротьбу великої та дрібної форм виробництва у сільському господарстві, а про порівняну живучість та стійкість капіталістичного рільництва, що ґрунтується на найманій праці, з одного боку, та сімейного селянського господарства, якісно відмінного від першого як за власною структурою, так навіть і за основним розумінням вигідності господарчих починань, з іншого боку. Уважний розгляд питання безсумнівно засвідчував, що якісні переваги трудового господарства компенсують значною мірою його кількісну слабкість» [1989, с. 5].

М. П. Макаров визначав сільське господарство як «господарчу діяльність людини, спрямовану на створення потрібних їм предметів шляхом використання творчих сил ґрунтів, рослин та тварин» [1490, с. 23]. За його словами, «сільський господар поширює свою працю на всі сторони та частини природи. Він прагне привести природу, втілену в ґрунтах, рослинах, тваринах, світлі, теплі тощо, у такий стан, за якого вона давала б людині найбільшу кількість потрібних їй продуктів» [1490, с. 24]. Організуючи сільське господарство, людина то надає природі провідну роль у виробничому процесі, то обмежує її роль і підпорядковує собі [1490, с. 24]. Підкоряючи природу, праця людини відіграє дедалі більшу роль у виробничому процесі й земля дедалі ретельніше використовується [1490, с. 25]. Тривале й планомірне використання факторів (праці, землі,

капіталу, сировини та матеріалів) з господарчою метою М. П. Макаров назвав організацією сільського господарства [1490, с. 23]. Справа організатора господарства полягає у тому, щоб знайти такі пропорції факторів (які можуть бути взаємно замінюваними або доповнюваними), щоб одержати найбільший зиск [1490, с. 26]. Іншими словами, селянин прагне оптимально вигідного співвідношення видатків факторів виробництва, за якого господарство отримує найвищий дохід, хоча не всі фактори отримують найвищу оплату [1490, с. 32]. Водночас М. П. Макаров наголошував на тому, що безумовно кожне господарство ведеться задля доходу і кожен господар прагне отримати якомога більший дохід з якомога меншими видатками. Але у кожному соціальному типі господарства існує своя оцінка видатків та своя оцінка доходу [1490, с. 43]. У трудовому господарстві власник оцінює дохід з огляду на всю суму існуючих у нього потреб. Трудовими називають (О. В. Чаянов, Б. Д. Бруцкус) таке господарство, яке має на меті забезпечити родину засобами до існування шляхом вигідного використання робочої сили сім'ї та наявних у її розпорядженні землі й засобів виробництва. У такому господарстві напруження трудових сил сім'ї регулюється рівнем задоволення потреб трудової сім'ї [1490, с. 43–44]. Якщо господарство є відносно невеликим, то воно значною мірою залишається споживацько-трудовим. Під впливом підвищеної вигідності видатків праці або посиленого прагнення до додаткового доходу трудові господарства вже організують як здобувацькі. Зазвичай така можливість з'являється у більших трудових господарств, оскільки в дрібніших у силу невеликого доходу потреби ще недостатньою мірою задоволені [1490, с. 44].

Зростання розмірів господарства є водночас перехід від одного соціального типу до іншого. А кожен соціальний тип господарства має свою господарчу психологію, свій господарчий мотив, а, отже, і власні принципи організації господарства. Водночас різні системи та напрями сільського господарства зовсім не однаковою мірою уживаються з різними розмірами та соціальними типами господарств [1490, с. 47]. Кожен напрям та система господарства має власні вимоги до кількості землі, праці та засобів виробництва. Кожному соціальному

типу господарства відповідає певна якість та організація праці. Пролетаризовані господарства залишають якісно гіршу робочу силу (літніх людей, жінок, підлітків) у своєму обійсті, віддаючи кращі сили на заробітки. Трудове господарство зазвичай має повний склад сімейної праці з сімейною дисципліною та загальною зацікавленістю у результатах виробництва. Видатки праці та капіталу, власне як і чистий дохід, розглядають й оцінюють по-різному в кожному соціальному типі господарства. Це й спричиняє відмінності в системах та напрямках господарювання різних соціальних типів господарств [1490, с. 48].

Організація сільського господарства, наголошував М. П. Макаров, є поєднання всіх факторів господарства в одне ціле. Найдрібніша деталь організації залежить від господарства у цілому і, навпаки, все господарство у цілому, на думку економіста-аграрника, визначається у своєму існуванні кожною частиною [1490, с. 57]. Іншими словами, М. П. Макаров ще у 20-х рр. ХХ ст. зауважував на необхідності вивчати селянське господарство з позицій системності. При цьому важливо пам'ятати про той вплив, який чинить один фактор на продуктивність іншого. Водночас не можна установити скрізь і завжди однаковий рівень впливу [1490, с. 65]. Тобто автор звертав увагу на статистичний характер взаємодії факторів сільськогосподарського виробництва, що спричиняє необхідність досліджувати селянські господарства із застосуванням математико-статистичних методів.

М. П. Макаров наголосив також, що навіть за збереження певної натуральності селянського господарства воно не звільнене від впливу ринку [1490, с. 77]. Водночас, навіть у грошовому господарстві залишається 20–30 % видатків у натуральній формі [1490, с. 76]. Зростання торгово-промислової частки населення за рахунок сільського населення формує ринки для сільськогосподарських продуктів. Вони ж утворюються внаслідок зростання суспільного розподілу праці не тільки між людьми, а й між районами і навіть країнами. З посиленням різноманітності у спеціалізації сільського господарства окремих країв власне сільське населення уособлює собою ринки сільгосппродуктів [1490, с. 69–70]. Отже, складність селянського господарства як соціально-економічної

системи полягає не тільки у великій кількості взаємодіючих елементів і підсистем у ньому, а й у різноманітності реалізацій (типів), спричиненій не завжди однаковим впливом таких зовнішніх чинників, як, наприклад, ринкова кон'юнктура чи відстань до ринку, природнокліматичні умови або соціальні зрушення. Сума таких зовнішніх та внутрішніх чинників породжує певні типи організації селянських господарств, притаманні відповідним регіонам. Причому, якщо природні умови значною мірою залишаються іммобільними або принаймні малозмінюваними, то суспільні умови організації сільського господарства динамічно модифікуються. Їх трансформація спричиняє зміну статусу природних умов, які впливають на організацію аграрного виробництва [1490, с. 83–84].

Сучасна українська історіографія непівського періоду доволі суперечливо відображає сутність селянського господарства. Детальний аналіз історіографії непівсько-аграрної тематики подано в окремому історіографічному розділі. Не заглиблюючись у деталі поглядів, можна зауважити, що рельєфно вимальовуються принаймні дві полярні концепції непівських процесів. По один бік стоять історики, котрі вбачають чимало позитиву в соціально-економічній системі цього періоду, по інший – критики більшовицького режиму та тоталітарної підконтрольності майже усіх сфер життя тогочасного суспільства. Така опозиція є цілком природна з огляду на правічне змагання лібералізму з авторитаризмом. Однак бажано мати не експресивні оцінки таких складних соціально-економічних історичних процесів, а науково обґрунтовані. Одним із таких ключових питань для історії непу є з'ясування того, наскільки стабільною була в умовах нової економічної політики така соціально-економічна система, як селянське господарство, що на той час було чи не провідною галуззю української господарки. Іншими словами, чи забезпечила соціально-економічна політика більшовиків у 20-х рр. XX ст. цілеспрямоване піднесення аграрного виробництва та селянського добробуту на основі чітко визначених економічних інтересів та стимулів? Які перспективи розвитку загалом мало селянське господарство в умовах непу? Якою мірою соціальний чинник порівняно з природним визначав специфіку та темп такого розвитку?

Отже, **метою** даного дослідження є розроблення методологічного інструментарію, який дозволив би чітко визначити загальну модель функціонування українського селянського господарства як системи в умовах непу.

Для досягнення означеної мети вирішувалися такі **завдання**:

1) проаналізувати історіографічну традицію та з'ясувати історіографічну ситуацію щодо основних напрямів та методологічних засад дослідження суспільства в цілому й сільського господарства, зокрема, у роки нової економічної політики;

2) виявити комплекс джерел, на основі яких історики реконструювали соціально-економічні процеси в роки непу;

3) визначити склад методологічної бази історико-аграрних досліджень не-півського періоду;

4) здійснити евристику та побудувати на основі об'єктно-орієнтованого підходу класифікацію історичних джерел, що містять інформацію з аграрної історії 20-х рр. ХХ ст.;

5) обґрунтувати вибір статистичних джерел як інформаційної бази для побудови загальної моделі функціонування українського селянського господарства як системи в умовах непу;

6) перетворити комплекс статистичних матеріалів щорічних вибірко-вих весняних переписів селянських господарств із застосуванням технологій баз даних на геоінформаційну систему, яка забезпечує багаторазове звернення й багаточільовий аналіз просторово розподілених даних;

7) з'ясувати за допомогою методів багатовимірної ієрархічної класифікації регіональні типи аграрного виробництва, що формувалися у названий період;

8) визначити методом головних компонент латентні чинники, що впливали на розвиток українського селянського господарства 20-х рр. ХХ ст.;

9) побудувати на основі положень теорії катастроф математичну модель соціально-економічного процесу в українському селі у роки нової економічної політики.

Об'єктом дослідження обрано комплекс статистичних джерел, що містять дані з історії українського селянського господарства в роки непу. Увага прикута саме до цього різновиду масових джерел, оскільки в них найповніше відобразилася інформація про різноманітність способів їх організації та діяльності як в хронологічному, так і в географічному аспектах. **Предметом** дисертаційної роботи є методика дослідження даного комплексу джерел задля здобуття достовірної інформації про закономірності та фактори соціально-економічних процесів в українському селі в названий період.

Хронологічні рамки дослідження обмежені інтервалом з весни 1922 по весну 1926 р., що збігається з періодом економічних реформ, спрямованих на відновлення народного господарства у довоєнних масштабах. Надалі, як свідчить історіографічна традиція, радянська влада почала послідовно й сплановано демонтувати економічні важелі, замінивши їх на командно-адміністративні [984; 1022; 1069; 1207; 1563; 1757; 1758; 2074].

Територіальні межі визначені даними про адміністративно-територіальний устрій УСРР. У процесі адміністративно-територіальної реформи протягом означеного періоду були скасовані губернії та повіти й запроваджені округи та райони. Процес оптимізації адміністративно-територіальних одиниць тривав протягом 1923–1926 рр., в результаті чого кількість округів зменшилася з 53 до 40, а також була утворена Молдавська АСРР [853, с. 50–79; 1579; 1783; 1861]. Ці зміни бралися до уваги у зв'язку із побудовою аграрної типології округів України в ході даного дослідження.

Методологічно дослідження здійснене на основі системи принципів та методів пізнання. Увесь комплекс методів утворюють декілька рівнів:

1) *світоглядний або філософський* – дослідження здійснене з позицій і з застосуванням методів синергетики та теорії катастроф, які, на нашу думку, забезпечили дотримання принципів науковості, об'єктивності та історизму;

2) *загальнонауковий* – у дисертації використані методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, синхронне та асинхронне вивчення явищ і процесів, системний підхід та математичне моделювання, об'єктно-орієнтований підхід та мето-

ди класифікації об'єктів, компаративний аналіз, сучасні інформаційні технології баз даних, геоінформаційних систем, пакетів статистичного аналізу;

3) *загальноісторичний* – методи та принципи, притаманні винятково історичній науці – історико-генетичний та історико-хронологічний, історико-системний та історико-типологічний

4) *спеціальноісторичний* – методи зовнішньої та внутрішньої критики оцінки рівня автентичності, достовірності, репрезентативності, інформаційної повноти історичних джерел, принципи їх типолого-видової класифікації;

4) *міждисциплінарний* – методи та принципи суміжних наук та допоміжних дисциплін – демографічні методи вивчення природного, соціального та механічного рухів населення; агрономічні методи розрахунку інтенсивності господарства; методи картографії та історичної географії; методи математико-статистичного аналізу; макро- та мікроекономічні методи та моделі; принципи класифікації документів у документознавстві та історичному джерелознавстві.

Джерельною базою дослідження є складна інформаційна система, що охоплює як традиційні, так і технотронні документи. Основний корпус сформували архівні та опубліковані протягом 1920–2000-х рр. документи, зокрема законодавчі та статистичні. У дослідженні основна увага прикута до масових документів, які в силу своєї природи, а також в силу інформаційних законів уможливають проведення їх інтенсивного аналізу за допомогою математико-статистичних методів. У дослідженні використані архівні документи фондів Російського державного архіву економіки (ф. 396 «Редакция «Крестьянской газеты») та Державного архіву Російської Федерації (ф. 290 «Центральное статистическое управление СССР»). Матеріали вибіркового перепису селянських господарств, первинний комплекс яких зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 582 «Центральне статистичне управління УСРР»), прислужилися інформаційною базою для створення вторинного технотронного джерела – геоінформаційної системи, застосування якої дозволило здійснити автоматизовану обробку даних та візуалізувати результати аналізу. У цілому, в дослідженні інтенсивний принцип (застосування методологічних рі-

шень) переважав над екстенсивним (розширенням джерельної бази), що сприяло одержанню ефективного результату.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що запропонована методологія та критерії оцінки рівня стабільності непівського селянського господарства як провідної галузі української економіки першої половини 20-х рр. ХХ ст., а також виявлені альтернативні шляхи його розвитку. Окрім того, обґрунтоване застосування об'єктно-орієнтованої методології у процесі класифікації історичних джерел, побудови типології українських округів та визначення соціально-економічних факторів селянського господарства. Новим результатом є геоінформаційна система, побудована на основі комплексу статистичних джерел. З'ясовані соціально-економічні чинники, що визначали характер та сутність процесів в українському селі в роки непу. Локалізовані природно-економічні регіони аграрного виробництва в Україні у 20-х рр. ХХ ст.

Дане дисертаційне дослідження має **практичне значення**, оскільки, по-перше, запропоновані методологічні рішення, які можна застосовувати для аналізу несталих історичних систем іншого хронологічного періоду або іншої природи; по-друге, одержані нові знання щодо сутності соціально-економічних процесів в українському селі в роки непу, які можуть бути використані при розробці спецкурсів та навчальних посібників; по-третє, випробувано критерій оцінки соціально-економічної стабільності аграрного сектору української економіки у роки непу.

Дисертаційне дослідження здійснене **відповідно до наукових планів** кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, науково-дослідної теми № 1-117-06 «Теоретико-методологічні проблеми етнонаціональної та соціальної історії Наддніпрянської України XVI–XX ст.» (№ держ. реєстрації 0106U000789) лабораторії комп'ютерних технологій історичних досліджень та кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

Автор самостійно вирішив поставлені дослідницькі завдання і розробив низку методологічних та технологічних засобів історичного дослідження. Зокрема авторськими є пропозиції щодо застосування об'єктно-орієнтованої мето-

дології класифікації історичних явищ і процесів, створення геоінформаційної системи на основі матеріалів вибіркового весняного перепису селянських господарств 1922–1926 рр., методів багатовимірної класифікації для побудови аграрної типології УСРР, методу головних компонент для визначення соціально-економічних факторів розвитку селянського господарства у роки непу, моделювання та концепції теорії катастроф для оцінки рівня стабільності аграрного сектору української економіки в роки непу.

Основні положення та результати дисертаційного дослідження пройшли **наукову апробацію** під час низки міжнародних, всеукраїнських, регіональних та університетських наукових заходів. Зокрема, теоретико-методологічні та технологічні аспекти дослідження обговорювалися під час участі автора у десяти конференціях Асоціації «Історія та комп'ютер» [1673; 1767; 1108; 1109; 1768; 1775], X (Монреаль, 24–25 серп. 1995), XI (Москва, 20–24 серп. 1996), XV (Познань, 28–31 серп. 2001) конгресах Міжнародної асоціації *History & Computing*, Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні джерела: проблеми класифікації, дослідження та викладання» (Мінськ, 23–24 квіт. 1998) [1774], Міжнародній науковій конференції «Теоретико-методологічні проблеми історичного пізнання» (Мінськ, 1–2 лютого 2001) [1772], Міжнародній науковій конференції «Історичне джерелознавство в інформаційному суспільстві» (Дніпропетровськ, 18–20 жовт. 2000) [1791], Міжнародній науковій конференції «XXI століття: актуальні проблеми історичної науки» (Мінськ, 15–16 квіт. 2004) [1773], міжнародної науково-практичної конференції «Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства» (Дніпропетровськ, 24–25 лист. 2005), II Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 верес. 2003) [1792]. Конкретно-історичні результати були репрезентовані автором на Міжнародній конференції «Економічна історія Росії XIX–XX ст.: сучасний погляд» (Москва, листопад 1997) [1769], III–VI Всеукраїнських симпозіумах з проблем аграрної історії (Черкаси, 2001–2006) [1802; 1785; 1797; 1793], II–IV наукових читаннях «Питання аграрної історії України та Росії», присвяче-

них пам'яті Д. П. Пойди (Дніпропетровськ, ДНУ, 1997, 1999, 2002) [1784; 1780; 1803], Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми інформаційного та статистичного забезпечення управління економікою» (Дніпропетровськ, 31 жовт. – 1 листоп. 2005), наукових читаннях пам'яті професора М. П. Ковальського (Острог, 5 жовт. 2007), науково-методичній школі-семінарі «Історія торгівлі, мита та податків», що відбулася в рамках конференції «Митна політика та актуальні проблеми економічної безпеки України на сучасному етапі» (Дніпропетровськ, Академія митної служби України, 22–23 лист. 2007). В рамках теми дисертації **опубліковано** 15 статей у міжнародних наукових виданнях (Москва, Барнаул, Мінськ, Кам'янець-Подільський), 22 фахових наукових збірниках (Дніпропетровськ, Черкаси, Запоріжжя, Острог, Київ) та 4 вузівських, а також одноосібну наукову монографію [1805].

Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків.

Розділ 1

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОБИ НЕПУ НА ТЛІ ЗАГАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Нова економічна політика, що, за словами лідера більшовиків В. І. Ульянова (Леніна), вводилася «всерйоз і надовго», за якихось кілька років була демонтована й на зміну їй запроваджена система тотального планово-адміністративного керування. За задумом «вождя світового пролетаріату», неп повинен був вирішити низку стратегічних та тактичних завдань.

Цей період в історії радянського суспільства був достатньо суперечливим. Допущення ринкових відносин за умов майже повністю націоналізованих засобів виробництва породжували нерозв'язувані в рамках такої моделі протиріччя, наслідком чого були щорічні кризові явища. Протягом непу стабільно зростало безробіття, що свідчило про органічні порушення процесів капіталонакопичення. Навесні 1922 р., окрім голоду, викликаного неврожаєм у степових губерніях України та Росії, проявилася криза збуту промтоварів, спричинена як неплатоспроможністю селянства, так і зосередженням госпрозрахунковими трестами власного збуту винятково на центральних ринках, переважно московському. Регулювання ринку та цін покладалося на синдикати, що брали на себе функцію купівлі-продажу продукції трестів цілих галузей промисловості. Синдикати, будучи монополістами, піднімали ціни на промислову продукцію так стрімко, що восени 1923 р. виникла ще глибша криза збуту. З цього моменту економічні проблеми влада дедалі частіше вирішувала адміністративними методами, зокрема, централізованою фіксацією цін, яка позбавляла ринок властивих йому регуляторних функцій. Услід за фіксацією цін започатковувався директивний вплив на собівартість, продуктивність праці, наступ на самостійність трестів. 1924 рік не відзначився кризовими явищами. Але цього року розпочинається адміністративне витиснення приватного капіталу з торгівлі, згорання заходів щодо землеустрою індивідуальних селянських господарств, майже припинилося виділення хуторів та відрубів. З середини 1925 р. зростають інвестиції у промисловість,

що спричинило інфляційні процеси, розхитування ринку і як наслідок дефіцит промислових товарів. Інфляцію вдалося приборкати лише влітку 1926 р. У другій половині 1926 – на початку 1927 р. уряд обмежив капіталовкладення, що стримало попит, а відтак стабілізувався ринок та знизилися ціни. Водночас такі заходи та наступ на приватний капітал як у торгівлі, так і в промисловості, спричинили труднощі фінансування поточної діяльності промислових підприємств. Як наслідок – поштовх до зростання безробіття. У другій половині 1927 р. з метою ліквідації бюджетного дефіциту влада вдається до грошової емісії, яка стимулювала інфляційні процеси. У результаті ринок знову заколапсував, що не могло не позначитися на хлібозаготівельній кампанії – вибухнула криза хлібозаготівлі. Далі економічні проблеми влада вирішувала вже з допомогою системи «надзвичайних заходів» [1499, с. 47–48].

Цей стислий екскурс в економічну історію нової економічної політики зумовлений необхідністю сформулювати уявлення про ті ризики, від яких потерпали громадяни країни, що займала шосту частину суходолу Землі. Наголошуючи на географічному факторі ми свідомо хочемо показати, що вивчення соціально-економічних процесів слід розпочинати з аналізу природних умов. Власне, дослідження нової економічної політики, основним завданням якої ставилося накопичення коштів для індустріалізації країни, слід починати з аграрного сектору народного господарства. Забезпечення капітального будівництва та накопичення можливе було лише за умов стабільної фінансової системи та врівноваженої податкової політики. Аналіз історіографії сконцентрований переважно на ключових питаннях соціально-економічної історії, тобто здійснюється за об'єктивним принципом.

1.1. Сутність нової економічної політики у творах радянських урядовців 1920-х рр.

Питання співвідношення економіки та політики, оцінка самої «нової економічної політики», роль держави в економіці, методи управління господарством та принципи планування були предметом професійних дискусій та політичної боротьби 1920-х рр. За словами наукового співробітника Інституту історії РАН

І. В. Бистрової, в процесі історіографічного осмислення сутності нової економічної політики можна виокремити декілька періодів:

1) *автентичний* (тут і далі назви періодів наші. – Ю. С.) – обговорення у 1920-х рр. шляхів та перспектив непу;

2) *тоталітарний* – вивчення становлення та еволюції системи державного керування народним господарством та етапів економічної політики «диктатури пролетаріату» за умов одновекторної ідеології (1930 – середина 1980-х рр.);

3) *аксіологічний* – аналіз альтернативних шляхів розвитку радянського суспільства, дослідження сутності влади, що панувала в СРСР протягом семи десятиліть, проблеми формування «командно-адміністративної» системи, «державного капіталізму» тощо (середина 1980-х – середина 1990-х рр.);

4) *теоретичний* – історичні дослідження про можливості, кризи, перспективи та уроки непу (середина 1990-х – середина 2000-х рр.) [906].

1.1.1. Причини запровадження та завдання нової економічної політики

Щодо причин запровадження нової економічної політики існує достатньо ґрунтовний історіографічний вектор, початковий імпульс якому задав В. І. Ленін. Основні твори щодо цього питання різняться в оцінках такого започаткування, але не стосовно його сутності. Зокрема, панівною думкою щодо відмови від «воєнного комунізму» в радянській історичній науці, а відтак і в освіті, вважалося накопичення протиріч у суспільстві внаслідок неефективної системи управління народним господарством, командно-адміністративний стиль якої спричиняв дизбаланси й ризики в економічній системі. Вичерпання методів «комонних наскоків», на зламі 10–20-х рр. ХХ ст. давало дедалі менший ефект та невиправдані жертви в ході воєнних конфліктів та через голод.

Однак уважне вивчення документів дає підстави говорити, що ідея непу торувала собі шлях у складному, подекуди жорсткому, протиборстві ідеології та практики (реалій) суспільного життя, яка виявляла суперечливість самої ідеології. Зокрема, у п. 7 резолюції VI з'їзду партії більшовиків «Про економічне становище» одним із першочергових завдань непу записано: «Організація правильного обміну між містом і селом, що спирається на кооперативи та на про-

довольчі комітети» [365, т. 1, с. 378]. Причини соціально-економічної кризи та голоду на зламі десятиліть радянські історики, перебуваючи в рамках компартійного дискурсу, шукали не в порушенні об'єктивних економічних законів, а вбачали як результат «саботажу капіталістів, егоїзму дрібнобуржуазної стихії, громадянської війни та інтервенції» [842, с. 127].

На III Конгресі Комінтерну в червні 1921 р. В. І. Ленін наголошував: «Важливим є факт, що зміну нашої політики ми провели, підкоряючись винятково практичним обставинам та необхідності, що випливала зі становища» [1427, с. 45]. Чи не головною причиною зміни економічного курсу на X з'їзді партії більшовиків В. І. Ленін відверто назвав той факт, «що селянство формою відносин, яка у нас з ним установилася, незадоволене, що воно цієї форми відносин не бажає й надалі так не існуватиме... Ця воля його виразилася чітко..., ми достатньо тверезі політики, щоб говорити прямо: давайте нашу політику по відношенню до селянства переглядати. Так, як було дотепер, – такого стану надалі зберігати не можна» [1424, с. 59].

Важливо зауважити, що ні в доповіді В. І. Леніна, ні в підсумковому слові не було й мови про якісь інші причини зміни економічної політики і немає жодної згадки про спадкоємність між непом та політикою, що проводилася до воєнного комунізму. Цей факт може свідчити про запровадження справді нового економічного курсу партії більшовиків.

Вимушеність зміни курсу, за словами В. І. Леніна, випливала з того, що більшовики «у своєму економічному наступі надто далеко посунулися вперед, ... не забезпечили собі достатньої бази, що маси відчули те, чого ми тоді ще не вміли свідомо формулювати, але що й ми згодом, за декілька тижнів, визнали, а саме: що безпосередній перехід до суто соціалістичних форм, до суто соціалістичного розподілу перевищує наші наявні сили і в разі, якщо ми будемо не в змозі здійснити відступ так, щоб обмежитися легшими завданнями, то нам загрожує загибель» [1436, с. 282]. При цьому сам В. І. Ленін стверджував, що продрозкладку довелося відмінити саме тоді, коли «економічна криза, внаслідок

величезного неврожаю та за браком фуражу набула, таким чином, навесні 1921 року гігантських розмірів» [1427, с. 45].

Продовольче питання було провідним у більшовицькій внутрішній економічній політиці протягом 1917–1921 рр. До запровадження нового економічного курсу в березні 1921 р. це фактично була політика хлібної монополії – влада привласнила право розпоряджатися не тільки хлібними надлишками (тобто всім тим, що перевищувало установлені нею ж норми на особисте споживання селянами, годівлю худоби та насінневий фонд), а й усією сільськогосподарською продукцією, яку за законами воєнного часу могла реквізувати будь-якої миті. І така політика, за словами вождя соціалістичної революції «виконала своє історичне завдання: врятувала пролетарську диктатуру в спустошеній і відсталій країні» [1438, с. 9]. Представники тодішньої влади і не заперечували цього факту. Так Н. Орлов стверджував, що декрет 11 січня 1919 р. про продрозкладку виходив з потреб держави у хлібі [1624]. «Правильною політикою пролетаріату, – писав В. І. Ленін у творі «Про продовольчий податок», – який здійснює свою диктатуру в дрібноселянській країні, є обмін хліба на продукти промисловості, необхідні селянину. Тільки така продовольча політика відповідає завданням пролетаріату, лише вона здатна зміцнити основи соціалізму та привести його до повної перемоги» [1433, с. 220]. В основі цього підходу лежала ідея відмови від грошей як обов'язкового складника економічної системи, тобто платіжного засобу, мірила суспільно-необхідної праці та товарного еквівалента. Такий підхід більшовиків був цілком логічною закономірністю ігнорування законів ринкової економіки як ефективного регуляторного механізму, що встановлює відповідність між вартістю праці, обсягами пропозиції та попиту на товари і послуги. Річ у тім, що директивно й *a priori* не можна установити обґрунтовані пропорції між названими компонентами. Заперечення існування ринку не заперечує самого ринку, а лише переводить його у тіньову форму, де процвітає інфляція й дефіцит. Звідси й незадоволення селянства політикою більшовиків, котрі, проголошуючи гасла селянського добробуту не могли забезпечити справедливого розподілу продуктів виробництва між членами суспільства, оскільки не існувало

еквівалента обміну. Російський економіст Б. Д. Бруцкус [893, с. 175] у роботі «Соціалістичне господарство» писав, що «М. Бухарін, констатувавши атрофію старих форм обліку, вважає, що їх слід замінити натуральним обліком» [893, с. 181]. І далі подав схему О. В. Чаянова, розроблену задля забезпечення реалізації такого принципу зіставлення рівня раціональності організації окремих сільсько-господарських підприємств соціалістичного господарства: на 1000 одиниць зернових продуктів використано 30 од. праці, 90 од. продовольства, 8,6 од. землі, 0,2 од. тягла, 25,6 од. будівель, 0,4 од. реманенту, 1,5 од. матеріалів, 0,03 од. пального [1986]. Автор писав, що О. В. Чаянову довелося шукати загальну одиницю для всіх продуктів продовольства, загальну одиницю для всіх будівель, загальну одиницю для інвентарю – від борони до парової молотарки, загальну одиницю для всіх матеріалів – від мастильної олії до мотузки. «Нема й мови, що всі ці одиниці цілком умовні, якщо не сказати довільні» [893, с. 181]. Тому радянські економісти С. Струмилін [1859] та Е. Варга на шпальтах газети «Економічне життя» критично поставилися до методу О. В. Чаянова, вважаючи, що праця, особливо в соціалістичному суспільстві, є мірилом цінності [893, с. 181]. Але сам Б. Д. Бруцкус скептично поставився і до такого способу обліку: «наш трудовий облік в ліпшому разі міг би лише вказати однакову вигідність виробництва продуктів на тому або іншому підприємстві, але він зовсім безсилий дати якінебудь абсолютні рекомендації щодо того, чи взагалі вигідне дане підприємство чи ні» [893, с. 181].

В результаті нагромадження нерозв'язуваних надалі воєнно-комуністичними методами економічних проблем та за браком виваженого й перевіреного господарчого механізму восени 1921 р. більшовики змушені були відмовитися від курсу на витиснення приватної торгівлі продуктообміном [1424, с. 59, 61]. 15 березня 1921 р. за доповіддю В. І. Леніна X з'їзд партії ухвалив резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Саме цю дату вважають початком нової економічної політики. «Ми все ще так розорені, так пригнічені війною... що не можемо дати селянину за *весь* потрібний нам хліб продукти промисловості. Знаючи це, ми вводимо продподаток, тобто мінімально необхідну (для

армії і для робітників) кількість хліба ми беремо як податок, а решту будемо обмінювати на продукти промисловості» [1433, с. 220]. 21 березня 1921 р. ВЦВК Декретом «Про заміну продовольчої та сировинної розкладки натуральним податком» обмежував натуральні обов'язки селянства чітко установленими нормами й дозволяв реалізацію сільськогосподарських надлишків як товарообміну на місцевих ринках [909, с. 12]. Після заміни продрозкладки продродатком протягом весни–осені 1921 р. робилися спроби обмежити реалізацію надлишків сільськогосподарської продукції межами місцевого обороту та здійснювати її в порядку товарообміну. Гроші при цьому повинні були відігравати не стільки роль платіжного засобу, скільки мірила вартості, тобто еквіваленту товарів. В. І. Ленін у цей період писав, що «продродаток є переходом від реквізиції всіх хлібних надлишків селянина до правильного соціалістичного продуктообміну між промисловістю та землеробством» [1438, с. 8]. Востаннє у друкованих засобах таку позицію він висловив 20 серпня 1921 р. [1431].

У жовтні 1921 р. В. І. Ленін писав: «Виявилось..., що товарообмін зірвався: зірвався у тому сенсі, що він вилився у купівлю-продаж... Ми повинні усвідомити, ... що необхідно здійснити додатковий відступ... до створення державного регулювання купівлі-продажу та грошового обігу...» [1425, с. 207–208]. І вже в грудні 1921 р. лідер більшовиків стверджував, що в країні, де більшість населення складає дрібне селянство, перехід до соціалізму можливий або за наявності розвинутої промисловості, спроможної задовольнити потреби селян у продуктах без торгівлі або шляхом «змички, зв'язку, економічного союзу пролетарської держави з дрібнобуржуазною масою через *торгівлю*» [1435, с. 487]. Отже, В. І. Ленін не зрадив своїй концепції безринкової природи економіки соціалізму. У листопаді 1921 р. він писав: «...комунізм і торгівля?! Щось дуже вже незв'язне, неоконкретне, далеке» [1432, с. 225].

Негативне ставлення до товарно-грошових відносин в рамках соціалістичної моделі господарства на практиці й у теорії зберігалось в більшовицькій ідеології і в подальші роки, що цілком яскраво виражене у партійних дискусіях другої половини 1920-х рр. Отже запровадження непу розглядалось як поступка

селянству, яке більшовики услід за В. І. Леніним іменували «дрібнобуржуазною масою». Таку зміну економічного курсу з самого початку вважали тимчасовим стратегічним відступом до використання держкапіталізму, приватного капіталу та приватної торгівлі задля розвитку виробничих сил країни, а також для здобуття командних висот в економіці з метою подолання капіталістичних елементів. Але за такого підходу чітко простежувалося протиріччя між необхідністю розвивати капіталізм та приватну торгівлю й прагненням підкорити ці капіталістичні елементи. Ринкова природа економіки однозначно виключає авторитарний стиль керівництва. Ф. Е. Дзержинський у промові на засіданні партійної комісії президії ВРНГ СРСР та правління Центросоюзу у січні 1926 р. наголошував: «Саме в ті моменти, коли методи сучасного регулювання діяли найжорсткіше, виявлялася найбільша вакханалія на ринку роздрібних цін. Це ми спостерігали, скажімо, у період реалізації хліба. ... Всі спроби регулювати товарообіг у бюрократичний спосіб, лише з центру, не дають позитивних результатів» [1400, с. 230]. Історія радянського і пострадянського суспільства продемонструвала, що як тільки-но влада починала жорстко контролювати ринок, це оберталося зовсім не зниженням цін і задоволенням потреб широких верств населення, а, навпаки, швидким вимиванням (дефіцитом) товарів з поля пропозиції, переведенням ринку в тіньовий сектор і стрімким зростанням цін.

Окрім заміни продрозкладки проподатком комплекс економічних поступок передбачав відмову вже 1921 р. від завершення націоналізації всієї промисловості, а також запровадження оренди частини націоналізованих підприємств, що з класових позицій розглядалося як політика угод з буржуазією, яка узгоджувалася з ленінською концепцією державного капіталізму [921; 1304–1306; 1414; 1738; 1807].

Партійна опозиція на чолі з Г. О. Зінов'євим, Л. Б. Каменєвим на XIV з'їзді ВКП(б) виступила проти непу та компонентів ринкової економіки (грошової системи, державного банку, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, промислових підприємств, дрібних селян-землевласників) як капіталістичних структур, що суперечать ідеалам соціалізму. На їх думку, неп став зрадою принципам ленінізму,

оскільки в результаті такої політики влада дедалі більше втрачала контроль над економікою, ознаками чого були щорічні кризи збуту, товарний дефіцит, інфляція, ножиці цін, безробіття тощо. Полемізуючи з ними, нарком землеробства УСРР, а згодом віце-президент АН УРСР, О. Г. Шліхтер 1926 р. достатньо чітко окреслив доктрину непу – «завдання непу зводиться до того, щоб зробити себе непотрібним» [2044, с. 45]. Якщо Г. О. Зінов'єв трактував думку В. І. Леніна, що неп – не назавжди, залишаючи можливість відмови від нього, то О. Г. Шліхтер, вважав неп шляхом «повернення до нашої революційної практики, тією чи іншою мірою, до методів воєнного комунізму» [2044, с. 45], а це «може означати лише природне витиснення «товарообміну з селянством», поступове відмирання цього пережитку капіталістичної системи у процесі послідовного соціалістичного вростання нашого сільського господарства в систему нашої великої соціалістичної промисловості» [2044, с. 45]. Майбутній академік АН УРСР, урядовець з досвідом ректора Комуністичного університету ім. Артема в Харкові, виклав алгоритм переходу від ринкового до соціалістичного господарства. На неп покладалася надія піднесення економічного добробуту країни рад, яке дозволило б нагромадити капітал для інвестицій у державну промисловість і транспорт. Розвиток індустрії створить передумови для формування значного національного доходу, який відкриє перспективу державного кредитування сільського господарства. За допомогою чіткої податкової політики передбачалося обмежити накопичення приватного капіталу і спрямувати товарообіг каналами державної торгівлі та кооперації. У такий спосіб уряд сподівався позбутися стихійності економіки. Утримання під державним контролем промисловості, торгівлі, фінансово-кредитної та грошової системи, на думку радянського економіста, не могло не захопити «в русло планового господарства, через кооперацію, через держкредит, через держпромисловість мільйони товаровиробників у селі та десятки тисяч наших кустарів та приватних торговців» [2044, с. 45]. Залишалося тільки не з'ясованим одне питання: де взяти чималі кошти на індустріалізацію та модернізацію промислового виробництва? Країна перебувала в умовах зовнішньої економічної та політичної ізоляції. Експорт хліба, на якому

можна було заробляти валютні кошти, значною мірою залежав від зацікавленості патріархального селянства в цінових пропозиціях. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський, виступаючи 14 квітня 1925 р. на X округовому з'їзді рад у Луганську, стверджував: «Ми, товариші, давно вже не вивозимо нашого хліба за кордон, а, навпаки, навіть закупили там деяку кількість хліба» [1655, с. 141]. Причиною тому було спадання врожайності при одночасному розширенні посівних площ. Г. І. Петровський ставив у пряму залежність добробут трудящих від урожайності хлібів: «Коли робітники нас звинувачують у тому, що ми належним чином не оплачуємо їх працю, і коли селяни кажуть нам, що ми недостатньо обслуговуємо їх кредитами, то ... основний корінь цього зла полягає в пониженні врожайності селянського господарства» [1655, с. 137].

Складалася парадоксальна ситуація, що за умов проголошеної більшовиками ринкової економіки при зменшенні пропозиції товарів ціни зберігали рекордно низький рівень. За словами голови українського уряду, якщо до війни в Україні збирали 1,5 млрд пудів хліба, то «в 1923 р., після голоду, ми зібрали лише близько мільярда пудів, а торік, внаслідок посухи, ... лишень 600 млн пудів хліба» [1655, с. 137]. Радянський уряд вводив ліміти на державні закупівельні ціни, сподіваючись на селянське сумління, оскільки мав обмежений обсяг таких коштів. Окрім того активність селян на хлібному ринку залежала від пропозиції промислових товарів, сировину для яких також значною мірою закуповували за кордоном, а не у своїх селян. Навесні 1925 р. Г. І. Петровський констатував: «на полях України працює вже 175 тракторів» [1655, с. 137]. Іноземні інвестиції в радянську економіку були жорстко обмежені. Концесійні та приватні підприємства складали ледве п'яту частину в економіці країни. До того ж протягом 1920-х рр. простежувалася тенденція до поступового розширення саме державної власності. Таким чином, фінансове коло розпочиналося й замикалося на селянстві. А для накопичення коштів для інвестицій у промисловість потрібно було значно більше часу, ніж в остаточному рахунку тривав неп. Або потрібно було надати більше свободи приватному капіталу та ринковій системі, на що більшовицький уряд в силу ідеологічних догм погодитись не міг.

1.1.2. Грошова система

Для відновлення торгівлі, комерційного розрахунку, фінансів держава потребувала стабільної грошової одиниці. Феномен непу полягав у тому, що в економічній системі паралельно циркулювали дві грошові одиниці, одна з яких характеризувалася стабільністю курсу, а інша – перебувала в нестримній інфляції. За розрахунками Кон'юнктурного Інституту, директором якого на той час був М. Д. Кондратьєв, знецінення карбованця, або так званого радзнаку, відбувалося експоненціально: протягом грудня 1921 р. – у 228 тис. разів, у січні 1922 р. – у 491 тис. разів, за перший тиждень лютого – у 760 тис. разів, за другий – у 923 тис. разів, за третій – в 1 073 разів [909, с. 161–163]. О. І. Риков, який з травня 1921 по січень 1924 р. обіймав посаду заступника голови РНК РСФРР та РПО, а з січня 1924 по грудень 1930 р. – голови РНК СРСР та РСФРР, у доповіді на зборах відповідальних працівників московської організації РКП(б) 1922 р. «Господарче становище країни та висновки про подальшу роботу» підкреслював: «Ми викинули наприкінці минулого та на початку цього року чималу грошову масу, не узгодивши з обсягом обороту реальних цінностей, і за це заплатили катастрофічним падінням рубля; вартість одного мільйона радянських паперових карбованців старого зразка у перерахунку на довоєнний карбованець за всеросійським індексом визначається: на 1 лютого – 2 крб. 23 к., на 1 березня – 1 крб. 11 к., на 1 квітня – 51,3 коп. ... Катастрофа з карбованцем дезорганізувала увесь наш торговий та промисловий фронт» [1747, с. 229]. Тому протягом 1922–1924 рр. проводилася грошова реформа. 3 листопада 1922 р. Держбанк, заснований 4 жовтня 1921 р., випустив у паралельний обіг грошові знаки нового найменування – банкноти Держбанку – червінці. Між радзнаками та червінцями не встановлювався офіційний зв'язок або стабільний курс. Кожна грошова одиниця, за твердженням члена-кореспондента РАН В. Л. Перламутрова, відіграла власну роль в економічній системі країни рад [1644]. Випуск карбованців (радзнаків) здійснювався до весни 1924 р. для покриття видатків бюджету. Червінці Держбанк використовував для кредитування промисловості та торгівлі. Обсяг їх випуску визначався потребами торгового обороту в обігових коштах та платіж-

них засобах, а не потребами бюджету. Внаслідок поступовості випуску в обіг, а також особливим забезпеченням стабільності (на чверть золотом та інвалютою, а на три чверті – векселями та товарами), ця грошова одиниця зберігала свою повноцінність. Спочатку червінець дорівнював приблизно фунту стерлінгів, тобто був на 10–15 % нижчим за свій золотий паритет [1644]. Радзнаки використовували переважно в сфері дрібних платежів і кожен, хто їх мав, прагнув обміняти їх на банкноти Держбанку. Але в результаті швидкого їх знецінення дешево грошову одиницю обмінювали на тверду за спекулятивною ціною. Восени 1923 р. девальвація радзнаків набула такого темпу, який унеможлилював подальше існування двох грошових одиниць [1644]. До того ж за таких обставин потерпало саме селянство як дрібний товаровиробник, який, реалізуючи свій товар на ринку, отримував знецінені радзнаки.

Стабільний червінець, ставши одиницею обліку, планування та розрахунків у народному господарстві витіснив з обігу й золото та іноземну валюту. Такий процес оздоровлення «кровоносної» системи економіки в країні рад відбувався на тлі кризових процесів у Європі та Америці. Так, 1920 р. розпочалася економічна криза в Англії та в Північно-Американських Сполучених Штатах, 1923 р. істотно впала марка в Німеччині, що спричинило господарчу кризу й у цій країні. Але і в СРСР позитивні тенденції розвитку грошової системи були підірвані влітку–восени 1923 р., за твердженням В. Л. Перламутрова, надлишковим випуском банкнот [1644]. Оскільки червінці фактично були міською (промисловою) валютою, а промисловість за незначним винятком була націоналізована, то її монопольний стан, широкий кредит Держбанку та обмежені виробничі можливості спричинили свавільне зростання цін на її продукцію.

Водночас внаслідок відносно доброго врожаю 1922/23 господарчого року, а також за браком врегульованого механізму державної закупівлі, ціна на хліб впала. Село як ємний споживчий ринок мало низьку купівельну спроможність, оскільки праця селян не одержала належної оплати. До того ж саме в руках селян сконцентрувалася маса знецінених радзнаків, що й обмежувало платоспроможність селян. Іншими словами, колосальна маса споживачів промислової

продукції через необачну гру держави з грошовими знаками була ізольована від ринку промислових товарів, що зрештою спричинило кризу збуту 1923 р., порушивши економічний паритет між промисловістю й сільським господарством [1644]. Ф. Е. Держинський у доповідній записці про металопромисловість писав: «У тому то й річ, що, будучи монополістом, легше й вигідніше, користуючись металевим голодом у країні й мобілізацією сил проти держзамовників, підвищувати ціни, ніж знижувати видатки, довкола яких живляться тисячі «притосованців» [1090, т. 1, с. 375].

Кризу збуту 1923 р. подолали, з одного боку, шляхом обмеження кредитування промисловості, тобто постачання їх червінцями, що стимулювало підприємства заробляти гроші через ринок. З іншого боку, особливо після 2 лютого 1924 р., коли Ф. Е. Держинський очолив ВРНГ СРСР, наполегливо проводилася політика щодо зменшення собівартості виробництва. Влітку 1925 р., виступаючи перед господарниками в ленінградському Діловому клубі, Ф. Е. Держинський, згадуючи про кризу збуту 1923 р., наголошував: «Це здешевлення має значення не тільки по відношенню до робітника та селянина як споживача наших виробів, а й це здешевлення, насамперед і найважливіше за все, має своїм результатом покращання системи виробництва, піднесення його на вищий рівень та спонукання ініціативи як у широких мас, що виробляють дані вироби, так й у керівного персоналу. Ми знаємо, що на базі високих прибутків і на базі високих цін промисловість загниває, що організатори промисловості втрачають той імпульс, який примушує шукати новіше та краще» (Цит. за [1400, с. 190]). Отже, відбувалося директивне зниження цін на промислові товари. Так одним з директивних заходів уряду в цей період стало видання Декрету ВЦВК, яким було передбачено продавати сільгоспмашини за довоєнними цінами й з наданням кредиту терміном від одного до п'яти років. У результаті такої комерційної акції в окремих районах країни кінь коштував дорожче за трактор. Запаси сільгоспмашин та знарядь, що перевищували річну продукцію машинобудівної галузі, були розпродані за декілька тижнів [1400, с. 189], що знову ж таки свідчить про невірноважену цінову політику влади. З метою забезпечення циркуляції чер-

вінців і надходження їх на підприємства було запроваджене кредитування хлібозаготівель [1644].

Подолання кризи збуту сприяло вирішенню деяких економічних проблем держави. Макроекономічні процеси, серед яких прогрес промислового виробництва, зростання обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі формували умови для завершення грошової реформи. По-перше, дохід держави (бюджету) від випуску радзнаків дедалі зменшувався. Зокрема, О. І. Риков 1922 р. підкреслював, що, «незважаючи на посилену емісію протягом перших чотирьох місяців цього року, крива доходності емісії неухильно спадає, виражаючись у довоєнних рублях: у грудні – 31 млн крб., у січні – 26,3, у лютому – 19,1, у березні – 15,0, у квітні – 12,8 млн крб.» [1747, с. 228]. По-друге, зростали доходи від податків, позик, господарчої діяльності державних підприємств та майна (нерухомості), а також кредитних операцій. По-третє, поступово зростали продуктивність праці й обсяги виробництва. По-четверте, скорочувався бюджетний дефіцит [1644]. У результаті таких тенденцій 5 лютого 1924 р. ВЦВК та РНК СРСР ухвалили Декрет про випуск в обіг нових державних казначейських білетів (купюри номіналом 5, 3 та 1 крб.), що були прирівняні до золотого курсу. Оскільки до золотої десятки був прирівняний і червінець, то можна сказати, що фактично курс нових казначейських білетів був прив'язаний до нього у відношенні 10 крб. = 1 червінець. За дев'ять днів (14.02.1924) ВЦВК та РНК СРСР видали Декрет про припинення емісії радзнаків. А ще за десять днів (24.02.1924) опубліковано Декрет про карбування срібної та мідної монети. З щирого срібла карбували монети номіналом 1 крб. та 50 коп. (полтинник), що також посилювало довіру до грошей [1644].

На завершення грошової реформи 7 березня 1924 р. РНК СРСР видала постанову про остаточну фіксацію курсу радзнаку й обмін цієї грошової одиниці на нові казначейські білети. Обмін тривав з 10 березня по 31 травня 1924 р. При цьому радзнаки були законним платіжним засобом тільки до 10 травня паралельно до червінців та карбованців. Обмін грошових одиниць здійснювався за остаточним фіксованим курсом, згідно з яким 50 тис. крб. радзнаків прирівню-

валися до 1 крб. нових казначейських білетів. Такі пропорції, за підрахунками В. Л. Перламутрова, означали, що карбованець з часів Першої світової війни знецінився у 50 млрд разів. При цьому кількість грошей в обігу збільшилася під час Першої світової війни у 13 разів, за період воєнного комунізму – в 100 разів, за перші роки непу – в 350 разів [1644].

1.1.3. Реформи у промисловості

Важливим кроком на шляху до промислового розвитку в «дрібнобуржуазній» (селянській) країні могло стати запровадження вільного підприємництва з централізованим регулюванням господарства за допомогою таких потужних і дійових економічних важелів, як банківська система, товарна, фондова та валютні біржі, широкий розвиток акціонерної власності за наявності у держави контрольного пакету акцій. ВЦВК та РНК СРСР 10 квітня 1923 р. видали перший Декрет, спрямований на створення засад функціонування державного підприємства. Проте ні цей законодавчий акт, ні наступні не передбачали зміни концепції централізованого державного керування підприємствами як прямого контролю владою за ним.

Резолюція XII з'їзду більшовицької партії «Про промисловість» (1923 р.) наголошувала, що власне перехід від «воєнного комунізму» до непу здійснювався значною мірою «воєнно-комуністичними» методами, тобто методами адміністрування, суцільного усупільнення, бюрократичних рішень. Щоправда Державному банку спочатку засобами та принципами забезпечення повернення позик по кредитах, ліквідності майна вдавалося певною мірою ефективніше за адміністративні органи впливати на процес відновлення та розвитку державної промисловості. За допомогою кредиту намагалися відновити найефективніші підприємства, здійснювали формування та перерозподіл капіталів, акумуляцію накопичень та спрямування їх у державну промисловість та торгівлю. Постановою РПО від 12 серпня 1921 р. «Основні положення про заходи щодо відновлення великої промисловості та підняття і розвитку виробництва» передбачалася організація об'єднань великих підприємств на засадах госпрозрахунку. Таким об'єднанням надавалося широке право заготівлі за рахунок власної продукції

продовольства, сировини, палива, матеріалів, у тому числі й закупівлі за кордоном. Тим самим розпочався процес створення трестів, що об'єднували підприємства, які не мали господарчої самостійності. У «Положенні про управління заводами, що входять до складу тресту» (14 травня 1924 р.) трест виступав у ролі юридичної особи. Всі комерційні операції, фінансування, укладання тарифних угод та договорів перебували у компетенції правління трестів. Це була специфічна форма кооперації виробників. Обов'язки дирекції підприємств обмежувалися організацією виробництва та капітального будівництва в межах затверджених правлінням тресту кошторисів [1644].

У середині 1923 р. у країні рад діяло 478 госпрозрахункових трестів, з яких 133 були центральними, підпорядкованими безпосередньо ВРНГ, та 345 – місцевими. В. Л. Перламутров зауважує, що на зданих в оренду іноземним підприємцям та на спільних підприємствах працювало в той період лише декілька десятків тисяч осіб. Щоправда така невисока зайнятість з однаковим успіхом може свідчити як про високу продуктивність праці за рахунок раціональної організації виробництва та механізації, так і про обмеження та ризики оренди радянських підприємств іноземним капіталом. Поняття «трест» у 20-ті рр. ХХ ст. ототожнювалося з різними економічними структурами. Більшість трестів були лише дещо розширеними на адміністративних началах підприємствами. Меншість трестів стали справжніми госпрозрахунковими виробничими об'єднаннями. Ще декілька трестів фактично являли собою адміністративні утворення на кшталт невеликого главку [1400, с.180]. Г. Циперович, автор ґрунтовного твору про трести та синдикати, писав: «Нові організації (трести та управління) не дали державі, принаймні одразу, саме того, заради чого їх організували замість главків. Трести та управління мали установити не механічне, а органічне об'єднання підприємств, добитися найвищих результатів у справі комбінування, а також у справі добору підприємств, найраціональніше поставлених, спроможних випускати найкращий та найдешевший товар. Насправді ж лише деякі з трестів та управлінь одразу обрали такий шлях. Главки та центри, перетворені на трес-

ти та управління, чинили найрішучіший опір «господарському розрахунку», хоча на словах нібито керувалися ним» [1981, с. 180].

Трести як акціонери створювали свої торговельні об'єднання – синдикати, які комерційними методами зв'язували виробників та покупців промислової продукції без посередництва товарних бірж. Синдикат купував під вексель продукцію трестів і продавав так само під вексель роздрібним крамницям. Виручка різниці в готівкових карбованцях погашала вексель синдикату, а отже й тресту. У такий спосіб були пов'язані всі етапи (виробництво, постачання, реалізація) господарчого механізму. Утворення синдикатів в СРСР відбувалося у зворотному порядку, ніж це історично складалося в західних країнах, де спочатку виникали збутові монополії – картелі та синдикати, а потім виростали виробничі монополії – трести. В. Канторович так пояснював іншу послідовність об'єднаних тенденцій в радянській промисловості та торгівлі: «З моменту здійснення непу наш радянський трест являв основну виробничу одиницю, збільшене підприємство, позбавлене значною мірою того монопольного характеру, властивого західним, зокрема американським, трестам (карликовий характер нашого пересічного радянського треста, особливо у перші роки непу, загальновідомий)» (Цит. за [1400, с. 181]).

Отже, ціни на товари установлювали синдикати. Після кризи збуту 1923 р. синдикати вимушені були знижувати ціни. У результаті їх доходи зростали за рахунок нарощування обсягів реалізації, що стимулювало виробництво промислової продукції. У такий спосіб зміцнювалися товарна маса й курс червінця, який був твердим не тому, що гарантувався золотом, а саме тому, що розширювалося виробництво. Важливо зауважити, що нарощування промислового виробництва в СРСР відбувалося дедалі зростаючим темпом. В. Л. Перламутров навів дані зростання промислового виробництва за 1922/23 госп. рік на 38,3 %, за 1923/24 – на 27,5 %, а за 1924/25 – на 56,0 %. Наприкінці 1926 р. промисловість давала продукцію в обсязі, еквівалентному 1913 р. [1644].

За словами М. Кондратьєва, «система господарських відносин, що формувалася, була значно складнішою, ніж товарно-капіталістичне суспільство, ос-

кільки спиралося не тільки на принцип конкуренції, ринкові відносини, а й на принцип раціонального керівництва, планомірного його розвитку» [1644]. Про таку складність В. І. Ленін писав: «Ми спостерігаємо принаймні п'ять різних систем або укладів, або економічних порядків, і, перелічуючи знизу вгору, вони є такі: перше – патріархальне господарство, це коли селянське господарство працює тільки для себе або якщо перебуває в стані кочовому чи напівкочовому, а таких у нас скільки завгодно; друге – дрібне товарне виробництво, коли воно збуває продукти на ринок; третє – капіталістичне, – це поява капіталістів, невеликого приватногосподарчого капіталу; четверте – державний капіталізм; і п'яте – соціалізм» [1426, с. 158]. Планомірність економічного механізму до 1926/27 госп. року реалізовувалася у «контрольних цифрах» Держплану та ВРНГ, що не тільки передбачали ті показники, яких потрібно було досягти в поточному році, а й довгостроковими банківськими позиками, що визначали такі плани.

У грудні 1923 р. заступник голови уряду О. І. Риков у доповіді «Господарське становище радянських республік» на зборах бюро осередків та активних працівників Московської організації РКП(б) наголошував: «З переходом до непу вся промисловість поставлена під контроль ринку, збуту та працює в умовах товарно-грошового обігу... Промисловість має працювати на ринок... вплив ринку позначився на величезному зростанні предметів масового споживання, коли промисловість, прагнучи задовольнити попит, разом із зростанням цього попиту розвинула свою продукцію і з ринку черпала засоби для свого розвитку» [1746, с. 284]. Очільник уряду намагався довести, що контрольоване за допомогою планового начала виробництво промислової продукції ефективніше за ринкові механізми збалансування попиту та пропозиції. Зокрема він стверджував, що «зростання легкої промисловості не можна розглядати як стихійне зростання під впливом ринку без жодної участі планового начала» [1746, с. 285]. З'ясувалося, що ВРНГ та Держплан визначали виробничі плани для легкої промисловості, зокрема, «точно необхідну для текстильної промисловості кількість бавовни» [1746, с. 285]. Але парадоксальність планування полягало в тому, що легка промисловість «була позбавлена фінансової підтримки з боку держави, її

продукція розподілялася на основі вільної купівлі-продажу», і водночас планові органи лімітували граничні оптові ціни «на дуже обмежене коло товарів» [1746, с. 285]. І при цьому надавалися кредити для закупівлі бавовни та іншої сировини за кордоном [1746, с. 285]. Водночас «в індустрії важкій не лише установлювалися плани виробництва, але й плани розподілу, та ціни» [1746, с. 285]. Отже, бачимо, що в економічній політиці уряд вдавався до неврівноважених заходів. По-перше, розбалансований підхід щодо регулювання діяльності легкої та важкої індустрії не міг не спричинити дисбаланс коштів у цих сферах промисловості. По-друге, широке запровадження закупівельних кредитів закордонної сировини знецінювало результати праці селян, а відтак створювало передумови для «ножиців цін». По-третє, диктат планових цін формував з одного боку перевиробництво однієї продукції й дефіцит іншої. Зокрема О. І. Риков звернув увагу на той факт, що в 1922/23 р. «ми прожили не лише без паливного голоду, але й відчули утруднення у розташуванні палива» [1746, с. 285]. Водночас «якщо взяти абсолютні цифри щодо чавуна, мартенування та прокату... необхідно сказати, що досягнуті успіхи у галузі металургії (особливо у галузі виробництва чавуна) є зовсім недостатніми» [1746, с. 287]. У машинобудівній промисловості уряд мав аналогічні проблеми: «ми маємо, з одного боку, надлишок паротягів на шляхах сполучення, з іншого – брак замовлень на наших паротягобудівних заводах» [1746, с. 288]. Який же висновок уряд зробив з цієї ситуації? О. І. Риков дав таку відповідь: «Я не хочу сказати, що всі ці плани були гарними, деякі з них не вдалися, й на досвіді минулого року необхідно констатувати необхідність посилення планової роботи в галузі вивчення ринку, установлення цін та кредитної політики» [1746, с. 285]. Отже, віра в те, що можна створити задовільний план, який би вирішив всі проблеми попиту була на стільки сильною, що урядовець поєднував амбівалентні поняття (ринок та план) одним словосполученням.

1926 року відбувся принциповий відхід від засад економічного регулювання господарчого механізму. Фактично розквіт непу припав на період з 1924 по 1926 рр., який збігся з часом перебування Ф. Е. Дзержинського на посаді голови Вищої Ради Народного Господарства СРСР (02.02.1924–20.07.1926). Ці майже

два з половиною роки, на думку Б. Д. Бруцкуса, характеризувалися, по-перше, процесом швидкого відновлення як сільського господарства, так і промисловості; по-друге, значним розвитком товарно-грошових відносин; по-третє, майже вичерпним використанням цих відносин соціалістичними організаціями з одночасним пригніченням радянською владою розвитку капіталістичних структур [890, с. 413].

2 червня 1926 р. Рада Праці та Оборони (РПО) видала указ «Про зниження цін на недостатні товари державної промисловості». Проте ця кампанія не мала успіху (ціни майже не змінилися), що було визнано у Постанові РПО від 11 лютого 1927 р. Тому цього року була зроблена четверта й остання у 1920-х рр. кампанія щодо зниження цін. Постановами РПО від 16 лютого та III сесії ЦВК СРСР від 25 лютого 1927 р. передбачалося зниження роздрібних цін у державних та кооперативних торговельних організаціях не пізніше 1 червня 1927 р. в середньому за всіма промисловими товарами не менше, ніж на 10 % [909, с. 137–138]. Водночас 1926 р. для приватних підприємств зросли тарифи залізничних вантажних перевезень, які в результаті у 1,5–2 рази перевищували ставки для державних вантажів [909, с. 140; 1484].

9 квітня 1926 р. Пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення «різко скоротити» роль приватного сектору в борошняній промисловості. Значно підвищено податок на «куркулів». 18 червня 1926 р. запроваджено «тимчасовий надподаток» на непманів, повторений згодом з вищими ставками. Того ж року ухвалена сумнозвісна ст. 107 Карного кодексу СРСР. І наостанок були знижені закупівельні ціни на зерно. Цей захід був обґрунтований необхідністю піднесення відносної розцінки та стимулювання посівів технічних культур. В результаті за умов відносно доброго врожаю тіньовий ринок адекватно відреагував на такі заходи: по країні зросла різниця між цінами планових та приватних хлібозаготівель [909, с. 150]. Внаслідок заходів по боротьбі з приватною хлібозаготівлею, втратою економічного стимулу до зернового виробництва в 1927 р. скоротилися площі посівів екстенсивних колоскових (ярої пшениці, ячменю). До того ж врожай-

ність зернових знизилася порівняно з попереднім роком [909, с. 151]. У результаті, взимку 1927/28 р. виникла криза хлібозаготівлі [1597, с. 173].

У 1926/27 році збільшилися капіталовкладення у промисловість на 31 %. Фінансування нового капітального будівництва подвоїлося. Внаслідок цього до «роздрібного» товарного голоду додався дефіцит сировини та матеріалів. Водночас посилювалася роль центральних органів у матеріально-технічному постачанні та ціноутворенні. Іншими словами економіка інтенсивно бюрократизувалася, формувалася система адміністративного керування економікою [1597, с. 174].

1.1.4. Цінова політика радянського уряду

Відомий радянський економіст А. Л. Вайнштейн визначав час нової економічної політики як «відновлювальний період», під яким пропонував розуміти і досягнення кількісних обсягів виробництва довоєнного рівня, і формування нових техніко-економічних елементів. Водночас він звертав увагу на багатоукладність господарчого життя цього періоду [909, с. 9]. Відновлювальний період він поділяв на два етапи, межу між якими клала грошова реформа, започаткована у березні 1924 р. [909, с. 34]. Перший етап економіст характеризував як етап перегрупування та консолідації соціалістичних елементів та сил, активного зростання капіталістичних елементів, а також відносного обмеження контролю державою ринкових відносин та нерозвинутого планового начала. Другий інтервал характеризувався планомірним наступом на приватний сектор та ринкові принципи економіки, що знайшло відображення у відповідній законодавчій базі [909, с. 35]. Протягом перших двох-трьох років непу ключовим чинником народного господарства вважався розвиток торгівлі. На другому етапі пріоритетною галуззю економіки стала промисловість. Відносно врожайні 1922 та 1923 рр., з одного боку, та багатолітнє «безтовар'я» попередніх часів, з іншого, створювали для промисловості та торгівлі сприятливу кон'юнктуру для підвищення цін як прямим способом, так і опосередковано шляхом погіршення умов розрахунку, асортименту тощо. Така цінова політика торгових та промислових організацій не могла не спричинити кризи збуту 1923 р. З цього уряд зробив однозначний висновок, який у результаті за кілька років призвів до демонтажу ринкових за-

сад господарчого механізму. О. І. Риков у промові 29 жовтня 1923 р. на розширеному засіданні Президії ВРНГ жорстко поставив питання: «Та обставина, що промисловість, поставлена перед обличчям ринку, не змогла взяти участі у відновленні селянського господарства, дозволяє дійти висновку: або посилити планування і скоротити самостійність та незалежність трестів, або піти шляхом розвитку непу у напрямі вільної гри економічних сил» [1744, с. 249] і далі сам же й відповів: «Вихід звідси – посилення державного начала у сфері керування промисловістю і поряд із цим посилення конкуренції між окремими промисловими органами. Під посиленням державного начала я розумію начало планування, установлення цін не лише в галузі промисловості, а й у галузі торгівлі, зокрема роздрібній торгівлі» [1744, с. 250]. О. І. Риков категорично відхилив пропозицію В. П. Ногіна, який на той час очолював Текстильний синдикат, а згодом став головою Всеросійської ради синдикатів, здійснювати нормування цін через синдикати [1744, с. 254]. Водночас, характеризуючи сутність кризи збуту 1923 р., О. І. Риков на зборах червоних директорів Московської губернії 18 листопада 1923 р. наголосив: «більшість планових припущень, які були складені Держпланом, затверджені РПО, зависли у повітрі. Ми не знали й не знаємо до теперішнього часу свого ринку й, укладаючи тривалі програми виробництва, виходили з потреб населення, із споживчої норми, а не з його купівельної спроможності» [1744, с. 251]. Ось таке протиріччя між теоретичними прагненнями більшовиків до планового керування й неспроможністю врахувати усі потреби суспільства, оскільки за словами самого О. І. Рикова «вирішення питання залежить від множини даних..., які врахувати неможливо, і помилка у визначенні якогось із цих даних докорінно може змінити картину» [1747, с. 208]. Радянські політики розцінювали причини власних невдач неадекватно, хоча ще Б. Д. Бруцкус талановито довів, що плановість та ринок є речі несумісні: «якщо ціни установлюють незалежно від ринкових запитів, то між попитом та пропозицією не може бути рівноваги. На одні господарчі блага ціни будуть зависокі, й попит на них не встигатиме за пропозицією» [893, с. 202]. Ось першопричина «ножиців» цін і щорічних криз. Але з осені 1923 р. влада взяла під свій конт-

роль ціни, дедалі більше диктуючи їх прямо чи опосередковано не тільки в державному чи у державно-кооперативному секторах, а й у приватному [909, с. 37]. Регулювання й політика цін з цього моменту, майже до 1928 р., зводилася головним чином до зниження цін на промислові вироби та збільшення відносно розцінки сільськогосподарських товарів [909, с. 37].

О. І. Риков у грудні 1923 р. причину незбалансування цін на продукти сільськогосподарства та продукти фабрично-заводської промисловості вбачав у тому, що «промисловість, ґрунтуючись на зростаючому міському ринку, залишила поза увагою селянство, в усякому разі не ставила своїм найпершим завданням в асортименті та якості товарів та політиці цін здійснити максимум того, що можливо для завоювання селянського ринку» [1746, с. 297]. Це, на думку урядовця, сталося внаслідок декількох чинників. По-перше, платоспроможність міського ринку була вищою за рахунок зростаючої заробітної плати у твердій, забезпечуваній товарною масою, валюті. Окрім робітників високий рівень цін підтримували також «службовці, непмани, міщанство, дрібна буржуазія» [1746, с. 297]. По-друге, очільник уряду вважав, що «деякі видатки на капітальне відновлення, на основний ремонт, на нове будівництво, на відновлення постійного капіталу тощо» [1746, с. 297] слід було відкласти доти, «поки на основі розширення селянського ринку та збільшеного масового виробництва вона одержить можливість збільшувати власні доходи» [1746, с. 297]. По-третє, на думку О. І. Рикова, оскільки політика цін забезпечувалася системою трестів та синдикатів, то високі ціни стали наслідком того, що «кількість синдикатів дещо більша, ніж це потрібно і ніж це диктується економічними інтересами» [1746, с. 298]. При цьому глава уряду розцінював курс на централізацію та монополізацію єдино правильним рішенням і вважав помилковими «заперечення, які мають призвести до спроб розпорошення ... промисловості на окремі конкуруючі ... підприємства» [1746, с. 298]. І водночас, заперечуючи вище сказане, наголошував на необхідності «вжити заходів щодо подальшого розвитку самодіяльності окремих господарських одиниць» [1746, с. 298].

Отже, провідна причина розбалансованості економіки полягала саме в тому, що радянський уряд прагнув до формування монополії, яка б усувала конкуренцію, а відтак позбавляла економічних суб'єктів ефективного стимулу до вдосконалення виробництва. Заклик урядовця відкласти переозброєння виробництва та капітальне будівництво не міг забезпечити зниження цін на промислові товари, оскільки директива на «зосередження роботи промисловості на кращих фабриках, скорочення допоміжних робітників, зменшення накладних видатків» [1746, с. 291] були тільки превентивними заходами, оскільки «збільшення продуктивності праці та поліпшення організації фабрично-заводських процесів» не можливе без запровадження нових технологій та заміни застарілих засобів виробництва, які б забезпечували радикальне зниження собівартості одиниці продукції. Збільшення ж заробітної плати без адекватного приросту валового продукту об'єктивно спричиняє інфляційні процеси, що й спостерігалося в системі високих цін на промислові товари вітчизняного виробництва.

На думку О. Р. Лациса, у звуженні «ножиць цін» 1923/24 рр. неабияку роль відіграв Ф. Е. Дзержинський. Голова ВРНГ доклав зусиль до того, щоб змінити роль синдикатів, які започатковувалися як торгівельні об'єднання трестів, запропонувавши перетворити їх з представницьких органів трестів на державні органи, які б проводили політику ВРНГ, зокрема цінового питання [1400, с. 187]. Завдяки такому підходу держава одержувала вагомий важіль ціноутворення – Ф. Е. Дзержинський одним з перших показав принципове значення прискорення обігу оборотних коштів та режиму економії [1400, с. 169]. Роль синдикатів у цьому процесі пояснювалася тим, що, починаючи з 1923 р., коли був опублікований Декрет ВЦВК та РНК СРСР «Про державні промислові підприємства, діючі на засадах комерційного розрахунку (трести)», у партійних та урядових документах трести зазвичай прирівнювали до підприємств, а не об'єднань. В юридичному плані у 1920-х рр. саме трести були підприємствами, оскільки окремі заводи та фабрики до 1927 р. були позбавлені госпрозрахункових прав і навіть не мали власного рахунку в банку [1400, с. 101].

Об'єднаннями в повному розумінні стали саме синдикати. Точніше, синдикати були перетворені на виробничі об'єднання в ході господарчої діяльності. Спочатку до синдикатів перейшла частина функцій главків щодо керування трестами: збут продукції, заготівля сировини та матеріалів, надання замовлень. Зазвичай участь трестів у синдикатах була добровільною. Погодившись стати членом синдикату, трест зберігав право здавати на свій розсуд йому на продаж або всю продукцію, або лише якусь її частину, з тим, щоб решту збувати самостійно. Щоправда, таке рішення узгоджувалося на підставі статутів синдикатів або відповідно до госпдоговорів трестів та синдикатів, або на зборах представників уповноважених. Трести створювали синдикат на паях, забезпечуючи йому статутний капітал, делегували своїх представників на збори, де обирали правління синдикату, заслуховували звіти його адміністрації, ухвалювали рішення щодо його діяльності. Діяльність синдикату регулювалася більшою мірою економічними засобами, ніж адміністративними. Синдикати розгортали мережі оптових баз, через які продукція надходила у торгівлю. Далі торговий капітал створював умови для фінансування промисловості, особливо в час кризи збуту. Синдикати придбали 45 % акцій Промислового банку, утвореного 1922 р. У такий спосіб синдикати могли спрямовувати кредити на розвиток виробництва в трестах. Окрім статутної функції (колективного продавця продукції підприємств) синдикати взяли на себе закупівлю, а подекуди й організацію видобутку та виробництва сировини, організацію зовнішньої торгівлі, фінансування нових виробництв та будівництва. Згодом вони взялися за стандартизацію, планування спеціалізації підприємств та номенклатури продукції. За концепцією Ф. Е. Держинського «синдикати та трести є не тільки торговельними апаратами трестів та заводів, ... вони мають стати оперативними органами державного плану розподілу в умовах непу, тобто ринкового товарообігу» (Цит. за [1400, с. 195]).

Питання цін було одним із ключових в роки нової економічної політики. Ідеологічно за рахунок цінового механізму радянська влада фактично прагнула забезпечити «змичку робітничого класу із селянством». Основні дискусії щодо економічного розвитку радянської країни розгорталися довкола фінансових ре-

сурсів, за рахунок яких можна було б здійснити переозброєння промисловості, тобто перетворити аграрну країну, яку більшовики вважали вкрай відсталою, на передову індустріальну економіку. З одного боку, економісти та політики прагнули наблизити ціни на сільськогосподарську та промислову продукцію. В основу такої політики покладалася ідея пожвавлення товарообороту. З іншого боку, існували плани реконструкції промисловості за рахунок селянства.

Нова економічна політика розпочалася за переваги цін на продовольчі товари, основу яких складали хлібні продукти, сіль та олія. Неврожай 1921 р. посилив цю перевагу. На 1 травня 1922 р. різниця індексів цін продовольчих та промислових товарів сягнула свого піку (2,26 рази), після чого почала доволі швидко скорочуватися. І вже в жовтні 1922 р. індекс цін продовольчих товарів поступався індексу промислових товарів. Така тенденція надалі зберігалася [909, с. 49]. З жовтня 1922 р. гуртові ціни непродовольчих товарів зростали більшим темпом, ніж роздрібні й починаючи з травня 1923 р. оптовий індекс перевищував роздрібний і досяг максимуму 1 вересня 1923 р. [909, с. 54]. За дев'ять місяців 1923 р. (з 01.01 по 01.10) гуртовий індекс непродовольчих товарів збільшився у 52,6 рази, а роздрібний лише в 48,6 рази. Лише з 1 листопада позначилася тенденція на зближення гуртових та роздрібних цін [909, с. 55]. Індекс цін сировини (майже без винятку сільськогосподарського походження) був найнижчим за решту групових індексів не тільки 1922 р., а й до жовтня 1923 р.

Протягом 1923 р. та на початку 1924 р. двічі відбулося короткострокове зниження цін – «одне під впливом стихійних ринкових умов, інше – як результат ефективного впливу свідомого регулятивного начала» [909, с. 59]. А. Л. Вайнштейн пояснював таку динаміку різною природою цін сільськогосподарських та промислових товарів та тим, що зростання промислових цін «означало реальне збільшення купівельної сили промислових товарів» [909, с. 60]. Протягом 1923 р. особливо несприятливою була тенденція формування цін на хлібопродукти. Напередодні грошової реформи (на 1 березня 1923 р.) купівельна сила хлібних товарів складала 79 % довоєнного рівня, а на 1 жовтня – лише 43 %. Заготівельні ціни на жито, пшеницю, овес, ячмінь у вересні – жовтні 1923 р. сягнули мі-

німального рівня. Таку тенденцію А. Л. Вайнштейн пояснював тим, що «заготівля здійснювалася за радзнаки і за радзнаковими цінами, які в розрахунку на червінцеве обчислення давали надзвичайно низькі ціни» [909, с. 61–62]. О. І. Риков у листопаді 1923 р. наголошував: «наше село, наше сільське господарство досі не введені повністю у сферу товарного обігу й живуть в стадії натурального господарства, тобто виготовляють все для себе самі» [1743, с. 54]. Ось іще одне протиріччя в твердженнях більшовицької влади – село постає то дрібнобуржуазною стихією, то натуральним господарством. Значні розміри емісії (абсолютні та відносні) у квітні – вересні 1923 р. викликали неабияке знецінення радзнаку в II кварталі та II півріччі. Таке швидке знецінення радзнаку не могло не позначитися на сільському споживачеві, оскільки до осені він користувався винятково цією грошовою одиницею. Ціни на сільгосптовари у радзнаковому вираженні не встигали за темпом інфляції: підвищення цін на промислові товари відбувалося за рахунок знецінення продовольства, головним чином хліба, компенсованого підвищенням цін на сільгоспсировину (текстильну, шкіряну) [909, с. 67]. За твердженням А. Л. Вайнштейна, ці нерівноцінні процеси майже не позначилися на міських та інших споживачах внутрішнього ринку завдяки натуральному податку, який сплачували головним чином саме хлібними продуктами [909, с. 68]. Економіст визнавав, «що 1922/23 господарчий рік (особливо друге півріччя) характеризується процесом перерозподілу народного доходу на користь промисловості й торгівлі, вилученням частини засобів із сільського господарства й перекачуванням їх у промисловість» [909, с. 70]. З жовтня 1923 р. курси цін (леза «ножиць») почали наближатися в результаті зустрічного руху сільськогосподарських та промислових цін. Але на момент реалізації грошової реформи явище «ножиць цін» було тільки пом'якшене, а не ліквідоване [909, с. 60].

Цей перерозподіл здійснювався як безпосередньо державою (бюджетне фінансування) за рахунок доходу від емісії радзнаків, що створювали значною мірою селяни, так і шляхом кредитування, і як наслідок рухом цін та ринкового ціноутворення [909, с. 70]. Цікаво також, що А. Л. Вайнштейн знайшов у про-

цесі, який зрештою призвів до кризи збуту, два позитивних моменти. По-перше, у такий спосіб «відновлювалося необхідне співвідношення між рівнем цін сільськогосподарських продуктів та промислових товарів, відкривалася можливість відновлення проїдених основних та оборотних фондів» [909, с. 70]. По-друге, «зниження сільськогосподарських цін з осені 1922 р. до літа 1923 р. ударило насамперед і в основному по *куркульських* верствах села», оскільки «емісійний податок перекладався на ті верстви села, які мали у власних руках більше радзнаків», тобто «перерозподіл народного доходу відбувався в 1922–1923 рр. переважно за рахунок куркульської верхівки сільського населення, що збагатилося у попередні голодні роки» [909, с. 70–71].

Падіння хлібних цін восени 1923 р. А. Л. Вайнштейн пов'язував з двома факторами. По-перше, задовільним врожаєм колоскових. По-друге, формою стягнення сільськогосподарського податку, який уряд дозволив сплачувати грошми, хлібною позикою або натурою, що стимулювало продаж хліба восени [909, с. 72]. Цього разу економіст оцінював падіння цін як негативне явище, що позначилося на основній масі селянства, а не лише на куркулях [909, с. 72]. До того ж відбувався процес натуралізації селянського господарства. «Сільськогосподарська сировина дедалі більше осідає у самому сільському господарстві. Водночас з'являється маса дрібних кустарних підприємств» [909, с. 73]. Цей факт підтверджує еластичність селянського господарства, яке за власною природою спроможне було легко змінити спеціалізацію відповідно до зовнішніх умов. До того ж «селянин, який користувався головним чином знеціненим радзнаком, продавав свої продукти лише тоді й тією мірою, якою він міг того ж моменту придбати необхідні товари» [909, с. 76].

Зниження промислових відпускних цін протягом 1923/24 госп. року відбулося тричі: перше зниження з 1 жовтня по 1 грудня 1923 р. «було здійснене з метою ліквідації кризи збуту»; друге – з 1 лютого по 1 квітня 1924 р. і третє – з 1 серпня по 1 вересня 1924 р. «з метою зміцнення червінця» [909, с. 75].

Після проведення грошової реформи радянська влада вирішувала низку господарчих та соціально-політичних завдань ціноутворення. По-перше, знижен-

ня цін на промислові товари, що «повинно було стати й ставало насправді засобом соціалістичного накопичення» [909, с. 79–80]. По-друге, ліквідація гуртовороздрібних «ножиць» та «установлення нормальної різниці між цінами в окремих ланках товарогінного ланцюга» [909, с. 80]. По-третє, вирівнювання цін та зміна співвідношень у межах кожної з основних груп як з метою усунення неправильних та випадкових пропорцій, так і задля розвитку певної галузі виробництва і бажаного напрямку розвитку виробничих сіл [909, с. 81]. «Генеральним завданням було зниження загального рівня цін, піднесення тим самим купівельної сили червінця, необхідність зближення радянських та світових цін» [909, с. 82]. Однак всі ці завдання уряду так і не вдалося реалізувати через некомпетентне втручання в ринкові механізми.

А. Л. Вайнштейн, досліджуючи політику ціноутворення у відновлювальний період, назвав альтернативні методи регулювання цін: товарну інтервенцію та пряме установлення цін. Товарна інтервенція – це спеціальне постачання на ринок великої товарної маси з державного резерву з метою зниження або підвищення цін на ті товари, в яких відчувався дефіцит на ринку. До інтервенції як методу впливу на ціни держава вдавалася як до, так і після грошової реформи [909, с. 132]. Цей метод радянська економічна наука вважала неефективним і тимчасовим: «товарна інтервенція, як спорадичне явище, могла впливати лише на тимчасові – скороминучі – відхилення ціни від її нормального рівня» [909, с. 133]. Зрозуміло, що дієва інтервенція передбачала наявність відповідного резерву, формування якого можливе було лише за наявності відповідних коштів. Тому «для впливу на самий рівень ціни окремих товарних груп і товарів товарна інтервенція мала перерости в планування товарної пропозиції» [909, с. 133]. Звідси «першочергове значення у ціноутворенні відновлювального періоду починаючи з осені 1923 р.» полягало у прямому установленні цін на даний товар у певній ланці товарогінного ланцюга [909, с. 134]. Так XIII партконференція поставила низку завдань у сфері регулювання цін:

«...2. Посилити регулювання гуртових цін, перш за все, на основні предмети масового, у першу чергу селянського, споживання, поширивши його й на ро-

здрібні ціни шляхом установлення гуртовими органами граничних надбавок для кооперації, шляхом маневрування з боку держави певними товарними масами з метою пониження цін у відповідних районах...

3. Посилити у законодавчому порядку вплив місцевих регулюючих органів на проведення у сфері внутрішньої торгівлі заходів щодо регулювання та нормування цін...

4. Визнати за необхідне нормування цін на сіль, гас та цукор за всіма видами торгівлі (кооперативної, державної та приватної)» [365, т. 2, с. 531].

Протягом непу відбулося чотири кампанії з державного регулювання цін. Перша кампанія регулювання цін відбулася восени 1923 р. з метою подолання кризи збуту, в результаті чого група промислових товарів подешевшала. Друга кампанія відбулася в два етапи (у лютому–березні та липні–вересні) 1924 р. «з метою, з одного боку, створити психологічні передумови для успішного проведення грошової реформи, а з іншого боку, закріпити її результати» [909, с. 137]. У листопаді 1924 р. голова радянського уряду О. І. Риков, виступаючи з доповіддю «Економічне становище СРСР» на VI з'їзді профспілок СРСР, звітував про досягнення у сфері цінової політики: «продукти промисловості зараз дорожчі за сільськогосподарські вже не в 3 з лишком рази, а у 1,5 рази» [1748, с. 392]. Здавалося б економіка має позитивну динаміку для реалізації політичної мети більшовиків щодо змирення селянства та робітничого класу. Але з'ясувалося, що ця «політика боротьби з високими промисловими цінами та низькими хлібними завоювала для промисловості та робітничого класу величезний ринок, попит сильно зріс, й криза збуту перетворилася на власну протилежність – товарний голод» [1748, с. 392]. «Промисловість не може знайти товари, щоб повністю забезпечити ними село та селянське господарство» [1748, с. 388]. Отже ринок, якби директивно його не регулював уряд, функціонує за об'єктивними законами, виявив неадекватність цін, попиту та пропозиції сільськогосподарських та промислових товарів, тобто неадекватність оцінки праці селян та робітників. Позицію уряду його очільник висловив достатньо чітко: «Хлібна ціна – це один з основних факторів планування. Відмовляючись від регулювання хлібних цін,

віддаючи їх стихії, вільному ринку, ми випускаємо зі своїх рук один з головних важелів управління всім народним господарством» [1748, с. 395]. Перед цим урядовець побивався щодо низької активності селянства на хлібному ринку: «селянство, незважаючи на те, що ціни на хліб зараз утричі вищі, ніж торік, продає хліб з великою обережністю» [1748, с. 394]. З'ясувалося, що з переходом до грошового податку селянство сплачувало його, «не продаючи хліба, а затримуючи його», «доходами від продажу продуктів тваринництва (молока, сметани, масла тощо), від баштанів, ... соняшнику..., продаючи дрібну худобу» [1748, с. 394]. Причину такого явища голова уряду вбачав у порівняно легкому сільсько-господарському податку [1748, с. 394]. Отже, уряд змушений був піднімати ціни на зерно ще й тому, що селяни, навчені попередньою політикою ошукування та несприятливими погодними умовами, по-перше, збували хліб переважно приватним покупцям, які давали вищу за державну ціну, а, по-друге, відкладали продаж зерна на пізніший час (зима – весна), коли ринок внаслідок зменшення пропозиції і невгамованого попиту дасть також вищу ціну. Сам голова уряду назвав такі причини високих цін на хліб 1924 р.: по-перше, покриття податків не від продажу хліба; по-друге, нижча врожайність, порівняно з попереднім роком, а отже й збільшення попиту на колоскові у неврожайних районах; по-третє, кепський стан озимини, який змушував селян залишати хлібні резерви на наступний рік; по-четверте, у зв'язку з боротьбою з низькою врожайністю селянство прагнуло до екстенсифікації (розширення посівних площ), а отже потребувало збільшення насінневого фонду [1748, с. 396]. Але в цій послідовності бракує такого важливого чинника, як дефіцит промислових товарів, що утворився в результаті не виправдано стрімкого зниження цін на них. Селяни не мали можливості придбати необхідні засоби виробництва, одяг, предмети побуту, а тому не вбачали за потрібне збувати свій найцінніший скарб – хліб. Надто ще пам'ятними були нещодавні роки воєнного та голодного лихоліття. Тому уряд на основі рішень партії більшовиків «про те, яку політику проводити перед обличчям високих та все зростаючих хлібних цін» відповів «лімітами, тобто установленням для державних заготівельників граничних цін» [1748, с. 395]. По суті в листопаді

1924 р. голова уряду констатував наявність чергового прояву системної кризи півської економіки: «Труднощі поточного моменту полягають у високих хлібних цінах, у недостатній кількості обігових коштів і в товарному голоді» [1748, с. 394].

Такою була ціна планового керування держави ринковим механізмом економіки. Але, як стверджував нарком землеробства УСРР О. Г. Шліхтер, «жоден план, загалом, не може напевне гарантувати безпомилковість» [2044, с. 55]. Проте причину перманентних економічних проблем і цей урядовець не вбачав у принциповій проблематичності планового управління народним господарством: «Ми вчимося плануванню господарства лише п'ять років, з часу закінчення громадянської війни. Насправді цей термін ще менший, оскільки фактичне навчання наше у цьому відношенні могло розпочатися тільки з моменту стабілізації нашого червінця» [2044, с. 52]. Зокрема, нарком УСРР перелічив ті ж причини «хлібозаготівельних невдач» 1925 р., що й О. І. Риков попереднього року: «По-перше, ... з'ясувалося, що врожайні надлишки менші, ніж ми вважали... По-друге, забезпечення хлібозаготівлі товарами, потрібними у вжитку селянського господарства, нами було зроблено менше, ніж розміри попиту на них з боку селянства. По-третє, цього року були значно знижені ставки єдиного сільськогосподарського податку. По-четверте, брак належної твердості та сталості хлібних цін, що практикувалися нашими державними та кооперативними апаратами» [2044, с. 53]. На думку О. Г. Шліхтера, «це стало наслідком методологічних недолугостей у розподілі засівної площі за соціальними групами господарства, у применшенні норм споживання в селянському господарстві для людей та худоби, в нехтуванні уроками попереднього неврожайного року, у перебільшенні зимового збуту хліба і в применшенні весняного» [2044, с. 53]. На відміну від О. І. Рикова, представник українського уряду вказував як на системну причину обережного виходу селян на хлібний ринок також на те, що «селянин пам'ятає про жахи голоду та розорення, пов'язаних з недородом хлібів» [2044, с. 53–54]. Тому «селянину завжди було властиво притримувати деяку кількість хліба для продажу його навесні, за підвищеними цінами» [2044, с. 54]. На додачу «надлишок хлібозаготівельних органів створював конкуренцію на хлібному ринку, ви-

кликав підвищення цін. Селянин враховував це, очікуючи все більшого й більшого зростання цін, й у результаті маємо знову одну з причин слабого збуту хліба восени» [2044, с. 54]. Отже другий рік поспіль урядові органи не зважаючи на ретельно розроблений річний план не змогли збалансувати ринкові терези. Цінова політика спричинила як дефіцит промислових товарів, так і хлібопродуктів.

Третя кампанія з регулювання цін, започаткована Пленумом ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р., остаточно змінила курс більшовицького уряду на економічному фронті. Так і не приборкавши ринковий механізм було ухвалене рішення його просто ігнорувати. Резолюція Пленуму «Про господарське становище та господарську політику» проголошувала, що всі партійні організації мають керуватися «у сфері товарообігу – необхідністю досягти рішучого зниження роздрібних цін. У зв'язку з відривом роздрібних цін від гуртових, питання організації ринку та боротьби за зниження роздрібних цін набувають виняткової важливості. Успіх подальшого ходу хлібозаготівель, а отже й виконання експортного плану, реальне збільшення заробітної плати, досягнення в боротьбі з приватнокапіталістичним накопиченням цілком залежить від подальшого зниження роздрібних цін як на промислові товари, так і на сільськогосподарські продукти» [365, т. 3, с. 321]. Цю тенденцію на директивне «командування» цінами підтвердила XV Всесоюзна конференція ВКП(б) (26 жовтня – 3 листопада 1926 р.) у резолюції «Про господарське становище країни та завдання партії»: «Конференція вважає за необхідне протягом поточного року досягти такого зниження собівартості промислової продукції, яке б створило можливість для зниження й відпускних цін» [365, т. 3, с. 377]. Наступним кроком цієї кампанії стала Постанова Ради Праці та Оборони від 2 липня 1926 р. «Про зниження роздрібних цін на недостатні товари державної промисловості» у першому пункті якої пропонувалося знизити роздрібні ціни у державній та кооперативній торгівлі на недостатні (тобто дефіцитні) товари (текстиль, металовироби, шкіряно-взуттєві товари та будівельні матеріали) в середньому на 10 % на 1 серпня від рівня цін на 1 травня 1926 р. Як бачимо партія та уряд наполегливо ігнорували закони ринко-

вого регулювання цін, оскільки за законами ринку дефіцит завжди викликає зростання ціни, яка в свою чергу стимулює виробників здобути більшого доходу шляхом зростання виробництва, що в результаті мало б поповнити пропозицію й відповідно ринок через співвідношення з попитом спричинив би логічне зменшення цін. Цілком логічно, що такі заходи влади «виявилися невдалими – ціни майже не змінилися, що й констатувала Постанова РПО від 11.ІІ–1927 р.» [909, с. 138]. Але послідовна радянська влада провела четверту кампанію щодо зниження цін. Її знову ж таки започаткував Пленум ЦК ВКП(б) 7–12.02.1927. А незабаром з'явилися Постанови РПО від 16.02.1927 р. та III сесії ЦВК СРСР від 25.02.1927 про зниження роздрібних цін у державних та кооперативних торговельних організаціях з тим же плановим темпом, що й у попередню кампанію [909, с. 138].

Таким чином, з літа 1926 р. керування економікою дедалі наполегливіше переводилось в ручний режим, хоча всі спроби втручання держави в ціноутворення протягом попереднього періоду давали щоразу розбалансування ринку. Але причина таких негативних процесів вбачалася більшістю радянських економістів та політиків саме в дрібнобуржуазній стихії села та приватному секторі економіки. Наступ на ціни 1927 р. дав тимчасовий ефект, а «1928 р. стихійна підвищувальна тенденція, яка йшла з боку ринку, накинула зашморг й на відпускні промислові ціни, де планово-регулятивне начало знаходило своє найповніше відображення» [909, с. 140–141]. Нерозуміння законів ринкової економіки як авторегульованої системи зводилося до апеляції до стихії ринку. І було знайдене джерело некерованості ринку: «Куркульські верстви села притримували надлишки хліба, особливо у зв'язку з ... дефіцитом промислових товарів та зростанням цін на них» [909, с. 152]. Хоча ще 20 липня 1926 р. в останній день свого життя, виступаючи на Пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) Ф. Е. Держинський говорив: «І Пятаков [на той час перший заступник голови ВРНГ СРСР – Ю.С.] мовить, що село багатіє. От лихо! Наші державні діячі, представники промисловості й торгівлі проливають сльозу щодо добробуту мужика. А який добробут: 400 млн мужики нагромадили, по 4 крб. на брата» [1090, т. 2, с. 504]. Раніше, у квітні того ж року, Ф. Е. Держинський у промові на Пленумі ЦК ВКП(б) ду-

же різко критикував Каменєва та Троцького, які вимагали змінити гасло «обличчям до села» на курс «кулаком до села»: «Вся біда схована у роздутих штатах, у нашому бюрократизмі... Ось саме тут, Каменєв, ховаються ті мільйони, які ви даремно шукаєте і бажаєте брати у мужика. Ви кажете: дивіться, мужик грошики має і йому аби що, не бажає він кидати хліб на ринок. А я спитаю вас: якщо ви товарів не даєте, як же ви хочете, щоб мужик давав вам хліб?» [1090, т. 2, с. 427].

1.1.5. Більшовицька держава та ринкове господарство

У прикінцевому слові на зборах червоних директорів Московської губернії 18 листопада 1923 р. О. І. Риков, повторюючи слова В. І. Леніна, стверджував: «нова економічна політика – це є поступка, перш за все, селянству, а не приватному капіталу» [1743, с. 261]. Наступного місяця, виступаючи з доповіддю у Діловому клубі, заступник голови союзного уряду повторював: «Введення нової економічної політики стало поступкою дрібнобуржуазній стихії, поступкою селянству» [1742, с. 263]. Рік по тому, вже будучи головою уряду СРСР та РСФРР, О. І. Риков розпочав доповідь на VI з'їзді профспілок СРСР 14 листопада 1924 р. словами про те, що «село є базисом усього господарства нашої республіки, є тією основою, на якій працювали і працюють наша промисловість та робітничий клас» [1748, с. 385]. Політична та економічна ізольованість радянської держави актуалізувала проблему внутрішньої торгівлі, без якої неможливе було «подальше зростання ... промисловості, і зокрема важкої індустрії» [1748, с. 385]. Селянство, з одного боку, виступало потужним постачальником продуктів харчування та сировини для легкої промисловості, а, з іншого, формувало ємний ринок попиту на промислові товари. Іншими словами, «від добробуту селянства, піднесення сільського господарства залежить і добробут, піднесення і розвиток промисловості, а отже, й робітничого класу» [1748, с. 385–386].

В основі такого підходу лежало не тільки економічне, а й ідеологічне підґрунтя, оскільки більшовицький уряд спирався на підтримку «прогресивного» робітничого класу оголосивши себе «диктатурою пролетаріату». Для утримання керівних висот у державі більшовицькі лідери мусили насамперед апелювати

саме до добробуту цього класу, а не до його свідомості. Оскільки найпереконливішим аргументом правильності політики для пересічного громадянина країни завжди є його матеріальне становище. Саме в цьому переконав В. І. Леніна та більшовиків Кронштадтський заколот як індикатор неможливості подальшого застосування репресивної системи керування державою.

Тому, за словами О. Г. Шліхтера, В. І. Ленін принципове значення непу вбачав «у товарообміні з селянством» як «господарчою базою соціалізму» [2044, с. 44]. Причиною цього, на думку радянського академіка, був той факт, що протягом «тривалого перехідного періоду часу залишалось б дрібне індивідуальне селянське господарство, зберігалось б дрібне кустарне виробництво, існував би наш внутрішній ринок без стовідсоткового навантаження його винятково продукцією державної промисловості, державним кредитом і торговими оборотами державних апаратів заготівлі та розподілу», а звідси «основне наше завдання в галузі сільського господарства – перевести анархічно розпорошене селянство на колію соціалістичної кооперації» [2044, с. 44]. Іншими словами, більшовики, спочатку поступившись лівим есерам у питанні соціалізації землі та трудових принципів землекористування, в результаті яких кожна селянська родина отримала свій наділ землі, наполегливо прагнули до одержавлення аграрного сектору економіки.

Детальне вивчення творів більшовиків дозволяє дійти висновку, що одержавлення галузей (промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі) асоціювалося із концентрацією та збільшенням виробництв, що й могло забезпечити централізований контроль за їх діяльністю з боку урядових структур (диктатури пролетаріату). Згадаймо промову В. І. Леніна на III Всеросійському з'їзді рад народного господарства 27 січня 1920 р.: «Колегіальність у кращому разі дає величезну розтрату сил і не відповідає швидкості та виразності роботи, яких вимагають обставини централізованої великої промисловості» [1437, с. 77]. У підсумку доповіді лідер партії більшовиків наголосив на необхідності «розпочати будувати ... державу на ґрунті великої машинної промисловості» [1437, с. 80]. У тезах до II Конгресу Комінтерну В. І. Ленін розвинув цю думку, наголосивши, що «зміцнення соціалізму можна вважати забезпеченим лише тоді, коли

пролетарська державна влада, забезпечивши собі остаточну стійкість та повне підкорення, реорганізує всю промисловість на засадах великого колективного виробництва» [1434, с. 179]. У доповіді ВЦВК та РНК на VIII Всеросійському з'їзді Рад (22 грудня 1920 р.) про зовнішню та внутрішню політику голова більшовицького уряду знову нагадав: «Тільки тоді, коли ... під промисловість, сільське господарство та транспорт буде підведено технічну базу сучасної великої промисловості, тільки тоді ми переможемо остаточно» [1423, с. 159]. У тезах доповіді про тактику РКП до III Конгресу Комінтерну В. І. Ленін наполягав: «Єдиною матеріальною основою соціалізму може бути велика машинна промисловість» [1438, с. 10]. Нав'язливе (якщо не панічне) ставлення до ринку як до стихії, до маси селянських господарств як до анархії визначало провідні принципи державного керування більшовицького уряду: «Визначити шляхи для заміни незалежності розрізненого та розпорошеного у процесі виробництва сільського господарства органічною спайкою його з нашими державними фабриками, ув'язати стихію індивідуальної зацікавленості селянина з «соціалістичним ставленням» до інтересів виробництва з боку «робітників на фабриках, що належать державі», – ось те завдання соціалістичного будівництва в галузі сільського господарства, яке поставила на чергу денну перед нашою партією пролетарська революція» [2044, с. 80]. М. І. Бухарін у критичному творі «До питання про закономірності перехідного періоду» (1926) на книгу Є. А. Преображенського «Нова економіка» наголошував, що «закономірності *капіталізму* суть закономірності *стихійного* розвитку; вони «сліпі»; вони виражають ірраціональність суспільного прогресу» [903, с. 115]. Розглядаючи неп як перехідний період, М. І. Бухарін характеризував його як поступове «переміщення центру ваги від стихії до усвідомленості, від сліпоти до плану, від ірраціонального до раціонального» [903, с. 116]. При цьому теоретик соціалізму відверто проголошував, що «зростання раціонального начала над ірраціональним» виражатиметься «доволі недвозначно: у зростанні плановості», а її базис він вбачав у зростанні «державно-соціалістичних елементів господарства» [903, с. 116]. Він розумів, що в ринковій економіці «закон цінності залишається ... регулятором» цін, оскільки збалансовує

попит («потреби») та пропозицію («виробництво»): «темп виробництва пов'язаний із зростанням нових потреб, ...увесь час змінюється за своїм внутрішнім складом і «природна система потреб», що, у свою чергу, обернено позначається і на виробництві» [903, с. 133]. Таким чином «рівновага щоразу встановлюється на *новій* основі, а закон продовжує діяти саме тому, що й самі масштаби змінилися» [903, с. 133]. Тим самим М. І. Бухарін визнавав позитивний регулятивний та стимулюючий зміст ринкової економіки. Коли ж він намагався пояснити переваги соціалістичного механізму, то переходив від економічних термінів до політичної риторики: «об'єктивний закон трудових витрат збігається із свідомо впроваджуваною нормою трудових видатків» [903, с. 133]. Стимул соціалістичної економіки він розглядав не як «прибуток, а покриття потреб мас при величезній економії живої праці» [903, с. 134]. При цьому залишалося нез'ясованим питання, якими ж стимулами досягти такої ощадливості й максимуму виробництва водночас.

Важливо зауважити, що один з найкращих, за словами В. І. Леніна, теоретиків соціалізму М. І. Бухарін не висловлював жодних сумнівів щодо правильності обраного більшовиками курсу на обмеження ринку та незаперечності раціональності планового господарювання. У доповіді «Уроки хлібозаготівлі, шахтинської справи та завдання партії» на зборах активу Ленінградської організації ВКП(б) 13 квітня 1928 р. він проводив думку, що «помилки планування та керівництва є ... або помилками у генеральній лінії політики, помилками *політичної лінії*, або помилками поточного керівництва, кон'юктурними помилками» [903, с. 264]. При цьому доповідач стверджував, що помилок політичної лінії «у нас, до цього часу принаймні, не було» [903, с. 264]. Водночас політик наголошував, що «у нас бувають, однак, доволі серйозні кон'юктурні помилки», які «не є помилками політичної лінії, але вони можуть відігравати значну роль для певного, більш або менш тривалого, відтинку часу» [903, с. 264]. У зв'язку з цим важливою є оцінка М. І. Бухарінін ситуації в економіці країни на сьомому році нової економічної політики: «утруднення, які ми мали і з яких ми повністю ще не вийшли, зовсім не мають обов'язкового характеру» [903, с. 264]. Черговий

рік «баланс між попитом та пропозицією був порушений» [903, с. 264]. Досвід попередніх років непу так і не навчив урядовців правилам гри. В результаті М. І. Бухарін навесні 1928 р. констатує: «у нас взагалі наявна *розбіжність між циклом відтворення в сільському господарстві та ... у промисловості. ...* Це, безумовно, можна виправити, якщо на момент реалізації врожаю у нас будуть серйозні маневрові резерви, буде відповідна кількість товарних запасів. Цього року у нас резервів не було» [903, с. 265–266]. Тобто за попередній період непу так і не було вироблено системи засобів запобігання дефіциту, наприклад шляхом товарних інтервенцій з державного резервного фонду.

1.1.6. Роль селянства у непівській грі більшовиків

Ставлення до селянства в новій економічній політиці проголошувалося як до союзника пролетарської диктатури. Власне ідея так званої «змички» робітничого класу та селянства коріниться в творах В. І. Леніна, написаних ще до запровадження непу. У травні 1920 р. у «Дитячій хворобі «лівизни» у комунізмі» лідер більшовиків писав: «Знищити класи – означає не лише вигнати поміщиків та капіталістів – це ми порівняно легко зробили – це означає також *знищити дрібних товаровиробників*, а їх не можна *вигнати*, їх не можна придушити, з ними *треба ужитися*» [1422, с. 27]. Вже 2 жовтня того ж року у промові «Завдання спілок молоді» на III Всеросійського з'їзду РКСМ В. І. Ленін проголошував: «знищити класи вкрай важче; все ще залишився поділ на робітників та селян» [1428, с. 310]. А тому перед диктатурою пролетаріату стояло завдання докласти зусилля, «щоб об'єдналася роздроблена маса темного селянства в один союз» [1428, с. 311]. У наведених словах міститься вся квінтесенція взаємовідносин більшовицької влади та селянства, яка зберігалася протягом непу, та й у подальші десятиліття радянської історії. Для селянства, що існувало декілька тисячоліть до появи більшовиків, бракувало місця у майбутньому «суспільстві справедливості». Диктатура пролетаріату певний час вимушена була визнавати існування селянства як класу, оскільки урбаністичне середовище не могло ні в близькій, ні в далекій перспективі забезпечити себе продуктами харчування та природною сировиною для легкої промисловості. Тому, за словами М. І. Бу-

харіна, «диктатура пролетаріату, тобто організація пролетаріату в державну владу, і є організація *керівництва* по відношенню до широких мас селянства» [903, с. 67]. Таке керівництво, за задумом більшовиків, полягало в тому, що «робітничий клас ставить своїм справжнім завданням ...*переробку широких народних верств*, і насамперед переробку *самого селянства*, перевиховання його на соціалістичний лад...» і в міру реалізації цих планів селяни «*будуть дедалі більше зрівнюватися з пролетаріатом*, змішуватися з ним і перетворюватися на однакових членів соціалістичного суспільства» [903, с. 67]. Таке подолання класових відмінностей шляхом перевиховання, на думку М. І. Бухаріна, можливе на основі зміни «*економічних відносин у суспільстві*, розвитку цього суспільства на шляху до соціалізму» [903, с. 69].

В. Я. Чубар у звіті уряду УСРР на VI губернському з'їзді Рад Київщини у січні 1924 р. декларував: «нова економічна політика є насамперед новою економічною політикою багатомільйонного селянства, що має можливість в умовах дійсно нової економічної політики, тобто в умовах вільного попиту й пропонування продати продукти своєї праці й закупити те, що йому необхідно в той чи інший момент» [2021, с. 164]. Але розпорошеність селянських господарств непокоїла більшовицьку владу. За таких умов вона не могла контролювати продовольчого ринку, а відтак й економіку в цілому. Контроль за промисловістю радянський уряд забезпечив шляхом трестування, тобто утворенням монопольних галузевих об'єднань, яким можна було директивно змінювати ціни на продукцію, планувати обсяг виробництва тощо. Сільське ж господарство надто сильно залежало від природно-кліматичних умов. Та ще й селянство залишалося неорганізованим. Тому вихід вбачався у створенні за аналогією до промисловості аграрних трестів, тобто кооперації. У квітні 1925 р. у промові на X округовому з'їзді рад у Луганську Г. І. Петровський недвозначно наголосив: «Кооперація є питання життя для селянства: без кооперації немислимий вихід селянства з того стану, в якому воно перебуває нині. Якщо селяни бажають жити культурним життям, якщо вони бажають відігравати роль у міжнародному плані, вони мають об'єднуватися у кооперації» [1655, с. 139]. Ще навесні 1923 р. перший сек-

ретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг писав, що питання «зміцнення змички селянської економіки з промисловою» – це «завдання підготовки нашої споживчої кооперації до найширших торгових операцій восени» [1232, с. 108]. Така наполегливість у закликах до кооперації з боку партійних та урядових осіб пов'язана із необхідністю оволодіння важелями керування в економіці. А чи не провідною ланкою такого управління був і є контроль за фінансовими потоками. В стислих тезах республіканського партійного лідера містяться відверті пояснення необхідності сільськогосподарської кооперації. По-перше, «державних коштів не вистачить і кошти необхідно шукати, з одного боку, за кордоном, з іншого – в межах країни, і перш за все через сільгоспкооперацію» [1232, с. 108]. Здавалося б, до чого тут сільгоспкооперація? Е. Й. Квірінг пояснив свою думку цілком чітко: «Необхідно добитися, щоб селянство позичило своїй сільгоспкооперації хліб, призначений на вивезення» [1232, с. 108]. Отже кооперація вбачалася як керований механізм забезпечення експортних операцій хліба. По-друге, держава не мала коштів, щоб розраховуватися з селянами за врожай безпосередньо. А тому кооперацію можна було задіяти як контрольовану структуру у відносинах з промисловістю. Механізм пропонувався також як доволі ризикований для суб'єктів оборудок, а не для самих державних органів: «Необхідно серйозно обговорити питання про кредитування трестами кооперативів терміном на декілька місяців під гарантію держави» [1232, с. 109]. У такий спосіб формувалася залежність сільгоспкооперативів від промисловості, яка майже без винятку, як було показано вище, знаходилася під орудою радянської влади. Якщо уважно придивитися до такої схеми, то селянство ризикувало двічі: з одного боку, даючи позику державі, яка не могла миттєво розрахуватися за експорт хліба, а, з іншого, беручи в борг товари у державної промисловості, було обмеженим у можливостях повернення кредиту, оскільки, зокрема, на той час селом циркулював девальвований радзнак, а промисловість діяла у червінцевому просторі. Таким чином, ще за декілька років до тотальної колективізації диктатура пролетаріату ставилася до селянства як до «тимчасової» верстви, головне завдання якої по-

стачати місто та ринок своїми продуктами і яка з часом мала б трансформуватися у пролетарську масу.

Комплекс заходів, які намагалася більшовицька влада запровадити в українському селі в роки непу, можна відстежити, проаналізувавши промову Г. І. Петровського на X округовому з'їзді рад у Луганську в квітні 1925 р. Основними завданнями політики на селі партія та уряди називали інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, землеустрій та усунення посмужковості й перенаселення в окремих регіонах, переселення селян у степові округи, відновлення племгоспів, кінних заводів, тваринницьких ферм, відкриття цукрових заводів, запровадження дослідних агропунктів тощо [1655, с. 138–139]. Уважний погляд на перелічені аспекти державної політики до селянського господарства дозволяє зробити висновок, що повноцінна їх реалізація не мислилася урядовцями без втілення в життя проекту загальної колективізації селянських господарств, що й сталося наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Характеризуючи стан економічної думки 20-х рр. ХХ ст. в радянському соціумі слід визнати, що більшовицька модель безкласового суспільства значною мірою не витримувала критики, причому не з боку опонентів, а власне реаліями життя. Комплекс організаційних «неув'язок» у господарчому механізмі непу спричиняв щорічні проблеми хлібозаготівель, товарний голод або кризу збуту, зростання безробіття. Рівнобіжне використання двох (і навіть трьох) грошових одиниць, одна з яких катастрофічно девальвувала, спричиняло такий дисбаланс в економіці, що фактично дві сфери народного господарства (промисловість та аграрне виробництво) протягом майже всього періоду непу залишалися автономними. Гра уряду з цінами на промислові товари лише на короткий час (місяць-два) відновлювала інтенсивний «товарообмін» між селом та містом, після чого економіка переходила в стан стагнації. Започаткувавши неп як господарчий механізм, який стимулював би селянські господарства до сміливого наповнення внутрішнього ринку продуктивним зерном, вводячи єдиний сільськогосподарський податок як засіб монетизації села, більшовицький уряд несподі-

вано для себе наразився на інертність селянства на ринку. Насамперед селяни не поспішали сплачувати податок коштами від продажу колоскових. Навчені попереднім досвідом більшовицької війни з селянством (продзагони та продрозкладки), голодом та неврожаями, відсутністю державних гарантій щодо забезпечення селянського господарства від дії негативних чинників тощо, хлібороби знаходили варіанти для сплати податку грішми від технічних чи городніх культур та від тваринництва. Селяни всіляко відтермінували поставки хліба на внутрішній ринок в очікуванні вищих цін за їх працю, а оскільки держава не могла зробити кращих пропозицій, то хліб скуповували приватні структури.

Декларування більшовиками вільного ринку *de facto* не було реалізоване. Вони наполегливо проголошували, що не допустять стихії ринку. Щоб забезпечити контроль за ринком, насамперед слід мати важелі впливу у гуртовій торгівлі, оскільки роздрібна ціна опосередковано залежить від гуртової. Таке опанування ринку втілювалося у промисловості шляхом трестування та організації синдикатів, підконтрольних народним комісарам. Уряд директивно мав можливість збільшувати або зменшувати ціни на промислові товари. Принаймні Ф. Е. Держинський, головуючи у ВРНГ, зміг домогтися помітного здешевлення промислової продукції, яку реалізовували синдикати. Але внаслідок звичних надзвичайних заходів у сфері ціноутворення миттєво формувався товарний дефіцит, оскільки промисловість не спроможна була випускати обсяг товарів, який потенційно міг би спожити селянський ринок. У результаті такого ручного керування ринком держбюджет недоотримував чималі суми коштів.

Збільшити обсяг випуску промислової продукції можна було шляхом інвестицій. Але на заваді такому проекту стояли принаймні три перепони. По-перше, націоналізована промисловість та незначна роль приватного сектору, а відтак неможливість широких капіталовкладень іноземних інвесторів як «капіталістичних акул». По-друге, технологічне питання, від якого залежала технічна модернізація виробництва. По-третє, кадровий дефіцит фахівців (інженерів, конструкторів, дизайнерів, технологів тощо), оскільки вони були «буржуазними спеціалістами». Іншими словами, проблема потребувала комплексного вирішен-

ня, а миттєвого результату воно не давало. Тому радянські урядовці й визнавали, що модернізація промисловості відкладається до кращих часів, оскільки на це, з одного боку, бракує коштів, а з іншого, – потрібно насамперед забезпечити селянський ринок промисловими товарами. Більшовики витворили в економіці таку собі «стрічку Мебіуса», що не мала ні початку, ні закінчення, й до того ж передбачала тільки однобічний рух. Мимоволі виникає алюзія «дивного аттрактора» з синергетики, сутність якого можна охарактеризувати відомим висловом: «рух – все, кінцева мета – ніщо».

Народне господарство протягом 1921–1926 рр. витримувало значні навантаження. Більшовицька влада ніби поставила собі за мету здійснити грандіозний експеримент і випробувати економічну систему країни на здатність функціонувати за граничних умов, розгойдуючи її до крайніх положень – надвисоких цін, катастрофічної девальвації, товарного і бюджетного дефіциту, граничного безробіття, ручного керування ринком тощо.

1.2. Основні аспекти нової економічної та аграрної політики у творах суспільствознавців 1920-х років

Окресливши ключові моменти нової економічної політики, що знайшли своє відображення у творах перших осіб радянського уряду та партії більшовиків, важливо розглянути основну тематику публікацій 20-х рр. ХХ ст. щодо непу та, зокрема, аграрних аспектів його реалізації. Зрозуміло, що головними «рупорами» більшовицьких ідей у цей період виступали особи, що посідали певні посади у партійних та владних структурах країни рад. Адже саме вони були причетні до тих змін, що відбувалися у державі, саме вони володіли інформацією про відповідні зрушення в економіці та суспільстві. Саме вони контролювали засоби масової інформації, подаючи через них адекватний матеріал про стан справ у країні.

Висвітленню питань сутності нової економічної політики, певних результатів її реалізації владою приділялася неабияка увага. Оскільки штаб стратегічно-

го планування та тактичних операцій державного керування розташовувався у Москві, то аналіз літератури доцільно виконувати в напрямі від Кремля до Харкова. Насамперед варто звернути увагу на тих осіб, які фактично стали глашатаями нової політики. Перш за все, радянські політики прагнули моніторингу економічної, а відтак соціальної і політичної ситуації в країні. Зокрема 1923 р. виходять друком брошури представників керівників різних державних структур щодо перших результатів непу. Одним із перших, виконуючи соціальне замовлення, своє бачення нової економічної політики подав відповідальний редактор газети «*Экономическая жизнь*» (1919–1929) Г. І. Крумін (1894–1943). Його книга мала доволі просту назву «Про неп», де стисло були викладені провідні думки В. І. Леніна і роз'яснювалися причини та завдання цього політичного проекту партії більшовиків [1341]. Досвід посадовця щодо втілення нової економічної політики викладений у брошурах радянського економіста Л. Н. Крицмана (1890–1938), який 1921 р. був головою Комісії з використання матеріальних ресурсів РСФРР при РПО, членом президії Держплану республіки, з грудня 1922 до середини 1930 р., у 1933–1936 рр. членом президії Комуністичної академії, а протягом 1928–1929 рр. – заступником керуючого ЦСУ СРСР. Радянський економіст фактично щороку видавав твори, в яких міститься важлива інформація щодо результатів основних заходів радянського уряду [1330; 1329; 1335].

Провідною темою брошур Л. Н. Крицмана, як й інших представників радянського керівництва, виступала трансформація ринкової (стихійної) економіки у планову (командно-адміністративну). Таку ж ідею проводив його колега по Держплану Ю. Ларін (М. А. Лур'є, 1882–1932), який до 1917 р. стояв на позиціях меншовиків, 1917 р. очолював групу меншовиків-інтернаціоналістів, а в серпні того ж року був прийнятий до лав більшовиків. Такий крок дав йому можливість працювати у комітетах та комісіях з керівництва фінансами, націоналізації торгівлі тощо. Будучи членом президії ВРНГ, ВЦВК та ЦВК СРСР Ю. Ларін став одним з організаторів Держплану СРСР. Такий державний досвід дозволяв йому оперувати значним обсягом економічної інформації, на основі якої і були написані його основні твори з економічної політики так званого пе-

рехідного періоду. Так 1923 р. Ю. Ларін видав брошуру «Підсумки, шляхи, висновки нової економічної політики», в якій автор артикулював основні критичні моменти початкового етапу реалізації непу, зокрема, неврожайних 1921–1922 рр., інфляційні процеси тощо [1392]. Як відомо, 1923 р. відзначився кризою збуту промислових товарів та стагнацією внутрішньої торгівлі внаслідок монопольних цін та оперування двома грошовими одиницями з різними рівнями стабільності. Певною рефлексією на цю ситуацію в країні можна вважати наступну працю Ю. Ларіна «Уроки кризи та економічна політика», де автор послідовно доводить необхідність централізованого планового начала в економіці [1397].

Тієї ж думки дотримувався й голова Держплану (1921–1930) та комісії *ГОЭЛРО* Г. М. Кржижановський (1872–1959), котрий 1924 р. видав книгу «Товарообмін та планова робота» [1326]. Основні ідеї цієї праці в цілому перегукуються зі світоглядною позицією Ю. Ларіна та партії більшовиків. Погодившись на деяку свободу ринкових відносин у 1920-ті роки радянські урядовці й політики зовсім не відмовлялися від стратегічного задуму через накопичення капіталів та переструктурування народного господарства у подальшому відмовитися від усього, що пов'язане з капіталізмом. Головні причини кризових явищ вбачалися, з одного боку, у стихії ринку, а, з іншого, – у недостатніх засобах контролю за економікою.

Аспектам економічного життя країни рад присвятив декілька звітів співробітник Держплану РСФРР та СРСР (1921–1937), радянський економіст та статистик С. Г. Струmilін (Струmilло-Петрашкевич, 1877–1974), опублікованих 1925 р. у збірці статей «На господарчому фронті» [1866]. Низка творів з метою роз'яснення сутності економічної політики в СРСР, а також з'ясування наріжних каменів щорічних криз написана В. Сараб'яновим. У брошурі «Нова економічна політика» (1925) висвітлені ленінські принципи керування народним господарством в умовах ринкових відносин [1753]. У публікаціях наступного року автор значну увагу приділив обґрунтуванню адекватності регулювання цін у націоналізованих сферах економіки з метою вирішення тактичних завдань зміцнення союзу робітничого класу та селянства шляхом поживлення то-

варообігу. Зокрема, в розвідці «Основні проблеми непу. План, регулювання, стихія» В. Сараб'янов ставив собі за мету довести необхідність удосконалення планового начала, оскільки саме в такий спосіб радянська економіка здатна заощаджувати кошти, ліквідувати класові протиріччя між містом та селом, у подальшому забезпечити перехід до безкласового соціалізованого виробництва та розподілу товарів. Така ж мета реалізована автором і в переважно пропагандистському підручнику для радянських і партійних шкіл та комуністичних вищих навчальних закладів «Економіка та економічна політика СРСР» [1755]. Чергові завдання господарчого будівництва були висвітлені у збірці статей заступника голови ВРНГ М. К. Владимірова (Шейнфінкеля, 1879–1925), котрий одним з головних питань ставив необхідність збалансування цін на промислові та сільськогосподарські товари, а також індустріальну реконструкцію народного господарства [948]. Аналогічні аспекти необхідності економічних перетворень знайшли відображення у брошурі «У боротьбі за соціалізм. Основні підсумки у сфері господарства та майбутні завдання» Г. І. Круміна [1339]. Автором зазначені досягнення радянської економіки у сфері відновлення обсягів виробництва у сільському господарстві, державній промисловості, торгівлі.

З наближенням дати 10-ліття радянської влади політики дедалі частіше вдавалися до підбиття певних підсумків діяльності в економічній сфері. Протягом 1927–1928 рр. з'явилися друком апології радянської економіки вже названих авторів: Г. М. Кржижановського [1325], Г. І. Круміна [1340], С. Г. Струмиліна [1867], В. Сараб'янова [1752]. Залучився до узагальнення радянського досвіду соціально-економічних перетворень в СРСР і керуючий ЦСУ (з 1928 р.), заступник голови Держплану СРСР В. П. Мілютін (1884–1938), який до десятої річниці радянської влади написав «Історію економічного розвитку СРСР (1917–1927)» [1531].

Водночас оптимістичним поглядам радянських урядовців опонували окремі представники як ліберального, так і радикального спрямування. Ліберальні опоненти, з якими радянський уряд покінчив у першу чергу, стояли на позиціях природного розвитку економіки, вільного ринку, підприємництва та приватної

власності. В ідеології більшовизму ліберали однозначно асоціювалися із буржуазним рухом. Одним із представників ліберального напрямку можна назвати економіста-аграрника Б. Д. Бруцкуса (1874–1938). Будучи прихильником аграрної політики П. О. Столипіна [891] професор Петербурзького (Петроградського) університету вважав Жовтневу революцію 1917 р. історичною аномалією. У книзі «Соціалістичне господарство. Теоретичні міркування щодо російського досвіду» (Берлін, 1923) економіст переконливо довів, що соціалістична економіка не може існувати інакше як на командно-адміністративних засадах, а відтак існуватиме системна основа для товарного дефіциту та чорного ринку через дисбаланс попиту та пропозиції [893].

Серед висланих 1922 р. за кордон був і С. М. Прокопович, який у листопаді того ж року заснував у Берліні економічний кабінет, що навесні 1924 р. перебрався до Праги, де діяв до 1938 р. Члени кабінету вивчали проблеми розвитку радянського суспільства та економіку повоєнної Європи, проводили семінари для емігрантської молоді щодо історії та сучасного їм стану народного господарства країни рад, розвитку кооперації, проблем селянського господарства за матеріалами бюджетних обстежень [1601, с. 5–6]. Основні праці науковців опубліковані в *«Русском экономическом сборнике»* (12 кн.) та в Бюлетені економічного кабінету, де були вміщені також твори професорів О. О. Чупрова, М. С. Тимашева, О. М. Челінцева, академіка П. Б. Струве. У статті «Що дав Росії неп» (1926) С. М. Прокопович провів компаративний аналіз нової економічної політики та воєнного комунізму. При цьому автор зазначив, що «воєнний комунізм» був спричинений не громадянською війною, а самою комуністичною програмою більшовиків [1706, с. 17]. Заявивши про державний капіталізм як основу непу, автор наголосив що, більшовикам слід було задля цивілізованого розвитку народного господарства здійснити низку ліберальних кроків: «для розвитку капіталізму потрібні капітали та капіталісти, цивільне право відповідного змісту, що визнають свободу приватногосподарської ініціативи та право власності, суди та поліція, недоторканість особистості та свобода друку, демократія та парламентаризм» [1706, с. 23]. Вивчаючи статистичні дані за 1921–1925 рр.,

С. М. Прокопович дійшов висновку, що за діючої ідеологічної, політичної та соціально-економічної системи в СРСР у другій половині 20-х рр. зберігалися перспективи для подальшого розвитку сільського господарства, тоді як у промисловості не досяг піку внаслідок вичерпання колишніх запасів сировини та обладнання. Подальший розвиток наражався на проблему накопичення капіталу для модернізації промисловості. Але більшовицька влада стояла на позиціях одержавлення (тотальної націоналізації) великої промисловості, зовнішньої торгівлі, банківської справи, що, по-перше, ліквідувало природний механізм раціональної організації виробництва на основі прибуткового стимулу, по-друге, не забезпечило правовими гарантіями приватний капітал та підприємницьку діяльність, по-третє, позбавляло народне господарство капітальних інвестицій.

У тотальній націоналізації та фетишизації державної власності вбачав економічні проблеми радянської влади учень професора О. О. Чупрова приват-доцент С. С. Кон, котрий у полеміці з О. В. Пешехоновим висловив думку, що так звані гарантії соціальної справедливості спричиняють пошуки та покарання винних у кожному провалі господарчої діяльності [1284]. Автор статті на основі аналізу процесів одержавлення промисловості, транспорту, банківської справи та зовнішньої торгівлі дійшов висновку, що націоналізація не гарантує виробництво дешевих товарів та доставку їх споживачеві, оскільки саме націоналізація породжує бюрократизм, безгосподарність та корупцію. А це у свою чергу стає на заваді як накопиченню капіталів у самій країні, так і одержанню кредитів та інвестицій ззовні. Тому націоналізація незалежно від того, хто її здійснював, несе серйозні й приховані економічні ризики, що гальмують розвиток господарки.

Більшовицький уряд, на думку Л. М. Пумпянського, не створив ефективної системи управління промисловістю [1709]. Дослідник радянських трестів показав, що це були штучні об'єднання націоналізованих підприємств за територіальними або виробничими ознаками. Керування такими утвореннями ґрунтувалося на традиціях командної системи «воєнного комунізму» [1709, с. 112]. Економіст писав: «Наші «трести» є не перехідний щабель від простіших до

складніших відносин капіталістичної організації народного господарства, а переходом від феодально-бюрократичної до примітивно-капіталістичної системи» [1709, с. 113]. Аналіз стану промисловості 1923 р. дозволив Л. Пумпянському зробити висновок, що трести, запустивши промисловість, сформували низку передумов для нормального капіталістичного господарства. Однак, будучи державно-бюрократичними органами контролю за промисловістю вичерпали свій ресурс, оскільки державі бракувало капіталу для розвитку промисловості. У самій країні рад такий капітал зосередився, на думку автора, в руках торгового класу. «Але передача промислових підприємств у приватні руки є актом неабиякого політичного значення» [1709, с. 132], на що більшовики так і не погодились.

До того ж радянська влада всіляко перешкоджала розвитку приватної торгівлі, протегуючи державну та кооперативну. Співробітник економічного кабінету Прокоповича С. Шерман 1923 р. зауважував, що «загнаний у підпілля ринок трансформувалася» [2036, с. 141] у нових умовах, але його не можна було знищити. Система заборон радянської влади з одного боку стимулювала творчість населення до легалізації товару, а з іншого – до розвитку корупції. Так у роки «воєнного комунізму» залізничний товарний зв'язок майже зникає. «Для відправлення товару необхідно було замаскувати під державний або кооперативний, що вимагало неабияких витрат на хабарі й було пов'язано з життєвим ризиком для відправника» [2036, с. 142]. За умов дії заборон «вироблялися тарифи підкупу влади, прийоми впливу на залізничників, розміри пайової участі загороджувальних загонів» [2036, с. 142]. В умовах нової економічної політики відновлення нормального режиму функціонування ринку відбувалося поетапно. Перший рік пройшов в обстановці глибокої недовіри до нової політики більшовицької влади [2036, с. 145] й характеризувалася формуванням базарної торгівлі. Наступного 1922 р. зароджується гуртова торгівля, з'являються великі склади, велика торгівля здійснюється вже у закритих приміщеннях [2036, с. 147]. З цього часу починається активне створення капіталів, стимульоване появою на ринку трестів та державних органів. Однак державні установи програвали у конкуренції з приватною торгівлею, яка пропонувала кращий сервіс та нижчі ціни

на товари. Тоді держава вдалася до створення казенної кооперації – Центросоюзу, Вукоопспілки, Центрального робітничого кооперативу тощо [2036, с. 148–149]. «Діяльність на внутрішньому ринку цього суто паразитарної, наскрізь просякнутої лицемірством та хижацтвом установи викликала непокору та ремство кооперативних же районних об'єднань» [2036, с. 149], оскільки «вся робота Центросоюзу (або Вукоопспілки) зводилася до стягнення з приватного підприємця або кооперативного об'єднання певної винагороди (до 35 %) за проводку угоди у книгах Центросоюзу» [2036, с. 149]. В цілому, стверджував С. Шерман, «звертатися за термінової потреби до державних торгових об'єднань було справою цілком безнадійною; чиновники цих установ створювали довкола кожного великого доручення грандіозне листування та надзвичайну тяганину. Хабарі поступово долали ці гальма, але загалом коштували у декілька разів дорожче за відсоткові відрахування посереднику або знижки гуртовому торгівцю» [2036, с. 150]. Отже державні структури показали практичну неефективність на непівському ринку. У результаті постійної зміни правил функціонування ринку більшовицькою владою він характеризувався волюнтаристськи уповільненими темпами накопичення, безкредитністю, штучно заниженими доходами панівної частини населення, браком вільного виходу на зовнішній ринок.

Радикальні зрушення в радянському народному господарстві могли б відбутися за умов індустріалізації, яка, за словами А. Югова, «наражається на необхідність вкласти в промисловість численний капітал» [2062, с. 177]. Аналіз економічних реалій в країні рад дозволив автору книги «Народне господарство радянської Росії та його проблеми» (Берлін, 1929) дійти невтішного висновку, що перспективи основних внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування такої програми є цілком несприятливими. Провідна причина такого кепського становища полягала у більшовицькій соціальній політиці. Джерелами внутрішніх коштів могли бути накопичення громадян, податки, позики. Але «населення побоюється виявити рівень свого добробуту й тримає заощадження не в ощадних касах, не в позиках, а в криївках або ж пускає на спекуляцію» [2062, с. 181] через те, що внаслідок коливань радянської політики ... нівелюється, позбавляється

будь-яких стимулів до розширення господарства» [2062, с. 181]. Внутрішнє промислове накопичення також є незадовільним, оскільки «промисловість вимушена знижувати свої високі ціни, оскільки ...створюється своєрідна «криза збуту в умовах товарного голоду» [2062, с. 181]. Податки досягли того максимального рівня, підвищення якого надалі неможливе, оскільки національний дохід радянського народного господарства досяг довоєнного рівня [2062, с. 181]. Спроби уряду збільшити дотації промисловості за рахунок емісії 1925, 1926, 1927 рр. миттєво спричиняли інфляційні процеси, але за перших же їх ознак Наркомфін припиняв друкування банкнот. А збільшений випуск грошей 1928 р. позначився стрімким падінням купівельної спроможності червінця у другій половині цього року [2062, с. 181]. Державні позики також не викликали інтересу з боку населення. Так само й зовнішні запозичення були нереальними для більшовицької влади. Уряду так і не вдалося одержати тривалих програм капіталовкладень, оскільки, по-перше, роль приватних власників у країні рад була нікчемною; по-друге, уряд ніяк не гарантував на законодавчому рівні прав і гарантій недоторканості приватної власності та невтручання у господарчу діяльність; по-третє, будучи фактично державою-банкротом влада не гарантувала своєчасного повернення кредитних зобов'язань [2062, с. 181–182]. Отже, «брак капіталу, – робив висновок А. Югов, – це одна з головних перепон, на яку наражаються всі спроби прискорити індустріалізацію» [2062, с. 187].

Найцікавіше, що одним з ініціаторів «ідейної боротьби» проти буржуазної ідеології на серпневому з'їзді РКП(б) виступав представник радикальної опозиції Г. В. Зінов'єв. В результаті того форуму проведена всеросійська акція масових арештів інтелігенції, яку незабаром вислали за кордон. Під той же гребінець потрапив і міністр продовольства Тимчасового уряду, очільник Центрального статистичного бюро України (1921–1922 рр.) О. В. Пешехонов, якого особисто В. І. Ленін запідозрив у применшенні даних щодо виробництва хліба, нібито щоб скоротити вивіз до Росії [1430; 1421; 1429].

Радикально налаштовані опоненти виступали проти заходів уряду, спрямованих, на їх думку, на відмову від соціалістичних принципів і надто велику

свободу капіталізму й ринковості. Вони закликали до рішучіших дій у селі, які б, з одного боку, гарантовано забезпечували державу хлібом, продуктами харчування та сировиною для легкої промисловості, а з іншого, дозволили б за рахунок селянства (перекачуванням коштів із сільського господарства у промисловість) здійснити індустріалізацію країни. Ці та інші радикальні ідеї в більшовицькій партійній літературі одержали назву троцькізму. На XV з'їзді ВКП(б) авторів «надіндустріалізації» – Л. Д. Троцького (Бронштейна, 1879–1940), Г. Е. Зінов'єва (О. А. Апфельбаума, 1883–1936), Л. Б. Каменєва (Розенфельда, 1883–1936), Х. Г. Раковського (1873–1941), І. Т. Смілгу (1892–1938), Є. О. Преображенського (1886–1937) та інших виключили з лав партії. Особливе місце у цьому переліку займає Є. О. Преображенський, котрий ще 1922 р. на XI з'їзді РКП(б) опонував В. І. Леніну, стверджуючи, що нова економічна політика з орієнтацією на ринок була особливим, раніше не баченим, утворенням, яке не можна визначати термінами іншого суспільного ладу. Вважаючи такий курс за перспективний, Є. О. Преображенський пропонував переглянути партійну програму, орієнтовану на створення комуністичного способу виробництва [1699]. Він же висловив особливу думку й на природу економічних криз у новій економічній політиці [1700]. Думки про роль держави в умовах соціалістичного накопичення капіталу висвітлені в книзі Є. О. Преображенського «Нова економіка» [1698], якій того ж року опонував М. І. Бухарін [903, с. 114–153].

Неабияку увагу урядовці та партійні діячі 20-х рр. ХХ ст. приділяли саме аграрній політиці, оскільки саме від підтримки селянства, яке на той час складало $\frac{9}{10}$ населення, залежало існування радянської влади. Більшовики змушені були враховувати цю домінанту, оскільки, з одного боку, вона не зовсім відповідала теоретичній концепції соціалістичної революції як перемоги робітничого класу над буржуазією, а, з іншого, існування потенціального ринку споживання промислової продукції в умовах майже повної зовнішньої економічної ізоляваності могло забезпечити радянську державу не тільки продуктами харчування, а й через поживлення торгівлі необхідними фінансами для відновлення та піднесення народного господарства. Основні аспекти соціальних та економічних пере-

творень в радянському селі перебували під пильною увагою Ю. Ларіна [1391; 1395; 1394; 1396], А. Зайцева [1140], А. Я. Яковлева [2068], А. П. Серебровського [1820], Л. Крицмана [1336; 1331; 1332; 1334], Л. Міхалевського [1548], В. А. Якиманського [2064], О. Г. Шліхтера [2045] та ін.

Тематика творів з аграрних питань 20-х рр. ХХ ст. доволі широка. Загально їх можна поділити на дві категорії – соціально-політичні та науково-дослідні. Соціально-політичні праці здебільшого присвячені наріжним питанням поточного моменту партійно-радянського керівництва. Зокрема заступник наркома продовольства РСФРР А. П. Смирнов (1877–1938) 1925 р. видав брошуру, в якій розглянуті основні завдання партії та влади щодо організації та зміцнення селянського господарства. Того ж року вийшли друком розвідка Ф. Кретова [1324] та нариси Б. Колесникова [1282], де знайшла свій розвиток тема ролі селянства у революції та громадянській війні та їх наслідках для села, яку кількома роками раніше досліджувала співробітниця ЦСУ РСФРР А. І. Хрящева [1968; 1969]. І лише поодинокі публікації, як наприклад М. Б. Гуревича [1034], присвячувалися проблемі голоду в селі на початку непу, тоді як про неї було відомо й за кордоном [2099].

Важливим для влади рад політико-економічним питанням була організація кооперації, на якій наполягав в останні роки життя В. І. Ленін. Одним із провідних дослідників кооперації був М. І. Туган-Барановський, який розглянув основні соціальні та економічні форми сільськогосподарської кооперації, умови її виникнення, перспективи розвитку [1913]. Ідеями кооперації опікувався і керівник Науково-дослідного інституту сільськогосподарської економії О. В. Чаянов, котрий ще 1922 р. детально проаналізував організацію збутової кооперації як первісної форми об'єднання інтересів селян на шляху до виробничої кооперації [1990]. Розуміючи прогресивну роль кооперативного руху як для ефективної організації виробництва та розподілу праці у селі, так і для захисту інтересів та прав селян, О. В. Чаянов щороку перевидавав свій славетний «Стислий курс кооперації» [1984]. Ідеї цього видатного радянського економіста-аграрника, на жаль, не були сприйняті сучасниками й у пізніший час замовчувалися як непот-

рібні. Лише в роки Перебудови репресованих сталінським режимом осіб почали згадувати й повертати їм чесне ім'я. Завдяки цим процесам сьогодні дослідники можуть довідатися про ідеї О. В. Чайнова щодо форм організації аграрної кооперації [1988] та й власне селянського господарства [1985]. Ідеї сільськогосподарської кооперації були об'єктом діяльності й інших співробітників НДІ сільськогосподарської економії, зокрема І. Гонтаревої та В. Лебедева [1012]. Проблемою переваг передових селянських індивідуальних та колективних господарств опікувалися Г. Лебедев [1405–1407], П. Лященко [1481]. Аспекти сільськогосподарської кооперації в Україні присвячені твори Я. Торохтія [1895], О. В. Одинцова [1613; 1614], І. Батюка [823], О. Лозового [1464], О. Генкіна та О. Гречки [990]. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. перемогла концепція «штурмової» колективізації, яка знайшла своє обґрунтування зокрема в книзі досвідченого більшовика А. Я. Яковлева (Епштейна, 1896–1938), котрий був не тільки учасником революційних подій у жовтні 1917 р. в Петрограді, а й у числі керівників запровадження радянської влади в Україні. Зокрема 1920 р. він очолював Харківський губком партії більшовиків, протягом 1921–1923 рр. відповідав за агітаційно-пропагандистську роботу, був редактором газет «Беднота» та «Крестьянская газета», з 1926 р. виконував обов'язки заступника наркома РКІ, а з 1929 р. став наркомом землеробства СРСР. Така насичена біографія супроводжувалася його активною публікаторською діяльністю. Зокрема, 1928 р. вийшла друком його брошура «За колгоспи. Колективне чи куркульське господарство», в якій автор докладно висвітлюючи генеральну лінію партії, наводив докази на користь колективного способу господарювання в селі, винятково завдяки якому селянство зможе конкурувати й витіснити куркульське виробництво [2067]. Аналогічне завдання переслідував і В. Н. Соловейчик, який популяризував п'ятирічний план реконструкції сільського господарства УСРР, наголошуючи на перспективності кооперації [1853].

Іншим політичним питанням влади до села був процес диференціації селянського господарства. На наше переконання це була доволі штучна тема, ініційована політиками. Вона виросла з ленінської тези про класову боротьбу та

дрібнобуржуазність «селянства з усіма звичками до одноосібного господарства, а отже, до свободи торгівлі й спекуляції» [1437, с. 77] «постійно відроджує буржуазію» [1422, с. 100], а «капіталізм не був би капіталізмом, якби «чистий» пролетаріат не був оточений масою надзвичайно барвистих перехідних типів від пролетарія до напівпролетарія..., від напівпролетарія до дрібного селянина..., від дрібного селянина до середнього і т. д.» [1422, с. 58]. Інша річ, що в країні рад земля як основний засіб виробництва не належала селянам, а тому не могла концентруватися значною мірою у володінні однієї частини власників за рахунок масового знеземелення інших. До того ж і умови оренди наділів, наймання робочої сили та засобів виробництва перебували під жорстким правовим та громадсько-політичним контролем. Процесам розшарування (а не класової диференціації) сприяла сама державна влада ціновою та грошовою політикою. Не маючи змоги дати правдиву ціну на зерно або запропонувати вдосталь промислові товари влада стимулювала перерозподіл хліба в самому селі та насичення зерном приватного ринку. Питання диференціації селянства поставало й суто з прагматичного завдання – прогресивного оподаткування, згідно з яким з незаможників податок перекладався на доходні господарства. Переслідуючи популістську мету соціальної справедливості з тим, щоб допомогти поставити біднішим верствам селянства свої господарства, влада одержувала протилежний ефект. По-перше, бюджет країни недоотримував чималу суму коштів (і хліба) у доходній частині й до того ж неефективно витрачався у видатковій на дотації цим економічно неієздатним господарствам. По-друге, соціальна політика перекладування відповідальності за безгосподарність на розвинуті двори спричиняла тихий саботаж з боку незаможників, оскільки не існувало ні стимулів, ні засобів покарання за недбале ставлення до землі та господарства. Фактично не мало сенсу розвиватися, нарощувати виробництво, купувати нові знаряддя, застосовувати нові технології, оскільки бідняку – пільги, а заможнику – посилений податковий тягар і тавро куркуля із втратою відповідних громадянських прав. По-третє, втрачався виробничий досвід самих селян, свідченням чого було постійне падіння протягом 20-х рр. XX ст. врожайності культур при розширенні його площ.

До цього слід додати, що, наприклад, поголів'я такої робочої худоби, як коні було відновлене ледве на дві третини від довоєнного рівня. Фактично аграрні завдання в цей період вирішувалися майже без винятку шляхом екстенсифікації.

У зв'язку з цим важливо зауважити, що питання диференціації села знову (після воєнного комунізму [1968; 1971; 1972]) з'являється на порядку денному 1924–1925 р. в публікаціях російських (Я. А. Яковлєва [2070], А. Попова [1692], Л. Н. Крицмана [1333], Г. Меєрсона [1514] та ін.) та українських (М. Б. Гуревича [1037; 1038; 1508], Н. Мільшина [1530], Є. Терлецького [1890], Архангельського [798], В. Качинського [1229]) авторів, виконаних переважно на використанні локальних матеріалів (Київщини, Одещини, Поділля та інших регіонів України). Значною мірою ці твори були дослідженнями соціально-економічних процесів у невеликому селі із серйозним опрацюванням статистичних матеріалів. Публікації наступного 1926 року можна розглядати як певні теоретичні узагальнення попередніх емпіричних розвідок. Підставою для такого висновку може правити рівень поширення проблеми на світовий простір як у П. Вихляєва [935], або методологічні аспекти як у А. І. Хрящевої [1965], Л. Н. Крицмана [1336], Г. Є. Меєрсона [1515], В. Горохова [1018], Я. Онисимова, І. Верменичева та К. Наумова [792]. Пік публікацій з названої тематики припав на 1927 рік, що, на нашу думку, спричинене принаймні двома речами. По-перше, цього ювілейного для радянської влади року знову загострилася криза хлібозаготівлі. По-друге, у травні 1927 р. створена комісія РНК СРСР у складі відповідальних працівників Наркомфіну (на чолі з М. Фрумкіним), Комуністичної академії (Ю. Ларін, Л. Крицман), Держплану (С. Струмилін) та ЦСУ (на чолі з заступником голови ЦСУ С. Пашковським), яка, за словами Ю. Ларіна, вперше за 10 років Радянської влади затвердила методику визначення соціальної структури населення СРСР і селянства зокрема [1390]. Цього ж року розгорнулася дискусія щодо диференціації селянських господарств на шпальтах журналу *«Пути сельского хозяйства»*, у якій взяли участь Я. А. Онисимов [795], Г. І. Баскін [821], І. Д. Верменичев [928], Н. Д. Кондратьєв [1265], М. П. Макаров [1488], Н. Суханов [1879], С. Г. Ужанський [1920], О. В. Чайанов [1987], О. Н. Челінцев [1993]. Ана-

логічна тематика цілком закономірно обговорювалася і на шпальтах часопису «Більшовик», де, зокрема, опубліковані статті П. Волоконського, Л. Любощиця, П. Плєшакова [958], М. М. Вольфа [963] та ін. Проблематика знайшла своє теоретичне оформлення у тематичних монографічних творах О. І. Гайстера [976], О. Осліковської [1627], Г. Раєвича [1712], Я. Онисимова [791], І. Верменичева, К. Наумова [794]. Постановою РНК СРСР від 21 травня 1929 р. у розвиток постанови ЦВК та РНК СРСР від 20 лютого 1929 р. про порядок застосування Кодексу законів про працю наведені ознаки куркульських господарств [425]. Цілком закономірно, що легітимація дискримінаційних заходів до заможної частини селянства знайшла своє однозначне вираження в публікаціях 1929 р. Репрезентативним прикладом поновлення вже класової тематики, а не просто вивчення соціальної динаміки, в радянському селі наприкінці 20-х рр. ХХ ст., а фактично, як показали подальші події, напередодні тотальної колективізації, може слугувати пропагандистська брошура В. Каврайського та І. Нусинова [1185]. Детальніше аспект диференціації селянства в виданнях 1920-х рр. досліджений у кандидатській дисертації Ю. А. Святця [1800].

Пов'язано із розшаруванням під політичним кутом розглядалося й питання здрібнення селянських господарств, оскільки влада в цьому процесі вбачала, по-перше, спробу ухилятися від сплати сільськогосподарського податку, а, по-друге, можливість втрати контролю за аграрним виробництвом та селянською свідомістю. Якщо спочатку праці щодо поділу селянських господарств мали переважно дослідницький характер (Є. Сташевський [1860], Л. Дембо [1075]), то наприкінці 20-х рр. ХХ ст. автори вбачали в цьому процесі вже класову основу (А. Хрящева [1964], М. Гаража [986], М. Кубанін [1345]).

Науково-прагматичний напрям творів 1920-х рр. з аграрних питань репрезентований широкою тематикою від емпіричних розвідок окремих аспектів до монографічних досліджень селянського господарства. Комплексне вивчення селянського господарства в українських губерніях здійснювалося статистиками протягом всього періоду непу здебільшого на матеріалах обстежень. Цей факт дозволяє скласти уявлення не тільки про тенденції аграрного розвитку, а й про

особливості статистичного спостереження у цей період. Щорічні аналітичні розвідки статистиків дають можливість вивчати специфіку сільського господарства окремих адміністративно-територіальних одиниць, наприклад Київщини у О. Подвинського [1672] (1922), А. Брянського [897] (1923), Д. Лебедєва [1411] (1923), О. Леонтєва [1442] (1923), В. Руденського [1736] (1924), Н. Мільшина [1530] (1925). Десятилітній ювілей радянської влади ознаменувався підсумковими творами голови ЦСУ УСРР М. Б. Гуревича російською [1033] та українською [1039] мовами, завідувача відділом сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР М. М. Вольфа [965], Л. Динаміт і В. Качинського [1230] та ін.

Передумовою організації селянських господарств, безумовно, було вирішення на державному рівні питання землеустрою. Наділення селянських громад землею з подальшим розподілом між домогосподарствами поселення значною мірою залежало від земельного кадастру, який до кінця 20-х рр. ХХ ст. так і не був складений. Тому питання землеустрою залишалося актуальним для багатьох господарств. Про реальність такої проблеми не може не свідчити той факт, що в Україні селянські господарства дуже часто вдавалися до оренди землі з позаселищного фонду. Про це наприклад можна довідатись з розвідок Б. Черненкова [2002], Я. Косова [1303], Г. Вербицького [925], П. Ляценка [1480]. Деякі з авторів намагався дати рекомендації щодо землеустрою селянських господарств з огляду на їх оптимальні розміри [1574; 1983; 1989]. 1926 року опубліковано декілька роз'яснювальних брошур Н. І. Козлова щодо організації селянського господарства та землекористування за відповідних умов землеустрою та роль у цьому процесі земельних громад [1269–1275].

Однією з популярних тем публікацій 20-х рр. ХХ ст. були розвідки щодо організації та техніки селянського господарства. Науковці намагалися, з одного боку, виробити рекомендації для селян щодо раціоналізації виробничого процесу, а з іншого – визначити продуктивний потенціал селянських господарств та фактори підвищення рентабельності. Такими проблемами насамперед опікувався НДІ сільськогосподарської економіки. У працях цього інституту знайшли відображення не тільки суто вимірювально-описові обстеження, а й синтетичні

теоретичні праці з економіки та організації селянського господарства. Лідером цього наукового напрямку був О. В. Чаянов, котрий в своїх книгах висвітлював концепцію трудового селянського господарства та його економіки [1992], базові чинники прибутковості аграрного виробництва за певних природних умов [1983; 1991], а також сформулював критерії оптимальності сільськогосподарського підприємства [1989]. Сталою тенденцією розвитку селянських господарств урядовці називали їх екстенсифікацію, тобто нарощування виробництва за рахунок розширення земельних площ. Такий процес не міг не викликати занепокоєння у фахівців, оскільки, по-перше, у такий спосіб погіршувалася якість підготовки та обробки ґрунтів, що формувало недбале ставлення до цього цінного ресурсу й погіршення родючості землі, а, по-друге, не забезпечувало селян працею з гідною оплатою. Тому науковці вбачали вихід в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Особливо активну увагу проблемі інтенсивності аграрного виробництва приділяв співробітник НДІ сільськогосподарської економіки М. П. Макаров, який 1927 р. видав монографію «Організація сільського господарства» [1490] та її дайджест «Проблема інтенсивності в сільському господарстві» [1486]. Автор на основі передового досвіду різних країн сформулював основні критерії інтенсифікації, визначив її ефект для господарств, простежив історичну еволюцію переходу від екстенсивного до інтенсивного аграрного виробництва, навів економічні нормативи різних галузей сільського господарства. Дане дисертаційне дослідження значною мірою оперте на основні ідеї та фактичні дані творів М. П. Макарова, особливо з питань організації селянського господарства, взаємодії його виробничих складників, а також індикаторів спеціалізації та інтенсивності аграрного сектору економіки. В бюлетені названого інституту опублікована також розвідка Ф. Еребо, в якій автор неабияку увагу приділив з'ясуванню причин модифікації організаційних форм сільського господарства [2060]. З'ясуванню та роз'ясненню ознак і критеріїв справжньої інтенсивності сільського господарства того ж року присвятив свою брошуру Г. Студенський [1869].

Питанням раціональної організації селянського господарства в цей період приділяли увагу чимало авторів. Наприклад, ще 1920 р. відомий статистик Б. Ястремський (Одещина) опублікував результати власного дослідження, в якому зіставляв структури селянського господарства півдня України у рік революції (1917) та в результаті бурхливих подій експансії та громадянської війни (1919). Висновок дослідника цікавий своєю діалектичністю. З одного боку, автор показав, що жодні соціально-політичні катаклізми не в змозі підірвати основи, сутність самого селянського господарства, а з іншого – його мобільну адаптивність до зовнішніх умов [2077]. Певний внесок у вивчення та пропаганду раціональної організації селянського господарства в умовах Середнього Чорнозем'я зробив Г. Студенський [1871; 1872]. Основам господарчого розрахунку навчав селян петроградський економіст М. Щетинін, який у своїх методичних рекомендаціях подав нормативи та пропорції між різними елементами селянського господарства та приклади ведення облікової документації для подальшого аналізу рентабельності [2054; 2055]. Економічні аспекти аграрного виробництва у селянському володінні були об'єктом уваги багатьох дослідників. Зокрема співробітники НДІ сільськогосподарської економіки І. Гонтарева та В. Лебедев 1925 р. видали практичний курс лабораторних занять з організації та ціннісних обчислень аграрного виробництва [1012]. Цикл лекцій на подібну тему в умовах лісостепу на схід від Уральських гір опублікував В. Варгін [915–917]. Ідеї щодо покращання селянського господарства з урахуванням місцевих природних умов та кон'юнктури викладені також у монографіях С. Семенова [1814; 1815], Б. Бруцкуса [895], І. Короткова [1300]. Цікавими фактами та емпіричними даними з організації та техніки селянського господарства насичені розвідки С. Базикіна [807], М. Макарова [1487], А. Мещерського [1524; 1525], О. Котова [1310], М. Холодова [1958], С. Ястремського [2078], О. Філіповського [1943], С. Соснового [1855], Б. Бабицького [805] та ін.

Поряд із дослідженнями загальної доходності аграрного виробництва вивчалося й питання економічного ефекту окремих факторів сільського господарства. На непересічному значенні агрономічної науки наголошував у своїх бро-

шурах І. Коротков [1297–1299]. Одеський статистик Б. Черненко детально вивчав динаміку основних виробничих компонентів та їх вплив на доходність селянського господарства півдня України [2004; 2001]. У зв'язку з дискусією щодо посівних площ та урожайності хлібних культур в українських округах в Україні з'явилося декілька наукових розвідок та полемічних статей щодо правдивості даних української статистики. Оскільки відповідь на це питання неабияк залежало від вивчення ролі основних виробничих компонентів рільництва, то протягом 1924–1926 рр. опубліковано низку студій, в яких автори доводили існування закону спадаючої тенденції темпів зростання врожайності. Зокрема, можливі межі підвищення селянських врожаїв в Україні досліджували Г. Кривченко [1328], С. Воробйов [967], А. Гольдштейн [1011], В. Руденський [1736; 1734].

Розуміючи значення в рільництві засобів виробництва, дослідники намагалися з'ясувати також, чи вигідно господарству володіти власними тяглом та знаряддями. Порівняльний аналіз економічного ефекту від наймання живого та мертвого реманенту, а також землі в Україні здійснили М. Хоменко [1959] та Я. Косов [1303], у Росії – І. Воронов [970] та В. Андреев [789]. Дослідники дійшли важливого для розуміння особливостей організації селянського господарства висновку, що оренда засобів виробництва зменшує собівартість продукції. Однак негативним її наслідком є залежність від власника цих засобів особливо у часовому вимірі. Фактор механізації обробки землі в умовах екстенсивного селянського господарства вважався одним з кроків до його інтенсифікації. Цьому аспекту модернізації аграрного виробництва присвячені твори Г. Раєвича [1713], Я. Спадкова [1859], О. Рибникова [1741]. Узагальнюючою працею щодо ролі в селянському господарстві засобів виробництва та капіталу взагалі стала монографія І. Назимова [1576], яка щоправда мала риси соціального замовлення влади, що на той час розпочала черговий масований наступ на приватний капітал.

Важливим фактором будь-якого виробництва виступає праця. У селянському господарстві України цей чинник відігравав далеко не однакову роль. Він тісно пов'язаний із природно-історичним запасом земельного ресурсу того чи іншого регіону країни. Так, Правобережжя України (Поділля, Волинь та ін.) тра-

диційно було густо заселене, внаслідок чого завжди існувала проблема забезпечення робочих рук працею. Водночас у степовій Україні земельні обшири спричиняли дефіцит робочої сили. До того ж наділені землею двори не завжди мали достатньо засобів виробництва, а тому змушені були вступати у складні економічні відносини наймання та оренди, відробітків та заробітків. Україна доволі репрезентативно відображала проблему нерівномірності робочої сили в аграрному виробництві в цілому в СРСР. Тому тематикою аграрного перенаселення опікувалися голова ЦСУ СРСР П. Попов [1695], члени президії Держплану СРСР Ю. Ларін [1396] та Л. Мінц [1534]. Регулювання дизбалансу робочої сили здійснювалося, по-перше, шляхом перетворення екстенсивного господарства на інтенсивне, коли впроваджуються трудомісткі галузі землеробства (просапні, технічні культури, виноградарство, садівництво, городництво) та тваринництва (свинарство, масляно-молочне скотарство), а, по-друге, відносинами відчужування-наймання на роботи в інших господарствах та виробництвах. Селянське населення завжди було джерелом поповнення міського населення, робітничого класу та інтелігенції. Щоправда дані історичних джерел свідчать, що в тому числі через відтік сільського населення до міст протягом 20-х рр. ХХ ст. стабільно зросло безробіття. Саме тому владою та науковцями приділялася неабияка увага цій трудовій міграції. Провідним дослідником цього процесу, починаючи з часів непу, виступав Л. Мінц [1536; 1537]. Громадський моніторинг за експлуатацією праці в селі, яка для радянських політиків була індикатором буржуазності селянського господарства, пояснює активність публікацій у 1920-х рр. щодо наймання ними робочої сили. Якщо С. Струмилін вивчав такий процес з позицій економічної доцільності та ефективності [1863; 1864], то більшість інших авторів (О. Шестаков [2037], А. Мельников [1516], П. Плешков [1670], В. Цикото [1976] та ін.) прагнули довести експлуаторську сутність господарств, що вдавалися до використання праці найманих робітників.

Наявність виробничих ресурсів ще не означала ефективного господарювання. Тому окрім громадського моніторингу влада мала низку інших каналів інформації про аграрне виробництво. Під особливо пильною увагою урядовців

перебували посівні площі селянських господарств. Майже з початку нової економічної політики серед статистиків розгортається дискусія щодо вибору методології статистичного обліку цього основного показника діяльності селянських господарств, який, по-перше, давав уявлення про потенційний розмір врожаю хліба у поточному році, а, по-друге, правив за основу для вироблення шкал оподаткування. Ідеологом статистичного вивчення селянських господарств у все-союзному масштабі виступала співробітниця ЦСУ А. Хрящева, котра в низці публікацій висвітлювала методологічні аспекти сільськогосподарських переписів та інших форм статистичного спостереження й обліку аграрного виробництва [1962; 1966; 1970; 1963; 1967]. Місцеві статистики також намагалися з'ясувати величину розбіжності між реальними та обстеженими площами посівів (М. Верзилова [927], В. М. Обухов [1610], Ф. Полонський [1679]) та розмірами врожаю (А. Альтерман [786], С. Лисенко [1450–1452], А. Соловйов [1854]). У 1926 році заступник наркома РКІ Я. Яковлев виконуючи урядове замовлення видав брошуру «Про похибки хлібофуражного балансу ЦСУ та його толмачів» [2069], в якій звинувачував статистиків, зокрема українських, у спотворенні даних щодо реальних розмірів хлібних ресурсів у країні рад. Однією з головних причин таких перекручень урядовець назвав «контрреволюційність» обраної методології обліку. Відповіддю на такі закиди стали публікації голови відділу сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР Г. М. Вербицького [925] та працівника апарату ЦСУ СРСР М. Давидовича [1044]. Зауважимо, що як і в разі питання наймання робочої сили, фондоозброєння, соціально-економічної диференціації селянських господарств тощо, дискусія щодо розмірів посівних площ та врожаю загострилася саме на межі 1926–1927 рр., що не може не слугувати індикатором якщо ще не зміни політико-економічного курсу держави, то принаймні появи точки біфуркації, тобто передумов для вибору певного шляху подальшого розвитку. Так 1926 р. виходить друком розлога стаття «Світова кон'юнктура хлібного ринку й хлібоекспорт з СРСР» [954] Є. Волкова, який 1921 р. працював у комісії ВЦВК з допомоги голодуючим, а з 1922 р. перебував на господарчій та викладацькій роботі. Ця стаття ніби продовжувала низку розвідок щодо зовніш-

ньої торгівлі СРСР А. Мікояна [1529], очільника Комісаріату внутрішньої торгівлі А. Лежави [1418; 1419], Е. Костелянського [1308] та М. Шрага [2049]. Але фактично вона стала реакцією на кризову ситуацію в економіці Європи. Ринок збуту хліба раптом закотився, а з ним обмежився й приплив іноземної валюти, необхідної для індустріалізації. Ціна на хліб стрімко впала, а тому для отримання запланованої суми коштів потрібно було більшу масу колоскових. Зовнішній ринок не міг забезпечити державу коштами в необхідній кількості. Слід було переорієнтуватися на внутрішній ринок. Ймовірно тому спостерігався сплеск публікацій 1927–1928 рр. щодо вивчення хлібних запасів селян (О. Лосицький [1467]), товарності (А. Альтерман [785; 786], О. Попов [1692]) та ємності селянського ринку (Л. Літошенко [1459]).

Основним джерелом даних при вивченні товарного потенціалу, хлібних запасів та податкової спроможності селянських господарств зазвичай виступали вибіркові бюджетні обстеження. ЦСУ УСРР регулярно вдавалося до такого вивчення виробничої діяльності селян [237; 238; 370–372; 689], хоча віддавало перевагу щорічним вибірковим весняним та осіннім переписам селянських господарств. Селянські бюджети вивчали у 1920-ті рр. як російські, так й українські економісти-аграрники. Наприклад, Л. Літошенко 1923 р. видав розвідку «Селянський бюджет 1922–23 року», в якій детально проаналізував прибуткові та видаткові статті бюджетних обстежень селянських господарств [1460]. Аспекти організації статистичного обстеження селянських бюджетів викладені автором також у статті, вміщеній 1924 р. у «Віснику статистики» [1458]. На подібних матеріалах ґрунтувалася переважна частина студій Г. Студенського. Тому цілком закономірно, що 1927 р. він видав спеціальне дослідження, присвячене історії, досвіду організації та структурі бюджетів селянських господарств [1868].

Лідер НДІ сільськогосподарської економіки О. Чаянов також неабияку увагу приділяв цим статистичним обстеженням як цінним носіям даних, на основі яких можна вивчати організаційну структуру, ринковість та обсяг товарообігу селянських господарств, оцінювати економічний ефект від застосування певних засобів виробництва, рослинницьку та тваринницьку спеціалізацію, чимало ін-

ших аспектів. Підсумком таких досліджень та узагальненням досвіду вченого стала його ґрунтовна монографія «Бюджетні дослідження. Історія та методи» [1982]. Прикладні аспекти вивчення матеріалів бюджетних обстежень стосувалися переважно з'ясування рівня товарності селянських господарств. Наприклад, В. Якиманський проаналізував структуру їх ринкового обігу в українському масштабі протягом першого після голоду повноцінного й урожайного 1923 р. [2065]. Подібну ж мету, але в масштабах Одеської губернії, переслідувала С. Линецька [1448]. Подібні розвідки мали для влади неабияке значення, оскільки давали відповідь на кілька ключових питань: по-перше, якою мірою відновлювалося селянське господарство України після такої гуманітарної катастрофи, як масовий голод; по-друге, чи спроможне селянське господарство забезпечити внутрішній ринок товарним хлібом; по-третє, які чинники гальмували процес виходу селян із продуктами власного виробництва на ринок [1444]. Частина господарств, у т. ч. й українських, отримали у користування земельні ділянки з лісовими угіддями. Такий чинник істотно відрізняв їх від суто рільницьких чи тваринницьких. У зв'язку з цим важливою є брошура Н. Кобранова, в якій поставлено питання не тільки раціонального використання селянами такого природного ресурсу, як ліс, а й суто фіскального врахування цінності деревини та доходів від її використання, доходу від мисливства у селянському бюджеті [1251].

Оскільки селяни активно вдавалися до оренди землі для того, щоб збалансувати наявні виробничі ресурси та раціоналізувати землеустрій, то закономірно поставало питання розрахунків за надані у тимчасове користування ресурси. Наймання робочої сили обмежувалося законодавчо й жорстко контролювалося громадою. Тому цей аспект виробничих відносин, який для більшовиків мав класову сутність, міг маскуватися під супрягу або оренду вгідь, здійснюватися на натуральних чи грошових умовах, або шляхом відробітків тощо. За таких умов основним капіталом і мірилом праці виступала земля. Як свідчать статистичні дані, саме цей ресурс, а не гроші, найбільшою мірою правив за засіб розрахунку в непівському селі. Таким чином фактичне користування догідними площами виступало мірилом заможності селянських господарств, а відтак й по-

ставало питання врахування доходності від їх перерозподілу. Декілька творів 20-х рр. XX ст. (Г. Студенський, С. Солнцев та ін.), присвячені оцінці земельної ренти в селянському господарстві та способам визначення її величини для врахування при оподаткуванні [1872; 1850]. В цілому тема оподаткування аграрного сектору було вельми актуальною у цей період. Власне сама нова економічна політика з самого початку розглядалася як система заходів запровадження так званого продовольчого податку. Окрім нього селяни сплачували низку інших податків, про що свідчить монографія голови ЦСУ України М. Б. Гуревича «Пряме обкладання сільського господарства України» (1923) [1041].

Вироблення диференційованої шкали оподаткування селянських господарств України 1924–1925 господарчого року обговорювалося у доповіді М. Б. Гуревича на нараді у Комісаріаті фінансів СРСР 1924 р. [222]. Майновий стан та виробничий потенціал платників продподатку на Київщині досліджував В. Руденський [1735]. Введення єдиного сільськогосподарського податку змінювало підходи до визначення суми сплати до державного бюджету. Головним нововведенням стала заміна різних натуральних податків (зерна, м'яса, молока, яєць, меду, шкір тощо) грошовим еквівалентом, що стало можливим лише після відмови від повністю девальвованого радянського знака й запровадження твердої грошової одиниці – червінця. Про особливості визначення суми, організації сплати єдиного сільськогосподарського податку в Україні 1924–1925 госп. року йдеться у статті Г. Тремля [1900]. Змінам у поточному податковому законодавстві при обкладанні селянських господарств 1926–1927 р. присвячена стаття П. Федорова [1935]. У ході загальної партійної дискусії про подальший економічний курс радянської держави питання оподаткування використовувалося сторонами як один із ключових регулятивних засобів керування народним господарством. У брошурі «Податкове обкладання та опозиція» Ю. Ларін розтлумачує офіційну позицію більшовицької більшості щодо помірності податку для селянських господарств, тоді як троцькістська опозиція стояла за радикальніші заходи й необхідність посилення податкового тиску на селянство, оскільки індустріалізація потребувала чималих капіталовкладень, а село, на їх думку, на той час мало вже

чималі накопичення, якими радянська влада мала б скористатися [1393]. Ті ідеї, за які членів опозиції протягом 1927–1928 рр. виключили з лав більшовицької партії, на початку 30-х рр. XX ст. активно втілюватимуться в життя як офіційний курс.

Не можна оминати ще однієї актуальної для 1920-х рр. теми, довкола якої також точилася внутріпартійна дискусія. Йдеться про роль капіталу в соціально-економічних перетвореннях радянської влади. За ленінською концепцією непу саме завдяки державному капіталізму, тобто націоналізованій промисловості, транспорту, торгівлі, диктатура пролетаріату цілком могла зберегти за собою контроль за економічними висотами, а відтак забезпечити певні свободи приватного капіталу та роздрібною торгівлі при панівних державних позиціях. Роль приватного капіталу в торгівлі та народному господарстві країни рад висвітлювали М. Жирмунський [1133; 1134], Ц. Крон [1337], С. Середя [1821] та ін. І цілком закономірно, що піком публікацій на цю тематику став 1927 р., коли вийшли друком монографії «Приватний капітал в СРСР» Ю. Ларіна [1398] та «Державний капіталізм» Я. Рудого [1738], в яких фактично оприлюднена офіційна позиція партії більшовиків у зв'язку з проголошенням курсу на індустріалізацію. У своїх виданнях автори нагадали ленінські тези щодо державного та приватного капіталу в народному господарстві країни рад, а також визначили перспективи взаємодії цих складників економіки. Того ж року І. Мингулін проаналізував основні форми існування приватного капіталу за умов непу та ринкової економіки [1533]. Використання судових та ревізійних справ протягом 1918–1926 рр. дозволило І. Кондрушкіну вивчити досвід підприємців та з'ясувати механізми накопичення приватного капіталу завдяки правовим прогалинам в радянському законодавстві [1288].

Узагальнюючи аналіз публікацій 20-х рр. XX ст. щодо економічної та аграрної політики більшовицької партії та держави у цей період можна визначити основні теми та напрями впливу на громадську свідомість громадян країни рад. Насамперед слід зауважити, що більшість творів цього періоду мала переважно пропагандистсько-агітаційний характер. Чудово знаючи про силу друкованого

слова, більшовицька партія активно використовувала засоби масової інформації задля демонстрації своїх політичних та економічних успіхів перед громадянами. Навіть прорахунки влади подавалися крізь призму ідеологічної та класової боротьби за краще майбутнє. Жупел капіталістичного оточення та ринкових відносин не сходив зі сторінок більшості публікацій. Загальний соціально-політичний дискурс задавав значною мірою і характер розвідок радянських науковців. З відвертими критиками соціалістичного ладу більшовицька влада порахувалася вже на початку непу, виславши чималу когорту інтелектуалів «сумнівного та буржуазного походження» за кордон, тим самим позбувшись пасіонарного чинника. Дуже важко було залишатися політично незаангажованим при здійсненні наукових досліджень та публікації їх результатів. Зокрема, співробітники НДІ сільськогосподарської економіки хоча й зосереджувалися здебільшого на вивченні аграрного виробництва та ролі факторів у його піднесенні, не могли уникнути дискусій про соціально-економічну диференціацію селянства, місце та форми колективної та кооперативної форм організації рільництва та тваринництва, значення та місце приватного капіталу в землеробській справі тощо. Водночас можна зазначити, що радикальний поворот у публікаціях у політичному напрямі відбувся саме на зламі 1926–1927 рр. в результаті внутріпартійної дискусії про долю диктатури пролетаріату та ленінські принципи соціалізму, що логічно була розпочата напередодні десятиріччя радянської влади. Цей час збігся з обранням курсу на індустріалізацію, поступовою відмовою від рудиментів ринкової економіки, застосування командно-адміністративних засобів керування народним господарством та черговою хвилею боротьби з опозиціонерами. Ці внутрішні процеси відбувалися на тлі кризових явищ у світовій економіці, а також приходом до влади у країнах Сходу та Заходу радикальних лідерів із мілітаристськими та націоналістичними планами.

Тематика наукових та громадсько-політичних публікацій цього періоду розглянута за двома напрямками – народногосподарським та аграрним. Перший вектор важливий для з'ясування загального політико-економічного дискурсу в цей період. Аграрний аспект дозволяє, по-перше, з'ясувати певні особливості ви-

вчення селянських господарств та формування матеріалів, які стали джерелами даного дослідження; по-друге, виявити основні проблемні моменти наукових узагальнень та стан пізнання цього періоду; по-третє, виявити індикатори та критерії економічної нестабільності селянського господарства в роки непу.

Загальноекономічний аспект сформував достатньо широку тематику публікацій. На жаль, лєвова їх частка мають більше від політики, ніж від економіки, що знижує рівень їх об'єктивності через упереджене ставлення до висвітлюваних питань винятково з партійно-класових позицій. Твори цього напрямку репрезентовані здебільшого першими особами радянської держави – наркомками та їх заступниками, очільниками відомств та місцевих органів влади. Основними темами таких публікацій були: планове начало та приборкання ринкової стихії, ручне управління цінами та державна монополія зовнішньої торгівлі, обмеження приватного та іноземного капіталу, класове розшарування селянства та соціально-економічні перетворення в радянському селі під проводом більшовицької партії. В аграрній проблематиці, яка переважно спиралася на науковий ґрунт, неабияку увагу автори приділяли організації аграрної кооперації та колективізації, структурі єдиного сільськогосподарського податку, причинам процесу здрібнення селянських господарств, забезпеченню статистичного їх вивчення, проведення правильного землеустрою та раціоналізації землекористування та виробничого процесу, техніці рільництва та тваринництва, селянському обліку господарчої діяльності та аналізу причин збитковості та факторів доходності, з'ясуванню загальних площ посівів та оцінок врожайності та об'єму врожаю, умов та наслідків наймання робочої сили, тягла та реманенту, оренди землі та відшкодування ренти, ринкової товарності хліборобської справи та обсягу товарообороту селянського господарства. Перелічені тематичні аспекти не можуть не свідчити про доволі ретельне та всебічне вивчення селянського господарства в роки непу.

1.3. Нова економічна політика як метафора радянського суспільствознавства (1930-ті –1980-ті рр.)

Прикінцеві роки другого десятиліття ХХ ст. в країні рад ознаменувалися наполегливим демонтажем нечисленних елементів ринкової економіки й остаточним перепрофілюванням стилю керування на планово-директивний. Ця зміна курсу супроводжувалася сумнозвісними партійними дискусіями з викоріненням інакомислення та ліквідацією політичних опонентів репресивними засобами. Чимало партійних соратників В. І. Леніна, які так ревно боролися за забезпечення соціалістичних перетворень в державі, активно виступали критиками ринкового курсу під час нової економічної політики, противниками економічних свобод селянства як дрібнобуржуазної стихії, несподівано для себе вмить ставали «ворогами народу», хоч би й подальші події в країні розгорталися за витвореним ними ж сценарієм. Це був феноменальний період спалювання на жертвовнику «світової революції» найкращих її представників та чомусь подальшого «загострення класової боротьби» у спролетаризованому суспільстві. Як не згадати слова графа Жозефа Марі де Местра (1754–1821), висловлені в його «*Considerations sur la Revolution francaise*» («Роздуми про французьку революцію», 1796): «Усі ті, хто прагнув позбавити народ його релігійних вірувань; усі ті, хто протиставляв метафізичні софізми законам власності; усі ті, хто проголошував: *карайте, аби лишень ми від того вигравали*; усі ті, хто пропонував та схвалював жорсткі заходи...; саме всі ті, хто закликав Революцію, всі ті, хто цього жадав, цілком заслужено стали жертвами...»[1523, с. 20]. На європейській арені в цей час імперські амбіції витворювали ідеології націонал-соціалізму, фашизму, паназійства як наслідок комплексу меншовартості націй, що тривалий історичний час жили як народи, розпорошені по численних дрібних державах і плекали об'єднавчу ідею, але програли у Першій світовій війні й поступово विकристалізували реваншистські задуми. За таких обставин жодна з країн Європи не була убезпечена від зовнішньої агресії, а тому приділяла увагу оборонній промисловості та воєнним технологіям. Водночас злам 20–30-х рр. ХХ ст. збігся

зі світовою економічною кризою та тривалою депресією, що також формувало умови і для відповідних політичних зрушень.

Радянський Союз й Україна в його складі з продовженням більшовицьких ігор у «вільний ринок» мали усі шанси залишитися аграрною країною, Колосом на глиняних ногах, якби не обраний курс на модернізацію та індустріалізацію економіки. Нині можна сперечатися стосовно методів реалізації цього курсу, але вважаю мало хто заперечуватиме доцільність такого кроку з огляду на подальшу історію. Принагідно згадуються думки Алексиса де Токвіля, висловлені для характеристики Великої французької революції, але які ніби описували сутність 30-х рр. ХХ ст.: «насувається найтотальніша й найнебезпечніша з усіх революцій, які лишень відомі світу. Ті ж, хто був приречений стати її жертвою, нічого про неї не відали. Вони вважали, що всебічна і нагла трансформація такого складного і такого старого суспільства може відбутися без струсів за сприяння лише самого розуму» [1893, с. 116–117]. Тут можна замінити «революцію» на «війну» і масштаб очікуваного лиха не зменшить своєї повноти. Із закінченням Першої світової війни імперії взяли на деякий час перепочинок для того, щоб перегрупувати сили та змінити напрями експансії. Потрібні були докорінні економічні зрушення високої мобільності. Такого ефекту суспільства як складні системи досягають шляхом загальної мобілізації усіх її елементів для спільної мети, а відтак позбавляються усіх тих компонентів, які перешкоджають інтенсивному поступу. Зрозуміло, що шал таких процесів не може не позначатися на стані суспільної, економічної, історичної думки.

Обраний ще у другій половині 1920-х рр. в країні рад курс на індустріалізацію в умовах тоталітарного стилю керівництва системно спричиняв нехтування правами та свободами людини заради глобальної ідеї створення супердержави з потужною економікою – насамперед промисловістю, яка б забезпечувала належну обороноздатність держави. Мотиви мілітаризації країн були різними, а результат, незалежно від економічної системи завжди однаковий, – перекачування чималої маси коштів платників податків у воєнно-промисловий комплекс. Як наслідок такого процесу – згорання соціальних програм, яке мотивується зро-

станням зовнішньої загрози державній безпеці. За таких умов особисті інтереси і свободи громадян чи права власності відтісняються на задній план. Вважаю, що саме з таких концептуальних позицій слід розглядати проблеми радянської історії 30-х рр. XX ст. і зокрема людські трагедії внаслідок суцільної колективізації індивідуальних селянських господарств.

Започаткування нового порядку поставило на чергу денну нові завдання, а відтак і принципово іншу тематику публікацій щодо економічної, у т. ч. й аграрної, політики. Насамперед слід зауважити, що непівська тематика в 30-х рр. фактично була згорнута. Можна певною мірою навіть стверджувати, що ця тема відразу стала певним табу для суспільствознавців та істориків. Лише в лічених творах початку цього десятиліття автори торкалися деяких аспектів нової економічної політики як способу обґрунтування поточного економічного курсу. Як приклад таких публікацій можна назвати твори С. Покровського «Про неп та про новий етап» [1676], Н. Рязова «Витиснення приватного посередника з товарообігу» [1749], М. І. Калініна «Про радянську торгівлю» [1188] та ін. Основний пафос подібних творів полягав у висвітленні активного наступу на приватний капітал в усіх сферах економіки, остаточного усупільнення засобів і продуктів виробництва та одержавлення торгівлі як структурних принципів комуністичної економіки. Напередодні колективізації аграрна тематика все ще відображала статус індивідуального селянського господарства та його роль у виробничому процесі країни рад. Зокрема, у монографії Е. Гана подані основні теоретичні положення та приклади практичного використання сільськогосподарської контракції [979]. Така економічна операція як контракція на пряму пов'язувалася з видами на врожаї колоскових. Тому економіко-агрокультурна праця М. Тенети щодо продовольчих хлібів України [1888] мала практичне значення не тільки для селян, а й для радянських чиновників, які забезпечували хлібозаготівельну кампанію. Зберігала свою актуальність і проблематика класової структури селянства та виробничих можливостей селянських господарств, що організовували представники різних соціальних верств села. Майже типова назва розвідок М. Сулковського [1875], А. М. Куспенського та Е. Рудакової

[1369] наводить на думку про соціальне замовлення більшовицького уряду. Подібну мету переслідували й українські автори А. Бориневич та А. Шульгін, стаття яких «Сільське господарство українського степу» була опублікована 1930 р. в одеському часописі «Степова Україна» [872]. Як один з аспектів тематики класової боротьби на селі було вивчення історії боротьби і діяльності комітетів незможних селян [1834] як об'єднань ідеологічно свідомих членів суспільства, що сприяли становленню та зміцненню радянського ладу в селі. Наприкінці 30-х рр. у зв'язку із «достроковим» завершенням другої п'ятирічки (та 10-літтям офіційного згортання непу) вийшли друком кілька творів, присвячених висвітленню соціалістичних змін в радянському селі, здобутих досягнень у формуванні нового способу життя хліборобів та порівняння із дореволюційним станом. З числа таких праць перш за все слід назвати розвідку І. Лаптева «Радянське селянство» [1390] та колективну монографію А. Аріної, Г. Котова і К. Лосева «Соціально-економічні зміни в селі. Мелітопольський район (1885–1938)» [797]. Подібну мету переслідувала й публікація 1947 р. А. Онисимова «Радянське селянство» [790] – одна з перших повоєнних праць, приурочена до 30-річчя Жовтневої революції.

Твори цього періоду сповнені описами неабияких досягнень радянської влади у боротьбі з капіталізмом та доведенню переваг соціалістичного ладу. Звісно, що критичних творів радянських авторів у цей період годі сподіватися. Альтернативні погляди на радянську дійсність знайшли відображення у закордонних публікаціях. Зокрема, 1930 р. у Львові видана брошура О. Мицюка «Селянство й економіка більшовизму» [1549], в якій на основі статистичних матеріалів та інших документів по суті здійснено аналіз стосунків влади та селян як економічних суб'єктів за умов непу. Більшовицька аграрна політика знайшла відображення у виданні Вільного українського університету в Мюнхені «Наша книгозбірня», в якому 1947 р. надруковано твір Н. Олешка з названої теми [1617]. Український емігрант Н. Ясний (*N. Jasny*) 1949 р. у Стенфордському університеті опублікував монографію «Соціалізоване сільське господарство в СРСР. Плани та здійснення» [2115], в якій доволі скептично оцінював «справедливість» вирішення земельного питання в країні рад та звернув увагу на гуманітарні

та економічні наслідки примусової колективізації. Негативні результати тоталітарного режиму, що поставив на межі виживання націю хліборобів, проаналізовані у праці В. Чемберлайна (*W. Chamberlin*) «Україна: принижена нація» [2093].

Протягом 50-х рр. ХХ ст. в СРСР започаткована традиція багатотомних видань, присвячених історії народного господарства [1482; 1483], де певне місце відведено й економіці 1920-х рр. Фактично в цих виданнях викристалізувалася концепція і водночас містифікація непу як перехідного періоду від капіталістичного до соціалістичного ладу. Основним завданням нової економічної політики визначалося відновлення народного господарства СРСР та союзних республік, у т. ч. й України, у довоєнних масштабах. Зокрема, 1954 р. у Москві під грифом Інституту економіки АН УРСР вийшла друком монографія «Нариси розвитку народного господарства Української РСР», в якій окремий розділ присвячений відновлювальному періоду 1921–1925 рр. Автори наголошували, що в цей період радянська влада вирішувала основне завдання: «виходячи з об'єктивних економічних законів соціалізму та спираючись на завойовані командні економічні висоти, на створений у місті соціалістичний державний сектор, поступово перетворити дрібнотоварне селянське господарство на колективне, ...багатоукладну економіку в одноукладну, соціалістичну» [1633]. Отже, за більшовицьким баченням соціалізму та проголошеними «об'єктивними законами» в народному господарстві не залишалося місця для дрібного виробництва. Саме тому так наполегливо проводилася думка про колективізацію селянських господарств, одержавлення промисловості, транспорту та торгівлі. Зокрема роль приватного капіталу в промисловості всіляко обмежувалася, «по-перше, тим, що його підприємства виробляли, як правило, предмети споживання; по-друге, тим, що переважна частина підприємств здійснювала господарчу діяльність на основі тимчасової оренди основних засобів виробництва, що належали державі» [1633, с. 204]. Отже, про залучення значних інвестицій приватного капіталу майже не йшлося, а тому модернізація застарілого промислового виробництва могла здійснюватися за таких умов винятково позаекономічними, тобто директивними, методами. Автори саме й наголошували на тому, що «пряме директивне плану-

вання в роки відновлювального періоду поширювалося на соціалістичний сектор народного господарства усєї країни» [1633, с. 205] і далі зазначали, що «Радянська держава забезпечувала також непрямий планомірний вплив на виробництво, або регулювання його в інших, несоціалістичних секторах народного господарства ... заходами податкової політики, системою цін на промислові товари та закупівельних цін на сільськогосподарські продукти, а також постачанням машин, кредитуванням, агрокультурним обслуговуванням, землеустроєм тощо» [1633, с. 205]. Характеризуючи процес відновлення сільського господарства автори замовчали факт неабиякого голоду у степовій Україні на початку непу: «У потерпілих від неврожаю місцевостях населення відчувало великі продовольчі утруднення» [1633, с. 225]. Людські життя мало цікавили авторів монографії. Куди більше їх непокоїло, що це «могло призвести до значного скорочення посівної площі» [1633, с. 225]. Взагалі цей показник став основним критерієм у визначенні рівня відновлення сільського господарства. При цьому показник урожайності залишався незадовільним. Таким чином екстенсивне розширення посівних площ сприймалося як достатня підстава для визнання рівня реконструкції аграрного сектору.

Двома роками пізніше у третьому томі «Історії народного господарства СРСР» П. Лященко період з 1921 по 1925 рр. також визначив як відновлювальний. Водночас, розкриваючи сутність непу, автор стверджував: «Теоретично необхідність непу як єдино правильної політики пролетаріату, що переміг, випливала з марксистського вчення про перехідний період, про революційне перетворення переможним пролетаріатом капіталістичного суспільства на соціалістичне» [1482, с. 121]. Іншими словами, «нова економічна політика була розрахована ... на боротьбу капіталістичних елементів з елементами соціалістичними, ... на перемогу соціалізму...» [1483, с. 122], «вона полягала у тому, щоб за наявності багатокладності економіки в народному господарстві та за переваги у країні дрібнотоварного селянського господарства провести заходи економічної політики, які б забезпечили керівний вплив робітничого класу на селянство через використання ринку, купівлі-продажу, забезпечили б провідну роль соціалі-

стичного сектору та остаточну його перемогу» [1483, с. 122]. Більшовики сподівалися використати ринковий механізм для накопичення коштів у державному секторі економіки, а оскільки «основою нової економічної політики стало... збереження командних економічних висот – землі, великої промисловості, банків, транспорту, зовнішньої торгівлі – у руках держави» [1483, с. 122], то така державна монополія на основні засоби виробництва розцінювалася як достатня база для контролю за ринком та обігом коштів. Залишалось осторонь тільки одне суттєве питання щодо ефективності керування колосальною власністю за умов відсутності реальної економічної конкуренції виробників та продавців. Таким чином формувалася так би мовити транзитна концепція непу.

Репрезентативними прикладами *транзитної концепції* можна назвати курс лекцій Р. Аكوпова «Перехідний період від капіталізму до соціалізму» [780] та монографію І. Брина «Державний капіталізм в СРСР у перехідний період від капіталізму до соціалізму» [886], де детально обґрунтовується ленінська концепція реалізації нової економічної політики, зокрема можливості встановлення контролю над дрібнобуржуазною стихією за допомогою держкапіталізму як засобу оволодіння командними висотами народного господарства.

По смерті Й. В. Сталіна спостерігається поступове формування наукового напрямку досліджень процесів у період нової економічної політики. Зокрема В. П. Данилов у статті, яка вийшла друком 1956 р., наголосив, що вивчення соціально-економічних процесів у доколгоспному селі є одним з найважливіших завдань історичної науки і водночас зауважив, що для вирішення його зроблено дуже обмаль, оскільки на той момент він зміг назвати лише два твори з названої тематики [1067, с. 89]. Однією з перших праць такого плану певною мірою стала монографія Е. Б. Генкіної «Перехід радянської держави до нової економічної політики (1921–1922)» [993], в якій докладно викладені теоретичні міркування В. І. Леніна щодо формування передумов для зміни політико-економічного курсу в країні на початку 20-х рр. ХХ ст., а також обґрунтування непротирічності тактичного «відступу» більшовиків на певний час від стратегічного курсу та принципів комунізму. Такої концепції авторка дотримувалася і в подальших сво-

їх публікаціях [991; 992]. Основною темою радянських творів залишалось ідейно-політичне виховання громадян країни рад. Монографія Н. Мамаєва «Комуністична партія у боротьбі за ідейно-політичне виховання мас у перші роки непу» [1497] свідчить, що тоталітарна ідеологія і практика воєнного комунізму не втратила своїх позицій при переході до так званих свобод торгівлі та підприємництва, а навпаки одержала нове звучання, оскільки, на думку більшовиків, постійно відроджувалася буржуазна стихія. Водночас слід зауважити, що автор розглядав громадян країни рад крізь призму масового явища, як сукупність осіб, позбавлених індивідуальності, неофітів, що потребують життєвого проводиря.

У першій половині 50-х рр. ХХ ст. формувалася московська школа (головним чином в Академії наук СРСР) дослідників нової економічної політики. Основні публікації цієї школи вміщені в академічному продовжуваному виданні «*Исторические записки*». Зокрема 1954 р. в ньому опублікована колективна праця А. Воронєцької, М. Івницького, А. Матюгіна та Ю. Полякова, в якій висвітлені основні результати відбудови народного господарства протягом 1921–1925 рр. [968]. Уважне прочитання названої статті дозволяє зробити висновок, що це була чи не перша спроба «реабілітації» непу, повернення цього періоду до логічної структури радянської історії. Те, що при її написанні автори не використали жодної монографії чи статті, не може не свідчити про певний пріоритет цих істориків у названій тематиці досліджень. Автори приділили основну увагу зростанню кількісного складу робітничого класу як соціальної опори радянської влади та його ідейно-політичному і трудовому піднесенню. Апологія більшовицької політики мала прояв у однозначному дискурсі істориків. Зокрема, вони пояснювали, що «джерелом цього піднесення є радянський суспільний та державний лад, що забезпечив у стислий історичний строк господарчі успіхи, зростання матеріального добробуту трудящих та піднесення радянської культури» [968, с. 6]. Як складники такого ладу автори виділяли робітничі організації та об'єднання (фабзавкоми, профспілки, виробничі наради та ін.). Серед результатів господарчої діяльності визначено досягнення протягом 1921–1925 рр. довоєнного рівня посівних площ, відновлення іригаційної си-

стеми, зростання поголів'я продуктивної та робочої худоби, кооперативне та колгоспне будівництво, протистояння процесу соціально-класової диференціації селянства. Окрім поступу в аграрному секторі, висвітлено й динаміку промисловості, головним чином видобувної та металургійної, а також транспорту та торгівлі. Автори наголосили, що 1925 р. став завершальним у відновленні не тільки сільського господарства, а й промисловості: «У 1925 р. радянська промисловість впритул підійшла до 100-відсоткового використання обладнання, що дісталось від царської Росії» [968, с. 28]. Чимала увага авторами приділена питанням зростання матеріального добробуту трудящих СРСР в означений період, обґрунтуванню випереджувальних темпів зростання виробництва предметів споживання перед виробництвом засобів виробництва, ілюстрації дії так званого основного економічного закону соціалізму. При цьому автори чітко наголосили, що економічні зрушення в країні рад спричинили «покращення матеріального становища насамперед усього робітничого класу» [968, с. 32], щоправда, «у перший період непу темпи зростання продуктивності праці відставали від темпів зростання зарплати» [968, с. 33]. Як відомо така тенденція закономірно спричинила високі ціни на товари промисловості й спричинила кризу їх збуту та зростання безробіття. Компліментарна риторика авторів статті спрямована і на заходи компартії та уряду у боротьбі з безробіттям, яке порівняно із західними країнами виглядало мізерно. Одним із соціальних аспектів непу історики називали зміцнення союзу робітничого класу з селянством, яке, на їх думку, проявлялося як у розвитку товарообороту між містом і селом, так і в державній допомозі селянству.

Дослідження Н. Журавльової, присвячене відновленню та розвитку сільського господарства у Самарській губернії протягом 1921–1926 рр., опубліковане в *«Исторических записках»* 1956 р. [1135]. Авторка на основі архівних документів дала картину структурних зрушень аграрного сектору економіки регіону. Цей край важливий для даного дослідження тим, що тут, як і в Україні, непу розпочався з голоду селян: «В результаті неврожаю відбулося скорочення населення, дворів, посівної площі, засобів виробництва та худоби» [1135, с. 266].

Авторка наголошувала, що «Центральний Комітет партії невтомно займався питаннями боротьби із посухою та наслідками голоду» [1135, с. 268]. Для цього були розроблені спеціальні агрокультурні заходи, організовано землеустрій та пільгове кредитування постраждалих, при Наркомземі утворена спеціальна центральна та місцеві комісії для боротьби з посухою. Характеризуючи результати урядових заходів Н. Журавльова стверджувала, що «одержуючи допомогу від Радянської держави, бідняки та середняки зміцнювали своє господарство і ставали економічно незалежними від куркуля», однак «найбільша кількість хліба припадало на куркульські господарства» [1135, с. 272]. Це може означати, що великі господарства заможних селян були економічно ефективнішими за дрібні розпорошені. До того ж «дрібне відокремлене селянське господарство не могло забезпечити планомірного розвитку сільського господарства» [1135, с. 273]. Вихід вбачався у збільшенні селянського виробництва шляхом кооперації. Авторка стверджувала, що «у відновлювальний період кооперування селян набуло широкого розмаху» [1135, с. 273].

Однією з ґрунтовних праць, що фактично започаткувала в радянській історіографії дослідження аграрної історії часів непу, стала розвідка В. П. Данилова «Соціально-економічні відносини в радянському селі напередодні колективізації» [1067]. Автор присвятив розвідку аспектам розподілу засобів виробництва – лізингу засобів виробництва (робочої худоби, реманенту, землі, праці). Стаття показова також тим, що історик чітко назвав і дав елементарну класифікацію джерел: партійні та радянські офіційні документи; соціально-економічна статистика; матеріали обстежень НК РКІ та інших державних і громадських установ [1067, с. 89–90]. Загалом історик, виконуючи суспільне замовлення й перебуваючи в рамках дискурсу більшовицької ідеології, зосередив увагу на соціально-економічній диференціації селянства, посилення якої автор вбачав, зокрема, у протилежних процесах пролетаризації його частини та зростання заможнокуркульського прошарку. Водночас В. П. Данилов підкреслив провідну роль у подоланні процесу пролетаризації більшовицької партії та радянського уряду. Досліджуючи форми розрахунків за наймання засобів виробництва автор з'ясу-

вав, що в радянському селі цього періоду переважали не грошові, а саме натуральні відносини (відробітки, продуктами, частиною врожаю) [1067, с. 94–95]. Навіть «середняк-господар мав більше можливостей розраховуватися натурою» [1067, с. 95]. Автор звернув також увагу не тільки на недостатнє забезпечення господарств сільськогосподарськими знаряддями, а й на те, що «знаряддя та засоби виробництва були розподілені нерівномірно не тільки кількісно, а й якісно» [1067, с. 98]. Оренда землі, почасти вирішуючи проблему розбалансованості засобів виробництва у господарствах, на думку автора «була наслідком майнової та соціальної диференціації села» [1067, с. 103]. В цілому історик розцінював відносини лізингу засобів виробництва та оренди землі «найважливішою і дуже поширеною формою капіталістичних відносин у селі» [1067, с. 105]. Як засіб протистояння цьому процесу радянський історик розглядав сільськогосподарське кооперування, яке «дало можливості трудящому селянину підняти рівень забезпечення його господарства засобами виробництва, розширити посівні площі, збільшити доходи» [1067, с. 116], що не могло не позначитися на покращенні стану господарств бідняків та слабких середняків [1067, с. 116]. У системі заходів радянської держави з організації економічної допомоги селянству та регулювання соціального розвитку села, на думку автора, неабияку роль відіграв сільськогосподарський кредит. Фінансову допомогу уряд спрямовував на забезпечення незаможників та середняків коштовними машинами [1067, с. 121], а також контракцію сільськогосподарських продуктів [1067, с. 125]. Висвітлюючи соціально-економічні процеси в непівському селі, історик стояв на позиціях концепції посилення класової боротьби, яке «було неминучим в умовах перехідного періоду», оскільки «в ньому знаходила своє класове вираження боротьба двох шляхів розвитку народного господарства країни» [1067, с. 137]. Протягом 50-х рр. ХХ ст. В. П. Данилов опублікував ще декілька розвідок, зокрема щодо форм виробничого кооперування селянства [1054], земельних відносин у радянському доколгоспному селі [1048].

Економічна політика радянської влади, як наголошували радянські автори, вже в роки непу ґрунтувалася на директивних началах. Цьому процесу більшо-

вики намагалися підпорядкувати й численні селянські господарства через систему таких планових засобів, як податки, кредити, заготівельні ціни тощо. Детальний аналіз планового впливу на селянське господарство у відновлювальний період проведено, зокрема, в дисертації С. Ільїна [1166].

У 1950-ті рр. оформилася і, так би мовити, *кризова концепція* дослідження соціально-економічних процесів. В рамках цього напрямку автори досліджували історію Росії та СРСР з позицій економічних криз. Безумовно, з ідеологічних міркувань, основна увага в таких розвідках приділена капіталістичній економіці. Але, наприклад, О. Ф. Яковлев зауважив на дії об'єктивних економічних законів, порушення яких і спричиняло кризові явища в народному господарстві [2066]. Детальний аналіз історії криз та циклів дозволив А. А. Мендельсону визначити основні диспропорції у народному господарстві, внаслідок яких у ринкових умовах формуються передумови для економічного спаду та депресії [1519].

Одна з нечисленних розвідок у галузі історичного джерелознавства непівського часу, що вийшла друком у 50-х рр. ХХ ст., стала чи не першою спробою системно подати корпус статистичних джерел з аграрної історії названого періоду. У статті «Вибіркове обстеження та селянські бюджети як джерела з історії соціально-економічних відносин в роки непу» М. Н. Чорноморський висвітлив основні питання історії названих статистичних матеріалів, техніки та методики їх формування, мети та завдань проведення [2006]. Щоправда, В. П. Данилов скептично поставився до цієї розвідки, вказавши на фактичні помилки та неповноту джерельного матеріалу [1067, с. 89].

В українській історіографії період нової економічної політики автори розвідок розглядали з позицій *революціонізму* – кардинальних змін у соціально-економічному та громадському житті суспільства. Зокрема, М. А. Рубач у «Нарисах з історії революційних перетворень аграрних відносин в Україні» приділено чималу увагу процесам соціалізації землі та боротьбі більшовицької партії та радянської влади за справедливий розподіл засобів виробництва між трудящими [1730]. Аспекти становлення та поступу органів влади радянського режиму в українському селі після Жовтневої революції більшовиків 1917 р. висві-

тлив у своїй монографії Г. Д. Діденко [1092]. Альтернативні погляди на сутність соціалістичних перетворень в українському селі висловлені в монографії М. Величківського «Сільське господарство України і колоніальна політика Росії», де непереходний хоч і оцінений як період, що надав певну економічну свободу селянам-господарям, але вписаний в імперіалістичну концепцію [923].

Отже, з середини 1950-х рр. радянська історична наука звертається до розробки непереходної тематики. Особливістю стартової концепції історії цього періоду стала наступність революційних перетворень суспільного та економічного життя країни, тобто суспільствознавці відмовлялися від розгляду нової економічної політики як відступу від ленінської концепції соціалізму.

На початку 50-х рр. у Лондоні вийшли друком два томи монографії британського советолога Е. Карра (*E. Carr*) «Більшовицька революція 1917–1923» [2092; 1215]. Автор, зокрема, зауважив, що заміна продрозкладки продовольчим податком не була відображенням нової концепції економічної політики більшовиків [1215, с. 620]. Історик звернув увагу на протиріччя на початку непу між проголошеною для селян свободою обирати форму обробки землі при гарантії землекористування, з одного боку, та заборонаю оренди землі й наймання робочої сили, з іншого [1215, с. 625]. Спроби більшовиків забезпечити зрівняльний принцип з допущенням ринкових відносин не мали успіху, оскільки об'єктивні закони ринку розшаровують селянство на підприємливих та заможних, з одного боку, та невдах і бідняків – з іншого [1215, с. 628].

Потреба ідеологічного та теоретичного оформлення основної більшовицької концепції непереходного періоду спричинила низку досліджень з історіографії нової економічної політики. На початку 60-х рр. ХХ ст. у часописі «*Вопросы истории*» опублікована стаття І. Б. Берхіна «Деякі питання історіографії нової економічної політики в СРСР», в якій автор зробив спробу узагальнення та аналізу творів з історії непу [838]. Ця розвідка була покладена в основу спільного з В. С. Лельчуком розділу багатотомного видання «Історія історичної науки в СРСР», присвяченого історіографії періоду проведення більшовиками експерименту побудови соціалістичного ладу [837]. У цей же період Ю. М. Климов пуб-

лікує у «*Вопросах истории КПСС*» кілька статей з аналізом творчої спадщини дослідників історії СРСР непівського періоду [1246]. Серед інших питань автор неабияку увагу приділив аспекту періодизації нової економічної політики, запропонувавши два основних етапи цього періоду – «відновлювальний» (1921–1925) та «наступальний» (1926–1929) [1247].

Ключовою темою радянської історіографії непу у 60-ті рр. ХХ ст. стало вивчення ленінських ідей і концепцій цього етапу історії країни. Історики досліджували бачення лідером більшовиків таких питань, як обґрунтування закономірності нової економічної політики (Е. Б. Генкіна [991], В. І. Біллик [842]), проекту її використання задля реалізації кооперативного плану (Ю. А. Мошков [1573]), еволюції аграрної програми (С. П. Трапезников [1896]) та ін. Загалом, аграрні питання періоду непу були чи не найпопулярнішим у творах істориків 1960-х. Більшість праць вийшла друком напередодні або в рік 50-ліття Жовтневої революції. Зокрема П. Н. Першин видав історико-економічне дослідження аграрних перетворень від аграрної 1861 р. та сталинської реформ до радикальних суспільно-економічних змін більшовицькою владою [1646]. Як розвиток цієї праці можна розглядати монографію А. М. Чинчикова, в якій автор сконцентрував увагу на історичних творах дослідників модернізації сільського господарства за півстоліття у Радянському Союзі [2019].

Загалом у 60-ті рр. ХХ ст. формувався напрям історико-економічних досліджень нової економічної політики. Наприклад, В. А. Шишкін опублікував монографію, в якій проаналізовані процеси економічного просування радянської держави на західних ринках у період з 1917 по 1923 р. [2041]. Як відомо, більшовицький уряд з самого початку проголосив фундаментальною засадою державну монополію зовнішньої торгівлі. К. П. Павлов ще у 50-х рр. досліджував роль цього інституту державного управління для побудови соціалізму в СРСР протягом двох десятиріч (1918–1937) [1635]. Комуністичний дискурс не дозволив автору побачити порушення радянською владою об'єктивних економічних законів ринкової економіки, що стало одним з провокаційних чинників голодомору 30-х рр. ХХ ст., коли зобов'язання перед західними покупцями постачання хлі-

бом за рекордно низькими цінами в умовах світової економічної кризи спричинив девальвацію не тільки карбованця, а й позбавив експортоване зерно купівельної цінності. Важливо також зауважити, що радянський уряд ігнорував кон'юнктуру західного ринку, який насправді був зацікавлений не в товарному зерні, а в таких технічних культурах, як соняшник, цукровий буряк, льон, коноплі, хміль, тютюн. Такі рослини вище цінувалися на зовнішньому ринку, сприяли активній інтенсифікації сільського господарства СРСР, але більшовицький уряд мало зважав на ці зовнішньоекономічні стимули.

В умовах волюнтаристського визначення радянською владою торгових пріоритетів на основі державної монополії формувалася радянська внутрішня та зовнішня торгівля. Поступова відмова від ідеї простого товарообміну та перехід до купівлі-продажу в роки непу пожвавила економічний розвиток радянського народного господарства. Однак більшовицька ідеологія класової боротьби наклала неабиякий відбиток як на соціально-економічних відносинах періоду непу, так і на його дослідженнях в СРСР. Дослідження історії внутрішньої торгівлі Л. Я. Фрідберга [1945], Г. Л. Рубінштейна [1731], Г. А. Дихтяра [1093; 1094], В. І. Кузьміна [1348], Л. А. Леонтєва [1440], З. Атласа [801] й інших істориків та економістів у цей період так чи інакше писалися з огляду на півстолітній ювілей радянської влади, а тому стали апологією більшовицької ідеології. Серед історико-економічних тем, пов'язаних з організацією внутрішньої та зовнішньої торгівлі в СРСР, у тому числі й у роки непу, слід назвати історію ціноутворення, механізм якого й забезпечував операції купівлі-продажу. Щоправда у монографії А. Н. Малафєєва непевському періоду, на наш погляд, приділено недостатню увагу, оскільки автор ставив завданням дослідити загальний процес радянського ціноутворення [1491]. Кризові явища в цей час пояснені з позицій ідеального бачення справедливого суспільства та законів соціалістичного виробництва і ринку, а не з урахуванням об'єктивних законів співвідношення попиту та пропозиції. На це, зокрема, звернув увагу І. А. Трахтенберг у монографії «Грошові кризи (1821–1938)» [1899].

Комуністична партія постійно піклувалася про формування у громадян СРСР належного світобачення на історію та суспільство. Забезпечення цієї мети здійснювалося завдяки публікаціям низки брошур агітаційно-пропагандистського змісту (П. Г. Софінов [1858]) та актуалізації наукової творчості (П. П. Бачинський [826], П. І. Бакуменко [811]). Окрема увага при цьому приділялася розбудові радянської влади у селі (Ю. С. Кукушкін [1353], В. Ф. Шарапа [2030]) та формуванню і діяльності громадських організацій комуністичного спрямування – комітетів незаможних селян (П. С. Загорський, П. К. Стоян [1139]), спілок сільськогосподарських та лісових робітників (Г. П. Петровська [1651]), комітетів взаємодопомоги (Б. К. Мигаль [1528]) та ін. Роль цих державних та громадських інститутів історики вважали надзвичайно важливою, оскільки саме вони забезпечували відстоювання інтересів диктатури пролетаріату згідно зі сталінською концепцією посилення класової боротьби при просуванні до соціалізму. Основними класовими ворогами часів непу вважалися куркулі та дрібні міські підприємці, яким з одного боку радянська влада надала певні економічні преференції, а з іншого – постійно чинила економічний та позаекономічний контроль за їх діяльністю (І. Я. Трифонов [1904; 1902]).

Суперечливий характер соціально-економічних відносин перехідного періоду у роки непу суспільствознавці обґрунтовували з позицій матеріалістичної діалектики (В. Є. Козловський [1276]), апелюючи до ленінської тези багатокладності економіки (А. Я. Левін [1415]). Провідну роль у контролі за економікою в умовах нової економічної політики В. І. Ленін відводив державному капіталізму, оскільки саме його питома вага у народному господарстві на той час вважалася панівною. Історики, економісти та суспільствознавці 60-х рр. ХХ ст. неабияку увагу приділили саме вивченню сутності, функцій та структури державного капіталізму у перехідний період від капіталістичного до соціалістичного ладу (М. К. Васюнін [921], А. Коссой [1304; 1305], А. Я. Левін [1414], Л. Ф. Морозов [1569], А. Г. Сеїд-Гусейнов [1807]).

Іншою актуальною проблемою досліджень непівської проблематики у 60-х рр. ХХ ст. залишалася ленінська концепція кооперативного вrostання дрібноселя-

нського господарства в соціалізм. Кооперація як економічний інститут, що дозволяє колективно вирішувати тисячам невеликих економічних суб'єктів в умовах ринкового господарства проблеми реалізації продукції та закупівлі засобів виробництва, кредитування та взаємодопомоги, розглядалася більшовиками як система, що забезпечить державний контроль за стихією ринку сільгосппродуктів. Історики та економісти у роки 50-ї річниці радянської влади достатньо ретельно висвітлювали соціально-економічну сутність сільськогосподарської кооперації (І. Є. Громенко [1030], А. І. Коссой [1307], Л. Є. Файн [1932]) в роки непу як попереднього досвіду колгоспного будівництва (С. К. Брисякін [896], П. М. Денисовець [1078]).

Однією з ключових тем досліджень реалізації непу в радянському селі стала зайнятість робочої сили та безробіття в селянському господарстві. Зокрема 1967 р. вийшла друком збірка Л. Є. Мінца «Проблеми балансу праці та використання трудових ресурсів в СРСР», в якій уміщено уривок з його праці 20-х рр. «Аграрне перенаселення та ринок праці в СРСР» [1534; 1536] як стаття «Баланс праці в сільському господарстві. Використання робочої сили в селянському господарстві (за даними матеріалів бюджетних обстежень за 1924/25 р.)» [1535]. Автор вважав, що причинами аграрного перенаселення були, з одного боку, брак землі та обмежена доходність селянського господарства, а з іншого – повільний розвиток індустрії, що не в змозі поглинути надлишок селянської праці [1535, с. 180]. Вихід з такої тупикової ситуації фахівець вбачав у організації сільського господарства на високій індустріальній базі за умови кооперування дрібних господарств, які б внаслідок цього здобували б переваги великих господарств, підвищуючи власну прибутковість [1535, с. 184]. На наш погляд, це доволі вразлива теза, адже індустріалізація передбачає підвищення продуктивності праці, а без переходу при цьому до трудоінтенсивної організації виробництва надлишковість (аграрне перенаселення) робочої сили стрімко зростала б. Публікація Л. Є. Мінца важлива тим, що автор показав структуру робочого часу пересічного селянського господарства, тобто фактичні видатки часу на сільськогосподарські роботи, позаземлеробські промисли, домашню працю та інші види допоміжної праці [1535, с. 185]. Зокрема, з'ясувалося, що саме в Україні у 20-х рр.

XX ст. найактивніше селянські господарі використовували найману працю [1535, с. 193]. При цьому й питома вага (5,8 %) часу робіт наймита у чужому господарстві була чи не найбільшою в СРСР. Важливі й фактичні нормативи робочого часу на різних видах робіт [1535, с. 197], які у нашому дослідженні використані задля з'ясування рівня трудоінтенсивності селянських господарств у різних регіонах УСРР. У 1960-ті рр. проблему аграрного перенаселення вивчали також Г. Д. Діденко [1092], Л. Афанасьєв [803], Р. Я. Акопов [779], В. П. Данилов, М. П. Ким, Н. В. Тропкина [1064].

Слід зауважити, що протягом цього десятиліття аграрна тематика історії непу набула певного імпульсу, про що не можуть не свідчити наукові форуми істориків-аграрників [1053; 1058]. У загальносоюзному масштабі тон аграрних досліджень задавали московські історики Ю. А. Поляков (Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова) та В. П. Данилов (Інститут історії АН СРСР), між якими на початку 1960-х навіть розгорнулася дискусія щодо характеру так званого третього етапу аграрної революції (колективізації) [1060; 1685]. Власне, Ю. А. Поляков опікувався темою перехідного етапу від воєнного комунізму до непу [1689], а В. П. Данилов соціально-економічними та суспільно-політичними процесами в радянському селі в роки непу й особливо напередодні колективізації [1056; 1051]. Головним чином автор торкнувся питань партійного та радянського будівництва на селі, а також аспектам класової боротьби, переважно надзвичайних заходів щодо заможного селянства в умовах хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. У руслі написана і монографія В. Н. Яковцевського «Аграрні відносини у період будівництва соціалізму» [2071].

В УРСР історико-аграрні дослідження років непу здійснювалися переважно за локально-територіальним принципом. Зокрема, увага О. І. Полоси сконцентрована на аграрних перетвореннях радянської влади на початку непу переважно у степових губерніях [1681], Р. Д. Ляха – на Донбасі [1477], Г. І. Сургая – на північній та західній частині України, які спеціалізувалися на цукровому буряківництві [1876]. Одним з перших нарис загальної картини нової економічної політики в українському селі на початку 60-х рр. XX ст. зроблений І. І. Бакумен-

ко [808]. Щоправда, ця стаття стала лише додатковою ілюстрацією загальновідомої концепції класової боротьби та партійно-радянської розбудови. Власне концентроване вираження цієї ідеї читаємо у другому томі «Історії селянства Української РСР» [1179], виданої до 50-ї річниці Жовтневого більшовицького повстання.

Класова проблематика знайшла свою реалізацію в публікаціях 1960-х за чотирма напрямками. Насамперед зберігала свою актуальність тема соціального розшарування селянства (А. І. Калмикова [1200], П. М. Денисовець [1077]). Одним з факторів цього процесу автори зазвичай називали подрібнення селянських господарств, що як з'ясовано раніше стояло на заваді контролю аграрного сектору радянським урядом (К. М. Газалова [972–974]). На засадах класового підходу радянський уряд будував і податкову політику в неспівському селі (О. І. Федотов, Д. М. Ватулін [1936]). Ще один аспект класової тематики розглянутий в статтях, присвячених розробці радянського законодавства (Л. С. Глязер [1004], В. М. Курицин [1374]).

За кордоном дослідники також активно цікавилися процесами в радянському народному і сільському господарстві у роки нової економічної політики, а також процесами соціальних трансформацій. Досвід економічних перетворень в СРСР часів непу для східно-німецької держави (НДР) розглянутий в монографії М. Гааля (*M. Gaal*) «Нова економічна політика в Росії та німецька грошова і господарча реформа» [2100]. Дослідженню радянської економіки, у т. ч. й 20-х рр. ХХ ст., присвячені монографії Е. Г. Мазур (*A. G. Mazour*) «Радянський економічний розвиток: оперативне випередження, 1921–1965» [2130] та Е. Ноув (*A. Nove*) «Економічна історія СРСР» [2140]. Радянське селянство також було окремим об'єктом дослідження західних «советологів». Зокрема на початку 60-х у Парижі вийшла друком монографія Ж. Шомба де Лув (*J. Chombart de Lauwe*) «Радянське селянство» [2094], в якій автор назвав голод, декласування сільського населення та деградацію агротехніки основними «досягненнями» тоталітарного режиму планової системи господарювання. Британський історик-економіст М. Левайн (*M. Lewin*) у праці «Російські селяни та Радянська влада: дослідження колективі-

зації» [2124] проаналізував умови, що передували глобальному осуспільненню радянського села, а також наслідки цього процесу, і дійшов висновку про згубний характер позаекономічних заходів уряду, що зламав не тільки культурну традицію селянства, а й позбавив суспільство активного ініціативного людського чинника. На завершення огляду зарубіжної історіографії 1960-х можна назвати книгу Дж. Борис (*J. Borys*) «Російська комуністична партія та советизація України» [2088], в якій автор приділив увагу процесу приборкання ідентичності українців, поборювання їх претензій на самовизначення та національну державу імперськими (інтернаціоналістськими) планами більшовицької доктрини. Зокрема, у монографії подані факти винищення українського селянства, що чинило опір Червоній Армії під час її «визвольної» місії та братньої допомоги по звільненню від військ Антанти та влади Директорії. Автор показав також, що голод початку 20-х рр. ХХ ст. в Україні став наслідком не стільки несприятливих погодних умов, скільки грабівницької хлібозаготівельної кампанії більшовицької влади, яка всупереч заявам про відмову від продрозкладки продзагонами вичистила селянські засіки.

Отже, 60-ті рр. ХХ ст. характеризувалися розгортанням непівської та аграрної тематики, що не могло не бути спричинене підготовкою до півстолітнього ювілею постанови радянської влади на теренах СРСР. Напередодні річниці вийшли друком декілька спеціальних видань з історіографії радянського суспільства, де період нової економічної політики також посів гідне місце. Історико-економічні дослідження непу так чи інакше зосереджувалися довкола відносно вузької тематики – становлення радянської системи товарообігу та торгівлі. До околу цього тематичного аттрактора потрапляли розвідки щодо механізмів так званого соціалістичного ціноутворення, грошової реформи, визначення ємності внутрішнього ринку, монопольна політика радянської держави на зовнішньому ринку. Іншим пізнавальним аттрактором стала роль державного капіталізму та кооперації в контролі більшовицькою владою за соціально-економічними процесами в народному господарстві СРСР. І третім актуальним аспектом була проблема збалансування попиту та пропозиції праці у 1920-х рр. В історико-аг-

рарних дослідженнях переважали суспільно-політична та класова тематика. Водночас селянська історія непу набуває самостійного розвитку, про що свідчать наукові форуми та утворення декількох дослідницьких традицій не тільки в Москві, а й в Україні. Але якщо столична аграрна історія характеризувалася тематичною глобалізацією, всесоюзними узагальненнями, то в УРСР спостерігалось більше зацікавлення істориків локальними аспектами. Класова спрямованість подібних студій реалізовувалася у чотирьох напрямках: соціальному розширванні села; процесі подрібнення господарств; прогресивній шкалі податкової системи та пролетарському законодавстві. У творах зарубіжних дослідників, вільних від більшовицького дискурсу, погляд на економічну систему країни рад ґрунтувався на оцінці особистих та економічних свобод суб'єктів господарювання, дотримання об'єктивних законів ринкової економіки, політичних та соціальних змін у житті громадян.

Нове десятиліття радянської історії ознаменувалося як кількісним збільшенням досліджень аграрної тематики непу, так і запровадженням нових аспектів та методів досліджень. Визначною подією у вивченні певного історичного явища завжди постає спеціалізоване видання, присвячене йому. Непівська тематика протягом 1970-х рр. одержала власне втілення у виданнях з типовою назвою: «Нова економічна політика. Матеріали наукової сесії», «Нова економічна політика. Питання теорії та історії» [1590] та ін. Репрезентативною в ідейному плані можна вважати саме другу збірку, яка містила ретельно дібрані статті, що мали відображати офіційну академічну позицію радянської історичної науки на сутність непу. У статті Ю. А. Полякова «Неп – шлях до соціалізму» [1687], яка розпочинала збірку, висвітлені основні положення концепції нової економічної політики В. І. Леніна. Автор звернув увагу на те, що на відміну від «воєнного комунізму», від якого відмовилися на стадії його максимального розвитку, неп, будучи тривалою політикою, досягнувши власного апогею у середині 20-х, поступово згасав [1687, с. 7]. Намагаючись дати визначення непу, радянський історик запропонував зрештою аморфне визначення, що однаковою мірою можна прикласти й до «воєнного комунізму», і до колективізації, і до індустріалізації, і

до опанування цілих земель: «неп – це широка, тривала, багатогранна політика, що забезпечила конкретно-історичне втілення ленінського плану будівництва соціалізму» [1687, с. 11]. Щоправда перед цим, назвавши неп політикою диктатури пролетаріату, автор перелічив основні риси непу, названі свого часу В. І. Леніним, а саме: 1) всебічне зміцнення та розвиток на економічній основі союзу робітничого класу з трудящим селянством при керівній ролі робітничого класу; 2) зміцнення командних висот пролетарської держави в економіці; 3) використання товарно-грошових відносин для розвитку народного господарства; 4) використання матеріального стимулювання трудящих міста та села; 5) тимчасове допущення капіталістичних елементів у сільському господарстві, внутрішній торгівлі, та (почасти) середній промисловості за умов їх державних обмежень та регулювання; 6) певною мірою використання державного капіталізму; 7) всебічний розвиток соціалістичної індустрії на базі електрифікації за умов повного витиснення та ліквідації капіталістичних елементів; 8) здійснення кооперування дрібного селянського виробництва за умови витиснення та ліквідації сільської буржуазії; 9) всебічний розвиток державної та кооперативної торгівлі за умови витиснення та ліквідації капіталістичних елементів [1687, с. 11].

Отже, у 70-ті рр. ХХ ст. офіційна історична, а відтак і комуністично-ідеологічна, думка стверджувала амбівалентні принципи економічної політики 20-х рр. Амбівалентність таких принципів полягає насамперед у недіалектичному ігноруванні законів ринкової економіки та підміні таких понять, як «риннок» та «капіталізм». Проголошуючи використання державного (тобто, за словами самого В. І. Леніна, – монопольного) капіталізму для здійснення економічної перемоги соціалізму утверджувався державний недієздатний диктат у сфері ціноутворення, що й спричиняв на практиці інфляційні процеси (згадаймо долю радянського знаку), грошовий (червінцевий) та товарний (промисловий) дефіцит. Проголошуючи рівні умови більшовицька влада з самого початку поставила в нерівні умови товаровиробників міста й села, де навіть валюта різна оберталася. Проголошуючи економічний союз робітників та селян спричинила монопольним регулюванням ринку цінові ножиці, з якими так і не впоралася.

Ю. А. Поляков виявив також так званий «непівський метод – метод тривалої облоги, метод використання опосередкованих ланок, тривалішого, але ґрунтовнішого, надійнішого руху вперед» [1687, с. 12]. Таке чітке бачення «станового хребта» непу мимоволі примушує згадати відоме прислів'я: «чужими руками жар загрібати». Неп породив для цього такі структури як трести та синдикати, які оминаючи реальні ринкові інститути (біржові торги, тендери, ярмарки) правили власну ціну на промисловий товар. Неп породив і радянську бюрократію, оскільки диктатура пролетаріату мусила контролювати капіталістичний елемент. Її В. І. Ленін називав «комчванством», а Ф. Е. Дзержинський – «пристосуванцями».

Ленінське бачення непу в цьому ж збірнику проаналізувала й Е. Б. Генкіна [992]. Значною мірою в її статті повторені основні положення В. І. Леніна на сутність непу, які ідейно перегукуються з матеріалом Ю. А. Полякова [1688].

Цікавим аспектом досліджень, що знайшов відбиття в аналізованому збірнику, стала періодизація непу. Ю. А. Поляков задав тон цій темі, зазначивши, що неп – тривала політика, яка поступово згасала після досягнення свого піку. Звісно, згасання за мить не відбувається. Тому логічно в статті В. І. Кузьміна «Неп та соціалістична реконструкція народного господарства» читаємо твердження: «Таким чином, безпосереднє соціалістичне будівництво 30-х рр., розгорнутий наступ соціалізму – це неп, який поступово перетворювався на економічну політику переможного соціалізму» [1349, с. 20]. Така теза цілком узгоджується з універсальним визначенням непу Ю. А. Полякова. Важливо зауважити, що стаття В. І. Кузьміна написана не на даних архівних джерел, а на офіційних публікаціях творів В. І. Леніна та компартійних документів зі збірки «КПРС у резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК». Метою цієї статті був аналіз економічної політики перехідного періоду з 1917 по 1937 рр. Автор запропонував власну періодизацію непу виходячи з концепту поступового переростання непу з провідного курсу у складову економічної політики переможного соціалізму [1349, с. 26]. Дослідник навів аргументи присутності елементів нової економічної політики в роки індустріалізації та колективізації і поставив питання чіткого критерію непу. Але поставивши питання, автор уникнув

прямої відповіді на нього, перейшовши до критики ідей з цього питання інших істориків. Таким чином, питання завершального етапу непу автор не вирішував, а лише завуалював брак власної позиції загальними словами про те, що «вичерпання непу виражалось не лише у відмиранні або відміні специфічних непівських ознак» [1349, с. 34] та про «необхідність бачити спадкоємний зв'язок між непом та економічною політикою переможного соціалізму» [1349, с. 35].

Актуальним питанням непівської тематики було не тільки з'ясування часу вичерпання цієї політики, а й спадкоємність її від попередніх етапів економічного розвитку країни рад. І. Б. Берхін вважав, що ленінський «план 1918 р. багато в чому передбачив непу», оскільки був планом «безпосереднього соціалістичного будівництва, що здійснювався поступово, обережно, поволі й без особливої ломки» [839, с. 56]. Наполегливі спроби істориків радянського періоду виявляти спільні риси та діалектичність непу з попередніми та подальшими етапами радянської історії наштовхують на думку про надто вже разючу відмінність цього етапу на загальному полотні радянської історії та неспроможність влади з комуністичною ідеологією регулювати економіку, використовуючи природні закони функціонування ринку. Надто вже припав до смаку воєнно-поліційний режим, який дозволяв облудними твердженнями про загрозу зовнішньої інтервенції та підривної діяльності внутрішніх класових ворогів тримати в страху та тривозі мільйони громадян. А що на пам'яті у людей зберігався жах голодомору, воєнних втрат та інших лих, то найкращою політикою в таких умовах був саме пошук винуватців.

Однією з об'єктивних першопричин запровадження непу та концепції його поступового переростання в політику панівної соціалістичної економіки В. І. Ленін називав наявність декількох соціально-економічних укладів. Саме багатокладність вважалася головною перепорою на шляху до створення справедливого суспільства. З'ясуванню аспектів трансформації соціально-економічних укладів у доколгоспному селі присвятив свою розвідку В. П. Данилов [1068]. Природний процес формування різних систем господарювання, що забезпечували різні рівні соціально-економічних відносин, заповнювали адекватні ніші забезпечен-

ня балансу попиту та пропозицій різних верств населення більшовиками розглядалося як неконтрольований процес, що суперечив комуністичним принципам рівності. Недаремно В. П. Данилов у висновковій частині зауважив: «У розвитку багатоукладної структури села 20-х років з надзвичайною наочністю проявлялася боротьба соціалізму та капіталізму» [1068, с. 79].

Головним стратегічним завданням непу ставилося зміцнення економічного союзу робітничого класу та селянства на основі товарно-ринкових відносин. Цей підхід, за словами А. А. Барсова [820], вбачався більшовикам, з одного боку, як засіб «витіснити капіталістичні елементи з товарообігу», а з іншого – «перетворити його зі стихійного на планомірний» [820, с. 93]. Водночас у такий спосіб вони сподівалися досягти ліквідації багатоукладності економіки та нівелювання соціального статусу мешканців міста та села. Як й інші радянські історики, А. А. Барсов однією тезою щодо основних рис непу заперечував іншу. З одного боку, автор визнавав необхідність «перенесення центру ваги боротьби з капіталістичними елементами у господарстві з адміністративних методів на економічні, на економічне змагання» [820, с. 94]. А наступним пунктом проголошував «використання державного капіталізму особливого роду – державного контролю та регулювання капіталістичних елементів як найважливішого інструменту їх витиснення та підпорядкування ринка плановій економіці» [820, с. 94]. Мимоволі виникає, на наш погляд, логічне запитання: «А де ж рівні умови економічних суб'єктів на внутрішньому ринку?». Адже тут доволі чітко задекларовано преференції одним підприємцям і дискримінація інших. Як же в такий спосіб досягти вирівнювання економічних відносин між містом, де панував державний капіталізм, та селом, яке зберігало свою патріархальність та внаслідок державної монополії на промислову продукцію – натуральність господарювання. А. А. Барсов також звернув на це увагу: «Вирівнювання економічних відносин з селянством у 20-ті роки відбувалося ... на суперечливій основі. Скорочення товарності сільського господарства ставило розвиток усієї економіки, насамперед промисловості, у занадто вузькі рамки» [820, с. 97]. Автор намагався на основі балансових побудов показати процес економічного вирівнювання інтересів села та міста. Але

змушений був апелювати до матеріалів 30-х рр., оскільки у 20-ті рр. «цей процес був пов'язаний зі стрімкою натуралізацією сільського господарства» й тільки на зламі десятиліть внаслідок соціально-політичних змін був знайдений механізм оцінки взаємообміну товарів [820, с. 97]. Однак, за твердженням А. А. Барсова, «основні канали виробничих зв'язків між промисловістю та сільським господарством (а це був найголовніший в економічному плані вид зв'язку міста й села) виявилися з початку 30-х років загалом не товарними каналами, а каналами, за якими обмін здійснювався у натуралізованій формі, швидше як продуктообмін, ніж як товарообмін» [820, с. 103]. На наш погляд, це спостереження не може не свідчити про те, що тотальний контроль за виробництвом в сільському господарстві та промисловості як у роки непу, так і в роки «економічної політики переможного соціалізму» справді є основною спадкоємною і водночас гальмівною рисою радянської економічної системи. Диктат у виробництві без узгодження його зі споживчим попитом, що є неможливим за умов командно-планової системи керування народним господарством, спричиняв стагнацію економічної ініціативи й технологічну депресію. Автор, розпочавши статтю тезою про те, що однією із суттєвих рис непу було «висування на передній план принципу матеріальної зацікавленості в праці, у досягненні кращих господарчих результатів як основного методу залучення і робітничого класу й трудящого селянства у будівництво соціалістичної економіки» [820, с. 93–94] наприкінці статті стверджує, що в результаті соціально-економічних трансформацій 30-х рр. «госпрозрахункові, вартісні принципи діяльності сільськогосподарських підприємств ... набули переважно формальний, бухгалтерсько-обліковий характер і були слабо пов'язані з матеріальним стимулюванням (власне такий же стан склався і в промисловості, де деякі галузі важкої індустрії ...протягом 30-х років функціонували як збиткові)» [820, с. 103–104]. Загалом таке спостереження можна було б вважати достатньо сміливим як на часи ідеологічних настанов, що в 30-х рр. відбулися неабиякі економічні досягнення радянської економіки, якби не переконання А. А. Барсова, що «зміна економічної політики на рубежі 20–30-х рр. в жодному разі не суперечила ленінському плану побудови соціалізму в СРСР», вона

була «за суттю справи конкретизацією та розвитком ленінських ідей про створення засад соціалістичної економіки в нових історичних умовах» [820, с. 105].

Стимулюючу роль для виробництва в ринкових умовах відіграє ціновий механізм, за допомогою якого врегульовуються обсяги попиту та пропозиції. «В умовах товарно-грошових відносин, система цін, – писав З. К. Звездін, – є одним з основних важелів економічного механізму» [1144, с. 108]. Дослідник регулятивної ролі цін в умовах нової економічної політики присвятив у своїй розвідці головну увагу плановим засадам ціноутворення. Автор вважав, що державне втручання у процес ціноутворення в умовах непу було вкрай необхідне. Зокрема вперше, на його думку, проблема регулювання цін постала восени 1923 р. у зв'язку із кризою збуту промислових товарів. З. К. Звездін вважав, що в основі тієї кризи «лежали об'єктивні причини, пов'язані з відставанням за рівнем продуктивності праці сільського господарства від промисловості» [1144, с. 109]. Слід зауважити, що таке твердження суперечить загальній тенденції процесу відновлення сільського господарства та промисловості на початку непу. В який спосіб тоді сільське господарство обганяло за темпом відновлення і розвитку промисловість на початку непу, що визнавали радянські економісти? Причина ножиць цін саме й полягала в тому, що заробітна плата в промисловості не була співвимірною з продуктивністю праці. Радянська влада, переслідуючи ідеологічні цілі, свідомо проводила політику на підвищення рівня життя своєї класової опори – робітників. До того ж трести та синдикати як складники державної монополії та бюрократизації установлювали ціни директивно, а не на торгах, тоді як селянин в цей час міг реалізовувати власну продукцію лишень на найближчому селянському ринку. З. К. Звездін не висловлює жодного сумніву щодо взаємовинятковості таких понять, як планове регулювання та ринкова ціна. На його думку, проблемність в дієвості планового регулювання ціноутворення полягало в недосвідченості кадрів: «спроби планових органів установлювати систему цін без належного врахування інтересів дрібнотоварного господарства, ринкового попиту та рентабельності основних сільськогосподарських культур спричиняла відверті невдачі» [1144, с. 110]. Автор стверджував, що «практика

дозволила плановим та господарським органам в цілому установити економічно обґрунтовані ціни» [1144, с. 110]. Проте далі фактичними даними джерел спростував своє твердження. Найвагомим контраргументом можна вважати той факт, що радянський уряд так і не зміг розв'язати проблему ножиць цін. Якщо у 20-х рр. ХХ ст. влада активно обговорювала її, то в 30-х, з переходом до колгоспного ладу, – просто замовчувала, хоча, як свідчать дані джерел, розбіжність цін на промислові та сільськогосподарські товари в цей час була не меншою, ніж у роки непу.

Провідною причиною кризових явищ непівського народного господарства слід вважати нехтування владою об'єктивними законами ринкової економіки. В. І. Ленін свого часу запекло критикував імперіалізм як олігархічний та монополістичний капіталізм, який створює не тільки передумови для воєн з метою поділу ринків збуту, а й за те, що він прирікає масу населення на злидарювання через свавільні ціни на вироби. Вихід з такої ситуації вбачався у демонополізації. Але захоплення більшовиками влади лише зміцнило монополістичні тенденції. В. П. Дмитренко у монографії «Торгова політика радянської держави після переходу до непу. 1921–1924 рр.» щодо позиції В. І. Леніна зауважив: «Тому «основним пунктом» його програми залишалася державна монополія. Стара схема (розкладка – монополія) суттєво оновлювалася (податок – монополія), але як і раніше ґрунтувалася на запереченні приватного ринка» [1104, с. 30]. Соціально-класові аспекти економічного регулювання ринку в умовах нової економічної політики вивчали А. Н. Малафеев [1492], Н. Г. Соколов [1849], В. А. Цибульський [1978] та ін. При цьому авторам дуже складно було втриматися в хронологічних межах непівських 20-х рр. Їх головна аргументація розпросторювалася або на пренепівський, або на постнепівський період. Такий підхід стає зрозумілим з огляду на панівну ідеологічну концепцію щодо негативних результатів для більшовицького уряду, який у ті роки поводився як ведмідь у посудній крамниці. Неп все ще використовувався як зайва аргументація для доведення, з одного боку, лихварського характеру капіталізму, а, з іншого, – принципової неможливості забезпечити вирішення економічних проблем ринковими методами.

Домокловим мечем висіла над істориками ідеологема кризовості ринково-капіталістичної економіки [914] і необхідності планомірного управління господарством як панацеї. Так, Л. П. Горкіна у статті «Розробка проблеми організації товарообороту в Українській РСР у відбудовний період (1921–1925)» неодноразово підкреслювала провідну роль планового начала в неспівській економіці: «Партія, уряд, господарські органи та радянські економісти напружено працювали над виробленням конкретних форм і методів планування в окремих сферах і галузях економіки, щоб на базі розробки галузевих планів та їх всебічного узгодження створити передумови розробки єдиного народногосподарського плану» [1016]. Стаття, що мала переважно історіографічний характер, обмежувалася винятково питаннями плановості без урахування багатоукладності народного господарства.

Пов'язаними з торгівлею були й механізми ціноутворення, що відігравали ключову роль у більшовицькій політиці 20-х рр. ХХ ст. Детальному аналізу динаміки цін протягом 1921–1928 рр. присвятив монографію радянський економіст А. Л. Вайнштейн [909]. Головним досягненням його дослідження стало детальне викладення основних етапів цінової політики радянського уряду, а також відображення її результатів. Автор робив висновки щодо соціальності таких кроків влади, оскільки, на його думку, примусове зниження цін на промислову продукцію робило її доступною для селян. Але як економіст він не міг не бачити, що неринковий регулятор на той момент спричиняв нездоланий дефіцит товарів. Особливо ілюстративною щодо цього була стаття Л. А. Данилової, присвячена статистиці цін у 1920-ті рр. [1070]. Не зважаючи на те, що наведені нею дані дуже чітко свідчать про розбалансованість аграрного сектору та промисловості внаслідок державного пресингу на ринок, авторка позитивно оцінювала діяльність влади як головного економічного гравця в умовах нової економічної політики.

Економічні функції радянської держави досліджував Д. Ю. Цивадзе [1975]. Автор монографії на основі аналізу законодавчих та нормативних актів дійшов висновку про консолідуєчу роль державного сектору економіки, орієнтовану на забезпечення справедливого розподілу створених матеріальних і духовних благ у радянському суспільстві. Схвалюючи виконання державою функцій ринково-

го регулятора у досліджуваний період Д. Ю. Цивадзе обійшов увагою факт не-ефективності монопольної економіки й низьку результативність примусово-експозиційних соціалістичних змагань за кращі результати виробництва.

Окремий пласт публікацій присвячений висвітленню перехідного характеру нової економічної політики, метою якої в остаточному рахунку ставилося подолання багатукладності та перемога соціалістичних виробничих відносин. Цій проблемі присвячені твори С. Є. Янченка [2075], В. В. Куликова [1355; 1356], А. І. Косого [1306], В. А. Архипова та Л. Ф. Морозова [799]. Неабияку увагу приділяли науковці висвітленню соціалістичного будівництва і в радянському селі. Так П. А. Алексанов розкрив роль селянської взаємодопомоги для формування як матеріальних, так і гуманітарних передумов для колективного господарювання в радянському селі [781]. В. Я. Осокіна обґрунтовувала соціалістичні перетворення в непівському селі, виходячи з концепції сільської общини, яка на її думку була цементуючим інститутом, що й забезпечував перехід від індивідуальної до колективної форми господарювання [1628]. Взаємодію та співвідношення соціально-економічних укладів у радянському селі досліджував В. П. Данилов [1068].

Значний комплекс публікацій 70-х рр. ХХ ст. присвячений аналізу радянської та критиці зарубіжної історіографії. У збірці наукових праць «Нова економічна політика», виданому 1974 р., опублікована низка статей, присвячена критиці так званої «буржуазної» історіографії. Зокрема, Т. П. Придворова висвітлювала концепції нової економічної політики у французькій, англійській, німецькій історичній літературі [1701]. Еволюція оцінок англійських та американських дослідників непу проаналізована у статті Н. В. Щербань [2053]. Основні питання, розглянуті в його статті, стосувалися сутності та методів непу, радянського досвіду планування, концепції «тоталітарної» економіки тощо. Водночас автор наголошував, що «докорінні зрушення у соціально-економічній структурі радянського суспільства з переходом до індустріалізації та колективізації чітко виявили соціалістичну природу непу» [2053, с. 330]. Отже, радянська ідеологія вписала «буржуазний» неп в логіку соціалістичної схеми. Вивчаючи твори західних советологів, В. П. Мишаков дійшов висновку, що панівною їх концепцією

було ототожнення непу з держкапіталізмом [1551, с. 324], у результаті чого вони зараховували «до державного капіталізму насправді соціалістичні державні підприємства» [1551, с. 324]. З числа статей, присвячених аграрному сектору, слід назвати працю Н. Л. Рогаліної, яка проаналізувала деякі твори англо-американської історіографії щодо соціально-класового розшарування селянства в роки непу [1723]. Авторка статті виносила на обговорення основні ознаки куркульських господарств та сутність соціальної політики в селі в роки непу. Аналіз радянської історіографії поданий у цілій низці робіт 70-х рр. ХХ ст. (В. П. Данилов [1058], І. М. Волков та В. П. Шерстобітов [955], В. Диянський [1095], В. П. Дмитренко [1099; 1101], І. Є. Зеленін [1146], П. М. Першин [1645], В. М. Селунська [1813], А. М. Чинчиков [2019], Н. К. Фігуровська [1937], Є. П. Іванов [1160], В. І. Погудін [1671]).

Окремою темою історико-аграрних досліджень 1970-х рр. була сільськогосподарська кооперація та її місце в непівській економіці. Науковці досліджували місце кооперації на різних стадіях непу: Л. Ф. Морозов – на початку [1570], Л. Е. Файн – у його процесі [1930], Ю. А. Мошков – на прикінцевій стадії [1573]. Колективна форма господарювання виступала провідною більшовицькою концепцією перетворення радянського села. З огляду на сценарій колективізації, здійснений на початку 30-х рр. ХХ ст. дослідження, присвячені колективним (А. Ф. Чмига [2020]) та радянським господарствам (І. Є. Зеленін [1148]) у доколгоспний період.

Поряд із кооперативним рухом в роки нової економічної політики чималу увагу історики приділяли й питанням соціальної структури та соціально-економічних відносин у непівському селі. Наприкінці 1970-х рр. вийшли друком дві збірки наукових статей, присвячених класовій боротьбі протягом 1921–1929 рр. у доколгоспному селі [1242] та змінам соціальної структури радянського суспільства за півтора десятиліття з початку непу [1162]. Соціально-економічні відносини та соціальне розшарування селянства у роки непу досліджували В. П. Данилов [1061; 1062], Н. Г. Міняйло [1539], П. М. Денисовець [1076] та ін. Загалом в історичній науці ставилося питання щодо вироблення належної мето-

дології вивчення соціальних груп [1477]. В цьому ключі неабиякі сподівання покладалися на квантитативні методи, які за сподіваннями дослідників мали дати їм об'єктивні результати вивчення соціальної структури селянства в роки непу. Досвід застосування математико-статистичних методів аналізу структури селянства та соціально-економічного групування селянських господарств висвітлений у статтях І. А. Ковальової [1252], В. П. Данилова та Т. І. Славко [1057], В. З. Дробіжева та В. О. Устинова [1119], М. Г. Міняйла, В. О. Обожди, В. П. Пушкова [1540] та В. А. Козлова [1267], Ю. П. Бокарева [862]. Окрім того, 1975 р. московське видавництво «Наука» видало збірку праць Н. С. Четверикова, в якій вміщені статті, присвячені вибірковому дослідженню [2015], кореляційному аналізу факторів селянських господарств [2009–2013; 2016; 2018], часовим рядам [2007; 2008; 2011; 2014; 2017; 2018].

Дослідники аграрної історії 20-х рр. ХХ ст. присвятили свої твори також аналізу джерельної бази. Більшість авторів спиралися на статистичні матеріали. Зокрема, І. А. Чемериський за статистичними джерелами відновлював рівень сільськогосподарського виробництва у 1920–1925 рр. [1995]. В. О. Обожда проаналізував публікації матеріалів вибірових обстежень у 20-ті рр. ХХ ст. на Уралі [1606]. Переважна більшість матеріалів в означений період давали динамічні переписи, організацію та опрацювання яких висвітлювала Е. С. Халімова [1949; 1950], а також бюджетні обстеження селянських господарств, вивченню яких присвячена дисертація та статті Ю. П. Бокарева [856; 858; 861; 863]. Окрім того цінний матеріал для вивчення селянського господарства дають податкові зведення, що довели своїм дослідженням В. П. Данилов та Т. І. Славко [1055]. Як відомо, податкова політика у доколгоспному селі була одним з ключових питань, які в 1970-х досліджував В. П. Данилов [1063].

У цілому проблема оподаткування селянства, на думку І. Б. Берхіна, поставала як ключовий складник економічної політики радянської влади [840]. Через прогресивну шкалу оподаткування селянства більшовики намагалися стримати кількісне зростання заможного селянства, перекладаючи на нього тягар повинностей з незаможних [1603]. У такий спосіб реалізовувався фактично єдиний

сценарій розвитку держави робітників і селян – поступ до примітивної рівності, що й вважалося одним із соціальних досягнень радянського народного господарства [825]. Особливо яскраво соціальна програма більшовиків проступала на тлі голоду початку непу [1691] та видобування хліба у селі в ці роки [1295]. Основні етапи і завдання радянської влади щодо реалізації нової економічної політики в селі узагальнено в стислих нарисах з історії селянства [814; 1064; 1840].

Майже всі економічні та політичні заходи в суспільному житті країни рад, за твердженням І. І. Каторгіна, здійснювалися у 20-х рр. ХХ ст. не тільки за ініціативою компартії, а й під її контролем [1220]. Головною метою її діяльності було перетворення народного, й особливо сільського, господарства на економіку, що ґрунтувалася чи не на єдиній (державній) формі власності, що в такий спосіб забезпечувало радянській владі планомірність дій та забезпечення реалізації рішень, на чому зауважували М. І. Ксьонзенко [1344], В. І. Кузьмін [1347], Р. Д. Лях [1476–1478], В. О. Мамонова [1498], Б. К. Мигаль [1527] та ін. Саме в досягненні соціалістичних відносин у селі вбачали історики 1970-х рр., зокрема Є. М. Осколков [1625] та Г. С. Сергеев [1819], значення принципів непу. А це, на думку В. М. Куріцина, можливо було лише на основі дотримання законності і прав громадян у новому суспільстві [1373]. В реалізації цього великого проекту більшовиків сприяли різні державні та громадські інститути – сільські ради (М. Я. Білан [828]), комнезами (І. В. Рибак [1720]), організації сільської бідноти (М. Д. Березовчук [830]) тощо. Значною мірою виконання багатьох завдань компартія та радянська влада змогла виконати завдяки невичерпному кадровому потенціалу села, яке не тільки годувало місто в цей період, а й поповнювало робочою силою промисловість, про що писали у своїх дослідженнях В. П. Данилов [1052], В. Є. Лобурець [1463], Н. Р. Кичигіна [1241].

Результати соціальної політики радянської влади в сільському господарстві знайшли відображення у корпусі статистичних джерел, на основі аналізу яких історики Росії та України намагалися відтворити панівну тенденцію аграрних перетворень. Зокрема, І. А. Чемерисський [1995] та І. Є. Зеленін [1147] показали темпи зростання та переваги соціалістичного способу виробництва у селі

перед приватно-підприємницьким. Воднораз, Т. І. Дерев'янкін, С. В. Кульчицький [1084], О. І. Полоса [1683] прагнули вписати аграрні перетворення в українському селі в загальний офіційний контекст розвитку радянського суспільства відповідно до панівної ідеології. О. І. Полосою загалом неабияку увагу приділено таким результатам аграрних перетворень, як оптимізація виробничих засобів [1680] та земельних ресурсів [1681] з огляду на потенціал селянського ринку за степових умов України [1682]. Подібними ж питаннями опікувався й М. І. Ксьонзенко [1343]. Про актуальність питання щодо капіталізації та індустріалізації сільського господарства в роки непу свідчить і перевидання монографії М. П. Макарова [1489].

Отже, історіографія аграрної історії непу 1970-х характеризувалася переважно екстенсивним розвитком – розширенням предметного поля досліджень та введення до наукового обігу нових історичних джерел. Воднораз вивчення різних питань здійснювалося не автономно, а в тісному взаємозв'язку з іншими аспектами історії 20-х рр. ХХ ст. Панівна марксистсько-ленінська ідеологія формувала однозначність оцінок непу як логічної сходинки на шляху до перемоги соціалізму і державної власності в боротьбі з капіталізмом та приватною власністю. Альтернативні дослідження з аграрної історії у публікаціях 70-х рр. ХХ ст. мали реалізацію у досвіді застосування математичних методів до аналізу статистичних матеріалів переписів, опитувань та обстежень селянських господарств. Але результати цих студій правили за додатковий аргумент на користь слушності курсу комуністичної партії та радянського уряду.

У 80-ті рр. ХХ ст. спостерігається поживлення теоретичного осмислення соціально-економічних процесів періоду непу. Значною мірою це було пов'язано з традицією готувати твори історичної тематики до чергового ювілею. Як приклад можна назвати брошуру В. М. Іванова «Політика будівництва фундаменту соціалізму. До 60-річчя Х з'їзду РКП(б) та переходу до непу», видану як науково-популярне видання у видавництві «Знание» [1159] або монографію В. П. Дмитренка «Перехід до нової економічної політики. До 65-ліття Х з'їзду РКП(б)» [1100]. Про популярність непувської тематики у ювілейні роки свідчать і результа-

ти простого цитаційного контент-аналізу, згідно з якими з 86 публікацій 80-х рр. щодо соціально-економічної та аграрної історії 20-х найбільша кількість публікацій припала саме на 1986 (16 найменувань або 18,39 %) та 1981 (15 найменувань або 17,24 %) роки. Дещо менше увагу названим аспектам історії радянського суспільства дослідники приділяли у 1983 (12 найменувань), 1984 та 1989 (по 11 найменувань) роки.

Варто зазначити, що на зміну акцентів у непівській тематиці справила неабиякий вплив зміна суспільно-політичного життя в СРСР. Перша половина 80-х збіглася з чергуванням генеральних секретарів КПРС поважного віку, котрі один по одному пішли з життя. Симптоматично «продемонструвавши» передачу естафети державного управління від старшого до молодшого покоління, вони завершили своїм уходом цілу ідеологічну добу якщо не культу особистості, то авторитарного стилю керівництва. Друга половина 80-х увійшла в історію не тільки як завершальний етап історії СРСР, а й як період трансформації світобачення від безсумнівних догматів до беззастережної критики минулого й від нього до переосмислення того, «що було, що є, що буде». Недаремно в середині 1980-х неабияк популярною стала так би мовити «перехідна» тематика. Якщо на початку цієї декади ХХ ст. історичні твори (В. Ф. Верстюк, І. І. Каторгін), переважно мали пафос революційного прагматизму [929; 1221], то в другій половині десятиліття дедалі більше розкривається співзвучність реформаторства непу та Перебудови. Наприклад, протягом 1980–1984 рр. публікуються твори В. Ф. Шарапи щодо участі сільських Рад України у впровадженні соціально-економічної політики у селі [2031], А. Є. Павлової про партійно-політичну роботу в селі [1636], Г. Т. Капустян про суспільно-політичну активність селянства [1209], І. Є. Кознової щодо діяльності селянської поземельної громади [1277], В. Ф. Кондрашова, присвячену участі профспілок сільськогосподарських робітників у трансформаціях села [1287]. У середині ж 80-х рр. історики активно обговорювали вже сутність непу як перехідного етапу розвитку радянського суспільства від комуністичних (командно-планових) відносин до господарювання на умовах господарчого розрахунку та державного замовлення. Зокрема, В. П. Да-

нилов проаналізував використання перехідних форм господарства у процесі трансформації економіки [1049], В. П. Дмитренко висвітлив закономірності та особливості еволюції економічної політики перехідного періоду непу [1103; 1099], І. А. Ісаєв дослідив проблеми правового регулювання багатоукладної (читай – перехідної) економіки [1169], Н. Л. Роголіна актуалізувала двоїстість перехідного періоду та варіанти подолання цих протиріч радянською владою [1727]. Водночас, заради справедливості, зауважимо, що тематика перехідного періоду в СРСР у публікаціях артикулювалася й на початку 1980-х рр. [1631].

Окремий блок творів у першій половині 1980-х був присвячений проблемам теоретичного обґрунтування та методології концепції нової економічної політики. Зокрема, Е. Д. Осколкова присвятила свою монографію аналізу методології історіографії ленінського замислу непу [1626]. Наступного року видавництво «*Мысль*» надрукувало збірку творів радянського українського урядовця А. Г. Шліхтера «Економічні проблеми будівництва фундаменту соціалізму», в якій саме викладені перипетії реалізації цього задуму на практиці та висвітлені проблеми, що більшовицька влада розв'язувала протягом 20-х рр. [2044]. У цій публікації відображені базові положення непувської концепції В. І. Леніна та заходи, до яких вдавався уряд з метою забезпечення «перемоги соціалізму». Водночас у видавництво «*Политиздат*» підготувало до друку й випустило колективну монографію «Нова економічна політика: розробка та здійснення» офіційних ідеологів непу у 60–80-х рр. Ю. А. Полякова, В. П. Дмитренко та Н. В. Щербаня, в якій автори, по-перше, узагальнили результати власної попередньої творчості, а, по-друге, через основне компартійне видавництво артикулювали офіційну концепцію нової економічної політики, що отримала визнання вищого партійного керівництва. Згідно з цією концепцією непу поставав як закономірний етап комуністичного будівництва, в ході якого соціалістична система господарювання перемогла елементи дрібного капіталізму, а державний капіталізм трансформувався у систему державного управління народним господарством завдяки опануванню владою робітників і селян командними висотами економіки [1686]. Результати таких досягнень викладені, зокрема, у кількатомних виданнях з історії народного госпо-

дарства [1178]. Неабияке значення мала зовнішньоекономічна політика радянської влади, що, як відомо, була винятково монополією уряду, а відтак і мала значні проблеми на світових ринках. Невизнання аномальності такого суб'єкта економічної діяльності, а також наступ більшовиків на соціальні, економічні та політичні свободи формували умови не тільки для політичної, а й економічної ізоляції країни. Процеси налагодження зовнішньоекономічної торгівлі й поступове визнання права Радянської держави виходити на світові ринки з товарами проаналізував В. А. Шишкін [2039]. У цих творах переважала однозначність оцінок непу та загального історичного розвитку країни рад. Типовим прикладом асани соціалістичного способу життя стала монографія В. А. Печенова «Соціалістичний ідеал та реальний соціалізм», де автор виконуючи місію ідеологічного рупора прагнув довести переваги та показати досягнення розвинутого соціалізму [1656].

У рік 65-ліття започаткування нової економічної політики вже вкотре актуалізувалося питання обґрунтованості ленінського рішення 1921 р. щодо необхідності зміни політико-економічного курсу більшовиків. У зв'язку з цим опублікована монографія Ю. А. Полякова, в якій академік подав загальну картину економічного та політичного стану країни рад наприкінці громадянської війни та висловив згоду з ленінським планом «відновлення природного стану економічного життя» [1690]. Того ж року в збірці наукових праць «Економічна політика радянської держави у перехідний період від капіталізму до соціалізму» Н. Ф. Кузьмін [1351] та Є. В. Олесеюк [1618] давали теоретичне обґрунтування та продемонстрували практичні заходи непу як перехідного етапу. Симптоматично, що твори, в яких обґрунтовувалася слушність ленінських рішень щодо необхідності позбавлення ринкових відносин, плюралізму форм власності та господарювання були опубліковані в збірці, присвяченій саме згортанню цих процесів. Воднораз ці публікації відбулися в рік оголошення основних ідей, що увійшли в історію Радянського Союзу як Перебудова. Недаремно вже наступного року у головному партійно-ідеологічному видавництві опублікована монографія економіста та історика народного господарства П. В. Волобуєва, присвячена закритій раніше

темі альтернативності історичного процесу та вибору шляхів суспільного розвитку [956]. Потрібно було кілька років для того, щоб економісти та історики почали осмислювати, на скільки неоднозначними були суспільно-історичні процеси в радянському суспільстві протягом семи десятиліть. Наприкінці 80-х друком вийшли монографії, що подавали наближену до реалістичної картину радянського минулого без прикрас та перебільшень [913; 1862; 2074].

Нову економічну політику історики та економісти у другій половині 1980-х розглядали як модель економіки, що створювала стимули до виробництва на основі ринкового збалансування попиту та пропозиції. Прагматичний підхід до історичного досвіду непу зокрема можна побачити в монографії Є. А. Амбарцумова «Неп крізь призму сучасності» [787]. Завершення 80-х рр. збігалось із 60-літтям згорання непу й заміни його абсолютним одержавленням економіки. Намагання осягнути сутність цих процесів закарбувалося дослідженнями непу в публікаціях Ю. Голанда [1005; 1008], Г. Ханіна [1952], А. Ноува [1597] щодо трансформації сталінського курсу господарювання. Водночас економісти та історики, зокрема, В. Попов та М. Шмельов [1693], Ю. С. Борисов [874; 876], В. Маневич [1499], намагалися дати відповідь на принципове питання, чи існував сценарій суспільного розвитку країни, альтернативний тому, що реалізував Й. Сталін.

Основним питанням соціально-економічних перетворень для партії більшовиків завжди було аграрне. Це пояснювалося не тільки турботою радянської влади щодо забезпечення населення продуктами харчування, а й жупелом дрібнобуржуазної стихійності селянства. На початку 80-х історики боронили аграрну політику компартії від критики, що дедалі голосніше звучала не тільки з-за кордону, а й у СРСР, оскільки дефіцит продуктів харчування аж ніяк не свідчив про досягнення стадії комунізму як про це було заявлено Програмою КПРС ще за часів М. С. Хрущова. Саме тому в збірці «Проблеми історії радянського селянства» публікуються статті А. В. Лосева щодо виховання компартією радянського селянства [1466] та В. М. Куликова стосовно змісту його ідеології [1357], а роком пізніше вийшла друком монографія І. І. Кліміна, в якій історик виконуючи соціальне замовлення викривав так звані «буржуазні вигадки» щодо аг-

рарної політики компартії протягом 1917–1937 рр. [1244]. У тому ж дусі розвінчання витримана й праця І. Д. Троценка, в якій автор вказав на неможливість проблеми вирішення аграрно-селянського питання у капіталістичних країнах, оскільки приватна власність породжувала соціальну несправедливість внаслідок концентрації землі та засобів виробництва у володінні меншості й експлуатації праці більшості [1907]. Наприкінці 80-х Ю. С. Борисов, аналізуючи аграрну політику компартії протягом 1921–1941 рр., оцінив її як шлях від «осереднення» до «розселянювання», а фактично до декласування [874].

У концентрованому вигляді радянська історична думка щодо сутності аграрної політики та процесів в радянському селі у 20-ті рр. ХХ ст. викладена в п'яти-томному академічному виданні «Історія селянства СРСР. Історія радянського селянства». У першому томі авторський колектив на чолі з В. П. Даниловим висвітлили процес визрівання ідеї непу і заміни продрозкладки податком та ухвалення рішення на Х з'їзді РКП(б), неврожаю та голоду 1921 р. та труднощів відновлення селянського господарства, суспільно-політичному життю в селі, демографічним та виробничим процесам [1171]. Власне у багатьох аспектах зміст цієї колективної монографії став розвитком статті В. П. Данилова та В. П. Шерстобітова «Основні проблеми історії радянського доколгоспного селянства», вміщеної до збірки статей 1981 р., присвяченій аналогічній темі – історії радянського селянства [1059]. Загалом ця стаття мала характер історіографічного огляду аграрної проблематики непу. Як розвиток історіографічного напряму слід визнати й монографію Н. К. Фігуровської, яка проаналізувала еволюцію поглядів істориків-аграрників на сутність соціально-економічних процесів у радянському селі в 20–30-х рр. ХХ ст. [1938]. Щоправда дослідниця, як і в попередній своїй праці [1937], головну увагу приділила аспекту кооперативно-колгоспного будівництва як системі заходів радянської влади щодо посуванню села до соціалізму. Кооперативна тематика зберігала свою актуальність і в другій половині 1980-х, про що свідчать ґрунтовні дослідження Л. Е. Файн [1928], А. П. Єрмака [1126], А. Г. Морозова [1564], О. Н. Атоян [802].

Важливими аспектами історіографії непу 80-х рр. ХХ ст. були соціально-політичні та соціально-класові відносини в селі. Соціально-політичний розвиток радянського села у перші роки непу вивчав російський дослідник А. М. Селіванов [1810]. Зміни ж в соціальній структурі радянського суспільства розглядалися крізь призму ленінської тези щодо змички робітничого класу та селянства, наближення міста та села. Порівняльний аспект процесів у російському місті та селі у першій половині 20-х висвітлював В. Я. Філімонов [1939]. Динаміка кількісних та якісних змін робітничого класу, а відтак і соціальної структури радянського суспільства у 20-х рр. проаналізована у творах А. К. Соколова [1847] та Л. Й. Бородкіна [878], колективній монографії Інституту історії УРСР [1634]. Оскільки верства робітників активно поповнювалася за рахунок селянства, а також неп розглядався як налагодження взаємного обміну товарами сільськогосподарського та промислового виробництва, то тема союзу робітників та селян не втрачала своєї важливості й у 80-х рр. І знову ж таки цей сюжет актуалізувався в роки 60-ліття (В. М. Селунська [1812]) та 65-ліття (Т. Х. Коломійчук, В. О. Мамонова [1283]) Х з'їзду РКП(б). Воднораз українські історики (І. М. Рева [1716], Р. Д. Лях та Ф. Г. Турченко [1479], С. Г. Водотика та І. Д. Мазур [952]) опікувалися еволюцією соціально-класової структури сільського населення України. Як доповнення до цієї теми вивчався протилежний аспект цього союзу – боротьба зі спільним класовим супротивником – куркульством (О. І. Ганжа [983], В. В. Калініченко [1192]), яка здійснювалася значною мірою за підтримки такого громадсько-політичного об'єднання, як комітети незаможних селян (Н. Д. Березовчук, Г. В. Бондаренко [831]). Найбільш ґрунтовним дослідженням цього періоду, присвяченим трансформаціям укладу українського селянства, стала колективна монографія С. В. Кульчицького, С. Р. Ляха та В. І. Марочка [1360].

Важливою передумовою розвитку економіки є забезпечення державою належних економічних засобів керування [1714]. Одним із таких важелів безсумнівно виступала податкова система, структуру якого в непівській Україні проаналізовано П. М. Денисовцем та О. П. Єрмаком [1079]. Тенденції розвитку такого важливого в умовах непу виробничого фактора як праця досліджені І. За-

славським [1141]. А оскільки на його пропорції впливали соціально-демографічні тенденції, то цілком закономірним стало дослідження П. М. Денисовець на матеріалі Полтавщини [1080]. Наприкінці 80-х О. Н. Мовчан актуалізувала закриту раніше тему голодомору 1921–1922 рр. в Україні як результат неефективного керування більшовиками економікою [1554]. В російській історіографії тема голоду в той час не піднімалася. Натомість історики, зокрема П. С. Кабитов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак, чималу увагу приділили темі духовного відродження та культурної революції в селі [1184; 1266].

Окремий блок публікацій, що торкалися аграрної непівської тематики, стали джерелознавчі дослідження. В працях В. А. Козлова [1268], Л. Г. Гафта [989], А. І. Калмикової та Н. Л. Рогаліної [1201], Ю. П. Бокарева [857] обговорювалися теоретичні та методологічні питання використання статистичних джерел для вивчення як соціальної структури, так і культурно-побутових аспектів життя селянства. В. В. Цаплін висвітлював інформаційні можливості документів теперішнього Російського архіву народного господарства у Москві для вивчення історії сільського господарства та селянства [1972]. Г. Т. Капустян актуалізувала значення преси як важливого джерела для вивчення суспільно-політичних настроїв українського селянства в роки непу [1203].

Найбільшої популярності як масове джерело, що дозволяє досліджувати соціально-економічні процеси в непівському селі, набули селянські бюджети. Це було пов'язано насамперед з можливістю застосування істориками для вивчення цього комплексу джерел математико-статистичних методів, за допомогою яких вони прагнули надати належної доказовості дискусійним проблемам аграрної історії 20-х рр. ХХ ст. Головним чином у публікаціях Ю. П. Бокарева [860], А. І. Калмикової, Н. Л. Рогаліної та В. М. Селунської [1201], І. М. Промахіної та В. П. Пушкова [1707; 1708; 1711], Е. С. Халімової [1951] точні методи застосовували задля соціальної стратифікації селянських господарств та математичної ілюстрації класових відмінностей між різними верствами селянства. Питання ж соціальної чи економічної динаміки все ще не ставилося.

Підсумовуючи аналіз наукових праць 80-х рр. ХХ ст. щодо дослідження в них сутності нової економічної політики та аграрного питання, можна констатувати, що перша половина декади стала фактично завершальним етапом панування офіційної однозначної оцінки непу як закономірного перехідного етапу на шляху побудови соціалістичного суспільства. Починаючи з 1986 р., сутності процесів 1920-х рр. дедалі більше приділяють увагу історики-економісти насамперед тому, що непу вони розглядали як історичний досвід лібералізації ринкових відносин, формування і розвиток господарчого розрахунку, кооперативного руху тощо. У зв'язку з цим дискутувалися питання перспектив нової економічної політики за умов природного її продовження та особливо механізм згортання непу з переходом до тоталітарної системи. В аграрній тематиці у першій половині 80-х як і в попередні десятиліття розробляється тематика соціалістичних перетворень на селі та виховування комуністичною партією належної свідомості селянства, а також пов'язані з цим теми соціально-класового розшарування селянства, союзу робітників та селян, класової боротьби з куркулями та дрібнобуржуазними елементами. Навіть застосування математичних методів було спрямоване на забезпечення доказовості слушності класової ідеології. Тільки наприкінці десятиліття актуалізуються питання ефективності керування народним і аграрним господарством більшовицькою владою у роки непу і пов'язані з цим кризові явища та голодомор початку 1920-х рр.

У цілому період 30–80-х рр. ХХ ст. характеризується певною еволюцією поглядів радянських економістів та істориків на нову економічну політику. Так у 30–40-х рр. непу розглядали як певний відступ від комуністичних принципів, як невдалий досвід ліберального стилю управління, який спричинив систему кризових явищ – зростання безробіття, розбалансування цін на промислові товари та сільськогосподарську продукцію, напружене виконання бюджетного плану тощо. В умовах світової ізоляції та посилення зовнішньої загрози для СРСР як на заході, так і на сході, через реальні та уявні страхи виховувався культ дисципліни та покори, знецінювалася індивідуальність й формувалася дух колективізму. Саме з таких позицій історики 30–40-х рр. ХХ ст. висвітлювали

хід соціалістичного будівництва. Можна навіть зауважити, що фактично події 1920-х стали певним табу в творах радянських істориків – на порядку денному стояли зовсім інші завдання – індустріалізація, а потім оборона вітчизни. Звісно, що в цей період не йшлося про вироблення якихось оригінальних поглядів на сутність непу та його перебіг у селі. Повернення до історії 1920-х почалося посмерті Й. Сталіна. У 50-х рр. XX ст. радянські історики стали з'ясовувати не тільки основні риси нової економічної політики, а й її хронологічні межі. У той час, зокрема, була артикульована думка, що соціально-економічні процеси 30-х рр. цілком відповідають визначенню непу. Вагомим аргументом для такого твердження була ленінська теза про те, що з Росії непівської виросте Росія соціалістична, що за умов майже тотальної державної власності на засоби виробництва та диктатури пролетаріату буржуазія й капіталізм, роблячи внесок в розвиток народного господарства, будуть підконтрольними народній владі. У 60-х рр. радянська історична наука урізноманітнила тематику досліджень нової економічної політики. У це десятиліття оформилося бачення непу як закономірного етапу розвитку соціалізму в країні, який сформував економічні передумови, накопичення коштів і капіталів для колективізації та індустріалізації. Історики цього періоду вводили до наукового обігу комплекси історичних джерел, що стало справді новаторською діяльністю в радянській історичній науці. У наступне десятиліття кількісне розширення джерельної бази студій непівської історії спричинив й певний поступ у напрямі методологічних та методичних рішень. Як ознаку цього можна назвати формування квантитативного напрямку досліджень, розробки та апробації математико-статистичних методів аналізу статистичних документів, зокрема, з аграрної історії. Щоправда, в цих розвідках переважала тематика соціально-економічної диференціації селянських господарств, тобто класовий підхід до вивчення історії непу. У 1980-х рр. застосування квантитативних методик в аграрній історії поглибилося – історики почали застосовувати методи багатовимірної аналізу з метою виявлення соціально-економічних факторів розвитку та класів селянських господарств. В основному подібні дослідження здійснювалися на локальному матеріалі окремих губерній

чи регіонів СРСР (Катеринославщина, Сибір, Азербайджан тощо). В останнє десятиліття існування Радянського Союзу відбулося переосмислення сутності непу – запропонована його нова ідеальна модель як періоду розгорнутої приватної ініціативи на засадах господарчої ініціативи та ринкової економіки. У другій половині 80-х непу розглядали як ліберальну альтернативу до адміністративно-командної системи 1930-х – першої половини 1980-х рр. У зв'язку з цим непувськкі селянські господарства розглядали як фермерські, майбутнє яких полягало у добровільному, виходячи з економічних переваг, сільськогосподарському кооперуванні на протипагу до тотальної сталінської колективізації. Вивчення аграрної історії непу в це десятиліття здійснювалося на основі широкого кола архівних та опублікованих документів – як офіційних (законодавчих, нормативних, розпорядчих тощо), так і статистичних. Аграрні студії характеризувалися широтою тематики. Але загальною рисою усіх них був так би мовити «соціалістичний ідеалізм», тобто погляд на сутність соціально-економічних процесів непу винятково позитивно, з вірою в те, що кожен етап історичного минулого радянської країни робив необхідний внесок в удосконалення суспільно-політичного ладу на благо членів суспільства.

1.4. Пострадянська оцінка нової економічної політики (1990-ті – 2000-ні рр.)

Початок 90-х рр. ХХ ст. в СРСР ознаменувався накопиченням кризових чинників в економіці та суспільному ладі. Власне це були взаємопов'язані ланки одного й того ж привідного ланцюга. Проголошення господарчого розрахунку, державного замовлення та стимулювання кооперативного руху не могли забезпечити економічного зростання в умовах радянського законодавства, що містило чимало каральних санкцій за порушення постулатів соціалізму. Наслідком таких гальмівних процесів стало наростання дефіциту державного бюджету, з якого в умовах соціалізму виплачувалася заробітна плата, соціальні кошти, пенсії та стипендії. За таких умов вимальовувався чи не єдиний сценарій розв'я-

зання економічних утруднень – у «параді суверенітетів» республік країни рад. Ці сепаратистські тенденції були спричинені в тому числі й спробами в ході демократичних перетворень надати більших повноважень місцевим органам влади, зокрема, республіканським. Таку ініціативу передбачалося реалізувати у союзному договорі, який готувався на заміну Конституції СРСР. Але вирішення локальних завдань за відсутності економічних важелів (у т. ч. й контролю за казною) було вкрай утруднене. Як наслідок у республіках та їх адміністративно-територіальних одиницях почали поряд із радянським карбованцем виникати сурогатні гроші (купони), за які можна було гарантовано придбати товари, виготовлені на державне замовлення. У такий спосіб місцева влада намагалася стимулювати функціонування місцевої економіки. Але водночас купони не були повноцінними грошима, а тому не могли забезпечити інвестицій у промисловість, а лише правили за засіб обліку. Економіка впритул підійшла до необхідності ефективного господарника, який міг з'явитися внаслідок революційного кроку – приватизації засобів виробництва. Але панівна комуністична ідеологія та ідеали соціалізму стояли на заваді реалізації такого заходу.

Влітку 1991 р. назріла біфуркаційна ситуація. Децентралізація влади загрожувала цілісності країни, що займала $\frac{1}{6}$ частину земної суші. Запровадження приватної власності та ринкової економіки підривало комуністичні канони. Компартийна влада за таких умов ставала непотрібною. Кілька попередніх років Перебудови частково змінили самосвідомість громадян країни рад. Власне сформувався умови для конкуренції довічних ідеологічних схем – консерватизму та лібералізму. Консервативний напрям реалізовувався у тоталітарному сценарії, який зрештою втілювався у сюрреалізмі *ГКЧП* та танковому марші Москвою. Ліберальний напрям на початок 1990-х настільки визрів, що виявився у формі масових мітингів та акцій протесту не тільки громадян, а й людей з рушницями. Події 20-х чисел серпня 1991 р. стали детонатором незворотних дезинтеграційних процесів, що спричинили утворення незалежних держав замість віртуальних уже на той час республік Радянського Союзу. У більшості з них на певний час під заборонаю опинилася комуністична партія. Відтак послабився

ідеологічний зашморг історичної науки. Історики одержали можливість вільно обирати власну політичну позицію – залишатися консерватором чи виявляти ліберальні погляди. Це не могло не спричинити посилення їх уваги до одного з суперечливих періодів радянської історії – нової економічної політики.

Власне події літа – зими 1991 р. (від путчу *ГКЧП* до Біловезької угоди) були вже підготовлені змінами у свідомості якщо не всіх громадян суспільства, то власне людей близьких до владних структур не тільки професійно, а й внаслідок генеалогії. Попереднього року, зокрема вийшли друком монографії Є. Т. Гайдара [975] та О. Р. Лаціса [1401], в яких автори відверто висловлювали негативне ставлення до надмірного втручання влади в економіку, вбачаючи в ньому гальмівний чинник розвитку.

Водночас актуалізувалася тема альтернативності в історії. Завідувач кафедри історичного джерелознавства Московського держуніверситету І. Д. Ковальченко у статті «Можливе й дійсне та проблеми альтернативності в історичному розвитку» зазначав, що альтернативною є така ситуація, що характеризується боротьбою суспільних сил за реалізацію істотно відмінних можливостей суспільного розвитку. В. В. Фортунатов, розглядаючи проблему альтернативності у застосуванні до подій радянської історії 1917–1939 рр., наголошував, що **«історична альтернатива може мати прояв лише тоді, коли наявні істотно відмінні можливості (потенції, тенденції) подальшого розвитку, коли постає вибір «або – або»** [1944, с. 3]. Автор вважав, що «в історії країни в 20–30-х рр. виникало чимало альтернативних ситуацій, неодноразово змінювалася політична лінія більшовицької партії. Проте в усіх поворотах простежується боротьба двох тенденцій: реалістичної та утопічної» [1944, с. 8]. На його думку, неп був не просто способом відновлення народного господарства, «не пересічним економічним маневром», а являв собою «комплекс глибоких реформ, що забезпечували поступове, еволюційне створення матеріально-технічної бази соціалізму в умовах ринкової рівноваги між великою державною промисловістю, дрібною промисловістю та торгівлею і дрібним селянським господарством» [1944, с. 9]. Автор брошури, як і С. М. Горинов [1013], Г. А. Бордюгов та В. А. Козлов [869; 870], вважав, що

альтернатива М. І. Бухаріна не реалізувалася, а переміг варіант Й. В. Сталіна. Згорання непу на той час історики розглядали як результат відходу від канонів ринкової економіки й формування командно-адміністративної системи [1632; 1808]. Автори відверто вважали, що авторитарний стиль не був притаманний непу. Водночас Ю. М. Голанд дотримувався іншої позиції. Публікації його творів містять критичне ставлення до тези про ефективність управління економікою більшовицькою владою. Він вважав, що товарний дефіцит другої половини 20-х рр. ХХ ст. був спровокований надзвичайними заходами уряду і внаслідок нехтування економічними законами були підірвані основні засади ринкової економіки [1005; 1007; 1008]. Близькі до цієї теми аспекти висвітлювали у своїх статтях В. П. Дмитренко [1097; 1106; 1107] та І. В. Бистрова [906].

Загалом на межі 80–90-х рр. ХХ ст. в Росії вийшла друком ціла низка брошур, присвячених висвітленню сутності та уроків непу (Л. Л. Курин, В. П. Наумов [1372]), перспектив розвитку країни (М. М. Горинов [1013]), соціально-політичного дискурсу 1920-х (М. С. Вершинін, О. Є. Хрінов [930]), формуванню радянської політичної системи (Є. Г. Гімпельсон [998]). Значною мірою ці видання мали не тільки наукове, а й дидактичне призначення. Зокрема колектив авторів (С. І. Голотик, А. Б. Данилін, О. Н. Євсєєва, С. В. Карпенко) подав фактично опорний конспект лекції на тему «Росія в роки непу», в якому телеграфною мовою подано фактичні та документальні відомості щодо соціально-економічного, державно-політичного та культурно-ідеологічного розвитку країни рад у 1920-х рр. [1009].

В аналітичному збірнику «Господарчий механізм періоду нової економічної політики (За матеріалами 20-х років)» Є. В. Богомолова розглянула чотири аспекти непу – утворення та функціонування госпрозрахункових трестів, роль синдикатів в регулюванні радянської економіки, місце та форми кооперації, а також концесійна політика [1957]. В. Я. Осокіна висвітлювала концепції державного регулювання економікою в роки непу [1628]. В полі уваги дослідників непу перебували й такі економічні аспекти періоду, як валютне регулювання (Ю. М. Голанд [1006]) та трансформації фінансової системи [1941]. Етапи еко-

номічної політики радянської держави у перше п'ятиріччя непу проаналізував В. Л. Перламутров [1644]. Автор статті висвітлив основні зміни в економіці радянської країни, зокрема динаміку грошової системи та торгівлі, взаємовідносин промисловості та сільського господарства.

Ознакою історичної думки першої половини 90-х рр. ХХ ст. можна назвати бум історіографічних досліджень непівського часу. Цей період став настільки популярним, що друком вийшли кілька навчальних видань А. Н. Бута, В. В. Галкіна, Є. С. Постнікова, Л. В. Щетихіної, І. В. Семенченко та ін., присвячених саме непівській тематиці [902; 977; 1696; 2056]. Непівська тематика посіла певне місце і в навчальних виданнях Б. Д. Лановика, З. М. Матисякевича, Р. М. Матейка [1921; 1383] та С. Злупка [1151] з історії господарства. Нова економічна політика стала об'єктом дисертаційних досліджень як в галузі історії [783], так й економіки [1142]. Окрім того, значний комплекс творів був присвячений аналізу радянської та російської історіографії, в якій висвітлювалися аспекти започаткування, ходу та завершення непу [782; 806; 933; 1013; 1014; 1354; 1584; 1593; 1620; 1621; 1821; 1940; 1973].

В українській історіографії на початку 90-х рр. ХХ ст. можна виявити неабияке зацікавлення істориків до різних аспектів нової економічної політики. На користь такої думки можуть свідчити різні форми наукової активності, зокрема захист докторської дисертації О. П. Бакуменко «Здійснення нової економічної політики на Україні (Соціально-економічні аспекти проблеми)» [810] та кандидатської дисертації І. І. Каспрука «НЕП в Україні у 1921–1923 рр. (Історико-політичний аналіз)» [1219]. Сутність непу висвітлена в статті В. Бандери в репринтному виданні «Енциклопедії Українознавства» [813]. Аналогій між новою економічною політикою та соціально-економічними процесами, що відбувалися в Україні на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. шукали в своїх статтях на той час доценти Київського університету В. Ю. Васильєв, С. Л. Калітко, В. Ф. Колесник [920], асистент Полтавського інженерно-будівельного інституту Л. Л. Петер [1647] та інші історики. Ці автори все ще ідеалізували неп як період, що приніс певні свободи приватному підприємництву та ринковим відносинам, які більшовики

проголосили інструментами будівництва соціалізму. У цьому ж ключі написано й аналітичний огляд Т. І. Дерев'янкіна та Р. В. Толстова «Неп та ринкові відносини (На матеріалах України)» [1083]. Аналізуючи економічні перетворення радянського народного господарства, автори зауважили, що «у перші роки свого існування ні трести, ні синдикати із завданням організації якомога масштабнішого товарообороту (особливо у територіальному аспекті) не могли впоратися» [1083, с. 10]. Тому як засіб реалізації принципу ринковості за браком власне ринкової інфраструктури на початку 20-х рр. став «такий найважливіший елемент капіталістичної практики господарювання як біржа» [1083, с. 10–11]. За словами авторів, перші радянські товарні біржі виникли за ініціативою юридичних осіб, що виходили на ринок з товаром [1083, с. 11]. Тому радянські біржі були громадськими організаціями, які, за словами науковців, не були включені до структури державної влади [1083, с. 11]. Не зважаючи на те, що їх членами могли бути державні, кооперативні та громадські установи та організації й приватні підприємства [1083, с. 11], приватний капітал відігравав у біржовій торгівлі незначну роль [1083, с. 12]. У середині 20-х приватні торговці налічували тільки четверту частину усіх членів бірж й контролювали тільки 15 % усього біржового товарообігу [1083, с. 12]. Такий факт наводить на думку, що біржі не діяли як регуляторний механізм товарно-грошової системи, а виконували роль певної ширми, що легітимізувала певні рознарядки влади на ціни та обсяги поставок продукції. Й оскільки все одно у біржовому обігу домінували товари державних та кооперативних підприємств, то подальша відмова від бірж у зв'язку з переходом до системи централізованого планування, жодним чином не вплинула на перебіг економічних процесів у радянському народному господарстві.

Вагомий внесок у переосмислення сутності нової економічної політики та її місця в більшовицькому курсі зробив професор С. В. Кульчицький у декількох монографіях [1361; 1367; 1368] та статтях [1364–1366]. Зокрема, у його монографії «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)», на наш погляд, дуже влучно зауважено: «Марними виявилися сподівання багатьох на те, що нова економічна політика істотно звужить поле застосування найбільш крайньої

форми насильства – червоного терору» [1361, с. 219]. Тож чи варто очікувати, що такий режим сформував би сприятливі для ринкової економіки умови без експериментів над громадянами країни рад? Аспекти діяльності та результати тоталітарної влади з допомогою карально-репресивних органів в Україні протягом 20–50-х рр. ХХ ст. досліджували В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький [1045], Ю. І. Шаповал [2026; 2027], І. Білас [843], С. І. Білокін [845], В. П. Коцур [1315], В. В. Ченцов [1996; 1997], Р. Ю. Подкур [1675]. Прагнення показати соціально-економічні результати нової економічної політики в Україні на основі математичного аналізу статистичних джерел реалізоване в статті В. В. Підгаєцького та Ю. А. Святця [1674].

У Російській Федерації у 90-х рр. ХХ ст. історики також почали переглядати колишні концепції непу. Власне цей процес розпочався з дискусій на тему ідеологічної боротьби [2032], оскільки суспільство початку останнього десятиліття століття все ще було неабияк заполітизоване. Внутрішньопартійні колізії *de facto* розглядалися істориками як загальнодержавні процеси. Вважаючи, що в рамках комуністичної ідеології ніби було місце для демократії чи лібералізму, дослідники істпарту все ще намагалися вишукати й викрити внутрішніх ворогів, що зашкодили досягненню проголошеного стрибка з «царства необхідності до царства свободи». Як ілюстрацію цієї тези можна назвати кандидатську дисертацію М. А. Богатирьова «Бухарін та НЕП. Проблеми та протиріччя» [849]. Інший приклад – монографія Г. А. Бордюгова та В. О. Козлова «Історія та кон'юнктура: Суб'єктивні нотатки про історію радянського суспільства», в якій піднімалася проблема «критичних точок», вивчення та аналіз яких, на думку авторів, «дають можливість зрозуміти, як історичний процес «обирає» тип свого руху» [869, с. 48]. Стоячи на позиціях марксизму автори стверджували: «історія залежить від людей, в історії існує вибір, цей вибір значною мірою визначається політичною волею тих, хто бере участь в історичному процесі» [869, с. 55]. Тому історики намагалися виправдати скочування непу до авторитарного режиму результатами внутрішньопартійної боротьби, в ході якої вироблена концепція «поступової трансформації непу, а не його згорання» [869, с. 58]. Але цьому, на

думку авторів, завадили кризові явища періоду 1925–1927 рр., «який значною мірою спричинив протиріччя та драми кінця 20-х років» [869, с. 59]. Вони вважали також, що «безпосередньою причиною кризи хлібозаготівель були помилки господарчих органів, зокрема зниження на початку заготівельної кампанії державних цін на хліб» [869, с. 64–65], тобто ігнорування законів ринкової економіки. Причини цих помилок історики пояснювали тим, що «методи державного впливу на господарче життя в роки непу при всій їхній гнучкості та своєрідності, оперті на ринкові відносини у сукупності своїй всеодно були модифікацією традиційного російського економічного етатизму» [869, с. 126–127]. У цілому, оцінюючи процеси 20-х рр. ХХ ст. Г. А. Бордюгов та В. О. Козлов вважали, що неп став неабияким кроком уперед в соціально-економічній сфері. «Але він не подолав глибинних деформацій «воєнного комунізму» в політичній сфері, хоча на деякий час теоретичне узаконення «воєнно-комуністичного» варіанту соціалістичного будівництва було підірване. І саме збережені політичні механізми старого зразка й дали викид «надзвичайщини» наприкінці 20-х рр.» [869, с. 204]. Методологічне значення цієї монографії для нашого дослідження полягає в інтуїтивному «вхопленні» авторами синергетичної ідеї, яка визначена ними як концепція «критичних точок» історичних процесів з можливим «вибором» подальшого напрямку руху.

В цілому початок 1990-х рр. слід розглядати як перехідний етап в історіографії непу. Тут ми можемо спостерігати як апологетику радянського способу життя, так і відверту критику більшовицького режиму. Причому, окремим історикам властива значна динаміка еволюції поглядів. Зокрема, В. П. Дмитренко у цей період відмовився від однобічного бачення непу як стрибка від політики воєнного комунізму та як контексту перехідного процесу будівництва основ нового суспільства [1097]. Подальша еволюція поглядів історика була пов'язана з концепцією системності та альтернативності нової економічної політики. Проводячи грань між альтернативами першого порядку, пов'язаними з вибором шляхів подальшого розвитку системи, що структурується, та другого порядку, які є просто варіантами вже обраного шляху і тому не виходять за межі заданої

системою якості. В. П. Дмитренко розглядав неп саме як альтернативу другого порядку, оскільки він став лише одним із можливих варіантів побудови «радянської моделі соціалізму», родинними плямами якої були: тотальне усупільнення усіх сфер громадського життя за допомогою адміністративно-командної системи; здійснення влади потужною верствою керівників, що стали невід'ємною компонентою соціальної структури суспільства; ідеологізація усіх сторін життя суспільства [1102]. Іншими словами історик усвідомлював, що не могло бути й мови про суто заміщення воєнного комунізму непом, оскільки неп існував у політиці лишень як одна з тенденцій, а в економіці як один з її елементів. Тому на основі системного підходу В. П. Дмитрієв сформулював поняття «радянська модель соціалізму» як загальної системи, складовою частиною якої і був неп. Ця жорстка система, що виникла на ґрунті суворої підпорядкованості елементів (ідеології, політики, культури, економіки та ін.), на думку вченого, була позбавлена імпульсу до саморозвитку [1102, с. 533, 541, 544].

Воднораз інші історики висловлювали відмінні від цієї концепції непу. В. Мау розглядав неп як прикінцевий етап розвитку російської революції, визначальною рисою якого можна назвати формування нової системи відносин власності [1510; 1511]. В. П. Булдаков подавав «неоднозначний неп» як певний тактичний захід на шляху до формування «радянського імперства», спрямований на «заплутування» з одного боку капіталізму, а з іншого – опозиції [900]. У російській історіографії 90-х рр. в цілому неп розглядається як економічна політика правлячої партії, зумовлена інтересами утримання та зміцнення її монопольної влади в умовах співвідношення сил, що склалося по закінченні громадянської війни з огляду на «затримку» світової революції та переважно дрібнотоварний характер економіки. Непом називали також систему керування та господарювання у 20-х рр., спрямовану на вирішення завдань економічного зростання не лише адміністративними, а й економічними, ринковими методами. Окрім того, термін неп часто густо ототожнювався з реальною господаркою 1920-х з притаманними їй суперечностями та взаємодією укладів [1824–1826; 1848].

Непівська тематика набула в Росії 1990-х неабиякого розголосу. На користь такої думки можуть свідчити матеріали наукових форумів [1729; 1604], збірки наукових праць [1170; 1600–1603] та навчально-методична література [1578; 1843; 1844]. Однією з основних стала проблематика правового оформлення радянської політичної системи як тоталітарної [1911; 1000; 998; 1022; 2040; 1919; 1462]. У центрі уваги істориків знаходилися зовнішньополітичний та зовнішньоекономічний статус СРСР [2042], соціально-економічна стратифікація суспільства [1164], аспекти товарно-грошових відносин [912; 936].

Основним питанням нової економічної політики історики називають налагодження ринкових відносин між селом та містом з метою нагромадження капіталу для модернізації великої промисловості. Стосунки влади та селянства у 20-х рр. розглядалися як з вузьких позицій (аграрна політика більшовиків, радянська держава та селянське питання [924; 1596]), так і в широкому контексті (еволюція селянського питання [1388], місце селянства в індустріальній цивілізації [1323], аграрна історія та політика Росії XVIII–XX ст. [1589]).

В українській історіографії аграрна тематика непу мала чимало аспектів вивчення. Однією з ключових тем, що узгоджувалася з ленінською концепцією нової економічної політики, був аналіз кооперативного руху. Прагнучи показати кооперативний рух у селі як закономірний процес, що певною мірою не залежав від політичного режиму, І. П. Прокопенко в кандидатській дисертації на початку 1990-х чи не вперше в Україні вивчається сільськогосподарська кооперація як складник суспільно-політичного життя 1880 – початку 1930-х рр. [1705]. Дещо ширший хронологічний інтервал (1861–1929 рр.) і ґрунтовніше в теоретичному плані проблема селянської кооперації досліджена у монографії та докторській дисертації В. І. Марочка [1503; 1502]. Діяльність та значення кредитної сільськогосподарської кооперації для українського селянства в роки нової економічної політики висвітлив у монографії та докторській дисертації А. Г. Морозов [1567; 1565]. Роль земельних громад в українському доколгоспному селі в кооперативному русі аналізували у своїх наукових статтях В. В. Калініченко [1193] та В. М. Мацюцький [1512]. Співвідношення завдань нової економічної політи-

ки та сільськогосподарської кооперації вивчала Л. Скотнікова [1827]. Компаративний аналіз розвитку та реалізації кооперативної ідеї в сільському господарстві України та США здійснив В. В. Зіновчук [1150].

У Російській федерації на початку 1990-х історики також аналізували соціально-політичні аспекти сільськогосподарської кооперації в роки непу [1649]. Тематику кооперативного руху в період нової економічної політики продовжували розробляти Л. Е. Файн [1931; 1927] та Ю. А. Реєнт [1717].

Воднораз в Україні історики опікувалися й іншими аспектами непівської тематики. Зокрема важливими для розуміння сутності соціально-економічних процесів у українському селі була стаття Л. С. Скотнікової щодо державної аграрної політики на початку непу [1830] й, особливо, докторська дисертація Л. М. Новохатко, в якій досліджувалися соціально-економічні та культурні процеси в Україні у 20-х – середині 30-х рр. ХХ ст. як складників національної політики більшовицької держави [1591]. Соціально-економічна тематика знайшла своє розроблення і в напрямі аналізу походження, формування та стану різних верств українського селянства в статтях Е. А. Борисенка [873] та Ю. А. Святця [1798; 1784; 1804; 1767], а також дослідження аграрних відносин в українському селі у 1920–1930-х рр. Л. С. Скотнікової [1828; 1827] та О. Бакуменко [809]. Іншим аспектом аграрної історії років непу стали суспільно-політичні процеси, сутність яких О. Мельничук вбачає у боротьбі за владу на селі та утворенні й діяльності комітетів незаможних селян [1517; 1518], І. В. Рибак у формуванні інституту селянської взаємодопомоги [1719], а В. І. Саричев – у формуванні внутрішніх суперечностей між селянством та радянською владою напередодні суцільної колективізації [1756; 1759]. Зауважимо, що ці аспекти аграрної історії мають доволі дискусійний характер через неоднозначний зміст названих інститутів самоврядування та сутність процесів. На цю особливість як нової економічної політики (Н. Л. Рогаліна [1724; 1725], А. М. Селіванов [1809]), так і розселення внаслідок колективізації (Н. А. Івницький [1161]) звернули увагу й російські історики. Узагальнення знань з аграрної історії України радянського періоду та місце в ній непівських років подано монографіях Г. І. Сургая [1877], В. В. Калініченка

[1194–1196], П. П. Панченка [1641; 1640], І. В. Рибачка [1720], Л. Ю. Беренштейн та С. В. Кульчицького [1922; 1878]. З їх творами перегукуються й окремі російські дослідження. Так, О. О. Тюріна проаналізувала «ринковий план» М. Д. Кондратьєва 1923/24–1927/28 рр. як модель розвитку сільського господарства за умов непу [1917]. З іншого боку, селянське господарство підпорядковувалося певним економічним пропорціям та закономірностям, яким присвятили свою монографію І. Я. Петренко, П. І. Чужинів та С. Б. Ісмурагов [1648].

Вже на початку 1990-х українські історики актуалізували тему, що в Україні асоціювалася з початком непу і водночас із трагедією мешканців землеробської республіки, – голодом 1921–1923 рр. [1552; 1553; 1851; 1362; 1363; 1817; 1818]. В Росії ця проблема набула трансформованого змісту – історики вивчали такі аспекти, як базова людська потреба в продуктах харчування [1684] та ієрархія споживання [1629]. Не прості стосунки більшовицької влади та українського селянства стали об'єктом досліджень не тільки українських істориків. А. Граціозі окреме дослідження присвятила тиску тоталітарного більшовицького режиму на селян України у роки громадянської війни 1918–1919 рр. [1020]. Власне ця розвідка була внеском італійської дослідниці у розробку ширшої теми, яку вона визначила як «велика селянська війна в СРСР» [1021]. Невдоволеність українського селянства діями радянської влади, формуванню директивної системи тотального контролю за соціально-економічним, духовним та ментальним життям українського селянства спричинили опір хліборобів наростаючому свавіллю нової влади, що достатньо ґрунтовно досліджувала у своїх монографіях та статтях О. І. Ганжа [982; 984; 985].

Власне, головна причина змагань урядовців із сільським трударями полягала у реалізації урядом продовольчої політики. На початку 1990-х урядові заходи щодо вирішення продовольчої проблеми в роки нової економічної політики досліджені у докторській дисертації Б. І. Хорошун [1960; 1961]. Власне проголошений більшовицькою партією курс на пожвавлення торгівлі селянами надлишками хліба після сплати ними податків і мало стати справжньою продовольчою політикою, яка стимулювала б через справедливі закупівельні ціни селянське ви-

робництво. Але як показав у кандидатській дисертації та статтях С. В. Корновенко, податкова система формувалася в процесі впровадження непу в українському селі й постійні її зміни, що ніби то були спрямовані на спрощення механізму стягнення, насправді виконувала політичне замовлення, по-перше, з метою здобуття більших норм сплат селянами через запровадження прогресивних шкал, а, по-друге, формувала передумови до соціального розбрату, оскільки, з одного боку, позбавляла селянство стимулів до праці як бідніших, так і заможніших верств, а з іншого, перекладало фінансові зобов'язання з малих господарств на заможні [1291; 1292]. Дослідження В. В. Лантуха засвідчують, що власне такий принцип «стимулювання» владою поширювався на всі сфери господарки, де була наявна приватна власність та підприємництво, зокрема в сфері торгівлі [1384–1386]. Воднораз питання селянської торгівлі набуло неабиякої популярності у 90-х рр. Свідченням цьому слугує окрема секція на XXIII сесії Всесоюзного симпозиуму з аграрної історії у вересні 1991 р. у Свердловську, на якій питання ціноутворення та організації селянського хлібного ринку обговорювали В. І. Марочко [1500], С. І. Дьогтев [1073], С. А. Єсиков [1127], М. О. Свіщев [1765], М. Я. Гущин та В. А. Ільїних [1043]. Проблеми державного регулювання хлібного ринку в умовах нової економічної політики досліджені в монографії та статтях В. А. Ільїних [1167; 1168]. Значення ринку для радянського сільського та індивідуального і фермерського господарства вивчали Л. Н. Суворова [1874], С. С. Ільїн та А. М. Бабаков [1165]. Важливим організаційним засобом функціонування народного господарства слід визнати наявність ринкової інфраструктури, становлення якої у 20-х рр. XX ст. в Україні, досліджувала О. Соболева [1839]. Політикою регулювання цін на приватному ринку України в роки непу опікувався Ю. П. Волосник [960]. Уважне прочитання його статті дозволяє з'ясувати, що приватний ринок 20-х рр. фактично перебував у лабетах командно-адміністративної системи, яка вносила певний хаотизм в економіку внаслідок нехтування законами його функціонування. Наприкінці 20-х рр., як свідчать історичні факти, хлібозаготівельна кампанія набула ознак кризи. В. І. Саричев вважав, що причиною цього процесу став злам ринкової системи господарювання

[1760; 1757], хоча власне протягом всього десятиліття диктатура пролетаріату не зменшувала свого тиску на власників та підприємців.

Характер та структуру сільськогосподарського виробництва значною мірою формує земельний ресурс. У роки нової економічної політики земля перебувала у державній власності й надавалася селянам у безкоштовне користування із закріпленням терміном на 9 років. В. В. Калініченко висвітлив принципи та результати перерозподілу земельного фонду в українських губерніях у донепівський період [1190]. В. Адамський обґрунтовував необхідність зв'язку земельних реформ з традиціями та особливостями ментальності українського селянства [777]. Аспекти організації та функціонування селянських господарств в умовах державної власності на землю, а також формування внутрішніх протиріч внаслідок неврегульованості проблем перерозподілу земельних угідь висвітлені у статті Ю. А. Святця [1769]. Оскільки процес землевпорядкування розтягнувся на тривалий час, то проблема раціоналізації використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення стояла доволі гостро головним чином у малоземельних округах. Б. К. Мигаль показав, що ця проблема почасти вирішувалася шляхом запровадження оренди селянами ґрунтів державного фонду [1526]. Якість ґрунтів та інші природні умови визначали, за словами В. В. Калініченка, різні системи землеробства в індивідуальних селянських господарствах [1197]. В. Лазаренко також звернув увагу на регіональні особливості селянського землекористування у роки нової економічної політики [1377]. Цей же аспект став об'єктом низки публікацій Ю. А. Святця, в яких автор за допомогою методів багатовимірного статистичного аналізу матеріалів вибіркового селянського перепису побудував динамічну аграрну типологію округів УСРР, що відображає специфіку землеробства та тваринництва залежно від місцевих природних та соціальних умов регіону [1806; 1780; 1782; 1799]. Філософське підґрунтя для такого підходу можна знайти, зокрема, у статті С. А. Нікольського, який розглядав землеробство та селянство як єдине природно-історичне явище [1588]. Врахування цієї єдності дозволило І. В. Кочеткову наблизитися до вирішення питання щодо можливостей та реальних масштабів зернового виробництва в роки непу в країні рад [1317].

В. В. Калініченко зауважував, що обсяг колоскових залежав не тільки від земельного ресурсу, а й від капіталоємності рільництва [1191], від забезпеченості їх сільськогосподарськими знаряддями та реманентом [1198], а В. Лазаренко додавав до цих засобів ще й тракторний парк [1376].

На початку 1990-х Ю. С. Борисов актуалізував питання про значення для аграрного виробництва висококваліфікованих кадрів у зв'язку із застосуванням не тільки потужних машин, а й через необхідність переходу до нових технологій [875]. Підвищення рівня кваліфікації значною мірою залежало від рівня спеціальної професійної підготовки, а також забезпеченості села сучасними засобами виробництва. Здобуття освіти як і можливість заробити кошти для нових засобів виробництва концентрувалося в роки непу переважно в містах. Такий факт породжував неабиякий потік селянської міграції ще з часів Столипінської реформи. На це звернув увагу Х. Кесслер, який запропонував у своєму дослідженні механічного руху селян за часовою ознакою розрізнити два явища – відхідництво та вихід з села [1238]. У першому разі передбачалася тимчасова відсутність членів господарства у зв'язку із навчанням або заробітками. В разі виходу із села змінювалася демографічна картина, оскільки за рахунок селян поповнювався склад робітників та інших верств міста, що не могло не позначитися на аграрному виробництві, оскільки в такий спосіб зазвичай з села вимивалася найбільш «пасіонарна» частина його мешканців. Не можна обійти увагою два дослідження селянських міграцій, здійснених Л. Й. Бородкіним у співавторстві. В одному з них спільно з М. О. Свищевим історик з допомогою ланцюгів Маркова змодельював процеси демографічних переміщень російського селянства з однієї верстви до іншої [884]. Одним із важливих результатів їх дослідження стало спростування гіпотези про те, що якби більшовики наприкінці 20-х рр. не згорнули непу, то внаслідок диференціації селянства відбулася б стрімка концентрація капіталу в руках незначної групи землекористувачів, що не узгоджувалося з канонами соціалістичного суспільства. В іншій статті Л. Й. Бородкін та С. В. Максимов здійснили реконструкцію основних напрямів селянських міграцій в Російській імперії та СРСР у першій чверті ХХ ст. [879], показавши і

підтвердивши дію одного із законів механічного руху В. Равенштайна, згідно з яким найпривабливішими (аттракторними) пунктами були великі міста як промислові, торговельні, навчальні, наукові та культурні центри.

Певною мірою з цими дослідженнями перегукуються й розвідки С. Р. Ляха, присвячені виявленню закономірностей та специфіки застосування найманої праці в сільському господарстві України у 20-х рр. ХХ ст. [1474], а також з'ясуванню впливу на цей процес умов аграрного перенаселення [1472]. Остання проблема вирішувалася владою в різний спосіб. Зокрема, однією з ефективних форм боротьби з аграрним перенаселенням, яке знецінювало результати сільськогосподарської продукції, прирікаючи селян на низький життєвий рівень, вважалася політика переселення сільських мешканців у регіони з малою густотою населення, зокрема у степовий край. На жаль, як показано у дослідженні І. Винниченко, ця політика за радянської влади набула примусового характеру, ставши складовою частиною загальної сталінської програми щодо виселення пасіонарних народів зі своїх тубільних територій [932].

Загалом народне господарство країни рад дуже часто потерпало від волюнтаристських і не завжди виважених рішень очільників владних структур. Урядові органи протягом 20-х рр. ХХ ст. внаслідок забюрократизованості процесу керівництва створили неабиякий корпус документів, дослідження яких дає можливість з'ясувати технологію ухвалення рішень та вибору економічного курсу.

Російський історик С. Ф. Гребеніченко у першій половині 1990-х провів фундаментальне дослідження законодавчої та нормативної бази урядової діяльності [1022–1026]. Розробивши оригінальні принципи структурування та формалізації інформації чималого комплексу актових матеріалів для зберігання в базі даних, автор з допомогою методів багатовимірною статистичного аналізу реконструював динаміку змісту урядових рішень щодо підприємницької діяльності у сфері дрібної промисловості й дійшов висновку, що перехід до авторитарної моделі керування економікою відбувся на зламі 1926–1927 рр. Таке рішення стало можливим завдяки візуалізації маршрутів руху владних рішень уздовж факторних осей, що визначали демократизм чи волюнтаризм ухвалюваних

законів. Дослідження С. Ф. Гребеніченка стало можливим завдяки застосуванню методів контент-аналізу до текстового матеріалу. Цей варіант вивчення документів російські історики застосовували також для реконструкції громадської думки доколгоспного селянства з приводу суспільно-політичних та соціально-економічних відносин у селі. На початку 1990-х доповідь на цю тему виголосили на Київській всесоюзній конференції з історичного джерелознавства московські історики В. М. Селунська та Т. П. Миронова [1811]. У цьому напрямі плідно працювала й Д. Х. Ібрагімова, яка шляхом контент-аналізу вивчала селянський епістолярій до провідних радянських часописів – *«Крестьянской газеты»* та журналу *«Крестьянка»* [1155]. Згодом у монографії дослідниця зіставила особливості масової свідомості селян у роки непу та Перебудови як схожих, на думку авторки, умов переходу до ринкової економіки [1156]. З цими розвідками перегукується й кандидатська дисертація дніпропетровської дослідниці О. І. Обласової, котра також на основі селянських листів з'ясовувала провідні теми суспільного життя, що турбували українських хліборобів у роки непу [1605]. Одним із важливих аспектів, на який здобувачка звернула увагу, було визнання мешканцями села фактів тотального стеження з боку представників влади за їх діяльністю. Такий висновок ставить під сумнів традиційно оптимістичні уявлення частини істориків про нібито демократичність нової економічної політики. Власне такого ж висновку дійшла й Д. Х. Ібрагімова, одна із студій якої була присвячена з'ясуванню ставлення радянської політичної еліти до напрямів аграрного розвитку при переході до непу [1157]. Значною мірою одержання таких результатів стало можливим саме завдяки застосуванню до значного масиву слабо структурованої інформації наративних джерел методів контент-аналізу.

З числа інших актуальних питань дослідження соціально-економічних процесів у непівському селі варто назвати низку студій в галузі джерелознавства масових джерел та інформаційних технологій. При цьому дослідники вирішували й завдання когнітивно-методологічного плану. Зокрема, В. В. Підгаєцький, В. А. Дмитрієва та Ю. А. Святець [1109; 1673; 1788], Л. Н. Мазур [1485] та інші

розробляли принципи формування дослідницьких баз даних на основі масових статистичних джерел для вивчення соціально-економічних типів селянських господарств у роки непу. Поряд із аспектами історичної інформатики дослідження соціально-економічних процесів здійснювалося на основі сформованих баз даних з допомогою таких багатовимірних методів, як кореляційний, факторний, кластерний аналіз. При цьому В. А. Дмитрієва та Ю. А. Святець вирішували певною мірою ще й такі епістемологічні завдання, як принципи реконструкції минулого в рамках дискурсу «віртуальних реальностей» [1108], подолання інформаційної невідповідності статистичних джерел [1110] та інформаційної надлишковості масових документів [1796]. З допомогою математико-статистичних методів історико-аграрії (Т. Л. Моїсеєнко, І. Р. Рафізаде, Ю. А. Святець та ін.) досліджували й питання виявлення соціальної структури непівського селянства [1558; 1559; 2136; 1715; 1771; 1794].

Отже, у 90-х рр. ХХ ст. українські та російські історики, аналізуючи непівську та аграрну тематику 1920-х рр., намагались вийти за межі дослідницьких канонів радянської історичної науки. Такі кроки полягали як у пошуку нових аспектів історичних розвідок, так і в застосуванні методів і технологій, які історики раніше не використовували. Помітну роль у такому новаторському русі відіграли історіографічні студії, що прислужилися узагальненням радянського досвіду вивчення непівської тематики.

У новому тисячолітті історіографічні сюжети набули нового звучання. З одного боку, такі історики як Г. Т. Капустян [1206], В. Ф. Боєчко [854], А. М. Тростогона [1906] актуалізували історико-аграрні дослідження 20-х рр. ХХ ст. Воднораз, історики, зокрема А. А. Лубчинський, В. Ф. Колесник, В. П. та Г. Г. Коцури, вирішували питання періодизації української історіографії стосовно аграрної історії років непу [1469; 1316; 1281]. Перша половина першого десятиліття ХХІ ст. характеризується створенням гранд-наративів В. М. Литвина з історії України [1456; 1457] та Інституту історії України НАН України з історії селянства [1180], в яких нова економічна політика вписана в логіку загального історичного процесу.

У Російській Федерації у зв'язку із 80-річчям запровадження непу, як і в радянські часи, були підготовлені й вийшли друком збірки статей та матеріалів конференцій, підпорядкованій єдиному дискурсу – компаративним сюжетам щодо генетичного зв'язку непу та сучасної Росії [1598; 1599; 1522]. Історики, зокрема С. Павлюченков, В. Востриков та ін., намагалися осмислити місце непу в історичному процесі ХХ ст. [1638; 971]. Так, В. В. Кабанов проаналізувавши долю ідеї кооперації в роки нової економічної політики дійшов неартикульованих до нього висновків. По-перше, В. І. Ленін ставився до кооперації вельми скептично і мав певні застереження, але в конкуренції за ідеологічну першість із есерами, енесами та меншовиками змушений був у своїй творчості приділити увагу й цьому аспекту непу [1183]. По-друге, «діяльність кооперації стала згортатися, не встигнувши розгорнутися, фактично не зачепивши виробництва» [1183, с. 31], а тому «в літературі перебільшується роль кооперації в житті суспільства» 1920-х [1183, с. 33]. А. К. Соколов стверджував, що неп не був безкризовою моделлю господарчого механізму [1842]. Введений як антикризова програма, неп став певним «клапаном», через який «випускалися» протиріччя, що накопичувалися [1842, с. 21]. Але переведення перехідного періоду на «тихий хід» не послаблювало, а навпаки актуалізувало їх вирішення, і саме цим, на думку історика, в умовах невідвортної необхідності модернізації господарства країни визначився поворот наприкінці 1920-х перехід до «командної» економіки [1842, с. 21]. Е. Г. Гімпельсон доводить, що генетична структура більшовицької влади років непу залишалася такою ж, що й у часи воєнного комунізму, а тому неп був приреченим на «жебрування» [997–999]. Дехто з дослідників (Н. Л. Роголіна [1726], Ю. П. Бокарев [859]) вважає, що нова економічна політика мала реформаторський характер. При цьому Ю. П. Бокарев аналізував соціально-економічні процеси цього періоду в Росії у контексті європейської історії, продемонструвавши спільність проблем, що в цей час поставали перед урядами країн [864]. Компаративний підхід був реалізований і О. В. Полетаєвим та І. В. Савельєвою при дослідженні російських соціально-економічних та суспільно-політичних криз 20-х та 90-х рр. [1677].

У новому столітті в російській історіографії посилювався інтерес до сюжетів з соціальної історії. До кола досліджуваних аспектів цього напрямку потрапило й непересічне питання регулювання трудової зайнятості в умовах нової економічної політики. А. Б. Данилін показав, наскільки комплексною та складною була ця проблема для радянського уряду [1046]. Автор, зокрема, стверджував, що аграрна перенаселеність російських губерній спричинила відхід до міст у пошуках роботи у промисловості колосальної маси селянства, що сформувало системну соціальну проблему – безробіття, що реєструвалося не тільки в селі, а й у містах. Але проблема вирішувалася дуже повільно головним чином, за словами дослідника, внаслідок корумпованості влади та наявністю законодавчих обмежень, які не дозволяли ефективно регулювати ринок праці. Біржі праці не могли задовольнити роботою всіх претендентів через малу трудову ємність непівської промисловості. В результаті в суспільстві нагромаджувалася численна верства соціально незахищеного та люмпенізованого населення, основна маса якого складалася з некваліфікованих робітників. Більшовицька влада змогла знайти вихід у згортанні принципів непу та запровадженню як системи примусових знецінених робіт, так і механізму репресій. Більшовики культивували також добре перевірену в роки громадянської війни міфологему про існування класових ворогів, котрі й винні у нещастях пролетарів, – непманів та сільської буржуазії, проти яких і повинен був спрямовуватися народний гнів. У зв'язку з цим важливе інше дослідження з соціальної історії, опубліковане також на шпальтах часопису *«Новый исторический вестник»*. І. Б. Орлов проаналізував комплекс автентичних джерел 1920-х рр. з метою з'ясувати ставлення громадян непівської Росії до непманів [1622]. Автор доречно зауважив, що образи, які приписуються масовою свідомістю різним суб'єктам, відіграють неабияку роль у системі суспільних відносин. При цьому колективні ілюзії є реальна форма соціальної психології й беруть участь у процесі формування стереотипів поведінки як їх невід'ємний компонент. Дослідження історика показало, що в суспільстві 20-х рр. ХХ ст. панувало негативне ставлення до приватних підприємців і торговців. Одну з провідних причин формування такої громадської думки

І. Б. Орлов визначив доволі чітко: «Верхівка партійного апарату, яка панічно лякалася непу, вживала активних заходів щодо його дискредитації» [1622]. Водночас «влада прагнула понад усе зміцнювати та поширювати наявні у пролетарському та бідняцькому середовищі міфи про справедливих злочинців, що боролися за революційну справу знищення буржуїв та новоявлених непманів» [1622]. Результати цього дослідження є додатковим свідченням, що в роки нової економічної політики більшовицька влада взагалі то не відмовлялася від застосування карально-ідеологічних механізмів проти власних громадян. Адже знищувати людей морально та фізично можна не тільки відбираючи хліб, а й містифікуючи реальність. На цей факт звернув увагу значний російський історик-аграрник В. П. Данилов. У своїй останній прижиттєвій статті «Сталінізм та радянське суспільство» [1069] учений, зокрема, навів факт погрому, вчиненого режимом проти радянських статистиків 1925 р., яких «звинуватили у применшенні виробництва хліба селянськими господарствами, а отже, можливостей державних заготівель та експорту й тим самим фінансування промислового зростання» [1069, с. 11], а тому «витискування з селян «данини» стало серцевиною політики у селі протягом всієї сталінської епохи» [1069, с. 12].

Професор В. І. Марочко зауважував, що однобічне бачення історичного процесу 20–30-х рр. ХХ ст. стало наслідком того, що «упродовж десятиліть в суспільних науках панувала так звана марксистсько-ленінська методологія «соцреалістичного позитивізму», яка була зручною і доступною для істориків, не вимагала особливого інтелектуального напруження» [1501, с. 144]. В результаті, за словами історика, «Радянська історична наука розчинилася в абсурді ідеологічних догм, схем та міфів, обслуговувала та живила їх, перетворившись в замкнену консервативну систему сповідування конкретних правил, норм і традицій псевдонаукового тлумачення суспільного процесу» [1501, с. 144]. Автор пропонував розглядати соціально-економічні процеси 20–30-х рр. як закономірний перехідний період, який в європейській традиції одержав назву модернізації [1501, с. 146]. Фактично В. І. Марочко запропонував застосувати «загальноцивілізаційні риси і форми модернізації, які використовували європейські країни» і «мають ста-

ти своєрідними орієнтирами для аналізу модернізаційних процесів в УСРР 20–30-х рр.». Автор наголосив, що «проблема модернізації українського суспільства 20–30-х рр. вимагає справді комплексного аналізу суперечливих і неоднозначних історичних явищ» [1501, вип. 8, с. 257]. Тему модернізації радянського суспільства названого періоду досліджували також Г. Г. Єфименко [1130], А. Вишневський [936], Б. Г. Москальов [1571; 1572].

Проблема формування тоталітарного режиму в повний голос зазвучала саме на початку нового тисячоліття. Когорта українських істориків актуалізувала довго замовчану тему. Філософське осмислення «безальтернативного» режиму, що сформував систему тотальної недовіри й генетичного страху, здійснене Ю. Шаповалом [2026]. Харківські історики В. А. Греченко та О. Н. Ярмиш у спільній монографії висвітлили ознаки тоталітарності державного режиму 20-х рр. ХХ ст. в Україні [1028]. Монографія М. С. Дорошко дозволяє скласти уявлення про рівень компетентності та професійності радянської влади в УСРР як одного з основних чинників, що спричинили її свавілля та злочини перед народом України у 20–30-х рр. [1115]. Соціально-економічні результати керування ринком більшовицькою владою проаналізовані у монографії [1666] та докторській дисертації [1667] О. А. Пирога. Його дослідження перегукуються з даними наукових розвідок російських колег. Як приклад можна назвати статтю Л. Н. Суворової, яка аналізуючи початок непу з'ясувала, що «політики початку 20-х рр. не змогли як належить оцінити реальні можливості та перспективи» ринкових відносин. На її думку, «механізм ув'язки промисловості й торгівлі не був знайдений», а тому «реально існуюча альтернатива для розвитку країни була втрачена вже у 1922–1923 рр.» [1873]. Соціальні аспекти нової економічної політики в Україні, у т. ч. такі як злочинність, безробіття, проституція, проаналізовані у монографії дніпропетровських істориків – професора В. В. Іваненка та доцента І. В. Іщенко [1174; 1181].

Непрості відносини більшовицької влади з українським селянством стали темою численних студій істориків у новому столітті. Професор Г. Т. Капустян поставила собі за мету дослідити сутність процесів згорання непу на прикладі

українського села [1207]. Авторка на основі стенографічних звітів пленумів ЦК ВКП(б) показала лукавство компартійного керівництва, лейтмотивом рішень якого «залишалася внутрішня суперечливість прийнятих рішень, які одночасно і засуджували перекручування, і жорстко підкреслювали вимоги забезпечити виконання хлібозаготівельних планів, що були не під силу селянам» [1207, с. 244]. У зв'язку з цим як не згадати слова О. І. Рикова, який ще влітку 1924 р. на XIII з'їзді ВКП(б) зізнавався: «Нам бракує чіткого уявлення, яким є стан селянства ..., по правий або лівий берег Дніпра, у Східній або Західній Україні. Ми не знаємо про стосунки різних груп селянства одна до одної, питання розшарування селянства, зміни його побуту, все це лише вперше намацується» [1748, с. 336]. Вражає, що урядовця більшою мірою турбували проблеми соціальної нерівності, аніж життєвий рівень селянства. В. Л. Теліцин показав слушність зізнання одного з керівників радянської держави. Як індикатор наявності протиріч між владою та селянством історик назвав факти проявів невдоволення хліборобів – від ігнорування виборів до сільських Рад та відмови продавати хліб за низькими цінами до повернення традиційних вимог про створення окремої селянської спілки, а подекуди й про пряму збройну боротьбу проти радянської влади [1887, с. 281]. Цікаво, що ідея диференціації селянства достатньо швидко прижилася в середовищі хліборобів. На цей феномен звернула увагу Т. П. Мирнова досліджуючи епістолярію «*Крестьянской газеты*» 1920-х рр. [1544]. Водночас авторка з'ясувала, що та верства сільського населення, на яку радянська влада робила основну ставку як на соціальну опору, тобто незаможники, відверто звинувачували її за політику знецінення праці через систему пільг, які позбавляли селян стимулів до зміцнення своїх господарств [1544, с. 242]. Отже, двоїстість політики більшовицької влади, «дві правди», як висловилася Г. Т. Капустян, стала джерелом поневірян мільйонів хліборобів, які звикли жити в гармонії з природою, а не запопадливо догоджати начальникам [1194; 1205; 1210; 1211]. На відміну від названих авторів, В. М. Смирнов в результаті дослідження соціально-економічних заходів радянської влади в аграрній галузі УСРР, а також діяльності комітетів незаможних селян та селянських товариств взаємодопомо-

ги, дійшов висновку, що попри наявність «значних недоліків й деформацій в їх діяльності, в той же час мала місце певна адаптація суспільно-господарських структур до товарно-ринкових умов непу. Це на деякий період сприяло зростанню рівня виробництва в сільському господарстві та підвищенню життєвого рівня населення, що зміцнило авторитет Радянської країни і привело до стабілізації політичного становища в ній» [1838]. Такі відмінні висновки непівських процесів не можуть не свідчити про вироблення українською історіографією різних критеріїв оцінки сутності надзвичайно складних і суперечливих непівських процесів. Навіть погляд на сутність аграрних реформ в Україні протягом п'яти століть, який здійснила О. О. Мороз, дозволив авторці стверджувати, що з огляду на загальні принципи реформування неп «не вніс нічого нового порівняно зі столипінською реформою і, як тільки припинилися насильницькі дії влади, спрямовані на соціалізацію сільського господарства, й було створено нормальні умови обміну, відбувся інерційний рух у тому ж напрямку» [1562, с. 75–76]. Така оптимістична оцінка названого періоду, на наш погляд, є результатом живучості міфологеми стосовно економічного піднесення селянського господарства в роки нової економічної політики. У позитивних тонах подав політику державного регулювання розвитку українського селянського господарства й І. В. Звіркоський [1145], який вважав достатніми заходи влади щодо землевпорядження, переселення та розселення, створення агрорайонів, агропропаганди, створення племзаводів, ветеринарних пунктів тощо для стимулювання прогресивного поступу аграрного виробництва. Й водночас заперечуючи собі ж, автор наголосив, що «наявних капіталовкладень у цю галузь економіки було явно недостатньо» [1145, с. 249], тому «вони не забезпечували розширеного виробництва в індивідуальному селянському господарстві» [1145, с. 250].

Розуміючи, що партійно-політичних кадрів порівняно з чисельністю селянства, явно недостатньо, радянські лідери вдалися до апеляції до привабливих гасел і заходів щодо запровадження системи демократичних заходів, залучення мас до діяльності держави. Але, як зауважила Г. Б. Куликова, складалася парадоксальна ситуація, оскільки проведення цих заходів здійснювалося через дикта-

туру пролетаріату, монопольне командування однієї партії та адміністративні важелі [1358]. Тому всі заходи, спрямовані на демократизацію, на думку авторки, «залишали трудящим лишень одну реальну функцію – цілком підтримувати владу, не висловлюючи власної справжньої думки й реальних інтересів, що посилювало і стійко зміцнювало у людей брак інтересу до громадських справ спершу в масштабах невеликого міста або села, а незабаром й усієї держави» [1358, с. 103]. Значний комплекс досліджень у перше десятиліття ХХІ ст. українські історики присвятили організація селянського самоврядування у роки непу. Про актуальність цієї теми не можуть не свідчити дисертаційні дослідження діяльності громадських об'єднань українського села (М. А. Журба [1137; 1138]) та комітетів незаможних селян (В. О. Волошенко [961]). Детальне вивчення творів сучасних українських істориків (О. Ганжа [980; 981], І. Кривко та С. Лях [1327], Ю. Котляр [1311]) дозволяє дійти висновку, що у такий спосіб «українське селянство виявило себе не як аморфна маса, а як достатньо організований суспільний стан, який створював свої політичні організації, а також намагався пристосувати організації, що створювалися владою, до власних потреб» [1311, с. 264]. Іншими словами, у громадських об'єднаннях селян можна вбачати зародки громадянського суспільства, яке могло б правити за систему противаг до тоталітарної держави. Але, як слушно зауважив Ю. Котляр, брак загальноселянських організацій ускладнював «налагодження спільної мови, вироблення загальної лінії у відносинах з режимом, захист спільних інтересів» [1311, с. 264], а відтак неможливість протистояти вельми потужному державному апарату. А вагомість селянських громадських об'єднань, як показали М. Журба [1136], М. П. Маслов та В. М. Смирнов [1506], підтверджується обсягом результатів тих заходів, які вони запроваджували аби послабити тиск голоду на початку непу. Зрозуміло, що у вирішенні цієї проблеми, на переконання С. І. Шевченка, їм сприяла й зовнішня різноаспектна підтримка міжнародних організацій [2035].

Селянське господарство, що подібно до фенікса, щоразу відроджувалося після найглибших криз, є соціально-економічним феноменом, вивчення якого не втрачає своєї актуальності. Цю тезу підтверджують як численні дослідження іс-

ториків ХХ ст., так і початку нового тисячоліття. Слід зауважити, що такі розвідки здійснюються як у режимі мікро-, так і макроаналізу. Іншими словами, спостерігається увага істориків як до регіональних особливостей аграрної історії 1920-х рр. (В. М. Маленко [1493], Ю. В. Котляр [1312; 1313], В. А. Яцюк [2079]), так і до з'ясування загальноукраїнських тенденцій (Р. В. Костенко [1309], Ю. А. Святець [1805]).

Господарювання в умовах непу, як свідчать дослідження, давалося селянам надзвичайно тяжко. Рятівним економічним засобом в умовах диктату державних цін з одного боку та дрібнотоварності переважної більшості селянських господарств з іншого могла стати кооперація. Це явище не було якимось винаходом непу. Як показав І. А. Фареній, українське селянство мало достатній доробок кооперативної справи ще в другій половині ХІХ та на початку ХХ ст. [1933]. Студії К. В. Філіпова [1942], А. Г. Морозова [1566; 1568], Г. А. Волошкевича [962], А. М. Тростогона [1905] засвідчують, на скільки тяжко було реалізувати принципи кооперації в умовах віроломного керування ринку більшовицьким урядом. По-суті, кооперація вже у 20-х рр. компартійним керівництвом розглядалася як засіб тиску на селянство, як спроба в такий спосіб взяти під контроль диктатури пролетаріату цю дрібнобуржуазну масу. Л. Е. Файн вважає, що наступ на кооперацію в радянський період характеризується зовні суперечливими, а фактично одновекторним впливом. З одного боку, радянська влада проголошувала розширення кооперативних ідей на все суспільство, намагалася залучити до кооперації якомога більше населення в обов'язковому порядку. З іншого боку, кооперація позбавлена ринкових функцій й була фактично перетворена на загальнодержавний апарат розподілу, а почасти й збирання продуктів [1929, с. 264]. А в тому, що сільськогосподарська кооперація не стала регуляторним механізмом у ринкових відносинах, винна більшовицька влада, яка у другій половині 20-х рр. проводила волюнтаристські заходи щодо зниження цін. В результаті таких дій, на думку історика, повністю зруйнувався споживчий ринок і знецінилися капітали самої кооперації [1929, с. 271]. Не зважаючи на те, що за словами Л. Л. Бабенка, держава розглядала кооперативну торгівлю як альтернативну до приват-

ної, постачання товарами сільських жителів у такий спосіб перебувало у вкрай незадовільному стані попри те, що саме хлібороби мали реальну купівельну силу [804, с. 254].

Натомість радянська влада обмежувалася винятково фіскальними функціями. Цей факт чітко проступає в державних кампаніях хлібозаготівель. Як показали Н. І. Земзюліна та С. В. Корновенко, ця акція здійснювалася в умовах державно-планового монополізму, що забезпечувався без урахування ринкової кон'юнктури та шляхом застосування репресій до приватних заготівельників, і до того ж переважно за рахунок страхових резервів селянських господарств [1149, с. 116]. В. І. Саричев також зауважив, що відносний спокій у взаєминах селянства і влади наприкінці 20-х рр. змінився «ескалацією напруженості, катализаторами якої стали активні форми протидії найміцніших прошарків села «надзвичайним заходам» [1758, с. 124]. Важливим напрямком боротьби держави за якомога більше вилучення селянських коштів, стверджує історик, був наступ на селянський ринок, оскільки брак альтернативних форм збуту ставила хліборобів в умови, за яких вони змушені були здавати власну продукцію за незручними для себе державними цінами до кооперації, сплачуючи тим самим прихований податок [1758, с. 125]. Що ж стосується системи податків у роки непу, то на думку авторитетних черкаських істориків-аграрників А. Г. Морозова та С. В. Корновенка, податкова система непу покликана була загострювати соціальні протиріччя у селі, перетворюючи селянство на розрізнену і внаслідок цього безпечну для влади масу [1294]. До того ж складність та прогресивна шкала системи оподаткування позбавляла селян стимулів до поліпшення агрономічної культури землеробства, оскільки хліборобам доводилося мінімізувати фізичні витрати шляхом екстенсифікації виробництва [1293; 1563]. Як доводить В. М. Лазуренко, антизаможницька податкова політика радянської влади, яка, між іншим, проголосила згодом курс на індустріалізацію, об'єктивно призвела до поступового уповільнення темпів розвитку сільського господарства [1382], а відтак, додамо ми, й перекрила внутрішній канал накопичення капіталу для промислового піднесення в ринкових умовах. Іншими словами гасло змички се-

ла з містом не було реалізоване, а тому, як показала Т. І. Малєєва, селянство дедалі більше забезпечувало поточні потреби у промисловій продукції через кустарні промисли [1494]. Важливо зауважити, що це був ще один варіант самостійного вирішення селянами без апеляції до влади такого актуального питання, як аграрне перенаселення та подолання сільського безробіття. Низка розвідок О. В. Десятнікова засвідчує, наскільки об'єктивно потрібною була додаткова робоча сила в аграрному виробництві, що визначалося насамперед розвитком господарств і меншою мірою – підприємництвом [1085–1088].

Непрості стосунки українського селянства з більшовицькою владою в роки непу мали перерости в гострий конфлікт по мірі зростання добробуту окремої частини селянства. Дослідження В. М. Лазуренка доводять, що заможне селянство, яке потерпало від агресивної політики диктатури пролетаріату, знайшло цілу систему запобіжних економічних та політичних заходів [1378–1380]. Одним із засобів захисту прав своєї верстви вони, на думку історика, винайшли достатньо вишуканий і певною мірою ефективний варіант – входження до владних структур, роль в яких автор показав у низці статей [1319; 1381]. До того ж, наскільки це можна судити за розвідками В. Є. Паскаленка, заможне селянство фактично виступало у більшості випадків й фундатором кооперативних об'єднань [1642; 1643]. Причиною тому, на думку О. О. Сушко, є організаційно-виробничі ознаки підприємницького типу непівського селянського господарства [1880; 1881]. Іншими словами, «співвідношення валового доходу та його товарної частини свідчить про формування фермерського типу в українському селі» [1880, с.129]. У зв'язку з цим певним феноменом було існування безпосівних господарств, природу яких ставив собі за мету виявити Ю. А. Святець [1784–1785]. Застосування методів багатовимірної статистичного аналізу до матеріалів вибіркового селянського перепису дозволило з'ясувати, що причиною безпосівності були не тільки брак засобів виробництва (безземельність, відсутність робочої сили, тягла чи реманенту) чи стихійне лихо, а й інтенсивне тваринництво, торгівельні або кустарні промисли, сторонні заробітки в наймах чи участь у громадсько-політичному житті, і вкрай рідко – лихварство [1771; 1802].

Одним із ключових питань, що вивчають історики у новому тисячолітті, – формування та модифікація ментальності селянства. Досліджуючи цю проблематику Г. М. Георгізов вважає, що неп та його методи сформували новий господарчий механізм, який став результатом «переходу від бюрократичного централізованого управління сільським господарством до економічного управління – через ціни, кредит, грошовий обіг, до роботи на ринок, до використання господарського розрахунку» [995, с. 41]. Здійснивши історіографічний аналіз теми автор дійшов висновку, що «в типології та системних кластерах ментального поля, що контролювалися комуністичними ідеологами у період непу, був започаткований синтез традиційних, національних і соціальних форм та новітніх, модерних, революційних, пролетарсько-комюотарних форм ідеологічного, доктринального взаємовпливу» [995, с. 42]. Іншими словами, історик наголошував на тому, що реалії життя не могли не позначитися на соціальній свідомості хліборобів. Аспекти відображення щоденності селян в листах до періодичних видань («*Крестьянская газета*», «*Радянський селянин*») вивчали Г. Т. Капустян [1213], Ю. А. Святець [1790; 1793] та ін. Аналіз селянської епістолярії засвідчує, що більшовицька пропаганда достатньо легко проникала у селянське середовище, в якому поряд із порядними трударями завжди було місце й для представників асоціальної верстви (нероб та алкоголіків), які, спекулюючи на своїх злиднях, користувалися державним захистом і пільгами, а також радо брали участь у різних експропріаціях та протестах проти заможних односельчан.

Окрім наративних, непівський період створив колосальний масив статистичних даних про селянські господарства, до яких історики зазвичай звертаються епізодично [1788; 1803]. А між тим ці матеріали можуть дати важливі знання як щодо регіональних особливостей селянського господарювання у 1920-х рр. в радянській Україні [1782; 1797], так і визначення соціально-економічних, природних та інших чинників, що впливали на напрями та темпи розвитку аграрного виробництва [1801], та й зрештою поглянути на сутність нової економічної політики [1773].

За роки державної незалежності українська історична наука здійснила помітний поворот у напрямі розширення проблематики досліджень аграрної історії років нової економічної політики і в цілому першої чверті ХХ ст. Серед ключових аспектів, що вивчалися, слід назвати такі як політична сутність непу та його періодизація, соціально-економічна та суспільно-політична модернізація України, фінансова система, грошова та податкова реформи, взаємовідносини економічних та позаекономічних важелів керування народним господарством. В аграрній тематиці піднімалися проблеми взаємодії радянської влади та громадських організацій селянства, кооперативного руху та приватної торгівлі, структурних компонентів сільськогосподарського виробництва 20-х рр. ХХ ст., голоду початку непу. Такий екстенсивний розвиток досліджень непівської тематики став можливим завдяки розширенню їх джерельної бази, введенню до наукового обігу нових комплексів архівних джерел, серед яких документи колишніх партійних та радянських архівів, органів державної безпеки, громадських організацій, а також приватних архівів. Розширення доступу до архівних документів, що поступово відбувалося після відмови від однопартійної системи та єдиного дискурсу марксизму-ленінізму, дозволило історикам відійти від суто ілюстративного принципу історіописання. Водночас розширення інформаційної бази досліджень не гарантувало формування узгодженої позиції авторів у оцінках явищ і процесів минулого. На основі одних і тих же документів історики часто доходили протилежних аксіологічних висновків. Причина такого парадоксу, на наш погляд, полягає у природі інформації як міри зміни невизначеності. Недостатня або надлишкова кількість інформації, почерпнутої з історичних джерел, однаково шкідлива, оскільки не гарантує отримання чіткого уявлення про сутність явищ і процесів бо спричиняє неоднозначність оцінок. До того ж багатошаровість структури інформації передбачає використання цього важливого для істориків ресурсу для вивчення різних питань. Значною мірою отримання конструктивного результату залежить від застосовуваних методів, методик та техніки дослідження, а не тільки від наявних даних. У розглянутих в історіографічному розділі творах зазвичай автори обмаль уваги приділяють саме цьому аспек-

кту, оскільки інтуїтивно дотримуються стандартної схеми пошуків та вироблення висновків, що, на їх думку, й відповідає канонам історичної науки. У такому разі інформаційна домінанта дібраних джерел компартійно-радянського періоду зберігає конотації і в такий спосіб обмежує розгортання дослідження в іншому дискурсивному напрямі. Прорив у процесі здобуття знань, перегляд наявних теоретичних доксів можливий за умови не консервації історичної науки, а завдяки залученню до її методологічного апарату інструментарію інших сфер пізнання. Оскільки дискусія стосовно соціально-економічних перспектив непу без волюнтаристського його згортання залишається відкритою, то видається доцільним поставити питання інакше: чи справді нова економічна політика була системою заходів влади, що забезпечували врівноважене повноцінне економічне зростання населення та гарантували соціальну гармонію у суспільстві? Що може правити за критерій такої врівноваженості непу як соціально-економічної системи? На наш погляд, відповідь на такі питання потребує застосування нестандартних для історичної науки методів та технологій.

Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

2.1. Об'єктно-орієнтована парадигма історичного дослідження

Пізнання в історії, як і в інших науках, дуже часто розпочинається з невизначеності та зацікавленості. У філософії «невизначеність» розглядається як гносеологічна категорія, яка у найширшому сенсі означає нерозрізнюваність, неможливість виокремити предмет пізнання з певної уявної різноманітності. При цьому, невизначеність не слід розглядати як брак справжньої (об'єктивної) багатоманітності. У методологічному плані невизначеністю можна назвати ситуацію, в якій формується питання про предмет пізнання в певних поняттях, які мають сенс за даних умов, але одержати ствердну чи заперечну відповідь на це питання в такій ситуації неможливо. У логіці невизначеність зазвичай означає невідомість щодо того, чи дана зв'язка в судженні є ствердною чи заперечною. Мовою теорії ймовірностей невизначеність означає, що за браком спеціальної інформації про систему відомо, що можуть відбутися n різних подій, але за умови, що кожна з них *a priori* рівноймовірні, тобто вони мають однакові шанси відбутися [1891; 1772].

Основними причинами невизначеності можна назвати складність і різноманітність світу, а також обмежені можливості пересічного людського мозку до осягнення такої складності та різноманітності. Історичне пізнання можна уявити як взаємодію двох невизначених об'єктів: з одного боку, історик як дослідник не може знати власних інтелектуальних потенцій, хоча й прагне досягти певної мети, відмінної від мети досліджуваного ним об'єкта, а, з іншого боку, джерело, яке містить *a priori* не визначені структури. Джерела містять структури, оскільки, з позицій теорії інформації, вони як носії інформації покликані забезпечувати комунікацію, тобто донесення смислу повідомлення до реципієнта (респондента). Недарма джерелом за С. О. Шмідтом історики визнають все, що випромінює

(рос. *источает*) історичну інформацію, будь-яке явище, яке може бути використане для пізнання минулого людського суспільства [2046; 1254; 1791].

Для подолання невизначеності історик відповідно до мети дослідження зазвичай прагне окреслити предметний простір своєї діяльності, тобто сукупність об'єктів реального світу з їх зв'язками. Це потрібно для того, щоб подолати складність досліджуваних історичних систем. Об'єктами історичного дослідження виступають системи антропогенного походження в їх еволюції (ідеї, суспільства, цивілізації, культури тощо). Коли ми починаємо аналізувати складну систему, то виявляється, що вона складається з багатьох частин, які взаємодіють між собою в різний спосіб. При цьому, ні самі частини, ні способи їх взаємодії не виявляють жодної схожості. Разом з тим обсяг людської пам'яті жорстко обмежує ту кількість інформації, яку ми спроможні сприйняти, опрацювати та запам'ятати. Проте, організуючи надходження вхідної інформації водночас кількома різними каналами та послідовністю окремих порцій, можна прорвати такий інформаційний затор [2134].

Дж. Берклі в «Трактаті про засади людського знання» писав: «Кажуть, що наші здібності обмежені й самою природою покликані служити задля збереження життя та одержання насолоди від нього, а не для дослідження внутрішньої сутності та будови речей» [832, с. 119]. Як зазначав Д. Г'юм, «хоча спроможність розуму й не безмежна, ми однак можемо сформувати уявлення про всі можливі рівні кількості та якості щонайменше в такий спосіб, який не зважаючи на свою недосконалість, може виявитися придатним для всіх цілей обмірковування та обговорення» [2063, с. 77]. Світ доволі складний для безпосереднього його осягнення, тому «люди розвинули надзвичайно ефективну технологію подолання складності. Ми абстрагуємося від неї. Будучи не спроможними повністю відтворити складний об'єкт, ми просто ігноруємо не надто важливі дрібниці і, в такий спосіб, маємо справу з узагальненою, ідеалізованою моделлю об'єкта» [2155, р. 6]. Виявлення загальних абстракцій та механізмів значно спрощує осягнення складних систем.

Загальновідомо, що в системі серед різних станів, різних повідомлень завжди наявні найважливіші для тривалого існування та добробуту, а отже, для стійкості кожної структури зокрема. Іншими словами, будь-яка жива або функціонуюча система утворює структуру, яку наділяє *ієрархією*. Між структурою та ієрархією, яку створила сама структура, існує інформаційна взаємодія. Така взаємодія дає стійкість, якщо ієрархія «розрізняє» те, що шкодить, і те, що сприяє покращанню структури. Стійкість структури залежить від рівня незнання (невизначеності) щодо структури [1290, с. 30]. Найцікавіші складні системи містять багато різних ієрархій [905, с. 30]. «Той факт, що більшість складних систем мають майже розкладну ієрархічну структуру, є головним чинником, який дозволяє нам зрозуміти, описати й, навіть, «побачити» такі системи та їх частини» [2158, р. 218]. Ієрархічність систем впливає з того, що «всі системи мають підсистеми, і всі системи є частинами більших систем» [2147, р. 66]. Виявлення частин в системі ґрунтується на тому факті, що внутрікомпонентні зв'язки зазвичай сильніші, ніж зв'язок між компонентами. Ця обставина дозволяє «відокремлювати «високочастотні» взаємодії в середині компонентів від «низькочастотної» динаміки взаємодії між компонентами» [2158, р. 217]. А це дозволяє розмежовувати функції між частинами системи й дає можливість відносно ізольовано вивчати кожну частину. Рішення про те, які саме компоненти в даній системі вважати за елементарні, значною мірою залежить від дослідника, який переслідує певну мету. Ще на початку ХХ ст. німецький філософ і теолог Ернст Трельч (1865–1923) писав, що «справжнє діяння талановитого історика – бачення великих конкретних структурних зв'язків» [1901, с. 49]. Практика доводить, що ієрархічні системи складаються з небагатьох типів підсистем, які по-різному скомбіновані та організовані [2158, р. 221], тобто складні системи дуже часто містять однакові структурні частини [905, с. 30].

Всі типи ієрархій можна поділити на дві категорії залежно від способу абстрагування. Наприклад, професор М. П. Ковальський вперше ввів до наукового обігу таку наукову категорію, як структура джерельної бази, яка являє собою «сукупність (систему) джерел різних родів (документальні та оповідні (нарати-

вні)), видів та різновидів, що мають різні рівні достовірності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіаріуші та ін.), нагромадженням акумульованої інформації (суммаріуші, реєстри, регести, кверенди та ін.), інтенсивністю побутування (масові джерела), їх повторюваністю (рідкісні, одиничні пам'ятки та ін.)» [1253, с. 6]. Наведене визначення подане саме з позицій об'єктного підходу. По-перше, в ньому відзначена ієрархічність джерельної бази як інформаційної системи (роди, види та різновиди). Таке розбиття дає структурну ієрархію типу «бути частиною» (англ. *part of*). По-друге, зафіксовано й інший спосіб розбиття сукупності джерел – поняття «оригінал» узагальнює властивості, притаманні всім оригіналам, незалежно від роду, виду чи різновиду історичного джерела. Водночас кваліфікація «оригінал» дуже чітко відокремлює історичні джерела від категорій, які історики називають «копіями» або «списками». Такий тип ієрархії визначається як «бути чимось» (англ. *is a*). Ієрархії першого типу називають *структурами об'єктів*, а ієрархії другого типу – *структурами класів*. Структури класів та об'єктів певної системи називають її *архітектурою*. Визнання таких ієрархій дозволяє, зокрема, розрізняти масові та агреговані (зведені) джерела, оскільки перші утворюють структури класів, а другі – структури об'єктів. Кваліфікація джерела як масового означає, що воно належить до певної множини, тобто є складовою частиною відповідного класу. Агреговане джерело завжди конкретне, оскільки утворене як узагальнення даних масових джерел. Наприклад, у матеріалах перепису населення опитувальні аркуші в сукупності називають масовими джерелами. Окремий аркуш з усієї сукупності постає як елемент класу (об'єкт). Статистична збірка, сформована на основі такого комплексу опитувальних аркушів, вже не може виступати як масове джерело, оскільки зазвичай воно не має собі аналогів. Тобто вона є об'єктною структурою.

Розглянутий приклад свідчить про те, що систему можна подати у канонічному вигляді з допомогою двох ортогональних її ієрархій – класів та об'єктів. Кожна ієрархія будучи багаторівневою містить класи та об'єкти, які складаються з простіших елементів. Об'єкти одного рівня мають чітко виражені зв'язки.

Вибір елементарного рівня класу чи об'єкта залежить від мети та завдань дослідника. Структури класів та об'єктів не незалежні. Кожен елемент структури об'єктів репрезентує специфічний екземпляр (примірник) певного класу. Зрозуміло, що об'єктів у системі значно більше, ніж класів. Знання структури класів дозволяє позбутися обов'язкової необхідності повторювати одні й ті ж відомості для кожного екземпляра класу. Структура класу дозволяє розміщувати в ній загальні властивості екземплярів [905, с. 31].

Об'єктна структура відображає схему взаємодії об'єктів між собою, яка відбувається за допомогою відповідних механізмів взаємодії. Наприклад, такі об'єкти, як селянські господарства, мають різні механізми взаємодії (наймання робітників, оренда землі, супруга тощо). Документи також «взаємодіють» між собою, оскільки одні породжують собою інші – з первинних формуються вторинні, копії або агрегати. Це дозволяє розглядаючи кожен об'єкт певного типу як окремий, вважаючи, якщо його поведінка буде схожою на поведінку інших об'єктів того ж типу (масове явище). Наприклад, абстракція «рослинницька спеціалізація» селянського господарства означає, що в даному типовому регіоні як об'єкт вивчення навмання можна обрати одне з них. На такій ідеї ґрунтується вибіркового метод дослідження явищ та процесів. Щоправда, поодинокі об'єкти, навіть будучи репрезентативними, не завжди можна визнати за типові. Класифікуючи об'єкти за групами родинних абстракцій можна достатньо чітко відокремити загальні та унікальні властивості різних об'єктів, що й надає властиву їм складність [2096, р. 80]. Отже, визнання певного джерела як унікального, означає, що воно не потрапило до жодної з наявних класифікацій в силу наявності таких особливих його властивостей, яких бракує решті джерел. Унікальність властивостей документа часто-густо зумовлена не тією інформацією, заради якої він з'явився, а завдяки так званій інформації на документі, якою він «обріс» під час свого функціонування (ремарки, печатки, екслібриси, штампи, автографи, дарчі надписи тощо). З іншого боку, типовою є ситуація, коли невдало обрані абстракції, внаслідок чого історик наражається на невизначеність щодо того, до якої з двох абстракцій дане джерело подібніше. Наприклад, до

якої типо-видової категорії віднести електронну копію актового документа – архівну чи опубліковану? Такий документ водночас постає і як архівний (зберігається в електронному фонді), і як опублікований (доступний через Інтернет або компакт-диск).

Виявлення в системі об'єктів, на відміну від традиційних способів декомпозиції, означає, що історик як дослідник приділяє особливу увагу *агентам* (дійовим особам), які мають власну поведінку, а отже постають або як об'єкти, або як суб'єкти дії. Зазвичай же історик концентрує увагу на черзі подій, що відбулися, тобто окремий елемент досліджуваної системи виконує лише окремий з етапів загального процесу. Такі два підходи є ортогональні один одному, а отже, неможливо подати (відтворити) складну систему водночас обома способами [905, с. 33].

Об'єктно-орієнтована декомпозиція означає, що система аналізується на основі приналежності її елементів до певних абстракцій відповідної проблемної ділянки. Коли розглядають світ з об'єктно-орієнтованих позицій, то об'єкти як абстракції реального світу репрезентують собою окремі насичені зв'язні інформаційні одиниці [905, с. 37]. З позицій рецепції людини об'єктом може виступати осяжний та/або видимий предмет, або дещо, сприйняте мисленням, або те, на що спрямована думка чи дія [905, с. 92]. *Об'єкт* являє собою конкретний розпізнаваний предмет, одиницю або сутність (реальну чи абстрактну), яка має чітко визначене функціональне призначення в даній предметній ділянці [2158, р. 132]. Тобто об'єкт моделює частину (фрагмент) дійсності і в такий спосіб існує в часі та просторі [905, с. 92].

Об'єкт характеризується станом, поведінкою та ідентичністю. Стан об'єкта визначають через перелік (зазвичай статичний) його властивостей та поточні (зазвичай динамічні) значення кожної з цих властивостей. До *властивостей* об'єкта належать притаманні йому або набуті ним характеристики, риси, якості або здібності, які роблять даний об'єкт особливим (унікальним). Перелік властивостей є порівняно статичним, оскільки саме вони складають незмінну основу (кістяк) об'єкта. Лише в міру здобуття нових знань концептуальна картина світу може змінитися і в світлі нової парадигми склад властивостей об'єкта мо-

же змінитися. Всі властивості мають відповідні значення, які можуть бути кількісними, якісними або комунікативними (посиланнями на інші об'єкти). Наприклад, така характеристика, як достовірність джерела, може бути виражена величиною накладу (кількістю), несуперечливістю викладених фактів (якісно), або підтвердженням даних в джерелах інших видів чи різновидів та результати досліджень (посилання на інші об'єкти).

Наявність динамічної компоненти властивостей, яка відображає внутрішній стан об'єкта залежно від подій та часу актуалізує його історію. Об'єкти не існують ізольовано, а взаємодіють з іншими. Те, як об'єкт діє та реагує на інші об'єкти, тобто діяльність, яку можна спостерігати та перевіряти, визначають як поведінку об'єкта. *Поведінка* виражається в термінах стану об'єкта та передачі повідомлення. Вплив одного об'єкта на інший з метою викликати відповідну реакцію називають *операцією*. Власне, історичне джерело викликає відповідну реакцію історика, інакше воно не було б історичним або не буде джерелом інформації для історика. Тобто в даному ракурсі поняття повідомлення та операція можна розглядати як синоніми. Операції, які виконують над даним об'єктом, називають *методами* та їх включають до визначення класу об'єкта. Поведінка об'єкта визначається виконуваними над ним операціями та його станом. Водночас стан об'єкта постає як сумарний результат його поведінки [905, с. 96–97].

Ідентичність визначається як властивість об'єкта, яка відрізняє його від усіх інших об'єктів [2116, р. 406]. Ця властивість означає, що не можна ототожнювати ім'я об'єкта із самим об'єктом.

Об'єктно-орієнтована парадигма ґрунтується на понятті (абстракції) *об'єктної моделі*, яке синтезує в собі чотири головних та три додаткових принципи. Головними називають ті з них, без яких модель не можна визнати об'єктною: абстрагування, інкапсуляція, модульність, ієрархічність [905, с. 43]. Додаткові принципи уточнюють природу об'єкта в дослідженні (типізація, паралелізм, стійкість). Названі принципи визначають об'єктно-орієнтований світогляд. Отже, *об'єктно-орієнтований аналіз* – це методологія, за якої вимоги до системи сприймаються з позицій структур класів та об'єктів, виявлених у предметній

сфері, тобто спрямований на моделювання реальної дійсності на основі об'єктно-орієнтованого світогляду.

Спрощений опис або викладення системи, за якого одні властивості та деталі виокремлюють, а іншими ігнорують, називають *абстракцією* [2155, р. 10]. Дж. Берклі писав, що «розум вилучає зі складної або складеної ідеї ... все те, що властиве кожному з них [об'єктів – Ю. С.], зберігаючи лише те, що є загальним для всіх, і в такий спосіб утворює абстрактну ідею, яка однаково властива всім окремим, цілком абстрагуючись та відтинаючи всі ті обставини й відмінності, які можуть визначити деяке її окремішне існування» [832, с. 122]. Д. Г'юм зазначав, що «всі абстрактні ідеї насправді ніщо інше, як ідеї окремішні, які розглядаються з відомої позиції; але, будучи приєднані до загальних термінів, вони можуть подавати значну різноманітність й охопити такі об'єкти, які схожі в одних деталях, в інших же цілком відмінні один від одного» [2063, с. 94]. Абстрагування має прояв у висвітленні схожості між певними об'єктами, ситуаціями або процесами реального світу, і в ухваленні рішень на основі цих схожостей, тимчасово нехтуючи наявними відмінностями [2096, р. 83]. Абстракція виокремлює істотні характеристики певного об'єкта, які відрізняють його від усіх інших видів об'єктів і, таким чином, чітко визначає його концептуальні межі з позицій спостерігача [905, с. 55]. Абстрагування концентрує увагу на зовнішніх особливостях об'єкта і дозволяє відокремити найсуттєвіші особливості поведінки від несуттєвих. Такий розподіл сенсу та реалізації називають *бар'єром абстракції*, який ґрунтується на засадах *мінімізації зв'язків*, за якого інтерфейс об'єкта містить лише істотні аспекти поведінки і нічого більше [2080, р. 132]. Добір адекватного набору абстракцій для заданої предметної сфери постає як головне завдання об'єктно-орієнтованого підходу. З іншого боку, абстракція має так охоплювати поведінку об'єкта, щоб вона не привносила несподіванок або побічних ефектів, які лежать поза межами застосування об'єкта. Така вимога відображає *принцип поміркованості* («найменшого здивування» за Г. Бучем).

Обрані абстракції важливі для історика тим, що вони сприймаються як елементарні компоненти складної і складеної системи. Тобто абстрагування спря-

моване на спостережену поведінку об'єкта. Водночас такі об'єкти, згідно з об'єктно-орієнтованою парадигмою, мають внутрішній устрій, прихований від більшості користувачів та клієнтів. *Клієнтом* називають будь-який об'єкт, що використовує ресурси іншого об'єкта (*сервера*) [2132, р. 8]. При цьому, жодна частина системи не повинна залежати від внутрішнього устрою будь-якої іншої частини [2114, р. 9]. Тобто слід усвідомлювати, що в складній системі завжди наявна прихована інформація, яка маскує усі внутрішні деталі, що не впливають на її зовнішню поведінку. Зазвичай прихована і внутрішня структура і реалізація методів. У такий спосіб визначаються чіткі межі між різними абстракціями. «Поняття роду, закону, тотальності – справді дуже різні утворення, проте всі вони пов'язані із завданням абстракції, з допомогою якої подумки та мовно стає осяжною вся невичерпна багатоманітність дійсності. Залежно від спрямування абстракції в різних галузях розрізняються й утворені в них поняття» [1901, с. 34].

Процес відокремлення один від одного елементів об'єкта, які визначають його устрій та поведінку називають *інкапсуляцією* (обмеженням доступу) [905, с. 63]. Поміркована інкапсуляція локалізує ті особливості системи, які можна змінити. Важливою перевагою обмеження доступу називають можливість внесення змін в об'єкт без зміни інших об'єктів системи [905, с. 66]. Отже, абстракція діє тільки спільно з інкапсуляцією [2126, р. 19].

На рівні структури класів інкапсуляція передбачає наявність двох обов'язкових складників – інтерфейсу та реалізації. *Інтерфейс* відображає поведінку об'єкта шляхом опису абстракції поведінки всіх об'єктів даного класу. *Реалізація* описує уявлення про абстракцію та механізми досягнення певної поведінки об'єкта. Тобто інтерфейсна частина відповідає за взаємодію даного об'єкта з будь-яким іншим, а реалізація приховує від інших об'єктів ті подробиці, які не стосуються процесу взаємодії об'єктів [905, с. 62]. Зрозуміло, що приховування інформації – явище відносне, оскільки те, що приховане на одному рівні абстракції, «проступає» на іншому, «бо немає нічого прихованого, щоб не виявилось, й таємного, про щоб не довідалися» (Мат. 10:26; Лук. 8:17, 12:2; Мар. 4:22).

Вибір рівня абстракції визначається метою та завданнями аналізу, а також певною майстерністю дослідника [905, с. 66].

Особливості системи, які підлягають змінам, зазвичай приховані в окремих модулях. Як міжмодульні використовуються тільки такі елементи, ймовірність яких дуже мала [2142, р. 241]. Тобто, при аналізі системи для забезпечення інкапсуляції виокремлюють модулі, які об'єднують логічно пов'язані між собою абстракції та мінімізують взаємні зв'язки між модулями. Наприклад, основними галузями сільського господарства є рослинництво та тваринництво. Це – дві абстракції, які логічно пов'язані між собою формою господарювання і які репрезентують два «малозалежні» модулі системи «селянське господарство». *Модульність* – це властивість системи, яка була розкладена на внутрішньо зв'язані, але слабо пов'язані між собою модулі [905, с. 69]. «Так, культуру Відродження він (історик. – Ю.С.) розчленовує на культурні та політичні компоненти та досліджує кожен такий компонент як частинну індивідуальність, яку він повинен щоразу осягати в її істотному, більше або менше наближеному відношенні певного характеру до тотальності або індивідуальності в цілому» [1891, с. 33]. Тобто, об'єкт логічно визначає межі певної абстракції, а інкапсуляція та модульність роблять їх фізично непорушними [905, с. 69].

Виявлення класів та об'єктів, з одного боку, та побудова модульної структури, з іншого, – це *незалежні дії*. Процес виокремлення класів та об'єктів складає частину процесу *логічного* проектування системи, а поділ на модулі – етап *фізичного* проектування [905, с. 70].

Кількість абстракцій в системі достатньо велика для того, щоб можна було їх усі (за)пам'ятити або оперувати ними водночас. Інкапсуляція почасти дозволяє подолати таке утруднення, приховуючи будову абстракцій. Модульність допомагає об'єднувати логічно пов'язані абстракції в групи, а це сприяє зменшенню невизначеності щодо системи. Але істотного покращання умов для осягнення складних систем можна досягти шляхом виявлення (або побудування) ієрархічної структури абстракцій, оскільки *ієрархія* – це упорядкування абстракцій за логічними рівнями. Основними видами ієрархічних структур складних

систем постають структура класів (ієрархія «*is a*») та структура об'єктів (ієрархія «*part of*»). «Окремі періоди та історію окремих міст ми об'єднували в історію грецького народу, а її разом з іншими великими культурними сферами подальшого часу – в ціле західної культури» [1901, с. 48].

Принципи абстрагування, інкапсуляції та ієрархії певною мірою суперечать один одному. Усвідомлення істориком наявності такого конфлікту дає розуміння того, як через ієрархію може порушуватися інкапсуляція. Особливо це важливо при пошуку потрібних історичних джерел або потрібної інформації, яку можна почерпнути з таких джерел, які безпосередньо не стосуються відповідного об'єкта дослідження. Це стає можливим завдяки тому, що важливим елементом об'єктно-орієнтованих систем й основним видом ієрархії «*is a*» (структури класів) постає *успадкування* – такі стосунки між класами, коли певний з них запозичує структуру та функціональну частину одного або кількох інших класів (відповідне одиничне та множинне успадкування). Тобто успадкування формує таку ієрархію абстракцій, в якій підкласи успадковують будову одного або кількох суперкласів. Наприклад, підкласи тваринництва та рослинництва успадковують будову суперкласу «селянське господарство», оскільки названі напрями спеціалізації стосуються однієї й тієї ж сукупності об'єктів. Отже, у спадковій ієрархії спільна частина структури поведінки зосереджена у найбільш загальному суперкласі. У такому ракурсі наслідування постає як ієрархія «*узагальнення – спеціалізація*». Відношення «*part of*» вводить ієрархію *агрегації*, яка дозволяє фізично згрупувати логічно пов'язані структури, тоді як наслідування копіює ці загальні групи в різні абстракції [905, с. 76].

Визначення загальних властивостей об'єктів при об'єктно-орієнтованому аналізі допомагає знайти спільні ключові абстракції та механізми, що полегшує реконструкцію архітектури системи [905, с. 147]. Це є процес класифікації. Невід'ємними складниками класифікації постають відкриття та винахід. З допомогою *відкриття* дослідник розпізнає ключові поняття та механізми, які формують словник предметної сфери. *Винахід* дозволяє конструювати узагальнені поняття, а також нові механізми, які визначають правила взаємодії об'єктів. Кла-

сифікуючи, дослідник об'єднує в одну групу такі об'єкти, які мають однакову будову та однакову поведінку [905, с. 147–148]. Цікаво, що С. О. Шмідт ще в 1985 р. підходив до класифікації саме з об'єктно-орієнтованих позицій. У статті «О классификации исторических источников», опублікованій у XVI-му випуску відомого збірника «Вспомогательные исторические дисциплины», С. О. Шмідт зазначив, що «класифікація є упорядкованою системою об'єктів будь-якої ділянки знань і складає сукупність поділів обсягу поняття на класи і підкласи», наголошуючи на «можливості декількох варіантів моделей загальних класифікацій всіх історичних джерел» [2047, с. 4; 1254, с. 73].

Поміркована класифікація – це засіб упорядкування знань. «Класифікація є важливим засобом організації пізнавальної діяльності, необхідною попередньою ланкою для синтезу» [2047, с. 34]. Невід'ємним завданням науки є побудова змістовної класифікації спостережених об'єктів або ситуацій. Така класифікація істотно полегшує розуміння основної проблеми й подальший розвиток наукової теорії [2133, р. 332]. Класифікація пов'язана з багатьма аспектами об'єктно-орієнтованої методології. Вона допомагає визначити ієрархії узагальнення, спеціалізації та агрегації. Знаючи форми взаємодії об'єктів можна запропонувати механізми реалізації дослідницького проекту. Класифікація дозволяє слушно визначити модульну структуру. Об'єкт можна розташувати в одному або різних модулях залежно від рівня їх схожості. Мірами схожості виступають зачеплення та зв'язність.

Поміркована класифікація постає як послідовний, ітеративний процес. Спочатку проблема вирішується *ad hoc* для кожного окремого випадку дослідження. В міру нагромадження досвіду деякі рішення виявляються вдалішими за інші. Саме такі з них вивчають систематично. Це дозволяє розвивати моделі, розробляти теорію, узагальнюючи знайдене рішення. Це в свою чергу підносить практику на вищий шабель і дозволяє братися за складніше завдання, до якого знову підходять *ad hoc* [2156, с. 143]. У цьому ключі показовими можуть бути спостереження С. О. Шмідта, згідно з якими «в історичній науці найбільш поширені різні варіанти допоміжних або примітивних класифікацій. Історик ро-

зподіляє досліджувані ним джерела за певними класами і ознаки, за якими відбувається поділ обсягу поняття, можуть бути цілком різними» [2048, с. 34], а «первісний варіант типологічної класифікації історичних джерел, точніше сказати джерел історичного походження, має гіпотетичний характер, потребує перевірки на довговічність і уточнення» [2047, с. 23]. «Подібна прикладна систематизація цих джерел (історичного походження) за їх зовнішніми ознаками розрахована на учбові цілі, музеєзнавчу і краєзнавчу практику, призначено не для поглибленого вивчення історичних джерел і інформації, що в них наявна, а для виявлення початкового поділу пам'яток на класи і може, в кращому випадку, розглядатись як одна з передумов «суттєвої» класифікації історичних джерел, якою покликане займатися вже не прикладне, а теоретичне джерелознавство» [1254, с. 72–73; 2046, с. 12–13]. Тобто, історик загальновідомим методом «спроб та помилок» шукає (прагне) оптимальної гомеостатичної стратегії, навчаючись на власному досвіді, коригуючи свої кроки, посилюючи свої пізнавальні можливості [2061, с. 337–338; 1792, с. 302].

Історично відомі три підходи до класифікації: класична категоризація, концептуальна кластеризація та теорія прототипів [2160, р. 16].

Класична категоризація передбачає, що «всі речі, яким притаманна дана властивість або сукупність властивостей, формує певну категорію. Причому наявність таких властивостей постає як необхідна достатня умова, яка визначає категорію» [2121, р. 161]. При класичному підході за критерій схожості об'єктів використовують родинність їх властивостей. Зокрема, об'єкти можна розподіляти на неперетинні множини залежно від наявності чи браку певної ознаки. «Найкращими є такі набори властивостей, елементи яких мало взаємодіють між собою» [2135, р. 199]. При цьому, властивості не обов'язково повинні бути вимірювані. Як властивість можна використовувати спостережену поведінку.

Абсолютного критерію класифікації не існує. Водночас не можна стверджувати, що певна схема класифікації краще за інші відображає структуру та порядок речей у природі. Окрема класифікація може бути важливішою за інші

лише відповідно до мети історичного дослідження, а не тому, що вона адекватніше відображає реальність [2168, р. 293].

Головна вада *класичної категоризації* в тому, що природні категорії зазвичай нечітко відокремлені одна від одної. Дуже важко визначити властивості природної категорії так, щоб не було винятків [2117, р. XX]. «Особливі труднощі виникають при класифікації складних об'єктів, що розвиваються, де іноді не можливо провести чіткі грані між класами» [2048, с. 34].

Більш сучасним варіантом класичного підходу постає *концептуальна кластеризація*, яка виникла зі спроб формального подання знань. Ідея підходу полягає в тому, що спочатку формуються концептуальні описи класів (кластерів об'єктів), а потім відповідно до цих описів класифікуються сутності [2163, р. 44]. Концептуальну кластеризацію пов'язують з теорією нечітких множин, в якій об'єкт може належати до кількох категорій водночас із різним рівнем точності. Концептуальна кластеризація подає абсолютні судження на основі найкращої згоди.

Існують деякі абстракції, які не мають ні чітких властивостей, ні чіткого визначення. За таких умов клас визначається одним об'єктом – прототипом, а новий об'єкт можна зарахувати до класу в разі, якщо він наділений істотною схожістю з прототипом. Такий підхід одержав назву *теорії прототипів*. Властивості, які визначаються при взаємодії з об'єктом (властивості взаємодії), постають як головні при визначенні родинної схожості [2120, р. 122].

На практиці намагаються ідентифікувати класи та об'єкти за властивостями, важливими в даному дослідженні, тобто роблять спробу виокремити та дібрати структури й типи поведінки за допомогою словника предметної сфери. Якщо в такий спосіб не вдається побудувати задовільної структури класів, то вдаються до концептуальної кластеризації. В цьому разі головну увагу приділяють поведінці об'єктів під час їх взаємодії. Нарешті, роблять спробу виокремити прототипи й асоціювати з ними відповідні об'єкти [905, с. 155–156]. Ці три способи класифікації складають теоретичну основу об'єктно-орієнтованого аналізу, які можна використовувати при реконструкції складної системи.

Точну характеристику властивостей, в т. ч. структуру та поведінку, що стосуються певної сукупності об'єктів, визначають як *тип* [2175, р. 442]. *Типізація* – це спосіб запобігти використанню об'єктів одного класу замість об'єктів іншого класу, або принаймні керувати таким користуванням [905, с. 77]. Зрозуміло, що перетворень типу слід уникати, оскільки це призводить до порушення обраної системи абстракцій [905, с. 81]. Узгодження типів посідає в процесі типізації провідне місце. Прикладна сфера обумовлює правила та обмеження на використання та сполучення абстракцій [905, с. 77].

Об'єкт як абстракція реального світу може водночас репрезентувати абстракцію процесу (окремий потік управління). Такий об'єкт називають *активним*. Для систем, побудованих на об'єктно-орієнтованих засадах, світ може бути поданий як сукупність взаємодіючих об'єктів частина з яких активні. Властивість, за якою розрізняються активні об'єкти від пасивних, називають *паралелізмом*. Паралелізм головну увагу приділяє абстрагуванню та синхронізації процесів, тобто синхронізації стосунків активних об'єктів між собою та з рештою об'єктів, що діють послідовно. В цьому питанні поєднуються абстракція, інкапсуляція та паралелізм. Провідною проблемою в паралельних системах постає забезпечення заходів по запобіганню руйнуванню об'єкта внаслідок дії на нього кількох процесів [905, с. 85].

В об'єктно-орієнтованій системі окремі процеси мають тимчасовий характер, інші ж тривають протягом усієї її діяльності. Так само й об'єкти, з яких складається система, характеризуються різною тривалістю життя. Здатність об'єкта існувати в часі довше, ніж процес, який його породив, та/або в просторі, змінюючи свою первісну адресу, називають *стійкістю* [905, с. 86].

У процесі об'єктно-орієнтованого аналізу дослідник моделює проблему, *відкриваючи* класи та об'єкти, які складають словник предметної сфери. При об'єктно-орієнтованому синтезі *винаходять* абстракції та механізми, які забезпечують поведінку моделі. Різні вчені пропонують різні джерела класів та об'єктів, які узгоджуються з вимогами предметної сфери. Такі підходи здебільшого ґрунтуються на класичній категоризації.

Класичні підходи об'єктно-орієнтованого аналізу зосереджують увагу на осяжних елементах предметної сфери. Інший підхід, який нагадує концептуальну кластеризацію, концентрує увагу на динамічній поведінці як на першоджерелі класів та об'єктів, тобто на групах об'єктів, які демонструють схожу поведінку [905, с. 157].

Наприклад, Р. Вірфс-Брок за основу класифікації пропонує поняття відповідальності об'єкта як спосіб виразити мету та місце його в системі. Іншими словами, відповідальність – це знання та навички, сукупність усіх послуг, які об'єкт може надавати за всіма своїми контрактами. А це означає, що в одну групу об'єднуються об'єкти зі схожою відповідальністю, а ієрархію класів будують так, що кожен підклас, виконуючи обов'язки суперкласу, водночас додає свої послуги [2172, з. 61].

К. Рубін та А. Голдберг запропонували ідентифікувати класи та об'єкти на основі аналізу функцій системи. *Функція* визначається ними як довільна достеменно бачена зовні та дотична до справи поведінка системи [905, с. 158]. Зіставляючи форми поведінки з частинами системи з'ясовують, яка з частин спричинила таку поведінку, а які лише брали участь у ній. Ініціатори та учасники, що відіграють провідні ролі, визначають як об'єкти і роблять відповідальними за ці ролі [2149, р. 48].

Дуже часто у пошуках корисних та справді дієвих ідей доречно проаналізувати саму предметну сферу. Це дозволяє виявити ключові абстракції, які виявилися корисними в подібних системах. Ідею *аналізу предметної сфери* уперше запропонував Нейборс [905, с. 158]. Його визначають як спосіб виокремлення таких операцій, об'єктів та зв'язків, які експерти даної предметної галузі визнають за найважливіші [2083, р. 153]. Дж. Мур та С. Байлін визначили такі етапи аналізу предметної сфери: 1) побудова концептуальної моделі предметної сфери за участю експертів; 2) вивчення систем, наявних у даній галузі, та подання результатів у стандартному вигляді; 3) виявлення схожості та відмінностей між системами за участю експертів; 4) уточнення загальної моделі для адаптування до потреб конкретної системи [2083, р. 2].

Ще один з об'єктно-орієнтованих методів називають *аналізом абстракцій*. Він ґрунтується на ідентифікації основних сутностей, які за своєю природою подібні до основних перетворень у структурному перетворенні. В структурному аналізі вхідні та вихідні дані вивчають доти, доки не досягають вищого рівня абстракції. При аналізі абстракцій дослідник, окрім цього, вивчає основне перетворення для того, щоб визначити, які процеси та абстракції подають найкращу абстракцію системи. Щоправда, для практичного використання аналіз абстракцій надто складний [905, с. 161].

Проведений аналіз сутності об'єктно-орієнтованої методології дозволяє дійти важливого висновку. Зазвичай в історичній науці протиставляють один одному проблемно- та джерело-орієнтований підходи. Представники першого напряму відправним пунктом дослідження беруть ідею (концепцію), якій підпорядковані пошуки релевантної інформації. Внаслідок цього історичні джерела хоча й важливі для такого дослідження, але не мають вирішального значення, оскільки для узагальнюючих конструкцій поодинокі факти не суть важливі. Прибічники джерельно-позитивістського напряму, ґрунтуючись винятково на документальних фактах, зазвичай займаються реконструюванням послідовності подій з конкретними персонажами, місцевостями тощо. Тобто в такому разі ідея ніби підпорядкована емпіричному матеріалу і висновки цілком залежні від інформаційного потенціалу джерельної бази, якою оперує історик. Недоліки обох підходів очевидні. У нашому дослідженні об'єктно-орієнтований підхід має ключове значення, оскільки спрямований на виявлення класів об'єктів різних ієрархій. У такий спосіб у дисертації запропонована концепція класифікації історичних джерел, на основі яких здійснене дане дослідження. Об'єктно-орієнтована методологія забезпечила добір комплексу методів для аналізу масових статистичних джерел (матеріалів щорічних весняних вибіркового переписів селянських господарств), а також побудову динамічної аграрної типології (районування) округів УСРР та виявлення латентних чинників, що визначали розвиток українського селянського господарства протягом 20-х рр. ХХ ст. Так само об'єктно-орієнтований підхід забезпечив створення географічної інформаційної системи, що синтезує можливості бази статистичних даних та просторово-розподіленої (картографічної) інформації.

2.2. Геоінформаційні аспекти історичного дослідження

Історичні процеси відбуваються не лише в часовому аспекті, а й у просторовому вимірі, оскільки всі історичні об'єкти мають певну географічну локалізацію. Тому історичне дослідження певною мірою спирається на просторові моделі, пов'язані з технологічними можливостями візуалізації системи координат, де відбувалися історичні події. Такі моделі дозволяють достатньо ефективно вирішувати як макро- (континент, країна), так і мікророзв'язання (регіон, територія, поселення). Основою просторових історичних даних зазвичай є мапа, яку в широкому розумінні визначають як математично визначене, зменшене, генералізоване зображення (модель) поверхні Землі, планет, або зоряного неба, що подає розташовані або спроектовані на поверхню об'єкти в обраній системі умовних знаків та позначень [2025, с. 8–9]. Просторовий складник в історичних дослідженнях тісно пов'язаний з географією, а отже, стверджує В. М. Владимиров, застосування просторово-географічного аналізу в історії диктує не лише використання даних іншої науки, а й перенесення відповідних методик та технік обробки цих даних в історичну науку [938, с. 40].

Аналіз вітчизняної історіографії дозволяє дійти висновку, що на сьогодні не існує теоретичних розробок, пов'язаних з історичним комп'ютерним картографуванням як засобом історичного дослідження. У зв'язку з цим постають актуальні питання й практичного застосування геоінформаційних систем в історичних дослідженнях. Історичне комп'ютерне картографування забезпечує проектування динамічної мапи-основи, на базі якої здійснюються подальші дослідження історичних об'єктів та процесів. В ході та в результаті застосування комп'ютерних технологій фактично створюється технотронне історичне джерело в результаті синтезу даних історичної географії, соціально-економічної, політичної історії, історичної демографії, історичної метрології та інших спеціальних дисциплін. Розглядаючи історичну картографію як спеціальну історичну дисципліну і як розділ загальної картографії, предмет її

дослідження можна визначити в широкому розумінні як систему досягнення конкретного простору історичних явищ, процесів та його зміни в часі [1010, с. 33–34]. У вузькому розумінні історична картографія покликана виявити закономірності перенесення просторових аспектів історичного процесу на мапу [938, с. 50]. Така бінарність пояснюється тим, що картографічний метод дослідження тісно поєднаний з картографічним методом відображення, мета якого полягає в перенесення реальної дійсності на мапу [1217, с. 319]. А структурний характер історичного простору має вираження у змістовному співвідношенні простору з конкретною історичною системою [800, с. 70–71], тобто з об'єктивним уявленням про світ, про сутність процесів.

Нагромадження інформації з розвитком науки дедалі робить паперову мапу незручним носієм внаслідок прагнення відобразити на ній значну кількість даних та змодельовати події залежно від часових та інших характеристик. Виходом з ситуації нерозв'язуваної в термінах старої мови задачі стало тематичне комп'ютерне картографування, техніка та методика просторового аналізу якого сформували новий інструмент пізнання на стику історії, географії та інформатики – геоінформаційні системи.

Нині існує чимало визначень географічних інформаційних систем (ГІС). Незважаючи на всю розмаїтість визначень, можна назвати загальні ознаки: 1) це *інформаційна система*, тобто система обробки даних, яка має засоби нагромадження, зберігання, оновлення, пошуку та подання даних; 2) це *автоматизована система*, тобто система, яка передбачає використання людиною комп'ютера на всіх стадіях обробки інформації; 3) це система, яка спроможна обробляти *просторову* (просторово-розподілену, просторово-скоординовану) інформацію [1763, с. 8].

Характерною рисою є наявність у складі ГІС модуля специфічних методів аналізу просторових даних, які в комплексі з засобами введення, зберігання, маніпулювання, подання просторово-скоординованої інформації і складають основу технологій геоінформаційних систем [1763, с. 8]. Головну відмінність ГІС-технологій від технологій автоматизованого картографування та систем автоматизованого проектування вбачають у наявності специфічних методів

аналізу з використанням як просторових, так і непросторових атрибутів, що надають можливість генерувати нові знання [1816, с. 19].

Геоінформаційна система, як і будь-яка інша комп'ютерна система, складається з чотирьох основних структурних компонентів: апаратного забезпечення (комплексу технічних засобів); системи програмного забезпечення; інформаційного блока; інтелектуальної підтримки. До складу *комплексу технічних засобів* входять електронно-обчислювальна машина та периферійні пристрої, що забезпечують введення (цифрування) та виведення інформації, – дигитайзери, сканери, принтери, плотери. *Система програмного забезпечення* охоплює собою такі підсистеми, як операційна система, система управління базами даних, системи цифрування просторової інформації, конвертори растрового і векторного зображення, система інтеграції графічного модуля з базами даних, система програмування тощо. *Інформаційний блок* ГІС містить просторову інформацію у вигляді відповідно закодованих шарів однорідних картографічних даних (кордонів, ґрунтів, гідрографічної мережі, шляхів сполучення, ліній комунікацій, адміністративного поділу тощо), а також просторово прив'язану атрибутивну (цифро-буквенну) інформацію для певної території [1763, с. 9–10]. *Інтелектуальний модуль* формується як важлива складова будь-якої автоматизованої системи, оскільки саме цей модуль визначає мету ГІС, основні її завдання, удосконалення ресурсної бази, формулювання завдань та постановка задач тощо. Цей модуль є результатом цілеспрямованої діяльності людини або колективу, синтезом досвіду і знань користувачів та розробників ГІС.

Зазвичай визначають такі функції ГІС (додаток А, рис. 2.1): введення та оновлення даних; зберігання та маніпулювання даними; аналіз та обробка даних; виведення та подання даних і результатів [1763, с. 10]. Функціональними можливостями передбачено такі основні напрями практичного застосування ГІС: створення та ведення банків даних (інформаційно-довідкове призначення); автоматизоване картографування; просторовий аналіз природних, природно-господарчих та соціально-економічних процесів; підтримка ухвалення рішення в

плануванні, проектуванні та керуванні; моделювання природних, природно-господарчих та соціально-економічних процесів [1763, с. 10]. Відповідно до зазначених функцій та функціональних можливостей програмне забезпечення складається з шести основних модулів: уведення та верифікації даних; зберігання та маніпулювання даними; перетворення систем координат та трансформації картографічних проекцій; аналізу та моделювання; виведення та подання даних; взаємодії з користувачем [1668].

Геоінформаційна система є одним із засобів відображення реального світу. З її допомогою можна сформувати певну модель дійсності. Основні засади моделювання ґрунтуються на використанні ідеї обмеження інформаційного поля. Ці обмеження реалізують в ГІС через специфічні форми подання реальності – дані.

Дані в ГІС постають формалізованим відображенням необмежено складного реального світу, на основі якого дослідник здобуває (обирає) інформацію про просторові системи. Користувач ГІС може скласти уявлення про реальний світ, звернувшись до бази даних. Тому принципове значення для слушного бачення користувачем ГІС дійсності є раціонально можлива точність зображення просторових об'єктів відповідно до мети його дослідження [1763, с. 27].

Процес перетворення дійсності в дані ГІС чи бази даних здебільшого доволі складний. Одним з головних джерел частково формалізованих даних є різного роду мапи, плани, аеро- або космовідбитки [1763, с. 27]. Названі документи зазвичай цифрують з допомогою дигітайзера, сканера або вручну з клавіатури. Після цифрування джерел у БД з'являються три типи просторових об'єктів: цифрові версії реальних об'єктів, наприклад, ланів, будинків, вулиць, шляхів сполучення, річкової та іригаційної системи, морів, озер тощо; цифрові версії штучних об'єктів мапи, зокрема, горизонталей рельєфу, сітки меридіанів та паралелей, лінії ізотерм тощо; штучні об'єкти, створені для роботи з базою даних, наприклад, ділянки растрових мап [1763, с. 27].

Численні характеристики реальності безперервно змінюються відносно земної поверхні. Це, зокрема, атмосферна температура або тиск, характер рослинності, типи ґрунтів, рельєф, густина населення тощо. За таких умов постає пот-

реба у поданні динамічних неперервних даних дискретно, оскільки кадр мапи є статичним [1763, с. 27]. Перетворення континууму простору в дискретні цифрові об'єкти БД здійснюють різними методами: наведенням контурів, наприклад, горизонталей топографічних мап, ізоліній температур, тиску тощо; розподілом ділянки на зони, в межах кожної з яких описувану характеристику (наприклад, врожайність культури) вважають сталою; виконанням вимірювань у певних пунктах, наприклад, на метеостанціях, елеваторах, залізничних станціях, в епіцентрах землетрусів тощо; проведенням трансекторів та побудовою профілів, наприклад, зрізу геологічних порід, гістограми сільськогосподарських культур тощо [1763, с. 27].

Кожен з названих методів дозволяє створити дискретні просторові об'єкти, які спроможна обробляти ГІС, – точки, лінії, зони (ареали). Методи можна комбінувати для зображення складних динамічних явищ [1763, с. 27].

Реальні просторові об'єкти подають у базі даних ГІС у трьох взаємодоповнюваних формах: дійсний елемент (підсистема) – юридичний або фізичний об'єкт, наприклад, контури будинку, ділянка землекористування тощо; елемент, поданий у БД як інформаційна модель реальності у вигляді структурованих наборів даних; символ, який використовують для зображення об'єкта на мапі [1763, с. 28].

Цифрове подання просторових об'єктів у БД ГІС ґрунтується на такій класифікації: 0-D – об'єкт має лише певне місце розташування (*точка*); 1-D – об'єкт має місце розташування та протяжність (складається з двох і більше 0-D об'єктів – *лінія*); 2-D – об'єкт має довжину і ширину (обмежений принаймні трьома 1-D об'єктами – *ділянка* або *полігон*); 3-D – об'єкт має довжину, ширину і висоту/глибину (обмежений щонайменше чотирма 2-D об'єктами – *обсяг*) [2134; 1763, с. 28].

Просторові об'єкти та явища можна з достатньою точністю описати з допомогою названих чотирьох типів. Залежно від тематики просторові об'єкти в базі даних ГІС можна згрупувати у шари (оверлейні програми, охоплення або теми) [1763, с. 28]. Окремий шар може відображати певний тип або взаємозв'язану групу просторових об'єктів. Наприклад, шар гідросистеми може складатися з одного сегментованого лінійного об'єкта типу 1-D, який зображує

ріку, або може охоплювати течії, озера, водоймища, болота, берегову лінію, тобто утворювати комплексне поєднання об'єктів двох типів 1-D та 2-D [1763, с. 28].

Оскільки бракує способу структурування різноманітності географічних явищ та процесів однаково зручного для всіх випадків, то розроблені кілька концепцій та підходів до цифрування просторово-розподілених даних. Проте при організації просторових даних у ГІС завжди можна виділити два логічних рівня: фіксація границь географічних об'єктів та зображення їх як однорідних елементів з подальшим описом наборами ознак та відношень; зв'язування просторових даних з прикладними задачами, де їх розглядають як складаний об'єкт з внутрішніми зв'язками (системи) [1763, с. 28].

У більшості реалізацій ГІС передбачені три основних типи даних: *просторові*, які характеризують місце розташування об'єкта, його розміри та форму; *структуровані описові*, які характеризують просторові об'єкти, службові ідентифікатори; *неструктуровані* (у текстовому вигляді), які мають допоміжний (довідковий) характер [1763, с. 29].

Просторову інформацію покладено в основу інформаційного блока ГІС, у зв'язку з чим способи її формалізації складають чи не найважливішу компоненту технологій геоінформаційних систем [1763, с. 29].

Просторова інформація ГІС містить метричну частину, яка описує позиційні властивості об'єктів, а також пов'язані з нею змістові (семантичні) атрибути. Розрізняють зовнішні та внутрішні атрибути. До *внутрішніх атрибутів* належать *ідентифікатори* (унікальні мітки) масивів однорідних даних та опис топології просторових об'єктів. За приклади внутрішніх атрибутів можуть правити назви населених пунктів, річок, гір, озер тощо. *Зовнішні атрибути* – це експлікація, що зазвичай міститься в легенді мапи. Наприклад, для мапи ґрунтів зовнішніми атрибутами виступатимуть різновиди ґрунтів [1763, с. 29].

Технологія побудови цифрованої версії просторових об'єктів передбачає попереднє розшарування мапи на множини однорідних об'єктів, наприклад, один шар може містити дані про рельєф, другий – про гідросистему, третій – ад-

міністративні кордони тощо. Кожен такий шар зберігають як окрему базу даних. Засоби ГІС дозволяють різні комбінації цих шарів відповідно до мети та завдань дослідження. У такий спосіб можна будувати різноманітні тематичні мапи.

Для формалізації просторових даних вдаються до одного з двох основних способів: позиційного (растрового) або структурно-розподіленого (векторного). Обрання способу формалізації (цифрування) визначають відповідно до багатьох чинників, зокрема, враховуючи характер просторової інформації, джерела одержаних даних, специфіку розв'язуваних завдань, обсяги доступної оперативної та дискової пам'яті, тактову частоту процесора, роздільну здатність сканера тощо [1763, с. 30].

Розрізняють два різновиди позиційного способу формалізації метричних даних – регулярних сіток та власне растровий. В основу обох способів покладено ідею цифрування просторових об'єктів за комірками (точками) регулярної сітки, якою «вкривають» усю територію. Кожній комірці такої сітки поставлено у відповідність число, яке позначає інтенсивність цього графічного елемента [1763, с. 30].

Методом регулярних сіток (англ. *grid cells* – сітчасті комірки) називають ручний спосіб цифрування просторових об'єктів шляхів усереднення значень елемента, що цифрують у кожній комірці сітки, наприклад, середнього значення висоти земної поверхні, протяжності гідросистеми, переважного різновиду ґрунтового покриття тощо [1763, с. 30]. Цей метод історично передував методам автоматизованої растеризації просторової інформації, але його застосовують і нині. Перші зразки реалізації цього метода як одного з методів автоматичного картографування В. Г. Лінник [1449] з посиланням на У. Тоблера [2170] датує 1951 роком. Сьогодні метод регулярних сіток розглядають здебільшого як спосіб кодування інформації в рамках растрової моделі даних [1763, с. 30].

Растрова (англ. *raster*) *модель* просторових даних у найпростішому вигляді – це зображення просторових об'єктів як мозаїки, яка суцільно охоплює територію. Цю мозаїку й називають растром [1763, с. 30]. Кожен елемент растра називають *точкою* або *пікселом* (англ. *pixel* від *picture element* – елемент зображення). Форма піксела може бути квадратною, трикутною або шестикутною. Трикутний растр зручний для зображення рельєфу. Шестикутна

форма піксела зручна тим, що відстані між центрами сусідніх пікселів є сталою, а це дозволяє пропорціонально подавати графічні елементи площини. У растровій моделі просторову інформацію кодують як прямокутну матрицю – кількість рядків і стовпців якої відповідає розміру растра [1763, с. 31].

Місце розташування кожного елемента растра у просторі задано номерами рядка та стовпця у матриці цифрованих даних. Стовпці зліва – направо відповідають напрямку Захід – Схід, а рядки – відповідно Північ – Південь. За початковий зазвичай обирають піксел, розташований у лівому верхньому (північно-західному) куті растра (матриці).

Поєднання семантичної та позиційної інформації є основною перевагою растрових моделей просторових даних, оскільки число, вміщене до комірки (піксела) дозволяє фіксувати інтенсивність (величину) певної характеристики реального об'єкта, що відповідає цьому пікселу. Причому така інтенсивність може бути подана відповідним кольором. Разом з тим растрове подання просторових об'єктів вимагає значного обсягу пам'яті для зберігання цифрованих даних.

В основу векторного метода формалізації просторових даних покладено *точку* (англ. *point*) – первинний графічний елемент з координатами (x, y) , місце розташування якої відоме з довільно заданою точністю [1763, с. 36]. Об'єкт 1-D, *лінія*, задають дві точки з координатами (x_1, y_1) та (x_2, y_2) , а замкнена послідовність ліній (координат вершин) – *полігон* (англ. *polygon*). Сукупності названих елементів достатньо для опису форми як лінійних, так і ділянкових (площинних) просторових об'єктів, які в такому разі кодують як сукупність координат точок, що є апроксимацією (від лат. *approximo* – наближуюсь) форми лінійного об'єкта – адміністративного кордону, річища тощо, або контуру (граніць) територіального об'єкта – ділянки землекористування, населеного пункту, басейна ріки, водоймища тощо [1763, с. 36].

Такий спосіб векторного подання матричних даних називають *точковою полігональною структурою* (англ. *point polygon structure*) [2107; 1763, с. 36]. Він відповідає початковому періоду розвитку ГІС-технологій. Основна вада цього

способу – брак топонімічної інформації про взаємне розташування об'єктів, що примушує при введенні метричних даних з допомогою дигитайзера повністю обходити кожен полігон. А це призводить до подвійного проходу спільними для двох сусідніх полігонів кордонами, що зумовлює потребу у додатковому часі на цифрування. Але більшим утрудненням є поява для просторових об'єктів двох границь, що не збігаються внаслідок неточностей позиціювання дигитайзера при повторному визначенні спільної границі двох сусідніх полігонів [1763, с. 36–37].

На сьогодні зазвичай використовують *топологічні векторні структури*, в яких, окрім ідентифікаторів об'єктів та координат, кодують також інформацію про взаємне розташування об'єктів [1763, с. 37].

Наприкінці 1960-х рр. була розроблена структура *DIME (Dual Independent Map Encoding)* [2161]. Основним елементом *DIME*-структури є *сегмент* – послідовність ліній, що розпочинаються і закінчуються вузловими точками. Під *вузловою* розуміють точку перетину двох і більше ліній. У такій структурі кожен сегмент кодують трьома компонентами: ідентифікатором (унікальною міткою) сегмента; номерами початкової та кінцевої вузлових точок сегмента; ідентифікаторами полігонів, дотичних до даного ліворуч та праворуч [1763, с. 37].

Подальшим розвитком *DIME*-структури є векторні структури на кшталт *дуга – вузол (Arc – Node Structure)*, які не вимагають зазначення сусідства. В такому разі опис метричного навантаження мапи складається з трьох наборів даних: таблиці атрибутів полігонів; таблиці атрибутів дуг; набору пар координат (x, y) , то подають геометрію дуг [1763, с. 37].

Специфічним методом опису кривих є *восьмизв'язний код Фримана* – набір з цифр від нуля до семи, кожна з яких кодує один з восьми фіксованих напрямів. Опис форми будь-якої ламаної (кривої) виглядає як послідовність цифр, що вказують напрям на кожному кроці цифрування [1763, с. 38].

Ще одним способом подання стислої векторної інформації є *ланцюгове кодування* (англ. *chain encoding*) векторних даних. Його використовують в разі, якщо відстань між точками введення є настільки малою, що, прирощення координат між сусідніми точками виражене малими частками одиниці. При ланцю-

говому кодуванні повністю записують лише координати першої точки. Для решти точок вказують лише приращення координат між поточною точкою та попередньою, виражене в тисячних частках одиниці із знаком. У такий спосіб інформація істотно стискається [1763, с. 38–39].

Растровий або векторний спосіб формалізації просторової інформації обирають залежно від мети та завдань ГІС.

Растрові структури відрізняються тим, що в них поєднані позиційна та семантичні компоненти просторової інформації в одній прямокутній матриці. Це помітно спрощує аналітичні операції з растровими зображеннями (наприклад, оверлейний аналіз), оскільки немає потреби в специфічних засобах зберігання та обробки семантики просторових даних. Водночас, растрові структури потребують значних обсягів машинної пам'яті для зберігання растрових даних. До того ж зростають похибки в позиціюванні точкових об'єктів та зображення (особливо похилих) ліній, що зумовлено методом усереднення інформації в межах пікселя [1763, с. 39–40].

Для *векторної структури*, на відміну від растрової, характерна компактність зберігання, доволі висока точність позиціювання точкових об'єктів та зображення ліній. Водночас, векторні структури мають доволі складну систему опису топологічної структури даних. Внаслідок цього обробка даних векторних структур вимагає порівняно складних алгоритмів розв'язання геометричних завдань з визначення положення вузлових точок, стиковки сегментів (дуг), замикання полігонів тощо. Це уповільнює маніпуляції з векторними даними [1763, с. 40].

Порівняння двох основних структур просторових даних засвідчує, що вони взаємно протилежні за можливостями та обмеженнями. Тому в ГІС-технологіях використовують обидва способи формалізації залежно від завдань використання геоінформаційної системи. Щоразу обирають той спосіб, який є найбільш ефективним [1763, с. 40].

Векторні структури доцільно використовувати для зберігання феноменологічно структурованої інформації (ареали ґрунтів, використання земель тощо),

для мережного аналізу (транспортних, шляхових, телефонних мереж тощо), а також для покращення зображення лінійних об'єктів [1763, с. 40].

Растрові структури зручні для проведення просторового аналізу, швидкого і дешевого накладення мап, моделювання при роботі з поверхнями (рельєфом) [2084].

Можливе і поєднання векторного та растрового форматів для побудови високоякісного картографічного матеріалу. Наприклад, для зберігання та побудови ліній використовують векторні структури, а для розфарбування ареалів – матричний формат.

Для того, щоб забезпечити відповідність растрового та векторного зображень використовують спеціальні алгоритми вектор-растрової конвертації. Точки у векторному просторі ставлять у відповідність піксел растра. Лінію замінюють послідовністю пікселів, а полігон – відповідною сукупністю пікселів.

При конвертації растрових структур у векторні кожному пікселю можна поставити у відповідність точку векторного простору. Оскільки піксел може бути достатньо великим, то за точку обирають його центр. Для одержання чіткої векторної структури растрове зображення попередньо готують до векторизації, знімаючи шуми та досягаючи концентрації лінійних об'єктів [1318; 1449].

Існують також комбіновані форми подання просторових даних: *матрично-символьні структури* – узагальнення квадротомічних структур даних [2154]; *вастрові структури* – спеціальна система, що об'єднує в собі кілька рядків растра та елементи векторного подання.

Для введення, зберігання, маніпулювання та виведення просторової інформації та виведення непросторової інформації в ГІС-технологіях зазвичай використовують стандартні системи управління базами даних (СУБД) – комплекси програмних та мовних засобів, призначених для створення, ведення та використання баз даних (БД).

База даних є відображення предметної сфери (ділянки). *Предметна сфера* – це сукупність об'єктів реальності з їх зв'язками, що стосуються певної галузі знань та мають практичну цінність для користувачів. Об'єкти та зв'язки між ними у БД та в предметній ділянці мають відповідати один одному. Тому БД – це ди-

намічна інформаційна модель відповідної предметної ділянки. Звідси можна так визначити базу даних – це сукупність взаємопов’язаних даних за такої мінімальної надлишковості, яка допускає їхнє оптимальне використання для одного або кількох застосувань у певній предметній ділянці людської діяльності [1152, с. 6].

Дані зазвичай тлумачать як різного роду факти та відомості про реальні об’єкти, що зберігають у пам’яті [1003, с. 18]; це запис відповідним кодом спостережень, фактів, об’єктів, мелодії, тексту тощо, придатний для комунікації, інтерпретації, передавання, обробки та одержання нової інформації [1152, с. 6]. Іншими словами, даними називають інформацію, подану у такому вигляді, який дозволяє автоматизувати її нагромадження, зберігання та подальшу обробку людиною чи автоматом [1152, с. 6].

Властивості об’єкта відображають за допомогою змінних величин, які розглядають як елементарні одиниці інформації в БД. Їх називають *атрибутами* – логічно неподільними елементами, кожен з яких стосується відповідної властивості певного об’єкта чи процесу. Тому непросторову інформацію ГІС називають *атрибутивною*.

Для кожного атрибута визначають множину його значень – *домен*. Один і той же домен може правити за основу різних атрибутів. Кожному домену та атрибуту привласнюють унікальне ім’я – *ідентифікатор*.

При проектуванні БД атрибути поділяють на атрибути-ознаки та атрибути-основи. *Атрибути-ознаки* називають також *ключами*. Вони відображають якісь аспекти об’єктів, тому їх використовують зазвичай в різних логічних операціях, наприклад, порівняння та установлення тотожності при пошуку за певним значенням; сортування об’єктів; компонування даних; редагування помилкових значень тощо. Прикладами атрибутів-ознак можуть виступати прізвище особи, назва округу, посівна група тощо. *Атрибути-основи* фіксують кількісні показники об’єкта. Атрибути-основи пов’язані з атрибутами-ознаками, тобто без атрибутів-ознак не дають визначення об’єкта. Атрибути-основи використовують в обчисленнях [1152, с. 7]. Кожному атрибуту у БД відповідає поле запису. *Поле*

запису містить певне значення даного атрибута, що відповідає своєму об'єкту. Сукупність полів атрибутів одного об'єкта називають *записом* БД.

Проектування атрибутивної БД розпочинають з опису структури. Під *структурою* будемо розуміти упорядкованість (композицію) елементів, що є незмінною (інваріантною) відносно певних змін (перетворень) [1371, с. 93]. Для кожного запису визначають, скільки та яких типів поля він містить. Поля можуть бути різних типів – текстові, числові, дати, логічні, зображення, звукові, коментар.

Кожному запису привласнюють ідентифікатор (унікальне ім'я), який дозволяє звертатися до нього для того, щоб прочитати дані, записати їх чи виконати над ними певні дії [1763, с. 43; 1152, с. 32; 987, с. 23].

Наступним етапом створення БД є *введення даних*. Під час введення даних може з'ясуватися, що структура БД описана не зовсім точно і слід її змінити. Зокрема, може виявитись, що зазначена в описі довжина імені поля «назва населеного пункту» закоротка. В такому разі потрібна *модифікація структури БД*, під час якої змінюють довжину, тип або ім'я поля, додають до структури нові поля тощо [1763, с. 43; 987, с. 25].

Зазвичай СУБД забезпечує можливість перегляду записів БД та внесення до них виправлень і змін, що складає етап *редагування* БД.

Введення БД охоплює операції, що виконують над базою даних для підтримки її в актуальному стані. *Актуалізація бази даних* зазвичай охоплює такі процеси: доповнення бази даних новими записами (наприклад, відомостями чергового вибіркового опитування селянських господарств); видалення наявних записів (наприклад, таких записів, що містять неточні відомості); заміна даних в окремих записах у зв'язку зі зміною системи обліку (наприклад, збільшення кількості питань у господарській анкеті) [1763, с. 43; 1152, с. 35; 987, с. 24].

Використання бази даних полягає у пошуку та одержанні у заданому вигляді (форматі) вміщеної до неї інформації. Для цього формують певні умови для виконання операцій вибірок записів. При потребі записи можна впорядкувати в напрямі зростання (спадання) значень числових полів або прямого чи оберненого алфавітного порядку для символічних (текстових) полів. СУБД за-

звичай надають можливість здійснювати *обробку даних*, наприклад, обчислити суму чи середнє значення для обраних полів заданих записів, підрахувати кількість записів, що задовольняють певним умовам тощо [1763, с. 43; 1152, с. 37].

Головною проблемою для історичного дослідження при роботі зі стандартним програмним забезпеченням постає неадаптованість (неадекватність) програм до специфіки історичного матеріалу. Тому, не завжди можливе використання комп'ютерних технологій для обробки даних історичних джерел.

Одна з особливостей історичного дослідження полягає в тому, що на його початку історик не завжди спроможний визначити, яка саме інформація стане у нагоді згодом. СУБД – це обмеження довжини інформації, яку можна зберігати в окремому полі БД. Так, поле символного типу стандартної СУБД передбачає найбільшу довжину тексту у 255 знаків, що не відповідає вимогам історичного дослідження, оскільки його інформаційне забезпечення втілене довгими текстами. Щоправда, квантитативна історія пропонує як варіант подолання проблеми довгих текстів шляхом цифрування (кодування). Але такий підхід насправді не лише ускладнює роботу з текстом, але й робить незіставляваними різні тексти через брак єдиного стандарту кодування. До того ж із зміною завдань аналізу тексту може знову постати проблема кодування, але вже на інших засадах.

Ще однією з проблем, які не розв'язують комерційні СУБД, є специфіка хронологічних та метричних одиниць. Так, в разі, коли в джерелі подана дата «Петра й Павла літнє», то користувач змушений для відображення її в БД переводити у сучасну систему хронології. Ще гірша ситуація з «плаваючими» датами Пасхи чи Трійці. Звичайна СУБД не дозволяє зручно зберігати дати, для яких, наприклад, точно не відомий день та/чи місяць, або ж дата міститься в імовірному інтервалі. Що стосується метричних одиниць, то в стандартних СУБД утрудненням виступає використання триплетів – чисел, які мають трискладову форму, наприклад, гріш – копа – пенязь.

Різнописання в документах імен дійових осіб історії при роботі з комерційними СУБД призводить зазвичай до того, що система не знаходить потрібного запису у базі даних. Звичайний пошук у комерційних СУБД вимагає, щоб

користувач задав усі варіанти різнописання. Але хіба до початку роботи з документами можливо передбачити всю палітру різнописання імен? Тому потрібно попередньо спеціально створювати технологію ідентифікації всіх варіантів запису (поле значень) для окремого поняття (категорії).

Окреслені утруднення спричиняють потребу у більш уважному підході до джерел, такому перенесенні їх в електронну форму, яка б не спотворюючи змісту самого джерела збагачувала б його комфортністю опрацювання на комп'ютері. Цього можна досягти, наприклад, внесенням до тексту документа тегів (міток, маячків, маркерів), які б допомагали користувачеві БД орієнтуватися в документі, здійснювати автоматизований пошук, і, найважливіше, використовувати записи БД для різних завдань. Такий підхід в історичній інформатиці називають джерело-орієнтованою обробкою даних. За визначенням одного з авторів цього підходу, доктора Манфреда Таллера, *джерело-орієнтована обробка даних* – це спроба змоделювати на комп'ютері всю повноту інформації, яка міститься в джерелі, з можливістю використання таких джерел для розв'язання якомога ширшого спектра завдань. Такий підхід передбачає надання інструментів для різних типів аналізу і водночас позбавляє історика (автора БД) вже під час створення БД вирішувати (передбачати) те, до яких методів він вдаватиметься згодом [1882, с. 7].

Одним із небагатьох зразків спеціалізованого програмного забезпечення історичних досліджень є СУБД Кλεω, розроблена під керівництвом М. Таллера (Інститут історичних досліджень ім. Макса Планка, Геттінген, ФРН) [2167; 1412; 1413]. Систему Кλεω з самого початку створювали для роботи з мало-структурованими та неструктурованими текстами. В Кλεω передбачені три основних принципи цифрування історичних джерел: *контекстна чутливість* (врахування контексту), *розпливчастість* (нечіткість) даних та *багатовимірність зв'язків* елементів джерела [2166; 1883; 2173; 1918].

В Кλεω як базову одиницю використовують поняття елементарної інформації або елемента. *Елементарною інформацією* може виступати текст (довжиною до 2 млн. знаків), числа (в т. ч. дуплети та триплети), дати, категорії, зо-

браження, мапи, зв'язки об'єктів тощо. Елементи утворюють структури, що не обов'язково постають як регулярні, але можуть бути описані як ієрархічні.

Клєω ґрунтується на оригінальній моделі даних, яка тісно пов'язана з поняттям семантичної мережі – одного з способів подання знань. *Семантична мережа* спочатку замислювалася як психологічна модель людської пам'яті. Семантична мережа має вигляд спрямованого графа з поміченими вершинами і дугами, в якому вершинам відповідають конкретні об'єкти, а дугам – семантичні відношення між ними [1918, с. 43; 987, с. 32].

Зазвичай в семантичних мережах використовують чотири основних типи об'єктів: поняття, події, властивості, значення. *Поняття* постають як відомості про абстрактні або фізичні об'єкти предметної ділянки. Їх можна задати множиною доменів (параметрів або констант). *Події* визначають як дії, якими можна перевести предметну ділянку з поточного стану у деякий новий (бажаний). При цьому можна поставити завдання пошуку в семантичній мережі такого шляху подій, який би скеровував до цільового стану. *Властивості* використовують для характеристики (уточнення) понять, подій, процесів тощо. Властивостями понять можуть бути якість, колір, розміри тощо; властивостями дії – місце, час тривалість тощо. *Значення* – це величини з певної множини, яких можуть набувати властивості [1918, с. 43; 1883, с. 7; 987, с. 32].

Семантичну мережу найзручніше подавати у вигляді *графа* – графічного об'єкта, що складається з вершин та дуг, що їх об'єднують. Вершини зазвичай відповідають певним об'єктам, а дуги (ребра) – відношенням (зв'язкам). У графі семантичної мережі дуги, що зв'язують вершини-події та вершини-поняття, вказують ролі понять в подіях. Для того, щоб посилити можливості описування семантики в мережах виокремлюють типи вершин. Розрізняють *вершини-поняття*, що репрезентують знаки, та *вершини-класи*, які відтворюють типи. Поняття може належати до кількох класів, наприклад «земля» як форма власності і як засіб праці. Отже, залежно від ролі одні й ті ж поняття належать відповідно до різних класів [1918, с. 45; 1883, с. 13; 987, с. 36].

Відмінності між вершинами-поняттями та вершинами-класами передбачають три типи дуг. Дуга, що зв'язує два поняття, відповідає твердженню, наприклад, «земля – це засіб виробництва». Дуга між класом і поняттям відображає породження зразка, наприклад, поняття «посівна площа» є екземпляром класу «землеволодіння». Дугу між класами зазвичай характеризують як бінарне відношення, яке можна розглядати як окремий клас, наприклад, «робоча худоба» та «посівні культури».

Можна побудувати ієрархію класів для того, щоб вказати на спадкоємність властивостей одного класу іншим. Клас успадковує всі атрибути та значення атрибутів в ієрархії. У разі зв'язку клас-екземпляр (клас-зразок) поняття успадковує всі атрибути класу, до якого воно належить. Клас, який містить інші класи як екземпляри, називають *метакласом* [1918, с. 41; 1883, с. 12; 987, с. 30].

Множину семантичних відношень можна розподілити на чотири класи: лінгвістичні, логічні, теоретико-множинні та квантифіковані. *Лінгвістичні відношення* – це відмінкові, атрибутивні відношення та відношення, які характеризують дієслова. Відмінкові відношення визначають події: *агент (суб'єкт)* – той (те), хто (що) викликає подію; *об'єкт (подія)* – те, над чим агент виконує дію; *умова* – логічна залежність між подіями; *інструмент* – те, з допомогою чого відбувається подія; *місце* – локалізація події [1152, с. 67–68]. Атрибутивні відношення задають колір, розмір, форму об'єкта тощо. Відношеннями, які характеризують дієслова, можуть бути час, рід, число, залог тощо. *Логічні відношення* – операції, які використовують при обчисленні предикатів (логічних висловлювань) – диз'юнкція, кон'юнкція, імплікація, заперечення [1152, с. 67–68]. *Теоретико-множинні відношення* – це сукупність операцій ієрархічного підпорядкування частин цілому, одиничного загальному, поодинокого масовому (надмножина, підмножина, елемент множини тощо). При цьому всі властивості підпоняття автоматично привласнюють надпоняттю, що дозволяє уникнути дублювання інформації в БД. *Квантифіковані відношення* – логічні квантори загальності та існування, які використовують для подання знань декларативного плану, наприклад: «*Існує селянське господарство*», «*Кожне селянське господарство наділене землею*» тощо [1152, с. 67–68].

Розвиток семантичних мереж, які ефективно застосовують для подання складних об'єктів, наблизили їх до моделей, які використовують у технологіях баз даних. В основу використання семантичних мереж покладені такі основні ідеї:

1. Відмінність між типами та значеннями, яка дозволяє розглядати класифікацію як процес узагальнення значень у класи; обернений процес є породження екземплярів.

2. Семантична відстань, тобто кількість дуг на шляху від одного поняття до іншого, постає мірою їх семантичної близькості. В інших моделях БД, наприклад, в релятивній, кількість операцій поєднання над відношеннями характеризує продуктивність, а не семантику.

3. Функції розбиття, призначені для обмеження доступу лише до тієї інформації, яку використовують у процесі виведення нових фактів із заданих. Функції розбиття, на відміну від підсхем, застосовуваних у багатьох моделях БД, дозволяють виділити множину використовуваних значень. Зокрема, з допомогою функції розбиття можна вичленити зі складу України певний округ з особливими характеристиками селянських господарств у ньому.

4. Ієрархія типів, яка дозволяє з'ясувати зв'язки між поняттями. Використовуючи ієрархії можна описати правила успадкування атрибутів та їх значень, а також можливих зв'язків між типами. Наприклад, нехай «селянське господарство є певний власник землі», тоді тип зв'язку «орендує землю» допустимий для типу «власник», стосується і типу «господарство».

5. Поняття ролі, яке можна застосовувати до багатьох структур даних, наприклад, типів об'єктів, атрибутів та типів зв'язків [1152, с. 68–69].

В основу моделі семантичної мережі в СУБД Кλειω покладені такі основні ідеї. Кожен об'єкт (група) у базі даних може охоплювати довільну підмножину всіх її елементів. У крайньому разі можливе існування такої БД, яка складена з груп лише одного типу, кожен із екземплярів якої містить такі поля, яких бракує в будь-якому іншому екземплярі. Кожна група може бути зв'язана з довільною кількістю інших груп у тій же або/та інших базах даних. Імена мають значення. Якщо групи двох різних типів містять елемент з однаковим ім'ям, то в СУБД передбачено, що користувач зацікавлений розглядати обидві групи як

об'єкт одного типу, й автоматично відбувається «неявне зв'язування» (англ. *implicit join*). Оскільки лєвова частка історичних джерел містять неявну ієрархічну структуру, то ієрархічні відношення постають як одна з найважливіших можливостей, реалізованих у системі, а тому в СУБД передбачено чимало засобів, які дозволяють перетворювати ієрархію у відношення загального плану [1882, с. 9–10; 987, с. 115–116].

У межах джерело-орієнтованого процесингу наявні принаймні два підходи до «перекладу» історичних джерел в електронну форму:

✓ *структурування* – дослідник попередньо або під час створення БД формує й уточнює її структуру, а потім привласнює різні фрагменти даних з джерела як значення окремих полів у БД; за такого підходу електронна версія джерела набуває розширеного синтаксису (оскільки до неї внесені спеціальні маркери) при збереженні семантики;

✓ *передвидання* (англ. *pre-edited*) – в електронному варіанті збережені й синтаксис і семантика джерела, що дозволяє узгодити «публікацію» джерела з підготовкою його до комп'ютерної обробки [987, с. 117].

Існують протилежні думки щодо переваг кожного з цих підходів. Проте, більш перспективним вбачають саме структурування. Як аргумент *contra* передвидання називають той факт, що реалізацію програм, необхідних для підтримки таких проектів, оцінюють як надзвичайно складну, особливо в разі, коли такі програми мають обслуговувати не один проект, а кілька [1882, с. 15].

М. Таллер вважає, що структурування має певні переваги перед *pre-edited*, оскільки дає можливість порівняно просто інтегрувати методи обробки зображень в узагальнену джерело-орієнтовану парадигму [1882, с. 15].

Обробка зображень (англ. *image processing*) передбачає такі основні можливості роботи з цифрованим (англ. *digitized*) джерелом: *безпосередній доступ* (англ. *immediate retrieval*) до зображень, який дозволяє в результаті пошуку в базі даних з описами зображень одержувати не опис, що містить шуканий термін, а зображення самого джерела на екрані дисплея; *покращення зображень* (англ. *image improvement*), яке охоплює методи поліпшення якості зіпсованих фрагментів зображення; *розпізнавання образів* (англ. *image recognition*) – галузь

штучного інтелекту (англ. *artificial intelligence*), яка допомагає здійснювати зіставлення та класифікацію зображень; зв'язування зображень (англ. *image linkage*), яке передбачає наявність засобів установалення відношень між частинами структурного опису та фрагментами зображення [1882, с. 15–16].

У СУБД Клейо робота з історичним джерелом здійснюється за концептуальною схемою (додаток А, рис. 2.2), за якою по можливості буквально переписують документ, зіставляючи його фрагменти з окремими елементами бази даних. Знання про значення переписаних фрагментів організують в окремому шарі системи, спеціально призначеному для управління знаннями. Будь-який запит користувача, тобто кожна команда доступу до даних джерела, збереженого у БД, тлумачать відповідно до знань про джерело, поданих у базі знань. У базі даних можна зберігати зображення джерела, доступ до фрагментів якого можливий завдяки транскрипції, уміщеній у БД. Подану на екран репродукцію фрагмента джерела можна модифікувати з допомогою названих вище систем обробки зображень.

Практично всі технології уведення даних в ГІС достатньо трудомісткі. До того ж, у результаті помилкового вибору структури бази даних може ускладнитися або унеможливити приєднання аналітичних модулів.

Автоматизовані технології уведення даних ГІС, на жаль, не позбавляє від ручної праці. Річ у тому, що автоматизоване уведення створює проблеми подальшої корекції та редагування зображення. Тому, зазвичай, кожен крок системи контролює досвідчений оператор.

Правильна підготовка початкових даних може зекономити час уведення даних у ГІС. Картографічні дані розподіляють за тематичними шарами, які містять однотипові просторові об'єкти (ділянки землекористування, будівлі тощо), після чого кожен тематичний шар цифрують окремо як просторові координати у декартовій або картезіанській системі координат. Початкові мапи можуть мати різні проекції та мірила, тому для спільного використання в одній базі даних їх зводять до однієї системи координат. Атрибутивну інформацію системати-

зують, при потребі кодують та зводять до табличної форми. Існують різні способи введення даних.

Атрибутивні дані вводять переважно з клавіатури, проте такий спосіб застосовують і для просторових даних (введення пар координат у спеціальний текстовий файл). Для автоматизованого введення просторових даних використовують спеціальні пристрої – дигитайзери та сканери.

Різні види дигитайзерів призначені для зчитування з робочого поля пристрою точкових координат з їх подальшим перетворенням у системні координати ГІС. Перед початком цифрування вводять заздалегідь визначені координати контрольних точок, відносно яких обчислюють основне поле поточних координат. Таких точок потрібно щонайменше чотири. Збільшення кількості опорних точок дозволяє певною мірою забезпечити точність подальших побудов картографічних об'єктів. Зазвичай за контрольні точки на мапі обирають стаціонарні об'єкти, позначені на мапах з різним мірилом, для яких можна точно визначити географічні або топографічні координати. Як приклади таких точок можна назвати пункти тріангуляційної геодезійної сітки, перехрестя шляхів, башти, вежі, кути великих будинків тощо. Координати контрольних точок можна зберігати як окремий перелік (список) та використовувати для просторової прив'язки мап за деякий час.

Режими введення за допомогою дигитайзера визначають згідно з можливостями програмного забезпечення ГІС. Уведення координат точок на межах просторових об'єктів можна здійснювати в одному з двох режимів: ручному (англ. *manual*) та потоковому (англ. *stream*). У ручному режимі користувач самостійно задає місця й густоту опорних точок. Для роботи у потоковому режимі користувач попередньо визначає мінімальну відстань, на якій система розставлятиме точки при переміщенні користувачем дигитайзера межею об'єкта.

Точність введення за допомогою дигитайзерів визначається кількома чинниками. Насамперед, це власне картографічні похибки. Наприклад, залізниця та автомагістраль, що проходять поруч, на мапі займають помітну більшу ширину, ніж насправді на місцевості. Значні похибки можуть бути наслідком прив'язу-

вання мапи за допомогою контрольних точок. Модулі управління дигитайзерами зазвичай оснащені системами оцінки точності уведення контрольних точок. Обчислюють розбігання між уведеними з клавіатури координатами контрольних точок та координатами, знятими з поля дигитайзера, після чого й визначають відносну похибку введення. Користувач може сам визначити, яка похибка є задовільною для введення даних. У разі значного відхилення величин слід повторити введення контрольних точок. Дигитайзери дозволяють будувати векторні зображення.

Для введення растрового зображення мапи використовують сканери (англ. *scanner*). Для одержання якісного зображення мапи з допомогою сканера зазвичай дотримуються таких вимог: на документах, які цифрують, не повинно бути зайвих знаків, ліній, надписів, поміток, плям тощо; лінії мають бути щонайменше завтовшки 0,1 мм; лінії по можливості мають бути без розривів, потовщень, текстових елементів тощо. Дотримання таких вимог важливе для зменшення подальшого часу на обробку цифрованих зображень мап. Зазвичай мапи в ГІС зручно зберігати та подавати у двох форматах – растровому та векторному. Тому цифровані мапи перетворюють також у векторний формат.

У процесі векторизації відбувається аналіз зображення та розпізнавання картографічних символів. Найкраще система розпізнає зв'язні відрізки прямих та інші графічні фігури (кола, прямокутники, трикутники тощо). У разі розривів ліній, зміни товщини, перетину з іншими лініями або текстом, наявності тла або точкових похибок процес розпізнавання помітно уповільнюється, ускладнюється і вимагає інтелектуальних алгоритмів векторизації.

Для векторизації використовують спеціальні програмні комплекси – векторизатори, які здебільшого є складниками ГІС. Проте, все більшого поширення набувають спеціалізовані пакети програм.

Ще одним важливим джерелом даних ГІС можуть бути бази даних інших систем. Дедалі більше різної інформації стає доступною на оптичних носіях та в Інтернет. Більшість ГІС-пакетів містять модулі конвертації даних з кількох поширених систем та стандартних графічних стандартів [1763, с. 57–60].

Порівняно з можливостями традиційної картографії ГІС надають принципово нові можливості зображення просторової інформації при збереженні та збагаченні старих картографічних прийомів. Звичайні мапи на папері обмежені двома вимірами, які не дозволяють подати на ній, наприклад, часові зміни. Електронні мапи, створювані за допомогою сучасних спеціальних пристроїв, дозволяють поєднувати растрові та векторні зображення, обирати різні шкали градацій кольорів (до 256 відтінків), використовувати різні комбінації тематичних шарів, підключати бібліотеки динамічно масштабованих умовних знаків та шрифтів, будувати тривимірні моделі та анімації.

Візуалізація є один із найважливіших складників ГІС-технологій, оскільки саме вона забезпечує адекватне сприйняття користувачем реальності, а не бази даних. ГІС цінна саме тим, що синтезує наявну в ній інформацію в просторовий образ. Для забезпечення процесу візуалізації необхідні такі компоненти як база даних, апаратні засоби створення зображення (монітор, принтер, плоттер), зір людини, обробка образу мозком людини [1763, с. 61].

Адекватне сприйняття просторового образу залежить від функціонування названих складників, проте чи не найголовнішими є особливості індивідуальне сприйняття користувачем інформації ГІС. Окремі особи не мають навичок прочитання мап, інші – легко схоплюють складні й інформаційно насичені зображення, внаслідок чого швидко втрачають інтерес до мап і прагнуть альтернативних засобів здобуття інформації.

Ефективна візуалізація передбачає задовільне знання користувачем картографічних символів. Набір таких символів в ідеалі має відповідати вимогам однозначності та зрозумілості для будь-якого користувача. Арсенал символів можна розширити та модифікувати. При цьому класи картографічних символів зазвичай відповідають класам просторових об'єктів (точка, лінія, полігон).

Геоінформаційна система корисна тим, що дозволяє отримати інформацію у найзручнішому вигляді. Подання інформації про просторові об'єкти забезпечено арсеналом аналітичних операцій, передбачених у ГІС. Основними аналітичними можливостями ГІС можуть бути: мапометричні операції; просторово-

часова статистика; оверлейний аналіз; мережний аналіз; картографічна алгебра; аналіз рельєфу.

Для реалізації завдань дослідження як найзручнішу ГІС обрано пакет *MapInfo* (*MapInfo Corp.*, Нью-Йорк, США). Цей пакет відповідає кільком вимогам нашого дослідження. *MapInfo* забезпечує картографічну візуалізацію цифрованих масивів векторних даних, створення, модифікацію та аналіз тематичних мап країн, регіонів, населених пунктів тощо. Побудовану в *MapInfo* мапу можна відображати у різний спосіб – у вигляді комплексних мап з легендами, заголовками та іншими картографічними атрибутами, таблицями, графіками, діаграмами. Атрибутивні дані можуть бути подані в різних табличних форматах, доступ до яких забезпечують відповідні конвертори пакета. Це дозволяє додавати до картографічної системи нові дані без помітних утруднень.

Дані в *MapInfo* організують як окремі однойменні файли, що мають певне функціональне призначення. Виклик потрібної мапи здійснюють засобами меню головного модуля [1763, с. 99]. Зазвичай файли, в яких містяться цифровані мапи *MapInfo*, мають стандартне розширення *tab*. Ці файли містять інформацію про тип картографічних даних та пов'язані з ними атрибутивні дані. Файли з розширенням *dat* містять інформацію про географічні координати просторових об'єктів. Зв'язок з атрибутивними даними в релятивних таблицях забезпечено за допомогою файлів-ідентифікаторів з розширеннями *id* та *idn*. [1763, с. 99]

Інтерфейс *MapInfo* дозволяє розкривати на екрані монітора водночас декілька вікон з різними мапами, кілька різномасштабних вікон однієї мапи, а також вікна з діаграмами, графіками, табличними звітами, легендами тощо. Розташування вікон на екрані та їх розмір визначає користувач відповідно до мети та завдань дослідження. Управління пакетом забезпечене «спадаючим» меню, кнопками управління та комбінаціями клавіш [1763, с. 100].

Пошук, завантаження, збереження, друк файлів даних забезпечує пункт меню *File*. Основні пункти цього меню функціонально тотожні до інших програм. Особливістю *MapInfo* є спеціальна опція *Save Workspace* (Збереження робочого простору), з допомогою якої можна записати на диск поточний стан екрана [1763, с. 100].

Така функція меню дозволяє користувачеві повністю відновити на екрані розташування об'єктів, виведених у кількох взаємопов'язаних вікнах, та даних, що зберігаються в різних місцях, для продовження роботи з «місця», на якому закінчився попередній сеанс. З допомогою одного з пунктів меню *File* можна завантажити в систему й виконати команди, написані користувачем мовою *MapBasic* [1763, с. 100].

Меню *Edit* дають можливість користувачеві виконувати певні редакторські операції над даними, виведеними у відповідному вікні. Зокрема, засобами меню *Edit* можна формувати вибірки об'єктів у робочому полі мапи, вирізати ділянку зображення, копіювати, переміщати або видаляти графічні об'єкти тощо [1763, с. 100].

Маніпуляції над такими просторовими об'єктами, як точки, лінії та полігони, забезпечує меню *Object*. В ньому передбачені можливості об'єднання об'єктів у групи (*Combine*), розчленовування одного об'єкта на кілька складових частин (*Split*), видалення одного або кількох об'єктів з бази даних (*Erase*) тощо [1763, с. 100]. Можна також перетворювати замкнені послідовності ліній у полігони і навпаки, полігони – в лінії. Довкола певного просторового об'єкта можна обчислити та побудувати буферну зону. Командою *Smooth* згладжують ламані лінії (кордони, гідросистему, горизонталі тощо) для ліпшого візуального сприйняття [1763, с. 100].

Запити до БД будують за допомогою меню *Query*. Для створення макрокоманд мовою *SQL* передбачене спеціальне діалогове вікно, в якому користувач може з переліку готових елементів побудувати запити будь-якого рівня складності з використанням математичних, статистичних та логічних операторів. Результати виконання запитів програма подає в окремому вікні з таблицею під певним ім'ям [1763, с. 100]. Вибірку об'єктів будують з допомогою маніпулятора «миша» в одному з трьох передбачених режимів – прямокутної розтинної рамки, розтинного кола чи розтинної рамки довільної форми. Об'єкти, що обмежені рамкою програма позначає як обрані й над ними можна виконувати операції меню *Edit* та ін. [1763, с. 100].

Роботу з табличними формами (додавання або видалення рядків і стовпців; зв'язування записів різних таблиць та просторових об'єктів тощо) забезпечує меню *Tables*. Зокрема, командою *Create Points* в обраному шарі мапи на основі таблиці координат можна створити точкові об'єкти й поставити їм у відповідність картог-

графічний символ із заданими характеристиками [1763, с. 100–101]. В меню *Tables* передбачені функції імпорту та експорту даних, які забезпечують доступ ГІС до баз даних та графічних файлів, створених в інших пакетах програм [1763, с. 101].

Робота з картографічними символами забезпечується пунктами меню *Options*. З допомогою спеціальних діалогових вікон, що відчиняються внаслідок обрання відповідних пунктів меню *Options*, можна обрати тип та графічні атрибути ліній, штрихувань, барв полігонів, знаків або точкових даних. Передбачена також можливість створення власних наборів картографічних символів [1763, с. 101].

Пакет *MapInfo* дає можливість працювати з вікнами кількох функціональних типів: подання мап (*Map Window*); доступу до табличних форм (*Browser Window*); виведення графіків та діаграм (*Graph Window*); компоновання вихідних комплексних форм (*Layout Window*); створення тематичних груп об'єктів (*Redistrict Window*). Управління цими вікнами забезпечується пунктами меню *Windows* [1763, с. 101].

Для створення тематичних мап використовують меню *Map*, з допомогою якого можна здійснити накладання різних тематичних шарів, змінити вручну графічні атрибути обраних просторових об'єктів, автоматично модифікувати графічні атрибути всіх об'єктів певного шару тощо [1763, с. 101].

В інтерактивному режимі в результаті обрання належних віконних форм можна автоматизувати створення тематичної мапи. За допомогою відповідних форм визначають тип (картограма, картодіаграма тощо) мапи, її атрибутивне наповнення, кількість градацій кількісних значень, графічні атрибути для кожної градації, розташування надписів, тип та розмір умовного позначення, шрифту тощо. Видозміну мапи виконують зміною значень відповідних параметрів. Меню *Map* містить також операції вибору та зміни картографічних проекцій мап усіх масштабів.

Окрім команд, передбачених у меню головного вікна пакета *MapInfo*, додаткові операції можна виконувати з допомогою кнопок: формування вибірок об'єктів: формування вибірок з використанням розтинних рамок різної форми,

східцеві зміни масштабу та панорами зображення, обчислення функції вимірювання відстані, одержання довідки про обраний об'єкт тощо.

В удосконаленій версії пакета *MapInfo Professional* задіяна технологія *OLE (Object Linkage Editor)*, що дозволяє впроваджувати мапи, побудовані засобами *MapInfo*, в різні документи і програми. Це розширює можливості використання картографічної системи безпосередньо з програм, що підтримують технології *OLE* – одержувати доступ до таблиць, зв'язуючи їх з наявними даними; відображати мапи та використовувати окремі функції *MapInfo*; додавати підтримку картографічної інформації без перенесення мап на іншу платформу (*integrated mapping*) [850].

Не зважаючи на невеликий досвід застосування ГІС в історичних дослідженнях можна дійти висновку про помітну ефективність їх результатів. Твори, присвячені застосуванню ГІС в історичних дослідженнях, почали виходити друком з кінця 80-х рр. ХХ ст. [2174; 2159; 2087; 2119; 2144; 2150]. Історики різних країн працюють над створенням комплексів картографічних історичних даних у галузях історичної демографії [2101; 2091; 2123; 2103; 2106], археології та етнології, економічної та соціальної історії [2125; 2171; 2145; 2141; 2164; 2104; 2157; 2118; 2128; 2109; 2143], політики та культури [2085; 2105; 2148; 1113; 1447] тощо. На пострадянському просторі фактично діють два центри, де розробляються історичні геоінформаційні системи – Москва та Барнаул. Московська дослідниця Н. В. Піотух вдалася до ГІС-технологій з метою вивчення господарчої діяльності селянства Росії XVII–XVIII ст. на основі Писцевих книг та матеріалів Генерального межування. Застосовуючи програмний пакет *ArcView* історик досліджувала причини нерівномірного заселення Новоржевського повіту, особливості розташування населених пунктів відносно шляхів сполучень, здійснила просторову типологію території повіту за географічними та аграрними ознаками [1658–1665; 2146]. Алтайські дослідники В. М. Владимиров, І. Г. Силіна, Д. В. Колдаков реалізували проект просторового аналізу та вивчення з допомогою ГІС соціально-економічних процесів у Сибіру в XIX – на початку ХХ ст. [937–945].

Детальний аналіз сутності та конструкції географічних інформаційних систем, висвітлений у цьому параграфі, покликаний, по-перше, показати стан розвитку цієї сфери науково-пізнавальної діяльності; по-друге, продемонструвати реперні зрізи новітніх комп'ютерних технологій для історичного дослідження; по-третє, теоретично обґрунтувати можливість та необхідність застосування ГІС в нашому дослідженні. Пізнання закономірностей та специфіки розвитку українського селянського господарства в роки непу, на нашу думку, потребує використання такого масиву даних, який би дозволив об'єктивно та вичерпно реконструювати картину минулого. Оскільки селянські господарства ґносеологічно являють собою масове явище, то їх вивчення можливе на основі статистичних даних, які найзручніше подавати за допомогою технологій баз даних. Ці технології забезпечують не тільки систематизацію та зберігання чималої кількості інформації, а й надають можливість неодноразового й різноаспектного аналізу і трансформацій подання даних. Побудована нами в ході дослідження ГІС формувалася на основі матеріалів щорічних весняних вибіркового переписів українських селянських господарств 1922–1926 рр. Цей період характеризувався активною динамікою адміністративно-територіальної реформи, внаслідок якої змінювалися кількість та межі адміністративних одиниць і навіть кордонів республіки. У зв'язку з цим просторова локалізація процесів в аграрному секторі економіки УСРР набуває неабиякого значення, оскільки вона змінювалася з високою інтенсивністю – принаймні щороку. Отже, маємо не тільки зміну статичних, а й просторових даних (Додаток А, рис. 2.3). Враховуючи, що з року в рік змінювалася й програма статистичних опитувань та розробка їх результатів, тобто перелік питань та показників, за якими селянські господарства в результаті описували, то потрібна зв'язуюча основа для таких специфічних даних. Саме географічна інформаційна система і дозволяє врахувати всі нюанси джерельної бази даного дослідження.

2.3. Емуляція теорії катастроф для соціально-економічної історії

Селянське господарство 1920-х рр. в УСРР було складною динамічною відкритою соціально-економічною системою. Господарства постійно отримують

ззовні певні порції енергії, речовини, інформації, споживаючи та перетворюючи які частково повертають до навколишнього середовища. Такі системи характеризуються функціонуванням, яке не можна назвати врівноваженим. Одержувані ззовні енергія (сонячна, біохімічна тощо), речовина (вода, мінеральні компоненти тощо), інформація (агротехнічна, кон'юнктурна, синоптична тощо) використовуються саме для підтримання неврівноваженості. Врівноваженість притаманна лише «анігільованим», ізольованим, тобто «мертвим» об'єктам. Стан таких об'єктів у кожній точці абсолютно однаковий, що не дозволяє розрізнити їхньої внутрішньої будови, тобто структури. Функціонуючі системи зазвичай характеризують як високо організовані структури, дуже часто ієрархічної архітектури. Така будова достатньо адекватно асоціюється з основним положенням об'єктно-орієнтованої парадигми, а саме – з структурами об'єктів та структурами класів. Мірою упорядкованості (організованості) системи вважають ентропію – найважливішу характеристику хаотичного руху у фазовому просторі довільної вимірності. Більш суворо ентропія є мірою інформації, необхідною для визначення місця розташування системи у деякому стані, тобто є мірою незнання про систему [2052, с. 115]. Іншими словами складність систем спричиняє непрогнозовані зміни в них за мінімальної варіації якогось неврахованого зовнішнього чинника. Тому цілком зрозумілим є висновок Р. Мей, зроблений наприкінці статті «Прості математичні моделі з ускладненою динамікою», вміщеній 1976 р. до часопису *Nature*: «Ймовірно, для усіх нас було б значно краще, якби не тільки під час навчання або наукової роботи, але й у щоденному політичному та економічному житті якомога більша кількість людей зрозуміли, що прості динамічні системи не обов'язково мають просту поведінку» [2052, с. 46].

У відкритих системах, які постійно одержують із зовнішнього середовища від'ємну ентропію (негаентропію) та речовину, можуть виникати стаціонарні неврівноважені стани з високим рівнем упорядкованості. Передумовою для цього є скоординована (кооперативна) поведінка підсистем, яка за певних умов може виникнути у деяких системах, відділених від рівноваги. Досліджуючи їх сталість, шукають рішення, яке має певний фізичний сенс – стійкість по відно-

шенню до флуктуацій (коливань). Нестабільний стан, навпаки, характеризується зростанням флуктуацій (розгойдуванням), внаслідок чого система прагне перейти до нового стабільного стану. При цьому новий стан цілком може мати вищий рівень упорядкованості [2058, с.14], тобто структурованості.

Високому рівню організованості системи відповідає низька ентропія. Максимальна ентропія означає найнижчий рівень організованості і відповідно найвищу неупорядкованість, можливу за даних умов. З цим саме й пов'язані труднощі теоретичного досягнення високоорганізованих систем [2058, с. 23], у тому числі й соціальних. Селянське господарство безпосередньо залежить від кількості сонячної енергії, яка падає на земну поверхню. Енергетичні процеси, що відбуваються у відкритій системі завжди дисипативні, тобто відповідають зменшенню та розпорощенню енергії. Дисипація енергії – основна ознака поточної рівноваги [2058, с. 28]. Коли система істотно відхиляється від рівноваги, її параметри відповідають вже не лінійним закономірностям, як це зазвичай намагаються описати історики, а більш точним нелінійним моделям. Нелінійність є важливою і загальною рисою процесів, що відбуваються на відстані від стану рівноваги. Передумовою для формування упорядкованих структур у таких відкритих системах, як селянське господарство, є існування певного співвідношення між виробництвом ентропії та обміном ентропією із середовищем. Іншими словами, для того, щоб у системі розпочалося формування структури, віддача ентропії повинна перевищити певне критичне значення. А надкритична віддача ентропії можлива лише за наявності особливої внутрішньої структури системи. Це означає, що самоорганізація не є універсальною властивістю матерії, а існує лише за певних внутрішніх та зовнішніх умов [2058, с. 31]. І. Пригожин запропонував називати просторові, часові або просторово-часові структури, що можуть виникати на віддалі від рівноваги у нелінійній ділянці, коли параметри систем перевищують критичне значення, *дисипативними структурами*.

Стійка система до певної міри є «нечутливою» до відхилів, оскільки процеси самодійних зрушень системи не спричиняють посилення флуктуацій. Нестійка ж система має ніби резонансну реакцію на відхилення, внаслідок якої зростає

амплітуда коливань і система спонтанно покидає початковий стаціонарний стан (додаток А, рис. 2.4).

Основною особливістю, за якою розвиток відрізняється від інших динамічних процесів (наприклад, від процесу зростання) є якісна зміна в часі параметрів стану системи, що розвивається. На противагу зазначимо, що у процесі зростання йдеться лише про кількісні зміни значень параметрів. Поступова і монотонна зміна певного параметра протягом відповідного часу супроводжується поступовою зміною стану системи. Але в певний момент відбувається розрив поступовості і стан системи змінюється стрибкоподібно, система переходить на якісно інший рівень, тобто кількість переходить у якість. Потім увесь цей процес повторюється, але вже на якісно новому рівні [1124, с. 98]. Здатність до розвитку мають тільки такі системи, які здатні тимчасово ставати нестійкими до дії певних чинників. Гіперстійкість позбавляє систему можливості для розвитку. Але перманентна нестійкість – це інша крайня ситуація, яка так само «шкодить» системі, як і гіперстійкість, оскільки вона виключає так звану «пам'ять» системи, тобто адаптивне закріплення корисних для виживання у даному середовищі характеристик системи [1124, с. 102].

Найпростішим і водночас неодноразово підтвердженим на емпіричному матеріалі описом циклу розвитку системи, коли в міру вичерпання ресурсів відбувається перехід від експоненти до логісти (насичення), називають логістичний розвиток, наприкінці якого виникає нестійкість системи та перехід до якісно нового стану [1124, с. 100]. Такий тип поведінки системи на етапі стрибкоподібного переходу є загальносистемною закономірністю.

Функціонування динамічної системи, що розвивається, зручно описувати системою диференціальних рівнянь, які відтворюють зміну станів системи (першу похідну) як функцію від стану системи та її параметрів:

$$\dot{x}_i = f_i(x_1, x_2, \dots, x_n; \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_m), i = 1, 2, \dots, n. \quad (1)$$

У цій системі x_i означає змінну стану системи, відому також як *фазова змінна* (*фаза* означає стан системи), внутрішня або ендогенна змінна. Набір з n таких змінних $\{x_i\}$, $i=1, \dots, n$ визначає стан системи. Наприклад, розміри надільної

площі, кількість осіб робочого віку, кількість голів робочої худоби, кількість плугів тощо визначають стан селянського господарства окремого округу чи іншої адміністративної одиниці. Набір з m змінних $\{\lambda_j\}, j=1, \dots, m$ визначає параметри системи, відомі як управляючих, зовнішніх, або екзогенних параметрів. Вони відображають вплив певних фіксованих чинників, наприклад кон'юнктури цін, відсотка оподаткування, кількості опадів, середньої температури тощо.

Важливим для динамічної системи (1) є поняття *стаціонарного стану*, тобто стану спокою, за якого фазові змінні $\{x_i\}, i=1, \dots, n$ не залежать від часу, тобто достатній час не змінюють значень. Тільки в такому разі можна говорити про реальне існування та можливість вивчення систем і структур.

При зміні зовнішніх параметрів форма функцій f_i не змінюватиметься, але зміниться картина стійкості. За таких обставин особливої уваги заслуговують такі значення параметрів, за яких якісно змінюється фазовий портрет системи. Такі значення називають критичними або біфуркаційними точками, або точками галуження [1124, с. 106]. Тобто при переході крізь критичні режими змінюється фазовий портрет системи, що й спричиняє стрибкоподібний перехід системи до нового якісно іншого стаціонарного стану. Тобто при досягненні параметрами у процесі змін критичних значень стан системи стає нестабільним. За таких обставин подальша мала зміна параметрів спричиняє спрямований стрибкоподібний перехід системи до нового сталого стану, після чого цикл знову повторюється.

Поняття структурної стійкості, що змінюється нестійкістю в критичних випадках покладено в основу теорії катастроф, що виникла як узагальнення таких розділів прикладної математики, як теорія стійкості динамічних систем, теорія біфуркацій тощо. Особливістю теорії катастроф є дослідження стрімкої, стрибкоподібної зміни стану певної системи за безперервної зміни її параметрів, що й використовують при моделюванні відповідних явищ [1124, с. 107].

Одним з авторів теорії катастроф називають Рене Тома, який розробляв динамічну теорію морфогенезу (формоутворення) у біології [1894]. Поняття морфогенезу Р. Том використовував «для означення довільного процесу виникнен-

ня (або руйнування) форми, причому ми залишимо осторонь як природу субстрату форм, що розглядаються, так і природу сил, що викликають подібні зміни» [1894, с. 145]. Одним з джерел теорії динамічного морфогенезу він називав «топологічні та аналітичні дослідження з проблеми так званої структурної стійкості: нехай дана певна «форма», яку геометрично визначає, наприклад, графік функції $F(x)$; потрібно з'ясувати, чи має ця функція «структурну стійкість» [1894, с. 145]. Методи теорії катастроф використовували для моделювання стрибкоподібних процесів не тільки у природничих науках (фізиці, біофізиці), але й у гуманітарних (психології, соціології, економіці тощо) [1697; 1702; 1703].

Теорія катастроф являє собою теорію структурної стійкості спеціального класу диференціальних рівнянь з довільною кількістю фазових змінних, коли праву частину цих рівнянь можна подати як градієнтну систему, тобто як рух у полі потенціальних сил з потенціалом $F(\bar{x}, \bar{\lambda})$. Набір рішень $\bar{x}(t) \equiv \{x_1(t), \dots, x_n(t)\}$ системи диференціальних рівнянь (1) за певних початкових умов та фіксованих значень параметрів можна розглядати як точку у просторі станів. Тоді множина точок $\bar{x}(t)$ описуватиме у цьому просторі конкретну фазову траєкторію. Сукупність фазових траєкторій системи, що відповідають різним початковим умовам визначає *фазовий портрет системи*. При фіксованих значеннях параметрів система має конкретний фазовий портрет, який відображає всі якісні властивості її поведінки. Якщо параметри починають безперервно змінюватися, то структура фазового портрету може залишатися незмінною лише до певних критичних (біфуркаційних) значень цих параметрів. Досягнення таких значень викликає стрімку зміну структури фазового портрету і відповідно зміну поведінки системи, викликану порушенням її структурної стійкості [1124, с. 108].

В разі, якщо кількість параметрів не перевищує чотирьох (3 просторових та 1 часовий), можна побудувати загальну класифікацію усіх типів структурних сталостей, які й одержали назву елементарних катастроф. Класифікаційною теоремою Тома доведено, що за таких умов існує лише сім різних типів стрибка (елементарних катастроф) незалежно від кількості фазових змінних [1894,

с. 150; 1697, с. 134–163]. У багатьох сучасних моделях використовують лише одну фазову змінну. За таких умов налічується тільки чотири елементарні катастрофи, кожна з яких відповідає адекватній кількості параметрів, а кожному систему можна вважати градієнтною [1124, с. 109].

Найпростішу елементарну катастрофу американський математик Хаслер Вітні назвав «складкою» [1894, с. 150]. Поведінка системи задається її потенціалом (енергією). Потенціал F її у диференційному рівнянні має вигляд $F(x,c) = \frac{x^3}{3} - cx$ [1124, с. 109]. Катастрофа з двома зовнішніми (екзогенними) параметрами a та b має функцію $F(x,a,b) = \frac{x^4}{4} - b\frac{x^2}{2} - ax$ [1124, с. 109; 1697, с. 108, 125] і її називають «зборкою» (англ. *cusp*) [1894, с. 150; 1697, с. 125]. У разі іншої кількості внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх змінних можна отримати інші катастрофи, які мають не менш естетичні назви: ластівчин хвіст, метелик, вігвам. Ці типи стрибків належать до класу *касноїдних*. Іншу сукупність катастроф називають *омбілічними* (від лат. *umbilicus* – пуп) [1697, с. 161–162].

Х. Вітні 1955 р. у творі «Про відображення поверхні на площину» довів, що будь-яка гладка функція має стійкі особливості тільки типу «складки» та «зборки» [1124, с. 109]. Решта ж особливостей руйнуються при малому порушенні тіл або напрямів проектування поверхні на площину [1124, с. 109]. Тому на прикладі катастрофи «зборка» можна розглянути основні якісні особливості, що широко використовують для моделювання різноманітних явищ.

Відклавши у тривимірному по осі аплікату (вертикальній) положення x дійсних стаціонарних точок, а по осям абсцис та ординат параметри a та b (додаток А, рис. 2.5), то можна побачити, як при зміні факторів a та b у поведінці системи моделюються якісні зміни в системі.

Катастрофа «зборка» має п'ять якісних особливостей, які широко використовують при моделюванні різних явищ: 1) у ділянці в межах біфуркаційної кривої система за одних і тих самих значення параметрів може перебувати в одному з двох протилежних станів (бімодальність – *bimodality*); 2) на осі станів x

існує ділянка поведінки, в середині якої система не може перебувати (ділянка недосяжності – *inaccessible behaviour*); 3) за безперервної зміни параметрів можливий стрімкий перехід (стрибок) з одного стану в інший (катастрофа – *catastrophe*); 4) стрімка зміна поведінки системи залежить від передісторії процесу (гістерезис – *hysteresis*); 5) дві системи, що на початку руху мало розрізняються у поведінці, за однакового характеру змін параметрів можуть опинитися внаслідок нестабільності системи в станах, що істотно відрізняються один від одного (дивергенція – *divergence*).

Параметр a одержав назву *нормального фактора*, параметр b – *розщеплювального фактора*. Останній називають розщеплювальним внаслідок того, що при $b > 0$ поверхня поведінки розщеплюється на дві гілки. Осі α та β повернуті на 45° у площині параметрів, називають *конфліктними* (пунктирні стрілки на рис. 2.5 у додатку А).

Змістовного наповнення ці фактори (параметри системи) набувають при описуванні катастрофою «зборка» відповідного конкретного процесу. Тому поряд з визначенням фазової змінної x , однією з головних проблем при побудові такого опису (моделі) постає саме виокремлення пари провідних факторів a та b , зміна яких визначає стрибкоподібні (катастрофічні) переходи у відповідному процесі.

Катастрофу «зборка» достатньо часто застосовують для побудови конкретних моделей теорії катастроф, описуючи найрізноманітніші процеси, у т. ч. і моделювання процесу зміни суспільних формацій [2176; 1944; 1702; 1703]. Ця модель є достатньо простою, наочною і такою, що відповідає природним уявленням про стрибкоподібний перехід як результат взаємодії (у найпростішому разі) саме двох суперечливих факторів. Окрім того окремі уявлення про типи катастроф дозволяють сформулювати теоретичні уявлення про стійкість соціально-економічних процесів.

Криві у фазовому просторі, утворені послідовними станами процесу, називають *фазовими кривими*. У околі точки, яка не є пунктом рівноваги, розбиття фазового простору на фазові криві подібне до розбиття на паралельні прямі, а сімейство фазових кривих можна перетворити на сімейство паралельних прямих

гладкою заміною координат. Натомість у околі точки рівноваги картина значно складніша. Анрі Пуанкаре, який увів поняття *біфуркація* (від лат. *bifurca* – роздвоєння, розгалуження), показав, що поведінка фазових кривих на фазовій площині у системі загального стану може мати такі тенденції, як їх зображено на рис. 2.5 (додаток А). Доведено, що всі складні випадки перетворюються у зображені за загальної малої зміни системи [797а, с. 15].

В. І. Арнольд стверджував, що системи, які описують реальні еволюційні процеси зазвичай загального положення. Така система завжди залежить від параметрів, які ніколи не бувають відомі точно. Проте невелика зміна параметрів перетворює систему незагального положення до системи загального стану [797а, с. 15]. При підході параметра до біфуркаційного значення стан рівноваги «помирає», злившись з іншим (або ж народжується пара станів рівноваги). З двох народжуваних (або помираючих) разом станів рівноваги один є стійким, а інший нестійким. У момент народження (або смерті) обидва стани рівноваги рухаються з необмеженою швидкістю. Стійкий стан рівноваги («вузол») наражається при зміні параметра з нестійким («сідлом»), після чого обидва зникають. Якщо стійкий стан рівноваги описує звичний режим певної системи, то при її злитті з нестабільним станом рівноваги система вимушена виконати стрибок, перейшовши цілком в інший режим: при зміні параметра рівноважний стан у аналізованому околі зникає. Стрибки такого роду й породили термін «теорія катастроф» [797а, с. 18].

Застосування ідей та методів теорії катастроф для вивчення та моделювання еволюції соціально-економічних систем, де кількісний опис системи утруднений, а поведінку системи визначають здебільшого якісні закономірності, має багато перспектив. Річ у тім, що розвиток будь-якої системи являє собою проходження низкою нестійких станів, а тому дослідження таких нестійких станів для соціально-економічних процесів достатньо важливе. Точки нестійкості є критичними пунктами або критичними режимами, вихід з яких, як доводить теорія катастроф, не завжди виводить систему на новий рівень розвитку: вихід може полягати й у руйнуванні системи [1124, с. 113]. Нестійкості у соціально-економічних системах мають прояв у виникненні різних критичних ситуацій

при зміні відповідних параметрів внаслідок впливу середовища, соціальних зрушень, науково-технічного прогресу тощо. Такі критичні ситуації відіграють провідну роль у зміні стану соціально-економічної системи. Тому таким важливим є їх аналіз, передбачення і розв'язання, що не можна здійснити без моделювання відповідної кризової ситуації.

У цьому дослідженні ми свідомо уникаємо суворих математичних моделей теорії катастроф. Для дослідження й описування загальних закономірностей розвитку селянського господарства УСРР протягом 20-х рр. ХХ ст. використовується провідна ідея цієї теорії щодо нелінійності соціально-економічних процесів. У літературі з теорії катастроф такий підхід називають спекулятивним, оскільки не застосовуються диференціальні рівняння для описування катастроф. Головна проблема застосування їх у гуманітарній сфері полягає у специфіці її даних. Історик здебільшого оперує описовими, аніж статистичними даними. Але навіть наявна статистика не завжди може правити за емпіричний матеріал для теорії катастроф. Зрештою сама ця теорія виникла на емпіричних даних зовсім іншої природи – диференційного обчислення. Але вона запропонувала для пояснення багатьох процесів, у т. ч. й соціально-гуманітарних, типові моделі якісного переходу з одного стану до іншого, а також засоби виявлення не стабільних станів систем, які можуть спричиняти при малих змінах керованих параметрів стрімкі, стрибкоподібні зрушення у системах. Наслідками таких зрушень можуть бути як нова якість системи, так і її «анігіляція».

Досліджуючи соціально-економічні процеси в роки нової економічної політики історики чимало уваги приділяли неабияким досягненням цього періоду. Але щоразу виникали утруднення при спробах пояснити прояви кризових явищ у другій половині 1920-х рр. Прагнучи знайти теоретичне обґрунтування постійного існування у цей період передумов до кризи, які впливали з об'єктивної складності соціально-економічної системи, у даному дослідженні зроблена спроба застосувати емуляцію теорії катастроф як найбільш адекватну в методологічному плані для з'ясування того, на скільки стабільною і самодостатньою соціально-економічною системою було селянське господарство УСРР у першій

половині 20-х рр. ХХ ст. Поняття «емуляція» (англ. *emulation* – змагання, фр. *emulsion* від лат. *emulgeo* – дою) запозичене з галузі інформатики та обчислювальної техніки, де воно означає імітацію функціонування всієї системи у такий спосіб, що за допомогою системи-імітатора обробляються такі самі результати, що і в імітованій системі [1592, с. 521]. У нашому разі імітованою системою виступатиме теорія катастроф (точніше її базові принципи), а системою-імітатором – селянське господарство України.

Для побудови моделі катастрофи типу складка чи зборка потрібні три фактори, які б описували поведінку соціально-економічної системи. Матеріали вибіркового перепису надають біля сотні різних показників стану селянського господарства навесні певного року. Для виявлення потрібних факторів можна застосувати метод головних компонентів, сутність якого полягає в тому, щоб згенерувати латентні фактори на основі аналізу матриці парних лінійних кореляцій. Параметри системи, які тісно корелюють між собою, за методом головних компонентів утворюють конгломерат зв'язків завдяки дії на них загального фактора. Враховуючи, що такі фактори реконструюють як ортогональні, тобто лінійно незалежні, їх цілком можна використовувати як осі для нелінійної системи. До того ж головні компоненти за природою є поляризованими осями, або розщеплювальними факторами. У такий спосіб сукупність об'єктів (округів, селянських господарств тощо), які є вибіркою з генеральної сукупності, можна розглядати як окремі точки певної поверхні у тривимірному просторі головних компонентів. Існують методи апроксимації (реконструкції) поверхні, адекватної наявним точкам. Реконструювавши таку поверхню можна визначити, чи є сталим стан аналізованої соціально-економічної системи не тільки у даний момент часу, але й у минулому та майбутньому.

Дослідження істориками таких складних соціально-економічних систем, як селянські господарства, може здійснюватись принаймні двома шляхами. Історично первинним було, мабуть, етнографічне вивчення обійстя та звичаїв селян. Це так би мовити мікроаналіз селянського господарства, яке в деталях ві-

дображає його внутрішню природу, дозволяє осягнути ритміку та мотиви діяльності, відновити мереживо родинних стосунків у виробничому процесі тощо. У такому разі окрема господа постає як унікальне явище, як складник етнічної культури та побуту. З накопиченням подібних обстежень напрацьовувалася й уніфікувалася технологія вивчення, що сформувало підґрунття для перетворення етнічних обстежень на масове явище, а відтак його поступову трансформацію у свою повну протилежність – статистичні переписи. Певною мірою такі опитування виконувалися й задля того, щоб закарбувати історичну пам'ять про минувшину. Але неабиякий комплекс матеріалів потребує адекватної методики вивчення таких документів.

Добір методологічного арсеналу значною мірою задається метою та завданнями дослідження, тобто залежить від того, що історик прагне довідатися. У нашому разі стояло завдання комплексного аналізу чималого обсягу інформації з метою визначення основних тенденцій та головних факторів розвитку селянських господарств республіки. Прагнення досягти об'єктивності в ході дослідження, а також знайти надійні принципи класифікації, спонукало до вироблення об'єктно-орієнтованого підходу до вивчення джерел. Його використання надавало б надійні засади для класифікації об'єктів різної природи (джерел, селянських господарств, округів, ознак тощо).

Чималий масив даних, а також просторова їх розподіленість, спонукала до віднайдення такої технології, яка б забезпечила не тільки зручне зберігання й подання статистичних даних про селянські господарства, а й можливість багаточільового їх використання та обробки з метою пошуку релевантної відповіді на дослідницькі питання. Зокрема, в ході дослідження з допомогою методів послідовної ієрархічної агломерації (кластер-аналізу) побудована динамічна аграрна типологія округів УСРР, що дозволило фактично виявити принаймні п'ять моделей (типів) селянського господарства 20-х рр. ХХ ст. Можливості гемінформаційної технології забезпечили візуалізацію та локалізацію ареалів цих типів. Застосування кореляційного аналізу та методу головних компонент дозво-

лило з'ясувати внутрішні структури цих типів господарств, а також неявні фактори, що визначали природу цих моделей.

Визначені фактори прислужилися основою не тільки для з'ясування рівня однорідності селянських господарств у межах типів, а й для побудови моделей можливих траєкторій їх еволюції. Такі траєкторії дозволяють побачити, наскільки консолідованим був рух господарств, тобто чи відбувався він за одним і тим же сценарієм (трендом), чи, навпаки, мало місце розгалуження напрямів розвитку. Якщо ж існували умови для диференціації селянських господарств, то якими були ці альтернативи? Відповіді на поставлені питання, на наш погляд, не очевидні. Принаймні аналіз історіографії дозволяє дійти висновку, що навіть самі ці питання не були артикульовані. Причину такого стану справ вбачається у відсутності уявлення в істориків адекватного методологічного інструментарію, який сприяв би віднайденню відповідей на подібні питання. Дане дослідження є певним кроком до розв'язання цих завдань і полігоном для випробування поки що не властивих для історичного дослідження методів та підходів. Основні ідеї, викладені в цьому розділі, на наш погляд, можуть дати шуканий результат лише в комплексі, в системному використанні з метою отримання прихованої (структурної) інформації, що міститься в статистичних джерелах про масові явища (селянські господарства). Зокрема, йдеться про типові моделі селянського господарства, а також про тенденції та перспективи їх еволюції в умовах нової економічної політики.

Розділ 3. СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Класифікація історичних джерел до вивчення історії українського селянського господарства 20-х рр. ХХ ст.

Нова економічна політика як період історії радянського суспільства характеризувалася складністю й неоднозначністю процесів. Ця складність формувалася внаслідок низки чинників: природного, екологічного, гуманітарного, економічного, культурного, соціального, політичного та ін. Комплексність суспільного життя знайшла свої втілення у комплексі різноманітних носіїв інформації про селянське господарство непу.

Дане дослідження побудоване переважно на даних *писемних документів* як окремого типу історичних джерел за традиційною типолого-видовою класифікацією. Як відомо, документ – це рукотворний носій інформації, зафіксований спеціально розробленою знаковою системою та засобами реєстрації з метою передавання соціальної інформації в часі та просторі. Однією з функцій документа є пам'яткова або функція історичного джерела.

В історичному джерелознавстві та документознавстві упорядкування і систематизація носіїв інформації здійснюється за схожими принципами. Загально відомою нині є типолого-видова класифікація історичних джерел. Поняття типу історичного джерела чи не вперше запропоноване 1975 р. російським джерелознавцем Л. М. Пушкарьовим у монографії «Класифікація російських писемних джерел з вітчизняної історії». Автор визначив типи як найбільш загальні категорії джерел, які розрізняються між собою як за самим принципом, так і за найзагальнішою властивістю, яка визначає їх наукову цінність. У такий спосіб учений виокремив речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, писемні, фонодокументи, кінофотодокументи. У навчальному посібнику з джерелознавства, виданому колективом авторів під грифом Російського державного гуманітарного університету, підкреслено, що типи та види джерел з'являються не водночас. Послідо-

вність виникнення основних типів джерел (речові – образотворчі – писемні) відповідають трьом стадіям історії людства (дикунство – варварство – цивілізація). На рубежі XIX–XX ст. з’явилися фото- та кіноматеріали, пізніше – машинозчитувані документи, що, на думку авторів, свідчило про глобальні зміни в історії людства [1173, с. 14]. Російський джерелознавець, академік-секретар Відділення історії АН СРСР, а згодом РАН, І. Д. Ковальченко в основу типологізації джерел також покладав форми фіксації соціальної інформації. Це дозволило йому викремити такі типи джерел: речові, художньо-образотворчі, графічно-образотворчі, писемні, фонодокументи та машинозчитувані (технотронні). Така типологія дуже подібна до фасетної класифікації документів за знаковими засобами (текстові, іконографічні, ідеографічні, фонографічні, матричні). За винятком речових джерел решта типів цілком аналогічна до названих класів документів.

Безумовно, не слід ототожнювати поняття «історичне джерело» і «документ». Поняття історичного джерела ширше за поняття документа. Якщо документом називають певний матеріальний об’єкт, якому властива взаємообумовленість речової форми та вміщеної до неї інформації внаслідок свідомої фіксації саме соціальної інформації за допомогою розробленої людиною певної знакової системи, то історичне джерело може бути не тільки продуктом суспільних відносин, але й результатом розвитку природи [1404]. До того ж об’єкти дійсності можуть містити інформацію про минуле як наслідок діяльності людини, котра не ставила за мету саме фіксацію інформації, але які внаслідок універсальної її природи дозволяють історикам вивчати минуле. До таких носіїв належать рукотворні зміни ландшафту, засоби виробництва, предмети побуту, біологічні модифікації рослин і тварин та ін.

Інша особливість документів, яка вирізняє їх з-поміж історичних джерел, полягає в їх участі у системі документних комунікацій (СДК), яка охоплює собою комплекс усіх документів, відправників документної інформації, її споживачів, професійних посередників, виробничих процесів та зв’язків між ними. Достатньо назвати складові частини функціональної підсистеми СДК (документування, обробка, розповсюдження, зберігання, використання та утилізація) для

того, щоб чіткіше усвідомити, що документи – лише підсистема комплексу історичних джерел. Такі історичні джерела, як сукня, плуг або зброя зрозуміло не є й ніколи не були елементами комунікаційної системи.

Зауважимо, що класична типологія історичних джерел хвибує порушенням однієї з важливих вимог класифікації – *неперетинності*, згідно з яким один і той же поділ здійснюють лише за однією (спільною) основною (ознакою). Порушення цього принципу класифікації у типології джерел полягає у тому, що, наприклад, художньо-образотворчі, графічно-образотворчі та фонодокументи як і писемні джерела належать до документованих, тоді як речові, усні, етнографічні або поведінкові – до недокументованих. Інший принцип – *неперервності* – означає, що члени поділу мають бути найближчими до поняття, яке ділять, – «перестрибування» з даного підкласу до віддаленого вище- або нижчерозташованого неприпустиме. Згідно з цим принципом на один щабель з речовими джерелами не можна ставити, наприклад, образотворчі, оскільки у першому разі обрано за ознаку матеріальну форму носія, а в другому – виражальний засіб знакової системи. У даному розділі нами запропонована схема та основні визначення (в тому числі й авторські) класифікаційних рівнів корпусу джерел, на основі яких проведено наше дослідження й апробовані когнітивні методики.

Класифікацію здійснюють як багатокроковий ієрархічний та дихотомічний поділ цілого на частини. *Ієрархія* (гр. *ἱερός* – священний та *ἀρχή* – влада) *документів* означає розташування їх в порядку від вищого до нижчого (наприклад, послідовність: документ => видання => поліграфічна продукція => книга). *Дихотомія* (грец. *δίχα* – надвоє, неоднаковий та *τομή* – розріз, розтин) забезпечує послідовний поділ документів одного класу на дві протилежні сукупності (опозиції), наприклад, опубліковані й неопубліковані, однотоми та багатотомні, людино- та машинотні тощо. Якщо дотримуватися таких засад, то множину джерел потрібно перш за все розподілити на два типи – документовані та недокументовані.

Визначальну особливість документа становить його *знаковість*, оскільки лише ті матеріальні об'єкти, на яких людина свідомо зафіксувала змістовну інформацію за допомогою спеціально розробленої (штучної) знакової системи, називають документами.

Усі документи за характером знакових засобів фіксації інформації можна поділити власне на дві категорії – текстові й нетекстові.

У *текстовому* документі за знаки правлять букви алфавіту природної мови. Розташування букв за певними правилами дає семантичні форми – слова, що відповідають об'єктам деякої реальності. Тому текстові документи часто називають словесними або вербальними. *Вербальний* (латин. *verbum* – слово, дієслово) історично має переважно писемний вигляд – слова (мова) зафіксовані на матеріальному носії з допомогою умовних знаків письма – *графем* (від гр. γράφω – пишу) – найменших смислорозрізнявальних одиниць писемної мови, що зазвичай відповідають *фонемам* в усній мові. Вважають, що завдяки словесному кодуванню інформації досягається найбільш точне передавання смислу повідомлення. Слід усвідомити, що саме вербальна інформація та природна мова як система знаків для передавання знань принципово відрізняє соціальну комунікацію від біологічної.

Поняття «текстовий документ» охоплює як писемні документи, так і фонодокументи. *Писемний документ* – це зазвичай літературний документ, зміст якого виражено словесно, а зафіксовано дискретними знаками – буквами, ієрогліфами (від грец. ἱερός – священний і γλυφή – різьблення) тощо. Поняття «писемний документ» не залежить від способу документування. Знаки письма не змінюють свого змістовного навантаження від нанесення їх на носій ручним способом (рукописом), карбуванням, різьбленням, галтуванням, випалюванням, фотографуванням, тисненням тощо. Спосіб нанесення знаків править за видову ознаку цього роду документів.

Фонічний (гр. φωνή – звук, голос, мова) або *сонарний* (латин. *sonitus* – звук, шум; *sono* – звучати, грати, шуміти; *sonorus* – дзвінкий, звучний, шумний) документ містить інформацію, яку відтворюють і сприймають завдяки коливанням повітря, викликаним спеціальним приладом, навмисне створеним людиною для фіксації та/або генерування зафіксованих звукових знаків. Основною особливістю фонічного документа постає той факт, що фіксація звука (запис фонограми) може здійснюватись різними способами окрім рукописного та друкованого.

Звук може фіксуватись на носій механічним (різьблення, тиснення), магнітним, фотографічним, оптичним, лазерним чи електронним способом. Різноманітність способів фіксації породила й множину матеріальної основи та конструкції носіїв (грамплатівка, магнітна стрічка, музичний компакт-диск). Але конструкція носія, спосіб та знакова система фіксації не змінюють смислу фонем як текстових знаків.

Нетекстовий документ містить інформацію, яка зафіксована знаковою системою, відмінною від буквеної. Такі документи називають невербальними (немовними, безмовними), оскільки в них використовують такі знакові системи, як ноти, картографічні позначення, математичні знаки, креслярські елементи, цифри, перфорації або опуклості тощо.

Отже поділ документованих документів за характером знакових засобів на текстові та нетекстові є недостатньо чітким. Оскільки текстові документи зазвичай асоціюють з письмом, а фонічний документ належить до технічно-кодованих (тобто неписемних) і до того ж зовсім не обов'язково містить слово, то раціональніше поділяти документовані джерела саме на два оди – писемні та неписемні.

Неписемні документи можна поділити на дві великі групи – образотворчі та технічно-кодовані. *Образотворчі* документи передбачають використання ідеальних проєкцій реальних об'єктів або понять у візуальні відтворення. Такі документи поділяються на два принципово відмінні види: іконічні та ідеографічні.

Іконічний (гр. εἰκών – лик, образ, зображення) або *іміджевий* (латин. *imago* – зображення, описування, картина) документ містить знаки, подібні зображуваному об'єкту (речі, людині, тварині, рослині, будівлі, пейзажу, рельєфу тощо). Спосіб документування також не впливає на значення таких знаків. Тут більше відіграє роль майстерність автора повідомлення, рівень опанування технологічними прийомами фіксації знаків. Такий документ зазвичай сприймається візуально й цілісно як єдиний завершений об'єкт із відповідною композицією елементів. Іконічні документи бувають дво- або трьохвимірними. Характерною особливістю іконічних документів вважають брак якого б то не було алфавіту. Пра-

вила ж документування спрямовані не на зміст об'єкта, подібності якого прагнуть досягти в іконічному документі, а на зовнішню форму, так би мовити «рельєф оболонки» цього об'єкта, на ту поверхню, яка відмежовує саме цей об'єкт від навколишніх.

З іконічних документів виокремлюють *ізографічні* – (гр. ἴσος – рівний, однаковий та γράφω – пишу), у яких подібність між знаком та об'єктом досягається системою образотворчих засобів (проекцій) живопису, графіки, фотографії, карбування, різьблення тощо.

Інший різновид іконічних документів – *піктографічні* (латин. *picturn* від *pingo* – малювати, зображати) – документи, в яких умовними рисунками зображені цілісні ситуативні повідомлення. Піктографія доволі активно використовується нині. Оскільки особа, яка «читає» піктограму, не обмежена якими-небудь правилами зіставлення її з певним алфавітом, то вона повинна лише «впізнати» (згадати) зображення, тобто зіставити його з тими образами, які зафіксовані в її пам'яті, й адекватно асоціювати піктограму з відповідною життєвою ситуацією. Тому досить часто піктограми й розраховані на людей, які не знають певної мови. Водночас піктограма може виконувати й управлінську функцію скеровування людини в слушному напрямі дій. Це може бути, наприклад, послідовність виконання операцій, пошук релевантної інформації (годинникової майстерні за вивіскою із зображенням годинника, залізничного вокзалу за зображенням локомотива, трамвайної зупинки за зображенням вагона тощо).

Ідеографічний (гр. ἰδέα – ідея, начало, образ, вигляд та γράφω – пишу) документ містить знаки, які правлять за умовні позначення і не забезпечують зовнішньої подібності зображуваному об'єкту. Ці знаки зорієнтовані на відбиття структур, внутрішньої будови відображуваного явища чи процесу. На відміну від іконічних документів, де знак постає результатом копіювання візуальних об'єктів, в ідеографічних знаки становить продукт інтелектуальної творчості, результатом осмислення (осягнення) сутності речей, матеріалізацію логічної послідовності думок (силогізмів) та втілення («схоплювання») абстракцій.

Серед ідеографічних виокремлюються структурографічні та нарисні документи. *Структурографічні* носії покликані відображати просторово-розподілені об'єкти реальності (плани місцевості, мапи, креслення) або пропорції та закономірності устрою або функціонування об'єктів (статистика, діаграми, номограми тощо).

Картографічний документ містить умовні зображення поверхні Землі, космічних тіл або зоряного неба. Серед засобів вираження використовують точки, лінії, ділянки різного кольору, а також піктограми та текстові компоненти (назви картографічних об'єктів, легенди умовних позначень тощо).

Креслярські документи містять зображення будови (структури) складного об'єкта із збереженням відношень (пропорцій) між його складовими за допомогою спеціальних графічних знаків (точок, рисок, стрілочок, штрихувань тощо), а також надписів, переважно числових. Креслярські документи відрізняються від картографічних тим, що в останніх дотримання пропорцій не обов'язкове для всіх його елементів, зокрема піктографічних.

Статистичні документи ми зараховуємо до ідеографічних, оскільки, хоча для фіксації інформації в них і використовується спеціальний алфавіт – система цифр, але «прочитання» їх пов'язане із застосуванням спеціальних методів та прийомів виявлення структур об'єктів, що такі документи виражають. Статистичні документи містять структури кількох рівнів: 1) структуру позиційної системи числення (зв'язків між цифрою та значенням її залежно від розряду (позиції) в числі); 2) структури підпорядкування чисел відповідним атрибутам – аспектам (якостям) відображених у таких документах об'єктів; 3) структури аспектів (будову) відображених об'єктів; 4) структури взаємодії об'єктів із навколишнім середовищем; 5) структури взаємовідносин між самими об'єктами.

Інший клас ідеографічних документів ми назвали *нарисними*, оскільки в них використовують спеціальні знаки переважно у вигляді рисок для відображення таких специфічних ідеальних конструктів, як мелодія та символ.

Нотний документ містить запис музичного твору спеціальними графічними (нарисними) знаками – нотами, що розташовують на лінійній нотній системі (нотному стані).

Логографічні документи – документи містять стилізовані зображення абстрактних понять, реальних об'єктів або осіб. Логографічні документи вважають символічними репрезентантами систем та їх елементів, які здебільшого стосуються авторського права або права власності. Такими документами слугують філіграні, герби, прапори, печатки, монети, казначейські білети (паперові гроші), лотерейні білети, логограми фірм та торгових марок, екслібриси (латин. *ex libris* – із книг) тощо. Хоча для їх документування використовуються зображувальні засоби, подібні до тих, що й для іконічних, картографічних чи креслярських документів, проте зображення на них мають особливий, у принципі довільний, необов'язковий, не обмежений стандартними правилами, характер. Якщо такі правила й існують, як наприклад у геральдиці чи боністиці, то вони сформульовані здебільшого вже *post factum* як узагальнення досвіду. Пропорції зображених елементів не змінюють значення самого документа. Виразальні засоби такого документа вкрай рідко пов'язані з реальними матеріальними об'єктами. Провідна мета таких документів – графічна матеріалізація певної абстрактної системи – родини (герб), фірми (логограма), держави (герб, прапор), військового рангу (погони) чи спеціальності (емблеми роду військ), грошової системи (банкноти, монети), власника бібліотеки (екслібрис), виробника (автора) товару (філіграні, логотипи) тощо.

До *неписемних* належать і документи ХХ ст., які виникли з появою технічних пристроїв для фіксації та зчитування інформації. Нині ще не усталилася їх дефініція. Тому в літературі можна зустріти такі назви, як *технічно-кодовані*, або *машинозчитувані*, або *технотронні*. За принципом фіксації інформації їх можна поділити на матричні (цифровані) та аналогові.

Матричний документ містить інформацію, закодовану «матричною мовою». Знаком виступає кодова комірка-матриця, яка залежно від мети документування відповідає тому чи іншому об'єкту – числу, літері, точці (пікселу, англ. *pixel* від *picture element* – елемент зображення), інтенсивності кольору, речі, особі, звуку тощо. Матричні документи були створені спочатку для механізації (картки Голерита на ткацьких верстатах), а згодом й автоматизації управління

процесами. Отже, характерна особливість матричних документів полягає в їх переважній машиноорієнтованості. До матричних документів належать перфоровані стрічки та картки, магнітні та оптичні диски, магнітні картки та ін.

Аналоговий документ реєструє інформацію у вигляді системи імпульсів світлового чи електромагнітного поля (променя). Прикладом аналогового документа може слугувати *голограма* (грец. *όλο* – увесь, повний, вичерпний; *γραμμα* – риска, лінія) – документ, що містить переважно візуальну інформацію, запис та відтворення якої здійснюється оптичним способом з допомогою лазерного променя без застосування лінз. Голограма створюється методом точного запису, відтворення та перетворення хвильових полів. Він ґрунтується на *інтерференції хвиль* – явищі, що спостерігають при накладанні поперечних хвиль (світлових, звукових тощо) або при підсиленні хвиль в одних точках документа та послабленні в інших залежно від різниці фаз інтерферованих хвиль.

Недокументовані джерела несуть інформацію, зафіксовану побіжно. Ці носії зазвичай самі виступають символами, тобто знаками із певним смислом. Такий смисл історик видобуває з недокументованих джерел, установлюючи взаємозв'язки з іншими відомими фактами. Цю категорію джерел можна поділити на дві категорії – матеріальні та ідеальні.

Матеріальні джерела мають речову форму природного та штучного походження. *Природні* носії історичної інформації утворилися внаслідок реакції природи на творчу діяльність людини. Такі зміни відбуваються як у ландшафтному аспекті, так і в біологічному. *Ландшафт* як джерело повідомляє історику про колонізацію територій, використання ґрунтів та водних ресурсів для агрономії, видобування корисних копалин, екологічні катастрофи, природнокліматичні зміни тощо [852; 866; 1560; 1892; 2113]. Сучасні супутники Землі дозволили, наприклад, виявити у піщаній пустелі Сахари систему висохлих розгалужених річищ. За особливостями ландшафту вчені змогли визначити межі наступу великого льодовика. Потреби оборони земель від зовнішніх ворогів підказували людям створювати фортифікаційні споруди, внаслідок чого, наприклад, виникали захисні вали (Змієві, Петровські тощо), що нині нагадують рукотворні

відроги. Зрештою локалізація історичних подій та процесів, згаданих у писемних джерелах, часто здійснювалась на місцевості. *Біологічні джерела* також свідчать про інтелектуальну та творчу діяльність людини. З метою поліпшення забезпечення продуктами харчування та робочою худобою здійснювалася активна селекційна робота, генна інженерія та клонування роблять можливими боротьбу з хворобами та подовження життя індивідуумів. Воднораз людство полюванням винищувало цілі види тварин, вирубуванням та випалюванням лісів руйнувало екосистеми, що прискорювали незворотні природні процеси та спричиняли катастрофічні наслідки (повені, зсуви або ерозію ґрунтів тощо). Біологічні джерела цілком природно можна поділити принаймні на дві категорії – пам'ятки *флори* та *фауни*.

Штучні джерела виникли в результаті щоденної діяльності людей, які створюють матеріальні блага. Виробнича діяльність – достатньо складний технологічний процес, під час якого працею за допомогою засобів виробництва здійснюється перетворення природних матеріалів у продукти споживання. До цієї категорії джерел можна також віднести архітектурні та культурні пам'ятки, які власне при створенні не переслідували меморіальної мети [1123].

Ідеальні джерела сформувалися також у процесі соціального життя. Але носіями інформації виступають самі люди. Інформація про минуле реалізується в системі цінностей, традицій, звичаїв, обрядів, філософії, мови та ін. Всю сукупність подібних джерел можна поділити на усні та поведінкові [1833; 1544]. *Усні джерела* сформовані людською пам'яттю та різноманітними засобами її підтримки [846–848; 1402; 1403]. Це і знання людей про події суспільного та особистого минулого, в яких вони безпосередньо брали участь або свідками яких стали, і легенди, традиції та забобони роду, і усна народна творчість, що передається з покоління у покоління. Тобто усні джерела можна поділити на *ментальні* та *традиції*.

Поведінкові джерела передбачають певні стандартні дії людей, що сформувалися під впливом низки зовнішніх умов як рефлексія на певні події, втілені у типових рухах чи реакціях, що формують ідентичність відповідних соціумів.

Такі джерела умовно можна поділити на етнографічні та технологічні. *Етнографічні* пам'ятки передають самотність певних спільнот людей – етносів, народів, націй. Зазвичай вони знаходять своє відбиття у народному мистецтві (хореографії, віруваннях, весільних та подібних обрядах) [1416; 1417]. Інший клас джерел ми назвали *технологічними* оскільки вони так чи інакше пов'язані з принципами організації виробництва, торгівлі, систем комунікацій, економіки в цілому, науки та освіти, охорони здоров'я, воєнного мистецтва [888].

Повертаючись до писемних джерел зауважимо, що в процесі ускладнення суспільства сформувалася ціла система їх підвидів та різновидів. Класичне джерелознавство основними видами писемних джерел називає літописи, законодавчі акти, справочинну документацію, приватні акти, статистичні джерела, періодичку, джерела особистого походження, літературні пам'ятки, публіцистику та політичні твори, наукові праці [969, с. 15]. Така класифікація здійснена, виходячи з визначення *виду* – такого історично сформованого комплексу писемних джерел, що характеризуються єдністю внутрішньої форми (структури), походження, змісту, функцій та призначення під час його утворення. Однак у процесі дослідження історик спирається не на обставини утворення документа, а насамперед на інформаційний (змістовний) складник. У такому разі при класифікації писемних документів доречно виходити з напрямів інформаційного забезпечення, що спричинили їх появу. Іншими словами, слід пам'ятати, що писемні документи (джерела) є обов'язковою складовою документного комунікаційного процесу, а отже в основу класифікації слід покласти їх *функціонально-цільове призначення*, тобто зумовленість його появи потребами певної суспільної (науки, виробництва, освіти, управління тощо) сфери відповідного історичного періоду. Цільове призначення тісно пов'язане зі специфічними функціями окремих документів або їх сукупностей. Цільове призначення є провідною характеристикою, оскільки саме воно визначає форму, композицію, стиль викладення змісту, рівень поширення документа та ін.

Всі писемні джерела, залежно від рівня поширення, доцільно насамперед поділити на три основні класи: опубліковані, неопубліковані, а також такі, що

не публікують. *Опублікованим* називають документ призначений для широкого й багаторазового використання, який зазвичай пройшов редакційно-видавничу обробку, має відповідний тираж та вихідні дані. *Неопублікований* документ не розрахований на широке розповсюдження, створений у ході діяльності юридичних або фізичних осіб і відображає *результати* їх діяльності. Неопубліковані документи залишаються у рукописі, можуть копіюватися обмеженою кількістю примірників. Документи, що *не публікують*, призначені для одноразового використання, необхідні для ухвалення та реалізації безпосередніх управлінських рішень, містять початкові фактичні відомості, показники, параметри тощо. Такі документи зазвичай є основа для складання узагальнюючих вторинних документів, які можуть бути опубліковані (наприклад, огляди, звіти, доповіді, науково-дослідні твори, археографічні публікації та ін.). До цієї категорії належать переважно *ділові* або *управлінські документи* (адміністративно-господарчі, організаційно-розпорядчі, бухгалтерсько-облікові та обліково-фінансові, технологічні, з особового складу, з господарчо-договірної, господарчо-претензійної, зовнішньоекономічної діяльності),

За основу типології за функціонально-цільовим призначенням можна обрати такі напрями інформаційного забезпечення, як управління суспільством (офіційний документ); науковою інформацією (науковий документ); популяризації досягнень та історії науки, техніки, виробництва (науково-популярний документ); навчально-виховного процесу (навчальний та навчально-методичний документ); функціонування виробництва (виробничий документ); довідковими даними (довідковий документ); вторинною інформацією щодо змісту джерел первинної інформації (інформаційний документ); ознайомлення зі змістом мистецьких творів та естетичного виховання (літературно-мистецький документ) та ін.

Офіційні документи – це видання, опубліковані від імені державних органів, установ, відомств або громадських організацій, які містять матеріали нормативного або директивного змісту. Функціональне призначення офіційних документів – вводити у дію та поширювати затверджені відповідними органами норми, вимоги й правила у сфері суспільного життя, науки, культури, виробни-

цтва, освіти тощо. Більшість таких документів мають обов'язковий характер (юридичну силу). Офіційний документ містить інформацію для управління суспільством або державою, окремою територією, конкретною сферою діяльності, окремими юридичними особами. Всю множину офіційних документів можна поділити на три підвиди: нормативно-правові, нормативно-стандартизаційні та нормативно-інструктивні.

Нормативно-правові документи містять інформацію юридичної сили і забезпечують управління суспільним життям. В історичному джерелознавстві їх зазвичай називають законодавчими актами як вид писемних джерел. Як відомо, *актами* називають документи, в яких у формі певних юридичних норм зафіксовані економічні та політичні угоди, договори між приватними особами, приватною (юридичною або фізичною) особою та державою або церквою, між церквою та державою, а також між державами [1231; 1546]. До нормативно-правових документів належать такі різновиди, як конституції, закони, декларації, декрети, укази, постанови, резолюції, розпорядження, рішення, загальнодержавні програми розвитку, міжнародні конвенції, протоколи, угоди, пакти та ін.

У 20-х рр. ХХ ст. нормативно-правові документи стосувалися різних сторін життя непівського суспільства. Основні комплекси законодавчих актів опубліковані в спеціальних виданнях, присвячених діяльності відповідних законодавчих та виконавчих органів влади як союзного, так й республіканського рівня, а також рівня місцевих (губернських, окружних) рад та виконкомів. Документи всесоюзного значення видані у збірках постанов найвищого законодавчого органу – з'їзду рад СРСР [537; 553; 275; 276; 556; 716; 717]. У період між з'їздами управління державою здійснював ЦВК СРСР, який ухвалював необхідні постанови на сесіях [269; 272; 530; 557; 731; 733]. В Україні згідно з Конституцією УСРР постанови та резолюції приймали V–IX Всеукраїнські з'їзди рад [247; 558; 773; 259; 297], а у період між ними – сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету [647; 610; 223; 242; 266; 267; 322; 329; 588]. В цілому нормативно-правові документи українського уряду опубліковані в серії видань «Зібрання узаконень та розпоряджень Робочо-Селянського Уряду України» [648; 668–677],

де містяться закони щодо землеустрою та землекористування, оподаткування, використання найманої праці, регулювання цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, питання функціонування фінансово-кредитних установ (банків, кредитних товариств, ломбардів та ін.), адміністративно-територіального устрою, місцевих бюджетів, зовнішньоекономічну діяльність, діяльності товарних та фондових бірж та ін.

У межах адміністративно-територіальних одиниць постанови та резолюції ухвалювали з'їзди місцевих рад. Ще у 1920-ті рр. окремими збірками опубліковані нормативно-правові акти, проголосовані делегатами з'їздів Рад Донецької [563; 594; 595], Запорізької [240], Катеринославської [590; 603], Одеської [241; 248], Полтавської [243; 654], Чернігівської [598; 600] губерній, а також з'їздів Рад Артемівського [551], Катеринославського [589], Куп'янського [599; 612], Старобільського [582], Чернігівського [601] та інших округів. У період між цими з'їздами законодавчі акти ухвалювалися сесіями та пленумами виконкомів. Окремим виданнями вийшли збірки резолюцій, постанов, наказів та циркулярів Донецького [642], Катеринославського [536; 638], Київського [640], Полтавського [546], Харківського [593; 629], Чернігівського [600; 604–606; 641; 649] губернських виконавчих комітетів, а також, у зв'язку із здійсненням територіально-адміністративної реформи, Катеринославського [583], Куп'янського [612], Луганського [639], Маріупольського [611; 608; 591] та інших окружних виконкомів.

Окремими виданнями опубліковані також закони про державний бюджет УСРР [291], а також збірки декретів, циркулярів та постанов щодо місцевих бюджетів [405]. З числа законодавчих актів, що безпосередньо визначали діяльність селянського господарства УСРР у 1920-ті рр. потрібно, перш за все, назвати такі, що врегульовували земельне питання. Ще 1922 р. опублікована збірка матеріалів з питань землекористування та землеустрою [645]. Того ж року 16 жовтня третьою сесією ВУЦВК VI скликання ухвалено, а 29 листопада Президією ВУЦВК затверджено в остаточній редакції Земельний кодекс УСРР [329], який унормовував основні питання щодо землевідведення та розподілу вгідь між господарствами, порядку чергування та умови землекористування, умови

тимчасового перерозподілу (оренди) угідь, порядок використання найманої праці та ін. Цей нормативно-правовий документ був настільки важливим і динамічним, що 1925 р. опубліковано його сьоме видання з усіма змінами та доповненнями статусом на 1 жовтня того ж року, а також додатками з трудового та кредитного законодавства [330]. Всю сукупність постанов та рішень щодо реалізації земельного законодавства опубліковано окремим виданням «Земельне законодавство УСРР та практика з земельних спірних питань» [328]. Важливим аспектом діяльності селянських господарств виступала можливість перерозподілу робочої сили відповідно до потреб господарства, оскільки в певній частині їх сформувався надлишок робочих рук, а в інших – дефіцит. До того ж частині дворів бракувало засобів виробництва, тому вони змушені були наймати тягло та реманент, за що відпрацьовували у господарстві кредитора або сплачували по можливості грошми чи частиною врожаю. Трудове законодавство радянської влади було спрямоване на обмеження експлуатації праці, яка б збагачувала окремих господарів, а не державу в цілому. Проголошені принципи соціальної справедливості реалізовувалися зокрема у введеному в дію постановою РНК УСРР від 21 вересня 1921 р. Кодексі законів про працю малолітніх та підлітків [356]. Щороку публікувалися збірки законодавчих актів щодо унормування трудових відносин, виданих в УСРР [634; 635], а також Кодекс законів про працю, який, наприклад 1926 р. вийшов уже п'ятим виданням [357].

Особлива увага держави була прикута до наповнення дохідної частини державного та місцевих бюджетів. Як відомо, одним із принципів нової економічної політики проголошувалося помірковане оподаткування селянського господарства, яке б сприяло його економічному зростанню. Податкове законодавство 20-х рр. ХХ ст. характеризувалося неабиякою динамічністю. На початку непу існував цілий комплекс різних податків, які лягали на селянство не меншим тягарем, ніж продрозкладка періоду воєнного комунізму. Насамперед був запроваджений продовольчий податок [561], який стягувався в рамках законодавства з натурального оподаткування [392]. Декретом ВУЦВК та РНК УСРР 1922 р. врегульовувався єдиний натуральний податок на продукти сільського

господарства терміном на 1922–1923 господарчий рік [300; 630], а постановою ВУЦВК та РНК УСРР обумовлювалося формування структур, на які покладався обов'язок з визначення та стягування єдиного продовольчого податку [550]. Вже 1923 р. український радянський уряд ухвалює рішення про необхідність монетизації сільськогосподарського податку, у зв'язку з чим приймається Декрет про єдиний сільськогосподарський податок на 1923–24 рік, яким визначені об'єкти та ознаки обкладання [301; 321]. Окремо виходили збірки декретів, постанов та інструкцій щодо організації стягнення єдиного сільськогосподарського податку 1923–24 р. [632], 1924–25 р. [319], 1925–26 р. [320]. Законодавчі акти, циркуляри та роз'яснення Наркомату фінансів УСРР щодо практики такого оподаткування містяться також у спеціальних довідниках для фінансових працівників та платників податків [686]. Певною мірою селянського господарства стосувалися й нормативно-правові документи щодо промислового податку [564].

Важливу роль в аграрному виробництві 20-х рр. ХХ ст. відігравали не тільки податкові органи, які вилучали частину доходів з господарств, але й кредитні установи, що сприяли вирішенню їх фінансових утруднень. У цей період діяла доволі розгалужена система фінансово-кредитних установ, підсистемами якої були комерційні та державні банки, ломбарди, товариства взаємного, у т. ч. сільськогосподарського, кредиту, а також кредитні кооперації. Декрети, законодавчі акти, статuti, постанови, інструкції та циркуляри щодо діяльності банків, ломбардів, товариств взаємного кредиту, кредитної кооперації, і зокрема сільськогосподарських банків та товариств сільськогосподарського кредиту опубліковані у «Збірнику законоположень щодо кредитних установ», виданого 1925 р. Наркоматом фінансів СРСР [633]. ЦВК та РНК СРСР протягом 20-х рр. ХХ ст. ухвалили цілий комплекс постанов щодо сільськогосподарського кредитування [660]. Окрім урядового законодавства, юридичну силу мали резолюції нарад керуючих установами Державного банку [609] та інспекторів системи сільськогосподарського кредитування [596].

Ринкові відносини, проголошені як один із економічних механізмів непу, передбачали й належну організацію оптової торгівлі товарами та нерухомістю.

Така торгівля на загальнодержавному рівні реалізовувалася через систему товарних та фондових бірж, діяльність яких унормовував комплекс постанов, правил, циркулярів та роз'яснень радянського уряду [228].

На сільськогосподарське господарство не міг не впливати і такий зовнішній чинник як структура та обсяги експортно-імпоротної діяльності держави. Зовнішня кон'юнктура колоскових істотно позначалася на рівні цін у самій державі, а отже стимулювала або гальмувала зернове виробництво, а також визначала структуру посівного клину. Тому цінними джерелами, що дозволяють реконструювати умови ціноутворення та попиту на продукти селянського господарства, а відтак і закупівельної та заготівельної політики, слугують закони про імпорт та експорт, що визначали правила ввезення до СРСР та вивезення товарів за кордон [631; 628; 324; 776].

Протягом 1923–1926 рр. в УСРР відбувалася адміністративно-територіальна реформа з метою оптимізацію системи управління, що відображено у постанові ВУЦВК від 7 березня 1923 р. та резолюції другої сесії ВУЦВК [223], а також у постановах, інструкціях та циркулярах центральних органів влади, що унормовували адміністративну діяльність [650]. Суспільне життя селянських громад значною мірою було пов'язане з діяльністю КНС, легітимність якої забезпечувалася законами про комітети незаможних селян [322; 323; 358].

Іншим підвидом офіційних документів є *нормативно-стандартизаційні*, дотримання яких забезпечує оптимізації упорядкованості у певній сфері шляхом устанавлення положень для загального та багаторазового застосування, для вирішення наявних та можливих завдань. Всю множину таких документів можна поділити на такі категорії: патентні та нормативні, преїскуранти та промислові каталоги. *Патентний документ* містить інформацію про результати науково-технічної діяльності, заявлених або визнаних як об'єкти промислової власності, про права власника на винахід. Сукупність первинних та вторинних документів, що оформлюють відповідно до патентного законодавства та свідчать про офіційне визнання наявності винаходів, промислових зразків та корисних

моделей називають *патентною документацією*. До її складу зараховують описи винаходів, документацію про промислові зразки, корисні моделі та товарні знаки (первинні документи); державні бібліографічні покажчики та бюлетені, а також документацію патентних відомств (вторинні документи). Патентні документи історично пройшли певну еволюцію, починаючи від привілеїв, жалуваних та охоронних грамот доби середньовіччя до сучасних авторських свідоцтв, патентів та описів винаходів. *Нормативні документи* установлюють правила, загальні принципи або характеристики, що стосуються різних видів діяльності або їх результатів. До нормативних документів зі стандартизації або *нормативно-технічних* документів належать стандарти та технічні умови. *Стандартами* називають нормативні виробничо-практичні видання, яке містять комплекс норм, правил, вимог до об'єкта стандартизації, які формулюють на основі досягнень науки, техніки та передового досвіду й затверджують відповідно до чинного законодавства. *Технічні умови* – нормативний документ, розроблений для установлення вимог, що врегульовують відносини між постачальником (розробником, винахідником) та споживачем (замовником) продукції, для якої бракує державних або галузевих стандартів, або які при потребі конкретизують вимоги таких документів. *Промисловий каталог* містить систематизований перелік промислової продукції, відомостей про вироби, що мають серійний випуск, рекомендовані до серійного випуску або знімаються з виробництва, а також відомості про зміни параметрів, технічних та експлуатаційних (споживацьких) характеристик, що вносять у процесі виробництва виробів, та забезпечує достовірність, повноту й оперативність інформації. *Прейскурант* – нормативне виробничо-практичне видання, що містить систематизований перелік матеріалів, виробів, обладнання, виробничих операцій, послуг із зазначенням цін та стислих характеристик.

Третім підвидом офіційних документів виступають *нормативно-інструктивні* – видання, які є обов'язковими для виконання діючих законів, постанов уряду та інших актів міністерств та відомств. Фактично це є документи, що роз'яснюють порядок застосування законодавчих актів. Вони зазвичай характе-

рижуються вужчою сферою дії, оскільки стосуються певної галузі або виробництва. До нормативно-інструктивних документів належать такі різновиди, як накази, інструкції, правила, положення, циркуляри, пояснення, плани. *Накази* регламентують питання практичного керування підприємством, установою, фірмою, організацією, а також питання розвитку галузі, діяльності міністерства або відомства. Вони містять обов'язкові для виконання приписи посадової особи, звернені до підлеглих посадових осіб, підпорядкованих органів або громадян. *Інструкція* є офіційним виданням міністерств, відомств, установ, підприємств, що містить правила щодо врегулювання виробничої або громадської діяльності, використання виробу або отримання послуги. У ній також містяться юридичні акти, що роз'яснюють закони. *Правила* установлюють порядок та умови діяльності, визначають права та обов'язки осіб, що здійснюють цю діяльність. *Положення* є правовим документом, який визначає завдання та функції, права та обов'язки установи або організації, міністерства або відомства.

Нормативно-інструктивні документи у 1920-ті рр. видавали переважно в комплексі, тобто накази, інструкції, циркуляри, правила, положення та пояснення в одній збірці. Щоправда з усього комплексу офіційних видань в ході даного дослідження вдалося виявити лише накази, що видавали виконками Донецької [642], Чернігівської [641] губерній та Луганського округу [639], а також Наркомату продовольства України [651]. Основний корпус нормативно-інструктивних документів 20-х рр. ХХ ст. репрезентований інструкціями, положеннями та правилами, які регулювали діяльність державних та господарчих органів. Найбільше представлені інструкції, які визначали діяльність банківських та інших фінансово-кредитних установ [633] і зокрема Центросільбанку [762; 763]. Інша група інструкцій стосувалася діяльності органів наркомату фінансів, які регламентували визначення та стягування натурального [392; 475], продовольчого [561], промислового [564], а пізніше – єдиного сільськогосподарського податку [318; 630; 632; 686]. Третя група цих документів належала до відомства ЦСУ СРСР та УСРР, якими визначався порядок проведення бюджетних опитувань [236; 331], вибіркового переписів [443; 772] селянських господарств та всесоюз-

ного перепису населення [326; 775]. Положення унормовували засади місцевого самоуправління [678], торгового плану [721–723], Центросільбанку [762; 763] та поточної сільськогосподарської статистики [549; 729]. Правила та роз'яснення витлумачували порядок функціонування товарних та фондових бірж, які забезпечували оптовий продаж і продуктів сільськогосподарського виробництва [228]. Такі ж документи допомагали фінпрацівникам та платникам єдиного сільськогосподарського [319; 686] та промислового [564] податку.

Урядові, партійні та підзвітні їм структури діяли не лише на основі законодавчих та інструктивних документів, але й відповідно до *планів* робіт. Важливо наголосити, що протягом 20-х рр. ХХ ст. формувалася не тільки ринкова система господарювання, але й відпрацьовувалася ідея планового (нормативного) керування економікою. Ціла низка планових документів стосувалася безпосередньо сільського господарства. Виявлені у ході даного дослідження плани свідчать про комплексний характер заходів радянської влади щодо організації аграрного сектору економіки. Під пильною увагою перебували питання землеустрою [313], відновлення та поліпшення селянського господарства [540; 541; 544], боротьби з посухою [545], посівних кампаній [543], а також заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції [698]. Неабияке значення для аграрного виробництва мали торгові плани УСРР [721–723], а також господарчо-операційні плани окружних відділів виконкомів [757].

Діяльність урядових та партійних структур була пов'язана з ухваленням колективних рішень, оскільки найвищим органом, на який покладалося прийняття відповідальних рішень, вважалися з'їзди та сесії Рад, пленуми ЦК ВКП(б) та КП(б)У, губернських та окружних виконкомів, а також колегіальних органів господарчих суб'єктів. До основних різновидів офіційних документів колегіальних органів належать звіти та матеріали до звітів, стенограми та стенографічні звіти, доповіді, протоколи, резолюції, рішення. Фактично ці документи можна поділити на дві категорії – звіти та рішення.

Звітні документи є достатньо важливими, оскільки в них зафіксовано сутність вжитих заходів та одержані результати виконавчих органів. Зауважимо, що

саме цей різновид джерел був одним з найчисленніших, які готувалися для колегіальних органів протягом 20-х рр. ХХ ст. і з яких можна почерпнути важливу інформацію щодо того, як влада вирішувала селянське питання. Насамперед про систему вжитих заходів у аграрному секторі економіки можна довідатися зі звітів Ради Народних Комісарів та Ради Праці й Оборони СРСР, зроблених за результатами бюджетних 1924–25 [281], 1925–26 [282] років, у тому числі й щоквартально [304–307], а також про діяльність Центрального Виконавчого Комітету за 1923 р. [481], за період з січня 1924 по квітень 1925 р. [482] та з травня 1925 по квітень 1927 р. [451]. Хронологічну послідовність мають і звіти українського радянського уряду, що готували до Всеукраїнських з'їздів Рад. В означений період опубліковані збірки звітів Всеукраїнської ЦВК, РНК та наркоматів (тобто міністерств), інших центральних установ України 1921 р. до V [644] та VI [643] Всеукраїнських з'їздів Рад. Окремими брошурами надруковані також щорічні звіти уряду протягом 1922–1926 рр. [480; 505; 506; 304]. Аналогічні матеріали готував і уряд Молдавської АСРР. Про серйозність таких документів може свідчити той факт, що не зважаючи на нещодавне створення автономії (4 міс.) Револьюційний комітет республіки вже звітував перед Першим все-молдавським з'їздом рад [767], серед низки питань у якому висвітлено й ситуацію в селі. В ході дослідження нами виявлено опубліковані матеріали до звіту уряду АМСРР за 1925–26 р. перед Другим всемолдавським з'їздом Рад [387], а також за два роки (1924–1926) діяльності перед п'ятою сесією ВУЦВК дев'ятого скликання [295].

Радянський уряд діяв здебільшого під контролем та на основі стратегічних і тактичних рішень більшовицької партії, оскільки соціально-економічні питання знаходилися в полі уваги цієї ідеологічної сили. Такий досвід відомий ще з громадянської війни, коли разом із військовим командиром за особовий склад, за правильність прийнятих рішень та за хід їх виконання відповідав і партійний комісар. Так само і в народному господарстві традиція дублювання системи управління партійними органами спочатку була пов'язана із залученням спеціалістів, що працювали ще до 1917 р. Основною формою повідомлень про діяль-

ність ЦК КП(б)У були річні звіти перед партійними конференціями. Ланцюжок таких звітів хронологічно охоплює час між 1921 та 1927 рр., або від V до IX партконференції [517; 516; 341; 285; 293].

Губернські, окружні, повітові та районні виконавчі комітети були підзвітні з'їздам рад депутатів. У ході даного дослідження виявлені звіти Волинського [459], Донецького [464–466; 678], Запорізького [477], Катеринославського [774; 461], Київського [469], Кременчуцького [470; 483; 484; 501], Одеського [385; 386], Подільського [479; 502], Полтавського [503; 504], Харківського [511–513], Чернігівського [519–521] губвиконкомів. У ході адміністративно-територіальної реформи відповідальність за вирішення місцевих проблем та завдань поступово переміщалася з губернських до окружних центрів. Детальнішу інформацію про особливості самоврядування дають також звіти виконкомів Артемівського [455; 456], Бахмутського [457], Бердянського [284], Дніпропетровського [463], Криворізького [471], Маріупольського [383], Мелітопольського [525], Миколаївського [384; 474; 475], Одеського [495–497], Озюмського [468], Сталінського [487; 488], Старобільського [508–510], Харківського [514; 515], Чернігівського [522], Шахтинського [523], Шепетівського [524] та інших округів. Опубліковані й звітні матеріали повітових виконавчих комітетів, (зокрема Вовчанського [458], Луганського [472], Охтирського [454], Шахтинського [679]), а також районних (наприклад, Вознесенського [485], Костянтинівського [283], Краматорського [486], Сталінського [489]).

Особливої уваги заслуговують спеціальні звіти, що безпосередньо стосувалися селянського господарства. Йдеться насамперед про подолання наслідків голоду та недородів. Голод як надзвичайне лихо торкається усіх верств населення, особливо після воєн та суспільних катастроф. Тому надання допомоги постраждалим – ознака соціальної спрямованості держави. До подолання проблем голоду були залучені різні державні структури. Про це свідчать звіти воєнного відомства [234], Наркомпроду [279; 419], Наркомпраці [473], ЦК Помгол при ВЦВК [335] та ВУЦВК [490], спеціальних комісій як при ВУЦВК [278], так і при місцевих органах, наприклад Одеському [280] губвиконкомі, а також Цент-

ральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК [518]. Передкризова ситуація склалася й 1924 р., коли недорід колоскових міг спричинити такий самий голод, як і на початку непу. У зв'язку з цим були створені й діяли спеціальні комісії по боротьбі з наслідками недороду при урядах СРСР [507] та УСРР [478]. Окрім того, важливі свідчення містять звітні документи Особливої секції Комітету сприяння сільському господарству, що діяв при Всесоюзному ЦВК [450; 499].

Додаткову інформацію про роль селянського господарства у 1920-ті рр. може дати звіт Наркомату фінансів УСРР про виконання республіканського бюджету за 1922–1926 рр. [491–494]. Окрім того відомості про сільськогосподарські кредитні товариства містяться як у їх звітах Центросільбанку СРСР [659], так і самого цього банку [759–761]. Цікаво, що у той період, коли в Україні лютував голод, діяло Всеукраїнське товариство насінництва, про що повідомляють його щорічні звіти [476; 467].

Інший різновид офіційних документів колегіальних органів є *стенографічні звіти* їхніх засідань. Для розуміння стратегічних рішень важливо вивчити стенограми сесій Всесоюзного ЦВК I–III скликання, які охоплювали період з 1923 по 1925 рік [268; 730; 731; 529; 270; 529], та Всеукраїнської ЦВК V–VIII скликання за період з 1921 по 1925 рік [532; 707–710; 714; 715; 730; 768]. Значну роль у державному будівництві й розвитку народного господарства відігравали Всесоюзні з'їзди Рад. У 1920-ті рр. були опубліковані стенографічні звіти першого (30.12.1922) [539], другого (26.01–02.02.1924) [274] та третього (13.05–20.05.1925) [727] з'їздів Рад Союзу РСР. Цим форумам передували відповідно VII (10–14.12.1922) [653], VIII (17–20.01.1924) [259] та IX (3–10.05.1925) [296] всеукраїнських з'їздів Рад. Відбувалися подібні зібрання й на місцевому рівні. Зокрема, про важливі рішення, що стосувалися селянського господарства, можна довідатися зі стенографічних звітів з'їздів рад Полтавської [654], Одеської [655], Подільської [705], Донецької [711], Катеринославської [774; 712] та Запорізької [712] губерній, а також Артемівського [725], Куп'янського [462], Сумського [575], Херсонського [706] та інших округів. Окрім того відбувалися всеук-

раїнські наради голів губернських та окружних виконавчих комітетів [265; 680] та сільських рад [713].

Серед інших важливих структур з колегіальною системою ухвалення рішень, що визначали напрями та характер розвитку селянського господарства, потрібно назвати з'їзди та пленуми всесоюзної ради з'їздів представників біржової торгівлі [258; 735], а також пленумів бюджетної комісії ВУЦВК [533] та всеукраїнського статистичного з'їзду [535], які відбулися восени 1925 р.

Іншим різновидом документів колегіальних органів були *протоколи*. У ході даного дослідження виявлені опубліковані протоколи з'їздів Рад Кременчуцької губернії [569], Криворізького [570] та Слов'янського [726] повітів, Луганського [568] округу. Інший різновид протоколів породжений пленумами та засіданнями сесій виконавчих комітетів. Зокрема цінну інформацію щодо стану селянського господарства можна почерпнути з протоколів сесій Кременчуцького [565] та Одеського [566; 567] губвиконкомів, пленумів Полтавського [546] та Донецького [571] губвиконкомів, Луганського [572] окружного виконкому, засідань президії виконавчого комітету Катеринославської губернії [573].

Отже, виявлені офіційні документи 1920-х рр. на наш погляд формують цілком репрезентативний комплекс, який дає достатнє інформативне поле для вивчення правового поля функціонування селянського господарства.

Інший підвид опублікованих документів формують *наукові* видання, які містять результати теоретичних або експериментальних досліджень, а також науково підготовлені до публікації пам'ятки культури, історичні документи та літературні тексти. Провідна функція наукових видань полягає у забезпеченні науковою інформацією різних сфер діяльності суспільства (науки, виробництва, освіти, культури, управління), а також ознайомлення суспільства зі змістом творів наукової спадщини минулого. За характером інформації, співвідношенням теоретичного та емпіричного матеріалу, а також за рівнем поширення у суспільстві наукові видання можна поділити на три підвиди: науково-дослідницькі, науково-популярні та джерелознавчі (археографічні). *Науково-дослідницьке* видання призначене для наукової роботи й містить теоретичні та експерименталь-

ні дані (відомості). Наукові видання відображають теорії, закони, окремі відкриття, хід дослідження, опис конкретного досліду, генезу науки або наукового напрямку, дискусію з приводу суперечливих питань, критику якихось положень тощо. У науковому виданні описують методикку досліджень, історію найважливіших відкриттів, нові явища, закономірності розвитку природи та суспільства, висвітлюють відомі факти з нових позицій та ін. Отже вивчення наукової думки дозволяє не тільки скласти уявлення про стан науки у 20-ті рр. ХХ ст., але й правити за джерело знань щодо сутності спеціальної термінології в аграрній сфері, технології виробництва, можливі форми організації господарства та ін. *Науково-популярне* видання містить відомості про теоретичні або експериментальні дослідження в галузі науки, культури та техніки, викладені у формі, зручній для розуміння читачем-нефахівцем. Цільове призначення таких видань полягає у поширенні та пропаганді наукових та інших спеціальних знань в галузі науки, техніки, виробництва, господарки, суспільствознавства, політології, філософії, у тому числі й їх історії. Вони містять відомості наукового або прикладного характеру, але не у повному обсязі, а зазвичай у формі загальних законів, понять, висновків, знання яких корисне для суспільства в цілому. *Джерелознавче* видання класичних творів, документів, архівних та подібних матеріалів характеризується ретельною підготовкою тексту до публікацій та розлогим науково-довідковим апаратом.

У даному дослідженні використано комплекс наукових видань періоду непу, які дозволяють зменшити чинник презентизму при вивченні соціально-економічних процесів 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, у таких документах почерпнуті важливі дані щодо форм організації селянського господарства відповідно до місцевих умов, техніки та економіки рільництва, організації скотарства та ін. Насамперед йдеться про твори співробітників Науково-дослідного інституту сільськогосподарської економії (НДІ СГЕ) при сільськогосподарській академії ім. К. Тімірязєва – М. П. Макарова [1490; 1486], О. В. Чаянова [1989; 1991; 1992; 1982], Ф. Еребо [2060], Я. Онисимова, І. Верменичева, К. Наумова [792], Т. Бринкмана [1974] та ін. Цінні відомості не тільки щодо концепцій організації селянського

господарства, але й стосовно організації та проведення їх обстежень з метою одержання статистичних даних здобуті з творів співробітників ЦСУ як СРСР, так і України. Зокрема слід назвати важливість творів таких українських статистиків, як О. Пешехонов [1657], М. Б. Гуревич [1033; 1035; 1038; 1039; 1041; 1042], Г. Вербицький [925; 926], М. М. Вольф [965], І. П. Коротков [1298–1300], С. Сосновий [1855], В. Якиманський [2064; 2065], Д. Лебедєв [1410; 1411] та ін. Додаткові факти щодо специфіки статистичного обліку та вивчення організації селянських господарств містяться також у творах співробітників НДІ СГЕ (Я. Онисимов [791], І. Верменичев, К. Наумов [793; 794], І. Гонтарева, В. Лебедєв [1012]) та ЦСУ СРСР (А. Хрящева [1965–1967], Л. Літошенко [1460; 1461], Б. Ястремський [2077], Е. Лауер [1399] та ін.). З дослідницьких статей статистиків одержані дані про ціни на сільськогосподарську продукцію у 1920-ті рр. та їх вплив на структуру посівних площ [1409; 2005; 2029].

Окремий блок питань у даному дослідженні стосується адміністративно-територіального устрою та районування України [560]. Основні принципи та методика районування висвітлені у книгах Н. Кажанова [1186], К. Воробйова [964] та В. Кніпович [1250]. Про сутність заходів, засади та результати районування УСРР протягом 1922–1925 рр. йдеться у розвідках секретаря ВУЦВК О. Буценка [904], І. Вологодцева [957], С. Воробйова [967], М. Гуревича [1036; 1040], В. Соловейчик [1852].

До підвиду науково-дослідних видань нами зараховані й *статистичні документи*, оскільки вони містять емпіричні результати вивчення соціально-економічних об'єктів. Вони завжди є наслідком спеціального наукового дослідження, оскільки попередньо розробляють програму обстеження, визначають обсяг майбутньої вибірки та припустиму похибку даних, готують правила оцінки відповідних параметрів тощо. Слід зазначити, що статистика 20-х рр. ХХ ст. доволі різноманітна за об'єктами обстеження. Детальніше про українську сільськогосподарську статистику йтиметься у наступних параграфах. У цій частині назвемо основні напрями статистичного обліку названого періоду, дотичні до селянського господарства. Всі статистичні видання можна поділити на дві категорії: зага-

льні та спеціальні. *Загальні* документи містять дані в цілому по УСРР або за широким спектром питань соціального життя. До цього класу статистичних джерел належать публікації даних щодо динаміки народного господарства України [310; 311; 407–409; 413–418; 704; 743–746], опубліковані ЦСУ УСРР. До категорії загальних потрібно віднести й матеріали статистичного опису 40 округів УСРР та Молдавської АСРР, здійснений 1926 р. за матеріалами Всесоюзного перепису населення, промислового, сільськогосподарського та інших суцільних переписів [400; 401]. Опубліковані окремими томами статистичні описи округів й за інші роки, наприклад, для Київської [701] та Катеринославської [702] губерній, Новгород-Сіверського [421], Харківського [753], Чернігівського [766] та інших округів станом на 1 червня 1925 р., що було пов'язано з завершенням чергової стадії адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Спеціальні статистичні видання стосувалися окремих об'єктів статистичного спостереження. Всю множину таких документів доцільно згрупувати за галузями вивчення народного господарства: селянське господарство; продовольче забезпечення; ринки та ціни; фінанси та бюджети. Дані щодо сільського господарства в роки непу містяться в спеціальних збірках статистико-економічних відомостей [327; 381; 393; 400; 411; 447; 652; 656]. Значний комплекс статистичних даних опублікований у матеріалах щорічних весняних та осінніх вибіркових переписах (опитуваннях) селянських господарств як в цілому по УСРР [687; 445; 448; 400], так й окремо для регіонів, зокрема для Донеччини [337], Одещини [374], Харківщини [399]. Вибіркові переписи фіксували дані переважно в натуральних одиницях обчислення населення, робочої сили, посівів, худоби, реманенту. Водночас у ринкових умовах результати господарювання, праця та засоби виробництва мали відповідну вартість, які визначали й соціальний статус господарства, і умови праці, й спеціалізацію рослинництва та тваринництва. До того ж річний продукт та видатки визначали рентабельність господарств, що обумовлювало певний рівень їх оподаткування. Тому ЦСУ періодично проводило дослідження бюджетів та ринкового обігу селянських господарств [528; 689]. Опубліковані результати бюджетних обстежень й окремими губстат-

бюро, наприклад Катеринославським [370; 578], Київським [371; 372] та Харківським [237; 399]. У період між переписами статистичні органи проводили й поточний облік різних аспектів селянського господарства. Так грошовий обіг селянського господарства дає можливість вивчати його кон'юнктуру на внутрішньому ринку та основні напрями розвитку за рік [688; 740]. До річних належали обстеження виробництва [251; 447; 448], праці [398; 412; 453] й обчислення посівних площ культур, особливо озимих [547].

Другу групу спеціальних статистичних джерел формують видання, що стосувалися продовольчого питання. Низка обстежень мала на меті дослідити раціон харчування сільського та міського [682; 690] населення. Особливо ця тема ставала актуальною в роки неуроду, що створювало загрозу масового голоду населення. Тому важливі дані можуть дати матеріали щодо проведення робіт з продовольчого забезпечення населення [764; 770; 771]. Така робота безпосередньо була пов'язана з обстеженням стану посівів та оцінкою можливого врожаю. Про неї свідчить значний комплекс даних щодо оцінки врожаю колоскових [747; 748; 749; 754], визначення бачених запасів хлібів [250], з'ясування на основі цього географії надлишків та дефіциту сільськогосподарських продуктів [277], а також заготівлі та реалізації зернових [321; 426; 430–436; 449]. Окремий клас видань містили статистичні дані щодо голоду 1921–1923 рр. та допомоги голодуючим [286; 335].

Третій комплекс специфічних статистичних матеріалів пов'язаний із функціонуванням ринка, який впливав на спеціалізацію селянських господарств. У першу чергу таким інтегрованим фактором виступала система цін, вивчення яких знаходилося під пильною увагою статистичних органів [614–625; 695]. Спеціалізація та інтенсивність розвитку селянських господарств значною мірою залежали не тільки від природнокліматичних умов, але й від відстані та зручності доступу на місцеві ринки, ціни на яких формували відповідну кон'юнктуру селянського господарства. Так розташування сіл довкола великого міста майже завжди сприяло розвитку таких інтенсивних галузей селянського господарства, як молочарство та городництво. Близькість та зручність річкових або морських

портів стимулювали зернове рослинництво. У зв'язку з цим важливими документами в даному дослідженні стали статистичні видання, присвячені питанням внутрішнього ринку та реалізації врожаю [253–257; 391; 667; 696–698; 764; 765]. Одним з ефективних механізмів внутрішньої торгівлі 20-х рр. ХХ ст. виступали товарні біржі, які в більшості випадків самі продукували статистичні матеріали про власну діяльність [226; 227; 233; 719; 750; 754; 756]. Значною мірою на характер селянського господарства впливали й потреби зовнішнього ринку. Про це свідчать статистичні дані зовнішнього товарообігу за 1921–1924 [251; 308] та 1924–1928 рр. [252].

Група статистичних документів стосувалася кредитно-фінансової системи УСРР, оскільки відновлення та аграрного розвиток виробництва, удосконалення його технологій не можливе без інвестицій. У зв'язку з цим важливо знати, наскільки потужний державний бюджет мала Україна, щоб інвестувати селянські господарства. Такі дані містяться у матеріалах для визначення економічного значення республіки в загальносоюзному бюджеті [377; 378], а також характеристик державного та місцевих бюджетів [390; 579; 694]. Безпосередні можливості вирішення селянських проблем визначали обсяги бюджетних коштів самих сільрад [235]. Наповнення бюджетів усіх рівнів значною мірою залежало від дисциплінованості платників податків та врівноваженості самої системи оподаткування. Корисні факти щодо кількості об'єктів оподаткування та податковий тягар надають групові підрахунки платників єдиного сільськогосподарського податку [333], а також знайомство з результатами української методики прогресивного оподаткування [437; 438; 693]. Серед видань ЦСУ УСРР «Статистика України» окрема серія була присвячена саме фінансам, що охоплювали період принаймні з 1922 по 1926 р. [691; 751; 752] та кредитам [692].

Окремий різновид наукових опублікованих джерел формують *науково-популярні* видання. У даному дослідженні такі документи дозволяють, по-перше, визначити відстань між науковими досягненнями економічної, агрономічної та зоотехнічної науки та рівнем впровадження їх у неспівському селянському господарстві, а, по-друге, з'ясувати важливі дані щодо пропорцій між складовими

частинами тогочасного селянського господарства. Важливі факти почерпнуті з видань, які надавали рекомендації щодо підвищення прибутковості аграрного виробництва для селян [1524; 2054; 2055], агрономів і земельних працівників [1925; 1977], а також щодо специфіки ведення селянського господарства за умов посушливого клімату [899; 1154; 1585; 1884–1886; 1914].

Окремий вид опублікованих документів формують *навчальні* видання, які містять систематизовані відомості наукового або прикладного характеру, викладені у формі, зручній для вивчення та викладання, і розрахованій на учнів різного віку та рівня навчання. Цільовим призначенням навчальних видань є забезпечення процесу навчання, сприяння засвоєнню знання в умовах певної системи освіти, підготовки і перепідготовки кадрів, а також виконання виховних функцій. Використання навчальних видань 20-х рр. ХХ ст. дозволило уточнити окремі аспекти тогочасного стану агро- та зоотехніки, систем сівообігу, засобів виробництва та ін. Підручник П. Х. Вовка дає уявлення про плуги, борони, сапатори, котки, сівалки, сінокосарки, кінні граблі, жниварки, машини для викопування картоплі та буряків, молотарки, віялки, двигуни та трактори, що використовували у роки непу, а також техніку їх використання [950]. Посібники О. Г. Дояренка дозволяють зрозуміти особливості систем сівообігу в селянському господарстві з метою відновлення родючості ґрунтів [1117; 1118]. Низка навчальних посібників І. П. Короткова [1296; 1300; 1301], А. О. Фабриканта [1926], А. Н. Челінцева [1994] присвячена підготовці агрономічних кадрів. Декілька навчальних видань формували знання з технічного рослинництва, зокрема, льонарства [1439], цукрового буряківництва [1032], виноградарства [2028], а також луківництва [1107; 1158]. Важливі дані щодо непівського тваринництва як індивідуальних, так і колективних селянських господарств почерпнуто з посібників з племінного скотарства [1338; 1764], а також з економіки [1586] та техніки утримання та розведення худоби в індивідуальних селянських господарствах [2038]. Аграрне господарство має тісний зв'язок з природнокліматичними умовами відповідного краю, тому важливу інформацію щодо особливостей районування та адмініст-

ративно-територіального устрою країни одержано з підручників з економічної географії [949; 815].

Додаткову інформацію щодо організації селянського господарства у 20-ті рр. ХХ ст., а також про фактори, які на нього впливали, одержано з *довідкових* видань того періоду. Довідкове видання зазвичай містить стислі відомості наукового, агітаційно-пропагандистського або прикладного характеру, викладені, оформлені й розташовані у порядку, зручному для їх швидкого пошуку, й не призначені для послідовного суцільного прочитання. Вони відрізняються високим рівнем узагальнення інформації, якої досягають шляхом стислого, лаконічного викладення відомостей у формі готових даних, висновків та рекомендацій. У даному дослідженні важливі дані щодо підготовки ґрунтів, техніки посівів та догляду за рослинами отримано з довідника для агрономів [685]. Структурні взаємозв'язки між посівними площами та урожайністю культур, обсягами збирання, товарності та споживання колоскових містяться у довіднику з хлібної торгівлі [867]. Додаткові дані щодо особливостей оптової торгівлі сільськогосподарськими продуктами надають довідники з біржової торгівлі [229–232]. Одним із економічних аспектів діяльності селянського господарства була сплата обов'язкового єдиного сільськогосподарського податку, інформація про розміри та порядок стягнення якого міститься у довідниках для фін працівників, податкових інспекторів та самих селян [318; 686]. Оскільки дане дослідження побудоване на аналізі статистичних даних, то для визначення їх репрезентативності, повноти та достовірності доцільно мати уявлення про організаційну систему збирання відомостей, яке можна сформувані на основі календар-довідників районних та волосних статистиків та кореспондентів на 1922–1927 рр. [346–353]. Для верифікації даних сільськогосподарської статистики доцільне їх зіставлення з даними інших аналогічних документів, тому в даному дослідженні використані також відомості статистичних довідників з економіки народного господарства й сільського зокрема [704; 743–746; 753].

В дослідженні використані й нетекстові джерела. Насамперед йдеться про такий різновид ідеографічних документів як картографічні видання. Неабияку

цінність має мапа адміністративно-територіальної реформи в УСРР у 1922–1925 рр., вміщена до розвідки А. Буценка [902]. Цей документ важливий з огляду на те, що у названі роки змінювалася кількість та кордони адміністративних одиниць республіки, що відбилося у матеріалах щорічних переписів селянських господарств неоднаковим складом округів, за якими згруповані дані [687]. Додатковий картографічний матеріал міститься у спеціальному дослідженні фінансово-економічного бюро економічної потужності округів УСРР у зв'язку з переходом до трирівневої системи адміністративного устрою [442]. Окрім того використано географічний атлас України, виданий у 20-ті рр. ХХ ст. [1242].

У дослідженні залучені як носії цінної історичної інформації й неопубліковані, а точніше, архівні джерела. Основний комплекс таких документів складають селянські епістолярії. Серед комплексу листів, які зберігаються в фонді 396 «*Крестьянская газета*» Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), чимало таких, що надійшли з українських сіл. У цілому епістолярний корпус до редакції «*Крестьянской газеты*» сформований численними листами та кореспонденціями [38–139]. Протягом тільки 1925 р. до редакції надійшло 269 тис., а за перші три роки свого існування (1924–1926 рр.) – понад 1 млн. 300 тис. листів [1346, с. 158]. Контингент дописувачів формували селяни з усього Радянського Союзу, у тому числі й УСРР. Добірка листів, використаних у дослідженні, формувалася з метою висвітлити основні проблеми, що хвилювали українських селян, а також забезпечити представництво селян усіх губерній радянської України та Молдавської АСРР. Хронологічно листи датовані 1924–1928 рр. Написані на газетному папері, як правило олівцем, переважно російською мовою. Майже всі документи містять як суттєву інформацію, яка висвітлює повсякденні проблеми та комплекс суджень, оцінок, вимог, пропозицій мешканців села щодо аграрної політики, місцевих негараздів, спірних питань, так й особові дані (прізвище, ім'я, по батькові, адреса автора, рід занять, громадська робота тощо). Засоби масової інформації відігравали роль авторитету у розв'язанні проблем сьогодення для населення. Усвідомлюючи цю роль газет «*Крестьянская газета*» вирізнялася з-поміж інших видань для селян порівняно низькою ціною,

адаптованою мовою, великим шрифтом тощо. Популярність газети посилювала можливість звернутися до цього авторитетного в очах селян видання листовно. Для цього «*Крестьянская газета*» регулярно залишала чисту газетну шпальту із редакційною адресою, а також передбаченими додатковими рядками для адреси та імені автора, дати відправлення. За умов гострого дефіциту паперу та нагальної потреби висловити своє бачення справ у селі, викласти свої проблеми чи спостереження, доповісти про досягнення тощо такий широкий жест редакції відігравав часто-густо спонукальну роль у написанні селянами листів до «рідної» газети.

Отже, залучені документи дають достатньо репрезентативний комплекс інформації й уможливають реконструкцію соціально-економічних процесів в українському селянському господарстві у відбудовний після громадянської війни період. Для реконструкції подій 20-х рр. ХХ ст. використані джерела декількох різновидів. Комплекс нормативно-правових документів дозволив визначити юридичний простір, в межах якого функціонувало непівське селянське господарство. Окрім того, такі джерела дають уявлення про систему прийняття партійних, державних та громадських рішень в радянському суспільстві в означений період. Зокрема, важливим для нашого дослідження стало земельне законодавство 20-х рр. ХХ ст., з якого почерпнуті відомості щодо таких важливих соціально-економічних відносин, як оренда знарядь праці, земельних та трудових ресурсів. Інший інформаційний аспект нормативно-правової документації, на якому акцентовано увагу в дисертації, стосувався системи оподаткування селянських господарств. Оскільки у досліджуваній період відбувалася адміністративно-територіальна реформа, то для з'ясування її сутності в дослідженні використані й відомості з постанов, інструкцій та циркулярів центральних органів влади, що унормовували перехід на трирівневу систему управління. Наукові твори 20-х рр. ХХ ст., зокрема співробітників НДІ сільськогосподарської економіки та ЦСУ України, містять цінні відомості не тільки щодо концепції організації селянського господарства, а й стосовно організації та проведення їх обстежень.

3.2. Структура статистичного обліку сільського господарства в роки непу

Розвиток сільськогосподарської статистики в Україні у 1920-ті рр. відбувся в комплексі з іншими галузями статистичного обліку республіки. Центральне статистичне управління України опікувалося такими галузями економічного життя, як промисловість, сільське господарство, торгівля, ринки праці, грошей та капіталів. Окрема увага приділялася соціальним питанням, зокрема статистичному обліку підлягали охорона здоров'я, злочинність тощо.

Ретельність, з якою ЦСУ проводило статистичний облік, була зумовлена глобальною стратегією нової економічної політики, сформульованою у фразі В. І. Леніна, що соціалізм – це облік та контроль. Можна по різному ставитися до такого підходу в державному будівництві, але більшість держав статистиці приділяють значну увагу, оскільки саме вона є джерелом макроекономічних показників, що беруться до уваги при розробці стратегії розвитку на перспективу. Враховуючи, що переважна більшість населення України у 1920-ті рр. була задіяна в сільському господарстві, а також те, що панівна частка національного доходу створювалася саме в цій галузі, сільськогосподарському обліку приділялася чи не найголовніша увага ЦСУ. Регулярність статистичних обстежень надавала можливість стежити за соціально-демографічною ситуацією в селі, оскільки вони поставали однією з основних форм поточного обліку природного та соціального руху сільського населення України. З іншого боку, перед урядом республіки стояло важливе завдання відновлення економіки, що занепала за роки першої світової та громадянської воєн, неврожаїв та брак досвіду державного та економічного управління. Недарма ж більшовицький уряд змушений був запрошувати на керівні посади фахівців непролетарського походження. Водночас формувалася й зміцнювалася система тотального стеження за настроями та діяльністю громадян в органах ВНК – НКВС [1996; 1997].

ЦСУ України перед сільськогосподарською статистикою ставило за мету збирання та розробку статистичних даних і вивчення на їх основі явищ та зако-

номірностей в аграрній галузі [303, с. 8; 8–13]. З цією метою програма діяльності ЦСУ була спрямована, по-перше, на вивчення організації селянського господарства (мікроекономічний аналіз), а, по-друге, на виявлення та дослідження змісту соціально-економічних процесів, що відбувалися в сільському господарстві в цілому (макроекономічний аналіз) [303, с. 8]. Для вивчення сільського господарства ЦСУ України вичленило два пріоритетні напрями, які умовно позначені як «виробництво» та «господарство». При дослідженні виробництва провідна увага приділялася таким складникам, як засоби сільськогосподарського виробництва (земля, будівлі, реманент, знаряддя, машини, робоча худоба тощо); праця у сільському господарстві (власна, наймана та відчужена робоча сила); процес сільськогосподарського виробництва (облік догідної, орної, орендованої та іншої землі, посівні площі та їх якість; система рільництва, склад продуктивної худоби, техніка тваринництва тощо); результати виробництва (врожай та збирання хлібів та інших рослин, продукція тваринництва, ціни на сільськогосподарську продукцію та працю тощо). При обстеженні господарств брали до уваги їх типи за формою власності (державні, колективні, приватні), соціальні угруповання (бідняцькі, середняцькі, куркульські), організаційний устрій (рільництво, тваринництво), динаміка [303, с. 8; 20].

Для статистичного опису динамічних процесів у аграрному секторі ЦСУ визначило певний набір ознак, за якими відстежувало зміни відповідних складників сільськогосподарської діяльності. З цією метою в програмі динамічних обстежень були виокремлені дві категорії параметрів. У такий спосіб ЦСУ прагнуло врахувати часову різномасштабність соціальних, економічних, демографічних та інших змін. Перша категорія параметрів стосувалася тих складників сільськогосподарського виробництва, зміни в яких можна спостерігати лише через значні проміжки часу (раз на кілька років). До таких складових частин належать земля, споруди, машини, знаряддя праці тощо. Здебільшого це ті елементи виробництва, які в економіці називають основним капіталом. Поряд з тим жодне виробництво неможливе без засобів, які повністю витрачаються або оновлюються. Вони належать до обігового капіталу (сировина, матеріали, праця,

кошти). Водночас в сільськогосподарському виробництві значну роль відіграють погодні умови, які відрізняються активними змінами. Подібні складники вимірюються параметрами, які вимагають їх статистичного обліку в короткі проміжки часу (декілька разів на рік). Тому програма сільськогосподарської статистики складалася з двох взаємодоповнюваних частин – основної та поточної.

Основна статистика містила дані про села, землеволодіння, реманент, сільськогосподарські знаряддя та машини, худобу, посіви тощо. Для одержання таких даних раз на п'ять – шість років проводили суцільні переписи господарств. Перший досвід такого обстеження був набутий 1920 р., коли була зроблена спроба провести водночас міський, промисловий та сільськогосподарський переписи [303, с. 10]. Але забезпечити належний рівень репрезентативності та достовірності одержаних даних зашкодила громадянська війна. У роки нової економічної політики суцільний сільськогосподарський перепис був проведений 1926 р. водночас із демографічним та промисловим [25].

Поточна статистика спрямовувалася на вивчення змін у стані селянського господарства протягом сільськогосподарського року. Переважну більшість даних ЦСУ збирало щомісяця (про погодні умови, стан посівів, раціон харчування селян та годівлі худоби й птиці, ціни на робочу силу та продукти сільськогосподарського виробництва, величину ренти за оренду землі тощо) або ж кожної пори року (хід посівної кампанії, динаміка вегетації, збирання врожаю тощо). Для здобуття таких відомостей ЦСУ України активно формувало й використовувало мережу добровільних («доброхітних») кореспондентів [6].

Прагнучи одержувати найдостовірнішу та найповнішу інформацію, Центральне статистичне управління розробляло систему обстежень так, щоб кожне з них доповнювало дані іншого, і водночас дозволяло б зіставляти між собою одержані результати. Тому систему поточної сільськогосподарської статистики склали такі форми обстеження, як весняний вибірковий перепис («весняний опит»); осінній вибірковий перепис («осінній опит»); ринковий обіг селянських господарств; селянські бюджети; динаміка селянського господарства; харчування селянства; поточне спостереження за станом посівів та трав [303, с. 11; 26; 29].

Оскільки початок нової економічної політики у 1921–1922 рр. збігся із несприятливими погодними умовами, коли через сильні весняні заморозки (які в умовах України спостерігаються навіть на початку червня) загинула переважна більшість посівних площ озимини та інших культур, що спричинило великий соціальний катаклізм – голод у степових губерніях, ЦСУ запровадило поточне спостереження за станом посівів і трав. «Доброхитні» кореспонденти оцінювали стан посівів протягом усього вегетаційного періоду – з моменту появи сходів до жнив. За такими даними уряд робив обрахунки обсягу можливого врожаю хліба та трав. Результати спостережень зазвичай передавалися телеграфом [303, с. 11].

Пов'язане з попереднім було обстеження харчування селянського населення, яке ЦСУ проводило тричі на рік (навесні, влітку та восени) для моніторингу кількості та якості продуктів харчування, що споживали різні верстви селянства. Такі обстеження були важливі не лише з огляду на голод 1921–1923 рр., але й для виявлення тенденцій у змінах споживацьких настроїв селян. Такі дані дозволяли уточнювати види на врожай, оскільки селяни з власного досвіду знали про те, які культури вродять рясно, а які слід заощаджувати. Відповідно уряд міг передбачати рівень та асортимент наповнення ринку сільгосппродукцією [303; 687, т. 7, вип. 1–4].

Названі обстеження подавали дані в натуральних одиницях. Проте, в ринкових умовах користуються переважно вартісними показниками. Щоправда, в умовах нової економічної політики, особливо на самому її початку, вартісне вираження виробничих складників чи продуктів сільського господарства не можна вважати повноцінним. Звичайною практикою оцінки вартості були спеціально розроблені урядом та ЦСУ нормативи, які здебільшого формувалися не в результаті дії ринкового механізму, а внаслідок директивного регулювання цін. Тобто реальну ціну сільськогосподарського виробництва в умовах непу емпірично визначити неможливо, особливо стосовно співвідношення вартості виробничих компонентів (землі, праці, реманенту, знарядь, посівного матеріалу тощо). До того ж у селі традиційно зберігалася форма натуральної оплати за працю чи лізинг. Як буде показано далі, типовою формою обробки землі інди-

відуальними господарствами була супряга, або змішана форма (супряга й відробітки). Тому правильніше говорити не про вартісну оцінку, а про оцінку в грошовому вираженні як зведеної одиниці вимірювання. Враховуючи, що при оцінці використовувалися стандартні нормативи, можна принаймні з'ясувати кількість та розміри елементів сільгоспвиробництва і зіставити їх з даними інших обстежень. Отже, з метою визначення виробничих елементів господарства у грошовому вираженні та складання грошового балансу кожного з дворів ЦСУ УСРР щоліта проводило вибірккові обстеження бюджетів селянських господарств у спеціально обраних гніздах (районах чи волостях). Селянські бюджети дозволяють скласти уявлення про виробничий потенціал господарств, взаємодію їх виробничих компонентів тощо. Проте, окрім вже названих недоліків, бюджетні обстеження обмежують можливість зіставлення результатів окремих з них у динаміці та поширення висновків, зроблених внаслідок аналізу бюджетів, на всю генеральну сукупність (господарства України). Головна причина унеможливлення повноцінного використання результатів бюджетних обстежень полягає в особливостях гнізд, які репрезентували лише специфічні умови відповідних районів України. До того ж публікація результатів аналізу селянських бюджетів мала епізодичний характер і не завжди охоплювала територію України [303, с. 11; 689; 370–372; 578; 140–156].

Із завданнями бюджетних обстежень певною мірою було пов'язане вивчення обсягу селянського ринку. Такий аналіз був важливим з огляду на директивність вартісних показників селянського господарства. Тому ЦСУ України водночас з весняними та осінніми вибіркковими опитами проводило спеціальні обстеження ринкового обігу, які охоплювали майже 15 тис. селянських господарств [303, с. 11; 688; 33].

Динамічні обстеження селянських господарств здійснювалися як динамічні гніздові переписи. Уперше такий перепис був проведений влітку 1922 р. за ініціативою ЦСУ РСФРР. За гнізда правили волості. У кожному повіті обирали таку кількість волостей, щоб частка господарств у них становила приблизно 3 % від загальної кількості господарств певного повіту. Для забезпечення у статис-

тичному матеріалі репрезентативності різних економічних районів кожного з повітів, волості добирали так, щоб вони не мали спільних кордонів і розташовувалися (навіть в разі економічної однорідності регіону) в різних частинах повіту. Головним завданням гніздового перепису ЦСУ визначало вивчення умов землекористування з урахуванням не тільки кількості господарств землекористувачів, але й площ різних угідь [5, арк. 1; 37]. Позитивною рисою гніздових обстежень є можливість простежити за динамікою розвитку окремих селянських господарств, оскільки щороку перепису підлягали одні й ті самі господарства. Основною вадою таких обстежень зазвичай називають обмежені можливості поширення його результатів на генеральну сукупність (на господарства України в цілому) для вивчення загального стану сільського господарства. Таке обмеження постає як наслідок локальності (чіткої прив'язки винятково до даної місцевості) та замалого відсотка вибірки, що не забезпечувало надійної її достовірності.

Найбільш регулярними і продуктивними слід визнати вибіркові (весняні та осінні) переписи (опити) селянських господарств. Головним завданням весняних переписів ЦСУ УСРР визначало облік посівних площ. Про те, що саме ці переписи набули виняткового значення у сільськогосподарській статистиці, свідчить думка заступника завідувача відділу сільгоспстатистики ЦСУ УСРР у 1920-ті рр. Г. М. Вербицького. У статті «Наші досягнення і хиби (До оцінки весняних опитів)» він наголошував на тому, що більша частина з того, що відомо було про селянське господарство в роки непу, взято було переважно з матеріалів весняних опитів [924, с. 2].

Слід зазначити, що пріоритет у справі проведення подібних вибірових опитів належить саме українській статистиці, яка спиралася на провідний досвід земської статистики. Історія земської статистики засвідчує, що вперше вибірове обстеження селянських господарств на теренах Російської імперії було запроваджене А. В. Пешехоновим при оцінковому дослідженні Калузької губернії у 80-х рр. XIX ст. За браком можливостей для суцільного подвірного перепису за повною програмою А. В. Пешехонов провів попередньо суцільне опитування всіх господарств за короткою програмою. Ці дані прислужилися йо-

му для формування правильної 10%-ої механічної вибірки господарств. У суцільному списку були визначені номери домовласників за дуже простою схемою. Для першого десятка господарств навмання обиралося число, наприклад сім. Тоді до вибіркової відомості вносили господарства з номерами 3, 13, 23, 33 і т. д. Реєстратор, який надалі проводив перепис за повною програмою, повинен був опитувати господарства саме з визначеними номерами. Механічність формування вибірки при достатній кількості опитуваних домовласників А. В. Пешехонов уважав за головну умову забезпечення репрезентативності даних [1761, с. 56].

1922 р. А. В. Пешехонов очолював відділ сільськогосподарської статистики ЦСУ України. Ймовірно за все саме за його ініціативою й запроваджене було вибіркоче обстеження селянських господарств експедиційним способом в Україні [549, с. 3–8; 5, арк. 12]. Його перебування на цій посаді було нетривалим, і вже з 1923 р. відділ очолив М. Б. Гуревич, відомий працею у земстві Ярославської губернії [1035].

Метод побудови вибірки господарств та впровадження самого вибіркових весняних та осінніх переписів у роки непу забезпечували надійність висновків порівняльного та динамічного аналізу. Широка програма перепису дозволяла щороку визначати не лише обсяг сільськогосподарського виробництва, але і його структуру для різних соціально-економічних верств виробників. На основі таких даних вивчалися також стан та динаміка соціально-економічних відносин у селі. Зокрема, результати весняних опитів правили за основу для розробки шкал податкових ставок залежно від рівня забезпеченості двору робочою силою, тяглом та землею [222, арк. 2–14; 205].

Методика проведення вибіркових переписів була достатньо обґрунтованою та надійною, на користь чого свідчить той факт, що починаючи з 1923 р. союзне ЦСУ рекомендувало іншим республікам впровадження українського досвіду. Річ у тім, що, наприклад, у РСФРР поширення набули так звані «тридцятидвірки», коли тричі на рік (навесні, влітку та восени) у кожній волості опитувалися обрані навмання 30 господарств (дворів). ЦСУ УСРР визнало таку методику російського, а згодом і союзного ЦСУ, тридцятидвірного перепису

непридатною до використання, оскільки вона не забезпечувала надійності результатів через нерепрезентативність одержаних даних [303, с. 10; 687, вип. 10, с. IX; 210; 211].

Перший досвід реалізації вибіркового опиту українське ЦСУ виявився не вдалим. Це трапилося через те, що складна політична ситуація 1921 р. не дозволила впорядкувати апарат ЦСУ не тільки на місцях, але й у столиці. Але робота в цьому напрямі здійснювалася наполегливо, значною мірою завдяки А. В. Пешехонову. 17–24 січня 1922 р. у Харкові працювала Всеукраїнська об'єднана конференція завідувачів губернських статистичних бюро та відділів сільськогосподарської статистики. На ній А. В. Пешехонов наголосив на тому, що вибірковий опит слід розглядати як один з головних засобів отримання конкретних даних поточної сільськогосподарської статистики, а тому впровадження їх потрібно визнати безумовно бажаним явищем. Найнеобхіднішими конференція визнала весняний та осінній опити. Головною метою весняних вибіркового переписів ставилося з'ясування змін, що відбулися протягом 1921–22 р. у польових та городніх посівних площах, поголів'ї худоби та птиці, а також у складі сільськогосподарських знарядь. При проведенні осінніх вибіркового переписів ставилася мета з'ясування остаточних даних щодо врожаю польових та городніх культур, змін площі та пропорцій посівів озимини, поголів'я худоби, домашньої птиці та кількості транспортних засобів. Обидва опити ЦСУ розглядало як єдину статистичну операцію, об'єктами якої виступали одні й ті самі господарства [549, с. 6].

Осінній опит, вперше проведений 1921 р. в Україні, у підсумку охопив лише 1,5 % селянських господарств [687, вип. 1; 10]. Такий результат ЦСУ УСРР визнало як незадовільний. Тому, підготовці та проведенню першого весняного обстеження 1922 р. Центральне статистичне управління приділило особливу увагу, зокрема з огляду на потребу з'ясувати реальні розміри збитків та руйни внаслідок війни та голоду 1921 р. Українські статистики цілеспрямовано працювали над удосконаленням методики вибіркового опитів. Недаремно 1923 р. систему такого опиту всесоюзне ЦСУ визнало за досконалу й з цього часу за

нею проводилися вибіркові обстеження селянських господарств на території Союзу СРР. До 1925 р. ЦСУ УСРР нагромадило достатній досвід у проведенні весняних вибіркових переписів, результати яких мали практичне значення для уряду за такими напрямками діяльності, як податкова політика, складання плану заготівлі сільгосппродукції та сільськогосподарського кредиту, визначення експортних можливостей тощо. Так 1923 р. Президією Держплану України, яка заслухала доповідь М. Б. Гуревича про підсумки проведення весняного опиту того ж року, на спеціальному засіданні ухвалила постанову, якою доручалося: «а) комісії з продподаткового законодавства у триденний строк переглянути шкалу єдиного сільсько-господарського податку та закони щодо порядку його стягнення... ; б) Фін.-Екон. Секції та Уповноваженій Комісії з експорту хліба вивчити подані Центральним Статистичним Управлінням України матеріали про зростання внутрішнього споживання хліба протягом майбутнього року, з метою побудування, у відповідності до цього, перспектив цін на хліб, регулювання наших хліботорговельних операцій тощо; в) Сіль.-Госп. Секції поставити питання про облік на підставі даних весняного опиту та даних минулих років ... процесів, що відбуваються в нашому сільському господарстві, й під цим кутом зору проглянути план нашої агрономії й взагалі с.-г. Політики (в розумінні експорту, кредиту, освіти тощо)» [687, вип. 5, с. XI–XII].

Отже, вибіркові переписи розв'язували низку головних завдань поточного спостереження, даючи водночас матеріал для основного дослідження сільсько-господарської статистики та динаміки селянського господарства. Регулярність цих опитів забезпечувала органи влади надійними й репрезентативними даними у період між суцільними переписами. Система щорічних вибіркових весняних та осінніх переписів, яка була запроваджена в Україні в роки непу, за масштабами та методологією не мала аналогів ні в Російській імперії, ні в західноєвропейській статистичній практиці [687, вип. 7, с. VII]. Оцінюючи значення вибіркових переписів селянських господарств, слід наголосити на тому, що вони були основним джерелом щорічної статистичної інформації в аграрному секторі економіки у періоди між суцільними переписами.

3.3. Вибіркові весняні переписи (опити) селянських господарств України як історичне джерело

Весняні вибіркові переписи враховували усі найважливіші елементи селянського господарства за достатньо широкою програмою, що надавало можливість щороку оцінювати не лише обсяг сільськогосподарського виробництва, але і його структуру (устрій), соціально-економічне розшарування тощо. Кожен з переписів був рідкісною за масштабами статистичною операцією, оскільки понад 500 тис. господарств, які доволі нерівномірно були розташовані на території України, підлягали опитуванню протягом двадцяти діб, а остаточні підсумки ставали відомими вже за півтора місяці з моменту початку перепису [11; 12; 36].

Джерелознавчий аналіз матеріалів вибіркового опиту варто розпочати з аналізу його програми, оскільки саме обґрунтованість та узгодженість програми перепису з його метою та завданнями вважаються найважливішими умовами точності та надійності статистики. При цьому слід розрізняти програму статистичного спостереження (опитування) та програму розробки його матеріалів. Зміст програми залежить від суті об'єкта вивчення, мети та завдань статистичного спостереження. До програми зазвичай включають найважливіші ознаки об'єктів, які по-можливості безпосередньо характеризують їх основні риси та властивості, найважливіші особливості процесу їх розвитку [24; 34; 35].

Весняні вибіркові переписи в Україні в роки непу ґрунтувалися на подвірних земських переписах, що дали певний досвід у розробці методики та технології проведення опитів (формування вибірки, розробка програми, проведення обстежень). Так, у передмові до видання результатів весняного вибіркового перепису 1926 р. можна прочитати, що земські переписи були еталонними для українських: «якщо зважати на ступінь обліку основних даних про засівну площу, помилка, визначена до 5 %, не перебільшує помилок, що мали місце в добре поставлених поспільних земських переписах» [687, вип. 10, с. VI]. До того ж українську сільськогосподарську статистику у роки непу очолювали фахівці із

земської статистики А. В. Пешехонов та проф. М. Б. Гуревич. Головні ж відмінності між земськими переписами та непівськими опитами в Україні полягають, на наш погляд, у тому, що українське обстеження, по-перше, охоплювало господарства республіки в цілому, і, по-друге, проводилося за єдиною програмою [20; 30; 31].

ЦСУ УСРР так визначало головну мету весняного перепису: «дати основні відомості з сільського господарства, що дали б можливість вирахувати загальний розмір засівної площі, кількість худоби, визначити розмір та структуру головніших галузів сільського господарства, як-от – рільництво та тваринництво, встановити, які існують угруповання на селі, спостережені рік у рік зміни в сільському господарстві» [303, с. 12]. Тому програма перепису складалася з основної та змінної частини. Основна програма фіксувала дані про загальну чисельність населення, площі польових та городніх посівів, поголів'я худоби з розподілом за видами, статтю та віком, оренда та лізинг реманенту, робочої худоби та землі із визначенням кількості господарств та площ, найм та відчужування праці із зазначенням кількості господарств із «озброєним» та «неозброєним» наймом. Саме за такими складниками програми скрізь щовесни опитували селянські господарства. Змінну програму складали елементи, які не мали загального характеру і відповідали спеціальним завданням. Зокрема, увагу приділяли дослідженню сільських господарств у міських населених пунктах, детальним даним про населення, землекористування, джерела існування та грошового доходу, птахівництво, бджільництво, ретельнішому вивченню умов наймання та відчужування робочої сили, худоби та реманенту, визначенню ставлення членів господарств до кооперації, кредитування, участі у виборах сільрад тощо. Додаткові запитання стосувалися господарств без посівів, працівників, худоби чи реманенту, а також промислам у селянському господарстві. Певна частина питань змінної програми могла стосуватися також окремих регіонів, що включалися в спеціальне республіканське чи союзне обстеження [423, с. 9].

Починаючи з першого весняного опиту 1922 р., українське ЦСУ постійно дбало про удосконалення методів його проведення. Головне питання, яке пос-

тає при організації будь-якого вибіркового дослідження – це забезпечення репрезентативності та достовірності його результатів. Саме тому значна увага приділялася визначенню належного обсягу вибірки, який би гарантував репрезентативність отриманих даних перепису.

Так, 1923 р. союзною програмою був рекомендований обсяг вибірки у 5 % від загальної кількості сільськогосподарських дворів. Але при обробці результатів обстеження певна частина бланків буває дефектною й вибраковується. Тому реальний відсоток вибірки зазвичай менший за планований. Зрозуміло, що за таких обставин результати обстежень значною мірою залежать від професіоналізму їх виконавців. Здебільшого при малому відсотку вибірки вибраковка навіть невеликої частини матеріалів істотно позначається на її репрезентативності. Зокрема, при проведенні весняного перепису 1922 р. при запланованому обсязі вибірки у 5 % фактично були опитані за повною програмою 3,3 % (141535) господарств (додаток Б, рис. 3.1) [687, вип. 2, с. V]. При цьому амплітуда коливань фактичного обсягу вибірки для окремих губерній становила інтервал від 2,2 до 4,7 % [687, вип. 5, с. III]. «Головний висновок, зроблений на цьому опиті на майбутнє, це – необхідність підвищення відсотка вибірки» [687, вип. 5, с. III]. Тому вже 1923 р. з метою здобуття надійніших даних про складники селянського господарства й уперше за новими адміністративно-територіальними утвореннями (районами) [395] був запланований обсяг вибірки у 10 % [687, вип. 5, с. III–IV; 20]. Фактично ж обстежені були 8,2 % (396 666) селянських господарств [687, вип. 7, с. VII; 17]. Лише 1924 р. реальний обсяг вибірки господарств досяг запланованої величини й становив 10,5 % (515 941) селянських господарств [687, вип. 9, с. IX; 23]. Найменший обсяг вибірки одержано у Волинській губернії (8,6 %), а найбільший – в Одеській (14,5 %) [687, вип. 7, с. VIII]. Навесні 1925 р. після відбракування частини дефектних матеріалів вибірка налічувала 507 647 або 10,3 % селянських господарств [687, вип. 9, с. VI; 32]. Розмах варіації відсотка опитаних господарств по округах [902, с. 47–50] утворив інтервал від 7,9 % (Уманський округ) до 14,2 % (Сумський округ) [687, вип. 9, с. VI].

Окремі окрстатбюро самочинно збільшили розмір планованої вибірки до 15 %, але така ініціатива лише погіршила результати опитування внаслідок того, що велика частка призначених до опитування господарств так і не була обстежена: в Луганському окрузі – 14,0 %, Маріупольському – 11,4 %, Артемівському – 10,5 %, Вінницькому – 8,2 %, Миколаївському – 6,6 %, Старобільському – 5,7 % [924, с. 3; 687, вип. 10, с. XLV]. Але згідно з теорією статистичних вибірок, у разі, якщо понад 5 % призначених до обстеження об'єктів (господарств) з певних причин виявляються неопитаними, то його, зазвичай, не можна вважати коректно проведеним, а його результати – репрезентативними незважаючи на велику кількість обстежених об'єктів [924, с. 3; 1182, с. 64; 1272].

У 1926 р. остаточний обсяг вибірки дещо зменшився і становив 9,5 % [687, вип. 10, с. IX; 207–209]. Найменший відсоток вибірки був одержаний у Шепетівському окрузі (6,93 %), а найбільший – у Маріупольському (17,35 %) [687, вип. 10, с. 1]. Оскільки основним завданням вибірових весняних переписів було визначення посівної площі, то питання репрезентативності було одним з важливих для ЦСУ УСРР. Тому ЦСУ проводило спеціальне дослідження, зіставляючи дані весняного опиту з даними бюджетного обстеження [687, вип. 10, с. XIII; 17; 33], а також шляхом вибіркової перевірки засівних площ геодезичним виміром [687, вип. 10, с. XVIII]. З'ясувалося, що «в багатьох випадках засівна площа за весняним опитом є більша, ніж за бюджетами» [687, вип. 10, с. XV]. Причиною тому був неповний облік під час весняного опиту відношень оренди землі. Зокрема, посівна площа, проведена на частинних умовах, зазвичай реєструвалася на здавця [687, вип. 10, с. XVI; 24; 32]. Частина селянського посіву на землях, орендованих у державних господарств і колективів, при складанні податкових списків, на основі яких формувалися вибірки для весняних опитів, реєстрували на здавців [687, вип. 10, с. XVII]. З'ясувалося також, що багато форм обробки землі з певної частини селяни взагалі не вважали за оренду, тому їх переважно й не оформлювали документально, а на цій підставі й не реєструвалася оренда-здавання [687, вип. 10, с. XVII]. За проведеними обчисленнями «дійсне розходження між засівними площами обслідуваних бюджетами та

весняними опитами господарств є в межах 3,9 % та 6,6 %» [687, вип. 10, с. XVII]. Що стосується фактичного недообліку посівних площ, то «цього з матеріалів, які є, встановити не можна» [687, вип. 10, с. XVIII].

Влітку 1926 р. в Україні проведена вибіркова перевірка посівних площ геодезичним обмірюванням. За твердженням Г. М. Вербицького, безпосередні дані весняного опиту як вибіркового обстеження можна було б перевірити тільки обмірами посівних площ окремих господарств, що підлягали весняному опиту. Але така перевірка правильності обліку посівних площ окремих господарств потребувала значних коштів і водночас не гарантувала точності, оскільки довелося б спиратися на опитування господарів про кількість різ (смуг), частину яких могли приховувати. Тому ЦСУ обрало спосіб обмірювання посівних площ земельних громад та селищ у цілому [687, вип. 10, с. XVIII; 12]. Головний результат, одержаний унаслідок зіставлення даних весняного опиту з геодезичними обмірами, був подібним до даних порівняння з бюджетним обстеженням: «недооблік засівної площі, в міру типовості розібраних матеріалів, визначається пересічно по Україні не більший, як 4,5%» [687, вип. 10, с. XXIV]. Отже, проведені дослідження показали, що вибіркового опиту в цілому дав надійні дані, які достатньо скоригувати на відому поправку в 4,5–5,0 %.

Весняне обстеження сільського господарства охоплювало майже півмільйона індивідуальних селянських господарств як основних виробників. Так, посівна площа індивідуальних селянських господарств за даними опиту 1926 р. досягла 18 943,1 тис. дес., тоді як посіви на неселянських нивах (радгоспів, колективів тощо) склали лише 903,3 тис. дес., тобто 4,34 % [687, вип. 10, с. XXV; 26]. Опиту був великою статистичною операцією, яка проводилася водночас по всій Україні у стислий термін (20–25 днів) і розпочиналася лише по закінченні посіву пізньої ярини, тобто з кінця травня до середини червня.

Обстеження проводилося безпосередньо районними статистиками з активним залученням добровільних кореспондентів та найманих співпрацівників експедицій. Напередодні обстеження округовими статистичними бюро скликалися з'їзди реєстраторів з метою ознайомлення їх з програмою, інструкцією та ін-

струментарієм опиту. Зазвичай у цій роботі в цілому в Україні брали участь майже 2,5 тис. осіб. У кожному з районів формувалися групи з 3–4 співробітників (добровільних кореспондентів) на чолі з районним статистиком. Кожен реєстратор одержував від райстатистика або безпосередньо з окрстатбюро список господарств, призначених для опитування, та бланки опитувальних аркушів (додаток Б, рис. 3.2) [687, вип. 10, с. L–LI; 6].

Опит розпочинався зазвичай 15 травня й тривав 20 днів. Для забезпечення достовірності та якості матеріалів, які райстатистики доставляли в окрстатбюро, ЦСУ рекомендувало супроводжувати їх описами з обчисленнями перших підсумкових даних [549, с. 7; 338; 687, вип. 5, с. VII]. Обстеження виконували експедиційним методом. Районні реєстратори пересувалися між селами зазвичай пішки. Лише за сприяння органів місцевої влади їм надавали підводи, а у виняткових випадках – автомобілі, оскільки наймати підводи під час весняних польових робіт було вкрай важко й дорого [687, вип. 5, с. VI–VII]. Цей факт міг впливати на повноту опиту, тобто на кількість та відповідність опитаних господарств призначеним за продподатковими списками [9; 205; 222].

При підготовці весняних та осінніх вибіркового опитів був обраний принцип правильної механічної вибірки. Добір господарств здійснювався за суцільними податковими списками, в яких містяться основні відомості про господарство. Оскільки одним з основних призначень вибіркового перепису було обчислення загальної посівної площі, то ЦСУ УСРР запровадило *контрольні списки* для забезпечення репрезентативності в процесі перепису [687, вип. 10, с. XI]. До контрольних списків вписували не тільки прізвища домогосподарів, але й такі основні відомості, як розміри сім'ї, землекористування та посівної площі. Такі списки давали можливість ще до початку перепису визначити розбіжність між вибілковими та суцільними даними. Починаючи з 1923 р. за територіальну одиницю добору був обраний адміністративний район, у межах якого проводився безперервно-рівномірний (тобто від одного населеного пункту до іншого) відбір селянських господарств відповідно до податкових списків селищ, що входили до складу відповідного району. Добору підлягали усі населені пункти, навіть

хутори. Іншими словами, всі господарства по всіх селищах одного району утворювали єдиний список, з якого рівномірно (кожне десяте господарство) здійснювався відбір. Репрезентативність вибірки перевірялася до проведення обстеження шляхом порівняння середніх значень названих ознак для вибірки з відповідними середніми значеннями для генеральної сукупності [687, вип. 7, с. VII–IX].

Контрольні списки гарантували не тільки репрезентативність сформованої вибірки, але й повноту одержаних від реєстраторів матеріалів. Зокрема, під час перепису в списках обов'язково позначали ті господарства, які з певних причин не були опитані. Причиною цього була переважно відсутність домогосподарів та інших дорослих членів сім'ї, причому більшість неопитаних господарств належали біднішим селянам [687, вип. 10, с. XII]. Зокрема, у 1925 р. з різних причин необстеженими були 1,3 % механічно відібраних господарств, в результаті чого середня посівна площа на 100 обстежених господарств становила 311 дес. проти 307 дес. на 100 господарств, призначених для опитування [687, вип. 10, с. XIII].

При проведенні опиту основну інформацію реєстратори отримували від господаря двору й передбачалося, що його повідомлення відповідають дійсності, оскільки від реєстратора за інструкцією вимагалось проведення попереднього пояснення опитуваному сенсу та мети обстеження, особливо того факту, що воно здійснюється не з фіскальною метою. Зрозуміло, що взагалі уникнути недостовірних даних неможливо. Але на рівні району підсумки весняного опитування можна було зіставляти з відповідними даними динамічних та бюджетних обстежень. У разі можливих випадків перекручування інформації реєстратор мусив фіксувати відхилення від інструкції та програми опиту. Так, при проведенні опиту вважався можливим пропуск окремих дворів за умов повної неможливості отримання даних про них. Як виняток, під час перших обстежень інструкцією дозволялося заповнення картки опиту за свідченнями сусідів з відповідною позначкою про це у контрольному списку. Найголовніше, щоб замість призначеного до обстеження не фіксувалися дані про інші господарства [338, с. 3]. Неповне заповнення бланку аркуша опиту (пропуск певної шпальти) вва-

жалося також неопитаним двором. У випадку, коли зазначене у контрольному списку господарство поділилося протягом року, то перепису підлягало одне з новоутворених господарств, про що в бланку опитувального аркуша робилася відповідна позначка [338, с. 3].

Обов'язковою умовою забезпечення репрезентативності та достовірності вибірки була відповідність номера обстежуваного господарства номеру з контрольного списку, складеному на підставі списку платників сільськогосподарського податку. Про те, що вибірковий весняний опит давав досить достовірні дані, свідчить спеціальне дослідження Київського губстатбюро, проведене 1923 р. Д. Лебедевим. Паралельно до весняного опиту українські статистики отримували повідомлення від сільських та районних рад за такими ознаками, як кількість господарств, кількість населення, площа ріллі та посівів з розподілом за культурами, площа під городніми та присадибними посівами з розподілом за найголовнішими культурами, кількість десятин під різними видами сіножаті, розміру поголів'я дорослої робочої худоби. Порівнюючи дані перепису та звіту Д. Лебедев доходить висновку про те, що офіційні повідомлення давали менш точні дані не лише порівняно зі свідченнями самих господарів за умов опитування експедиційним шляхом, але й у зіставленні їх з даними обліку Губпродкому, які мали документальний характер [1408, с. 11]. М. Н. Черноморський у спеціальному джерелознавчому дослідженні вибірових переписів стверджував, що порівняння одержаних з їх допомогою даних з іншими матеріалами засвідчує настільки незначні розбіжності з іншими повідомленнями, що це дозволяє вважати опубліковані таблиці з результатами опитів доволі достовірними [2006].

Для кожного селянського господарства, вміщеного до контрольного списку, заповнювалася картка подвірного опиту (див. додаток) зі слів домогосподаря або іншого дорослого (віком понад 18 років) члена сім'ї [338, с. 3–4]. Картка опиту відповідно до програми перепису складалася з таких основних розділів: 1. Населення; 2. Відчужування та наймання робочої сили; 3. Землекористування; 4. Тваринництво; 5. Птахівництво; 6. Сільськогосподарський реманент;

7. Належність худоби та реманенту при обробці землі; 8. Присадибні та городні посіви; 9. Польові посіви; 10. Промисли.

Оскільки правила заповнення подвірної картки зумовлюють характер використовуваних у подальшому аналізі даних, то скористаємося ними для з'ясування змісту основних понять та елементів вибіркового опиту. Це можна зробити на підставі таких основних джерел, як Інструкція до заповнення господарських карток [338], Земельний кодекс УСРР [329; 330], пояснення до таблиць в опублікованих матеріалах опитів [687, вип. 5, с. XI–XII; вип. 7, с. XIX–XX; вип. 9, с. X–XI; вип. 10, с. LI], спеціального сільськогосподарського словника.

У розділі «Населення» реєстрували дані про склад сім'ї, що вела відповідне господарство. Оскільки демографічні дані відображають динаміку населення з урахуванням народжуваності та смертності, яка протягом 20 діб перепису в різних регіонах України могла позначитися на результатах обстеження, то для обліку зазвичай обирається критичний час перепису. У весняних вибіркових переписах селянських господарств 1920-х рр. як критична дата було визначене 1 травня відповідного року. До членів сім'ї домогосподарства зараховували всіх осіб, які знаходилися у господарському зв'язку із нею. До таких осіб належали всі члени сім'ї, які «брали участь в прибутково-видатковому бюджеті не виключаючи й тих відсутніх, що тримали матеріальний зв'язок з родиною» [687, вип. 7, с. XIX], тобто «давали прибуток, або брали участь у витратах хоч би під час перепису вони були тимчасово відсутні, наприклад пішли на заробітки, вчилися у місті, перебували в Червоній армії тощо» [687, вип. 10, с. LI]. У даних про населення особлива увага приділялася кількості осіб робочого віку. Для чоловіків такий вік визначався інтервалом від 18 до 60 років, а для жінок – від 16 до 55 років. Перепис 1924 р. фіксував окремо дітей шкільного віку – від 8 до 11 років. У переписах 1922 та 1923 рр. у зв'язку з голодом в Україні окрему увагу приділено обліку кількості та смертності немовлят.

Відносинам наймання робітників у вибіркових опитах присвячено окремий блок питань, оскільки за цією ознакою визначався соціальний статус господарства й відповідний набір санкцій з боку держави та громадськості до нього (ро-

зміри оподаткування, соціальні пільги, політичні права тощо). Водночас, згідно із Земельним кодексом, господарства повинні були забезпечити наймитам належні умови проживання, праці та оплати. Аналіз категорій наймитів свідчить про те, що переважною формою наймання господарствами робітників, була сезонна форма, оскільки реєструвалися лише найняті на рік чи на термін понад 1 місяць на будь-яку роботу (сільськогосподарські, домашні, промислові робітники тощо). За даними переписів можна також вивчати особливості статевої чи вікової дискримінації при найманні на роботу, оскільки реєструвалися окремо дані про наймитів робочого віку чоловічої і жіночої статі та підлітків. Окрему увагу приділяли визначенню кількості найманих робітників, які проживали у господарстві, оскільки з демографічного погляду такі особи вважалися членами домогосподарства, хоча й не належали до сім'ї господаря, тобто мали всі соціальні права членів сім'ї.

Іншим важливим аспектом використання робочої сили постає відчужування робітників господарством. Такі дані потрібні з огляду на необхідність вивчення аграрного перенаселення, сезонної міграції, причини відчужування праці з господарства тощо. Як і в разі наймання обліку підлягали лише факти відчужування робітників протягом минулого року (тобто з 1 травня попереднього року по 1 травня поточного), строкову (терміном понад 1 місяць) та поденну із визначенням кількості відпущених осіб.

У частині «Землекористування» фіксувалися розміри та характер користування надільною землею. Обліку підлягали площі власної (надільної), зданої в оренду та догідної землі. Догідною визначалася оподаткована земля, тобто без урахування площ лісу та чагарнику [687, вип. 7, с. XIX]. Окрім того визначалася площа землі у фактичному користуванні під садибою, ріллею, сіножатями та іншими вгіддями. Належність площ до орендованих чи зданих в оренду визначали й фіксували відповідно до Земельного кодексу України. Проте фактично з'ясувалося, що за даними весняного опиту посівна площа зазвичай більша, ніж насправді. Провідною причиною цього факту був недооблік певних форм оренди та здавання землі. Зокрема, оренда на частинних умовах переважно фіксу-

валася на здавців. З одного боку, певна частина селян не вважала багато форм оброблення землі за оренду, а, з іншого, орендар здебільшого належав до групи господарств з більшою посівною площею [687, вип. 10, с. XV]. Земля під садибою враховувалася разом із забудовою, двором, садком тощо. Площу сінокосу обчислювали лише на постійних ділянках – сінокісні перелоги на довголітніх толоках тут не брали до уваги [687, вип. 10, с. LII]. Інша придатна земля складалася з площ лісу, чагарнику, вигонів тощо, які господарства мали у власному користуванні.

У розділі «Тваринництво» фіксувалася кількість голів худоби за видами, статтю та віком на момент вигону її на пасовище (тобто по закінченні стійлового утримання). Під час опиту розрізняли такі види худоби, як коні, велика рогата худоба, вівці, свині, кози. Оскільки для обробки землі потрібна була тяглова сила, від якої зазвичай залежала повнота й швидкість обробки ріллі, то в переписах помітна увага приділялася визначенню кількості голів робочої худоби в господарствах. Як робочу худобу господарства використовували робочих коней, робочих волів, подекуди волів-третяків, а також робочих корів. За робочих вважали тих третяків та корів, яких господарства використовували при обробці оранки восени попереднього календарного року та навесні поточного. Особливому обліку підлягали дійні корови, до складу яких зараховували як тих, що під час перепису доїлися, так і тих, які під час опиту були тільні. При цьому тільних нетелей до корів не зараховували [687, вип. 10, с. LII]. Великою худобою вважалися робочі коні, воли (робочі й третяки), корови, бики віком понад 2 роки та верблюди [687, вип. 7, с. XIX].

В частині «Кількість птиці» протягом 1922 – 1925 рр. реєстрували лише доросле поголів'я на момент перепису, а в 1926 р. – на час вигону на літній корм за такими категоріями, як кури та півні, гуски та гусаки, качки та селезні, індички та індики, інша птиця [687, вип. 7, с. XIX; вип. 9, с. X].

Сільськогосподарський реманент враховували лише полагоджений (придатний для роботи), який міг знаходитись як в одноосібному, так і в спільному користуванні (супряга, товариство з обробки землі тощо) [687, вип. 10, с. LII].

Частка участі у спільному користуванні реманентом під час реєстрації позначалася дробом [687, вип. 7, с. XIX; вип. 9, с. X]. У подвірній картці фіксувалися дані про кількість плугів, букерів, залізних та дерев'яних борін, сівалок рядкових, розкидних та інших, жаток лобогрійок, самоскидок та снопов'язалок, косарок, кінних грабель (громадилок), ручних, кінних та механічних молотарок, віялок та сортувалок, возів на залізному та дерев'яному ході, саней і гринджол. Окрема увага була приділена участі господарств у тракторному товаристві із зазначенням частки участі [687, вип. 10, с. LI].

У розділі «Чиєю худобою та реманентом господарство користувалося» окремо для живого та мертвого реманенту фіксувалися чотири основні форми їх використання – тільки власним, тільки найманим, тільки супрягою, тільки мішаним способом. Найм худоби або реманенту реєстрували в разі, якщо господарство користувалося чужими засобами як за грошову оплату, так і за відробітки. Супрягою називалися випадки використання господарствами окрім своїх засобів іншого господарства, за що повинно було допомагати йому своєю худобою та реманентом [14, арк. 19]. Змішаний спосіб фіксувався в разі, якщо господарство користувалося на частинних умовах своєю та найманою худобою чи реманентом, або почасти найманою і почасти супрягою тощо [687, вип. 10, с. LI]. В подвірній картці перепису розрізняли такі види робіт в міжпереписний період, як збирання і молотьба врожаю та весняні польові роботи [687, вип. 10, с. L].

Посівні площі розподілялися на дві категорії – польові та присадибно-городні. Зокрема, у картці опиту були передбачені питання про площу саду та кількість дерев у ньому за видами (яблуні, груші, сливи, вишні та черешні, персики та абрикоси), а також про площу виноградників та кількість ліз у них [687, вип. 10, с. LI]. Площа саду реєструвалася тільки по господарствах, які мали виокремлену площу, спеціально відведену під сад. Кількість плодкових дерев підраховували як на окремій площі саду, так і розкидані по садибній та іншій землі [687, вип. 10, с. LI]. Посіви на садибно-городніх та польових ділянках фіксувалися за площею основних сільськогосподарських культур: озимого жита, суржику, озимої та ярої (в т. ч. твердих сортів) пшениці, ячменю, вівса, гречки,

проса, кукурудзи, полби, гороху, сочевиці, квасолі, сояшнику (в т. ч. для лузання), льону (в т. ч. на насіння), конопель, рижю, гірчиці, тютюну простого та жовтого, картоплі, буряків цукрових (із розподілом посівів на надільній та на заводській землі), буряків кормових, вики на зерно, однолітніх сіяних трав (мішанки, суданки, люпину та ін.), довголітніх сіяних трав (конюшини, люцерни, еспарцету та ін.), баштанних та городніх культур [687, вип. 10, с. L]. Площа польових посівів визначалася як розміри посівної площі під культурою не тільки на власній надільній, але й на парах, орендованій та позапільній (ліс, чагарники, луки тощо) землі, яка не входила до системи сівозміни [687, вип. 10, с. LII]. Озимину враховували на площах, засіяних з осені за винятком тієї частини, що загинула й була пересіяна яровими [687, вип. 7, с. XIX; вип. 9, с. X; вип. 10, с. LII]. Площі пізніх культур, посів яких на час перепису ще не закінчився, реєстрували в тих розмірах, в яких господар передбачав це зробити [687, вип. 10, с. LII].

У розділі «Незасіяних нив» вказували площі орної землі, які на момент перепису виявилися невикористаними під посівами, – недосів поточного року, незайнятий пар, однолітні та довголітні толоки, перелоги (залежи) та ін. [687, вип. 10, с. L]. Недосів визначався як площа, яку за заведеною у господарстві системою сівозміни передбачалося засіяти під урожай поточного року, але з певних причин (брак насіння, робочої худоби чи робочих рук тощо) залишилася незасіяною. До незайнятого пару зараховували ті ділянки землі, які були виорані восени попереднього року чи навесні (квітень, травень) поточного, не були засіяні культурами, але призначалися під озимину наступного року. Однолітню толоку складали ті ділянки ріллі, які або були зорані після травня поточного року (пізній або толочний пар), або протягом року не засівалися й використовувалися здебільшого під випас. Ті ж площі орної землі, які не засівалися понад два роки й використовувалися під випас, сінокіс, або й зовсім не використовувалися, визначалися як довголітня толока та перелоги [687, вип. 7, с. XIX; вип. 9, с. X, вип. 10, с. LII].

У частині «Промисли» фіксувалися здебільшого дані про власні чи орендовані торговельні та промислові підприємства і заклади. Ознаками таких підп-

риємств були або наявність механічного двигуна, або спеціальні приміщення для промислів та торгівлі. Промислом називали й випадки, коли господарство не мало двигуна чи спеціального приміщення, але наймало робітників (наприклад, чоботар або кравець з підручними робітниками). Під час обліку обов'язково значалася назва промислового або/та торговельного підприємства, а також кількість працюючих робітників на підприємстві протягом року чи сезону, в т. ч. членів сім'ї та наймитів [687, вип. 10, с. LI].

Обов'язковим для подвірної картки був розділ «Головні джерела засобів існування», в якому були передбачені кілька категорій доходів у господарстві: 1) заробітки в наймах; 2) робота у власній торгівлі; 3) робота у своїх промислах та ремеслах; 4) прибуток від зернових культур; 5) прибуток від спеціальних культур та спеціальних галузей сільського господарства; 6) прибуток від тваринництва. Окремо визначали два пріоритетні джерела натуральних та грошових доходів [687, вип. 10, с. LI].

Матеріали весняних опитів селянських господарств починали опрацьовувати вже з 15 травня відповідного року. Райстатистики, що одержували заповнені подвірні картки від реєстраторів (добровільних кореспондентів) здійснювали попередні підрахунки за всіма шпальтами опитувального аркушу й передавали ці дані до округового статбюро, де їх, у свою чергу, також зводили у межах округів і передавали узагальнені дані до ЦСУ УСРР.

Перші підсумки обстеження, які публікувалися через місяць по закінченні перепису (у червні – липні) у періодичному виданні «Статистична хроніка відділу сільсько-господарської статистики», склалися з даних про абсолютні розміри посівної площі під різними культурами та поголів'я худоби з розподілом за видами, статтю та віком. Окрім того, результати опитів публікувалися щороку в двох випусках сільськогосподарської серії «Статистика України» під назвами «Підсумки попереднього обчислення худоби та засівів України ...» та «Підсумки весняного обстеження...» [687] за відповідний рік. Дані матеріалів весняних опитів розроблялися до друку за такими основними модулями:

1. *Підсумки даних весняних опитів за адміністративними одиницями.*

Уряд УСРР протягом 1922/23 – 1925/26 господарських років здійснив перехід до «трьохступеневої системи врядування» [902], тобто від моделі адміністративно-територіального устрою «губернія – повіт – волость – район – населений пункт» до спрощеної моделі «округ – район – населений пункт» [1778]. Реформа адміністративно-територіального устрою УСРР була започаткована в січні 1921 р. створенням Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) та постановою ВУЦВК від 21 лютого 1922 р. «Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР». 11 листопада 1922 р. ЦАТК розповсюдила циркуляр № 2 до всіх голів губвиконкомів за підписами голови комісії Єрмощенко та замнарковнусправ Черлюнчкєвича, яким, з метою координування та планомірного здійснення робіт на місцях за новим адміністративно-територіальним поділом, намічалось утворення 49 округових центрів [560, с. 96–97]. Сама реформа була предметом ґрунтовних науково-дослідних робіт та наслідком плідних дискусій науковців та урядовців [957, с. 83]. Для нового районування бралися до уваги такі основні чинники, як природно-історичні умови (клімат, рельєф, склад ґрунтів, поклади корисних копалин, густина населення тощо), соціально-економічні (торговельне та культурне тяжіння до адміністративних центрів, тип промисловості, система сівозміни, співвідношення сільськогосподарських культур та вгідь тощо), комунікативні (наявність шляхів сполучення – залізниці, шосе, річкова та морська навігація; засоби зв'язку – телеграф, телефон, пошта тощо), національно-культурні (етнічний склад населення, наявність національно-культурних центрів, національних шкіл, бібліотек, вищих навчальних та професійних закладів тощо). 12 квітня 1923 р. Друга сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», за якою у межах 9 губерній замість волостей та повітів були створені 53 округи (додаток Б, табл. 3.1) та 706 районів.

Далі реформа тривала у напрямі до оптимізації округово-районної структури УСРР. Протягом 1923 – 1925 рр. до Російської Федерації відійшли частини Шахтинського (решта увійшла до складу Луганського округу) та Таганрозького

(решта увійшла до складу Сталінського і Луганського) округів. Були розформовані ще два округи, які не відповідали критеріям оптимальності управління – Балтський (на користь АМСРР, а також Первомайського та Одеського округів) та Малинський (розподілений між Житомирським, Коростеньським та переважно Київським округами) [1783, с. 69]. Навесні 1925 р. налічувалося 49 округів та АМСРР (додаток Б, табл. 3.2).

14 лютого 1925 р. РНК УСРР ухвалив постанову про ліквідацію губерній і про перехід на трьохступеневу систему управління. 30 квітня 1925 р. ця постанова була затверджена ВУЦВК, який ухвалив рішення «Про створення комісії по підготовці заходів по переходу на трьохступенну систему управління», з наступним затвердженням його Дев'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад. 3 червня 1925 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про ліквідацію губернь й про перехід на трьохступенну систему управління». 10 червня 1925 р. були ухвалені постанова та положення про губернські ліквідаційні комісії та організацію і порядок їх діяльності. Загальне керівництво втіленням у життя постанови ВУЦВК було покладене на Центральну комісію з проведення трьохступеневої системи управління в Україні при ВУЦВК та РНК УСРР. Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. губернський адміністративний поділ України скасовувався з 1 серпня 1925 р. У 22 округах були розформовані 33 райони, існування й запровадження яких не виправдалося. Найбільше районів було ліквідовано у Харківському (6) та Черкаському (4) округах, переважно внаслідок порівняно низької густоти населення в них. Водночас у Миколаївському та Мелітопольському округах були утворені 3 нові райони. З 15 червня територія України була поділена на 41 округ та АМСРР (додаток Б, табл. 3.3).

Такий склад округів, за словами А. Буценка, «на момент переходу на 3-ступеневу систему управління, замість теперішніх 49 округів, правильне конструювання яких свого часу, а отже й вибір округових центрів, значною мірою зумовлювалося непорушністю губернських кордонів, ми матимемо 41 округ, що дає змогу зупинитися на більш потужних і краще ув'язуючих довкола себе тяжіючу до них територію округових центрах, а отже більш рівномірно за кіль-

кістю населення та простору розподілити територію республіки в межах нової округової системи» [904, с. 47].

Така динаміка адміністративно-територіальної реформи позначилася на поданні результатів вибіркового опитування в опублікованих матеріалах. Головна проблема, яка постає при їх вивченні полягає у подоланні незіставлюваності даних переписів 1922–1926 рр. [1787; 1110].

2. *Підсумки даних весняних опитів за економічними районами.* До 1925 р. ЦСУ поділяла Україну на такі економічні райони, як Степ та Лісостеп (Лівобережний та Правобережний). Після скасування губерній було виділено чотири природно-економічні райони: Степ (охоплював колишні Донецьку, Катеринославську та Одеську губернії), Полісся (Чернігівська та Волинська), Правобережний Лісостеп (Київська та Подільська), Лівобережний Лісостеп (Полтавська та Харківська).

3. *Підсумки групових підрахунків.* Систему групових підрахунків запроваджено українським ЦСУ у 1923 р., а союзною – 1924 р. До основи групування покладали традиційну для земської статистики ознаку – розмір посівної площі господарства. Кількість посівних груп з року в рік змінювалася. Так у 1923 р. ЦСУ подало дані за дванадцятьма (додаток Б, табл. 3.4), у 1924 та 1925 р. – дев'ятьма групами (додаток Б, табл. 3.5, 3.6), а вже у 1926 р. – за шістнадцятьма (додаток Б, табл. 3.7) посівними групами.

Утворення посівних груп здійснювалося відповідно до правил статистики, згідно з якими, по-перше, наступний інтервал не повинен бути довшим за даний більше ніж удвічі, а, по-друге, збільшення інтервалу доцільне лише за подальшим інтервалом.

Аналіз даних таблиць 3.4–3.7 свідчить, що частка господарств з посівом від 2,00 до 6,00 дес. протягом 1923–1926 рр. зросла, натомість частки мало- та багатопосівних господарств поступово зменшилися, тобто спостерігався процес перерозподілу посівних площ до певного умовного оптимуму в рамках моделі індивідуального селянського господарства – до розміру від 2,00 до 3,00 дес. У

подальшому спробуємо з'ясувати причини такого перерозподілу та дати цьому явищу соціально-економічну оцінку.

4. *Підсумки комбінаційних підрахунків.* З метою поглибленого вивчення процесів в українському селі ЦСУ здійснювало різні комбінаційні групування господарств. 1924 р. уперше в Україні четверту частину матеріалів весняного вибіркового перепису опрацювали за двадцятьма типовими районами (додаток Б, табл. 3. 8). За основу комбінаційних підрахунків були обрані 8 груп, які визначали розміри землекористування – кількість догідної землі у користуванні (I – до 1,0 дес.; II – від 1,1 до 3,0 дес.; III – від 3,1 до 6,0 дес.; IV – від 6,1 до 9,0 дес.; V – від 9,1 до 12,0 дес.; VI – від 12,1 до 15,0 дес.; VII – від 15,1 до 21,0 дес.; VIII – понад 21,0 дес.). Кожна з цих груп, у свою чергу, поділялася на чотири підгрупи залежно від кількості членів сім'ї (A – 1 особа; B – 2 та 3 особи; C – 4 – 6 осіб; D – 7 і більше осіб).

1925 р. для комбінаційних підрахунків були сформовані 22 типові райони (додаток Б, табл. 3.9), склад двадцяти з яких в основному був тотожний складу районів 1924 р. 1925 р. для комбінаційних підрахунків були обрані 12 груп за розміром землекористування у комбінації з шістьма групами за кількістю робочої худоби у робочих конях. ЦСУ УСРР дійшло висновку, що саме ці два показники фіксували первісну основу селянського господарства та найбільш вдало відображали їх особливості при вивченні за окремими природно-економічними регіонами [222, арк. 3–10; 1039].

5. *Обчислення поширених підсумків.* Оскільки одним із найважливіших завдань весняного опиту ЦСУ визначало облік на основі вибірових даних загальної посівної площі та загального поголів'я худоби, то матеріали вибірових переписів містили й узгальнені результати обчислення за спеціальною методикою ЦСУ УСРР.

Узагальнюючи результати аналізу комплексу джерел з аграрної історії 20-х рр. ХХ ст. слід зауважити, що активна участь більшовицької партії та радянської влади в ході соціальних комунікацій сформувала неабиякий комплекс доку-

ментів, що відображають функціонування економіки країни у цілому та аграрного господарства зокрема. Проведена в ході даного дослідження евристика архівних та опублікованих джерел дозволяє дійти подвійного висновку. З одного боку, зберігся значний інформаційний масив, який дозволяє вивчати сутність соціально-економічних процесів у роки нової економічної політики. З іншого боку, численні публікації документів нормативного, довідкового та статистичного характеру були спричиненні неоднозначністю владних рішень, які потребували постійної легітимації, тобто підтвердження у такий спосіб адекватності заходів викликам економічної системи. Цю тезу підтверджує побудована типолого-видова класифікація історичних джерел, серед яких кістяк формують законодавчі та розпорядчі документи, а також протоколи та стенограми колегіальних органів управління.

У складі управлінських документів чималий обсяг займають статистичні матеріали. Радянська влада у 20-х рр. неабияку увагу приділяла статистичному обліку різних сфер соціально-економічного життя країни. Це пояснюється, з одного боку, потребою урядовців в інформації щодо процесів у суспільстві, а, з іншого, – прагненням через статистику продемонструвати досягнення та результати діяльності влади. Тому ЦСУ з його губернськими, округовими та районними статбюро систематично збирало дані про економічний, демографічний та моральний стан суспільства. Провідним напрямом діяльності ЦСУ УСРР у роки непу можна назвати статистичне вивчення сільського господарства. З цією метою державна статистика проводила як статичні (одноразові), так і динамічні обстеження. У сфері уваги українських статистиків перебували різні аспекти аграрного сектору: бюджети та грошовий обіг селянських господарств, забезпечення селян продуктами харчування, раціони годівлі худоби, рівень цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, врожайність та обсяги заготовівлі збіжжя, поточний облік стану селянського господарства.

Найбільш всеосяжним за кількістю обстежених дворів та вичерпністю аспектів обліку були щорічні весняні та осінні вибіркові переписи індивідуальних селянських господарств, що проводилися методом опитування голів сімей.

Ці сезонні обстеження були взаємодоповнюваними, оскільки щороку навесні та восени опитували одній й ті ж господарства, що давало можливість простежити зв'язок між внеском селян у виробництво та отриманим результатом діяльності. У такий спосіб реєструвався повний виробничий цикл майже для пів мільйона господарств.

Технологія підготовки, проведення та розробки результатів цих переписів дає підстави говорити про автентичність, достатню достеменність, репрезентативність і точність цих статистичних матеріалів. Слушність такої тези підтверджується перехресною перевіркою даних за матеріалами продподаткових списків, вибіркового бюджетних обстежень, гніздових опитувань селянських господарств, а також відомостями добровільних кореспондентів та райстатистиків, агрономів та селян-дописувачів у періодичні видання. Програма матеріалів вибіркового перепису містить різноаспектний фактичний матеріал, який адекватно відображає неспівське українське селянське господарство як соціально-економічну систему, в якій взаємодіють засоби виробництва, праця та природні чинники.

Такі властивості даних вибіркового перепису дають підстави дійти висновку про можливість і необхідність використання їх даних як основної інформаційної бази нашого дисертаційного дослідження. На користь такого висновку можна назвати також додаткові аргументи. По-перше, матеріали вибіркового перепису локалізують дані за єдиною адміністративно-територіальною одиницею (округом), що забезпечує можливість врахування природно-географічного чинника в оцінці соціально-економічних процесів в українському селі. По-друге, тотожність основної програми матеріалів перепису уможлиблює реконструкцію усієї різноманітності моделей селянського господарства залежно від пропорцій відповідних ресурсів у них. Множинність таких моделей забезпечить вимальовування можливих траєкторій подальшої еволюції селянських господарств, а відтак надасть змогу з'ясувати, за яким із сценаріїв – кооперативним (консолідованим) чи дивергентним (конфліктним) – відбувався їх розвиток в умовах нової економічної політики.

**Розділ 4. ФАКТОРИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР
У РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1922–1926)**

Матеріали щорічних вибіркового переписів селянських господарств УСРР як масові джерела містять неабиякий масив даних щодо закономірностей та специфіки аграрного сектору економіки республіки в роки непу. Історики неодноразово використовували ці дані переважно як ілюстративний матеріал до окремих аспектів аграрної історії тих часів. Комплексний аналіз названого статистичного масиву здійснив В. В. Калініченко [1194–1196], професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Вчений досліджував селянське господарство радянської України традиційними описовими методами. Вивчення стану та розвитку цієї сфери економіки історик здійснював, використовуючи усталену ще з 20-х рр. ХХ ст. схему районування УСРР на чотири регіони – Полісся, Лівобережжя, Правобережжя та Степ. Ґрунтовний аналіз матеріалів вибіркового переписів дозволив харківському досліднику з'ясувати основні тенденції розвитку українського селянського господарства в умовах нової економічної політики. Між тим залишилося чимало відкритих питань, на які неможливо було відповісти, застосовуючи той методологічний апарат. Можна стисло назвати невирішені проблеми аграрної історії непу, а вони й по сей день навіть не артикульовані в українській історіографії, якщо судити за останнім гранд-наративом «Історія українського селянства» [1180, с. 20–44], виданим 2006 р. під грифом Інституту історії України НАН України. Зокрема, автори не дали відповіді на питання, якими об'єктивними факторами зумовлювався розвиток селянського господарства радянської України у 20-х рр. ХХ ст.; що спричиняло інертність селянства у виконанні податкових зобов'язань та стримувало його участь як агента ринкової економіки; які економічні чинники попри державні програми гальмували застосування хліборобами розвинутих технологій; які об'єктивні законо-

мірності спричиняли декапіталізацію (читай, погіршення якості засобів виробництва) аграрного сектору економіки та ін.

Пошук відповідей на подібні питання пов'язаний з аналізом макро- та мікроекономічних процесів, які зовсім не очевидні й не проявляють себе при застосуванні традиційного для історії арсеналу методів. Взаємопов'язаність селянського господарства як відкритої системи з непритаманними їй зовнішніми факторами. Не зважаючи на свої розміри, ця соціально-економічна система була, як ми покажемо далі, доволі чутливою до зміни зовнішніх умов. Період з 1922 по 1926 рр. вирізнявся, як про це вже йшлося у першому розділі, колосальним розмахом системних перетворень у державі від зміни територіально-адміністративного поділу до реформування грошової чи податкової системи. Саме тому, на наш погляд, вивчаючи історію селянського господарства названого періоду, потрібно йти не від штучних зовнішніх схем (наприклад, компартійно-державних рішень чи ідей районування або кооперування), а аналізуючи життя цієї системи ніби із середини як організму, що має свободу рухів рівно настільки, наскільки йому це дозволяє довкілля. Вивчення селянського епістолярію 20-х рр. XX ст. дає підстави говорити про те, що більшовицька влада, на жаль, проголошуючи симпатичні для «плебсу» гасла, насправді була далекою від насущних потреб рядового хлібороба. Рамки даного дослідження не дозволяють нам викласти результати контент-аналізу листів українських селян, але історія щоденності села, яка проступає у цьому масовому і водночас унікальному джерелі, спонукала до формулювання проблеми присутності влади та економіки в українському селі в роки непу [1155; 1156; 1811; 995; 1790; 1793].

Насамперед йдеться про те, чи забезпечувала радянська влада стабільний поступ аграрного виробництва і як при цьому враховувалися інтереси окремого хлібороба, що прагнув добробуту свого господарства у перспективі. Об'єктивно існує протиріччя між глобальною метою системи в цілому та завданнями її складників. Інакше кажучи, влада ставила за мету одержати від села якомога більші запаси сільгосппродуктів, особливо тих, які можна було експортувати задля індустріалізації, формування золотовалютних резервів, а, ширше кажучи, з метою створення національного багатства. Але діалектична проблема полягала, з одного боку, в тому, як

можна було створити загальне багатство, зменшуючи багатство кожного, а, з іншого, чи коректно було заохочувати неефективного власника за рахунок успішного господаря. Основна дилема стосунків між владою та громадянським суспільством полягає у балансуванні інтересів щодо того як, з боку одного агента, вилучити й поділити, а, з позицій іншого, – створити й примножити. Логіка накопичення загального багатства мала б ґрунтуватися на створенні ефективних умов для **стабільного консолідованого розвитку суб'єктів виробництва та добробуту кожного члена суспільства**, у реалізації принципу *multum, non multa* (єдність у різноманітності).

У цьому розділі ми з'ясуємо, наскільки єдиною була система господарювання в селі радянської України в умовах непу; чи мала вона тренд еволюції; які латентні фактори визначали динаміку аграрного сектору в названий період. Для реалізації цих завдань застосовані методи багатовимірного статистичного аналізу. За допомогою кластерного аналізу, дескриптивної статистики та компаративного принципу побудована динамічна аграрна типологія округів УСРР за даними весняних вибіркового переписів 1922–1926 рр. З метою виявлення неявних чинників, які насправді формували особливості розвитку селянського господарства в регіонах республіки та в різні господарчі роки, застосовано метод головних компонентів, який дозволяє пояснити причини узгодженого коливання значень різних соціально-економічних показників. Цей метод корисний для нашого дослідження ще й тим, що дозволяє без втрати інформації про якість системи (селянське господарство) зменшити пізнавальний простір з неосяжної кількості показників до поміркованого числа факторів, які не просто констатують стан, а викристалізують загальні тенденції розвитку. Характер розвитку кожного досліджуваного об'єкта можна позначити у системі координат цих головних факторів точками, які сукупно описують траєкторію (поверхню) руху, тобто не тільки історію, а й перспективу функціонування. Форма такої поверхні може дати уявлення про врівноваженість системи або узгодженість руху її складників. Іншими словами, названий комплекс методів у нашому випадку дає можливість об'єктивно оцінити і наочно продемонструвати результати впливу на селянське господарство комплексу урядових заходів та природно-кліматичних умов у роки нової економічної політики. Дана модель враховує велику множину

взаємозв'язків селянського господарства з природними, політичними, економічними та соціальними процесами в країні, що складно забезпечити у традиційний спосіб в історичному дослідженні.

Відповідно до описаних завдань у першій частині цього розділу проведена динамічна аграрна типологія округів УСРР на основі матеріалів щорічних весняних вибіркового переписів селянських господарств. Побудова такої типології переслідує двоєдину мету: з одного боку, з'ясування основних географічних типів селянського господарства, а, з іншого, – простеження еволюції цих типів протягом 5 неперіодичних років. Такий підхід спричинений завданням пошуку ознак єдності розвитку селянських господарств республіки в названий період. Водночас, в ході дослідження перевіряється гіпотеза щодо слушності офіційного районування УСРР на чотири природно-господарчих регіони: Полісся, Лівобережний та Правобережний Лісостеп, Степ. Аграрна типологія округів дозволить також визначити основні моделі селянських господарств, сформовані внаслідок дії сукупності природних, політичних, демографічних, соціальних чинників у суспільстві. Як індикатор капіталізованості господарств можна розглядати рівень трудоінтенсивності землеробства та тваринництва. Регіональна спеціалізація селянських господарств не могла не впливати на їх інтенсивність. Тому ще одним із завдань даного розділу буде з'ясування того, якою мірою розширення посівних площ визначалося збільшенням капітало- або трудоємності. Тобто спробуємо з'ясувати, чи справді в українському селянському господарстві у 20-х рр. ХХ ст. відбувалося інтенсивне капіталонакопичення, як на цьому наголошували, наприклад, Каменєв та Зінов'єв.

4.1. ДИНАМІЧНА АГРАРНА ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНИ

4.1.1. Аграрна типологія округів України

за даними весняного вибіркового перепису 1922 р.

Застосування алгоритму послідовної ієрархічної агломерації методом Ворда (*Ward's method*) на відстанях Евкліда у багатовимірному просторі ознак дало

дендрограму округів (тут і далі з текстом див. додаток В, рис. 4.1.1). Аналіз макрокластера дозволяє виокремити 5 типів округів (додаток В, табл. 4.1.1).

Перший кластер утворений з 12 округів (табл. 4.1.1), які охоплюють ліво-бережну та правобережну територію **Полісся** (рис. 4.1.2).

У цьому регіоні протягом 1922/23 господарського року зафіксовано найкращу в Україні демографічну ситуацію. Показники плідності та народжуваності за сучасними нормами визначаються як надзвичайно високі (табл. 4.1.3, 4.1.32). Смертність сільських мешканців у цьому регіоні була найменшою в УСРР, хоча, як на сучасні норми, й помітно високою (табл. 4.1.3, 4.1.33). Саме у поліських округах зафіксовано найвищий природний приріст сільської людності (табл. 4.1.3). На тлі достатньо високої народжуваності смертність немовлят за сучасними нормами оцінюється як надзвичайно висока (див. табл. 4.1.3, 4.1.33). Полісся як регіон зазнав найменших збитків від голоду (табл. 4.1.4, 4.1.5). Але за значного природного приросту аграрної людності поліські сім'ї були порівняно невеликими (табл. 4.1.2). Саме в цьому регіоні різниця чоловічого та жіночого контингенту виявилася мінімальною (табл. 4.1.2).

У результаті цього слід очікувати певної інтенсивності праці. Таке припущення почасти підтверджується найвищою серед регіонів УСРР густотою селянства (табл. 4.1.10). Ця тенденція слухна й для селян робочого віку (табл. 4.1.11). При найманні робочої сили перевагу віддавали чоловікам перед жіночою працею (табл. 4.1.12), що свідчить про інтенсивний характер робіт.

Отже, в демографічному аспекті господарства Полісся характеризувалися, по-перше, значним природним приростом людності; по-друге, незначними втратами населення внаслідок голоду; по-третє, високим економічним навантаженням членів родин робочого віку, результатом чого варто очікувати високої інтенсивності праці.

Чверті господарств Полісся бракувало власного реманенту (табл. 4.1.13). Середньогосподарська кількість засобів обробки землі та возів у цьому регіоні була мінімальною (табл. 4.1.13). Кількісний склад реманенту та знарядь дозволяє зазначити два моменти: по-перше, орієнтацію селянських господарств на просапні (інтенсивні) культури, по-друге, достатню забезпеченість посівних площ плугами та боронами (табл. 4.1.13).

Основну інформацію про характер рільництва дає розподіл польових посівів, а також присадибних та городніх ділянок. Мінімум господарств не спромоглися на засіви польових ділянок (табл. 4.1.22). Посівна площа пересічного господарства у Поліссі становила 2,25 дес. Селяни виняткову увагу приділяли таким колосковим культурам, як озиме жито, овес, гречка та ячмінь (табл. 4.1.23). Усього на колоскові культури пересічне поліське господарство витрачало від 17 до 56 робочих днів. Природні умови регіону сприяли кормовому травосіянню. Щоправда ці рослини (горох, сочевиця, квасоля, однорічні та багаторічні сіяні трави) в пересічному господарстві загально займали мізерні площі (табл. 4.1.22). Вирізнявся регіон і посівами просапних (картопля, просо, кукурудза та інші рослини), а також вирощуванням льону, конопель та інші олійних рослин. Загалом просапні культури охоплювали майже восьму частину посівних площ (табл. 4.1.23). На ці інтенсивні рослини пересічне господарство витрачало від 27 до 33 днів. Але основними польовими рослинами регіону були озиме жито, овес та гречка. Можна побачити, що від третини до двох третин робочого часу в рільництві поліські селяни витрачали саме на інтенсивні просапні та технічні культури (табл. 4.1.34).

Садибно-городніх ділянок не засівало кожне десяте господарство регіону (табл. 4.1.24). Тобто трудових ресурсів, реманенту і тяглової сили вистачало більшості господарств регіону й на інтенсивні роботи на городі (табл. 4.1.24).

У Поліссі зареєстрована мінімальна частка дворів без домашньої худоби (табл. 4.1.14). Визначальною рисою тваринництва цього краю було свинарство (табл. 4.1.17, 4.1.14). Співвідношення цієї галузі з іншими свідчить про інтенсивний напрям свинарства – молочне відгодовування (табл. 4.1.29). Майже третину домашнього стада налічували вівці (табл. 4.1.14). Дрібні господарства не могли надавати вівчарству великого значення, оскільки це екстенсивне скотарство віднімає корма від інтенсивніших і більш прибуткових галузей тваринництва й землі у рільництва. Майже третину поголів'я худоби в Поліссі налічувала велика рогата худоба (табл. 4.1.15), що не можна визнати значним з огляду на багату природну кормову базу регіону. Черета формувалася переважно з корів та телят (табл. 4.1.20), що може свідчити про *молочно-споживацьке* скотарство, тобто все молоко споживалося селянською родиною (табл. 4.1.27). Волова упряж у

Поліссі не набула поширення, що є також ознакою інтенсивності господарств (табл. 4.1.19). Натомість, господарі значною мірою користувалися кінною упряжжю (табл. 4.1.18). Дані вибіркового перепису свідчать, що поголів'я коней було цілком достатньо для обробки землі (табл. 4.1.28, 4.1.30).

Отже, тваринництво мало такі особливості: по-перше, інтенсивне молочно-споживацьке скотарство з молочним відгодовуванням порослят; по-друге, конярство цілком забезпечувало потреби поліських господарств у тягловій силі.

У Поліссі поголів'я домашньої птиці було мінімальним (табл. 4.1.21). Воднораз, у краю зареєстровано обмаль господарств без птиці (табл. 4.1.21). Основу поголів'я склали кури, але природні умови регіону сприяли розвитку гусівництва, яке вважається ознакою *екстенсивності птахівництва*. Тобто птахівництво Полісся було спрямоване на внутрішні потреби господарств і було допоміжною галуззю селянської економіки.

Узагальнюючи вказані риси селянське господарство Полісся можна визначити як *зерно-картопляне молочарсько-свинарське*.

Другий кластер утворили 10 округів (табл. 4.1.1), які територіально охоплюють *Лівобережний Лісостеп*. Називатимемо його надалі *Лівобережжям*.

У регіоні зафіксований додатний природний приріст населення (табл. 4.1.3), що стало результатом високої народжуваності (табл. 4.1.3, 4.1.32) та смертності (табл. 4.1.3, 4.1.33). Смертність немовлят за сучасними нормами кваліфікується як надзвичайно висока (табл. 4.1.33). Висока смертність дорослого населення, у т.ч. і внаслідок голоду (табл. 4.1.4), спричинила максимальне в Україні економічне навантаження селян робочого віку (табл. 4.1.2). Пересічна сім'я складалася з 5 осіб. Отже, селянство Лівобережжя хоча й зазнало втрат з названої причини, все таки зростало.

Певний дефіцит робочої сили в селянських господарствах супроводжувався активним найманням робітників (табл. 4.1.12). Дефіцит вільних робочих рук не дозволяв таким господарствам наймати багато робітників (табл. 4.1.12).

Отже, демографічний аспект дозволяє дійти таких висновків: по-перше, високі економічне навантаження та густота населення передбачали екстенсивне виробництво; по-друге, дефіцит власної робочої сили спричиняв активне використання найманої праці.

Тільки щоп'ятому господарству Лівобережжя бракувало реманенту. Практично не зареєстровано дворів без возів (табл. 4.1.13). Майже кожне господарство обробляло землю власною бороною. Склад та кількість дерев'яних засобів обробки землі (сох, рал, сабанів) засвідчує спеціалізацію на просапних культурах (табл. 4.1.30, 4.1.31). За умов кооперації наявних знарядь було б цілком достатньо для обробки вгідь.

Про порівняну збалансованість землезабезпеченості та фондоозброєності може свідчити той факт, що тільки одне з двадцяти господарств не змогло засіяти свої лани (табл. 4.1.22). Основу польових посівів формували екстенсивні рослини (ячмінь, овес, яра пшениця та гречка) (табл. 4.1.23). Чималі площі займали озимі жито та пшениця, просо, картопля, соняшник, цукровий буряк, кукурудза, коноплі та інші олійні (табл. 4.1.23). Основу польових посівів складав продуктивний хліб (жито та пшениця), що може свідчити про *ринкову спрямованість землеробства*. Ранні ярі культури мали фуражне значення, що свідчить про брак природних пасовищ та промисловий характер скотарства. На просапні культури (цукровий буряк, коноплі, тютюн) у Лівобережжі пересічне господарство витрачало 22–29 днів, тоді як на колоскові – 20–72 дні. Отже, щонайменше третина часового бюджету у рільництві відводилася під просапні культури (табл. 4.1.35). Важливо також звернути увагу на невисокі відсотки загибелі посівів озимих жита та пшениці, які майже на третину селяни пересіяли яриною (табл. 4.1.25).

Посівам на садибно-городніх ділянках селянство краю приділяло меншу увагу, ніж поліщуки. Пересічні площі таких посівів у Лівобережжі були найменшими в Україні. Основу їх складали інтенсивні рослини (картопля, городина, тютюн) (табл. 4.1.24).

Підсумовуючи аналіз рільництва Лівобережжя 1922 р., можна визначити такі основні його риси: 1) значна увага до ранніх ярих культур; 2) переважна площа посівів під продуктивним хлібом; 3) спрямованість на фуражні та технічні рослини; 4) незначні втрати озимих посівів жита та пшениці.

У Лівобережжі шостій частині дворів бракувало худоби (табл. 4.1.14). Основу домашнього гурту формували вівці та велика рогата худоба (табл. 4.1.15). Але в умовному поголів'ї великої худоби (табл. 4.1.34) вівчарство не було визначальним (табл. 4.1.26). Провідну ж роль у скотарстві відігравала велика рогата

худоба (табл. 4.1.34). Лівобережжя займало останню позицію за показником забезпеченості дворів дійними коровами (табл. 4.1.28). Отже молочарство не було провідною галуззю великого рогатого скотарства. Однакова кількість недійного та молочного стада означає м'ясну або робочу (тяглову) спеціалізацію ВРХ. Пропорції телят та молодняку (табл. 4.1.27), використання найманої праці [1490, с. 239] (табл. 4.1.12) та незадовільна якість дійного стада (табл. 4.1.20) свідчать про прагнення вирощувати молодняк на м'ясо [1490, с. 240]. Структура ВРХ повідомляє про використання як робочого скота не тільки волів, а й корів (табл. 4.1.27). Воли після використання також відгодовувалися на м'ясо, а гурт ВРХ відновлюється вдвічі швидше за табун [1490, с. 352]. Отже, велико-рогате скотарство визначалося екстенсивністю внаслідок *м'ясо-робочої спеціалізації*.

Свинарство відігравало допоміжну роль. Більшість поголів'я свиней складав молодняк (табл. 4.1.17). Однакова питома вага підсвинків та поросят є ознакою екстенсивного типу свинарства [1490, с. 400] (табл. 4.1.29). Тобто, ця галузь тваринництва мала переважно споживацьке значення.

Коні налічували шосту частину домашнього тваринного гурту, хоча зведені їх поголів'я складало третину дорослого стада. Це означає, що основу табуну формували робочі коні (табл. 4.1.18).

Домашньої птиці не розводило щоп'яте господарство (21,21 %). Середнє поголів'я птиці в решті дворів не можна вважати великим (табл. 4.1.21). Особливістю птахівництва регіону можна назвати порівняно високу питому вагу гусей та качок, що є ознакою *екстенсивності птахівництва*.

Узагальнюючи названі риси, можна визначити тип селянського господарства Лівобережного Лісостепу як *зерно-технічний м'ясний*.

Третій кластер утворений 15 округами, які охоплюють Правобережний Лісостеп (табл. 4.1.1, рис. 4.1.2). У цьому регіоні зареєстроване мінімальне економічне навантаження селян (табл. 4.1.2). Це стало наслідком малодітних родин та низького природного приросту селянства, спричиненого перевищенням рівня смертності (табл. 4.1.3, 4.1.33) над високою народжуваністю (табл. 4.1.3, 4.1.32). Для селянства регіону характерне старіння, спричинене втратами покоління батьків унаслідок трагічних подій попереднього десятиліття та голоду 1921–1922 рр. Рівень депопуляції правобережного села був найвищим (табл.

4.1.7). Надлишок робочої сили в господарствах спричинив максимальні обсяги наймання робітників (табл. 4.1.12). За такої структури населення слід очікувати найвищу інтенсивність селянського господарства саме в цьому регіоні.

Селяни регіону змушені були організовувати власне господарство так, щоб і робочі руки задіяти й прогудуватися, адже чверть господарств обробляло землю без власного реманенту (табл. 4.1.13), а майже половина – без робочої худоби (табл. 4.1.14). Саме тому на Правобережжі зареєстрована найменша питома вага господарств без польових посівів (1,90 %). У господарствах регіону сконцентровано найбільше реманенту (табл. 4.1.13). Щоправда на одиницю посівної площі насиченість реманентом у Правобережжі була помітно гіршою, ніж у Поліссі чи Лівобережжі (табл. 4.1.30). Селяни відчували гостру потребу у засобах обробки землі. Водночас, транспортних засобів, особливо на залізному ходу було достатньо (табл. 4.1.13). Кількісний та якісний склад засобів обробки землі був типовим для землеробства, пов'язаного із швидким засіванням великих площ просапними культурами без глибокого заорювання.

Середньогосподарська площа польових посівів у Правобережжі дещо перевищувала поліські показники (табл. 4.1.22). Посіви озимого жита у пересічному господарстві регіону виявилися найменшими в УСРР (табл. 4.1.22, 4.1.23). У посівному кліні ранніх ярих чимало місця відводилося просапним (кукурудза, просо, соняшник), які охоплювали чверть площ, як і озиме жито. Значні площі засівали ячменем (табл. 4.1.23). Овес та гречка не набули поширення в регіоні. Певну увагу селяни приділяли посівам бобових (сочевиці, квасолі та гороху). Ці культури мають не тільки фуражне значення, а й позитивно впливають на відновлення азоту в ґрунті, з огляду на увагу селян регіону до посівів соняшнику. Кормову базу забезпечували посіви однорічних та багаторічних трав.

Пересічне господарство на польові роботи витратило 48–98 днів (табл. 4.1.36). Понад 80 % бюджету часу рільництва селяни присвячували саме інтенсивним (зерновим, просапним) культурам. Пересічне господарство 18–24 робочих дні поралося біля посівів кукурудзи, проса, соняшнику та полби. Інші просапні (картопля, цукровий та кормовий буряк, баштан та городина, інші та нерозподілені) культури потребували від 14 до 19 днів робіт. І це за невеликих посівних площ під ними. Для порівняння слід вказати, що на всі екстенсивні

рослини пересічне господарство витрало від 7 до 19 днів. Найбільше ж трудоднів потребували посіви озимини – від 9 до 34 днів (табл. 4.1.36). Отже, підтверджується гіпотеза щодо високої інтенсивності рослинництва на Правобережжі.

Чверть дворів не використовували можливостей присадибних ділянок. Більшість господарств основну увагу приділяли саме польовим посівам (табл. 4.1.24). Понад половину городніх посівів займала картопля. Отже, городнє рослинництво також було здебільшого інтенсивним.

Посівні площі озимини на Правобережжі значно скоротилися внаслідок негоди, що спричинило масштабність голоду й смертності селян краю. Вимерзла десята частина посівів озимого жита та п'ята – озимої пшениці (табл. 4.1.25). Пересіяти ярими ці площі селянам вдалося лише на чверть.

Отже, рільництво Правобережжя характеризувалося, по-перше, значною питомою вагою озимих жита та пшениці, що може свідчити про ринкову спрямованість рослинництва; по-друге, великою роллю в складі ранніх ярів просапних культур, що може свідчити про інтенсивний характер господарств; по-третє, вагомою часткою ячменю, який має фуражне й водночас ринкове значення. Рільництво Правобережжя можна охарактеризувати як *ринково-орієнтоване інтенсивне зернове* господарство.

Пересічне стадо Правобережжя було найменшим в УСРР (табл. 4.1.14), тому в ньому переважала доросла худоба (див. табл. 4.1.34). А це означає, що невисока густина худоби спричинена великою кількістю дрібних господарств. Третину домашнього поголів'я формувала велика рогата худоба (табл. 4.1.15). У пересічному господарстві регіону з 5 голів скота реєстрували пару овець та одного коня. Мінімум правобережного стада складала свині (табл. 4.1.29).

Основними споживачами кормів були велика рогата худоба та коні. Скотарство краю мало переважно екстенсивну м'ясну спеціалізацію. Розміри отари (табл. 4.1.34) та її структура (табл. 4.1.16) свідчать, що вівчарська галузь не була визначальною у регіоні, але чотириразове перевищення розміру отари над поголів'ям свиней (табл. 4.1.26) свідчить про *м'ясне вівчарство*.

Велике рогате тваринництво регіону спеціалізувалося на відгодовуванні м'ясної худоби, оскільки частка молодняку та телят складала понад третину череди (табл. 4.1.27). Певна увага селян до фуражних культур (кукурудза, ячмінь,

сіяні трави, зелені корма) при обмежених площах вільних вигонів, природних сінокосів тощо робив можливим саме м'ясо-молочний напрям як перехідну форму тваринництва від екстенсивного до інтенсивного.

У свинарстві поголів'я молодняку (підсвинків та свиней) удвічі перевищувало чисельність дорослого стада (табл. 4.1.17). Оскільки поголів'я підсвинків майже дорівнювало кількості поросят, то це свідчить про тривале вигодовування молодняку, тобто про екстенсивний тип свинарства.

Отже, тваринницька галузь Правобережжя навесні 1922 р. мала ознаки *екстенсивної м'ясної спеціалізації*.

Переважна частина табуна складалася з робочих коней (табл. 4.1.18). Причому їх було цілком достатньо для обробки посівних площ – на кожного з них припадало по 3,85 дес. засівів. О. В. Чаянов вказував, що пересічний кінь може обробити до 4 дес. посівних площ [1985, с. 328].

Птахівництво саме в Правобережжі можна визнати як найінтенсивніше, оскільки середнє поголів'я гусей виявилось найменшим (табл. 4.1.21). У третині дворів не зареєстровано жодної голови домашньої птиці. Майже без винятку селяни регіону тримали курей (табл. 4.1.21).

Отже, селянське господарство Правобережжя можна визначити як *зерно-просапне м'ясне з екстенсивним м'ясним тваринництвом*.

Четвертий кластер сформований з 8 округів, розташованих на півдні УСРР (табл. 4.1.1) у причорноморській та приазовській частині, яку називатимемо *Степом*. Селянське населення цього краю зазнало найбільших втрат внаслідок голоду (табл. 4.1.8). У результаті негативного демографічного процесу, викликаного голодом, селянство Степу протягом 1922/23 р. зменшилося майже на 28 % (табл. 4.1.3, 4.1.4). Смертність селянства удвічі перевищувала народжуваність. Закон чоловічої надсмертності в умовах голоду проявив себе найрельєфніше (табл. 4.1.3), унаслідок чого питома вага чоловіків робочого віку та економічне навантаження саме в Степу були мінімальними (табл. 4.1.2, 4.1.11). У результаті депопуляції степового селянства формувалися умови для *екстенсивного землеробства*.

Майже третині господарств бракувало засобів обробки землі (табл. 4.1.13), а в господарствах із реманентом їх налічувалося не багато. Зокрема, мінімальною була кількість плугів та борін у пересічному дворі. З огляду на умови ко-

роткої весни та посушливого літа степівчани активно використовували букери. Отже, склад сільгоспзнарядь підтверджує думку про екстенсивність рільництва.

Існувала й проблема забезпечення рільництва робочою худобою, якої бракувало майже половині дворів. Тому щодесьяте господарство регіону не змогло навесні 1922 р. засіяти власні польові наділи (табл. 4.1.22). Основу польового клину в рівних пропорціях складала озима пшениця та жито (табл. 4.1.23). Ці культури виступали як взаємодоповнювані. За умов посушливого літа увага до озимини дуже позитивна, але малий сніговий покрив із міцними морозами робить вразливим цей напрям рослинництва. Навесні 1922 р. майже чверть посівів озимого жита та понад половина площ озимої пшениці загинули від негоди (табл. 4.1.25). Відновити втрачені площі озимини посівами ярих вдалося ледве на 15 % (табл. 4.1.25). Отже, продуктового хліба селяни Степу 1922 р. не добрали. Значна увага приділялася раннім ярих (кукурудза, просо, ячмінь, соняшник, пшениця), баштанам та городині (табл. 4.1.23, 4.1.24).

Часовий бюджет рослинницької галузі пересічного селянського господарства Степу 1922 р. становив 88–170 робочих днів, з яких щонайменше 90 % часу витрачалося на *інтенсивні культури* (табл. 4.1.37). Степове рільництво мало *зерно-кукурудзяну спеціалізацію*.

Понад половина господарств не засівала садибно-городніх ділянок, середня площа яких була найбільшою, порівняно з іншими регіонами (табл. 4.1.24). Основу цих посівів складала городина та інші польові культури. Тільки п'яту частину городніх площ степівчани відводили під картоплю. Отже, садибно-городні посіви засвідчують високу інтенсивність господарств регіону.

Майже п'ята частина дворів не утримувала худоби (табл. 4.1.14). Важливою особливістю степових господарств була найбільша в УСРР питома вага коней у загальному стаді (табл. 4.1.15). Переважала у стаді велика рогата худоба (табл. 4.1.15). Тільки третину стада складала отара (табл. 4.1.15). Середня чисельність овець Степу була найменшою в УСРР (табл. 4.1.16).

ВРХ налічувала понад половину зведеного стада. А за питомою вагою табуна степові господарства практично не поступалися правобережним (табл. 4.1.34). Отже, кількість коней для багатоземельних степових господарств визначала характер рільництва. Основу табуна складала робочі коні (табл. 4.1.18).

Але навіть найбільше поголів'я табуна ще не означало, що навантаження на коней слабшало. Пересічним робочим конем у Степу 1922 р. засівалося по 4,76 дес. польових площ. При цьому компенсувати недолік тягової сили воловою упряжжю степівчани суттєво не могли (табл. 4.1.28).

Основу череди формували корови. Але в Степу їх питома вага у стаді ВРХ була найбільшою, хоча чверть господарств і не мала корів (табл. 4.1.20). Відсоток ялових корів у Степу сягав мінімального значення, що може свідчити про задовільну якість молочного стада (табл. 4.1.19, 4.1.20). Отже, степове велике рогате тваринництво мало *молочарську спеціалізацію*.

Свинарство мало ознаки екстенсивності (табл. 4.1.26): по-перше, поголів'я молодняку кількісно поступалося дорослому гурту; по-друге, кількість підсвинків та поросят в цілому по регіону була майже однаковою (табл. 4.1.29).

Птахівництво не було розвинуте в Степу. Половину господарств не розводило домашньої птиці (табл. 4.1.21). Основну частину поголів'я склали кури та індики, а також качки. Птахівництво, з огляду, на чисельність та структуру поголів'я також характеризувалося як інтенсивне.

Таким чином селянське господарство Степу навесні 1922 р. мало ознаки інтенсивності виробництва за рахунок *зерно-кукурудзяної спеціалізації* рослинництва та *молочарства*.

П'ятий кластер утворений з 8 округів, розташованих у східній частині степової та лісостепової України, що майже збігаються з Донецьким гірничовидобувним басейном (табл. 4.1.1), який називатимемо *Донбасом*.

Особливістю регіону слід вважати багатодітні селянські сім'ї (табл. 4.1.2), тому економічне навантаження було достатньо високим (табл. 4.1.2). У Донбасі зафіксовано майже нульовий природний приріст селянського населення, що стало наслідком принаймні двох причин. Насамперед у краю зареєстровано мінімальну народжуваність (табл. 4.1.3). Коефіцієнт фертильності свідчить про звужене відтворення населення (табл. 4.1.3). Це могло бути проявом не стільки початку переходу до сучасного типу сім'ї, скільки молодості сімей Донбасу. Іншою причиною порівняно малої народжуваності безсумнівно став голод. Негативні демографічні процеси спричинили скорочення селянського населення у половині округів донбаського регіону (табл. 4.1.9).

Густота донбаського селянства у розрахунку на одиницю посівної площі відповідала степовим значенням (табл. 4.1.10). В середньому на кожного члена родини було засіяно по 0,7 дес. польових площ (табл. 4.1.11).

Принаймні чверті дворів краю бракувало засобів обробки землі (табл. 4.1.13). У цілому господарства Донбасу були найкраще забезпечені засобами обробки землі та возами, здебільшого на залізному ходу (табл. 4.1.13). Як основні засоби обробки землі використовували плуги та букери, а також сівалки (табл. 4.1.13). Пересічний двір був забезпечений бороною. Структура сільгоспзнарядь свідчить про екстенсивне рільництво, оскільки господарства прагнули розширити виробництво шляхом обробки якомога більших площ. Водночас, рослинництво характеризувалося високою капіталоємністю, що є ознакою ринкової спрямованості цієї галузі.

Порівняно задовільне забезпечення реманентом не означало високого рівня використання надільних площ під посіви. Одне з восьми господарств Донбасу взагалі не засівало наділів (табл. 4.1.22). Але середньогосподарська площа (4,52 дес.) посівів саме у Донбасі сягала найбільшого значення (табл. 4.1.22).

Селяни краю зробили ставку на ярі культури – пшеницю, ячмінь, кукурудзу та соняшник (табл. 4.1.23). Озиме жито, стійке до заморозків та посухи, створювало певною мірою запобіжний мінімум посівів. Просапні культури в Донбасі відігравали неабияку роль. Окрім уваги до соняшнику та кукурудзи регіон відрізнявся значною питомою вагою проса, баштанів та городини (табл. 4.1.22).

Отже, склад сільгоспкультур свідчить, по-перше, про прагнення застрахувати рослинницьку галузь від неврожаю через негоду; по-друге, про значну увагу до кормової бази для худоби; по-третє, про просапну спеціалізацію рільництва. Інтенсивні культури вимагали від селян приблизно 75–80 % бюджетного часу в рільництві (табл. 4.1.38). А це означає, що землеробська галузь на Донбасі була екстенсивнішою, ніж у Степу. В цілому рослинництво регіону мало *зерно-олійну спеціалізацію*.

Неабиякий відсоток беззасівних господарств почасти пояснюється тим, що двом з п'яти господарств регіону бракувало робочої худоби (табл. 4.1.14). Але в Донбасі зареєстровані найбільші середні посівні площі (табл. 4.1.14). Щоп'ятий

двір не мав жодного відношення до тваринництва (табл. 4.1.14). У Донбасі зареєстроване найбільше загальне поголів'я скота пересічного господарства (табл. 4.1.14).

Як особливість тваринництва регіону слід назвати мінімальну питому вагу табуна та свиней (табл. 4.1.14). Приблизно в однакових пропорціях сформувалися череда та отара (табл. 4.1.14) і саме ці дві категорії худоби конкурували між собою за корма в регіоні.

Майже три чверті зведеного поголів'я гірничого краю формувала велика рогата худоба (табл. 4.1.34), що означає перевагу дорослого стада. Майже п'яту частину зведеного стада складали коні, з числа яких переважала робоча категорія. Вівці у підсумку формували масу в 7,5 %. Такі пропорції є свідченням важливості саме *робочого стада* для селянських господарств регіону.

І справді, щотрете господарство не утримувало корову (табл. 4.1.20). Пересічне господарство з худобою у Донбасі важко було уявити як безкорівне (табл. 4.1.19). Але недійне стадо у 1,5 рази перевищувало молочне (табл. 4.1.27). Основу недійного стада складали воли, третяки та бики (табл. 4.1.28). Отже, головне призначення ВРХ у Донбасі полягало в забезпеченні господарств робочою худобою. Воднораз неабияка питома вага молодняку й телят по відношенню до молочного стада визначала і *м'ясну спеціалізацію* ВРХ. За нашими розрахунками 80 % господарств Донбасу мали в своєму розпорядженні по одній упряжі з коня або з пари волів. Пересічне поголів'я коней у Донбасі було найменшим ще й тому, що рільництво орієнтувалося саме на ВРХ, яку можна було годувати силосом (кукурудза, кормовий буряк, солома) та рештками виробництва з олійниць (макуха) тощо. Розлогі лани не дозволяли займатися інтенсивним тваринництвом (молочарством, свинарством) через дефіцит робочої сили та наявність порівняно дешевих кормів для вирощування недійного стада (табл. 4.1.29). Вівчарство мало ознаки екстенсивності, оскільки, по-перше, саме в Донбасі зареєстрована найбільша питома вага ягнят (табл. 4.1.16), тобто переважала м'ясна спеціалізація; по-друге, розмір отари значною мірою перевищував поголів'я свиней і навіть чисельність табуна (табл. 4.1.15). Отже, тваринницька галузь мала *екстенсивний характер робочо-м'ясної спеціалізації*.

Птахівництво як і в Степу вочевидь не відіграло значної ролі, оскільки два з п'яти господарств не тримали домашньої птиці (табл. 4.1.21). Основу гур-

ту як і в інших регіонах, складала кури. Отже, птахівництво характеризувалося як інтенсивне, але мало внутрішнє споживче значення.

Багатоземельність регіону й значні витрати часу на польові роботи позбавляли мотивації третину господарств у засівах на садибно-городніх ділянках (табл. 4.1.24). Десяту частину цих посівів займали коноплі. Основу ж садибно-городніх посівів формувала картопля, городина та інші польові культури (табл. 4.1.24).

Отже, селянське господарство Донбасу можна визначити як *екстенсивне зерно-олійне робочо-м'ясне*.

Підсумовуючи аналіз даних можна сказати, що навесні 1922 р. в УСРР діяло п'ять регіональних моделей селянського господарства (табл. 4.1.39). Дана таблиця засвідчує цікавий факт, що збільшення надільних земельних площ не зменшувало, а збільшувало роль трудомістких культур.

4.1.2. Аграрна типологія округів України

за даними весняного вибіркового перепису 1923 р.

За допомогою метода послідовної ієрархічної агломерації (кластерного аналізу) за критерієм Ворда на основі відстані Евкліда одержано дендрограму (рис. 4.2.1), на основі якої виокремлено 5 макрокластерів (табл. 4.2.1).

Перший кластер утворено з 10 округів, які територіально охоплюють **Полісся** (табл. 4.2.1). У регіоні зареєстровано найбільший в УСРР природний приріст селянства внаслідок дворазової переваги рівня народжуваності над смертністю (табл. 4.2.3). У результаті такого природного руху, по-перше, селянські родини були молодими, а, по-друге, обмежена кількість робочих рук передбачала інтенсивну працю. Розширене відтворення селянства в регіоні забезпечувалося мізерними втратами населення внаслідок голоду (табл. 4.2.4). Природні умови регіону обмежували площу догідної землі (4,04 дес.) пересічного двору (табл. 4.2.14). У краї майже не було господарств без догідної землі (табл. 4.2.14) і обмаль без посівів (табл. 4.2.37). Навесні 1923 р. Полісся вирізнялося значною густотою селянства (табл. 4.2.10).

Навантаження догідною землею пересічного селянина становила 0,80 дес., з яких тільки 0,46 дес. були засіяні (табл. 4.2.11). Особливості сівозміни в регіоні визначали такий низький відсоток посівних площ. За умов обмеженого зе-

мельного фонду і неабиякої густоти селянства інтенсивність оренди угідь не могла бути високою (табл. 4.2.14).

Не менше чверті господарств Полісся бракувало засобів обробки землі (табл. 4.2.34) та робочої худоби (табл. 4.2.15). Основну масу засобів обробки землі у регіоні формували плуги та борони. Цих знарядь налічувалося найбільше як в середньому на господарство (табл. 2.4.33), так і в розрахунку на одиницю площі догідної землі (табл. 2.4.34) та посівів (табл. 2.4.35). Навантаження на плуг становило 7,14 дес. догідних площ та 4,00 дес. посівів (табл. 4.2.34). Отже, пересічне господарство Полісся витрало на заорювання площ під посів приблизно 10 днів. Майже кожне господарство з реманентом мало свою борону (табл. 4.2.33). На кожну борону припадало в середньому 5,26 дес. догідних (табл. 4.2.34) та 3,03 дес. (табл. 4.2.35) посівних площ. Однієї борони в господарстві було цілком достатньо для обробки посівних площ. Склад сільгоспзнарядь дозволяє дійти таких висновків: по-перше, про достатнє забезпечення поліських господарств засобами обробки землі; по-друге, про непряме призначення посівних площ переважно під зернові.

Структура посівного клину засвідчує перевагу типових для Полісся колоскових (озимого жита, вівса та гречки), які вважаються переважно екстенсивними (табл. 4.2.36). Десяту частину посівів поліщуки навесні 1923 р. відводили озимій пшениці та ячменю (табл. 4.2.36), що виступали як взаємодоповнювані культури. Питома вага озимої пшениці та ячменю в округах зростала здебільшого за рахунок озимого жита ($r=-0,91$). Кормові культури (горох, квасоля, однорічні та багаторічні трави) переважали у польових посівах (табл. 4.2.36, 4.2.37). З числа просапних у цьому регіоні найбільшу увагу приділяли картоплі та льону (табл. 4.2.37). Пересічне господарство витрало на рільництво від 40 до 86 днів, причому 72,29–72,47 % бюджету часу на інтенсивні культури (табл. 4.2.40). Навесні 1923 р. у Поліссі зареєстровані найбільші площі посівів озимини, що загинула від негоди (табл. 4.2.39). Відновлена посівами ярини була незначна частина втрачених площ. Характеризуючи в цілому напрям рослинницької галузі, її можна кваліфікувати як *зернове картопляне*.

Достатність робочої сили підтверджується тим, що мінімум господарств не засівав садибно-городніх ділянок (табл. 4.2.38). Але їх середня площа була наймен-

шою в Україні (табл. 4.2.38). Основу посівів формували технічні рослини (коноплі, льон, тютюн) (табл. 4.2.38). Невеликі площі посівів пересічного господарства на садивно-городніх ділянках потребували від 17 до 22 робочих днів (табл. 4.2.41). Значну частину часу займали просапні культури (картопля, городина, капуста), що свідчить про інтенсивність та трудомісткість поліського рослинництва.

Природні умови Полісся та структура польових посівів залишали достатньо часу для нерільницької діяльності. У цьому регіоні мінімуму господарств бракувало худоби (табл. 4.2.15), а загальне її поголів'я було чи не найбільшим в УСРР (табл. 4.2.16). Вівчарство та велике рогате тваринництво виступали як взаємозамінні галузі ($r=-0,91$). Розміри гурту свиней та табуна були майже тотожними.

Структура зведеного стада свідчить, що навесні 1923 р. у Поліссі зосереджувалася майже половина поголів'я свиней (табл. 4.2.31). Половину зведеного стада краю формувала череда, а поголів'я свиней дещо переважало над розмірами отари (табл. 4.2.30). Отже, тваринництво регіону можна кваліфікувати як інтенсивне. Пересічне поліське господарство передувало за чисельністю свиней та коней (табл. 4.2.16). Поголів'я поросят майже удвічі перевищувало чисельність підсвинків (табл. 4.2.27). Оскільки поголів'я свиней переважало над молодняком, то ймовірніше за все практикувалося *відгодовування свиней на знятому молоці* із використанням рослинних кормів. До того ж гурт свиней перевищував дійне стадо (табл. 4.2.29).

Оскільки в Поліссі зареєстровано, по-перше, порівняно невеликий відсоток господарств без корів, а, по-друге, – значна питома вага корів у складі ВРХ, то провідним напрямом скотарства було *молочарство* (табл. 4.2.22, 4.2.23). Молочне стадо кількісно дорівнювало недійному, половину якого склали телята, а третину – молодняк (табл. 4.2.22).

Робоче стадо регіону формувалося здебільшого з коней (табл. 4.2.20, 4.2.21), яких кількісно цілком могло вистачити для обробки наявних у господарствах площ догідної землі.

Питома вага овець саме в Поліссі була найбільшою (табл. 4.2.25). Пропорції дорослих овець та ягнят свідчать про *вовняно-м'ясний напрям вівчарства*, що означало високу інтенсивність вівчарства. Власне в Поліссі зосереджувалася п'ята частина овечого поголів'я УСРР (табл. 4.2.31).

Отже, тваринницьку галузь слід визнати інтенсивною *молочарсько-свинарською спеціалізацією* продуктивної худоби.

М'ясну галузь доповнює птахівництво. У регіоні зареєстроване найменше середньогосподарське її поголів'я (табл. 4.2.32). Ця галузь характеризувалася високою екстенсивністю, про що свідчить як мала питома вага курей, так і найвищий в УСРР відсоток гусей (табл. 4.2.32). Курівництво та гусівництво виступали як взаємозамінні галузі птахівництва в регіоні ($r=-0,95$). Отже, по-перше, птахівництво не можна визнати провідною галуззю краю, оскільки корма птиці споживали свині; по-друге, ця галузь характеризувалася найбільшою екстенсивністю як внаслідок природних умов (наявність водоймищ та луків для випасу гусей), так і через малу чисельність курей.

Отже, поліське селянське господарство можна визначити як інтенсивне *зерно-картопляне молочарсько-свинарське*.

Другий кластер утворений з 10 округів, які територіально охоплюють **лівобережну** частину Лісостепу (рис. 4.2.1, табл. 4.2.1). У цьому регіоні зареєстровано найвище економічне навантаження селян робочого віку (табл. 4.2.2), оскільки тут проживали відносно великі селянські родини (табл. 4.2.2). Такий демографічний стан був можливим за розширеного відтворення селянства (табл. 4.2.3). І справді, народжуваність майже у півтора рази перевищувала рівень смертності (табл. 4.2.3). Лівобережне селянство зазнало деяких демографічних втрат через голод (табл. 4.2.4).

На пересічного селянина робочого віку припадало стільки ж догідної землі (1,93 дес.), що й у Правобережжі (табл. 4.2.12). Але внаслідок різного економічного навантаження мешканець лівобережного села обробляв найбільші догідні та посівні угіддя (табл. 4.2.10). У регіоні зареєстровано також найбільший відсоток господарств із наймитами (табл. 4.2.13), причому перевагу віддавали представникам чоловічої статі (табл. 4.2.13). Таку тенденцію можна пояснити, з одного боку, більшою трудомісткістю селянського виробництва, а з іншого, – малими втратами чоловічої когорти під час соціальних процесів попередніх років.

Певною мірою цю тезу підтверджує максимальний відсоток посівів у складі догідних площ (табл. 4.2.12, 4.2.14). Одне з двадцяти господарств перерозподіляло догідні площі шляхом оренди (табл. 4.2.14). Майже така ж частка госпо-

дарств навесні 1923 р. мала незасіяні наділи (табл. 4.2.37), а решта засівала в середньому по 3,33 дес. (табл. 4.2.36).

Основу польового посіву формувало озиме жито (табл. 4.2.36), яке займало третину площ. Удвічі менші посівні площі займав ячмінь, а п'яту частину вгідь – пшениця (табл. 4.2.36). В округах із більшою питомою вагою посівів ярої пшениці посилену увагу приділяли й озимині ($r=0,47$). Овес та гречка, займаючи разом сьому частину площ, конкурували з ячменем та пшеницею за місце у посівному кліні. Отже, зернове рослинництво визначало спеціалізацію рільництва Лівобережжя, оскільки охоплювало $\frac{9}{10}$ усіх посівних площ (табл. 4.2.36, 4.2.37). Посівні площі озимих жита та пшениці мінімально загинули через негоду і значною мірою були пересіяні ярими (табл. 4.2.39). Тобто навесні 1923 р. у Поліссі склалися сприятливі природні умови для отримання врожаю озимини. Розрахунок бюджету робочого часу пересічного селянського господарства Лівобережжя свідчить, що 71–72 % трудоднів витрачалося на інтенсивні культури (табл. 4.2.42).

Важливу роль в організації селянського господарства Лівобережжя відігравали садибно-городні посіви. Кожен сьомий двір регіону не мав можливості засівати садибу. На решті обійсть переважно саджали картоплю, городні та інші польові культури (табл. 4.2.38). Лівобережні селяни охочіше вирощували саме городину, капусту, тютюн та інші польові рослини (табл. 4.2.38). На роботі на садибно-городній ділянці пересічне господарство краю витрачали майже стільки ж часу (17–24 трудодні), що й у Поліссі (табл. 4.2.43). проте більші угіддя у лівобережному господарстві свідчать про екстенсивніше використання садибно-городніх угідь.

Посівну кампанію селяни регіону забезпечували реманентом, якого бракувало чверті господарств (табл. 4.2.33). До того ж і забезпечення ним пересічного господарства не можна назвати задовільним (табл. 4.2.33). Селяни мали вдосталь возів та підвод, з яких $\frac{2}{3}$ – на дерев'яному ходу (табл. 4.2.32). Обробка землі здійснювалася переважно плугами та боронами (табл. 4.2.34), а також сохами та ралами, що може свідчити, з одного боку, про малу капіталоємність господарств, а, з іншого, про просапну спеціалізацію рільництва.

Важливу інформацію може дати аналіз озброєності засобами виробництва одиниці площі догідної землі (табл. 4.2.34) та посівів (табл. 4.2.35). Лівобережні

селяни інтенсивніше за поліщуків використовували сільгоспзнаряддя (табл. 4.2.34). Виорювання площ у Лівобережжі відбувалося за 13–23 робочих дні. Ще пару днів потрібно було для боронування, оскільки дерев'яним плугом за день можна заволочити 4,5 дес. площ, але *de facto* в середньому на одиницю цього сільгоспзнаряддя припадало 4,27 дес. Посівна кампанія могла тривати в середньому 11–13 днів. Аналіз складу засобів обробки землі засвідчує, по-перше, достатню кількість їх для обробки наявних площ за кооперативного їх застосування, а, по-друге, спеціалізацію рільництва на капіталоемних культурах, що може підтвердити структура польових посівів.

У Лівобережжі у двох з п'яти господарствах селянам доводилося поратися без власної робочої худоби (табл. 4.2.15). Враховуючи, що в Лівобережжі посівна площа пересічного господарства перевищувала поліське значення, а робоче поголів'я – кількісно поступалося, селяни краю змушені були, по-перше, кооперуватися або орендувати тягло, а, по-друге, інтенсивніше обробляти землю через високе економічне навантаження покоління батьків.

Робоче стадо Лівобережжя формували ВРХ (воли, третяки, бики) та коні (табл. 4.2.19). Ці категорії худоби були взаємозамінними ($r=-0,98$). Тобто у регіоні застосовувалися дві моделі організації рільницького господарства. В округах із перевагою робочих коней селяни частіше застосовували для рільництва дерев'яні засоби (сохи, сабани, вози на дерев'яному ході), що означало меншу капіталоемність і вищу трудоємність виробництва. В іншій моделі застосовували металеві знаряддя (плуги, сівалки, вози на залізному ході), розраховані на обробку значних площ, які потребували сильної та дешевої тягової сили (волів). Кореляційний аналіз дозволяє виявити дві рільницькі структури в регіоні. В «конярських» округах селяни значною мірою засівали інтенсивні культури (гречку, овес, картоплю, олійні, горох, тютюн). У «волових» округах зареєстровані значні площі посівів, в структурі яких переважали зернові культури (жито, пшениця, ячмінь, кукурудза, просо).

Наявна в регіоні худоба мала забезпечувати обробку землі й у двох з п'яти господарствах, яким бракувало тягла. Через нечисленність худоби селяни краю як робочу худобу використовували й корів. Молочарством не займалося кожне третє господарство (табл. 4.2.23). Корови складали основу ВРХ, але розміри

дійного стада були доволі скромними (табл. 4.2.21, 4.2.22). Недійна частина череди у півтора рази переважала над молочною (табл. 4.2.23), в основному за рахунок молодняка та телят, що свідчить про пріоритет м'ясної спеціалізації ВРХ, що є ознакою екстенсивного виробництва.

Ця тенденція підтверджується і малою питомою вагою свиней та великою часткою овець і кіз (табл. 4.2.15). Свинарство набувало більшого розвитку саме в округах із інтенсивним аграрним виробництвом. Пропорції стада дозволяють дійти висновку, що селяни краю відгодовували поросят на відходах від великого рогатого тваринництва. Поголів'я поросят удвічі перевищувало гурт підсвинків, що є ознакою *інтенсивності свинарства* (табл. 4.2.27).

Дві з п'яти голів худоби в Лівобережжі давали вівці (табл. 4.2.15). Судячи з того, що молодняк утворював мінімальну питому вагу в отарі, можна говорити про вовняну її спеціалізацію й відповідно екстенсивне вівчарство.

Отже, аналіз складу домашньої худоби засвідчує переважно *екстенсивну м'ясо-вовняну спеціалізацію*.

Птахівництво доповнювало споживацьку спрямованість тваринництва. Щоп'яте господарство не розводило домашньої птиці, тому її поголів'я у пересічному дворі було чималим (табл. 4.2.32). У Лівобережжі утримували також гусей і качок, які були взаємозамінними категоріями (-0,45). Основу поголів'я птиці, як і скрізь в Україні, формували кури (табл. 4.2.32). Отже, птахівництво краю було інтенсивним, але мало споживче значення.

Таким чином, селянське господарство Лівобережжя в цілому можна кваліфікувати як *зерно-технічне м'ясо-вовняне*.

Третій кластер об'єднав 15 округів, які територіально охоплюють Правобережний Лісостеп. Будемо умовно називати цей регіон Правобережжям.

В цьому регіоні зареєстровано розширене відтворення селянського населення за рахунок дуже високої народжуваності (табл. 4.2.3). Проте, динаміка природного приросту в регіоні була неоднозначною. Так, в Одеському, Черкаському та Єлисаветградському округах населення з травня 1922 р. по травень 1923 р. зменшилося (табл. 4.2.7). Депопуляція відбулася насамперед через голод. В округах із великим рівнем смертності народжуваність не могла бути високою ($r=-0,77$). Залежність між загальною смертністю та втратами родин че-

рез голод засвідчують тісні кореляції коефіцієнтів загальної смертності та коефіцієнтів зменшення членів сімей ($r=0,84$) і дітей ($r=0,81$).

З демографії відомо, що прогресивний тип віково-статевої структури населення із високою смертністю та народжуваністю є ознаки традиційного типу відтворення населення. У Правобережжі зареєстровані дуже високі рівні народжуваності та смертності селянства і немовлят (табл. 4.2.3). Смертність немовлят зростала разом зі смертністю селянства ($r=0,94$), що підтверджує думку про традиційний тип відтворення селянства у 1920-х рр. Навесні 1923 р. у краю зареєстровано мінімальне економічне навантаження селян робочого віку внаслідок малодітності сімей (табл. 4.2.2). Тобто, у регіоні родини більшали завдяки народжуваності, а не як ускладнення родин.

Про надлишок робочої сили в регіоні свідчить, по-перше, мале економічне навантаження; по-друге, неабиякий відсоток дворів з наймитами; а, по-третє, найбільша кількість робітників у господарствах наймачів (табл. 4.2.2, 4.2.13). Питома вага господарств з наймитами зростала в округах із вищим економічним навантаженням ($r=0,59$). Тобто певним стимулом активізації трудового найму слугувало збільшення числа дітей у сім'ї. Демографічні процеси у Правобережжі засвідчують, що навесні 1923 р. сформувалися передумови до інтенсифікації селянського господарства.

У регіоні догідних площ бракувало не більше пів-відсотку дворів. Питома вага господарств-орендарів догідної землі більшала в тих округах, де зростали відсотки дворів без неї ($r=0,70$). Розміри оренди зростали в міру збільшення надільних ділянок ($r=0,95$). Виявляється цікавий ефект, коли забезпечення дворів більшими площами догідної землі пов'язане із вищим відсотком господарств без неї (табл. 4.2.14). Отже, забезпечення господарств землею у Правобережжі формували передумови для інтенсивного рільництва.

Це припущення почасти підтверджується тим, що двом з п'яти опитаних дворів бракувало сільгоспзнарядь (табл. 4.2.34). У дворах з реманентом налічувалося найбільше борін, сабанів, культиваторів та букерів (табл. 4.2.33). Не бракувало в регіоні також плугів, сох та сівалок. За насиченістю сільгоспзнарядями одиниці площ догідної землі (табл. 4.2.34) та посівів (табл. 4.2.35) Правобережжя поступалося і Полісся, і Лівобережжю. Селянам Правобережжя не

бракувало возів на металевому ході, яких більшало в тих округах краю, де господарства були насичені сівалками, боронами та букерами (табл. 4.2.33). Склад засобів обробки землі свідчить, по-перше, про відносно невисоку капіталоємність рільництва; по-друге, про різноманітність систем сівозміни та структури посівів, відсутність якоїсь єдиної спеціалізації рослинництва; по-третє, про значну роль ручної праці в господарствах регіону.

Ці висновки підтверджує той факт, що на Правобережжі зареєстрована майже така ж, як і в Поліссі, частка беззасівних господарств (табл. 4.2.37). Значний відсоток господарств із польовими посівами був досягнутий не зважаючи на слабе їх забезпечення тяглом та реманентом. Половині дворів бракувало сільгоспзнарядь (табл. 4.2.33), а двом з п'яти – робочої худоби (табл. 4.2.15). Проте селяни регіону засіяли дві третини догідних площ (табл. 4.2.11). Площі посівів в господарствах регіону зростали з розширенням догідних угідь (0,98).

Прагнення селян регіону раціонально використовувати наявні вгіддя спричинило специфічну структуру посівів (табл. 4.2.37). На Правобережжі озимим житом засівали понад чверть польових площ. Його питома вага зростала у напрямі з південного сходу на північний захід регіону, тобто площа під озимим житом прямо залежала від загальних розмірів польових посівів ($r=0,73$). Розширення посівної площі в господарствах зазвичай передбачало збільшення питомої ваги пшениці, ячменю, соняшнику, баштану та городніх культур, які свідчать про посилену інтенсивність рільництва. Озимі жито та пшениця були взаємозамінюваними культурами ($r=-0,90$). На фураж вирощували ячмінь та овес (табл. 4.2.37). Питома вага цих рослин вказує на утримання ВРХ. Ячмінь доповнював посіви пшениці. Окрім кукурудзи селяни Правобережжя засівали й такі просапні, як просо та соняшник (табл. 4.2.36).

Бюджет часу рослинницької галузі пересічного селянського господарства засвідчує його інтенсивність, оскільки, по-перше, за меншої середньої площі, ніж на Лівобережжі, селяни аналізованого регіону витрачали стільки ж часу на рільництво; по-друге, чотири п'ятих часу витрачалося на інтенсивні рослини. В цілому рослинництво Правобережжя мало *зерно-кукурудзяну* спеціалізацію.

У регіоні на шостій частині дворів не засівали садибно-городніх ділянок (табл. 4.2.38). На половині площ городів саджали картоплю, яка конкурувала з

городиною ($r=-0,78$) та іншими польовими рослинами ($r=-0,83$). Пересічне господарство обробляло 0,19 дес. городу приблизно 19–23 дні (табл. 4.2.45).

Понад половина господарств обробляла землю без власної робочої худоби (табл. 4.2.15). Домашньої худоби бракувало щоп'ятому двору (табл. 4.2.19). Але тваринництво не було основною галуззю для селян регіону, оскільки, по-перше, середньогосподарське поголів'я сягало мінімуму (табл. 4.2.16); по-друге, понад $\frac{2}{5}$ стада формувала дрібна худоба (табл. 4.2.15). Зведене стадо краю давало понад чверть загального поголів'я (табл. 4.2.29).

П'яту частину поголів'я склали коні, причому в зведеному поголів'ї табун налічував $\frac{2}{5}$ поголів'я (табл. 4.2.16). Тобто основу табуна формувало робоче стадо (табл. 4.2.18, 4.2.21). А це може свідчити на користь висновку про інтенсивне рільництво в Правобережжі.

Половину зведеного стада краю налічувала велика рогата худоба (табл. 4.2.29). В регіоні зосереджувалася понад чверть республіканського гурту ВРХ (табл. 4.2.31). Основу череди склали корови та телята (табл. 4.2.23). Недійне стадо дещо перевищувало поголів'я корів (111:100), що стало наслідком використання селянами регіону робочих волів та третяків. Отже, структура ВРХ дозволяє зробити висновки про *молочно-м'ясну спеціалізацію*.

Найчисленнішою худобою в Правобережжі були вівці (табл. 4.2.26). Отара складалася здебільшого з дорослих овець, валахів та баранів (табл. 4.2.25). Можна говорити про переважно *вовняне* призначення отари, що є ознакою екстенсивності цієї галузі.

Свинарство у Правобережжі помітно поступалося поліському та лівобережному (табл. 4.2.27). Кількість поросят майже удвічі переважала над дорослим поголів'ям (табл. 4.2.27). Різниця в кількості підсвинків та поросят в цілому в регіоні була мінімальною (табл. 4.2.27), що є ознакою екстенсивності цієї галузі тваринництва.

Отже, тваринницька галузь може бути охарактеризована як *молочарсько-м'ясна*.

Поголів'я птиці також було нечисленним, але майже без винятку воно спеціалізувалося на вирощуванні *курей* (табл. 4.2.32). Варіація питомої ваги гусей в

загальному поголів'ї домашньої птиці становила лише 2,58 %. Отже, птахівництво характеризувалося достатньо високою інтенсивністю.

Узагальнюючи названі риси селянське господарство Правобережжя можна охарактеризувати як інтенсивне *зерно-кукурудзяне ринкове молочарсько-м'ясне*.

Четвертий кластер утворили 6 округів півдня України причорноморського та приазовського Степу (табл. 4.2.1).

Селянство цього регіону зазнало найбільших втрат через голод (табл. 4.2.3). Демографічна катастрофа мала прояв за кількома напрямками. По-перше, смертність селянства удвічі перевищувала рівень народжуваності (табл. 4.2.3). По-друге, смертність немовлят сягала максимуму (табл. 4.2.3). По-третє, саме в Степу зареєстрована найбільша питома вага родин із демографічними втратами через голод (табл. 4.2.4).

В результаті депопуляції навесні 1923 р. пересічне степове господарство налічувало 5 осіб (табл. 4.2.2). В сім'ях Степу селяни робочого віку склали меншість, але економічне навантаження в цьому краї перевищувало тільки рівень Правобережжя (табл. 4.2.2). Така тенденція означала, що неконтрольована смертність немовлят та голод кількісно обмежували покоління дітей.

Рільницька галузь характеризувалося екстенсивністю, оскільки забезпечувалася меншою густотою робочих рук на одиницю площі. У регіоні не було надлишку робочої сили, тому багато господарств наймати працівників не могли. Тільки одне зі ста опитаних господарств наймало робітників, переважно жіночої статі (табл. 4.2.13). Проте ймовірно, що практикувалися приховані форми наймання робочої сили, реалізовані як оренда догідних площ, обробка посівних площ у господарствах без робочої худоби та реманенту за частину врожаю, супрягою тощо.

Майже всі степові господарства були забезпечені догідними угіддями (табл. 4.2.14). Розміри наділу пересічного господарства помітно перевищували розміри землекористування в інших регіонах. Враховуючи, що третині дворів бракувало реманенту (табл. 4.2.34), а половині ще й робочої худоби (табл. 4.2.15), для більшості степівчан унеможлиблювалася обробка багатоземельних ділянок без кооперації, оренди та відробітків. Тому в Степу восьма частина господарств орендувала догідні площі (табл. 4.2.14).

Хоч третині степових господарств і бракувало сільгоспзнарядь (табл. 4.2.34), забезпечення ними решти дворів було не гіршим, ніж у Лісостепу (табл. 4.2.33). Господарства регіону обробляли землю складними агрегатами (букерами, сівалками), що є ознакою екстенсивності рослинництва. Воднораз, у Степу зареєстрована мінімальна кількість плугів та борін (табл. 4.2.34). Аналіз структури реманенту дозволяє виявити дві моделі обробітку ґрунту. За першою селяни більшою мірою в комплексі застосовували плуги та борони. За іншою моделлю перевагу віддавали букерам. Склад сільгоспзнарядь свідчить про усталену практику степівчан до обробки землі за несприятливих природних умов регіону з ранньою короткою весною, посушливим літом та значними площами важких чорноземів. Знаряддя обиралися так, щоб, з одного боку, за умов суховіїв зменшити ерозію ґрунтів й затримати в них вологу, а з іншого, – прискорити посівну кампанію на значних площах. Букер використовувався зазвичай для проведення весняного засіву на невиораному восени полі в багатоземельних округах. Букери забезпечували високу продуктивність (2,00–2,50 дес. за день) та технологічну економію сил. Воднораз обробка ними землі протягом декількох років негативно впливала на структуру ґрунту (неглибока обробка ґрунту, посіви по стерні), внаслідок чого спостерігалось засмічування бур'янами та спадання врожайності [950, ч. 1, с. 78–79]. До цього додавалися такі природні ризики, як весняні заморозки на ґрунті та малосніжні морозні зими, спекотне посушливе літо та неналежне угноювання ґрунтів. Усі ці чинники давали степівчанам максимальне розширення посівних площ як основний засіб для компенсації втрат врожаю, тобто екстенсивне рільництво.

Основу тяглової сили формували коні, загальна кількість яких саме в Степу сягала найбільших значень (табл. 4.2.18). Але понад половині дворів бракувало робочої худоби (табл. 4.2.15), що є ознакою значного соціально-економічного розшарування селянства. Питома вага коней робочого віку в складі табуна була мінімальною (табл. 4.2.18), тому навантаження на робочого коня становило 8,26 дес. посівних площ (табл. 4.2.21). Отже, робоча худоба Степу використовувалася з надзвичайним навантаженням.

Домашньої худоби бракувало майже чверті господарств регіону (табл. 4.2.15), що свідчить про землеробську спеціалізацію. Збільшення частки таких дворів стимулювало їх до оренди землі ($r=0,58$).

Коні формували п'яту частину загального поголів'я степового стада (табл. 4.2.15). Поголів'я табуна в регіоні, з огляду на багатоземельність, слід визнати недостатнім. Дві з п'яти голів домашнього стада формувала велика рогата худоба. Степівчани не надто шанували вівчарство, віддаючи перевагу свинарству. Основу стада формували молодняк, тобто наслідки голоду позначилися на структурі степового стада (табл. 4.2.31).

У степових господарствах з худобою череда була численнішою, ніж у північніших регіонах УСРР (табл. 4.2.21). Понад половину гурту ВРХ формували корови, а чверть – телята (табл. 4.2.22). Молодняк конкурував із дорослим поголів'ям за корма, що узгоджується із міркуванням щодо молодості степового стада. Недійсне стадо кількісно поступалася молочному (табл. 4.2.23), що є ознакою *молочарської спеціалізації*.

Вівчарство в Степу набуло меншого розвитку, ніж в інших регіонах. Його пропорції були мінімальними майже за всіма показниками (табл. 4.2.26). У регіоні зареєстроване найменше поголів'я овець та один з високих показників питомиї ваги ягнят в отарі (табл. 4.2.25). Такі дані повідомляють про тенденцію до м'ясної (інтенсивнішої) спеціалізації.

Структура гурту свиней свідчить про його омолодження (табл. 4.2.27). Поголів'я підсвинків удвічі перевищувало доросле стадо, а кількість поросят – у 3,5 рази. Такі пропорції є ознакою інтенсивності свинарства, спеціалізованого на випоюванні поросят на молоці.

Отже, тваринництво за багатьма ознаками мало *молочарсько-м'ясну спеціалізацію* ринкового характеру.

Птахівництво виконувало допоміжну роль у господарствах Степу, оскільки у двох з п'яти дворів статистики не зареєстрували жодної птиці (табл. 4.2.32). Основу домашньої зграї формували кури. Розводили також гусей, качок, індиків та іншу птицю. Структура пернатих свідчить про *інтенсивність* птахівництва споживчого характеру.

Степове рільництво характеризувалося значними посівними площами (табл. 4.2.36). В посівному кліні майже відсутні культури, вибагливі до вологості ґрунту (гречка, картопля, цукровий та кормовий буряк, горох, сочевиця, багаторічні сіяні трави) (табл. 4.2.37). Не зважаючи на загибель значної частини посівів озимини попереднього року, степівчани не відмовилися від цих ринкових культур. За середньою площею під озимими житою та пшеницею степові господарства лідирували в УСРР (табл. 4.2.36). Рівень загибелі озимини навесні 1923 р. саме в Степу оцінювався як мінімальний (табл. 4.2.39). Майже чверть посівів займала фуражна рослина – ячмінь (табл. 4.2.37).

Пересічне степове господарство на рільництво витрачало від 103 до 229 робочих днів, тобто від третини до двох третин календарного року (табл. 4.2.46). У зв'язку з цим варто висловити кілька зауважень. По-перше, степівчани в полі працювали набагато більше, ніж їх сусіди. По-друге, на тваринництво бракувало часу. По-третє, екстенсифікація не означала меншої трудомісткості рільництва, оскільки 78,60–85,33 % робочого часу витрачалося на просапні культури, насамперед, на баштан та городину, кукурудзу, соняшник, просо, льон, коноплі та інші олійні й озимий хліб (жито та пшениця).

Узагальнюючи аналіз стану рільницької галузі можна визначити її як *зерно-просапну* ринкової спеціалізації.

Обробка садибно-городніх ділянок була тісно пов'язана із землезабезпеченістю господарств. В округах із більшими земельними ресурсами питома вага дворів із посівами на садибі стрімко падала. У Степу площа садибно-городніх посівів пересічного господарства сягала максимуму (табл. 4.2.38). Одну третину садиби відводили під городину, а другу – під інші польові культури. На роботи на садибно-городніх ділянках пересічне степове господарство витрачало від 19 до 29 днів (табл. 4.2.47).

Отже, господарства Степу мали *зерно-просапну молочарсько-м'ясну інтенсивну ринково-орієнтовану* спеціалізацію.

П'ятий кластер утворений одинадцятьма округами, які регіонально охоплюють територію великого Донбасу (табл. 4.2.1, рис. 4.2.1).

Цей регіон також не оминуло лихо голоду, внаслідок якого відбувалася депопуляція краю (табл. 4.2.2, 4.2.9). У Донбасі зареєстровано дуже високий рі-

вень смертності, який перевищував середній рівень народжуваності в регіоні (табл. 4.2.3). Чверть новонароджених померло протягом першого року життя. Це є ознакою демографічної катастрофи й депопуляції селянства, що не могло не позначитися у подальшому на соціально-економічному стані господарств краю. Кожен з двадцяти опитаних господарів заявив про зміни в складі родин внаслідок голоду (табл. 4.2.4). Водночас, у гірничому краї зареєстровані найбільші селянські сім'ї (табл. 4.2.2). Депопуляція донбаського села спричинила певний дефіцит робочої сили (табл. 4.2.2).

Обмежена кількість робочих рук у господарствах Донбасу визначила найменшу питому вагу дворів з наймитами (табл. 4.2.13). Перевагу при найманні віддавали чоловікам (табл. 4.2.13), що може свідчити про рільницьку спеціалізацію.

У Донбасі пересічні площі догідної землі були значними головним чином завдяки численним родинам (табл. 4.2.11, 4.2.14). Посівна площа, яку обробляв пересічний донбаський селянин робочого віку, не перевищувала степового рівня (табл. 4.2.12). Оскільки густина селянства в Донбасі була вищою, ніж у Степу, слід очікувати іншого характеру робіт у гірничому краї.

Помірна диференціація господарств може пояснити близьку до республіканської норми питому вагу дворів із орендованою догідною землею (табл. 4.2.14). При збільшенні в окрузі частки господарств, яким бракувало догідної землі, меншав відсоток орендарів угідь ($r=-0,55$).

Понад чверті обійсть бракувало реманенту, а двом з п'яти – робочої худоби. Але тільки одне з двадцяти господарств було безпосівним (табл. 4.2.15, 4.2.34, 4.2.35). Частка господарств без реманенту як правило зростала в округах із вищим відсотком безземельних обійсть ($r=0,63$). У багатоземельних округах реєстрували більшу кількість букерів та сівалок ($r=0,80$), а також возів на металевому ході ($r=0,62$). Склад та кількість реманенту дозволяють дійти таких висновків: по-перше, про задовільне забезпечення знаряддями праці рільницької галузі, й, по-друге, про капіталоемні технології землеробства (табл. 4.2.33).

Робочої худоби у Донбасі бракувало двом з п'яти дворів (табл. 4.2.15). Основу робочого стада формували воли, які складали чверть поголів'я ВРХ (табл. 4.2.22). Існував взаємозв'язок між питомою вагою дворів без тягла та відсотком

господарств без реманенту ($r=0,67$), оскільки брак сільгоспзнарядь робив непотрібним утримання робочої худоби (табл. 4.2.30).

Домашнє стадо регіону формувалося задля забезпечення рільництва тяглом. Донбаське зведене поголів'я ВРХ давало найбільшу питому вагу (табл. 4.2.29). Чотири з п'яти голів табуна краю селяни використовували як тяглову силу (табл. 4.2.18). Склад худоби свідчить про капіталоємність рільництва.

Середнє навантаження догідною площею на кожного робочого коня складало 15,34 дес., а на робочого вола – 15,87 дес. (табл. 4.2.20, 4.2.21). Коні та воли були взаємозамінною худобою ($r=-0,89$). Навантаження робочих коней та волів посівними площами в цілому майже не відрізнялося.

Рільництво Донбасу спеціалізувалося на ярих культурах. Понад чверть посівних площ займала яра пшениця і майже чверть – ячмінь (табл. 4.2.37). У регіоні зареєстровані значні посіви ранніх просапних культур (соняшнику, кукурудзи, проса, баштану та городини) (табл. 4.2.37). Тобто, простежується ринкова спрямованість рільництва Донбасу навесні 1923 р. Цей висновок ґрунтується принаймні на двох аргументах. По-перше, «захоплення» селян яриною всупереч ризику літніх посух. По-друге, помітна питома вага соняшнику як технічної і водночас виснажливої для ґрунтів культури свідчить про наявність налагодженої переробки соняшникового насіння на олію, тобто наявність олійниць.

У регіоні діяли дві схеми посівної структури залежно від рівня землезабезпечення. В округах з великими угіддями перевагу віддавали раннім ярим культурам (пшениці, ячменю, соняшнику, кукурудзі, вівсу, полбі, баштанних та городині, льону та гороху). У малопосівних округах більшою мірою засівали інтенсивні колоскові (озиме жито та пшеницю, просо та гречку). В обох моделях так чи інакше задіяні екстенсивні та інтенсивні культури.

Аналіз бюджету робочого часу рільництва пересічного донбаського господарства засвідчує такі тенденції. По-перше, значну кількість часу (88–189 днів) селяни витрачали на землеробство. По-друге, відносно мала (63,88–72,98 %) питома вага робочого часу, що витрачався на трудомісткі культури, стала наслідком капіталоємності господарств.

Отже, селянське господарство Донбасу характеризувалося як *ринково-орієнтоване капіталоємне зерно-олійне виробництво*.

Як особливість садибно-городніх ділянок регіону слід назвати помітну питому вагу посівів капусти. Але багатоземельність регіону спричинила не надто велику увагу селян до можливостей садибних ділянок. Третина дворів не обробляла садиби (табл. 4.2.38). На садибі донбасівці багато уваги приділяли посівам конопель (табл. 4.2.38). Картоплі та інших польових культур у городі селяни краю саджали менше, ніж степівчани (табл. 4.2.38). Роботи на садибно-городніх ділянках вимагали від 16 до 23 днів, з яких $\frac{2}{3}$ часу витрачалися на городину, картоплю та інші польові культури (табл. 4.2.49).

Оскільки у польових посівах чималі площі займав фуражний хліб та просяні, то тваринництво, попри дефіцит робочого часу, доповнювало аграрне виробництво краю. Тільки п'ятій частині дворів регіону бракувало худоби (табл. 4.2.15). Донбасівці переважно вирощували рогату худобу. Пропорції стада свідчать про найвищу екстенсивність тваринництва (табл. 4.2.15, 4.2.16). У дворах із худобою реєстратори налічували від 2 до 7 голів ВРХ у різних округах регіону (табл. 4.2.16).

Корови в цьому регіоні формували тільки третину поголів'я череди (табл. 4.2.22). Недійне стадо майже удвічі перевищувало молочне (табл. 4.2.23) і складалося з трьох великих груп – робочої (воли, третяки та бики), телят та молодняку. Враховуючи той факт, що волів після виконання робіт селяни могли відгодовувати на м'ясо [1490, с. 345, 504, 505], а також значну питому вагу молодняку, можна говорити про *м'ясну спеціалізацію ВРХ*. На користь такого висновку може свідчити той факт, що за умов багатопосівного донбаського господарства беззбиткове утримання непорідної велико-рогатої худоби можливе тільки за умов відгодовування на пасовиську [1490, с. 342], оскільки чим дешевший корм, тим вигідніше тривале відгодовування [1490, с. 344]. Водночас, на дешевих заводських відходах (наприклад, олійниць, цукроварень тощо) воли протягом 3–3,5 місяців могли давати приріст ваги, після чого подальше утримання їх ставало збитковим [1490, с. 345]. Тобто, у Донбасі розповсюджене вирощування та робота на молодих волах у середніх господарствах, а робота й відгодовування у великих [1490, с. 505], що можливе було лише за умов багатоземелля. У такий спосіб селяни здешевлювали тяглову силу.

Найекстенсивнішою галуззю тваринництва вважають вівчарство. Середньогосподарське поголів'я отари саме в Донбасі було найчисленнішим (табл. 4.2.25). Найважливішою ознакою вівчарства слід назвати *м'ясну спеціалізацію*, оскільки питома вага ягнят сягала максимуму (табл. 4.2.26).

Свинарство в Донбасі не набуло значного розвитку, оскільки тваринництво краю спрямовувалося на забезпечення рослинництва тяглом (табл. 4.2.27). Ця галузь виконувала допоміжну роль за принципом «щоб не пропадали залишки кормів» та відходи великого рогатого тваринництва. Селяни тримали 1 поросля у розрахунку на 4–6 бичків [1490, с. 346]. Поголів'я порослят учетверо переважало над дорослим гуртом, що є свідченням інтенсивності цієї галузі.

Отже, тваринництво Донбасу мало *м'ясо-робочу спеціалізацію* переважно *екстенсивного ринково-орієнтованого типу*.

Птахівнича галузь характеризувалася найбільшим середнім поголів'ям, забезпеченим кормовою базою. На інтенсивність цієї галузі вказує найбільше серед регіонів УСРР поголів'я курей, качок та іншої птиці (табл. 4.2.32).

Донбаське селянське господарство навесні 1923 р. здебільшого поставало як *ринкове екстенсивне зерно-олійне м'ясне виробництво*.

Узагальнення даних весняного вибіркового перепису 1923 р. та результатів їх аналізу дозволило з'ясувати специфіку організації селянського господарства у п'яти регіонах УСРР. Насамперед можна побачити, що багатоземельність регіону значною мірою визначало його рільницьку спеціалізацію. Так, у Степу та Донбасі бюджет робочого часу рослинництва удвічі перевищував кількість трудоднів Полісся чи Лісостепу (табл. 4.2.50). Водночас, спростовується стереотип, що багатоземельність переважно визначала екстенсивне рільництво. Так у Степу за найбільших в УСРР догідних та посівних площ питома вага інтенсивних культур була вищою, ніж у малоземельному Правобережному Лісостепу чи багатоземельному Донбасі.

4.1.3. Аграрна типологія округів України

за даними весняного вибіркового перепису 1924 р.

За допомогою метода послідовної ієрархічної агломерації за критерієм Ворда на основі відстані Евкліда одержано дендрограму (рис. 4.3.1, рис. 4.3.2), на основі якої виокремлено 5 макрокластерів (табл. 4.3.1).

Перший кластер утворили 9 округів, які територіально охоплюють регіон **Полісся** (табл. 4.3.1). Селяни цього краю найменше постраждали через голод 1921–1922 рр. Протягом 1923/24 рр. у краї також зареєстроване розширене відтворення селянства (табл. 4.3.3). Рівень народжуваності майже втричі перевищував значення коефіцієнта смертності поліщуків (табл. 4.3.3, 4.3.4). Щоправда протягом року помирало кожне шосте немовля (табл. 4.1.3, 4.1.33). Навесні 1924 р. пересічна поліська сім'я налічувала п'ять осіб (табл. 4.3.2). Понад половину селянства складало покоління батьків, що створювало надлишок робочої сили внаслідок малого економічного навантаження (табл. 4.3.2). Господарства неохоче відпускали свою робочу силу на заробітки. Під час перепису були відсутні понад 1 місяць 3,64 % загальної чисельності селян робочого віку (табл. 4.3.2). Наймання робочої сили також не набуло значного поширення через обмеження в Земельному Кодексі УСРР, за яким слід було реєструвати кожен факт використання найманої праці в селянських господарствах [329, с. 9–10; 79–84]. На нашу думку, селяни вдавалися до непрямих форм експлуатації, серед яких можна назвати відробітки, обробку землі за частину врожаю, супругу тощо (див. табл. 4.3.15, 4.3.16, 4.3.20). Тільки 0,83 % господарів визнали під час перепису факт наймання поодиноких робітників (табл. 4.3.4).

Полісся відоме як регіон із дефіцитом догідних угідь, тому навіть густота селянства у розрахунку на одиницю наділів була максимальною (табл. 4.3.5, 4.3.6). У Поліссі зареєстровані й найбільші площі сінокосів. Тобто, за умов малоземелля поліське селянське господарство мало тваринницьку спеціалізацію.

У Поліссі чимало дворів організовувалися як хутірські та відрубні (табл. 4.3.9). І все ж через строкатість ґрунтів пересічне поліське господарство вели на 8 ділянках орної землі (табл. 4.3.10). Щоп'яте господарство обробляло від 10 до 15 шматків орної землі і майже стільки ж – від 7 до 9 (табл. 4.3.10). Така розпошеність ґрунтів вимагала належного забезпечення тяглом та возами.

Природне обмеження догідних угідь стимулювало до ефективного використання наділів. Мінімуму поліських господарств бракувало орних земель (табл. 4.3.14). Тільки чверть господарств не мала природних сінокосів.

Структура землекористування у Поліссі зумовлювалася природними умовами й відповідною системою сівозміни, які вимагали певних заходів щодо від-

новлення та підвищення родючості наділів. Цим можна пояснити мінімальний відсоток орної землі в складі догідних наділів і максимальну питому вагу пару, сінокосів та іншої догідної землі (табл. 4.3.11). Понад третину угідь для заготівлі сіна складали болотні сінокоси, що свідчить про недостатність орних площ. Інші сінокоси розташовувалися на луках, а також у заплаві річок та водоймищ (табл. 4.3.11). У мінімальній садибі (табл. 4.3.11) поліщуки ощадливо відводили місце для двору та садка. Перевага городів свідчить про інтенсивність господарств північної України (табл. 4.3.12).

І справді, в Поліссі тільки десята частина дворів не мала посівів на садибі (табл. 4.3.19). Провідними культурами городництва виступали картопля, коноплі, льон та тютюн (табл. 4.3.19). Пересічне поліське господарство витрачало на садибні посіви 20–26 днів, з яких, зрозуміло, основний час приділявся посівам та переробці картоплі (12–13 днів) та городини (6–9 днів). Відносно невеликий садок вимагав у середньому трьох днів робіт (табл. 4.3.42).

Малоземельність регіону обмежувала орендні відносини. Основними об'єктами оренди в Поліссі виступали орна земля та сінокоси (табл. 4.3.15, 4.3.16). Площа орної землі, яку здавало пересічне господарство, дещо перевищувала середню площу орендованої оранки. Здебільшого практикувалася однорічна оренда. П'ята частина дворів вдавалися до багаторічної оренди (табл. 4.3.15). Здавали орну землю переважно малоземельні господарства, а орендували зазвичай багатоземельні. У господарствах орендарів майже вдвічі більшою була чисельність чоловіків робочого віку, ушестеро переважав робочий табун та вдсятеро перевищувало поголів'я робочих волів (пор. табл. 4.3.15, 4.3.16). Майже половина господарств поінформували статистиків про умови оренди. Третина господарств наймала оранку за частину врожаю і майже стільки ж – на натуральних умовах (табл. 4.3.15). Такий факт є непрямим свідченням натуральності поліського рільництва.

Зареєстровано тільки чверть поліських господарств без сінокосів, але їх оренда характеризувалася відповідною помірністю. Попит на сінокоси помітно перевищував пропозицію, тому середньогосподарська оренда цих угідь значно поступалася площам у лізингу.

Як бачимо, рільництво Полісся обмежувалося природними умовами. Але при цьому господарства регіону були задовільно забезпечені тяглом та реманентом. Дефіцит знарядь обробки землі та робочої худоби відчувала тільки третина дворів (табл. 4.3.18, 4.3.22). Навантаження плугів та борін посівними площами (табл. 4.3.18) означало, що обробка наявних площ здійснювалася фактично за 1 робочий день.

Для сільгоспробіт у двох з п'яти дворів використовували одного коня, а ще в одному – пару коней (табл. 4.3.22). У тих округах, де реєстрували значний відсоток дворів без робочої худоби, селяни більшою мірою застосовували волову упряж. Поліщуки значною мірою обробляли землю власною худобою та реманентом, а також супрягою (табл. 4.3.20). Тобто у використанні знарядь праці селяни вдавалися переважно до натуральних форм.

У структурі посівного клину регіону зареєстровані піки питомої ваги різних культур. Зокрема дві п'ятих посівних площ займало озиме жито (табл. 4.3.38). Оскільки у Поліссі сконцентроване найбільше середнє поголів'я робочих коней (табл. 4.3.27), то на шостій частині площ вирощували овес (табл. 4.3.38). Полісся відоме достатньо сприятливими умовами для вирощування гречки та картоплі, які разом охоплювали п'яту частину посівів (табл. 4.3.38). Можна говорити про виняткову роль картоплі та гороху як основних кормових культур. Озима пшениця та ячмінь, які займали мінімальні площі, були втягнуті в товарно-грошові стосунки переважно в «багатоземельних» господарствах з монолітними ділянками орної землі. Така тенденція виявлена у пропорціях посівного клину (табл. 4.3.39).

Розрахунки бюджету робочого часу дозволяють зробити висновок про те, що пересічне господарство Полісся витрачало на польові роботи від 45 до 96 днів (табл. 4.3.43). Це доволі невеликий бюджет часу як для українського рільництва. Левова частка часу витрачалася на такі трудомісткі культури, як картопля (13–14 днів), озиме жито (7–38 днів), баштан та городина (5–8 днів), олійно-технічні культури (2–4 дні). З числа екстенсивних рослин найбільше трудоднів вимагали овес (3–11 днів) та гречка (5–8 днів).

Отже, набір основних культур був доволі традиційним для поліського регіону. Структура посівів дозволяє дійти висновку, що рільництво мало переважно

фуражне значення, тобто забезпечення тваринництва кормами. Цим можна пояснити безгрошів'я поліського селянства.

На малих площах озимини у поліських господарствах навесні 1924 р. зареєстровано чималі втрати посівів жита та пшениці (табл. 4.3.40), які поліщуки спромоглися максимально пересіяти яриною (табл. 4.3.40).

Можна сказати, що рослинницька галузь мала переважно споживацький характер *житньо-картопляної спеціалізації*, тобто відігравала підпорядковану скотарству роль.

Цей висновок підтверджують показники стану тваринництва. У Поліссі мінімальна частка дворів не утримувала домашньої худоби (табл. 4.3.21). Поліське стадо було чи не найбільшим в Україні (табл. 4.3.21). Значна увага приділялася продуктивній худобі (табл. 4.3.21). Наприклад, свинарство складало помітну конкуренцію й вівчарству (табл. 4.3.37). Структура свинарського гурту засвідчує інтенсивну технологію. По-перше, поголів'я поросят майже удвічі перевищувала гурт підсвинків. По-друге, на кожну корову припадало фактично по 2 свині (1 молода та 1 доросла), що може свідчити про перевагу свинарства як м'ясної галузі над молочарством. До того ж у Поліссі було сконцентровано понад чверть зведеного поголів'я свиней (табл. 4.3.32).

Важливою ознакою поліського селянського господарства слід назвати молочарську спеціалізацію. Навесні 1924 р. у регіоні тільки п'ятій частині дворів бракувало корів (табл. 4.3.30). У двох з трьох опитаних обійсть утримували одну корову, а у кожному шостому – пару і більше корів. Але недійне стадо дещо перевищувало молочну групу (табл. 4.3.30). Робоча частина ВРХ не була численною (табл. 4.3.29). Отже ВРХ мала *молочарсько-м'ясну спеціалізацію* й достатньо високу інтенсивність (табл. 4.3.31).

Поліська отара складала понад третину поголів'я домашнього стада (табл. 4.3.21), але в зведеному поголів'ї республіки вона мала найменшу питому вагу (табл. 4.3.35). Співвідношення дорослого та молодого стада засвідчує тенденцію до м'ясної спеціалізації вівчарства.

Поголів'я табуна хоча й складало в Поліссі тільки шосту частину домашнього гурту (табл. 4.3.21), але господарства в цілому мали найкраще забезпе-

чення кіньми. До того ж вони були мінімально навантажені площами, що не могло не сприяти якісній підготовці та обробці землі.

Птахівнича галузь мала ознаки екстенсивності, оскільки, по-перше, в Поліссі зареєстровано найменше середньогосподарське поголів'я усієї птиці, у т. ч. курей та качок, а, по-друге, налічувалося найбільша кількість гусей, що складала десяту частину птаства (табл. 4.3.17).

Отже селянське господарство Полісся навесні 1924 р., будучи певною мірою ресурсно збалансованим, залишалося здебільшого споживацьким і мало *травопільно-зерно-картопляну м'ясо-молочну спеціалізацію*, що не може не свідчити про невисоку інтенсивність і соціально-економічну нерівність.

Другий кластер утворений з 9 округів, які географічно розташовані у Лісо-степу на лівому березі Дніпра (табл. 4.3.1). Називатимемо його умовно Лівобережжям. У регіоні зареєстровано найнижчу питому вагу осіб робочого віку, а тому коефіцієнт економічного навантаження був максимальним (табл. 4.3.2). А це означає, що меншими трудовими ресурсами оброблялися не менші, ніж у Поліссі, площі. Тобто рільництво краю мало екстенсивніший характер, ніж у північному регіоні України.

Господарствам регіону властиве активне відчужування селян на термін понад 1 місяць, що означало, по-перше, нагальну потребу родин у додаткових коштах (табл. 4.3.2), а, по-друге, грошовий характер соціально-економічних відносин у Лівобережному селі. Селянське населення краю зростало внаслідок того, що народжуваність майже втричі перевищувала рівень смертності (табл. 4.3.3). Немовлята в регіоні помирали дещо рідше, ніж у цілому в УСРР, але їх смертність залишалася надзвичайно високою (табл. 4.3.3). Багатодітність сімей стимулювала відчужування робочої сили з господарств. Саме у Лівобережжі найчастіше господарства наймали робітників (табл. 4.3.4).

Лівобережне селянство наділялося відносно малими догідними площами, хоча земельний простір у цьому регіоні вигідно вирізнявся від поліського кількісно і якісно (табл. 4.3.10). Пересічне господарство заорювало приблизно 85,00 % догідних площ (табл. 4.3.13). Земельні ресурси дозволяли порадкувати селянам Лівобережжя на більших наділах, але природні та соціально-економічні умови сприяли інтенсивному рільництву (табл. 4.3.11).

Лівобережні селяни вдавалися до особливої системи сівозміни, внаслідок якої в регіоні зареєстрована максимальна питома вага орних площ під посівами та однорічною толокою (табл. 4.3.12). В краї використовували переважно лучні та заливні сінокоси (табл. 4.3.12, 4.3.13), але майже половині господарств бракувало цих угідь (табл. 4.3.14).

У Лівобережжі частіше практикувалася відрубна, а не хутірська форма землекористування (табл. 4.3.9). Частина відрубних господарств в регіоні більшала за рахунок посмужкових ($r=-0,95$).

У Лівобережжі реєстрували чимало господарств без орної землі (табл. 4.3.14). До оренди орної землі вдавалося тільки одне з двадцяти господарів краю. Зі збільшенням в окрузі відсотка орендарів ріллі зростала частка господарств із багаторічною орендою, що є наслідком належного їх ресурсного забезпечення (табл. 4.3.15).

Понад половина господарів повідомила про умови оренди (табл. 4.3.15). Майже половина їх вдавалася до оренди за частину врожаю, а ще чверть орендарів назвали натуральні умови (табл. 4.3.15). Отже, лівобережне селянство не було масово залучене до ринкової економіки, оскільки навіть оренда землі здійснювалася на не грошових засадах.

Здавали землю в оренду майже стільки ж господарів, що й орендували (табл. 4.3.15, 4.3.16). Ресурсна база таких здавців значно поступалася можливостям орендарів (табл. 4.3.16). Площа орної землі, яку здавало пересічне господарство, була достатньо великою як для порівняно малоземельного регіону. Оренда сінокосів не набула поширення через природній брак таких угідь (табл. 4.3.15, 4.3.16).

Третині обійсть лівобережжя бракувало засобів обробки землі (табл. 4.3.18). У решті дворів зареєстровано мінімум плугів, борін та букерів. Щоправда селяни цього регіону активно використовували сівалки, що означало, по-перше, значну увагу до колоскових, а, по-друге, екстенсивність рослинництва (табл. 4.3.18).

Попри те, що тільки третині дворів бракувало реманенту власними засобами її обробляли тільки два з п'яти господарств, а ще чверть – супрягою (табл. 4.3.20). Третина господарств змушена було орендувати сільгоспзнаряддя, що маже відповідало частці дворів без реманенту (табл. 4.3.20).

Забезпечення робочою худобою також не можна визначити як задовільне, оскільки її бракувало двом з п'яти дворів (табл. 4.3.20). На рівень земельного лізингу впливала забезпеченість господарств тяглом. Наймали робочу худобу майже стільки ж господарств, що і вдавалися до супряги (табл. 4.3.20, 4.3.22). Понад половина господарів обробляли землю щонайменше одним конем. Більше, ніж у 7 % дворів статистики зареєстрували 2 і більше робочих коней (табл. 4.3.22). В округах із більшою часткою дворів без тягла традиційно використовували робочих волів та корів (табл. 4.3.23). Тільки один з трьох господарів змушений був наймати робочу худобу (табл. 4.3.20). Ця порівняно мала питома вага засвідчує наявність помітної проблеми для селян у проведенні польових робіт, а також екстенсивнішу систему рільництва.

Склад сільгоспзнарядь свідчить про значну увагу селянства краю до колоскових рослин. У цьому регіоні злакові охоплювали максимальну частку посівного клину (табл. 4.3.38). Просапним же селяни Лівобережжя відводили шосту частину польових посівів (табл. 4.3.38). Третину посівного клину займало озиме жито. Природні умови та ринкова кон'юнктура сприяли розширенню посівів ярої пшениці, яка за сприятливих умов давала швидкий і рентабельний урожай. Супутньою до ярої пшениці культурою виступав ячмінь. Потреба забезпечити кормами робочих коней стимулювала розширення площ під вівсом. Продуктове зернове виробництво значною мірою доповнювалося посівами озимої пшениці та гречки (табл. 4.3.38).

Селянські господарства регіону певною мірою спеціалізувалися на вирощуванні цукрового та кормового буряку, проса, конопель та інших олійних, баштанів та городини, а також тютюну (табл. 4.3.38). Названі культури у пересічному господарстві краю займали найбільші площі (табл. 4.3.39). Такі дані засвідчують помітний вплив природного чинника на формування певної організації селянського господарства.

Під випас селяни могли використовувати пар та толоки, що сприяло угноюванню ґрунту. Але тваринництво не можна назвати провідною галуззю аграрного сектора регіону. Лівобережжя навесні 1924 р. більшою мірою характеризувалося зерновим та технічним рослинництвом.

Селяни Лівобережжя витрачали протягом року від 48 до 110 трудоднів на рослинництво (табл. 4.3.42). Причому $\frac{3}{4}$ часу вимагали трудомісткі культури. Здебільшого селяни витрачали робочий час на посіви та переробку озимого жита (7–38 днів). Ділянки картоплі, городини та інших просапних вимагали не менше (6–10) робочих днів, ніж посіви окремих колоскових, площа яких у 5–6 разів перевищувала ділянки названих просапних. А це ще раз підтверджує зерно-технічну спеціалізацію рослинництва Лівобережжя.

Цьому сприяла й невисока загибель посівних площ озимого жита та пшениці, понад половину яких селяни регіону спромоглися пересіяти відповідно ярими (табл. 4.3.40).

Кожна шоста садиба краю не використовувалася як город (табл. 4.3.19). Пересічне господарство засівало на садибних ділянках мінімальні площі. Основними культурами на них були картопля, городина, тютюн (табл. 4.3.19).

Посіви пересічного господарства на городніх ділянках вимагали від 22 до 29 днів робочого часу (табл. 4.3.39). До цього слід додати роботи у садку, які тривали приблизно 4–7 днів. Оскільки середня площа садів у Лівобережжі була найбільшою в УСРР, то це був додатковий вагомий фронт діяльності для «надлишкової» робочої сили родин.

Тваринницька галузь також мала свою специфіку в Лівобережжі. Тільки одне з десяти господарств не тримало домашньої худоби (табл. 4.3.21). Стадо пересічного господарства регіону налічувало 6 голів худоби, переважно овець та ВРХ. Майже третину тваринного гурту складали свині та коні. Понад половину зведеного стада формувала велика рогата худоба, а третину – коні (табл. 4.3.32). Отже, дрібна худоба не мала вирішального значення у лівобережному тваринництві.

Висока питома вага ВРХ у зведеному стаді стала наслідком переваги дорослої частини над молодняком і телятами (табл. 4.3.28). Молочна частина становила тільки третину череди (табл. 4.3.29, 4.3.30). Третина господарств взагалі не тримала молочної худоби. Більшість дворів Лівобережжя були однокорівними (табл. 4.3.30). Недійне стадо майже вдвічі переважало над молочним гуртом. Тобто, селяни бідного на природні сінокоси Лівобережжя робили ставку більшою мірою на м'ясний напрям, що забезпечувалося солом'яними кормами. Скрута змушувала селян використовувати для обробки землі робочих корів (табл. 4.3.28, 4.3.29).

Вівчарство відіграло допоміжну роль у селянському господарстві Лівобережжя. У цьому переконують мінімальні розміри отари та незначна частка ягнят, що є ознакою вовнярства (табл. 4.3.35).

Свинарство у Лівобережжі правило за альтернативу до вівчарства, як менш інтенсивної галузі. Пересічне господарство з худобою утримувало принаймні одну голову свинячого гурту (табл. 4.3.21). Поголів'я свиней у півтора рази перевищувало молочне стадо. У поголів'ї свиней переважали поросята, яких налічувалося у п'ятеро більше, ніж дорослого стада, та удвічі більше за гурт підсвинків (табл. 4.3.36). Такі пропорції свідчать про високу інтенсивність цієї галузі тваринництва.

Підсумовуючи результати аналізу стану тваринницької галузі Лівобережного Лісостепу можна зробити висновок про переважно м'ясну спеціалізацію тваринництва, де провідну роль відігравали екстенсивні технології.

Птахівництво було доволі популярною частиною селянського господарства Лівобережжя. На користь такої думки свідчить найнижчий в УСРР відсоток дворів без птиці (табл. 4.3.17). Значну питому вагу водоплавних (гусей та качок), з одного боку, цілком відповідало природним особливостям регіону, а, з іншого, – означало екстенсивність птахівництва.

Отже селянське господарство Лівобережжя навесні 1924 р. можна визначити як переважно ринково-орієнтоване зернове *м'ясо-вовнярське*, що свідчить про помітну екстенсивність сільгоспвиробництва.

Третій макрокластер сформований з 13 округів, що охоплюють переважно територію Правобережного Лісостепу (табл. 4.3.1). Надалі називатимемо цю сукупність округів **Правобережжям**.

Селянство цього регіону було найстаршим в УСРР. Про це свідчать висока питома вага селян робочого віку, а відтак і найменший коефіцієнт економічного навантаження (табл. 4.3.2). Регіон вирізнявся найнижчим в УСРР сальдо природного приросту селянського населення внаслідок того, що народжуваність тільки удвічі переважала над смертністю (табл. 4.3.3). Старіння селянства та стримування народжуваності відбувалося у зв'язку з високою густотою населення в регіоні. Таке співвідношення могло бути тільки наслідком високої насиченості місцевості господарствами та дрібних сімей (табл. 4.3.2). Отже, одна з основних рис Правобережжя – висока густина селянства.

Через надлишок власної робочої сили в господарствах найм не набув поширення в краї (табл. 4.3.4). Попит та пропозицію на трудовому ринку мала переважно чоловіча робоча сила (табл. 4.3.2, 4.3.4).

Високу густоту селянства засвідчила і невелика площа догідної землі у пересічному господарстві (табл. 4.3.11). Десяту частину наділів складала садиба, що визначалося необхідним мінімумом господарської діяльності (табл. 4.3.12). Майже дві третини цих площ займали городи, а п'яту частину – двір (табл. 4.3.12). За умов дефіциту догідних площ селяни регіону максимально використовували їх під оранку (табл. 4.3.11). Багаторічні толоки, облоги, перелоги та інші непосівні ділянки в системі сівозміни майже не застосовувалися (табл. 4.3.11, 4.3.12, 4.3.13). Площі орних ділянок, посівів та сінокосів також наближалися до мінімальних розмірів (табл. 4.3.13, 4.3.11, 4.3.12). Система сівозміни передбачала значні площі однорічної толоки та пару (табл. 4.3.12, 4.3.13). Тобто у парцельних господарствах Правобережжя посівні площі обмежувалися не тільки густотою господарств, а й традиційною системою сівозміни, без якої неможливе підтримання родючості ґрунтів за інтенсивної їх експлуатації. Саме у Правобережжі зареєстровано найнижчий відсоток господарств без орної землі (табл. 4.3.14).

Малоземельність регіону стимулювала компактне розташування наділів. Майже половина господарств мали від 4 до 6 шматків орної землі, а три з десяти – по 3 ділянки (табл. 4.3.10). У поодиноких випадках господарства вели відрубне або хутірське рільництво (табл. 4.3.9).

Правобережжя вирізнялося мінімальною часткою господарств без орної землі (табл. 4.3.14). Орендували землю тільки 2,03 % дворів (табл. 4.3.15), з яких щоп'ятий – терміном на 2 і більше років. Ресурсна база господарств-орендарів була найслабшою серед регіонів УСРР (табл. 4.3.15). Площа оренди більшала у тих округах, де господарства мали більше робочих коней, завдяки чому могли і прагнули розширяти посівні площі. Водночас кількість робочих рук та волів ніяк не визначала розмірів оренди. Здавали в оренду обійстя з обмеженими ресурсами (табл. 4.3.16). Здавців налічувалося тільки 1,59 %, що означало, по-перше, незначну диференціацію господарств; по-друге, неабияку інтенсивність рільництва. Пересічне господарство відчужувало орні землі переважно терміном на 1 рік (табл. 4.3.16).

У Правобережжі орендували ґрунти здебільшого за частину врожаю (табл. 4.3.15). Приблизно однакова кількість орендарів винаймала землі на натуральних та грошових умовах. Щоп'ятий господар назвав змішані умови оренди (табл. 4.3.15). Отже, малий відсоток господарства регіону був залучений до грошово-ринкових відносин. Масовий дефіцит сінокісних угідь вивів ці площі з орендних відносин (табл. 4.3.15, 4.3.16).

Подібні тенденції можуть свідчити про переважно землеробський характер селянського господарства Правобережжя і залежність тваринництва від рільництва, а також про високу інтенсивність аграрного виробництва. Більше половині господарств бракувало робочої худоби та сільгоспзнарядь (табл. 4.3.22, 4.3.18). Насиченість господарств з реманентом боронами та букерами свідчить про орієнтацію рослинництва на просапні культури. Для цього було вдосталь робочої худоби: чверть господарств обробляли землю одним конем або волем, а ще майже п'ята частина – парою коней або парою волів (табл. 4.3.20). Господарства краю мали неабияке насичення догідних та орних площ робочою худобою (табл. 4.3.23, 4.3.27).

Понад половина дворів наймала робочу худобу та реманент (табл. 4.3.20). У цьому регіоні мінімально обробляли землю супрягою робочої худоби та реманенту. Майже чверть дворів поралися власними засобами обробки землі та тяглом. Поголів'я робочої худоби та реманенту у меншій частині господарств у цілому вистачало для того, щоб максимально обробити надільні вгіддя.

Худоба вимагала кормів, якими, за умов малоземелля та рослинницької спеціалізації, могли бути лише як відходи від землеробства. Щоп'яте господарство Правобережжя не здатне було утримувати худоби. Решта дворів утримували невелике пересічне стадо (табл. 4.3.21), основу якого складала отара.

У цьому регіоні колоскові займали мінімум посівних площ (табл. 4.3.38). Майже третину площ селяни відводили під озиме жито. Приблизно однакові пропорції мали посіви озимої пшениці та ячменю, які разом охоплювали понад чверть клину. Яра пшениця не набула поширення. Селяни регіону віддавали перевагу таким колосковим, які в умовах регіону давали надійний урожай ринкового значення. У Поліссі зареєстровані найнижчі відсотки загибелі посівів

озимих жита та пшениці (табл. 4.3.40), які вдалося пересіяти яриною більше, ніж на третину. Вагомими були частки вівса та гречки (табл. 4.3.38).

Особливістю рослинництва Правобережжя слід назвати максимальну питому вагу ранніх просапних (кукурудзи, проса та полби) (табл. 4.3.38), які заміщали укісні трави як фураж. Посіви бобових не тільки забезпечували зеленими кормами, а й сприяли відновленню родючості ґрунтів (табл. 4.3.38). Регіон посідав друге місце за площами таких просапних, як картопля, цукровий та кормовий буряк (табл. 4.3.38).

У Правобережжі простежуються дві моделі рослинництва, які певною мірою залежали від рівня землезабезпечення. В округах з високою густотою господарств основу польових посівів формували жито, гречка, овес, просо, сочевиця, коноплі та інші олійні. Ця модель набула поширення на півночі та сході Правобережжя. Друга модель базувалася на посівах озимої та ярої пшениці, ячменю, кукурудзи, соняшнику, баштану та городини. Такої моделі дотримувалися на півдні краю.

Розрахунки бюджету робочого часу засвідчують, що пересічне господарство витрачало на польові роботи від 36 до 83 днів, з яких щонайменше $\frac{3}{4}$ часу – на інтенсивні рослини (табл. 4.3.47). На роботи в садку та на городі пересічне господарство витрачало від 26 до 34 трудоднів (табл. 4.3.46), що становило майже стільки ж як на польових роботах у мінімальному варіанті. Найбільше часу селяни витрачали на посіви картоплі (12–13 днів), середня площа яких на городі майже втричі перевищувала польові посіви. Ще приблизно стільки ж часу потребували городні та польові рослини, площі яких на городі втричі перевищували польові посіви (табл. 4.3.19, 4.3.39).

Отже, рільництво Правобережжя характеризувалося високою інтенсивністю. Структура польових посівів та система відносин використання засобів виробництва в обробці землі засвідчують певною мірою ринкову орієнтованість цієї галузі. Рільництво мало переважно зернову спеціалізацію, в якій провідну роль відігравав продуктивний хліб. Решта культур, які займали половину посівних площ, забезпечували кормами тваринництво.

Правобережне тваринництво мало природні обмеження. Щоп'ятому господарству бракувало худоби (табл. 4.3.21). У решті дворів стадо також було мініма-

льним. З кожної п'ятірки голів домашнього стада статистики реєстрували пару овець (табл. 4.3.21). У зведеному ж стаді отара краю була найчисленнішою – чверть загальної чисельності отари республіки (табл. 4.3.32). Але поголів'я отари у пересічному господарстві саме в цьому регіоні виявилось найменшим в УСРР (табл. 4.3.35). Пропорції дорослого поголів'я та ягнят засвідчують переважно м'ясну спеціалізацію вівчарства.

Мінімальною була й череда (табл. 4.3.28). Навесні 1924 р. половині обійсть Правобережжя бракувало молочного поголів'я. На решті обійсть утримували здебільшого по одній корові. Але половину череди формували корови (табл. 4.3.28). Молодняк та телята кількісно переважали над робочим стадом (табл. 4.3.30). Питома вага робочої худоби не набагато поступалася відсотку молодняка, складаючи разом п'яту частину череди (табл. 4.3.28).

Свинарство характеризувалося як допоміжна споживча галузь селянського господарства Правобережжя, оскільки пересічний гурт свиней був нечисленним (табл. 4.3.21). Пропорції дорослого та молодого поголів'я засвідчують м'ясну інтенсивну спеціалізацію (табл. 4.3.37).

Отже, тваринництво Правобережжя характеризувалося інтенсивністю, оскільки мало *молочарсько-м'ясну спеціалізацію*.

Птахівництво традиційно мало допоміжне значення у селянському господарстві, про що свідчить максимальний відсоток дворів без пернатих (табл. 4.3.17). Галузь спеціалізувалася на розведенні курей та качок, тобто воно характеризувалося високою інтенсивністю.

Отже, селянське господарство Правобережжя можна визначити як інтенсивне з ринковою зерновою молочарсько-м'ясною спеціалізацією.

Четвертий кластер утворений з 13 округів степової частини України (табл. 4.3.1). Особливістю цього регіону слід назвати максимальний природний приріст селянського населення (табл. 4.3.3) на тлі найбільших демографічних втрат попередніх трьох років. Такий приріст родин степівчан став можливим завдяки триразовій перевазі народжуваності над смертністю (табл. 4.3.3). Щоправда рецидиви голоду позначилися й цього року на демографічному стані. На тлі інтенсивної фертильності відстежується інерційний процес високої смерт-

ності селян і надзвичайно високої смертності немовлят (табл. 4.3.3). Тому сім'ї не були велелюдними (табл. 4.3.2).

За таких умов степовим господарствам не бракувало робочої сили, про що свідчить низька інтенсивність її наймання-відчужування. Понад 1 місяць були відсутні у дворах тільки 3,17 % осіб робочого віку, а факт наймання робітників визнали лише 0,65 % господарів. Якщо відсутніх чоловіків зареєстровано у 2,5 рази більше, ніж жінок, то наймали представників обох статей приблизно однаковою мірою (табл. 4.3.2, 4.3.4). Це могло означати, що чоловіки працювали за межами села. Густота селянства в Степу була мінімальною (табл. 4.3.5), що створювало передумови екстенсивного рільництва, оскільки степівчани мали найкраще забезпечення догідними та орними площами (табл. 4.3.7, 4.3.8).

У Степу десята частина дворів організовувалася на відрубках (табл. 4.3.9), що цілком закономірно з огляду на значні площі землекористування, а отже і значні відстані між ділянками. Майже половина господарств поралося на 4–6 ділянках польових угідь, ще чверть дворів організовували наділи у 3 шматках, а кожне десяте – у 2 фрагментах (табл. 4.3.10). Отже, степові господарства з метою оптимізації ресурсів здебільшого були монолітними.

У догідній площі степових господарств левову частку складали орні землі (табл. 4.3.11). У Степу зареєстровано максимальну середню площу садиби (табл. 4.3.11), в якій основне місце займали город та двір (табл. 4.3.13).

Сьому частину орних угідь займала багаторічна толока (табл. 4.3.11). Розміри толоки прямо залежали від забезпечення дворів орними ґрунтами (табл. 4.3.11). Як і в інших регіонах дві третини догідних площ степівчани відводили під посіви (табл. 4.3.11).

Питома вага сінокосів у складі догідних ґрунтів степового господарства була мінімальною, а пересічна площа цих угідь – найбільшою порівняно з іншими регіонами. Основну частину сінокосів складали «периферійні» ділянки та луки (табл. 4.3.12). Наявні сінокоси та укисні облоги дозволяли утримувати певне поголів'я домашньої худоби (табл. 4.3.11). Проте у Степу зареєстровано чимало господарств без сінокосів (табл. 4.3.14).

У Степу майже чверть господарств були задіяні в оренді землі. Кількість дворів, які орендували угіддя, вчетверо перевищувала число здавців (табл. 4.3.15). І це

при тому, що орендарі мали вже майже по 10 дес. на двір, а чоловіків робочого віку налічувалося стільки ж, як і в Поліссі. Такі господарства могли обробляти землю переважно кіньми (табл. 4.3.15). Пересічне господарство Степу орендувало найбільші в УСРР орні площі (табл. 4.3.15). Приблизно по третині господарів назвали грошові та натуральні умови лізингу. Решта господарств порівну погоджувалося винаймати орні ґрунти за частину врожаю та за відробітки (табл. 4.3.15). Тобто, в умовах Степу тільки третина орендарів була спроможна сплачувати грішми орендовані орні землі.

Десята частина дворів здавала наділи в оренду, маючи в середньому удвічі менші наділи, ніж орендарі (табл. 4.3.16). У таких господарствах здавців зареєстровано найбільше робочих коней і найменше робочих волів. Як причину здавання землі в оренду можна назвати дефіцит у господарствах власної робочої сили, особливо чоловічої.

Оренду землі стимулювали обмежені трудові ресурси та недостатня забезпеченість засобами виробництва (табл. 4.3.18). Щонайменше двом з п'яти дворів бракувало реманенту та робочої худоби. В умовах багатоземельності краю засоби виробництва були максимально навантажені посівними площами. Пересічним плугом в Степу обробляли по 14,58 дес. таких угідь. Зростання навантаження на плуг компенсувалося активнішим застосуванням букерів та сівалок (табл. 4.3.18).

Незважаючи на те, що майже половині дворів бракувало робочої худоби, в решті господарств середня її кількість налічувала по парі голів на обійстя (табл. 4.3.23). Чверть господарств обробляла наділи, маючи одного робочого коня, а щоп'яте – пару. Отже основу робочого стада Степу формували саме коні (табл. 4.3.23). Збільшення в округах питомої ваги господарств без робочої худоби означало активніше використання дешевої волової упряжі.

За таких умов два з п'яти господарів наймали як робочу худобу, так і реманент (табл. 4.3.20). Третина дворів вдавалася до супряги засобів виробництва (табл. 4.3.20). Супряга була типовою в округах із заможними господарствами, які мали трьох і більше робочих коней. Ця форма дуже часто супроводжувалася змішаним способом застосування названих засобів виробництва. Тільки п'ята частина господарів обробляли землю власними засобами. Отже, селяни Степу більшою мірою були втягнуті у ринкові стосунки.

Структура польових посівів засвідчує виняткове значення для степівчан навесні 1924 р. продуктового хліба. У господарствах краю зареєстровані найбільші посівні площі (табл. 4.3.38). Понад половину площ селяни засівали продуктивним хлібом (житом та пшеницею). П'яту частину посівних площ займав ячмінь (табл. 4.3.38), який був супутньою до озимої пшениці рослиною ($r=0,68$). Загально колоскові охоплювали $\frac{4}{5}$ посівних площ, з яких 3 культури (жито, пшениця та ячмінь) займали $\frac{3}{4}$ названих площ. Просапні культури навесні 1924 р. не набули популярності. Десяту частину угідь займали кукурудза та соняшник, а також баштан та городина.

Значні площі польових посівів передбачали роботи у пересічному господарстві протягом 88–205 днів (табл. 4.3.49). При цьому на кожну десятину степівчани витрачали від 15 до 36 днів. Екстенсивні культури займали $\frac{2}{5}$ посівних площ і вимагали від п'ятої до четвертої частини робочого часу рослинництва.

Навесні 1924 р. у Степу знову на значних площах загинули посіви озимого жита та озимої пшениці (табл. 4.3.40). Пшеничний клин зазнавав найсильніших втрат від негоди. Тільки на третину змогли пересіяти степівчани втрачені площі ярими житом та пшеницею (табл. 4.3.40).

Отже, польове рослинництво Степу характеризувалося ринковою зерновою спеціалізацією продуктового хліба (жита, пшениці) та фуражного (ячменю, кукурудзи).

На садибно-городні посіви селянам не завжди вистачало зусиль, тому понад чверть господарств відмовлялися від них (табл. 4.3.19). Водночас, площа городу та садку пересічного степового господарства сягала максимуму (табл. 4.3.19). Площі городів зростали в міру збільшення садиби ($r=0,79$). Городи засівали переважно картоплею, городніми та іншими польовими культурами. У південних округах краю посіви картоплі витісняла городина та інші польові рослини (табл. 4.3.19). Пересічне степове господарство витрачало на садибно-городні посіви від 32 до 36 днів, тобто від 1 до 1,5 місяця (табл. 4.3.39). Така зайнятість співвідноситься з обсягом трудоднів, які витрачалися на екстенсивні польові культури.

Основу степового стада формувала робоча худоба. П'яту частину поголів'я складали коні (табл. 4.3.21). У пересічному дворі з худобою зазвичай можна було побачити пару коней (табл. 4.3.27). У Степу навесні 1924 р. концентрува-

лася майже третина зведеного поголів'я коней УСРР (табл. 4.3.32). У робочому табуні зафіксована найбільша чисельність коней віком до 4 років та молодняку (табл. 4.3.27).

Третину домашнього стада складала велика рогата худоба (табл. 4.3.21). У зведеному поголів'ї ВРХ формувала понад половину гурту (табл. 4.3.32). У Степу була сконцентрована чверть зведеного поголів'я цього виду худоби (табл. 4.3.32). Основу череди формував молодняк та телята. Через нечисленне робоче поголів'я ВРХ чимало степівчан змушені були використовувати корів як тягло (табл. 4.3.28). Регіон вирізнявся одним з найвищих показників питомої ваги дійних корів (табл. 4.3.28, 4.3.30). Майже половина дворів навесні 1924 р. мала тільки одну корову (табл. 4.3.31). Отже, основну спеціалізацію великого рогатого тваринництва можна визначити як *молочно-м'ясну*.

Вівчарство не стало вагомою галуззю тваринництва (табл. 4.3.21). У складі отари переважало доросле поголів'я (табл. 4.3.35), що свідчить про вовнярську спеціалізацію галузі.

Найменшого розвитку набуло свинарство. Поголів'я свиней давало тільки шосту частину чисельності загального стада (табл. 4.3.21). Понад половину гурту свиней складали поросята, поголів'я яких майже удвічі перевищувала чисельність підсвинків (табл. 4.3.36). Такі пропорції свідчать про інтенсивне м'ясне свинарство. На кожну пару голів ВРХ налічувалося по одній голові свинячого гурту, що свідчить про відгодовування їх на відходах від молочарсько-м'ясної галузі, основу харчування в якій складало солом'яно-зернова суміш.

Склад худоби засвідчує переважно інтенсивний характер тваринництва молочарсько-м'ясної спеціалізації. Про ринковий характер молочарства навряд чи йшлося з огляду на панівну більшість однокорівних господарств. Структура стада відповідала споживацькій навозно-молочній організації тваринництва.

Птахівництво також характеризувалося високою інтенсивністю, оскільки саме в Степу кури складали найбільшу питому вагу у порівняно великому поголів'ї домашньої птиці (табл. 4.3.17). Відтак водоплавні мали найменшу питому вагу. До того ж кожному шостому двору птиці взагалі бракувало.

Отже, можна охарактеризувати степове селянське господарство як *ринково-орієнтоване зернове та споживацьке молочно-м'ясне*.

П'ятий кластер охоплює 9 округів східної частини УСРР, відомий як Великий **Донбас** (табл. 4.3.1). Цей край вирізнявся найбільшими селянськими родинами (табл. 4.3.2). Економічне навантаження свідчить, що кількість селян робочого віку та дітей була еквівалентною. У Донбасі зареєстровано найбільшу частку селян робочого віку, відсутніх понад 1 місяць (табл. 4.3.2). Відчужування стосувалося переважно чоловіків, кількість яких утричі перевищувала чисельність жінок на заробітках (табл. 4.3.2). Народжуваність майже у чотири рази перевищувала смертність (табл. 4.3.3).

Густота селянства у гірничому краї дещо перевищувала аналогічний показник для Степу (табл. 4.3.5). Забезпечення членів сімей землею зростало у напрямі з півночі регіону на південь. Працездатний селянин в середньому обробляв по 2,83 дес. орних ґрунтів, засіваючи з них 2,09 дес. (табл. 4.3.8). Тобто у Донбасі наявні передумови до екстенсивного землеробства.

За умов багатоземелля посмужкової форми використання наділів у Донбасі дотримувалися тільки три з чотирьох господарств (табл. 4.3.9). Майже три чверті господарств обробляли від 4 до 15 орних ділянок (табл. 4.3.10). Феномен значної фрагментарності землекористування можна пояснити традиційною системою багатопільної сівозміни. Регіон вирізнявся чималою питомою вагою однорічної та багаторічної толоки й укісного облогу (табл. 4.3.12). Питома вага садиби у складі надільних площ сягала мінімуму (табл. 4.3.11). Майже $\frac{2}{5}$ садиби займало дворове місце і майже стільки ж – город (табл. 4.3.12). Чверть господарств взагалі не засівали садибно-городніх ділянок (табл. 4.3.19), що можна пояснити трудомісткістю рослинництва.

Донбаські господарства були найкраще наділені догідною та орною землею (табл. 4.3.13). Пересічне господарство характеризувалося найбільшими площами посівів, однорічної толоки, укісного облогу та іншої орної землі (табл. 4.3.12). А це є індикатори багатопільної системи землекористування.

Садибні ділянки мали порівняно великі площі (табл. 4.3.19). Основну городніх посівів формувала картопля та городина, а також коноплі та капуста (табл. 4.3.19). На роботу на садибно-городній ділянці пересічне донбаське господарство витрачало від 26 до 36 трудоднів (табл. 4.3.50). Це достатньо великий обсяг часу з огляду на багатопосівність регіону.

І все ж навесні 1924 р. чимало дворів не мало орної землі (табл. 4.3.14). Основна маса їх орендувала орну землю здебільшого на рік (табл. 4.3.15). Збільшення посівної площі в пересічному господарстві зумовлювалося насамперед забезпеченістю робочими кіньми ($r=0,60$). Розміри оренди прямо пов'язані із загальною посівною площею у господарствах ($r=0,77$). Два з п'яти господарств здійснювали оренду на грошових розрахунках. Ще чверть дворів винаймали оранку на натуральних умовах. Приблизно третина господарів у рівних пропорціях практикували оренду за відробітки та за частину врожаю. У Донбасі орендували також найбільші сінокоси (табл. 4.3.15).

Пропозиція землі перевищувала попит (табл. 4.3.15, 4.3.17). Збільшення відсотка здавців як правило означало посилення ролі однорічної угоди ($r=0,61$). За середньою площею посівів господарства, що здавали орні ділянки, значно поступалися тим, що орендували (табл. 4.3.15, 4.3.17). Донбас був єдиним регіоном, де про брак робочої сили та робочих волів у господарствах, що здавали орні вгіддя, не йшлося (табл. 4.3.16).

Третині господарств бракувало реманенту (табл. 4.3.18). Але господарства краю володіли чималим арсеналом знарядь обробки землі (табл. 4.3.18). У Донбасі була зосереджена основна маса сівалок, борін, плугів та букерів (табл. 4.3.18). Навантаження букерів та сівалок саме у цьому краї було найменшим. Отже, склад засобів обробки землі свідчить про капіталоємність рільництва.

Двом з п'яти дворів краю бракувало робочої худоби (табл. 4.3.23), але тут зареєстроване найчисленніше поголів'я робочої худоби. Основу цього поголів'я формувала велика рогата худоба (табл. 4.3.23). Лише чверть господарств виконували роботи робочими кіньми. Від чверті до третини господарів могли обробляти наділи воловою упряжжю. Такого явища не зареєстровано в інших регіонах УСРР (табл. 4.3.22). Робоче поголів'я ВРХ конкурувало з молочним стадом (табл. 4.3.30). Мінімальне навантаження орними площами робочих корів (табл. 4.3.26) означало низьку якість молочного стада і наявність значної кількості малопотужних дворів. Цю тезу почасти підтверджує і максимальний відсоток безкорівних дворів, і дворазова перевага недійного стада над молочним (табл. 4.3.30). Отже, структура ВРХ засвідчує тяглову та м'ясну спеціалізацію. Робоче

поголов'я ВРХ у півтора рази перевищувала розміри робочого табуна (табл. 4.3.31).

Донбаське селянство віддавало перевагу дрібній рогатій худобі. Навесні 1924 р. у регіоні зареєстрована найчисленніша в УСРР отара (табл. 4.3.35). Чимала частка молодняку в отарі є свідченням м'ясної спеціалізації вівчарства, з одного боку, та оновлення отари, з іншого. Отже, вівчарство можна охарактеризувати як трудомістке.

Свинарство також відіграло важливу роль у донбаському скотарстві. По-перше, пропорції гурту різних вікових категорій означало інтенсивне вирощування молодняку на продаж (табл. 4.3.36). По-друге, такі дані повідомляють про тенденцію до оновлення гурту свиней. По-третє, пропорції молодняку та ВРХ засвідчують інтенсивне м'ясне свинарство (табл. 4.3.37).

Структурний аналіз домашнього стада дозволяє дійти висновків, по-перше, про переважне значення робочої худоби; по-друге, про інтенсивне м'ясне тваринництво. Іншими словами, скотарство фактично було підпорядковане потребам рослинницької галузі.

У Донбасі зареєстровано максимум безпосівних господарств (табл. 4.3.38). Понад половина посівних площ засівалася ранніми ярими (пшениця та ячмінь) культурами. Озиме жито охоплювало тільки шосту частину посівних угідь. Десятину посівного клину займав соняшник (табл. 4.3.38). Пересічне господарство Донбасу, маючи 5,56 дес. посівних площ, витрачало на рослинництво від 88 до 188 робочих днів (табл. 4.3.51). Екстенсивні рослини вимагали приблизно третину робочого часу. В середньому на кожну десятину донбаські селяни витрачали від 16 до 34 днів, а це найменше, ніж в інших регіонах. Окрім того, екстенсивні культури тут передбачали більшу кількість трудоднів за рахунок інтенсивних.

Навесні 1924 р. у Донбасі загинула п'ята частина посівів озимини (табл. 4.3.40). Більшу частину втрат озимого жита вдалося пересіяти яриною ($r=0,80$), а от озиму пшеницю пересівали меншою мірою, оскільки яра пшениця була півною в польових посівах. Отже, і тут бачимо прояви екстенсивної організації рослинництва.

Завершимо аналіз станом птахівничої галузі. Тільки в одному з восьми господарств не розводили домашніх пернатих (табл. 4.3.17). Регіон вирізнявся

максимальною кількістю пернатих. Основу домашньої зграї формували кури та індики (табл. 4.3.17). Структура поголів'я домашньої птиці засвідчує порівняно екстенсивний характер цієї галузі селянського господарства краю.

Отже, селянське господарство Донбасу навесні 1924 р. в цілому можна охарактеризувати як галузь екстенсивного *ринково-орієнтованого зерно-олійного рільництва та робочо-м'ясного тваринництва*.

Узагальнення даних весняного вибіркового перепису 1924 р. та результатів їх аналізу дозволило з'ясувати специфіку організації селянського господарства у п'яти регіонах УСРР (табл. 4.3.52). Насамперед можна побачити, що багатоземельність регіону значною мірою визначає його рільницьку спеціалізацію. Так, у Степу та Донбасі бюджет робочого часу рослинництва удвічі перевищував кількість трудоднів, які селяни Полісся чи Лісостепу витрачали на польові роботи. Водночас, спростовуються стереотип, що багатоземельність переважно визначала екстенсивне рільництво. Так у Степу за найбільших в УСРР догідних та посівних площ роль інтенсивних культур була вищою, ніж у малоземельному Правобережному Лісостепу чи багатоземельному Донбасі.

Зіставимо кількість робочих днів, які витрачали селяни в середньому на кожну десятину посівів (табл. 4.3.53). Як бачимо найбільш інтенсивне рільництво навесні 1924 р. зосереджене у Поліссі, де кожна десятина потребувала на кілька днів більше праці, ніж у решті регіонів УСРР. У Правобережжі витрачали менше робочого часу на одиницю площі головним чином за рахунок зниження питомої ваги екстенсивних рослин, яким бракувало місця в малоземельних посівах регіону. У багатоземельному Степу також зменшується час на обробку десятини посівів, але при цьому не втрачається роль інтенсивних культур. У Лівобережжі та Донбасі кожна одиниця посівної площі все більше потребує часу на екстенсивні рослини.

4.1.4. Аграрна типологія округів України

за даними весняного вибіркового перепису 1925 р.

За допомогою метода послідовної ієрархічної агломерації (кластерного аналізу) за критерієм Ворда на основі відстані Евкліда одержано дендрограму (рис. 4.4.1), на основі якої виокремлено 6 макрокластерів (табл. 4.4.1).

Перший кластер утворений з 7 округів, які охоплюють північ УСРР, тобто українське **Полісся** (табл. 4.4.1). Навесні 1925 р. селянське господарство регіону характеризувалося одним із високих значень коефіцієнта економічного навантаження внаслідок багатодітності, а відтак молодості сімей (табл. 4.4.3).

Чверть сімей відчужували робочу силу та мали заробітки поза своїм господарством (табл. 4.4.5). Але тільки одне зі ста господарів повідомив про наймання робітників (табл. 4.4.4). Такий дисбаланс може свідчити як про використання праці селян у містах, так і про приховані форми експлуатації праці. Матеріали весняного вибіркового перепису 1925 р. вперше з початку непу повідомляють про масову трудову міграцію мешканців українського села. Чимало родин відпускали рідних на роботи терміном від місяця до року (табл. 4.4.5). Коженні чотири двори постачали на промисловий ринок праці майже п'ять осіб.

Не зважаючи на найкраще у нестеповій зоні середньодушкове забезпечення догідною землею, на кожного їдця у Поліссі припадало стільки ж орної землі та посівів, як і в густонаселеному Правобережжі (табл. 4.4.6, 4.4.6). Отже, малоземелля можна назвати одним із чинників інтенсивної трудової міграції в регіоні.

У Поліссі зареєстровано один з низьких відсотків господарств, яким бракувало орної землі (табл. 4.4.8). За природного дефіциту орних ґрунтів практично не сформувалися умови для відносин оренди землі (табл. 4.4.9, 4.4.10). Відповідно й показники посівів на орендованих ділянках не могли бути значними (табл. 4.4.9, 4.4.10). Лише поодинокі господарства регіону були втягнуті в оренду сінокосів (табл. 4.4.9, 4.4.10). Такий факт засвідчує неабияку увагу поліського селянства до кормової бази тваринництва.

Дані перепису зареєстрували мінімальну питому вагу господарств, яким бракувало худоби (табл. 4.4.11). Зокрема овець не утримувала понад половина господарств (табл. 4.4.11). У двох із трьох господарств можна було побачити коня, корову або свиню. Це достатньо високий рівень забезпечення худобою (табл. 4.4.12). Провідними галузями були велике рогате тваринництво та свилярство (табл. 4.4.12).

Полісся було задовільно забезпечене робочою худобою. Тільки третині господарств бракувало робочої худоби (табл. 4.4.17). Аграрні роботи виконували-

ся майже без винятку робочими кіньми (табл. 4.4.13). Щоп'яте господарство володіло парою робочих коней, а ще два з п'яти мало одного коня (табл. 4.4.17).

Тільки два з п'яти господарів обробляли землю винятково власною худобою (табл. 4.4.33). Кожен четвертий землекористувач вдавався до супряги. Отже, у двох з трьох господарствах робочої худоби точно вистачало для самостійної чи спільної обробки угідь. Решті ж доводилося наймати робочу худобу.

Провідним напрямом поліського тваринництва стало молочарство. У чотирьох з п'яти господарств утримували корів. Саме у Поліссі зареєстровано мінімальну питому вагу недійного стада (табл. 4.4.22), оскільки корови складали понад половину череди (табл. 4.4.19). Дві третини дворів утримували одну корову. І тільки в одному з шести дворів реєстрували пару і більше корів (табл. 4.4.22).

Свинарство також набуло інтенсивного розвитку саме у Поліссі. У зведеному поголів'ї поліський гурт свиней складав третину загального стада (табл. 4.4.30). Поліські селяни утримували удвічі більшу кількість свиней, ніж в інших регіонах (табл. 4.4.26). Поголів'я свиней майже у півтора рази перевищувало молочне стадо (табл. 4.4.27), що є свідченням певної незалежності свинарства від молочарства. Доросле стадо складало третину загального гурту (табл. 4.4.26). Кількість поросят в 1,61 рази перевищувала поголів'я підсвинків (табл. 4.4.26).

Вівчарство у Поліссі також мало ознаки інтенсифікації. По-перше, це висока густина отари у розрахунку на одиницю площ, а отже інтенсивне використання вгідь як кормової бази. По-друге, було зареєстроване неабияке навантаження вівцями селян робочого віку. По-третє, максимальна питома вага ягнят у складі отари засвідчує м'ясний, тобто інтенсивний напрям вівчарства.

Аналіз стада дозволяє визначити спеціалізацію та напрям продуктивного скотарства Полісся. Насамперед слід наголосити на його *інтенсивному* характері, який втілювався переважно у *молочарсько-свинарській спеціалізації*. Така специфіка тваринництва не могла не позначатися на характері та спеціалізації рослинництва, яке мало постачати цю галузь якісними соковитими кормами.

Склад реманенту може дати певне уявлення про особливості організації рільництва. Третині господарств бракувало знарядь оранки та сівби, але насиченість посівних площ цими засобами в регіоні була максимальною (табл. 4.4.32). Основну реманенту формували плуги (табл. 4.4.32). У багатому на дерево По-

ліссі возів бракувало третині господарств (табл. 4.4.32). Майже половина землевласників обробляли вгіддя власними засобами (табл. 4.4.33). Одне з шести господарств вдавалося до супряги, а щотретьому господарю доводилося наймати реманент. Висока насиченість земельних площ і господарств плугами та молотарками відповідає інтенсивній зерновій спеціалізації рослинництва.

Природні особливості обмежували посівну площу пересічного господарства (табл. 4.4.7). Як і в попередні роки базовою культурою було озиме жито, посіви якого складали $\frac{2}{5}$ площ (табл. 4.4.35). У цьому регіоні вирощували такі ранні ярі, як гречка та овес (табл. 4.4.35), що сукупно займали третину посівних площ. Ці дві культури були взаємно замінюваними ($r=-0,84$). Поліський регіон вважають сприятливим для картоплярства (табл. 4.4.35). Отже, рослинництво регіону характеризувалося доволі високою інтенсивністю. Кормова база тваринництва частково забезпечувалася посівами бобових, однорічних та багаторічних сіяних трав (табл. 4.4.35).

Нами виявлені три моделі польового рослинництва в Поліссі. Перша модель притаманна «багатоземельним» східним округам. У польовому посіві господарств реєструвалися більші площі під гречкою та ярою пшеницею. Друга модель відповідала «малопосівним» західним округам, де у господарствах більшою мірою приділяли увагу раннім ярим (ячмінь, овес та кукурудза) у комплексі з озимою пшеницею, цукровим та кормовим буряком. Третю, базову, модель формували посіви озимого жита, картоплі та олійних рослин.

Аналіз бюджету робочого часу (табл. 4.4.39) пересічного селянського господарства дозволяє з'ясувати, що рослинницька галузь передбачала від 45 до 92 трудоднів на всі роботи, три чверті яких вимагали інтенсивні культури. Найбільш трудомісткими були такі рослини, як картопля (17–19 днів), озиме жито (7–36 днів), гречка (6–7 днів) та овес (3–10 днів), які за обсягом робіт саме й вимагали близько $\frac{3}{4}$ робочого часу. Ці дані дозволяють визначити характер та спеціалізацію поліського рослинництва навесні 1925 р. Склад рослин дозволяє визначити рослинництво Полісся як *зерно-картопляне*.

До цих трудоднів слід додати і час, який поліські селяни витрачали на обробку садибно-городніх ділянок. Навесні 1925 р. картопля займала тільки $\frac{2}{5}$ садибно-городніх посівів (табл. 4.4.34), а пересічний двір засівав 0,25 дес. Отже,

на картоплю витрачалося приблизно 10–11 робочих дні. Відповідно на весь город пересічного господарства регіону потрібно було 26–28 днів. Це достатньо великий часовий ресурс, який засвідчує трудомісткість та інтенсивність цієї сфери діяльності поліського селянства. До того ж саме в цьому регіоні зареєстровано мінімальний відсоток дворів без таких посівів (табл. 4.4.34).

Узагальнюючи ці основні риси поліського селянського господарства, його можна охарактеризувати як інтенсивне трудомістке *молочарсько-свинарське житньо-гречано-картопляне*.

Другий кластер об'єднав 8 округів Лівобережного Лісостепу. Надалі умовно іменуватимемо цей регіон як **Лівобережжя**.

У цьому регіоні зареєстровано процес подрібнення господарств. Саме в Лівобережжі зареєстровано найнижчу кількість новоутворених обійсть (табл. 4.4.2). Основною причиною цього процесу виступало господарське перенаселення. Виявлена тісна додатна кореляція ($r=0,73$) між середніми розмірами сімей та відсотком дворів, що поділилися. Економічне навантаження осіб робочого віку свідчить, що селянські сім'ї Лівобережжя були багатодітними. За таких обставин господарства мали певний дефіцит коштів. Тому третина селянських сімей мала заробітки поза власним господарством (табл. 4.4.5). Кожен п'ятий двір Лівобережжя відчужував членів родин на заробітки, половина з яких – терміном від місяця до року (табл. 4.4.5). Водночас у регіоні зареєстровано помітний високий відсоток дворів з найманими робітниками і максимальну питому вагу господарств із торговельними та промисловими закладами (табл. 4.4.4). Але строкові робітники наймалися поза сільською місцевістю, оскільки та обмежена кількість робочих місць, які були створені в самому селі аж ніяк не могла б поглинути наявного трудового ресурсу.

У Лівобережжі зареєстровано мінімальний відсоток господарств без догідної землі (табл. 4.4.8). Проте регіон характеризувався чималою густотою селянства (табл. 4.4.6 та 4.4.8).

Насиченість догідних площ орними ґрунтами сприяла ширшому застосуванню орендних відносин, в яких брало участь щодесьяте господарство (табл. 4.4.9, 4.4.10). Але ріллі бракувало мінімуму господарств (табл. 4.4.8). Орендо-

вані ділянки господарства майже повністю використовували під посіви. Зареєстровано і порівняно високий рівень лізингу сінокосів.

Рільницька галузь тісно пов'язана з тваринницькою, з одного боку, як кормова база продуктивного скотарства, а, з іншого, – як джерело тяглової сили. У Лівобережжі тільки одному з дев'яти дворів бракувало худоби (табл. 4.4.12). Більшість дворів тримали велику рогату худобу – її бракувало тільки чверті господарств (табл. 4.4.11). Третині господарств бракувало робочої худоби або корів. Половина дворів не тримала свиней.

Найчисленнішою у домашньому стаді Лівобережжя була отара, яка налічувала $\frac{2}{5}$ загального поголів'я домашнього стада (табл. 4.4.12). Мала густота овець є ознакою інтенсивності вівчарства, але високий відсоток дорослої частини отари свідчить про вовнярську спеціалізацію як екстенсивний напрям. Поголів'я отари втричі перевищувало кількість корів і майже у півтора рази – велике рогате стадо (табл. 4.4.25). Така диспропорція в бік малої рогатої худоби свідчить про екстенсивність лівобережного тваринництва.

Велика рогата худоба формувала чверть загального стада краю (табл. 4.4.12). Це давало нечисленний гурт ВРХ. Навіть у зведеному стаді лівобережна череда мала мінімальну питому вагу (табл. 4.4.29). Корови налічували менше половини великого рогатого стада, а його третину формував молодняк, що є свідченням м'ясної спеціалізації (табл. 4.4.19). Понад половина господарств регіону вважалися однокорівними (табл. 4.4.22). Тільки одне з двадцяти господарств мало 2 і більше корів. Тому за рахунок збільшення числа телят та робочої худоби переважало недійне стадо (табл. 4.4.22). Отже продуктивне велике рогате скотарство краю можна характеризувати як екстенсивне м'ясо-молочне.

Свинарство не можна вважати основною галуззю для лівобережного села. Половині обійсть навесні 1925 р. бракувало свиней (табл. 4.4.11), а в решті поголів'я свиней було нечисленним (табл. 4.4.26). Майже половину їх гурту давали зимові поросята, а третину – підсвинки (табл. 4.4.26). Невелика кількісна перевага молодняка над дорослим стадом є ознакою екстенсивності свинарства.

Аналіз продуктивного стада засвідчив вторинне значення тваринництва для селян Лівобережжя, а тому екстенсивний його характер.

Інша роль скотарства – забезпечення рільництва робочою худобою. Третині дворів бракувало власного тягла (табл. 4.4.11). Понад половина лівобережних господарств обмежувалася одним робочим конем (табл. 4.4.17). Питома вага обійсть з двома і більше кіньми була мінімальною. За умов дефіциту тяглової худоби лівобережні селяни використовували для цього й корів (табл. 4.4.13).

Окрім того, селяни краю намагалися максимально використовувати кооперативні форми обробки землі. У регіоні чверть селян вдавалися до наймання робочої худоби (табл. 4.4.33). Більшість же обробляла наділи супрягою або власною робочою худобою (табл. 4.4.33). Два з трьох господарств обходилися експлуатацією наявних власних ресурсів, не вдаючись до ринкових відносин.

Лівобережжя характеризувалося мінімальною питомою вагою дворів, яким бракувало сільгоспзнарядь та возів (табл. 4.4.32). Основними засобами обробки ґрунту виступали плуги. Як ознаку екстенсивнішого рільництва можна розглядати більшу кількість букерів та жаток (табл. 4.4.32). Селяни регіону віддавали перевагу обробці землі власними засобами виробництва або супрягою. Наймала ж сільгоспзнаряддя чверть господарств (табл. 4.4.33).

Оскільки третині дворів бракувало засобів виробництва, то структура посівів відповідала оптимальному їх застосуванню. Третину польових посівів селяни регіону відводили під озиме жито (табл. 4.4.35, 4.4.36). Другою за питомою вагою культурою виступав овес, що пояснюється важливістю коней у складі робочого стада (табл. 4.4.35, 4.4.36). Регіон виокремлювався помітною питомою вагою посівів інтенсивних рослин (проса, цукрового та кормового буряку, тютюну) (табл. 4.4.36). Чотири ранніх ярих культури (гречка, пшениця, просо та ячмінь) займали приблизно однакові пропорції у посівному кліні (табл. 4.4.35). Приблизно стільки ж засівали й озимої пшениці. Отже, у Лівобережжі спектр культур був доволі широкий.

Нами виявлені три моделі рослинництва. Базова модель утворена значним спектром типових для регіону рослин – ранні ярі (ячмінь, овес, гречка, просо та кукурудза), технічні просапні (тютюн, картопля, цукровий буряк, баштан та горолина), а також однорічні сіяні трави. Друга модель притаманна багатопосівним округам і відображає екстенсивний напрям рослинництва. У таких округах зростала питома вага озимої та ярої пшениці. Третя модель більше відповідала

малопосівним округам і формувалася переважно з інтенсивних рослин (озимого жита, бобових, олійних та кормового буряку).

Структура робочого часу рослинницької галузі пересічного селянського господарства Лівобережжя засвідчує, що інтенсивні культури вимагали майже $\frac{4}{5}$ трудоднів (табл. 4.4.40). Внаслідок більшої середньої посівної площі витрачалося й більше часу на їх обробку – від 56 до 116 днів. В середньому кожна посівна десятина у Лівобережжі потребувала менше часу (18–38 днів), ніж у Поліссі. Але кожен селянин робочого віку в цілому працював на землі довше (23–47 днів), ніж поліщуки (20–40 днів). За витратами часу на різні культури можна виокремити два блоки рослин – колоскові (озимі жито та пшениця, просо, гречка, ячмінь, овес) та технічні (картопля, цукровий буряк, олійні, тютюн, баштан та інші польові). Отже, рослинність Лівобережжя характеризується як інтенсивна зерно-технічної спеціалізації.

Чимало часу, який селяни регіону проводили у полі, не могла не позначитися на структурі садибно-городніх посівів. Насамперед зауважимо, що одне з десяти господарств з різних причин не використовувало цих угідь (табл. 4.4.34). До цього додамо, що й середньогосподарські площі цих посівів (0,2461 дес.) у Лівобережжі були найменшими. Традиційно для Лісостепу $\frac{2}{5}$ садибно-городніх площ займала картопля, на вирощування якої пересічне господарство витрачало 11–12 днів. Відтак, на присадибні посіви потрібно було 27–28 трудоднів. А це майже стільки ж часу, як і для польових посівів під екстенсивними рослинами.

Отже селянське господарство Лівобережжя навесні 1925 р. характеризувалося *екстенсивним м'ясо-вовнярським тваринництвом та інтенсивним зерно-технічним рослинництвом*.

Третій кластер об'єднав 11 округів Правобережного Лісостепу та Молдавську АСРР (табл. 4.4.1). Надалі називатимемо цей регіон **Правобережжям**.

У цьому краї зареєстрована мінімальна активність процесу подрібнення господарств (табл. 4.4.2). Інтенсивність подрібнення правобережних господарств стримувалася декількома чинниками. Насамперед високою густотою селянства (табл. 4.4.6). Наслідком перенаселення регіону стало природне обмеження дітонародження. Тому іншим чинником стримування процесу подрібнення господарств, можна назвати малість селянських сімей (табл. 4.4.3) та мі-

німальне економічне навантаження покоління батьків (табл. 4.4.3). За таких обставин господарствам не бракувало власної робочої сили, тому складно було знайти двір із найнятими робітниками (табл. 4.4.4). Мінімум господарств відчувували робочу силу, у тому числі на певний термін або на рік, що означало не стільки брак робочих місць за межами села, скільки значні обсяги робіт у самому селянському господарстві (табл. 4.4.5). Не даремно ж саме в цьому регіоні тільки п'ята частина господарів здобували додаткові кошти поза своїм обійстям (табл. 4.4.5).

Висока густина селянського населення спричиняла обмежене землезабезпечення мешканців цього регіону (табл. 4.4.7). А нечисленні сім'ї робили малоземельними й господарства (табл. 4.4.8). Дефіцит земельних угідь у Правобережжі був настільки гострим, що тут зареєстровано чи не найменшу питому вагу господарств, задіяних у відносинах оренди орної землі (табл. 4.4.9, 4.4.10). Селяни краю активніше здавали наділи, аніж брали землю в оренду. Орні ділянки, залучені до лізингу, були дрібними внаслідок малоземелля регіону (табл. 4.4.9, 4.4.10).

Обмежені надільні площі позначилися на тваринницькій галузі. П'ятій частині дворів бракувало скота (табл. 4.4.11). У трьох з п'яти господарств робочої худоби не зареєстровано зовсім (табл. 4.4.11). Тільки чверть дворів мали одного робочого коня, а щодесятий – пару коней (табл. 4.4.17). Волів у господарствах Правобережжя практично не використовували. Робоче поголів'я не було найгіршим в УСРР. За середньою кількістю робочих коней господарства регіону поступалися тільки степовим, а за числом робочих волів навіть переважали останні (табл. 4.4.13). Наявної в регіоні худоби цілком вистачало для обробки надільної землі. Брак робочої худоби у трьох з п'яти дворів стимулював до наймання тягла, до якого змушені були вдаватися понад половина землекористувачів (табл. 4.4.33). Майже чверть господарств обробляли землю супрягою робочої худоби. І тільки один з п'яти дворів порався власним тяглом (табл. 4.4.33). Мале поголів'я робочої та продуктивної худоби зумовлювалося не тільки обмеженою кормовою базою, а й нерентабельністю її утримання в малоземельних господарствах, де система сівозміни значною мірою орієнтувалася на ринок. За таких умов обробіток наділу сусіда, якому бракувало робочої худоби,

ставав формою прибуткової підприємницької діяльності. Отже, земельні вгіддя регіону не потерпали від нестачі тягла (табл. 4.4.18).

Мала капіталоємність позначалася на складі сільськогосподарських знарядь. Правобережжя було єдиним регіоном, де понад половині господарств бракувало знарядь оранки і сівби та возів (табл. 4.4.32). Малоземелля краю водночас означало малі відстані між двором та наділом, а тому робило певною мірою непотрібним і нерентабельним використання возів та складних знарядь (сівалок, молотарок) (табл. 4.4.32). Як основні засоби селяни Правобережжя застосовували плуги та букери (табл. 4.4.32). Уважний погляд на ці дані дозволяє дійти висновку, по-перше, про достатньо інтенсивний і трудомісткий рівень рільництва, а, по-друге, про активне наймання засобів виробництва господарствами (табл. 4.4.33). Майже чверть їх могла обробляти власні наділи своїми сільгоспзнаряддями. Супрягою та змішаним способом у Правобережжі порядкувала п'ята частина дворів (табл. 4.4.33). Такий режим використання засобів виробництва міг бути доцільним лише за умов інтенсивного рослинництва та тваринництва.

Цікаві факти надає структура зведеного стада. Сумарно зведене стадо Правобережжя було найчисленнішим внаслідок найбільшої кількості опитаних господарств (табл. 4.4.28). Але середньогосподарське стадо саме в Правобережжі було мінімальним (табл. 4.4.37). П'ятій частині дворів краю бракувало худоби (табл. 4.4.11). У решті обійсть поголів'я було мінімальним (табл. 4.4.38, 4.4.12).

Понад третину загального поголів'я домашнього стада регіону формувала отара. У зведеному стаді вівці давали менше десятої частини поголів'я (табл. 4.4.29, 4.4.38). У регіоні овець утримувала тільки чверть дворів (табл. 4.4.11). Тому середнє поголів'я отари було нечисленним (табл. 4.4.24). Порівняно високий відсоток ягнят в складі отари є ознакою інтенсивності, оскільки значний відсоток молодняка свідчить про м'ясну або м'ясо-вовняну спеціалізацію.

Провідною галуззю Правобережжя слід визнати велике рогате тваринництво. ВРХ формувала понад чверть загального поголів'я домашнього стада регіону (табл. 4.4.12). А у зведеному стаді вона давала майже половину чисельності (табл. 4.4.29). Понад половину череди налічувало молочне стадо (табл. 4.4.19). Але половині дворів бракувало корів (табл. 4.4.19). Решта обійсть переважно

були однокорівними (табл. 4.4.22). Тобто забезпечення правобережних дворів коровами було найгіршим в УСРР (табл. 4.4.22). Молочна спеціалізація великорогатого тваринництва Правобережжя підтверджується найбільшою питомою вагою телят (табл. 4.4.19). Про інтенсивність галузі свідчить і мінімальне навантаження селян робочого віку як ВРХ, так і коровами (табл. 4.4.23).

Питома вага поголів'я свиней була значною як у загальному (табл. 4.4.12), так і у зведеному (табл. 4.4.29) стаді. Але два з трьох обійсть свиней взагалі не утримували (табл. 4.4.11). У решті дворів поголів'я цієї дрібної худоби поступалося тільки поліському показнику (табл. 4.4.26). Половину гурту свиней формували поросята, кількість яких у півтора рази переважала чисельність підсвинків (табл. 4.4.26). На пару голів ВРХ припадала одна свиня або одне порося (табл. 4.4.27) для того, щоб підбирати залишки кормів і підвищувати рентабельність та інтенсивність тваринництва.

Отже, тваринництво Правобережжя характеризувалося високою інтенсивністю завдяки *молочно-м'ясній спеціалізації*.

Специфічні умови Правобережжя формували передумови інтенсивного рослинництва. Регіон помітно вирізнявся значною питомою вагою кукурудзи, однорічних сіяних трав, суржику, бобових та цукрового буряку (табл. 4.4.35, 4.4.36). Такий комплекс рослин забезпечував тваринництво соковитими кормами. Понад половину посівних площ краю формували інтенсивні рослини (озимі жито та пшениця, кукурудза, просо) (табл. 4.4.35). Ранні ярі колоскові (пшениця, ячмінь, овес, гречка) займали п'яту частину посівних площ (табл. 4.4.35).

Кореляційний аналіз посівних площ під культурами дозволив виявити три моделі рослинництва на Правобережжі. Базову модель формували посіви ячменю, однорічних та багаторічних сіяних трав, кормового буряку та тютюну, тобто рослини, що забезпечували тваринництво фуражем. Друга модель відповідала південно-західним округам, де пересічні господарства засівали порівняно більші польові площі, на яких зростала яра та озима пшениця, суржик, кукурудза, олійні рослини, баштан та городина. Третя модель притаманна «малопосівним» північно-східним округам, де перевагу віддавали озимому житу, гречці, вівсу, просу, картоплі, цукровому буряку та бобовим.

Аналіз бюджету робочого часу Правобережжя (табл. 4.4.41) дозволяє дійти висновку, що пересічне господарство цього краю витрачало на рослинництво майже стільки ж часу (45–87 днів), що й поліське (45–92 дні). Але інтенсивні рослини в складі польових посівів Правобережжя вимагали помітно більше часу. На кожен посівну десятину в цьому регіоні витрачали приблизно стільки ж часу (20–38 днів), як у Поліссі (19–38 днів). А кожному селянинові робочого віку доводилося працювати (22–42 дні) в полі дещо більше, ніж поліщуку (20–40 днів), але менше, ніж мешканцям Лівобережжя (23–47 днів). Основний час правобережне селянство витрачало на посіви інтенсивних зернових (озимі жито та пшениця, кукурудза і просо) та технічних (цукровий буряк, олійні та картопля) рослин. Отже рільництво Правобережжя характеризувалося високою інтенсивністю та зерно-технічною спеціалізацією.

Висока інтенсивність рослинництва мала прояв і в садибному господарстві. Саме в Правобережжі пересічне господарство при порівняно невеликих розмірах городу вирізнялося максимальною площею посівів картоплі (табл. 4.4.34). Для догляду за цією культурою за нашим підрахунками пересічний двір витрачав приблизно 12–13 робочих дні, тобто стільки ж як на всі екстенсивні польові рослини. У цілому ж городні посіви вимагали 27–29 трудоднів, тобто майже половину часу від обсягу польових робіт.

Отже, селянське господарство Правобережжя слід визнати інтенсивно організованим завдяки зерно-технічній та молочно-м'ясній спеціалізації.

Четвертий кластер складався з 7 округів, які розташовувалися на межі між Лісостепом та Степом й утворили пояс зі сходу на захід України (табл. 4.4.1). Називатимемо цей регіон **Передстепом**. В силу географічного розташування він мав спільні риси як з Лісостепом, так і зі Степом.

Насамперед слід зауважити, що у Передстепу зареєстровано один з найнижчих відсотків дворів, що поділилися. Малість селянських сімей стримувала утворення нових обійсть (табл. 4.4.2).

Пересічну селянську сім'ю Передстепу не можна назвати великою (табл. 4.4.3). Тому регіон характеризувався порівняно невисоким економічним навантаженням (табл. 4.4.3). Але кількість наймитів у таких господарствах була не-

великою (табл. 4.4.4). Наймання додаткових робітників в господарствах регіону певною мірою було зумовлене несільськогосподарськими промислами.

У Передстепу зареєстрована мінімальна питома вага родин, які відчужували робочу силу (табл. 4.4.5). Рівень відчужування певною мірою був пов'язаний з наявністю в окрузі промислових центрів. Передстеп вирізнявся з-поміж інших регіонів найбільшою кількістю відпущених на строкові та річні роботи членів родин (табл. 4.4.5). Тобто в округах із вищим відсотком господарств, з яких йшли в найм на строкові та річні роботи, число таких осіб також було вищим ($r=0,87$). А це підтверджує думку про привабливість міст як промислових центрів і відповідає одному з міграційних законів Равенштайна.

За умов порівняно малих родин середні розміри наділів догідної землі у цьому регіоні були більшими, ніж у Лісостепу, але меншими, ніж у Степу (табл. 4.4.7). Пересічне господарство тут володіло помітно більшими наділами догідної землі, ніж у Лісостепу (табл. 4.4.8). За рахунок орендних відносин фактичне землекористування пересічного господарства було дещо більшим за надільне (табл. 4.4.8). Зрозуміло, що не вся догідна земля використовувалася під оранку. У Передстепу зареєстровано дещо вищий, ніж у Лівобережжі, відсоток господарств, яким бракувало орних ґрунтів (табл. 4.4.8). В результаті землевпорядкування типовий двір регіону володів в середньому по 5,42 дес. орних угідь. Пересічне господарство засівало по 4,24 дес. польових площ (табл. 4.4.8).

У Передстепу селяни активно орендували орні угіддя (табл. 4.4.9) переважно під посіви. Здавала ж в оренду землю майже така ж частка господарств, що й у Лівобережжі (табл. 4.4.10). Але середні площі угідь селяни Передстепу здавали помітно більші, ніж у Лівобережжі (табл. 4.4.10).

Оренду землі почасти можна пояснити тим, що майже половині обійсть бракувало робочої худоби (табл. 4.4.11). Як основна робоча худоба в цьому регіоні використовувались коні. Понад чверть дворів обробляли землю одним конем, а щоставе господарство – парою (табл. 4.4.17). Використовували й ВРХ як робочу худобу (табл. 4.4.13). Брак робочих коней за умов відносного багатоземелля селяни регіону частково компенсували активно залучаючи робочих корів (табл. 4.4.13), що є ознакою малопотужності господарств.

Дефіцит робочої худоби призвів до того, що третина землекористувачів змушена була обробляти власні наділи найманим тяглом (табл. 4.4.33). Цей спосіб виступав як альтернативний до супряги ($r=-0,67$). Третина дворів обробляла вгіддя власною худобою (табл. 4.4.33). До супряги худоби вдавалося кожне четверте господарство (табл. 4.4.33). Отже, попри реальний дефіцит робочої худоби та значні вгіддя, два з трьох господарств регіону уникали відносин найму робочої худоби. Щодесяте обійстя забезпечувало сільгоспроботи робочими волами (табл. 4.4.17). Господарства Передстепу були краще забезпечені кінями, ніж у Степу чи у Донбасі, але гірше, ніж у Поліссі чи Лісостепу (табл. 4.4.18).

Навесні 1925 р. у Передстепу зареєстровано понад чверть дворів без ВРХ та понад третину без корів (табл. 4.4.19). У зведеному стаді регіону велика рогата худоба формувала половину поголів'я (табл. 4.4.29), що є ознакою пріоритетності цієї спеціалізації тваринництва. Щоправда молочне стадо в цьому регіоні не переважало (табл. 4.4.19). Третину передстепової череди формували телята (табл. 4.4.19), що є ознакою м'ясної спеціалізації. Понад половина дворів регіону вважалися однокорівними (табл. 4.4.22). І тільки в одному з десяти обійсть утримували пару й більше корів (табл. 4.4.22). Поголів'я молочного та недійного стада було майже однаковим (табл. 4.4.22). У Передстепу налічували численне поголів'я робочої ВРХ. Тобто селяни регіону формували стадо насамперед для забезпечення рільництва тяглом (табл. 4.4.23).

Збільшення поголів'я ВРХ в окрузі перш за все було пов'язане із зростанням робочого стада (волів, третяків та корів). Водночас це зовсім не обов'язково позначалося на кількісних змінах молодняка (телят та нетелей). Поголів'я останніх меншало в разі збільшення дійного стада. У цілому в Передстепу спостерігаємо класичний варіант м'ясного напрямку, коли на 100 корів налічувалося 3–4 бики та 60–80 голів телят [1490, с. 336]. Великий запас солоних (дешевих) кормів супроводжує зазвичай м'ясний напрям як екстенсивну галузь великого рогатого тваринництва [1490, с. 239]. Отже особливістю ВРХ Передстепу слід визнати *м'ясо-робочу спеціалізацію*.

Дрібна рогата худоба не стала альтернативою ВРХ в цьому регіоні. Тільки в третині господарств вирощували овець (табл. 4.4.11). Питома вага отари в дома-

шньому і у зведеному стаді краю була однією з найменших в УСРР (табл. 4.4.12, 4.4.29, 4.4.24). Передстеп був регіоном із найменшою питомою вагою ягнят (табл. 4.4.24). В цілому отара регіону мала ознаки *вовнярської*, тобто екстенсивної, спеціалізації, оскільки при вовняному напрямі найціннішим матеріалом є дорослі вівці [1490, с. 314], а за м'ясного напрямку вівчарства господарство звертає увагу на вирощування ягнят, а не на дорослих та старих овець [1490, с. 303].

Свинарство у Передстепу не одержало належного розвитку. Про це свідчить питома вага свиней як у домашньому, так і у зведеному стаді (табл. 4.4.12, 4.4.29). Тільки одне з трьох господарств навесні 1925 р. тримало свиней (табл. 4.4.11). Поголів'я свиней у господарствах Передстепу було мінімальним (табл. 4.4.12, 4.4.26). Половину гурту складали поросята (табл. 4.4.26). Поголів'я підсвинків утримувало перевищувало кількість свиней, а гурт поросят був учетверо численнішим за доросле стадо (табл. 4.4.26). У цілому свинарство регіону мало ознаки екстенсивної форми, оскільки перевагу гурту поросят над підсвинками не можна назвати виразною (табл. 4.4.26).

Робочої худоби бракувало майже половині господарств (табл. 4.4.33). А третині дворів бракувало реманенту (табл. 4.4.33). Приблизно стільки ж господарств змушені були наймати сільгоспзнаряддя (табл. 4.4.33).

Склад сільгоспзнарядь дозволяє з'ясувати характер рільництва у Поліссі. Основними засобами обробки землі були плуги. Господарства Передстепу мали краще, ніж у Поліссі чи Лісостепу, оснащення складними знаряддями (букерами, жатками та молотарками). Щоправда насиченість посівних площ цими засобами виробництва не можна назвати задовільною (табл. 4.4.32). Отже, вища капіталоємність господарств та посівних угідь відповідала екстенсивному рільництву, оскільки така коштовна техніка була ефективною на значних площах.

Посівна площа пересічного господарства Передстепу була більшою, ніж на Лівобережжі, але меншою, ніж у Донбасі (табл. 4.4.36). Чотири основні культури охоплювали майже $\frac{3}{4}$ посівного клину – жито, яра та озима пшениця і ячмінь (табл. 4.4.35). Посіви ярої та озимої пшениці, які разом охоплювали близько третини площ, свідчать про їх взаємовинятковість ($r=-0,88$). Ячмінь як рання яра та фуражна рослина поширював своє значення за рахунок площ, «відвойованих» у озимого жита ($r=-0,87$). Кліматичні умови краю сприяли вирощуван-

ню кукурудзи та олійних культур. У Передстепу найбільші в УСРР середньогосподарські ділянки займало просо (табл. 4.3.35, 4.4.36).

Кореляційний аналіз дозволяє виокремити три моделі польового рослинництва у Передстепу. Базову модель формували озима та яра пшениця, суржик та овес, багаторічні трави та просапні (картопля, цукровий та кормовий буряк, баштан та городина). Умови регіону сприяли ринково-орієнтованому зерновому (пшениця) рільництву, але близькість до ринків великих міст робило рентабельним інтенсивне городництво. Друга модель значною мірою відповідала східним округам, де зареєстровані переважно малопосівні господарства. Такі округи тяжіли до лісостепоного типу, де природно-кліматичні умови сприяли збільшенню питомої ваги таких рослин, як озиме жито, гречка, тютюн, бобові, а також однорічні й багаторічні сіяні трави. Основною культурою тут виступало жито, решта ж належала до так званих супровідних, оскільки їх роль у посівному клині була незначною і за винятком тютюну забезпечувала зеленими кормами велико-рогате тваринництво. Третя модель відповідала округам степового типу, де переважали такі ранні ярі, як ячмінь, кукурудза, олійні рослини та просо. За винятком ячменю значна увага приділялася інтенсивним рослинам, які належали до фуражної групи і мали ринкове значення.

Аналіз бюджету робочого часу, що витрачався на рослинництво, засвідчує, що польові роботи пересічного господарства Передстепу вимагали помітно більше трудоднів, ніж у Лісостепу і тим більше у Поліссі (табл. 4.4.42). Внаслідок більших посівних площ кожен двір працював в середньому від 67 до 150 днів на сезон. Щоправда за питомою вагою інтенсивних рослин Передстеп поступався Правобережжю, але випереджав Лівобережжя та Полісся. За рахунок того, що природні умови регіону забезпечували обійстя більшими розмірами земельних ресурсів, селяни в середньому витрачали менше робочого часу (16–35 днів) на кожну десятину порівняно з північними округами. Але через те, що Передстеп характеризувався малою густотою селян робочого віку, то кожному з них доводилося працювати помітно більше (29–66 днів), ніж їх сусідам.

Структурними елементами часового бюджету пересічного господарства краю можна назвати озимі жито та пшеницю, баштан та городину, які потребували половину робочого часу на рільництво. Ще чверть трудоднів витрачали на

такі інтенсивні рослини, як кукурудза, просо, олійні, картопля та інші польові. І тільки п'яту частину часу потребували основні екстенсивні культури – ячмінь та яра пшениця. Таким чином рільництво Передстепу характеризувалося як інтенсивне ринково-орієнтоване зерно-просапне.

Важливою складовою рільництва були присадибні посіви. У регіоні кожне шосте господарство обходилося без городів. Розміри садибно-городніх посівів пересічного господарства Передстепу були великими (табл. 4.4.34). На картоплю в пересічному господарстві Передстепу витрачали приблизно 11–12 днів. А загалом роботи на садибно-городній ділянці тривали 33–34 дні, тобто більше, ніж в інших регіонах.

Отже, селянське господарство Передстепу слід охарактеризувати як екстенсивне зі споживацьким м'ясо-вовнярським тваринництвом та ринково-орієнтованим капіталомістким кукурудзяно-олійним рослинництвом.

П'ятий кластер утворений з 8 округів азово-причорноморського узбережжя України, який називатимемо Степом (табл. 4.4.1).

Цей регіон характеризувався помітним рівнем подрібнення господарств (табл. 4.4.2). Утворювалося з них найбільша в УСРР кількість дворів (табл. 4.4.2). Інтенсивність поділу більшала у тих округах, де зареєстроване значне економічне навантаження селян робочого віку ($r=0,61$). Тобто одна з провідних причин подрібнення обійсть полягала у виокремленні дорослих членів сімей в самостійні господарства.

Природні умови Степу дозволяли найліпше забезпечити селянство догідними площами (табл. 4.4.7). Причиною тому були як багатоземельність південного краю, так і мінімальна густина селянського населення (табл. 4.4.6, 4.4.3). Найвище проміле жіночого населення (табл. 4.4.3) свідчило про гендерні особливості господарювання в регіоні (молочарство). Тільки одне зі ста господарств краю наймало робітників (табл. 4.4.4). Питома вага господарств з наймитами майже не була пов'язана ($r=-0,25$) з часткою тих дворів, у яких діяли торговельні чи промислові заклади (табл. 4.4.4). Про значну пропозицію робочої сили в регіоні може свідчити той факт, що кожне п'яте господарство відчужувало членів родин на заробітки (табл. 4.4.5). Тільки у третині випадків селяни наймалися на строкові та річні роботи (табл. 4.4.5).

У Степу зареєстровано найбільший відсоток дворів без догідної та без орної землі (табл. 4.4.8). Але пересічне господарство мало у власному користуванні по 9,50 дес. догідної землі, у т. ч. 8,89 дес. – орних ґрунтів.

Степівчани найактивніше в УСРР вдавалися до земельного лізингу: щоп'ятий двір орендував (табл. 4.4.9), а кожен сьомий – здавав орні землі (табл. 4.4.10). Така активна участь у лізингу свідчить, по-перше, про незбалансованість земельних, трудових ресурсів та засобів виробництва у господарствах, по-друге, про активний розвиток ринкових відносин у цьому регіоні, а, по-третє, про значну соціально-економічну диференціацію селянства. У результаті земельного лізингу степівчанам вдалося в цілому збільшити наявні площі. Пересічний двір регіону фактично користувався 9,97 дес. догідних, у т. ч. 9,41 дес. орних ґрунтів (табл. 4.4.8). Рільництво краю могло розвиватися тільки в екстенсивний спосіб. Щодесьяте господарство мало посіви на орендованих ділянках (табл. 4.4.9).

Перепис зареєстрував помітний дисбаланс між питомою вагою господарств, що здавали та орендували орні ґрунти, а також в розмірах ділянок (табл. 4.4.9, 4.4.10). Кількість дворів-орендарів помітно перевищувала чисельність господарств-здавців. При цьому середні ділянки догідної та орної землі, яку здавали, поступалися розмірами орендованих площ. Ймовірно, у Степу активно практикувалася позаселищний земельний лізинг, тобто оренда земель, не підпорядкованих сільській громаді наприклад, державного земельного фонду, радгоспів чи колективних господарств тощо [687, вип. 10, с. XV]. Оскільки до розширення власних орних та посівних площ прагнуло більше дворів, ніж тих, які змушені були почасті відмовитися від власних наділів, можна говорити про переважно екстенсивний характер рільництва як галузі селянського господарства.

Ця теза почасти підтверджується даними про забезпечення степових господарств реманентом. Степ був другим регіоном в УСРР, де майже половині дворів бракувало знарядь оранки і сівби та возів (табл. 4.4.32), а також робочої худоби (табл. 4.4.11). Нами виявлений тісний зв'язок між питомою вагою господарств без реманенту та часткою обійсть, які здавали в оренду догідні ($r=0,73$) та орні ($r=0,74$) площі. Чисельність власних робочих рук не впливала на рівень земельної оренди ($r=0,20$). Натомість на питому вагу господарств, що здавали орні вгіддя, помітно впливало навантаження селян робочого віку таки-

ми площами ($r=0,54$), що підтверджує тезу Г. М. Вербицького про причини недообліку селянської оренди землі.

За таких умов приблизно по третині господарств обробляли вгіддя найманими знаряддями або супрягою. Степ був унікальним регіоном з огляду на максимальний рівень супряги реманенту (табл. 4.4.33). Ці дві форми експлуатації сільгоспзнарядь слід розглядати як альтернативні ($r=-0,75$). Питома вага господарств, які наймали сільгоспзнаряддя, прямо була пов'язана з часткою дворів, яким бракувало реманенту ($r=0,77$). Власними засобами обробляла угіддя п'ята частина господарств. Саме в Степу своїм реманентом обробляла найменша в УСРР частка господарств (табл. 4.4.33).

Господарства Степу мали максимальне насичення засобами обробки ґрунту та сівби (табл. 4.4.32). Значний рівень капіталоємності дворів забезпечувався складними знаряддями (букерами, жатками та молотарками). За середньою кількістю плугів Степ поступався іншим регіонам (табл. 4.4.32). Водночас агрегати максимальної ефективності досягали саме в умовах багатоземелля Степу. А це забезпечувалося, по-перше, значною орендою орних угідь, по-друге, супрягою сільгоспзнарядь, і, по-третє, найманням засобів виробництва. Тобто обробка площ інших господарств у Степу ставала формою селянського бізнесу.

Інший ресурс аграрної галузі – тяглова сила. Як зазначалося двом з п'яти дворів Степу бракувало робочої худоби (табл. 4.4.11). Навесні 1925 р. половині господарств краю бракувало робочих коней (табл. 4.4.11) і водночас зареєстроване найбільше середнє поголів'я коней (табл. 4.4.18). У Степу налічувалася понад чверть господарств із парою і більшою кількістю робочих коней (табл. 4.4.17). Однокінні господарства складали меншість (табл. 4.4.17). Нами виявлена така тенденція: коли на пару господарів налічувалося трійко робочих коней, формувалися умови до елементарної кооперації – супряги. У Степу панівною формою використання тягової худоби виступала саме супряга, до якої вдавалися два з п'яти господарств краю (табл. 4.4.33). Наймання було альтернативою до супряги худоби ($r=-0,70$), що стало наслідком доволі слабкого насичення угідь нею (табл. 4.4.15). Самими кіньми степівчани землю не обробляли. Використовували як тягло і велику рогату худобу, і навіть верблюдів, оскільки наявне поголів'я не могло покрити дефіциту тягового скота (табл. 4.4.13–4.4.16).

Степ вирізнявся найбільшими площі польових посівів пересічного господарства (табл. 4.4.36). Структура відповідала природно-кліматичним умовам краю з ранньою весною та посушливим літом. Регіон славився максимальною часткою польових посівів під озимою пшеницею, ячменем, кукурудзою, а також під баштаном та городиною, тобто переважно під інтенсивними рослинами із тривалим вегетаційним періодом (табл. 4.4.35, 4.4.36). П'яту частину посівного клину займали яра пшениця, олійні та просо (табл. 4.4.35, 4.4.36). Тобто склад польових рослин належав переважно до ринкової зернової групи.

Кореляційний аналіз дозволяє виявити три моделі рослинництва у Степу. Базову модель складала культури (кукурудза, просо та олійні), які традиційно асоціюються з південним краєм. Друга модель відповідала великопосівним округам, де переважали площі інтенсивних рослин (озимі жито та пшениця, суржик, баштан та городина, тютюн). Третя модель притаманна округам із порівняно дрібними угіддями господарств, які віддавали перевагу посівам ярої пшениці, картоплі, гречки.

На польові роботи степівчани витрачали від 120 до 253 днів, тобто удвічі, а то й утричі більше, ніж у сусідніх регіонах (табл. 4.4.43). З огляду на депопуляцію протягом 1921–1923 рр., багатоземельність та брак тягла і реманенту в половині господарств регіону пересічному селянинові робочого віку доводилося працювати на власному лані від 50 до 107 трудоднів. За таких обставин степівчанам бракувало часу для повноцінного розвитку тваринництва. Всупереч очікуванням щодо екстенсивного складу рослин у посівному клині у цьому регіоні інтенсивні культури відігравали неабияку роль, оскільки на них витрачалося $\frac{4}{5}$ часового бюджету. Обрана структура рослин у посівному клині передбачала від 17 до 36 робочих днів на кожну посівну десятину.

Структурно робочий час пересічного господарства формувався за рахунок посівів озимої пшениці, яка потребувала майже стільки ж зусиль (17–48 днів), як увесь комплекс екстенсивних культур (18–54 дні). Ця культура була достатньо важливою у системі сівозміни південного степу. Завдяки інтенсивнішій обробці ґрунтів забезпечується ретельніше очищення вгідь від бур'янів та нагромадження вологи в ґрунті. Це особливо важливо для посушливих регіонів [1490, с. 159–160]. До того ж за сприятливих погодних умов та високої врожайності «за

основу нашого експорту безперечно буде озима пшениця високого сорту саме з ... Степу» [687, вип. 10, с. XXVIII]. Інтенсивність степового рослинництва посилювалася таким важливим структурним компонентом, як баштани та городина, які в цьому регіоні виконували роль, аналогічну до ролі картоплі у Поліссі чи Лісостепу. Про значення баштанів та городини свідчить кількість (29–43) днів, потрібних степівчанам для повного циклу агрономічних робіт. Техніка обробки ґрунту під просапними рослинами збільшує врожайність подальших посівів зернових культур [1490, с. 161]. Такими типовими для степового регіону інтенсивними рослинами були кукурудза, що «постачає зерно на спожиток в самому господарстві – годівлю худобі» [687, вип. 10, с. XXIX] та олійні рослини, оскільки «в західньому Степу сконцентрована олійна промисловість» [687, вип. 10, с. XXIX]. Пересічне господарство Степу витрачало на посіви кукурудзи від 24 до 30 робочих днів і приблизно половину від цього часу (11–14 днів) на соняшник, якому «селянство віддавало деяку перевагу, як товаровій культурі, близькій до ранніх ярих» [687, вип. 10, с. XXIX]. Водночас широкі польові вгіддя робили непотрібними посіви на садибно-городніх ділянках майже для третини господарств. А це є ознакою екстенсивності рослинництва, оскільки занепадає садибне господарство. У структурі садибно-городніх посівів пересічного господарства Степу картопля займала трохи більше чверті площ (табл. 4.4.34). Пересічне господарство на роботи на городі витрачали 34–36 днів.

Завершуючи аналіз польового рослинництва, можна наголосити на його ринковій спрямованості на продуктове зернове виробництво, рослинну сировину продуктової промисловості (олійниці), овочеву продукцію та забезпечення тваринництва фуражем. У цілому рільництво можна охарактеризувати як інтенсивне внаслідок значної питомої ваги озимих та просапних рослин. Виходячи зі структури польових посівів та бюджету робочого часу, його можна визначити як *зерно-кукурудзяно-олійне*.

Рослинництво Степу створювало передумови для розвитку тваринництва, оскільки у польових посівах значне місце займали фуражні культури (ячмінь, кукурудза). За умов зернового виробництва нагромаджувалася солома та відходи переробної промисловості (олійниць, крупорушок тощо). Понад третину домашнього стада налічувала велика рогата худоба (табл. 4.4.12), яка складала

майже половину зведеного поголів'я (табл. 4.4.29). Передував регіон і за питомою вагою коней, які формували п'яту частину стада (табл. 4.4.12). Водночас отара складала ледве третину поголів'я. Дві з п'яти голів зведеного стада формувалися за рахунок табуна (табл. 4.4.29).

Степові господарства мали задовільне забезпечення великою рогатою худобою. У регіоні тільки одному з п'яти дворів її бракувало (табл. 4.4.11). Здебільшого господарства краю мали молочарську спеціалізацію, оскільки в краї зареєстровано тільки чверть безкорівних дворів (табл. 4.4.22), а щоп'ятий належав до категорії багатокорівних (табл. 4.4.22). Робоча худоба була нечисленною, але переважало поголів'я усіх корів і телят (табл. 4.4.21). Структура череди дозволяє дійти висновку про *молочно-споживацьку спеціалізацію*, оскільки в більшості випадків господарства були віддалені від ринків збуту і одна корова припадала на 1–2 сім'ї [1490, с. 238] (табл. 4.4.20).

Природні умови краю не дуже сприяли розвитку вівчарства, тому трьом з чотирьох дворів бракувало овець, які конкурували за корма з ВРХ [1490, с. 322] (табл. 4.4.11). Поголів'я отари було старим (табл. 4.4.24), що відповідало *вовняно-м'ясному вівчарству*, оскільки «при вовняному напрямі найціннішим матеріалом є дорослі вівці» [1490, с. 314].

Свинарство в регіоні відігравало допоміжну роль. За переписом 1925 р. свиней не утримували два з трьох господарств (табл. 4.4.11). Цю худобу розводила більша кількість обійсть, ніж овець. Ознакою екстенсивності цієї галузі слід назвати майже тотожність кількісного складу порослят над підсвинками (табл. 4.4.26). Ймовірно селяни практикували відгодовування свиней на знятому молоці із значним підгодовуванням іншими кормами, що передбачало більший термін утримання цієї худоби в господарстві [1490, с. 397, 408].

Отже тваринницька галузь характеризувалася певною екстенсивністю і виходячи зі структури домашнього стада – *молочарсько-м'ясною спеціалізацією*.

Загалом, селянське господарство Степу мало ознаки екстенсивного ринково-орієнтованого рослинництва з *зерно-кукурудзяно-олійною спеціалізацією* та екстенсивного тваринництва *молочарсько-м'ясної спеціалізацією*.

Шостий кластер об'єднав 7 округів східної частини УСРР (рис. 4.4.1, табл. 4.4.1), який умовно називатимемо **Донбасом**. У регіоні зареєстровано найінтен-

сивніший в УСРР процес поділу селянських господарств (табл. 4.4.2). Поділ обійсть відбувався значною мірою через великі родини ($r=0,67$). Родини були не тільки найчисленнішими, а й наймолодшими в УСРР (табл. 4.4.3). Тому темп поділу господарств залежав від економічного навантаження покоління батьків ($r=0,74$), тобто багатодітність спричиняла утворення нових обійсть. Дефіцит робочої сили у господарствах обмежував відчужування і наймання працівників. У Донбасі кожне восьме господарство відчужувало робітників на строк та на рік (табл. 4.4.5). Близькість шахт та промислових підприємств спричиняла потужніший вплив робочої сили з селянських господарств. В аграрних округах економічне навантаження селян робочого віку сягало високих значень, а тому дефіцит робочої сили обмежував тривалі роботи поза власним господарством.

В аграрних округах краю зареєстровано мінімальні відсотки господарств, яким бракувало догідних та орних угідь. Існував тісний взаємозв'язок між питомою вагою обійсть, що відчужували строкових робітників, та відсотком дворів, яким бракувало догідних ($r=0,83$) та орних ($r=0,82$) угідь, а також з часткою господарств, які мали зовнішні заробітки ($r=0,85$). Іншими словами, селянство Донбасу значною мірою брало участь у ринку праці.

Активність відчужування робочої сили була тісно пов'язана з розмірами землекористування у господарствах. До заробітків поза власним господарством частіше вдавалися селяни тих округів, де зареєстрована вища густина населення, а отже менше забезпечення землею (табл. 4.4.7). Завдяки численності сімей за середніми розмірами догідних та орних наділів господарства регіону поступалися тільки степовим (табл. 4.4.8).

У перерозподілі наділів шляхом орендних відносин брало участь кожне сьоме господарство. Кількість орендарів та здавців була майже однаковою (табл. 4.4.9). Пропозиція орних угідь збільшувалася саме в аграрних округах, де середні наділи були меншими ($r=-0,73$). Враховуючи співвідношення чисельності здавців та орендарів, можна говорити про баланс земельної оренди в регіоні, основна мета якої полягала в розширенні посівних площ (табл. 4.4.9, 4.4.10).

Розміри посівних площ значною мірою пов'язані із забезпеченням господарств засобами виробництва. У Донбасі двом з п'яти обійсть бракувало робочої худоби, а третині – реманенту (табл. 4.4.32). Значні відстані передбачали

забезпечення господарств і транспортними засобами. У регіоні третина дворів господарювала без возів (табл. 4.4.32). Структура реманенту відповідала зерновому рослинництву (табл. 4.4.32). Обробку землі та рослин селяни краю здійснювали плугами, букерами, жатками та молотарками (табл. 4.4.32). Отже селяни Донбасу значною мірою намагалися збільшити капіталоємність рільництва.

За таких обставин понад третина господарств краю обробляла угіддя власним реманентом, а понад чверть – супрягою (табл. 4.4.33). Простежувалася тенденція взаємовинятковості цих варіантів обробки землі ($r=-0,96$). До наймання реманенту в Донбасі вдавалося тільки одне з трьох господарств (табл. 4.4.33). При збільшенні частки дворів без власного реманенту селяни зазвичай домовлялися про супрягу ($r=0,74$). Донбаські селяни намагалися уникати наймання реманенту.

У Донбасі робочої худоби бракувало двом з п'яти господарствам. У цьому краї селяни найактивніше використовували велику рогату худобу як робочу, оскільки тільки третина дворів мала робочих коней. Проте щодвацять господарство утримувало 4 і більше голів цієї худоби. Водночас у Донбасі зареєстровано менше п'ятої частини дворів без ВРХ (табл. 4.4.11). У господарствах з робочою худобою поголів'я робочих коней поступалося чисельності волів (табл. 4.4.13). Як робочу худобу в регіоні використовували також верблюдів. В середньому на кожен двір з робочою худобою припадала пара тяглових голів (табл. 4.4.13).

Структура робочої худоби дозволяла більше, ніж третині господарств обробляти угіддя власною худобою. Альтернативою до цієї форми використання худоби виступала супряга ($r=-0,98$). Два з трьох господарств Донбасу обробляли угіддя на позаринкових умовах. До наймання та супряги вдавалося приблизно по третині обійсть (табл. 4.4.33). Структура форм використання робочої худоби дає підстави говорити про певну специфіку рільництва у Донбасі. По-перше, розширення посівних площ було пов'язане з капіталовкладеннями селян. По-друге, значний відсоток дворів, що уникали наймання тягла, був наслідком не тільки кращого забезпечення їх робочою худобою, а й необхідністю використання складної техніки на широких ланах. По-третє, прагнення господарів обробляти угіддя власними силами переслідувало й мету знизити собівартість продукції рільництва, що є ознакою ринкової орієнтованості рослинництва.

За площею посівів донбаське пересічне господарство помітно поступалося степовому (табл. 4.4.36). Селяни віддавали перевагу раннім ярим колосковим, що було ознакою, по-перше, ринкової орієнтованості господарств на прибуткові культури; по-друге, екстенсивності рослинництва, спричиненого зменшенням обсягу праці; по-третє, деградації системи сівозміни, яка послаблювала посухостійкість врожаю. Понад чверть посівних площ займала яра пшениця (табл. 4.4.35), що створювало пріоритет Донбасу у вирощуванні цієї культури (табл. 4.4.36). Регіон передував також за показниками посівів олійних рослин, які займали восьму частину посівного клину (табл. 4.4.35, 4.4.36). Приблизно в однакових пропорціях донбасівці засівали озиме жито та ячмінь, які разом охоплювали третину площ (табл. 4.4.35). Мінімальний озимий клин ставив землеробство регіону в умови ризикованого виробництва, оскільки був недостатнім для запобігання несприятливим погодним умовам. Водночас з метою забезпечення посухостійкості рослинництва донбаські селяни розширяли площі просапних зернових (соняшник, кукурудза), а також баштанів та городини (табл. 4.4.35). «Малопопулярність» кінної упряжі знецінювала посіви вівса, який в цьому регіоні займав ледве 1 % посівних площ.

Аналіз бюджету робочого часу дозволив з'ясувати, що пересічне господарство регіону витрачало на землеробство 98–197 днів (табл. 4.4.44). Питому вагу часу, що витрачався на інтенсивні культури, слід визнати найменшою в УСРР. Розширення екстенсивних рослин відбулося за рахунок ярої пшениці, яка вимагала від півмісяця до цілого місяця польових робіт. Це приблизно стільки ж, як і при вирощуванні озимого жита, площі якого помітно поступалися посівам пшениці. Ячмінь вимагав 1–4 робочих тижнів головним чином завдяки значним угіддям під ним. Але найбільше часу селяни приділяли просапним культурам як зерновим, так і овочевим. Так баштан та городина, попри обмежені площі, оброблялася протягом 3–4 тижнів. Ще стільки ж часу потрібно було на олійні рослини. Кукурудзяний лан передбачав роботи протягом 2–3 тижнів. Отже основу польового рослинництва формували ринкові зернові та просапні культури. Капіталізація рослинництва та менші посівні площі, порівняно зі Степом, дозволяли донбасівцям витрачати значно менше часу на їх обробку. Пересічний селянин гір-

ничого краю працював у полі від одного до двох з половиною місяців. За такого навантаження їм не бракувало часу на тваринництво або сторонні заробітки.

Отже рослинництво Донбасу можна характеризувати як ринково-орієнтоване *зерно-олійної спеціалізації*.

Одним із факторів посилення інтенсивності селянського господарства виступали садибні посіви. Зауважимо, що у Донбасі п'ята частина господарств не вирощувала рослин на городі (табл. 4.4.34), що можна пояснити великими угіддями городини у складі польових посівів. Садибно-городні ділянки пересічного господарства Донбасу були відносно малими. Майже $\frac{2}{5}$ цих угідь займали посіви картоплі (табл. 4.4.34). Пересічне господарство Донбасу витрачало на роботи на присадибній ділянці не більше місяця. Таким чином, городництво деякою мірою посилювало інтенсивність донбаського селянського господарства.

Зернове та олійне виробництва формували солідну кормову базу для розвитку тваринництва у краї. Тільки восьмій частині дворів бракувало худоби. Основу донбаського стада формувало робоче поголів'я (табл. 4.4.12). У гірничому краї зареєстровано найбільшу в УСРР питому вагу ВРХ та отари, які сукупно налічували $\frac{4}{5}$ поголів'я стада (табл. 4.4.12). Великої рогатої худоби припадало по три голови на пересічне господарство і майже стільки ж – овець (табл. 4.4.12).

У зведеному стаді череда та табун формували панівну більшість, що характеризує призначення тваринництва (табл. 4.4.38). Робоче поголів'я складало третину кількісного складу ВРХ (табл. 4.4.19). До того ж у Донбасі менше, ніж п'ятій частині дворів бракувало великої рогатої худоби, а чверті – корів (табл. 4.4.11). Молочне стадо формувало тільки третину череди (табл. 4.4.19). Пропорції великого рогатого стада дають підстави говорити про переважно м'ясну або робочо-м'ясну спеціалізацію, оскільки недійне стадо у півтора рази перевищувало молочний гурт (табл. 4.4.22). Все це є ознаки екстенсивності тваринництва.

Значною мірою екстенсивність скотарства зумовлювалася і відносно великою увагою селянства до вівчарства (табл. 4.4.24). Донбаська отара була відносно молодою, оскільки чисельність ягнят наближалася до дорослого поголів'я (табл. 4.4.24, 4.4.25). Така пропорція засвідчує *м'ясну спеціалізацію* вівчарства [1490, с. 316].

Свинарство у Донбасі виконувало допоміжну роль. У цьому краї дві третини господарств не утримували свиней (табл. 4.4.11). Та й середньогосподарський гурт був нечисленним (табл. 4.4.26). Приблизно однакова кількість поросят та підсвинків означала екстенсивність свинарства (табл. 4.4.26).

Отже селянське господарство Донбасу можна охарактеризувати як ринково-орієнтоване і переважно екстенсивне із *зерно-олійною* спеціалізацією рослинництва та *робочо-м'ясним* напрямом тваринництва.

Узагальнення даних весняного вибіркового перепису 1925 р. та результатів їх аналізу дозволило з'ясувати специфіку організації селянського господарства у шести регіонах УСРР (табл. 4.4.45). Насамперед слід наголосити на тому, що в силу специфіки соціально-економічних процесів навесні 1925 р. чітко окреслився новий регіон – Передстеп. Земельний ресурс регіону значною мірою визначав його рільницьку спеціалізацію. Так, у Степу та Донбасі бюджет робочого часу рослинництва удвічі перевищував кількість трудоднів, які селяни Полісся чи Лісостепу витрачали на польові роботи. Водночас, руйнується стереотип, що багатоземельність визначала екстенсивне рільництво. Так у Степу за найбільших в УСРР догідних та посівних площ роль інтенсивних культур була вищою, ніж у малоземельному Лісостепу чи багатоземельному Донбасі. Слід звернути також увагу на той факт, що меншому бюджету робочого часу рільництва відповідала інтенсивніша спеціалізація тваринництва. Обмеження земельного ресурсу стримувало екстенсивні галузі скотарства, оскільки з ними істотно конкурували за землю як рослинництво, так і інтенсивніша худоба. Тому, наприклад, вівчарство набуло більшого розвитку в регіонах із достатніми угіддями, як у Передстепу, Лівобережжі чи Донбасі. Молочарство як інтенсивна галузь набула розвитку в регіонах, де в силу природно-кліматичних умов існували природні соковиті корма як у Поліссі, або ж була похідною від рослинництва як у Правобережжі чи в Степу. Можна також побачити, що бюджет часу рослинництва пересічного господарства прямо залежав від землезабезпечення регіону.

Найінтенсивніше рільництво навесні 1925 р. зосереджене у Правобережжі, де кожна десятина потребувала на кілька днів більше праці, ніж у решті регіонів УСРР (табл. 4.4.46). У Поліссі витрачали менше робочого часу на одиницю площі головним чином за рахунок збільшення питомої ваги екстенсивних рос-

лин, яким бракувало місця в малоземельних посівах регіону. У багатоземельному Степу також зменшується час на обробку десятини посівів, але при цьому не втрачається роль інтенсивних культур. На Лівобережжі та Донбасі, на відміну від попереднього року, на кожній одиниці посівної площі скоротився бюджет часу на вирощування екстенсивні рослини. Найменшу увагу польовим посівам приділяли селяни Передстепу.

4.1.5. Аграрна типологія округів України

за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.

За допомогою метода послідовної ієрархічної агломерації (кластерного аналізу) за критерієм Ворда на основі відстані Евкліда одержано дендрограму (рис. 4.5.1), на основі якої виокремлено 5 макрокластерів (табл. 4.5.1).

Перший кластер утворений з 5 округів, які територіально належать до **Полісся** (табл. 4.5.1). У регіоні зареєстровано відносно високий відсоток господарств, що поділилися протягом року (табл. 4.5.2), з яких утворювалося найбільше нових обійсть (табл. 4.5.2). Пересічна поліська сім'я складалася з 5 осіб (табл. 4.5.3). У когорті жінок зареєстровано мінімальну частку осіб робочого віку (табл. 4.5.3). У пересічному господарстві краю працювала пара осіб робочого віку (табл. 4.5.4).

Природно-кліматичні умови регіону зумовлювали специфіку організації рослинництва і тваринництва. Догідних площ на кожного поліщука припадало майже по десятині (табл. 4.5.46). Питому вага орних угідь у складі цих наділів сягала мінімуму, оскільки майже п'яту їх частину займали сінокоси (табл. 4.5.12). Відтак і подушні посівні площі не могли бути значними.

Задовільне забезпечення господарств власною робочою силою унеможливило наймання на строкові та річні роботи (табл. 4.5.5). Попри дефіцит власної робочої сили у щодесятому господарстві (табл. 4.5.6) строкових та річних робітників наймали тільки 2,01 % дворів (табл. 4.5.4). Два із трьох наймитів працювали зі своєю робочою худобою (табл. 4.5.4). Понад половина дорослих наймитів проживали у нечисленних господарствах наймачів (табл. 4.5.5). Інтенсивне наймання з робочою худобою свідчить як про надлишок тягла у певній частині дворів, так і про задовільне забезпечення нею у цілому господарств регіону (табл. 4.5.6, 4.5.7).

Щодесяте господарство мало хутірську форму організації (табл. 4.5.8). Пересічне хутірське господарство обробляло 4,03 дес. орних угідь, а відрубне – 3,43 дес. (табл. 4.5.8). Вісім з десяти дворів організовували посмужкове землекористування (табл. 4.5.8).

Майже п'яту частину надільних площ догідної землі краю складали сінокоси (табл. 4.5.9). Як орні угіддя селяни використовували тільки три чверті догідних наділів (табл. 4.5.9). Лізинг орної землі не набув значного поширення (табл. 4.5.10, 4.5.11), але частіше, ніж в інших регіонах, поліщуки орендували сінокоси (табл. 4.5.10, 4.5.11). У результаті перерозподілу угідь орні землі склали приблизно $\frac{3}{4}$ догідних площ (табл. 4.5.12). П'яту частину орних угідь селяни відводили під однолітню толоку (табл. 4.5.14, 4.5.13).

Значна увага до сінокісних угідь пов'язана з тваринництвом. Тільки одному з двадцяти господарств бракувало домашньої худоби, тому її гурт у пересічному дворі краю був найчисленнішим. Зростання кількісного складу худоби в Поліссі відбувалося екстенсивно – прирощенням отари ($r=0,94$). Поліське селянське господарство лідирувало за поголів'ям свиней (табл. 4.5.15, 4.5.16). Череда формувала тільки чверть стада (табл. 4.5.15).

Важливим складником аграрного виробництва виступає тяглова худоба, якої в Поліссі бракувало тільки чверті господарств (табл. 4.5.17). Але поголів'я робочої худоби у пересічному господарстві Полісся було мінімальним (табл. 4.5.17), що свідчить про пріоритет продуктивного скотарства.

Регіон вирізнявся малим поголів'ям великої рогатої робочої худоби (табл. 4.5.17, 4.5.18). Робочий табун мав мінімальне навантаження земельними угіддями (табл. 4.5.18–4.5.20). Майже половина поліських господарств залишалися однокінними. Тільки один з п'яти поліщуків порався парою робочих коней (табл. 4.5.21). Робочих коней на одиницю площі налічувалося у 1,5–2 рази більше, ніж у сусідніх регіонах (табл. 4.5.22). Щоправда поліський табун був найстарішим в УСРР (табл. 4.5.23). Отже поліське селянство як тяглову силу переважно використовувало коней.

Провідним напрямом ВРХ було продуктивне тваринництво (табл. 4.5.24), оскільки понад половину череди формували корови (табл. 4.5.24, 4.5.25). У цьому краї тільки шостій частині дворів бракувало молочного поголів'я, а у

двох з трьох обійсть тримали лише одну корову (табл. 4.5.27). Пропорції молочного та недійного стада засвідчують молочарський напрям [1490, с. 337].

Конкуренцію молочарству в Поліссі складало в основному вівчарство. На пересічне господарство припадало по 3 голови цієї дрібної рогатої худоби (табл. 4.5.30). Кількість овець майже утричі перевищувало молочне стадо та розміри табуна (табл. 4.5.31). Максимальна питома вага ягнят відповідала м'ясній спеціалізації вівчарства (табл. 4.5.30). Отже, у регіоні спостерігалася яскраво виражена конкуренція інтенсивного та екстенсивного тваринництва.

Інтенсивність поліського скотарства посилювалася значною увагою селян до свинарства. Ця дрібна худоба формувала п'яту частину домашнього стада (табл. 4.5.15). Середньогосподарське поголів'я свиней було принаймні удвічі численнішим порівняно з іншими регіонами (табл. 4.5.32). Дворазова кількісна перевага поросят над підсвинками (табл. 4.5.32) відповідала тривалому екстенсивному вирощуванню худоби.

Отже, тваринництво можна визначити як інтенсивне *молочарсько-м'ясної* спеціалізації. Робоче стадо забезпечувалося табуном.

Селянські господарства Полісся мали задовільне забезпечення реманентом. Тільки чверті господарств бракувало знарядь оранки та сівби (табл. 4.5.39). У господарствах краю були сконцентровані плуги, дерев'яні борони, молотарки, вози на дерев'яному ході, а також сани та гринджоли (табл. 4.5.39). Водночас статистики реєстрували мінімум металевих засобів виробництва (табл. 4.5.39). Виняткова кількість плугів та борін відповідала просапному технічному рослинництву поряд із зерновим виробництвом (табл. 4.5.39). Про задовільне забезпечення господарств та угідь реманентом свідчить той факт, що два з трьох господарств обробляли наділи власними засобами, а кожне шосте – супрягою та змішаним способом (табл. 4.5.41). Отже, мінімум обійсть вдавалася до наймання.

Проаналізуємо структуру польових посівів. Провідною рослиною Полісся традиційно виступало озиме жито, що займало $\frac{2}{5}$ посівних площ (табл. 4.5.42). Третину угідь засівали гречкою та вівсом. Чималі ділянки займали технічні культури (картопля, льон, коноплі та інші олійні) (табл. 4.5.42). Потреби тваринництва у зелених кормах забезпечувалися посівами бобових, багаторічних трав, а також віки на зерно (табл. 4.5.42).

Кореляційний аналіз структури польових посівів дозволяє виокремити три моделі рослинництва. Перша, базова, модель стосувалася культур, які в регіоні охоплювали сьому частину площ і формували основу поліського землеробства (озима пшениця, ячмінь, картопля, однорічні трави, інші та нерозподілені рослини). Друга модель відповідала округам із більшими посівами у пересічному господарстві. Її формували озиме жито, гречка, просо, кормовий буряк, віка на зерно та багаторічні трави. Ця група рослин охоплювала $\frac{2}{3}$ посівних площ регіону (табл. 4.5.42). Третя модель притаманна малоземельним округам, де селяни посилювали інтенсивність рільництва за рахунок введення просапних культур (кукурудза, соняшник, льон, коноплі та інші олійні, тютюн, цукровий буряк, баштан та городина) та ринкових ранніх колоскових (яра пшениця, овес). Ця група рослин займала п'яту частину посівного клину.

У бюджеті робочого часу посіви інтенсивних рослин вимагали від поліських селян приблизно $\frac{3}{4}$ трудовнів. Усього ж у пересічному господарстві на польові роботи витрачали 1,5–3 місяці (табл. 4.5.47). Це не надто високе навантаження особливо з огляду на те, що пересічному поліському селянинові на землеробство потрібно було приблизно 20–41 днів. Отже залишалось достатньо часу як для тваринництва, так і на промисли. Основу бюджету робочого часу рослинництва краю формували озиме жито, гречка, овес та картопля.

До цього часу слід додати і трудовні, які поліські селяни витрачали на обробку садибно-городніх ділянок. Навесні 1926 р. пересічне господарство на ці роботи витрачало майже місяць. Цей великий часовий ресурс засвідчує трудомісткість та інтенсивність городництва, оскільки на екстенсивні рослини на площах польових посівів витрачали помітно менше робочих днів.

Таким чином, специфіку поліського селянського господарства можна визначити як *інтенсивне молочарсько-м'ясне зерно-картопляне*.

Другий кластер сформований з 9 округів, які територіально охоплювали переважно лівобережний Лісостеп (табл. 4.5.1), надалі називатимемо **Лівобережжям**. У цьому краї зареєстровано найвищий відсоток господарств, що поділилися протягом року (табл. 4.5.2). Інтенсивність подрібнення обійсть прямо залежала від густоти населення в окрузі ($r=0,67$).

Лівобережжя мало високу густоту селянства, а тому в краї зареєстроване найвище економічне навантаження. У пересічному господарстві регіону налічувалося по двоє членів сімей робочого віку (табл. 4.5.4). Кожне сьоме господарство відчужувало членів сімей на строкові та річні роботи (табл. 4.5.6), а ще третина – на поденну та відрядну роботу (табл. 4.5.7). В основному наймити працювали без своєї робочої худоби (табл. 4.5.6, 4.5.7). У регіоні охочіше наймали робітників на строк та рік (табл. 4.5.4). При цьому середньогосподарська кількість найнятих робітників, особливо чоловіків та підлітків, була найменшою серед регіонів (табл. 4.5.5).

На пересічного мешканця лівобережного села припадало майже по десятині догідних угідь (табл. 4.5.46). Внаслідок природних умов селяни краю мали більше орних ґрунтів, ніж у Поліссі (табл. 4.5.46). Щодесяте господарство організовувалося на відрубах і дещо менше на хуторах (табл. 4.5.8). Середні площі надільних угідь у хутірських та відрубних господарствах були достатньо великими з огляду на специфіку регіону (табл. 4.5.8). У структурі надільних угідь майже десяту частину займала садиба (табл. 4.5.9).

В оренді догідної землі брала участь восьма частина опитаних господарств (табл. 4.5.10, 4.5.11). Число здавців дещо переважало над кількістю орендарів. Лізинг був спрямований здебільшого на орні ґрунти (табл. 4.5.10, 4.5.11, 4.5.12). Основу оранки формували посіви, що саме в Лівобережжі мали найбільшу питому вагу (табл. 4.5.14, 4.5.13), а також однолітня толока, яка займала шосту частину орних площ (табл. 4.5.14, 4.5.13).

У Лівобережжі навесні 1926 р. одному з семи господарств бракувало домашньої худоби (табл. 4.5.15). Основну стада формувала велика та дрібна рогата худоба, які склали приблизно по третині загального поголів'я (табл. 4.5.15). Збільшення загального поголів'я худоби в округах означало зростання отари ($r=0,96$) та гурту свиней ($r=0,82$). Тобто, альтернативою до великого рогатого скотарства краю виступало як вівчарство ($r=-0,73$), так і свинарство ($r=-0,70$). За густотою худоби Лівобережжя посідало одне з останніх місць в УСРР. Отже, провідною галуззю виступало рослинництво, оскільки обмежувалися сінокоси та пасовиська для ефективного скотарства.

Навесні 1926 р. у регіоні двом з п'яти дворів бракувало робочої худоби (табл. 4.5.17). Основну тяглового поголів'я формував табун (табл. 4.5.17). Майже третину тяглового стада давала велика рогата худоба (табл. 4.5.17). Збільшення робочого стада відбувалося переважно за рахунок ВРХ ($r=0,97$) з покращанням землезабезпечення господарств.

Робоче стадо було одним з індикаторів майнового розшарування селянства Лівобережжя. Навесні 1926 р. у краю зареєстрували тільки десятку частину дворів з парою коней і лише у двох з п'яти господарств належала – по 1 коню (табл. 4.5.21). В округах (в основному північних) із вищим відсотком дворів з робочою худобою більшою була й питома вага однокінних господарств ($r=0,98$). Волова упряж набувала помітного поширення переважно у південних округах. Застосовували як робочу худобу селяни краю і робочих корів, які зазвичай в однокінних господарствах доповнювали парну упряж (табл. 4.5.18–4.5.20). Пересічні розміри посівів складали по 3,59 дес. у середньому на 1 тяглову голову (табл. 4.5.20). Це було відносно невисоке навантаження, оскільки за О. В. Чаяновим одним конем можна обробити до 4,00 дес. посівів [1985, с. 328]. Отже, у Лівобережжі основною робочою худобою навесні 1926 р. залишалися коні, що є ознакою інтенсивності рослинництва.

Проте селяни регіону використовували й ВРХ у рільництві. Майже п'яту частину череди складало саме робоче стадо (табл. 4.5.24). Хоч у Лівобережжі третині господарств бракувало молочарського поголів'я, понад половина дворів тримала по одній корові (табл. 4.5.27). Пропорції телят та дійних корів (табл. 4.5.28) свідчать про м'ясну спеціалізацію великого рогатого тваринництва (табл. 4.5.29).

Приблизно третину стада формувала отара (табл. 4.5.15). Мінімальна питома вага ягнят в отарі (табл. 4.5.30) є ознака переважно вовняного вівчарства. Ця галузь тваринництва виконувала споживацькі функції.

Характеристики свинарства відповідали загальноукраїнським параметрам. Поголів'я свиней у Лівобережжі складало тільки сьому частину домашнього стада (табл. 4.5.15). Поросята формували понад половину нечисленного гурту свиней (табл. 4.5.32). Оскільки поголів'я поросят майже удвічі перевищувало кількість підсвинків (табл. 4.5.32), можна говорити про інтенсивність цієї галузі тваринництва.

Отже попри відносно мале поголів'я домашнього стада тваринництво Лівобережжя можна оцінити як переважно інтенсивне, оскільки селяни значну увагу приділяли молочарству та свинарству.

Майже третині дворів бракувало знарядь оранки та сівби (табл. 4.5.39). Господарства краю були насичені залізними боровами (табл. 4.5.39), що свідчить про просапну спеціалізацію рослинництва. Ще майже третина дворів обробляла землю найманими знаряддями (табл. 4.5.41). Два з п'яти господарств навесні 1926 р. обробляли землю власними знаряддями (табл. 4.5.41). До супряги вдавалася ледве чверть дворів (табл. 4.5.41). Такі пропорції свідчать про поширення ринково-грошових відносин у землеробстві краю.

Третину посівних площ охоплювало озиме жито (табл. 4.5.42). Другою культурою була яра пшениця, яка займала удвічі менші площі (табл. 4.5.42). Навесні 1926 р. у Лівобережжі сформувалися дві моделі рослинництва. Перша модель притаманна південним округам, де більшим посівним угіддям відповідало розширення площ переважно під ринковими зерновими культурами (озимим житом, озимою та ярою пшеницею, ячменем, кукурудзою, соняшником, баштанами та городиною). Інша модель відповідала північним округам, де реєстрували менші посівні площі і водночас розширення ділянок переважно під споживацькими рослинами (овес, гречка та бобові) та технічними (картопля, цукровий буряк, коноплі, льон та інші олійні).

Пересічне господарство Лівобережжя витрачало на польові рослини від 53 до 117 робочих днів (табл. 4.5.48). Приблизно $\frac{3}{4}$ цього часу вимагали інтенсивні культури – жито (8–39 днів), картопля (8–9 днів), цукровий буряк (6–7 днів), баштан та городина (4–6 днів). Усі екстенсивні рослини потребували від 13 до 32 днів. Основний час при вирощуванні екстенсивних культур селяни витрачали на ранні колоскові – пшеницю (4–10 днів), ячмінь (3–10 днів), овес (3–8 днів) та гречку (3–4 дні).

Структура польових та садибно-городніх посівів, а також бюджет робочого часу польового рослинництва засвідчує комплексний характер цієї галузі. З одного боку селяни чимало уваги приділяли ринковим зерновим культурам (жито, пшениця, ячмінь, овес, віка), а з іншого у посівному клині неабияка роль відводилася інтенсивним, переважно споживчим, рослинам (картопля, кукурудза,

баштан та городина, цукровий та кормовий буряк, тютюн, льон, коноплі та інші олійні). Спеціалізацію рослинництва цього регіону можна визначити як *зерно-технічну*.

Отже, загалом селянське господарство Лівобережжя навесні 1926 р. характеризувалося *зерно-технічним рослинництвом та молочарсько-свинарським тваринництвом*.

Третій кластер утворили 11 округів та Молдавська АСРР, які територіально розташовувалися на правобережній частині УСРР (табл. 4.5.1). Надалі позначатимемо цей регіон як **Правобережжя**.

У регіоні тільки одне зі ста господарств ділилося протягом року (табл. 4.5.2). Слабка інтенсивність поділу асоціювалася із мінімальними (малодітними) селянськими сім'ями у господарствах регіону (табл. 4.5.3) та малим економічним навантаженням покоління батьків (табл. 4.5.3). Через це два з трьох господарств мали тільки одного робітника, а решта розподілялася порівну на обійстя без робітників та двори з парою і більше осіб (табл. 4.5.6).

Внаслідок обмеженої кількості власних робітників тільки десята частина господарств регіону відчужували робітників на строкові та річні роботи (табл. 4.5.6). Середня кількість осіб, відпущених на тривалі роботи, була мінімальною (табл. 4.5.7). Селяни Правобережжя більшою мірою вдавалися до короткотермінових заробітків. На поденні та відрядні найми відпускала робітників третина господарств, три чверті яких – з робочою худобою (табл. 4.5.7).

Оскільки у Правобережжі в середньому на господарство налічувалося тільки по двоє осіб робочого віку, то й питома вага дворів зі строковими та річними наймитами не могла бути значною (табл. 4.5.4). На строкові та річні роботи господарі краю наймали більшою мірою підлітків (табл. 4.5.4, 4.5.5). На обійсті наймачів мешкали два з трьох дорослих наймитів, і три з чотирьох підлітків (табл. 4.5.5). Тільки два з п'яти господарств наймали строкових та річних робітників без робочої худоби (табл. 4.5.5). Такі пропорції можуть свідчити як про високу густоту селянського населення в регіоні, так і про брак робочої худоби у чималій кількості господарств.

У регіоні зареєстровані мінімальні середні площі угідь (табл. 4.5.46, 4.5.45). Неабияка густота селянського населення стимулювала інтенсивне вико-

ристання догідних ґрунтів як орних, тому зареєстровано мізерний відсоток господарств без орних угідь (табл. 4.5.8). З тієї ж причини селяни краю практично не мали можливості організовувати хутірську та відрубну форми землекористування (табл. 4.5.8).

Малоземелля та надлишок робочої сили знецінювали оренду землі. Це проявлялося у малих значеннях показників земельного лізингу та в еквівалентності величин надільного та фактичного землекористування (табл. 4.5.10, 4.5.11). В умовах земельного дефіциту десяту частину догідних угідь займала садиба (табл. 4.5.9). Система сівозміни практично не передбачала виділення площ для багатолітньої толоки та перелогів. Тому $\frac{3}{4}$ орних площ займали посіви, а п'яту частину – однолітня толока (табл. 4.5.13).

Обмежені земельні вгіддя, брак природних сінокосів тощо значною мірою обмежували продуктивне тваринництво у Правобережжі. Саме в цьому краї зареєстровано найменше середнє домашнє стадо (табл. 4.5.16). П'ятій частині дворів краю взагалі бракувало худоби (табл. 4.5.15). Одну третину домашнього стада формувала череда, а другу – отара (табл. 4.5.15). Але у зведеному поголів'ї половину стада налічувала велика рогата худоба та третину – табун (табл. 4.5.35). Отже, тваринництво в Правобережжі відігравало допоміжну роль.

Малі наділи при відносному перенаселенні та за спеціальної організації праці робили неефективним використання тягла. Тому понад половині дворів краю бракувало робочої худоби (табл. 4.5.17). За таких умов переважала ручна праця і активно використовувалася наймання або супряга худоби. Лише у двох з п'яти господарств реєстрували робочу худобу (табл. 4.5.21). Чверть дворів були однокінними, а кожен сьомий двір мав пару коней (табл. 4.5.21). Тобто основу робочого стада Правобережжя формували коні. Але густота коней у господарствах закономірно була найменшою в УСРР (табл. 4.5.22). В округах йшло поповнення робочого табуна молодим поколінням.

Тяглове стадо формувалося також і за рахунок великої рогатої худоби, серед якої робоче поголів'я складало десяту частину (табл. 4.5.24). У нечисленній череді регіону понад половину голів налічувало молочне стадо (табл. 4.5.24). Збільшенні питомої ваги корів у господарствах краю зазвичай означало зменшення ролі робочого та м'ясного стада. Тобто чітко вимальовуються дві моделі

тваринництва – молочарське та м'ясо-робоче. Зокрема у Правобережжі зареєстрована майже половина дворів, які не утримували корів (табл. 4.5.27). Тільки в одному з двадцяти господарств налічували пару і більше голів молочного стада (табл. 4.5.27). Робоче стадо ВРХ і кількісно і якісно у цілому по регіону відповідало загальноукраїнському рівню (табл. 4.5.29). Але у межах регіону виокремлювалися два типи округів: в одних з них чисельність ВРХ була значною, а в інших – майже без винятку переважали коні.

Завершуючи аналіз складу ВРХ можна зробити такі зауваження. Попри нечисленність домашнього стада череда відігравала у правобережному селянському господарстві неабияку роль. Головна спеціалізація цієї галузі полягала у споживчому молочарстві. Альтернативна форма великого рогатого тваринництва проявлялася як м'ясо-робочий напрям. Переважно ця галузь скотарства розвивалася як інтенсивна.

Вівчарство та свинарство у зведеному стаді мало невелику вагу (табл. 4.5.35). За умов малоземелля й обмежених природних пасовиськ та сінокосів селяни насамперед віддавали перевагу інтенсивним напрямам тваринництва. Тому у Правобережжі навіть на пару дворів з худобою налічувалося тільки по 3 вівці (табл. 4.5.30). Оскільки $\frac{2}{5}$ поголів'я отари формували ягнята (табл. 4.5.30), то вівчарство мало скоріше вовняну спеціалізацію, ніж м'ясну.

Свинарство доповнювало молочарську сферу, що засвідчує ідеальна пропорція поголів'я ВРХ та свиней (2:1), оскільки за інтенсивного тваринництва господарі зазвичай тримають на 2 голови ВРХ по поросяті або підсвинку задля того, щоб ретельно підбирати неперетравлене коровами зерно та інший корм. У цьому краї поголів'я свиней перевищувало поголів'я корів (табл. 4.5.32). Але у правобережних господарствах зареєстрована мінімальна пропорція підсвинків та поросят (табл. 4.5.32), що є ознакою споживчого напрямку галузі, оскільки за відсутності стабільного і близького ринку зазвичай відгодовують свиней.

Отже, тваринницька галузь краю характеризувалася, по-перше, мінімальним пересічним поголів'ям; по-друге, переважно інтенсивною спеціалізацією; по-третє, споживчим характером виробництва; по-четверте, переважним використанням табуна як робочого стада.

Господарства Правобережжя мали незадовільне забезпечення сільгоспзнаряддями, оскільки половині дворів бракувало знарядь оранки та сівби (табл. 4.5.39). У правобережних обійстях сконцентрована найбільша чисельність дерев'яних борін. Воднораз зареєстрована мінімальна кількість складних та металевих агрегатів (плугів, віялок та сортувалок, сівалок, жаток, молотарок, косарок), що є свідченням малої капіталоємності правобережних господарств. Чимала кількість борін відповідає вагомим посівам просапних рослин у структурі посівів. Загалом розподіл знарядь в округах регіону засвідчує певну безсистемність забезпечення господарств реманентом, спричинену, ймовірно за все, браком коштів на цільове придбання засобів виробництва.

За описаних умов обробку землі половина господарств здійснювала найманими засобами виробництва (табл. 4.5.41). Але понад чверть господарів могли забезпечити рільництво власними знаряддями і тяглом (табл. 4.5.41). Такий розподіл продуктивних сил свідчать, по-перше, про малу капіталізованість правобережного селянського господарства; по-друге, про трудомісткість рільництва; по-третє, про високий рівень експлуатації праці й капіталу.

Природні та соціально-економічні чинники обмежували середньогосподарську посівну площу у 2,33 дес. (табл. 4.5.43). За таких умов цілком закономірно зростала роль трудомістких рослин (проса, цукрового та кормового буряку). Правобережжя виступало лідером за питомою вагою у польових посівах озимої пшениці, кукурудзи та картоплі (табл. 4.5.42). Сумарно ці три інтенсивні культури охоплювали понад половину площ посівного клину, а всі інтенсивні рослини – майже $\frac{2}{3}$ польових посівів. Отже, структура посівного клину відображає не тільки трудомісткість, а й ринкову спрямованість рослинництва.

Аналіз кореляційної матриці дозволяє виокремити три моделі рослинництва у Правобережжі. Перша, базова, модель формувалася посівами типових для краю культур (ячмінь, просо, тютюн, цукровий та кормовий буряк, сіяні трави). За другою моделлю господарювали у «багатоземельних» округах, де неабиякого значення набували посіви озимого жита, вівса, гречки, віки, льону, картоплі, конопель та інших олійних. Основну масу посівного клину склали зернові переважно споживчої групи. Третя модель переважала у малопосівних округах, де реєстрували збільшену питому вагу ярої та озимої пшениці, кукурудзи, со-

няшнику, а також баштанів та городини. У наведеному переліку за винятком ярої пшениці решта культур належать до інтенсивної категорії. Названі рослини мали й ринкову цінність.

Бюджет робочого часу рослинницької галузі пересічного господарства Правобережжя складав від 1,5 до 3 місяців на рік (табл. 4.5.49). У структурі цього бюджету $\frac{4}{5}$ часу витрачали саме на інтенсивні рослини. Основний час робіт вимагали посіви озимого жита (5–27 днів), картоплі (10–11 днів), картоплі (5–6 днів), озимої пшениці (3–10 днів) та кукурудзи (4–6 днів). Цікаво, що тільки озиме жито вимагало стільки ж робочих днів, як всі екстенсивні рослини (8–17 днів). Отже, рівень інтенсивності правобережного рільництва був доволі високим. У Правобережжі зареєстровано найбільшу середньогосподарську площу картоплі у структурі садибно-городніх посівів (табл. 4.5.44), що засвідчує переважно інтенсивний напрям рослинництва.

Окреслені риси селянського господарства Правобережжя дозволяють говорити про інтенсивний характер як рослинництва, так і тваринництва із застосуванням переважно товарно-ринкових відносин у виробництві. Спеціалізацію господарств можна визначити як *житньо-пшенично-картопляну та молочарсько-свинарську*.

Четвертий кластер утворили 9 округів півдня республіки (табл. 4.5.1). Означимо цей тип округів як **Степ**.

У цьому регіоні зареєстрована відносно висока питома вага господарств, що поділилися протягом року (табл. 4.5.2). Але середня кількість новоутворених обійсть була невисокою. Внаслідок малодітності сімей степівчан зареєстровано низький коефіцієнт економічного навантаження (табл. 4.5.3). Густота селянського населення відповідала загальноукраїнському рівню (табл. 4.5.3). Найбільші родини зареєстровані у тих же округах, де й відбувався інтенсивніший поділ господарств. Степові господарства навесні 1926 р. характеризувалися не тільки малодітністю, а й вагомою перевагою жіночого населення (табл. 4.5.3, 4.5.4). Тільки в п'ятій частині обійсть поралися силами двох і більше власних робітників (табл. 4.5.6).

Дефіцит власної робочої сили обмежував процеси відчужування робітників. Тільки одне з п'яти господарств відпускало члена сім'ї на сторонні роботи

(табл. 4.5.7) і зовсім мало з них – на тривалі роботи (табл. 4.5.6). Найбільшою мірою додаткових заробітків потребували сім'ї саме тих округів, що зазнали найбільших демографічних та майнових втрат внаслідок голоду початку 1920-х рр. (табл. 4.5.7). Отже, демографічна ситуація в Степу відображала як наслідки голоду, так і тенденцію в умовах багатоземелля до виконання робіт поза власним селянським господарством. В округах із вищими трудовими ресурсами реєстрували й більшу питому вагу дворів із наймитами ($r=0,71$). У регіоні при найманні віддавали перевагу селянкам та підліткам перед чоловіками (табл. 4.5.5). Два з трьох дорослих наймитів, та чотири з п'яти підлітків проживали у господарствах наймачів (табл. 4.5.5).

Внаслідок малої густоти селянства на кожного степівчанина припадало в середньому по 1,82 дес. надільних догідних площ, а в розрахунку на представника робочого віку – по 3,82 дес. (табл. 4.5.46, 4.5.46). Мінімальна частка опитаних господарів заявила про брак орних ґрунтів (табл. 4.5.8). Степівчани спромоглися навесні 1926 р. засіяти понад $\frac{4}{5}$ догідних площ (табл. 4.5.46).

Дев'ять з десяти господарств вдавалися до посмужкової форма землекористування (табл. 4.5.8), а одне з восьми – організовувалося як відрубне. Зазвичай така форма є поміркованою з огляду на значні відстані, які доводиться долати при сільгоспроботах. Чималий відсоток посмужково організованих господарств в умовах багатоземелля означав, що для слабких господарств, землі яких лежали на значній віддалі від обійстя, вигідніше було їх «позбутися», віддавши в оренду, ніж власноруч обробляти. Фактор багатоземельності проявлявся зокрема в тому, що степові хутірські та відрубні господарства виступали як значні землевласники (табл. 4.5.8).

У Степу зареєстровані найбільші (до півдесятини) середньогосподарські садибно-городні вгіддя і водночас найменші сінокісні, що є певним свідченням екстенсифікації рільництва (табл. 4.5.9). Регіоні вирізнявся й найактивнішим використанням земельної оренди – третина господарств або здавали або орендували догідні вгіддя (табл. 4.5.10, 4.5.11). Основним об'єктом земельної оренди виступали орні вгіддя. Саме в Степу зареєстровано максимальні площі орендованих орних ґрунтів (табл. 4.5.10, 4.5.11).

Три чверті орних угідь степівчани відводили під посіви (табл. 4.5.13). Розміри посівних угідь розширювалися в міру зростання земельного потенціалу округу ($r=0,94$), де зазвичай спостерігалось скорочення угідь однолітньої толоки ($r=-0,83$) і розширення багатолітньої толоки та перелогів ($r=0,52$). На менших орних угіддях зростала роль використаних площ саме під посіви. Степ передував і за питомою вагою незайнятого пару (табл. 4.5.13). Отже, структура угідь, а також рівень активності орендних земельних відносин та відчужування-наймання праці свідчать про ринкові відносини у селянському господарстві так про екстенсивний характер рільництва.

У пересічному степовому господарстві налічувалося по 6 голів худоби (табл. 4.5.16). Більше стадо реєстрували в округах, багатших на орні угіддя та з меншою питомою вагою дворів без скота ($r=-0,88$). Чверть степового стада формували табун (табл. 4.5.15). Мінімальні частки складало поголів'я дрібної худоби (табл. 4.5.15). Третину стада налічувала велика рогата худоба. Двом з п'яти дворів бракувало робочої худоби (табл. 4.5.21). Але структура домашнього стада в цілому свідчить про основне його призначення – забезпечення господарств тяглом. У Степу на 10 дворів налічувалося по 9 коней робочого віку, а на пару господарств з робочою худобою – по троє тяглових голів табуна (табл. 4.5.22). Навесні 1926 р. понад чверть степових господарств мали пару тяглових коней, а ще майже чверть – принаймні одного коня (табл. 4.5.21). У регіоні зареєстровано і найбільшу питому вагу багатокінних дворів (табл. 4.5.21). Отже, робоче стадо складалося майже повністю з коней. Але наявне тяглове поголів'я степівчани надзвичайно експлуатували. На кожну голову робочої худоби припадали найбільші площі як орної землі (7,33 дес.), так і польових посівів (5,69 дес.). Чверть чисельності табуна складав молодняк (табл. 4.5.23).

Велику рогату худобу лише деякою мірою використовували як робочу (табл. 4.5.17). У Степу на 100 дійних корів налічувалося тільки 22 тяглових голови (табл. 4.5.28). У степових господарствах зареєстровано найвищий відсоток молодняка коней та великої рогатої худоби (табл. 4.5.24). А це є свідчення процесу відновлення продуктивного стада у степових господарствах після голоду початку 1920-х рр. (табл. 4.5.25). Отже, велике рогате тваринництво мало

м'ясо-молочну спеціалізацію. Майже третині дворів регіону бракувало корів, а половина господарств були однокорівними (табл. 4.5.27).

Поголів'я отари було чи не найменшим в УСРР (табл. 4.5.16). На дві третини її формувало доросле поголів'я (табл. 4.5.30). Оскільки кількість овець утричі перевищувала гурт свиней можна говорити про екстенсивний напрям розвитку дрібної худоби в південному краї (табл. 4.5.31).

Свинарство не набуло значного розвитку через трудомісткість. Про це свідчить не тільки найменша в УСРР середньогосподарська кількість свиней (табл. 4.5.32), а й пропорції стада (табл. 4.5.33). Поголів'я підсвинків майже удвічі, а чисельність поросят – утричі перевищувало розміри дорослого стада (табл. 4.5.32). Дворазова перевага поголів'я поросят над чисельністю підсвинків означала й відгодовування молодняка, тобто екстенсивне свинарство.

Отже, степове тваринництво мало два основних напрями розвитку – *формування робочого стада та м'ясо-молочне тваринництво*. Майже виняткова роль табуна у структурі робочого стада свідчить про інтенсивне рільництво. Пропорції продуктивного скота повідомляють про екстенсивний і підпорядкований рослинництву статус.

Важливим чинником хліборобської справи є забезпечення господарств засобами обробки землі та врожаю. У Степу двом з п'яти господарств бракувало знарядь оранки та сівби (табл. 4.5.39), хоча пересічне господарство краю було значною мірою механізоване (букерами, віялками та сортувалками, жатками, косарками, кінними молотарками та граблями, а також возами на залізному ході) (табл. 4.5.39). Кількісний склад сільгоспзнарядь з огляду на обшири земельних угідь є непрямим свідченням переважно екстенсивного рослинництва, оскільки у розрахунку на одиницю посівної площі загальна кількість усіх засобів була мінімальною (табл. 4.5.39).

Такий стан справ зумовлював специфічні умови експлуатації реманенту та робочої худоби. Тільки п'ята частина господарств обробляли вгіддя власними тяглом та знаряддями (табл. 4.5.41). Внаслідок насиченості краю складними агрегатами селяни регіону два з п'яти господарств вдавалися до супряги (табл. 4.5.41). Але такій же масі дворів доводилось наймати засоби виробництва (табл. 4.5.41). Отже, степівчани віддавали перевагу простим формам кооперації при

обробці землі. Цьому сприяло задовільне забезпечення досконаліми на той час засобами обробки землі. Склад засобів виробництва свідчить про переважно зернове рослинництво у Степу.

У регіоні не зважаючи на катастрофічну загибель озимини на початку непу селяни половину посівного клину засівали саме озиминою. Зокрема понад чверть посівних площ охоплювала озима пшениця (табл. 4.5.42). Степ передував і за посівами кукурудзи, баштанів та городини (табл. 4.5.42, 4.5.43). Відпадала потреба у посівних травах: по-перше, через підпорядкованість тваринництва рослинництву; по-друге, внаслідок достатнього обсягу солом'яних кормів; по-третє, завдяки тому, що п'яту частину орних ґрунтів займали пар, толока та перелоги. Отже, майже $\frac{4}{5}$ площ степівчани відводили під чотири ринкові колоскові культури (озиме жито, озима і яра пшениця, ячмінь) (табл. 4.5.42). Ще десятю частину площ засівали просапними зерновими (кукурудзою, соняшником та просом). Значна питома вага зернового рослинництва у Степу свідчить про екстенсивність землеробства.

Аналіз кореляційної матриці дозволяє виокремити три моделі рослинництва. Базову модель формували такі рослини, як яра пшениця, кукурудза, соняшник, віка на зерно, однолітні та багатолітні сіяні трави. Друга модель відповідала округам з багатопосівними угіддями пересічного господарства. У таких округах зростала питома вага озимої пшениці, ячменю, льону, конопель та інших олійних, баштанів та городини). Тобто розширення посівів відбувалося зі збільшенням площ інтенсивних рослин, характерних для Степу. Третя модель мала прояв у малоземельних округах, де зростала питома вага посівів озимого жита, вівса, гречки, проса, бобових, тютюну, картоплі, цукрового та кормового буряку, інших та нерозподілених культур. Такий набір рослин більшою мірою притаманний лісостеповим господарствам. Зауважимо, що і в такій моделі неабияке значення мають інтенсивні рослини. Отже за умов багатоземельного Степу мали місце дві інтенсивні системи рослинництва.

Польове рослинництво Степу вимагало від 3 до 7 місяців робіт (табл. 4.5.50). Основний час витрачалося на інтенсивні культури. Вагомою компонентою такого посівного клину були озимі пшениця (19–55 днів) та жито (10–48 днів). Кожна з цих культур потребувала майже стільки ж часу як посіви усіх

екстенсивних рослин (16–49 днів). Основний робочий час витрачався саме на зернові культури. Суто степовою ознакою можна назвати значні баштанні та городні посіви (18–27 днів). Перевага саме озимих культур у складі посівного клину була й необхідним компонентом степової сівозміни, оскільки у такий спосіб господарства протистояли посушливому клімату регіону.

Аналіз структури посівного клину та бюджету робочого часу пересічного степового господарства дозволяє визначити такі його основні риси, як ринкова спрямованість, капіталоінтенсивність та зернова (пшенично-житньо-ячмінно-кукурудзяна) і баштанно-городня спеціалізація.

Отже селянське господарство Степу характеризувалося як трудоекстенсивне і водночас капіталоінтенсивне, ринково-орієнтоване з *м'ясо-молочним* тваринництвом та *зерно-просапним* рослинництвом.

П'ятий кластер утворений з семи округів східної частини УСРР, які охоплювали територію **Донбасу** (табл. 4.5.1, рис. 4.5.1).

У регіоні протягом року поділилося 1,74 % господарств, що було вище загальноукраїнського показника (табл. 4.5.2). Регіон характеризувався найчисленнішими селянськими родинами (6 осіб) (табл. 4.5.3). Великі сім'ї створювали передумови для найкращого забезпечення господарств власними робочими руками (по 2–3 особи). У Донбасі тільки десятій частині дворів бракувало своїх робітників (табл. 4.5.6).

Маючи вдосталь робочої сили, але відчуваючи потребу в засобах виробництва кожне сьоме господарство краю вдавалося до заробітків на строкових та річних роботах (табл. 4.5.6). Основна маса таких дворів відпускала родичів у найми без робочої худоби. Близькість промислових центрів у регіоні значною мірою впливала на характер селянського господарства у гірничому краї (табл. 4.5.7).

Донбас вирізнявся помітною густотою господарств із строковими та річними наймитами, в основному із робочою худобою (табл. 4.5.4). А це зайвий аргумент на користь думки про промисловий відхід донбаських селян (табл. 4.5.5).

Відчужування робочої сили відбувалося на тлі низької густоти селянського населення в регіоні (табл. 4.5.45). В аграрних округах густота селян (71–90 осіб) була вищою, ніж у промислових (48–69 осіб). Така сама тенденція справедлива і щодо орних та посівних площ (табл. 4.5.45, 4.5.46). У Донбасі розміщені найз-

ручніші для рільництва ґрунти, оскільки регіон передував за питомою вагою орних угідь у складі догідних (табл. 4.5.9). Загальні догідні та орні площі були тісно взаємопов'язані ($r=0,999$).

Чималі земельні наділи вимагали оптимізації землекористування. Тому регіон вирізнявся найменшою часткою господарств з посмужковою і воднораз найбільшою – з відрубною формою організації (табл. 4.5.8).

У гірничому краї тільки десята частина господарств орендувала догідні та орні угіддя (табл. 4.5.10). У такий спосіб селяни прагнули позбутися віддалених наділів, зібравши їх в єдиний лан. Тому між питомою вагою відрубних господарств у регіоні та часткою орендаторів догідної ($r=0,754$) та орної ($r=0,757$) існував тісний прямий зв'язок. Аналогічна тенденція зареєстрована і щодо здавання наділів (табл. 4.5.11). У цілому по Донбасу до земельної оренди вдавалося щоп'яте господарство.

У результаті перерозподілу вгідь пересічний двір Донбасу мав у розпорядженні по 8,69 дес. догідних площ, з яких 8,07 дес. – орних (табл. 4.5.12). Три чверті орних угідь використовувалися під посіви (табл. 4.5.13). У Донбасі відносно великі площі залишилися недосіяними (табл. 4.5.13). У тих округах, де реєстрували більші середньогосподарські орні площі, зазвичай розширювалися й угіддя незайнятого пару ($r=0,768$), а також багатолітньої толоки та перелогів ($r=0,740$), і водночас зменшувалася роль однолітньої толоки ($r=-0,600$). Така тенденція є додатковим свідченням екстенсивності рільництва на півдні регіону, оскільки зростала частка незадіяних угідь.

За розподілом поголів'я домашнього стада Донбас посідав друге місце після Полісся. У гірничому регіоні у пересічному дворі налічували 7–8 голів скота. Тільки десятій частині господарств бракувало худоби (табл. 4.5.16). Природне обмеження земельних ресурсів стримувало розвиток скотарства. Основу стада формувала велика рогата худоба та вівці (табл. 4.5.15). У бідніших господарствах зазвичай утримували овець, які витісняли свинарство ($r=-0,62$) та конярство ($r=0,41$). Поголів'я коней зменшувалося на користь великої рогатої худоби ($r=-0,88$). Тобто ВРХ значною мірою була задіяна як робоча. Отже, отримано додатковий аргумент на користь думки про екстенсивність землеробства (табл. 4.5.16).

У Донбасі двом з п'яти дворів бракувало робочої худоби (табл. 4.5.17). Але поголів'я робочої ВРХ у 4–10 разів перевищувало її густоту в господарствах інших регіонів (табл. 4.5.17). В основному використовували робочих волів, волів-третьків, бики і корів. Така структура свідчить не тільки про екстенсивне рільництво, а й про значну вагу так званих середняцьких господарств, оскільки, за твердженням М. П. Макарова, саме вони використовували корів як підмогу для робочих коней. Дані перепису свідчать про те, що наявного робочого стада цілком достатньо було для виконання сільгоспробіт, оскільки пересічною тягловою головою за сезон можна було обробляти до 27 дес. земельних угідь.

Донбаський табун на дві третини складався з робочих коней віком 4 і більше років. Решту приблизно в однакових пропорціях формували робочі коні віком до 4 років, жеребці та лошата (табл. 4.5.25).

Специфіка донбаського великого рогатого тваринництва полягала в утриманні недійної частини. Третину її формував молодняк і стільки ж – робоча худоба (табл. 4.5.24). У результаті таких пропорцій донбаські господарства були найліпше забезпечені тяглом (табл. 4.5.26). Пересічне обійстя гірничого краю мало принаймні одного вола, що принаймні уп'ятеро більше, ніж в інших регіонах УСРР. Щоп'ятий двір мав пару й більше дійних корів (табл. 4.5.27). На три донбаських двори з коровами по 4 корови (табл. 4.5.27). Але навіть за такої високої забезпеченості молочним гуртом донбаські господарства удвічі випереджали решту регіонів за кількістю недійного поголів'я у розрахунку на кожну дійну корову (табл. 4.5.28). Наведених аргументів достатньо, щоб визначити спеціалізацію велико-рогатого тваринництва Донбасу як *робоче та м'ясо-молочне*.

Чимале поголів'я череди у господарствах Донбасу було зумовлене належною кормовою базою. Про це ж свідчить і значна чисельність отари (табл. 4.5.15, 4.5.16). Співвідношення дорослого поголів'я та молодняку свідчить про інтенсивний (м'ясний) напрям вівчарства (табл. 4.5.30). Отже вівчарство у Донбасі мало ринковий характер з м'ясною спеціалізацією.

Свинарство у Донбасі не набуло розвитку, тому поголів'я свиней складало тільки десяту частину домашнього стада (табл. 4.5.15). На інтенсивність свинарства вказує той факт, що поголів'я поросят удвічі перевищувало чисельність підсвинків (табл. 4.5.32).

Отже, тваринницька галузь характеризувалася по-перше, значним використанням великої рогатої худоби як робочої, й, по-друге, м'ясо-молочною спеціалізацією продуктивної частини; по-третє, швидким оновленням стада за рахунок молодняка.

Господарства Донбасу в цілому були найкраще забезпечені реманентом. Тільки третині дворів бракувало знарядь праці (табл. 4.5.39). Господарства краю мали високу капіталоємність виробництва, що зумовлюється ринковою спрямованістю рослинництва, оскільки селянин міг дозволити собі тільки в тому разі вкладати кошти в засоби виробництва, якщо вони давали економічний ефект. Значне використання букерів, плугів, залізних борін та сівалок, віялок та сортувалок свідчить не тільки про зернову спеціалізацію рослинництва, а й про поширення просапних рослин (кукурудза та соняшник).

Третина господарств поралося на ланах винятково своїми засобами виробництва (табл. 4.5.41). Достатня їх кількість дозволяла донбасівцям об'єднувати зусилля при виконанні сільгоспробіт. Шляхом супряги тяглової худоби обробляли землю третина господарств, а супрягою реманенту – чверть (табл. 4.5.41). Супряга засобів виробництва у Донбасі виступала як альтернатива до виконання робіт власними зусиллями. Чверть господарств змушена була наймати засоби виробництва (табл. 4.5.41). Вища капіталізованість промислових господарств спонукала селян до супряги як простої форми виробничої кооперації. У такий спосіб селяни намагалися зменшити собівартість продукції землеробства, зменшивши витрати праці. Така тенденція є свідченням екстенсифікації і ринкової спрямованості землеробства.

Склад польових посівів переконує у слушності цього припущення. У Донбасі навесні 1926 р. понад третину площ селяни засівали ярою пшеницею, а ще майже чверть – ячменем (табл. 4.5.42). Як відомо, саме ці культури належать до найбільш екстенсивних. Гірничий регіон передував за питомою вагою соняшнику (табл. 4.5.42). Шість зернових культур (жито, пшениця яра та озима, ячмінь, кукурудза та соняшник) займали $\frac{9}{10}$ посівних площ, що є незаперечним аргументом екстенсивності рослинництва.

Аналіз кореляційної матриці дає можливість виявити три моделі польового рослинництва у Донбасі. Базову модель формували посіви таких рослин, як

озима пшениця, кукурудза, картопля, цукровий буряк, віка, багатолітні сіяні трави, а також баштани та городина. Друга (*екстенсивна*) модель властива багатопосівним (промисловим) округам формувалася на основі посівів ярої пшениці, ячменю та вівса. Третя (*інтенсивна*) модель діяла в аграрних малоземельних округах. Тому селяни більше місця приділяли посівам озимого жита, проса, гречки, бобових, соняшнику, льону, конопель та інших олійних, кормового буряку та однолітніх трав.

Бюджет робочого часу пересічного донбаського господарства вимірювався від 3 до 6 місяців на рік (табл. 4.5.61). Екстенсивний характер рослинництва у гірничому краї підкреслює той факт, що інтенсивні рослини вимагали тільки $\frac{2}{3}$ робочого часу. Донбас був єдиним регіоном, де площі екстенсивних культур (3,70 дес.) переважали над угіддями інтенсивних (2,39 дес.). На кожну десятину пересічне господарство цього краю витрачало від 15 до 31 дня. На угіддях екстенсивних рослин кожну десятину обробляли протягом 1–3 тижнів. Інтенсивні культури потребували уваги удвічі, а то й утричі більшої, – від 26 до 45 днів. Серед екстенсивних культур основного часу вимагали яра пшениця та ячмінь. Специфічними інтенсивними культурами Донбасу з огляду на видатки робочого часу виступали такі просапні, як баштан та городина, соняшник, кукурудза, а також озимі жито та пшениця. Тобто структура польових посівів селянського господарства Донбасу визначалося не тільки природно-кліматичними умовами, а й ринковою кон'юнктурою.

Узагальнюючи дані щодо структури рільницької галузі можна визначити її як *екстенсивну ринково-орієнтовану зерно-олійну*.

Бюджет часу польових робіт може також пояснити, чому в Донбасі зареєстровано найменші садибно-городні посіви (0,22 дес.) пересічного господарства. Селяни протягом 3–6 міс. знаходилися на польових роботах, а тому залишалося обмаль часу на ділянку на обійсті. До того ж загальна тенденція на екстенсивне рільництво послаблювала роль городу як засобу реалізації надлишкової робочої сили, оскільки такого надлишку не існувало. Основне призначення городу донбасівці вбачали у посівах картоплі. Вона виконувала для селян гірничого регіону винятково споживчу функцію. На картоплю пересічне господарство витра-

чало приблизно 9–10 днів, а виходячи з пропорцій на весь город потрібно було 22–24 дні. Отже, на все рільництво донбаські селяни потребували від 4 до 7 міс.

Отже, селянське господарство Донбасу характеризувалося ринково-орієнтованим переважно екстенсивним *зерно-олійним рослинництвом* та *м'ясо-молочним тваринництвом*.

Узагальнення результатів аналізу даних весняного вибіркового перепису 1926 р. дозволило визначити особливості організації селянського господарства у регіонах УСРР (табл. 4.5.52). Як і в попередні роки, природний чинник регіону чи не в першу чергу впливав його спеціалізацію. У Степу та Донбасі бюджет робочого часу рослинництва удвічі перевищував кількість робочих днів, які селяни Полісся чи Лісостепу витрачали на польові роботи. Середня тривалість польових робіт зростала у регіонах за годинниковою стрілкою – від Правобережжя (43–85 днів) до Степу (95–221 день). Воднораз у тому ж напрямі зменшувалася питома вага часу, який селяни пересічного господарства витрачали на інтенсивні культури, – від Степу до Донбасу. Тобто багатоземельність зовсім не визначала екстенсивне рільництво. У Степу за найбільших в УСРР догідних та посівних площ роль інтенсивних культур була вищою, ніж у малоземельному Лісостепу. Меншому бюджету робочого часу рільництва відповідала інтенсивніша спеціалізація тваринництва. Обмеження земельного ресурсу стримувало екстенсивні галузі скотарства, оскільки з ними конкурували за землю як рослинництво, так і інтенсивніша худоба. Тому, наприклад вівчарство, набуло більшого розвитку в регіонах із достатніми вгіддями, як у Лівобережжі чи Донбасі. У Правобережжі вівчарство поступалося іншим галузям тваринництва. Земельні обмеження спонукали селян приділяти більше уваги інтенсивнішим видам худоби. Молочарство як інтенсивна галузь скотарства набула розвитку в регіонах, де в силу природно-кліматичних умов існувала належна база соковитих кормів як у Поліссі, або як похідна від рослинництва – у Правобережжі чи в Степу. Бюджет часу рослинництва пересічного господарства залежав від землезабезпечення регіону.

Зіставлення бюджету робочого часу в розрахунку на кожного працюючого та на одиницю посівної площі дало важливі результати (табл. 4.5.53). Найінтенсивніше рільництво навесні 1926 р. зосереджене у Правобережжі, де кожна де-

сятина потребувала на кілька днів більше праці, ніж у решті регіонів УСРР. Але внаслідок невеликих наділів усі польові роботи незабаром закінчувалися. У Поліссі витрачали менше робочого часу на одиницю площі переважно за рахунок збільшення питомої ваги екстенсивних рослин, яким бракувало місця в малоземельних посівах. У багатоземельному Степу також зменшується час на обробку десятини посівів без втрати інтенсивних культур.

4.2. ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УСРР У РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

4.2.1 Головні компоненти за даними весняного вибіркового перепису 1922 р.

За даними весняного вибіркового перепису 1922 р. селянських господарств УСРР на просторі, утвореному зі 106 соціально-економічних ознак, одержано 5 головних компонентів, які сумарно пояснюють 62,60 %, тобто майже $\frac{2}{3}$ загального розсіяння (відмінностей) об'єктів (табл. 5.1.1).

Перша головна компонента пояснює чверть (25,28 %) випадків розсіяння об'єктів (округів) у багатовимірному просторі. Водночас вона відповідає тісній кореляції певної між певною групою ознак (осей цього простору) (табл. 5.1.2).

Роль цієї компоненти мала активніший прояв у тих округах, де зафіксовано мінімальні втрати селянського населення внаслідок голоду. Саме тому таким округам притаманні відносно високі значення загального та спеціальних коефіцієнтів народжуваності хлопчиків та дівчаток. Як свідчать навантаження цієї компоненти на розподіл культур у польовому посіві, значних негативних наслідків від голоду вдалося уникнути селянству тих округів, де була забезпечена альтернативність рослин, зокрема поряд із озимим житом посівів гречки, картоплі, фуражних – вівса та гороху, технічних – конопель та льону. До того ж у таких округах селянам вдавалося неабияку частину загиблих площ озимини пересіяти яриною. Фактично голод поширився у тій частині УСРР, де навесні 1922 р. зареєстровано чималий відсоток дворів, яким бракувало худоби, тягла, птиці, а також посівів як у полі, так і на садибно-городніх ділянках. Така ситуація могла скластися в районах, що значною мірою зазнали економічних та де-

мографічних збитків у попередній період соціальних та воєнно-політичних змагань. Іншим аспектом, що спричинив голод слід визнати значні втрати посівів озимих жита та пшениці внаслідок несприятливих погодних умов. До того ж у таких округах господарства прагнули до ринково-орієнтованого рослинництва, внаслідок чого не приділяли належної уваги споживацьким культурам. По-перше, значну частку обмежених ділянок садибно-городніх ділянок селяни відводили також під польові культури, нехтуючи, наприклад, картоплею або городиною. По-друге, у структурі польових посівів переважали такі просапні (а отже й інтенсивні) рослини, як соняшник, кукурудза, баштани та городина. Наслідки від загибелі врожаю були б не такими разючими, якби у господарствах таких округів достатньою мірою було б розвинуте тваринництво. Натомість, помітна маса дворів була позбавлена худоби та домашньої птиці. У тих же господарствах, які утримували тварин, значну питому вагу складала велика рогата (переважно робоча) худоба. Роль компоненти зростала в тих районах, де налічували більше голів нетелей та ялових корів. Водночас у таких регіонах неабияку роль приділяли такій інтенсивній галузі тваринництва, як свинарство. Як бачимо поширення голоду мало ще й територіальну локалізацію. Географічність цього явища втілена не тільки в структурі культур польових посівів, які значною мірою залежать від природно-кліматичних умов. Вплив компоненти посилювався саме у тих округах, де господарства значною мірою були забезпечені возами на дерев'яному ході, тоді як голод захопив ті райони, де часто реєстрували вози на металевому ході.

Підсумовуючи результати аналізу навантажень для першої головної компоненти можна зазначити, що вона фактично враховує регіональні особливості організації селянських господарств залежно від природно-історичних умов. Фактично цю компоненту можна розглядати як дискримінантну вісь, що поляризує округи за рівнем інтенсивності селянського господарства. Називатимемо цю компоненту *географічним чинником селянського господарства*.

Друга головна компонента пояснює шосту (14,42 %) частину загальної дисперсії округів у просторі понад сотні ознак. Її роль зростала у тих густонаселених округах, оскільки у них реєстрували не тільки більшу середньогосподарську чисельність членів родини, але й перевагу у населенні жінок та чолові-

ків робочого віку (табл. 5.1.3). Відносно гарне забезпечення обійсть власною робочою силою обмежувала потребу у додаткових робітниках, тому кількість наймитів у господарствах не могла бути значною. Насиченість господарств робочою силою стимулювала трудомістку їх організацію. Це, зокрема, реалізовувалося у молочно-м'ясному велико-рогатому тваринництві, оскільки у таких округах, з одного боку, зареєстровані мінімальні відсотки безкорівних дворів, а з іншого, – високе середньогосподарське поголів'я корів, телят та бичків, і взагалі велико-рогатої череди. Водночас селяни таких регіонів приділяли неабияку увагу й дрібній рогатій худобі – вівцям та козам. У цілому цим округам притаманна значною мірою тваринницька спеціалізація. Слід звернути увагу на те, що у такому разі реєстрували незначну питому в польовому посіві таких інтенсивних культур, як озима пшениця та цукровий буряк. Водночас мало місця відводилося і для екстенсивних сочевиці та однорічним сіяним травам. Така тенденція могла означати, що, з одного боку, регіон був достатньою мірою забезпечений природною кормовою базою, щоб жертвувати догідні площі під непродуктивні посіви, а, з іншого, – несприятливістю природних умов для такого рослинництва.

Отже, друга головна компонента відображає *тваринницьку спеціалізацію* селянських господарств як індикатор їх *інтенсивності*.

Третя головна компонента пояснює кожен восьмий (12,05 %) випадок несхожості округів. Вплив цієї компоненти посилювався у тих округах, де селяни значною мірою робили ставку на коней як на робочу худобу. На противагу до цього вона від'ємно пов'язана з показниками середньогосподарського поголів'я робочих волів, третяків та биків. Іншою особливістю округів, де була поширена кінна тяглова сила слід назвати надвисоку смертність немовлят, що було ознакою як недостатньої медичної допомоги, а за великим рахунком – соціального захисту матері та дитини. Оскільки в таких округах меншою мірою використовували ВРХ як робочу худобу, то й рала, тобто важкий дерев'яний плуг, за таких умов рідко використовували. Водночас у польовому посіві мінімальна роль відведена таким фуражним культурам, як озима пшениця та кормовий буряк. Малі площі посівів капусти свідчать про посушливість регіону, де застосовували кінну тягу.

Узагальнюючи аналіз зв'язків ознак з третьою головною компонентою, можна зазначити, що вона відображає *еластичність робочої худоби*.

Четверта головна компонента дозволяє пояснити 5,83 % загального розсіяння об'єктів. Ця компонента посилювала свій вплив у тих округах, де господарства більше уваги приділяли інтенсивному птахівництву (табл. 5.1.5). Саме тому одержано додатну кореляцію цього фактора з ознаками середньогосподарського поголів'я курей, качок та іншої домашньої птиці. Окрім того, у таких округах реєстрували більші площі інших рослин на садибно-городніх ділянках та меншу питому вагу їх у польовому посіві. Отже, цю компоненту можна означити як фактор *інтенсивного птахівництва*.

П'ята головна компонента забезпечує пояснення 5,02 % випадків несхожості об'єктів між собою. Цей фактор посилював своє значення в округах, де мало практикували наймання додаткової робочої сили. Іншими словами у таких регіонах зареєстровано найменший відсоток дворів з наймитами, а також мінімальна середньогосподарська кількість найнятих ними осіб як чоловічої, так і жіночої статі (табл. 5.1.6). Інша особливість організації селянських господарств полягала у значному використанні таких важких дерев'яних плугів, як сохи та сабани, та обмеженому – різних борін. У посівному клині господарства таких округів приділяли більшу увагу бобовим на противагу до багаторічних трав посіву 1922 р., тобто формували, по-перше, специфічну кормову базу, а по-друге, забезпечували ґрунти природно накопичуваними азотними речовинами. Узагальнюючи аналіз структури цієї головної компоненти можна її позначити як чинник *специфіки наймання робочої сили у господарствах*.

4.2.2. Головні компоненти за даними весняного вибіркового перепису 1923 р.

На просторі, утвореному осями 109 ознак, одержано 5 головних компонентів, які в сукупності пояснюють 58,0%, тобто більше половини загальної дисперсії їх значень (див. табл. 5.2.1).

Перша головна компонента пояснює майже чверть (23,7%) випадків несхожості округів (табл. 5.2.2). Її роль посилювалася в тих регіонах, де зареєстрована більша середня площа догідної землі, що перебувала у користуванні господарств. Селяни збільшували свої ділянки орендою додаткових площ. В

округах із значним впливом цієї компоненти більшою була не тільки питома вага, але й пересічна площа орендованої догідної землі. Слід зауважити, що потреба у додаткових земельних площах зазвичай означала прагнення селянства до розширення посівних ділянок. Водночас у таких округах зареєстровано значний відсоток господарств без догідної землі й відповідно без польових, садибних та городніх посівів. Тому й господарств без худоби та домашньої птиці в таких округах налічувалося більше, ніж в інших регіонах України. Напевне така закономірність стала наслідком високої смертності селянства, величина якої перевищувала рівень народжуваності. Провідною причиною масової загибелі сільського населення в округах зі значним додатним впливом першої компоненти безперечно був голод, внаслідок якого численна кількість родин протягом року втратили своїх членів. Специфіка таких округів розкривається також через склад посівів та худоби. З одного боку, господарства подібного регіону в засівали лани переважно ячменем, соняшником, полбою та іншими нерозподіленими культурами, тобто ранніми ярими фуражного та технічного призначення. Польові рослини переважали і в складі садибно-городніх посівів. Значні ділянки відводилися для вирощування капусти. З іншого боку, селяни рідше засівали гречку, озиме жито, овес, картоплю, коноплі, горох та однорічні трави. Названі дві групи рослин символізують, з одного боку, екстенсивне, а з іншого – інтенсивне рослинництво. Характерно, що хоча в округах із помітною позитивною роллю першої головної компоненти і зафіксовані значні втрати населення внаслідок голоду, але навесні 1923 р. питома вага посівних площ під озиминою (житом та пшеницею) була порівняно невеликою. Це пояснюється, по-перше, незначною роллю озимих культур у цьому регіоні, по-друге, нормальними природними умовами взимку-навесні 1922/23 господарчого року. Екстенсивний характер рільництва в подібних округах засвідчує і помітна кількість таких засобів обробки великих земельних площ, як букери та сівалки. Значні дистанції та брак лісу визначали й перевагу возів на залізному ходу перед дерев'яними. Отже, важливою рисою господарств таких регіонів слід назвати використання складних знарядь та засобів, розрахованих на значні площі та відстані. Такий висновок підтверджує і факт невикористання селянами сох.

У тваринному стаді основу поголів'я формувала велика рогата худоба, в якій меншість складала ялові корови та нетелі. Водночас свинарство слід визнати за занедбану галузь тваринництва через невелику питому вагу свиней у домашньому гурті. Але важливо, що кількість поросят віком до 4 міс. помітно перевищувала доросле поголів'я. Склад птиці відображає екстенсивний характер господарств, які її утримували, – поголів'я курей та іншої птиці переважало над кількістю гусей.

Підсумовуючи результати аналізу структури першої головної компоненти можна дійти висновку, що вона відображає регіональну специфіку адаптації селянського господарства до відповідних природно-кліматичних умов. З одного краю осі концентруються ознаки екстенсивного, а з іншого – інтенсивного напрямку розвитку господарства. Отже, перша головна компонента за суттю є *географічним чинником інтенсивності селянського господарства*.

Друга головна компонента пояснює 13,9 % загального розсіяння округів (табл. 5.2.3). Вона відіграла провідну роль у тому краї УСРР, де господарства характеризувалися порівняно невеликими розмірами родин та відповідно найменшим економічним навантаженням членів сімей робочого віку. Надлишок робочої сили у певній частині господарств створював передумови для наймання робітників (особливо жінок). Водночас невеликі розміри сімей імовірніше за все зумовлені значною смертністю немовлят. Характерно, що в таких округах більшою, ніж пересічно по Україні, була питома вага господарств без реманенту та робочої худоби. Отже, посилена активність наймання дорослих робітників скоріше за все зумовлена відробітками селян, яким бракувало тягла та засобів обробки землі.

Взагалі, в таких округах пересічне поголів'я худоби було порівняно невеликим. Більшу, ніж в інших регіонах України, роль відіграло поголів'я коней, основу якого складав товарний молодняк (від 1 року до робочого віку та робочі коні віком до 4 років), що переважав на чисельністю лошат. У складі великої рогатої худоби провідну роль відіграло молочарство – частка корів в господарствах округів була тим більшою, чим менше налічувалося назимків та бичків віком від 1 до 1,5 років (м'ясна товарна маса). Певну специфіку мала й структура вівчарства, яка засвідчила стагнацію цієї екстенсивної м'ясної галузі тваринництва, оскі-

льки доросле поголів'я овець, валахів та баранів було більшим, ніж в середньому в Україні. Селяни таких округів практично не розводили кіз та індиків.

Особливість округів, на які впливала друга головна компонента, полягала у взаємозамінності в складі польового посіву пшениці – при додатному впливі господарства здебільшого засівали озимину, а при від'ємному – ярину. Озима пшениця прямо корелювала з посівами сочевиці. Незначна частина садибно-городніх ділянок відводилася під коноплі. У господарствах таких округів більшою мірою використовували культиватори, тоді як плуги не набули масового застосування. Така тенденція свідчить про просапну спеціалізацію рільництва.

Підсумовуючи характеристику другої головної компоненти її можна визначити як чинник *інтенсивності селянського господарства*.

Третя головна компонента дозволяє пояснити майже десяту (9,4 %) частину відмінностей округів (табл. 5.2.4). Вона поляризує округи на дві крайні групи за спеціалізацією польових посівів та складом ВРХ. Роль цієї компоненти зростала в тих округах, де була порівняно невеликою питома вага господарств без корів. Водночас у таких округах незначну величину складало поголів'я робочої великої рогатої худоби (робочі воли, третяки та двохрічні бики), а також товарний молодняк (бички, старші 1,5 року). До того ж і робочі коні віком 4 і старше років складали меншість у табуні.

Роль головної компоненти була тим вагомішою, чим більшою була питома вага льону та інших олійних рослин і водночас меншою – кормового і цукрового буряку у складі польових посівів. Тобто, весняний перепис 1923 р. зареєстрував два взаємозамінні напрями спеціалізації технічного рослинництва – олійно-текстильну та просапну (буряківництво). Роль льону була на стільки значною, що навіть на садибно-городніх площах господарств ця культура стала такою ж важливою, як і городина, потіснивши провідну харчову культуру – картоплю.

Отже, третя головна компонента визначає *еластичність робочої худоби та технічного рослинництва* як трудомісткого виробництва.

Четверта головна компонента пояснює 6,2 % загальної дисперсії об'єктів (табл. 5.2.5). Її роль зростала в тих округах, де селянам вдалося пересіяти яринною (житом та пшеницею) максимальну частину площ озимини, що загинула. Привертає увагу спеціалізація господарств на вирощуванні тютюну, який охоп-

лював більші за середньоукраїнські посівні площі як у полі, так і на садибно-городніх ділянках. Цікаво, що такі ділянки були порівняно великими. З іншого боку, в таких округах нанівець зводилася роль багаторічних трав посіву 1921 р. Ще однією особливістю регіонів із додатною роллю четвертої головної компоненти була перевага товарної маси свинарства як інтенсивної м'ясної галузі (підсвинків віком від 4 міс. до 1 року) та молодняку ВРХ (телят віком до 1 року), а також качок у складі домашньої птиці.

Узагальнюючи характеристику четвертої головної компоненти, можна умовно її визначити як чинник *ринкової спеціалізації рослинництва та тваринництва*.

П'ята головна компонента пояснює майже 5% випадків несхожості округів за даними вибіркового перепису селянських господарств навесні 1923 р. (табл. 5.2.6). Вона відіграла помітну роль у тих округах, де селяни значні площі засівали кукурудзою та квасолею і практично не використовували польові наділи під баштани та городину, просо та багаторічні трави посіву 1922 р. У тваринницькій галузі чільне місце посідало вівчарство як екстенсивна м'ясна спеціалізація. Водночас у таких округах селяни порівняно рідко вдавалися до наймання робітників, хоча господарствам часто бракувало таких сільськогосподарських знарядь, як борони та рала.

Отже, п'ята головна компонента відображає *специфіку наймання робочої сили*.

В результаті компонентного аналізу можна зробити висновок, що стан селянського господарства України навесні 1923 р. визначали такі чинники: географічне місце розташування селянського господарства; тваринницька спеціалізація; еластичність робочої худоби та технічного рільництва; ринкова спеціалізація рослинництва і тваринництва; 5) специфіки наймання робочої сили.

4.2.3. Головні компоненти за даними весняного вибіркового перепису 1924 р.

На просторі, утвореному осями 186 ознак, одержано 5 головних компонентів, які в сукупності пояснюють 59,94 %, тобто більше половини загальної дисперсії їх значень (див. табл. 5.3.1).

Перша головна компонента пояснює майже чверть (24,60 %) випадків несхожості округів УСРР навесні 1924 р. (табл. 5.3.2).

Ця компонента мала посилений вплив у тих округах, де вагомим виробничим ресурсом виступала догідна та орна земля, за рахунок якої селяни досягали розширення посівних площ. Перерозподіл угідь здійснювався шляхом активнішого, ніж в інших округах республіки, лізингу як протягом року, так і на більший термін. Така активність втілювалася не тільки у відносно більших площах оренди орних ділянок та сінокосів, але й у порівняно вищому відсотку господарств, що брали участь у орендних відносинах. Головним чином оренда здійснювалася на умовах відробітків і дещо меншою мірою – за гроші. У таких округах селяни частіше вдавалися до обробки угідь супрягою або у змішаний спосіб як робочої худоби, так і реманенту. Варто звернути увагу на такий факт, що у господарствах, які здавали орні ділянки не бракувало власної чоловічої робочої сили. Водночас у подібних округах реєстрували відносно високу питому вагу дворів з наймитами. За таких умов орні площі складали неабияку частку догідних наділів, але при цьому більші ділянки селяни залишали для перелогів (у т. ч. й укісних). Реєстрували й чималі фрагменти нерозподіленої орної землі. Можливо саме описані обставини створювали передумови для відрубної форми організації землекористування.

У структурі польових посівів зареєстрована посилена увага селян до таких ранніх ярих культур, як городина, баштани, капуста, соняшник, ячмінь та яра пшениця. Такий набір рослин характерний для регіонів із високою землезабезпеченістю. Тому цілком закономірним явищем було забезпечення господарств сівалками та букерами, з допомогою яких селяни прискорювали посівну кампанію на значних угіддях. Для використання таких знарядь потрібна тяглова сила. І справді роль першої головної компоненти посилювалася у тих округах, де зареєстровано вищий відсоток господарств, що мали принаймні пару голів робочої (переважно коней) худоби. Щоправда значною мірою як тяглову силу селяни використовували й корів, що є свідченням не стільки злиденності господарств, скільки певної заможності, оскільки корів зазвичай впрягали селяни, що мали принаймні одного коня.

Важливо зауважити, що основу продуктивного стада у таких округах складала велика рогата худоба, насамперед коровим та молодняк (назимки та бички). На користь цієї думки може свідчити той факт, що роль компоненти посилювалася

саме в тих округах, де реєстрували помітну питому вагу господарств з 2 та більше коровами. До цього слід додати високе поголів'я домашньої птиці, основу якого складала кури як інтенсивний напрям птахівництва. Свинарство мало здебільшого екстенсивне спрямування, оскільки переважало поголів'я підсвинків.

Отже, названі ознаки характеризують господарства здебільшого багатоземельних округів. На противагу до них можна назвати ознаки округів, де вплив першої головної компоненти був мінімальним. Насамперед, це стосувалося тієї частини УСРР, де посівні площі складала більшу, ніж в цілому в країні, частку догідних угідь. Там господарств з меншим ризиком вели рослинницьку галузь. У польовому посіві переважали культури, які давали максимальну віддачу на невеликих площах і вологих ґрунтах: озимі жита, гречка, картопля, цукровий та кормовий буряк, овес, тютюн, бобові (горох, квасоля, сочевиця) та сіяні трави. Зрозуміло, що за таких умов як типова виступала посмужкова форма землекористування. Про підвищену вологість ґрунтів свідчить і відносно часте використання саме заливних сінокосів та качок у складі домашньої птиці. Швидке збищення ґрунтів через вимивання мінеральних речовин спричиняло парову систему землекористування. Перевага у посівному кліні просапних рослин зумовлювала наявність у господарствах борін. У цих же округах переважали однокінні господарства. Основу домашньої худоби складала телиці та корови, серед яких зареєстровано чималий відсоток ялових. Займалися селяни й іншою інтенсивною галуззю тваринництва – свинарством. Важливою була й роль городів, де часто можна було побачити посіви конопель та тютюну.

Отже, перша головна компонента навесні 1924 р. округи УСРР за *географічними особливостями рослинництва та тваринництва*.

Друга головна компонента пояснює кожен десятий випадок (13,39 %) розсіяння округів у багатовимірному просторі. Ця компонента також дає дві полярні моделі організації селянського господарства в округах УСРР (табл. 5.3.3).

Роль цієї головної компоненти посилювалася в округах, де помітний відсоток господарств мав достатньо розпорошені наділи орної землі – від 7 шматків і більше. Тому тут значного поширення набули змішані форми організації землекористування. Наприклад, господарство могло знаходитись на відрубах і воднораз мати посмужкові ділянки. Така деталізація наділів не могла не бути од-

ним з наслідків відносно активного наділу господарств. Дроблення господарств та земельних наділів виникало ще й через високу густоту селянського населення, а точніше – через багатодітність (великосімейність). Не даремно ж у господарствах, що орендували орні ґрунти, зареєстровано краще, ніж у цілому в УСРР, забезпечення власною робочою силою. Селяни таких округів обробляли власні наділи переважно власним реманентом та власною робочою худобою. Це було наслідком чи не найбільшого в країні середньогосподарського поголів'я домашньої худоби та забезпечення плугами. Зареєстрована також тенденція, за якою господарства, що здавали орні вгіддя, зазвичай були значною мірою забезпечені робочими кінями. В описуваних округах господарствах були здебільшого однокорівними. Відносно висока густота домашнього стада забезпечувалася природними сінокосами та іншими догідними площами, що складали вищу, ніж у решті регіонів країни, частку надільних угідь. Такі округи вирізнялися ще й посиленою увагою селян до посівів як у полі, так і на садибно-городніх ділянках, таких текстильних рослин, як коноплі та льон. Ще одна риса цієї моделі селянського господарства проявлялася як екстенсивна спеціалізація птахівництва – у дворах часто-густо можна було побачити гусей та індиків.

Отже, друга головна компонента мала значний вплив у округах з високою густотою населення та невисокою земельною забезпеченістю, що дозволяло більшості господарств не зважаючи на розпорошення угідь обробляти їх власними реманентом та робочою худобою.

Інша модель селянського господарства за цією головною компонентою постає як пряма протилежність до першої. Ця модель була типовою для тих округів, де були зареєстровані немалі відсотки обійсть, яким бракувало реманенту, домашньої птиці та домашньої худоби, особливо робочої та корів. Унаслідок цього значна кількість господарств змушена була обробляти вгіддя найманими засобами (реманентом та тяглом). Внаслідок природнокліматичних умов у таких округах господарства були позбавлені природних сінокосів, що й пояснює брак корів та робочої великої рогатої худоби. До того ж у робочому стаді переважали молоді коні віком до 4 років.

Земельні наділи у багатьох господарств були розподілені на 3–6 ділянок, що оптимізувало їхню обробку з огляду на низьку капіталоємність виробницт-

ва. У польовому посіві цих округів вагоме місце займали площі озимої пшениці та кукурудзи, тобто інтенсивних культур. У разі оренди землі селяни вдавалися до змішаних умов відшкодування, але з огляду на сутужне становище із засобами виробництва скоріше за все переважали відробітки як прихована форма експлуатації праці. До того ж тут зареєстрована значна частка жінок робочого віку, тобто перевага дорослого покоління селянок над дитячим, що не могло не бути наслідком високої смертності немовлят-дівчаток.

Друга модель по суті відображає риси селянського господарства округів, у яких мала прояв висока соціально-економічна диференціація селянства, внаслідок якої значна верства мешканців села фактично формувала соціальну основу для армії безробітних та наймитів через брак засобів виробництва і неспроможність обробляти вгіддя власними силами. Щоправда за умови компактного розміщення (3–6 ділянок) невеликих наділів можлива була трудомістка обробка землі орієнтована на рикові зернові (озима пшениця та кукурудза).

Отже, друга головна компонента поляризувала округи за рівнем забезпечення господарств засобами виробництва в умовах обмежених площ землекористування та високої густоти населення. Іншими словами її можна означити як *чинник інтенсивності господарств*.

Третя головна компонента пояснювала 8,74 % загальної дисперсії об'єктів (округів) у багатовимірному просторі.

Вона посилювала свій вплив у округах, де використовували коней як основну робочу худобу (табл. 5.3.4). Саме тому в них зареєстровано високу питому вагу табуна у складі поголів'я домашньої худоби, а також відсоток дворів з 2 та 3 робочими кінями. До того ж господарства, що орендували орні вгіддя, були найкраще забезпечені цією тягловою худобою. Частіше ніж в інших округах тут селяни орендували орні вгіддя терміном понад 1 рік. Щоправда питома вага таких господарств все одно залишалася мінімальною. Водночас часто об'єктом оренди виступали сінокісні площі. У господарствах з наймитами переважали селянки. Особливістю тваринницької галузі слід назвати значну увагу до вирощування телят.

На противагу до цієї моделі вплив третьої головної компоненти послаблювався в тих округах, де переважно використовували волову упряж. Саме тому в

них реєстрували як велике поголів'я робочих волів, третяків та биків, так і значну питому вагу господарств, що мали одного-пару волів. Навіть у разі оренди орних ділянок у таких господарствах переважало стадо саме робочих волів, а не коней. До того ж у цих округах налічувалася численне поголів'я робочих коней віком 4 і більше років, і як наслідок помітна частка господарств обробляли землю 1 конем та парою волів.

У таких округах найчастіше практикували однорічний лізинг орної землі. Особливою рисою рослинництва слід назвати неабияку увагу селян до використання садибно-городніх ділянок, у яких переважали сади, що було ознакою інтенсивності господарств. Відповідно до природнокліматичних умов значного поширення набули лучні сінокоси. Відповідно до системи сівозміни належну роль відводили також толокам не тільки як спосіб відновлення родючості ґрунтів, але і як наділи для випасу або сінозаготівлі.

Отже, третя головна компонента по суті є чинником *еластичності робочої худоби* у господарствах.

Четверта головна компонента пояснювала 5,47 % випадків несхожості округів навесні 1924 р.

Найбільшому впливу цієї компоненти підлягали ті округа, у яких селянам удавалося відновити посівами ярих більшу частину площ загиблих озимих жита та пшениці (табл. 5.3.5). У таких округах частіше, ніж в цілому в УСРР, реєстрували відсутніх на час перепису членів селянських родин як жіночої, так і чоловічої статі. Характеризуючи рільництво варто звернути увагу на відносно високий відсоток у посівному кліні такої трудомісткої рослини, як просо. Особливою рисою були також значні площі садибно-городніх посівів, у структурі яких виділялися питомою вагою так звані нерозподілені (тобто нетипові) городні рослини. Воднораз налічували порівняно численне середньогосподарське поголів'я козенят та підсвинків, що є відомим свідченням екстенсивності тваринництва.

Альтернативою цій моделі виступало селянське господарство тих округів УСРР, де помітного поширення набули хутірські обійстя. У зв'язку з цим стає цілком логічним є факт частішої реєстрації дворів, що мали всю орну землю в одному шматку. Такі господарства могли існувати в разі достатнього забезпечення робочою силою, особливо чоловічою. Такі передумови сприяли молочар-

ській спеціалізації, оскільки за окреслених умов відносно часто можна було побачити двір, де утримували по 4 і більше голів дійного стада.

Узагальнюючи основні риси четвертої головної компоненти можна означити її як чинник *ринковості сільськогосподарського виробництва*.

П'ята головна компонента пояснювала майже таку ж (4,7 %) частку розсіяння округи, як і попередня (табл. 5.3.6).

Посилення впливу цієї компоненти відчувалося у тих округах, де реєстрували відносно високу питому вагу загибелі озимих посівів жита та пшениці. Ці втрати почасти господарства компенсували посівами полби (різновиду ярої пшениці). З цим показником були тісно пов'язані коефіцієнти смертності селян як чоловічої, так і жіночої статі, а також немовлят-хлопчиків. Водночас у таких округах зазвичай реєстрували підвищену народжуваність дівчаток. Додамо, що у складі наймитів переважали саме представники чоловічої статі. Оскільки в структурі домашньої худоби значну частку складала отара, то це свідчить про екстенсивний напрям спеціалізації тваринництва. Але в отарі переважно приділяли увагу молодняку (ягнятам), ніж дорослому поголів'ю. Додамо до цього і численне поголів'я лоша́т. Роль цієї компоненти посилювалася у тих округах, де орні угіддя орендували на змішаних умовах. У садибно-городніх посівах провідною культурою виступала картопля.

З іншого боку поставали округи, в яких зареєстровано значну частку господарств без орної землі й водночас неабияку питому вагу посівів у догідних площах. При цьому була поширена оренда орних угідь або за частину врожаю, або на натуральних умовах. До того ж у таких округах найчастіше орні наділи знаходилися у двох фрагментах. У складі польового посіву більшою мірою, ніж в інших округах приділяли увагу іншим олійним. Водночас більшу частину садибно-городніх угідь селяни засівали городніми рослинами.

Отже, п'ята головна компонента є чинником *депресивності селянських господарств*, пов'язаної з загибеллю врожаїв та водночас надвисокою смертністю населення.

Підсумовуючи аналіз головних компонентів, що визначали особливості селянського господарства УСРР навесні 1924 р., можна назвати такі чинники: географічні особливості рослинництва та тваринництва; капіталоемність та рин-

ковість господарств; еластичність робочої худоби; інтенсивність сільськогосподарського виробництва; депресивність селянських господарств.

4.2.4. Головні компоненти за даними весняного вибіркового перепису 1925 р.

За даними весняного вибіркового перепису 1925 р. селянських господарств УСРР на просторі, утвореному зі 110 соціально-економічних ознак, одержано 5 головних компонентів, які сумарно пояснюють 65,40 %, тобто майже $\frac{2}{3}$ загального розсіяння (відмінностей) об'єктів (табл. 5.4.1).

Перша головна компонента пояснює чверть (27,35 %) випадків розсіяння об'єктів (округів) у багатовимірному просторі (табл. 5.4.2).

Роль цієї компоненти посилювалася у тих округах, де земельні вгіддя виступали провідним виробничим ресурсом. Низка ознак, що були додатно пов'язані з компонентою, не тільки відображають рівень забезпечення надільними догідними та орними площами, але й розміри лізингу орних угідь. Власливо, що провідною метою розширення земельних площ шляхом оренди було прагнення збільшити посівні площі. На користь цієї думки свідчить не тільки показник середньогосподарської площі польового посіву, але й величина його саме на орендованих ділянках. Водночас у таких округах реєстрували значний відсоток господарств, яким бракувало власної догідної і відповідно орної землі. Окрім орних угідь орендували й природні сінокоси, що забезпечували кормову базу для робочої худоби. Важливо зауважити, що розширення посівних площ було пов'язане із забезпеченням господарств такими складними знаряддями, як букери, жатки та молотарки. Отже, перша головна компонента впливала на капіталізацію селянського господарства.

Застосування складних агрегатів на догідних обширах зумовлювало забезпечення дворів робочою худобою. І справді, у таких округах частіше реєстрували господарства з 2 або 3 головами тягла, а також з парою або трійкою корів. Більшість волів були задіяні у сільськогосподарських роботах. У цілому такі округи вирізнялися численним середньогосподарським поголів'ям великої рогатої худоби, отари та домашньої птиці. Обробку вгідь селяни здійснювали переважно супрягою реманенту або на змішаних умовах використовували сільгоспзнаряддя та робочу худобу.

У таких округах зареєстровано також інтенсивніший процес поділу господарств. Чималий відсоток дворів навесні 1925 р. не могли похвалитися посівами на садибно-городніх ділянках, але, водночас, у решті обійсть пересічна площа таких посівів сягала найвищих значень.

Провідними рисами землеробства слід визнати увагу селянства до таких суто степових рослин, як яра пшениця, ячмінь, олійні рослини, а також баштани та городина. Названі культури «витісняли» з посівного клину такі рослини, що були вимогливими до вологості ґрунтів, а тому набули поширення у лісостеповій та поліській частинах УСРР. Йдеться про такі польові рослини, як озиме жито, картопля цукровий та кормовий буряк, а також овес, бобові та однолітні трави. У цих округах орні землі складали відносно меншу, ніж в інших регіонах, частку в складі догідних площ, які здавали в оренду.

Отже, перша головна компонента виступає як *географічний чинник сільськогосподарського виробництва*.

Друга головна компонента пояснювала шосту (17,23 %) частину загального розсіяння округів (табл. 5.4.3).

Роль цієї компоненти зростала у тих округах, де реєстрували значну питому вагу господарств, яким бракувало худоби, у т. ч. робочої (головним чином коней), а також реманенту та возів. Водночас рідко в якому дворі не тримали корову. У таких округах налічувалася більша частка обійсть, які мали 4 і більше голів робочої худоби. Отже, мала місце соціально-економічна диференціація господарств у межах населених пунктів. Тому друга головна компонента на кількість господарств, що обробляли вгіддя переважно найманими реманентом та робочою худобою, тоді як своїми засобами вели рільництво мінімум дворів.

Важливо, що господарства намагалися збільшити питому вагу орних угідь у складі догідних наділів шляхом оренди. При цьому в польовому посіві значною мірою виділялися ділянки під озимою пшеницею, кукурудзою та суржиком (сумішшю жита та пшениці), тобто ринковими культурами. Водночас посіви гречки як культури переважно для внутрішнього споживання займали мінімальні площі. Така організація господарств була типовою для округів, де були зареєстровані малодітні родини, внаслідок чого у селянстві переважали особи робочого віку.

Узагальнюючи аналіз змісту другої головної компоненти її можна означити як *чинник інтенсивності рослинництва*, який зумовлював не стільки структуру польових посівів, але й систему орендних земельних відносин та наймання робочої худоби і реманенту.

Третя головна компонента вносила пояснення десятої частини (10,50 %) випадків несхожості округів (табл. 5.4.4).

Роль цієї компоненти посилювалася в тих округах, де реєстрували численне середньогосподарське поголів'я табуна, у т. ч. робочого. Окрім того тут частіше можна було побачити господарство з 1 волем. Але волів використовують зазвичай у парі. У складі поголів'я великої рогатої худоби більшість складало дійне стадо, яке витісняло собою робочих волів та третяків. При цьому корів як тягло використовували поодинокі господарі, можливо у парі з волами. Аналогічно обмал селян обробляли землю тільки одним конем або супрягою волів та коней. Для виконання сільгоспробіт наймали численнішу, ніж в інших регіонах, кількість робітників. Але у таких округах реєстрували обмал дворів з торговими та промисловими закладами і водночас таких господарств, що мали доходи поза власним обійстям. Отже, це були переважно райони аграрного виробництва.

Узагальнюючи результати аналізу змісту третьої головної компоненти можна визначити її як чинник *еластичності робочої худоби*.

Четверта головна компонента пояснює 5,91 % загального розсіяння об'єктів (табл. 5.4.5). Її вплив мав сильніший прояв у округах, де селяни помітну увагу приділяли тваринницькій галузі. Зокрема там реєстрували найчисленніше середньогосподарське поголів'я свиней і водночас перевагу дорослого поголів'я серед них, що є свідченням екстенсивного напрямку цієї галузі скотарства. У таких округах частіше можна було побачити господарства з 4 і більше коровами. У структурі стада великої рогатої худоби вищу питому вагу мало поголів'я биків. Водночас мінімальні відсотки складали телята. Такі тенденції свідчать про інтенсивний молочний напрям велико-рогатого тваринництва. Регіон вирізнявся також задовільним забезпеченням дворів різними плугами. Продуктивна спеціалізація скотарства спричиняла непопулярність супряги робочої худоби як способу обробки вгідь. Специфічні риси рослинництва проявлялися у непопулярності проса та тютюну як польових рослин.

Узагальнюючи основні риси четвертої головної компоненти можна означити її як чинник *інтенсивності тваринництва*.

П'ята головна компонента пояснює 4,46 % загальної дисперсії об'єктів (табл. 5.4.6). Вона мала найбільший прояв у тих округах, де реєстрували порівняно високі відсотки як господарств, що відчужували власну робочу силу, так і таких, що використовували найману працю. При цьому господарства, що відпускали членів родини на нетривалий час (терміном до 1 року) складали мізерну частину, хоча в середньому вони давали численнішу когорту робітників. Активні відносини трудового найму спостерігали в тих округах, де реєстрували високі коефіцієнти новоутворених дворів після поділу. У структурі польового посіви виділялися своєю вагомістю посіви багатолітніх трав. А у структурі домашньої худоби переважало доросле поголів'я отари.

Отже, п'ята головна компонента відображає умови *наймання-відчужування робочої сили*.

4.2.5. Головні компоненти за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.

При аналізі матриці кореляцій 248 ознак одержано п'ять головних компонент, які пояснюють майже дві третини (62,6 %) загального розсіяння округів України (див. табл. 5.5.1).

Перша головна компонента пояснює чверть (26,7 %) випадків спільної кореляції ознак для округів України (табл. 5.5.2). Вона чинила значний додатний вплив на ті округа, господарства яких засівали порівняно великі площі землі. Це було можливим завдяки тому, що орна земля складала більшу частину площ землі, одержаної в користування. При чому орні площі в таких округах переважали і в складі догідної землі, яка перебувала в фактичному використанні. Водночас у таких регіонах і догідної землі у фактичному користуванні зафіксовані більші площі, ніж в середньому по Україні. Максимальне використання догідної та орної землі досягалося за рахунок перерозподілу її шляхом орендних відносин. Характерно, що в округах із додатним впливом першої компоненти господарства частіше здавали в оренду догідну землю. При чому, господарства здавали в оренду не винятково орну землю, а здебільшого площі догідної землі в цілому. На користь такого твердження свідчить додатний вплив голов-

ної компоненти на частку господарств без власної орної землі. А частка садиби у складі догідної землі, яку здавали в оренду, була в таких округах порівняно невеликою. Це можна пояснити тим, що садиба в господарствах взагалі складала невеликі площі у структурі землі, одержаної господарством у користування за нормами розподілу. Тому й орендні відносини фактично не впливали на збільшення ролі садибних площ у складі догідної землі, яка зрештою опинялася в користуванні окремого господарства. Оскільки «надлишкова» догідна та орна земля, яку пропонували господарства, залишалася в межах відповідних округів, то цілком закономірно, що в цих же округах зафіксовані й найбільші площі заоренованої догідної землі. Важливим є той факт, що частка господарств, які орендували догідну та орну землю, складала більший відсоток, ніж в інших частинах України. Це означає, що орендовані землі не зосереджувалися в руках обмеженого кола землекористувачів, а навпаки господарства такого регіону активно використовували оренду як механізм перерозподілу «надлишків» землі. В округах із значним додатним впливом першої головної компоненти, вищим, ніж у цілому в Україні, був відсоток господарств із відрубною формою землекористування. Господарства з відрубною та хутірською формами землекористування володіли порівняно великими площами своєї орної землі.

Відзначена багатоземельність потребувала й більшої кількості робітників. Тому в таких округах частіше можна було зустріти господарства з 3 і більше своїми робітниками, рідше, ніж в цілому по Україні, – з 1 своїм робітником. Водночас, помітно велика частка членів сім'ї переважно жіночої статі біли відсутні в господарстві понад 1 місяць. Цей факт можна пов'язати з порівняно великим відсотком господарств без робочої худоби, які відчужували робочу силу на строкові (терміном понад 1 міс.) та річні роботи. При чому кількість таких робітників була відносно більшою, ніж в інших округах України. Натомість поденні та відрядні роботи в наймах були не надто популярними. Тому, найняті чоловіки досить часто проживали у господарстві наймача.

У польовому кліні господарств округів, на які значною силою впливала перша головна компонента, переважали такі степові культури, як баштани та городина, ячмінь, яра пшениця, соняшник. Ці, переважно екстенсивні культури витискали посіви озимого жита, картоплі, вівса гречки, вики, цукрового буряку,

бобових рослин, однорічних та багаторічних сіяних трав. Екстенсивний характер рільництва був можливий лише за певного рівня механізації. Господарства таких округів були більшою мірою були забезпечені складними сільськогосподарськими знаряддями, зокрема, рядковими, розкидними та іншими сівалками, жатками, лобогрійками, самоскидками та снопов'язалками, віялками та сортувалками, косарками, механічними та кінними молотарками, букерами, кінними граблями (громадилками), а також возами на залізному ході. Водночас дерев'яний реманент, наприклад, дерев'яні борони використовувалися господарствами таких округів меншою мірою.

В округах із додатним впливом першої головної компоненти зафіксована помітно краща забезпеченість робочою худобою, що надзвичайно важливо з огляду на багатоземельність господарств. Тому, в такому регіоні частіше можна було побачити господарство принаймні з трьома головами робочої худоби, зокрема, з трьома кіньми чи трьома волами, або з парою коней і волом. Але виявляється, що такої кількості робочої худоби все таки було недостатньо для того, щоб використовувати її як рушійну силу сільськогосподарських знарядь. Річ в тому, що технологічні особливості названих вище засобів вимагали парної кількості худоби. Тому господарства дуже часто вдавалися до обробки землі супрягою або на змішаних умовах. Імовірно, що однією з форм змішаних умов могли бути відробітки працездатними членами сімей з господарств без робочої худоби, під якими могло приховуватися наймання робітників на річні та строкові роботи, яке обмежувалося Земельним кодексом УСРР.

Округи такого типу відрізнялися помітно більшим загальним поголів'ям домашньої птиці та рогатої худоби. Зокрема, тут частіше, ніж в інших регіонах України, можна було побачити господарства з двома коровами. Що стосується особливостей продуктивного тваринництва, то перш за все слід зауважити на більшій пропорції поросят віком до 4 міс. до дорослих свиней, що свідчить як на користь оновлення стада свиней у перспективі, так і на констатацію промислового (ринкового) характеру свинарства. У вівчарстві ж співвідношення ягнят до овець, валахів та баранів цегейських і мериносів зафіксоване порівняно меншим, ніж у цілому по Україні. Тобто селянство в таких округах порівняно активніше вдавалося до промислового вівчарства, віддаючи перевагу цінним

вовняним породам. А серед биків, старших 2 років, частка бугаїв замалою, щоб забезпечити надійну селекційну справу при розведенні великої рогатої худоби.

Значне поголів'я тваринного стада, а також умови сівозміни, вимагали наявності земель, які можна було б використовувати як пасовиська. З іншого боку, частина господарств усе одно не забезпечувала повного обробітку надільної орної землі. Тому в таких округах і зафіксовані збільшені площі орної землі у фактичному користуванні, яка була виділена під довголітню толоку та перелоги (у тому числі й укісними), та іншої орної землі.

Узагальнюючи зміст першої головної компоненти, підкреслимо, що вона мала сильніший прояв у багатоземельних, переважно степових, округах, де врожайний рік міг забезпечити помітне поліпшення економічного стану господарств. Водночас, прагнення господарств задіяти по можливості всю надільну землю, з одного боку, стимулювало такі форми ринкових відносин, як оренда землі, наймання робітників, а з іншого – спрямовувало рільництво екстенсивним шляхом, орієнтуючи переважно на типово степові культури (соняшник, баштани та городина, яра пшениця, ячмінь), які не потребують значного поливу й задовольняються порівняно сухим теплим кліматом. Обмежений час утримання належної вологості ґрунтів навесні з урахуванням значних площ землі зумовлювали потребу в складних сільськогосподарських знаряддях за умов кооперативних умов їх використання господарствами.

Отже, першу головну компоненту можна визначити як *географічний чинник сільськогосподарського виробництва*.

Друга головна компонента пояснює кожен шостий (15,0 %) випадок кореляції ознак сільськогосподарського виробництва в округах України (табл. 5.5.3). Вона мала значний додатний вплив в округах із великою середньогосподарською густотою населення. Тому в них зареєстровано більше, ніж в інших регіонах, кількість членів сім'ї як чоловічої, так і жіночої статі. За рахунок цього більшість господарств були достатньо забезпечені власною робочою силою. Ось чому роль другої головної компоненти була тим сильнішою, чим меншою була в окрузі частка господарств без своїх робітників і водночас більшим був відсоток із двома власними робітниками. Слід наголосити, що в господарствах таких округів значною мірою використовувалася праця підлітків, оскільки за-

фіксовані частки чоловіків і жінок робочого віку менші, ніж в середньому по Україні. Більшість найнятих підлітків жили в господарствах наймачів. Роль компоненти була сильнішою в тих округах, де господарства були краще забезпечені худобою. Саме тому в них зафіксовані відносно малі відсотки господарств взагалі без худоби, особливо без робочої худоби і корів, а також без знарядь оранки та сівби. Це зумовлювало користування найманою худобою та найманим реманентом при обробці землі порівняно в меншій частині господарств. Натомість більшість господарств обробляли землю лише власною худобою та реманентом. Навіть робітників на річні та строкові роботи відчувували в таких округах більшою мірою господарства саме з робочою худобою. Відносно великою була частка господарств з одним конем, серед яких переважали старі робочі коні (віком 4 і більше років). Кількість же голів коней від одного року до робочого віку і робочих коней віком до чотирьох років, тобто молодого поголів'я, зафіксована нижче середньо українського рівня.

Порівняно добре господарства округів із значним додатним впливом другої головної компоненти були забезпечені продуктивною худобою. На користь такого твердження свідчить збільшений відсоток господарств із однією коровою, а також телиць і нетелей у складі великої рогатої худоби. Провідними галузями тваринництва були свинарство та вівчарство, оскільки в таких округах зафіксовано найбільші значення поголів'я усіх свиней та овець.

Основним об'єктом орендних відносин виступали сіножаті. Так, у фактичному користуванні господарств значні площі в складі догідної землі займали саме сіножаті. Це досягалося за рахунок порівняно великого відсотка сінокосів у структурі площ, виділених господарствам у користування, а також у результаті перерозподілу їх орендними відносинами. Друга головна компонента чинила додатний вплив як на відсоток сінокосів у складі догідної землі, яку здавали в оренду, так і на відсоток сінокосів у складі догідних площ, взятих в оренду. Порівняно великою була як частка господарств, що здавали саме сіножаті в оренду, так і частка господарств із даними про землекористування, які орендували винятково сінокіс. Натомість, орні землі становили менший інтерес при укладанні орендних угод.

У структурі польових посівів господарствами подібних округів збільшена увага приділялася таким культурам, як льон, коноплі та інші олійні рослини, тоді як мало популярними були кукурудза й озима пшениця. Розподіл площ решти культур очевидно відповідали загальноукраїнським нормам.

Цікаво, що в округах із значним додатним впливом другої головної компоненти господарства порівняно краще були забезпечені такими транспортними засобами, як вози на дерев'яному ході, сані та гринджоли. Цей факт засвідчує, що друга головна компонента визначала характер господарювання переважно в тих округах, де, по-перше, дерево не було дефіцитним і дорогим, а, по-друге, зими були переважно сніговими. Такі риси можуть вказувати на північні округи України (Полісся).

Ще однією важливою особливістю другої компоненти був помітний її вплив на активність подрібнення господарств. У відповідних округах зафіксована порівняно велика частка дворів, які поділилися протягом року, та кількість новоутворених господарств. Цей процес властивий здебільшого регіонам із аграрним перенаселенням, де земля важлива не стільки як засіб рільницького виробництва, скільки як чинник розвитку тваринництва.

Підсумовуючи аналіз змісту другої головної компоненти можна визначити її як *чинник інтенсивності аграрного виробництва округів*.

Третя головна компонента пояснює десяту частину (9,4 %) випадків кореляції ознак організації селянського господарства в округах України (табл. 5.5.4). Ця компонента відображає особливості розподілу худоби в господарствах двох протилежних типів округів. В округах першого типу господарства віддавали перевагу конярству та молочному тваринництву, а в округах другого типу – волам та бичкам. Ця дискримінація підтверджується додатними значеннями факторних навантажень на такі показники, як середнє поголів'я усіх коней у господарствах із худобою та середня кількість голів усіх корів і теличок (віком від 1 до 1,5 років) у складі стада великої рогатої худоби. В округах першого типу зафіксовано вище середнього рівня відсоток господарств із двома кіньми. При найманні робітників перевагу віддавали саме дорослим, а не підліткам. Важливим фактом була порівняно велика частка незайнятого пару в складі орної землі, що перебувала у фактичному користуванні.

В округах другого типу як тягло господарства використовували здебільшого робочих волів та волів-третяків. Саме тому зафіксовані значні відсотки господарств з парою волів та одним конем, або просто з парою волів, подекуди лише з одним волем. Парна кількість волів у господарствах визначалася принципом їх запрягання – один віл в упряжі практично не використовувався. Потреба в ротації та збільшенні робочого стада, а також м'ясна спеціалізація тваринництва визначали й перевагу в стаді великої рогатої худоби бичків віком від 1 до 1,5 років та биків від 1,5 до 2 років. Потреба ж у молоці в таких округах компенсувалася збільшеним інтересом господарств до розведення кіз. Цілком закономірним є порівняно високий відсоток площ польового посіву, який виділявся під кормові буряки. Типовим явищем у господарствах другого типу було використання реманенту на змішаних умовах, а серед знарядь оранки та сівби своєю кількістю виділялися борони залізні та із залізними зубцями.

Отже, третю головну компоненту можна визначити як *чинник еластичності робочої та продуктивної худоби*.

Четверта головна компонента пояснює 6,1 % загальної дисперсії значень ознак (табл. 5.5.5). Вона мала значний вплив у тих округах, господарства яких скоріш за все були малоземельними й густо заселеними. На користь цієї думки свідчить як переважно посмужкова форма землекористування, так і відносно великі площі садибних та городніх посівів. Натомість, хутірська форма землекористування була малопопулярною. Водночас невикористання догідної землі було доволі рідким. Про це свідчить незначна частка площ іншої землі як у складі надільної, так і в складі догідної, яка перебувала на момент перепису у фактичному користуванні. Особливо переконливим постає факт незначного відсотка недосіви на орних площах у фактичному використанні господарств. Ще однією ознакою малоземельності господарств можна назвати їх слабку забезпеченість різними плугами, потреба в яких відпадає як при посмужковому землекористуванні, так і на присадибних площах. Робочу худобу за таких умов зручніше було використовувати на умовах супряги. На територіальну приналежність четвертої головної компоненти вказує збільшена увага господарств до польових посівів тютюну та проса.

У тваринництві господарства таких округів були зорієнтовані на молодняк. В них було зареєстроване більше, ніж в інших регіонах України, поголів'я телят, підсвинків та лошат віком до 1 року. Водночас господарства з 3 і більше коровами були відносно рідким явищем у таких округах. Мало уваги приділялося і розведенню кнурів і кабанів у складі гурту свиней. Потреба у догляді за молодняком імовірно зумовлювала наймання жінок, які жили в господарствах наймачів.

Узагальнюючи аналіз змісту четвертої головної компоненти, її можна визначити як *чинник трудомісткого рільництва*.

П'ята головна компонента пояснювала 5,3 % випадків взаємозв'язків ознак, що відображали стан селянського господарства України навесні 1926 р. (табл. 5.5.6). Роль цієї компоненти була більшою в тих округах, де порівняно високим був відсоток господарств із найманими робітниками. Характерно, що річних та строкових робітників більше, ніж в інших регіонах, наймали господарства з робочою худобою. Наймання робітників мало гендерний характер. Господарства наймали більшою мірою жінок, а меншою – чоловіків та підлітків.

Наймання робітників забезпечувало максимально можливе використання під посівами орної землі, яка перебувала у фактичному користуванні. Догідна земля активно використовувалася, про що свідчить порівняно високий відсоток іншої догідної землі, яка була задіяна в орендних відносинах. Звертає на себе увагу збільшена частка площ під іншими та нерозподіленими культурами у посівному клині. Особливість таких округів визначається і перебільшене використання корів як робочої худоби. Однією з причин активного наймання робітників можна назвати використання господарствами ручних молотарок, потреба в яких була зумовлена значною задіяністю орної землі під посівами. Прикметно, що в складі садибних та городніх посівів господарства відводили картоплі порівняно невеликі площі. А у вівчарстві зафіксована тенденція, за якою зменшувалася пропорція поголів'я ягнят та дорослих овець.

Отже, п'ята головна компонента відображала *особливості відносин наймання робітників*.

Узагальнюючи аналіз складу головних компонент можна сказати, що навесні 1926 р. характер селянського господарства радянської України визначали

такі чинники: географічний чинник сільськогосподарського виробництва; ринковість аграрного виробництва округів; еластичність робочої та продуктивної худоби; трудомісткість рільництва; специфіка відносин наймання робітників.

4.3. ДОСЛІДЖЕННЯ СТІЙКОСТІ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Проаналізовані головні компоненти дозволяють говорити про доволі стабільний набір провідних чинників соціально-економічного розвитку селянського господарства УСРР протягом 1922–1926 рр. Основне навантаження щодо формування закономірностей розподілу округів у багатовимірному просторі виконували три перші головні компоненти, які пояснювали половину (50 ± 5 %) загальної дисперсії.

Узагальнюючи результати аналізу даних методом головних компонент можна назвати такі основні фактори, що впливали протягом 1922–1926 рр. на організацію селянського господарства в регіонах республіки: по-перше, географічний чинник інтенсивності виробництва; по-друге, ринкова спеціалізація його продукції; по-третє, еластичність робочої худоби. Кожен із цих факторів за своєю природою біполярний, тому передбачає біфуркацію відповідного процесу. Зокрема, географічний чинник, який охоплює собою взаємодію земельного, трудового та капітального ресурсів, давав дві альтернативні моделі розвитку селянського господарства – шляхом інтенсивної або екстенсивної організації виробництва. Другий чинник поляризував господарства між ринково- та споживчо-орієнтованими типами аграрного розвитку. І нарешті, фактор еластичності тяглової худоби визначав обробку землі переважно з допомогою робочих коней або робочих волів. Отже, у тривимірному просторі названих факторів теоретично могли «розташуватися» принаймні вісім типів організації селянського господарства.

У результаті застосування методу головних компонент можна не тільки одержати коефіцієнти зв'язку ознак із факторами (факторні навантаження), а і, за допомогою лінійних перетворень значень ознак на значення факторів, можна оцінити і величини названих факторів (вагові коефіцієнти або ваги) для кожного з об'єктів дослідження (у нашому прикладі округів) (табл. 5.6.1 – 6.6.5). Ваги

дозволяють розглядати кожен об'єкт (округ) як точку тривимірного простору. Відповідно розташування таких точок дозволяє не тільки візуально, а й аналітично описати особливості та тенденції організації селянського господарства протягом 1922–1926 рр. Апроксимація поверхні, на якій з високою ймовірністю лежатимуть ці точки, дозволить також зробити певні висновки щодо характеру соціально-економічних процесів у означений період в українському радянському селі. Такий спосіб аналізу соціально-економічних процесів можна розглядати як коректний, оскільки він дозволяє зіставити «різні якості в різних кількостях». Йдеться про зміну програми обстежень та розробки матеріалів вибіркового перепису, зокрема складу ознак для господарств або округів УСРР.

Апроксимована поверхня протягом 1922–1926 рр. незмінно набуває форми сідла (рис. 5.5.1, 5.5.3, 5.5.5, 5.5.7, 5.5.9). Як відомо з теорії катастроф, така поверхня характерна для нестійких процесів, тобто таких, що породжують собою розгалуження напрямів розвитку. Така біфуркація чітко проступає в разі проекції точок округів на площину перших двох головних компонентів. Відклавши на осі абсцис значення ваг другої головної компоненти, а на осі ординат – першої, отримаємо дугоподібний розподіл точок на площині (рис. 5.5.2, 5.5.4, 5.5.6, 5.5.8, 5.5.10). Від'ємна частина першого (географічного) фактора відповідає екстенсивності сільськогосподарського виробництва. У цій половині простору розташувалися переважно степові округи. У додатну (інтенсивну) півплощину відійшли лісостепова та поліська частини УСРР. Другий фактор також поділяє округи на дві сукупності. У від'ємній половині розташувалися ті округи, для яких типовими були споживчо-трудова господарства. Натомість для правої (додатної) частини координатної площини було характерне ринково-орієнтоване аграрне виробництво.

Розподіл округів у площині перших двох головних компонент відображає процес, який можна назвати біфуркацією. Графіки описують достатньо цікавий процес. Виявляється у 20-х роках ХХ ст. перехід від споживчо-трудова організації господарства до ринково-орієнтованої реалізовувався як шляхом інтенсифікації, так й екстенсифікацією виробництва залежно від географічних умов округів.

За першим (інтенсивним) вектором найвиразніше прямували господарства Чернігово-Сіверського Полісся з типовою молочарською спеціалізацією тваринництва, житнім хліборобством, кінною упряжжю та дерев'яним реманен-

том. Для таких округів був характерним відносно високий відсоток господарств, що поділилися протягом року, однією з причин чого служила багатодітність сімей. Задовільне забезпечення господарств власною робочою силою визначало мінімальну кількість строкових та річних наймитів. Переважна більшість наймитів працювала з власною худобою, що було наслідком надлишку тягла в господарствах. Основна маса осіб, відсутніх у господарствах на момент весняного перепису, була переважно задіяна на поденних та задільних, тобто короткострокових роботах. Значного поширення, особливо в західному Поліссі, набули хутірські та відрубні господарства. Природно-кліматичні особливості регіону обмежували догідні орні площі та формували умови для природних сінокосів і відповідно для розвитку продуктивного тваринництва. Поліські господарства достатньо були забезпечені домашньою худобою, оскільки в регіоні зареєстровано, по-перше, мінімальний відсоток дворів без худоби, а, по-друге, найбільше середнє поголів'я. Робоче стадо формувалося майже без винятку за рахунок табуна. М'ясне тваринництво формувалося завдяки дрібній худобі – овець та свиней. Пропорції корів та недійного стада визначали молочарський напрям тваринництва. Структура сільгоспзнарядь засвідчувала, по-перше, вплив природних умов на матеріал реманенту та транспорту (деревина), що забезпечувало мінімізацію собівартості продукції, а, по-друге, організацію рослинництва як інтенсивного виробництва. Мінімальна частка дворів без знарядь оранки та сівби, а також задовільне забезпечення тяглом дозволяли переважній більшості господарств обробляти вгіддя власними засобами, супрягою або змішаним способом, тобто в основному на неринкових умовах. Природно-кліматичні умови визначали і структуру польових посівів, які складали на $\frac{2}{5}$ жита озимі, на третину – ранні ярі колоскові (овес та гречка), а також майже десятину – картопля. Роль цих рослин зростала при розширенні посівних угідь. Структура бюджету робочого часу свідчить про перевагу інтенсивних рослин як у польових, так і в садибно-городніх посівах. Таким чином, специфіку поліського селянського господарства можна визначити як *інтенсивне молочарсько-м'ясне тваринництво та зерно-картопляне рослинництво*.

Екстенсивний напрям особливо чітко проявився у Донбасі, де господарство характеризувалося технічним (переважно соняшниковим) рослинництвом, м'ясною спеціалізацією великої рогатої худоби, металевими знаряддями обробки землі та воловою упряжжю. У цьому регіоні, як і в Поліссі, зареєстрована відносно висока інтенсивність поділу господарств, пов'язана з великими селянськими родинами та високим економічним навантаженням селян робочого віку. Дефіцит робочої сили в селянських господарствах обмежував наймання ними робітників. Значне відчужування робочої сили з господарств терміном на рік та на строк не могло не бути спричинене близькістю шахт та інших промислових об'єктів у округах, а також високою густотою селянського населення. Помітна активність селян у заробітках поза власним господарством засвідчує значну участь донбаського селянства у ринку праці регіону. Помітний перерозподіл угідь відбувався шляхом орендних відносин, що є ознакою екстенсивності рільництва. Розміри посівних площ визначалися не тільки і не стільки величиною наділу та питомою вагою орних ґрунтів у складі догідних, скільки рівнем забезпечення засобами виробництва. Внаслідок браку в третині господарств реманенту така ж їх частка вдавалася до наймання сільгоспзнарядь. Решта обробляла землю переважно власними засобами або супрягою як взаємовиключними формами. Склад засобів виробництва засвідчив капіталомістке екстенсивне переважно зернове рослинництво. В аграрних округах (Старобільському, Озюмському) більшою мірою застосовували плуги, у промислових (Артемівському, Луганському, Маріупольському, Сталінському) – складні знаряддя (букери, сівалки, молотарки). В умовах значного дефіциту тягової сили як основну робочу худобу донбасівці використовували велику рогату (волів та корів). У промислових округах в силу більшої їх заможності зростала роль робочих коней. Використання складних сільгоспзнарядь передбачало супрягу коней як засіб збільшення тягової сили, тоді як обробка плугом дозволяла обходитися власною переважно великою рогатою худобою. Головна мета обробки вгідь ненайманими реманентом та тяглом полягала в зменшенні собівартості продукції рослинництва. Основною особливістю польового рослинництва слід назвати ринкову спрямованість, яка мала прояв у структурі посівів, де переважали ранні ярі хліба (яра пшениця та ячмінь), а також олійні культури, що формувало зерно-

олійну спеціалізацію. Специфічність рослинництва у північних (аграрних) округах регіону мала прояв у вищій інтенсивності (жито озиме, просо), а у південних (промислових) – більшій екстенсивності (яра пшениця, ячмінь). Бюджет робочого часу як польових, так і садибно-городніх посівів пересічного селянського господарства засвідчив зростання інтенсивності рослинництва за рахунок капіталізації виробництва. Продуктивне тваринництво мало переважно екстенсивний характер, оскільки у череді переважала недійна група (молодняк та робоча худоба), у вівчарстві при відносно великому поголів'ї зареєстровано вагомий відсоток ягнят, а свинарська галузь мала підпорядкований великому рогатому тваринництву характер із тривалим вигодовуванням підсвинків на зернових (кукурудзяних кормах). Отже, селянське господарство Донбасу можна охарактеризувати як ринково-орієнтоване і переважно екстенсивне із *зерно-олійною спеціалізацією рослинництва та м'ясним напрямом тваринництва*.

Як свідчать результати компонентного аналізу, близько половини округів навіть навесні 1925 та 1926 рр. за сукупністю соціально-економічних показників мали пріоритетно споживчо-трудоі селянські господарства. Така картина була типовою для західних округів (Бердичівського, Вінницького, Гуманського, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського, Проскурівського, Молдавської АСРР). Цей регіон характеризувався також значною густотою селянського населення, внаслідок чого господарства переважно були відносно малоземельними, а родини малодітними. Такі умови спричиняли високу трудомісткість за низької капіталоемності. Свідченням є той факт, що у господарствах цього краю дуже рідко реєстрували такі складні знаряддя праці як сівалки, косарки, молотарки, віялки тощо. Натомість майже у кожному дворі була борона, зазвичай дерев'яна, а також рала або сабани. Воднораз багатьом господарствам бракувало робочої худоби. Засоби виробництва та тягло концентрувалися в руках меншості господарів. Саме тому обробка землі здійснювалася перш за все найманими знаряддями та робочою худобою. Супруга як форма найпростішої кооперації витіснялася найманням її саме через низьку капіталізованість основної маси дворів. Селяни названих округів вдавалися значною мірою до інтенсивного рослинництва – переважно таких просапних культур, як кукурудза, цукровий буряк, картопля, тютюн тощо. Обмежені вгіддя не дозволяли тримати багато

худоби. Тому для західного регіону більшою мірою властиве інтенсивне тваринництво (молочарство та свинарство). Вівчарство набувало переважно екстенсивних форм.

Приблизно третина округів потрапила до околу точки біфуркації. Ця група об'єктів варта нашої уваги, оскільки не просто репрезентує собою перехідну стадію між споживчо-трудовою та ринково-капіталістичною формами селянського господарства, а й відтворює саме стадію «вибору поведінки системою». Іншими словами, на поданих діаграмах зафіксовано моментальні знімки еволюції селянського господарства внаслідок дії трьох провідних факторів, кожному з яких іманентна розщеплювальна сила. Певна кількість округів протягом 1922–1926 рр. балансувала на грані між споживчою та ринковою і водночас між екстенсивною та інтенсивною організацією. Розщеплювальним чинником виступив тягловий ресурс, кількісний та якісний склад якого, як з'ясувалося у ході даного дослідження, значною мірою визначав напрям розвитку селянського господарства.

Уважний погляд на склад таких балансуючих округів (Київський, Катеринославський, Харківський, Сумський, Миколаївський, Черкаський, Кременчуцький, Зінов'ївський, Одеський, Криворізький, Херсонський, Полтавський, Лубенський, Первомайський) дозволяє зробити кілька зауважень. По-перше, до наведеного списку потрапили округи так званої чорноземної групи, які лежать у басейні Дніпра. По-друге, вони охоплюють територіально понад половину УСРР. По-третє, це здебільшого землі, на яких ще кілька років тому лютував голод, який знесилив селянське господарство, позбавивши його трудових, тяглових, грошових, генетичних ресурсів тощо. Отже, проблема ринковості селянського господарства у цей період стояла доволі гостро. Господарі значної частини України до весни 1926 р. так і не змогли оговтатись від недавніх соціальної, економічної та гуманітарної катастроф. Самим господарствам все ще бракувало належних сил та ресурсів задля того, щоб уповні переорієнтуватися на потреби ринку. Пам'ять про голод глибоко позначилася на психології селянина, який господарював з оглядом на запаси власного господарства, а не на державні інтереси.

ВИСНОВКИ

Соціально-економічна політика радянського уряду 20-х років ХХ ст. в українському селі мала неоднозначний характер. Початок нової економічної політики в УСРР збігся із значною гуманітарною катастрофою – голодом у південній частині республіки, коли рівень смертності перевищував у 1,5–2 рази норми навіть традиційного типу відтворення населення. Втрати торкнулися не тільки населення, а й організаційних елементів господарства. Насамперед це стосувалося продуктивної та робочої худоби, а також насінневого запасу господарств. По суті, існувала реальна загроза втратити селекційно цінні породи худоби та сорти рослинних культур. Поставлені в екстремальні умови, селяни намагалися зберегти основні засоби та матеріали виробництва. Іншими словами, селяни стояли перед вибором: або померти самим, або знищити саму сутність селянського господарства. Водночас у північній частині республіки наслідки неврожаю на півдні майже не позначилися на стані господарств у силу певної їх спеціалізації, яка, по-перше, унеможлиблювала існування чинника, що спричинив голод на півдні, і, по-друге, формувала умови саме для господарства фермерського типу.

Складність процесів, що відбувалися в аграрному виробництві, не могла залишатися поза увагою українського радянського уряду через низку політичних та економічних причин. Тому цілком закономірно, що селянське господарство стало чи не основним об'єктом статистичного обліку. При цьому ЦСУ УСРР досліджувало аграрний сектор у двох напрямках, що були умовно позначені як виробництво та господарство. У першому випадку основна увага зосереджувалася на економічних складниках, у другому – на соціальних. Особливої уваги заслуговувала динаміка процесів. Саме тому ЦСУ УСРР запровадило систему щорічних весняних та осінніх вибіркового переписів (опитувань) селянських господарств. Розробка програми цих досліджень здійснювалася на основі неабиякого досвіду, нагромадженого земською статистикою. Цьому сприяло залучення до функціонування сільськогосподарських обстежень колишніх земських статистиків – О. В. Пешехонова, М. Б. Гуревича, М. М. Вольфа та ін. Статистичні органи вчасно реагували на природно-кліматичні, політичні чи еконо-

мічні зміни. Зокрема, протягом 1922–1924 рр. у програмі весняних вибіркового обстежень містилися питання щодо природного руху селянського населення. Навесні 1926 р. проводилося монографічне дослідження у рамках Всесоюзного перепису населення. Така глобальна подія як суцільне демографічне дослідження сприяла ретельній підготовці, організації та проведенню вибіркового перепису селянського господарства.

Вибіркові опитування ЦСУ розглядало як один із основних засобів отримання конкретних даних поточної сільськогосподарської статистики. Весняні переписи проводили з метою з'ясування змін у польових та городніх посівних площах, поголів'ї худоби та птиці, а також у складі сільськогосподарських знарядь. При реалізації осінніх опитувань ставили за мету отримання остаточних даних щодо врожаю польових та городніх культур, змін площі та пропорцій посівів озимини, кількісного та якісного складу худоби, птиці, реманенту та возів. Обидва опити ЦСУ розглядало як єдину статистичну операцію, об'єктами якої навесні та восени виступали одні й ті самі господарства. У такий спосіб забезпечувалася наступність матеріалів обстежень, а отже й достовірність та надійність результатів їх аналізу.

Специфіка селянського господарства полягає, як наголошував О. В. Чаянов, у його просторовій організації. Обшир його об'єктивно визначається природно-географічним чинником. Склад ґрунтів, система меліорації, особливості рельєфу, температурні графіки, історична густота заселення тощо спричиняли різні системи господарювання. Дослідження таких систем здійснювалося в рамках географічного районування та територіально-адміністративної реформи. Протягом 1923–1926 рр. відбувалася оптимізація адміністративного устрою УСРР. У результаті такого заходу матеріали вибіркового перепису подавали дані навесні 1922 р. для 53 округів, а навесні 1926 р. – вже тільки для 41 адміністративної одиниці. До цього слід додати, що ЦСУ УСРР щороку змінювало програми опитувань і відповідно публікацій їх опрацювання. Усі ці обставини вимагали в ході даного дослідження обрання адекватного методологічного та технологічного арсеналу.

З огляду на просторовий характер об'єкта дослідження, а також зовнішню динаміку даних та необхідність застосування до них методів математико-статисти-

стичного аналізу було обране таке технологічне рішення як географічна інформаційна система. ГІС поєднує в собі широкі можливості подання та зберігання як просторових даних, так і баз даних. До того ж, у більшості з них передбачено належний аналітичний апарат для такої комплексної інформації, що значно сприяло вирішенню завдань даного дослідження.

У ході студій неодноразово поставало питання класифікації. Йдеться як про вже готові класи (групи) об'єктів (округи, посівні групи тощо), так і про згенеровані під час дослідження (аграрні регіони, моделі рослинництва, соціально-економічні фактори тощо). Задля ефективного оперування класами та ієрархічності інформаційних структур запропонована об'єктно-орієнтована методологія. Згідно з нею довільну систему (в нашому разі – селянське господарство) можна подати з допомогою двох ортогональних ієрархій – класів та об'єктів. Об'єктна структура дозволяє відображати схему взаємодії об'єктів між собою. Кожна ієрархія містить класи та об'єкти, що складаються з простіших елементів. Об'єкти одного рівня, маючи чітко виражені взаємозв'язки, зазвичай утворюють певні класи. Знання структури класів дозволяє позбутися обов'язкового повторювання тотожних даних для кожного екземпляра класу.

Завдяки класифікаціям вдалося вирішити кілька завдань. Серед них, зокрема, здійснена мінімізація вимірності об'єктів дослідження – визначені латентні фактори функціонування господарства на основі групування за допомогою методу головних компонентів. Інший результат, що став похідним від вивчення факторної структури, полягав у багатовимірній типології округів методами кластер-аналізу. Ретельне вивчення одержаних типів (сільськогосподарських регіонів) та факторів дозволило виявити симптоми протирічних тенденцій у розвитку селянського господарства УСРР, що підштовхнуло до думки про нестабільність його як соціально-економічної системи. З метою перевірки цієї гіпотези обрано емуляцію теорії катастроф, що дозволяє візуалізувати ситуацію нестабільності таких складних систем як селянське господарство.

Динамічна аграрна типологія округів УСРР дозволила дійти декількох важливих висновків, які вносять уточнення в уявлення про сутність соціально-економічних процесів. Насамперед, в ході даного дослідження доведено, що вивченні аграрної історії 20-х рр. ХХ ст. методологічно коректніше виокрем-

лювати принаймні п'ять виробничих регіонів (Полісся, Лівобережний та Правобережний Лісостеп, Степ та Донбас), а не традиційні чотири (Полісся, Лівобережжя, Правобережжя та Степ), що беруться до уваги більшістю істориків. Таке суттєве уточнення стало можливим завдяки застосуванню методів багатовимірної класифікації, яка реалізується на основі вичерпної множини ознак (характеристик) об'єктів (селянських господарств та округів). Зауважимо, що така класифікація ґрунтується на засадах об'єктно-орієнтованої методології, в основі якої покладено ідею утворення класів навіть різнорідних об'єктів на основі їх якісної тотожності.

Аграрна типологія дозволила виявити специфіку селянських господарств відповідних регіонів. Так, **поліське** господарство характеризувалося розширеним відтворенням селянського населення за рахунок високої народжуваності та середнього рівня смертності. Мале економічне навантаження створювало певний надлишок робочої сили й передумови до трудомісткого виробництва. Слабке відчужування селян на заробітки означало достатню задіяність робочих рук на власному обійсті. Мізерний відсоток господарств, що визнали факт наймання працівників, може свідчити як про достатність власної робочої сили (що цілком імовірно з огляду на річний бюджет часу господарств), так і про приховані форми експлуатації. Помірна густина селянства, особливо робочого віку, у розрахунку на одиницю площі догідної, орної чи посівної площі давала достатню кількість робітників для ведення рільництва й може правити за достатнє пояснення малоактивного відходу селян на заробітки. Структура догідних площ засвідчила певну підпорядкованість землеробства тваринницькій галузі, оскільки в Поліссі зареєстровано найбільшу питому вагу сінокосів, пару та фуражних культур у посівному кліні. Трудомісткість посівних культур виявилася невисокою. Оскільки пересічне господарство не витратило й 100 днів на польові роботи та переробку врожаю залишався чималий резерв часу як на скотарство, так і на промисли. Строкатість ґрунтів регіону спричиняла, з одного боку, високу розпорошеність орної землі в шматках, а, з іншого, популярність хутірської та відрубної форм землекористування. Переважна більшість сінокосів мала болотяне та заливне походження, що не може не означати, з одного боку, брак догідних ґрунтів у регіоні, а, з іншого, – тваринницьку спеціалізацію поліського се-

лянського господарства. Садибні ділянки за їхньої куцості селяни здебільшого використовували під посіви городини, що засвідчувало, по-перше, прагнення селян до максимальної продуктивності наділу, а, по-друге, намагання якомога повніше задіяти наявну робочу силу, оскільки засівали переважно такі трудоінтенсивні й урожайні в регіоні культури, як картопля, городина, тютюн, льон та коноплі. Обмеженість догідних площ, природні умови регіону та натуральність господарства знецінювали роль орендних відносин щодо орної землі та сінокосів, оскільки сама земля лише забезпечувала фуражну базу. За порівняно високої забезпеченості господарств та насиченості орних земель робочою худобою і реманентом можна говорити про нівелювання їх соціально-економічного стану, що спричинялося також низькою їх грошовитістю, тобто високою натуральністю рослинницької галузі. Непрямим свідченням натуральності може виступати не тільки мала активність господарств щодо оренди землі, реманенту та наймання робітників, але й умови використання наділів, сільгоспзнарядь та тяглової худоби, які виражалися переважно у не грошовій формі (супряга, часина врожаю тощо); тільки один з трьох господарів визнали можливість сплачувати за послуги та роботу грішми. У структурі польового посіву панівною культурою виступали жито (42,35 %), овес (16,01 %) та гречка (15,27 %), а також картопля (4,99 %). Решта рослин охоплювала тільки п'яту частину (21,38 %), тобто землеробство характеризувалося травопільно зерно-картопляною спеціалізацією здебільшого споживацько-фуражного призначення. Провідною галуззю регіону слід визнати тваринництво, яке вирізнялося не тільки кількісно, але і якісно – м'ясо-молочною спеціалізацією трудоінтенсивного характеру. Птахівництво мало риси порівняно більшою мірою трудоекстенсивності через мале загальне поголів'я птиці й відносно велику питому вагу гусей. Отже, селянське господарство Полісся будучи ресурсно збалансованим залишалося здебільшого споживацьким і мало травопільно-зерно-картопляну м'ясо-молочну спеціалізацію, що не може не свідчити про невисоку трудоінтенсивність і малу соціально-економічну нерівність.

Селянське господарство Лівобережжя вирізнялося малою питомою вагою селян робочого віку, що формувало передумови для переважно трудоекстенсивної спеціалізації рослинництва і особливо тваринництва. Значний відсо-

ток утриманців у сім'ях спричинив інтенсивний відхід працездатного населення на сторонні заробітки, що означало деякою мірою втягування селянства регіону у ринково-грошові стосунки. Унаслідок високої питомої ваги покоління дітей стримувався процес природного приросту селянського населення Лівобережжя, але за рахунок низької смертності зростало економічне навантаження покоління батьків, що також правило за мотив до заробітчанства. Гальмівним чинником надшвидкого зростання селянського населення регіону слід назвати і надвисоку смертність немовлят, що водночас означало незадовільний стан соціальної та медичної інфраструктури. Молодість родин спричиняла не тільки потребу в заробітках, а й у додатковій робочій силі, що не може не свідчити про переважно трудоекстенсивний характер сільгоспвиробництва регіону. Господарства Лівобережжя в цілому були меншою мірою забезпечені догідними площами, які склалися з помірної кількості окремих ділянок, що означало, по-перше, задовільну якість та однорідність ґрунтів; по-друге, помірковану організацію рільництва; по-третє, значну питому вагу відрубної організації. Відносно великі площі садиб, а також садків були можливими за умов достатньої кількості родючих ґрунтів у регіоні, які забезпечували вирощування городини значною мірою на ланах, а не на присадибних ділянках. Робочої сили господарств регіону в цілому вистачало для того, щоб максимально використовувати догідні площі під посіви. Тому природні сінокоси розташовувалися здебільшого на луках та в заплаві. До того ж половині господарств взагалі бракувало сіножатей. Перерозподіл земельних ресурсів здійснювався шляхом оренди господарствами, які були краще забезпечені робочою силою, реманентом та тягловою худобою, у господарств, яким цих засобів бракувало незважаючи на їхню малоземельність. Умови земельного лізингу засвідчують, що в Лівобережжі існувала або реальна проблема безгрошів'я, або практикувалися приховані форми експлуатації, оскільки тільки чверть господарств орендувала землю за гроші, половина – за частину врожаю, а ще чверть – за натуральних умов. Саме тому було поширене заробітчанство серед селян робочого віку. Об'єктом оренди виступали винятково орні ґрунти. Принаймні третина господарств потребувала тяглової худоби та реманенту. Тому приблизно така ж їх частка вдавалася до наймання цих засобів виробництва. Кожне третє-четверте господарство не володіло повним комплек-

том необхідного реманенту чи тягла, а тому вдавалося до супряги. Тобто від чверті до трьох чвертей дворів мали залежність від своїх односельців і не могли самостійно повноцінно (якісно) обробляти надільні площі. Основу посівів формували колоскові (жито, яра та озима пшениця, ячмінь, овес, гречка), які охоплювали понад 85 % площ, що свідчить про значну трудоекстенсивність рільництва. Просапний клин формувався традиційними для природних умов регіону рослинами (цукровим та кормовим буряком, тютюном, просом, коноплями та іншими олійними рослинами, баштанами та городиною), тобто культурами для внутрішнього споживання. Рільництво характеризувалося переважно трудоекстенсивною зерною спеціалізацією ринкового спрямування, чому сприяли погодні умови краю, що мінімізували питому вагу загибелі озимих посівів. Тваринницька галузь через брак природних сінокосів у регіоні (соковитих зелених кормів) та високу задіяність догідних площ під оранкою з перевагою колоскових (солом'яних) культур мала переважно трудоекстенсивну спеціалізацію: у ВРХ – м'ясо-робочу, у вівчарстві – вовнярську. Свинарство як інтенсивна сфера виконувала допоміжну роль як форма переробки відходів рослинництва та скотарства (особливо велико-рогатого). Птахівництву також була притаманна трудоекстенсивна спеціалізація (розведення гусей та качок). Отже, селянське господарство Лівобережжя навесні 1924 р. можна визначити як переважно ринково-орієнтоване зернове м'ясо-вовнярське, що свідчить про помітну трудоекстенсивність сільгоспвиробництва.

Селянство Правобережного Лісостепу характеризувалося як найстарше в УСРР. На тлі високої питомої ваги селян робочого віку мінімальне економічне навантаження означало високу трудоінтенсивність господарств. Селянство регіону зросло дуже повільно. Це відбувалося внаслідок природного обмеження народжуваності та порівняно високої смертності, оскільки населення було найстаршим. Обмеження демографічних процесів було наслідком високої густоти господарств і спричиненого цим малоземелля. Насичення робочою силою в господарствах стримувало відносини наймання та відчужування робітників у господарствах. Малоземелля краю позбавляло господарства сінокосів та стимулювало до збільшення питомої ваги орних і посівних площ, а також городів. Така тенденція вимагала, з одного боку, особливої системи сівообігу, де для віднов-

лення родючості ґрунтів вдавалися до однорічної толоки або пару, а з іншого, – до специфічної структури польових посівів, у яких певну роль відігравали фуражні рослини. Структура польового посіву засвідчила ринкову спрямованість зернового рільництва та інтенсивну його організацію. Природне обмеження ґрунтових площ у господарствах стримувало розвиток тваринництва. Достатня забезпеченість господарств робочою силою дозволяла максимально обробляти орні площі. За браком реманенту чи тягла у половині дворів активно діяв такий ринковий регулятор, як наймання засобів виробництва. Малоземелля господарств стримувало відносини оренди вгідь. У тих же господарствах, які вдавалися до оренди, з однаковою мірою практикувалося відшкодування як за частину врожаю чи за натуральних умов, так і за гроші чи на комбінованих засадах. Продуктивне тваринництво характеризувалося переважно інтенсивною молочарсько-м'ясною спеціалізацією, що забезпечувалося кормами, одержаними у результаті переробки продуктів рослинництва. Інтенсивний характер носило й птахівництво, оскільки спеціалізувалося на утриманні курей та качок. Отже, селянське господарство Правобережного Лісостепу можна визначити як трудоінтенсивне з ринковою зерновою молочарсько-м'ясною спеціалізацією.

Степ після голоду 1921–1922 рр. характеризувався найвищим темпом природного приросту селянського населення за рахунок дуже високої народжуваності та середнього рівня смертності. Внаслідок невеликої густоти сільського населення у цьому краї зареєстрований невисокий рівень економічного навантаження покоління батьків, що обмежувало активність відчужування та наймання робочої сили господарствами. При цьому, на заробітки подавалися більшою мірою чоловіки. Мала густота селянства створювала умови до високої інтенсивності аграрного виробництва. При основній черезсмужковій формі землекористування зафіксована посилена увага до відрубів, які оптимізували відстані й мінімізували кількість шматків орної землі у господарстві. За умов багатоземельності орні площі відігравали провідну роль у рільництві. Сінокоси займали мінімальну частку догідних площ регіону, але внаслідок багатоземельності їхні площі були максимальними здебільшого на периферійних угіддях, які забезпечували травами разом із однорічними та багаторічними толоками. Тому тільки одне з п'яти господарств володіло сінокосами. Значні земельні ресурси

регіону, мала густота селянства, а також брак засобів виробництва спричинили високу активність господарств у відносинах земельного лізингу. Орендували ґрунти багатоземельні господарства з достатньою кількістю сімейної робочої сили та власного тягла, а здавали в оренду – малоземельні з дефіцитом робочої худоби та працівників. Оренда землі стимулювалася значним браком сільгоспзнарядь та тягла у господарствах і, внаслідок цього, високим навантаженням плугів та борін посівними площами, тобто високою експлуатацією реманенту. Багатоземельність та посушливий клімат регіону вимагали застосування знарядь, які б запобігали ерозії ґрунтів та затриманню в них вологи, що стимулювало активне застосування таких складних сільгоспзнарядь, як букери та сівалки. Робочу худобу також надзвичайно інтенсивно експлуатували, оскільки на кожну голову припадали максимальні посівні площі. Обробку ґрунтів здійснювали за значного наймання робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, що може свідчити певною мірою про ринкові умови господарювання. Польові площі здебільшого засівали продуктивним (жито, пшениця) хлібом, а також фуражними (ячменем та кукурудзою) зерновими. Робоче стадо формувалося в основному з коней. Але дефіцит тягла в Степу був настільки великим, що селяни змушені були використовувати у польових роботах і робочих корів. Використання корів як робочих пов'язане було з перевагою молочного стада і молодняку в складі ВРХ, що визначало чітко виражену молочарсько-м'ясну спеціалізацію переважно споживацького характеру. Вівчарство та свинарство не відігравали важливої ролі у степовому тваринництві. Птахівництво майже без винятку спеціалізувалося на курівництві, а тому характеризувалося високою інтенсивністю. Узагальнюючи наведені підсумки можна охарактеризувати степове селянське господарство як ринково-орієнтоване зернове та споживацьке молочно-м'ясне.

У **Донбасі**, на відміну від Степу, зареєстровані великі селянські родини, що означало їх молодий середній вік і зумовлювало порівняно високе економічне навантаження. Неабияка увага чоловіків до сторонніх заробітків спричинена була попитом на працю на шахтах або у міській промисловості. Тому наймання робітників селянами було незначним. Додатний високий приріст селянського населення зумовлювався дуже високою народжуваністю і середнього рі-

вня смертністю, а також порівняно невисокою смертністю немовлят. Багатоземельність краю навіть за умов великих родин означала високе навантаження робочої частини селянства догідними, і відповідно орними та посівними площами. Чималі площі та дистанції спричиняли природну оптимізацію господарств шляхом утворення відрубних або хутірських обійсть. Щоправда це не забезпечило зменшення кількості ділянок орної землі, яку обробляло пересічне господарство регіону. Велика кількість ділянок скоріше за все була наслідком багатопільного сівобігу. На користь такого висновку може служити як максимальна питома вага орних ґрунтів у складі догідних угідь, так і чимала роль (майже чверть догідних площ) однорічної і багаторічної толок та укісних облогів. Унаслідок браку робочої худоби та реманенту в Донбасі активніше практикувався лізинг земельних ділянок. Орні ґрунти в основному за гроші орендували переважно багатоземельні господарства з належним забезпеченням власною робочою силою та воловою упряжжю. Натомість, здавали наділи як правило малоземельні господарства, яким бракувало робочої худоби. Багатоземельність та природно-кліматичні умови регіону зумовлювали як специфіку рослинництва, так і відповідно склад засобів обробки землі. У Донбасі зареєстрована, по-перше, порівняно висока «озброєність» господарств знаряддями праці, по-друге, перевага складних знарядь (букерів та сівалок). Основною робочою худобою виступала ВРХ (воли, третяки, бики, корови), що є ознакою екстенсивного рільництва, оскільки, по-перше, така худоба вдвічі швидше відновлюється, але використовується парно (тобто більшою кількістю), по-друге, може бути економічно виправданою на поганих кормах (за відсутності природних сінокосів та пасовиськ), якщо служитиме не тільки як робоча худоба, але і як сфера м'ясного виробництва. Структура польових посівів засвідчила відносний екстенсивний характер рослинництва, в якому переважали ранні ярі (пшениця, ячмінь, соняшник, кукурудза). Воднораз склад основних рослин засвідчує ринкову спрямованість рослинництва, оскільки ґрунтувалося на ідеї самоокупності як завдяки здешевленню технологій вирощування ринкових культур (пшениця, ячмінь), так і технічної їх цінності (соняшник, коноплі). Тваринництво мало підпорядкований рослинництву характер, оскільки в його складі значну роль відіграла робоча велика рогата худоба. Продуктивне стадо внаслідок грубих і

малоякісних кормів (солома, макуха тощо) вирізнялося м'ясною, тобто екстенсивною, спеціалізацією. Птахівнича галузь так само мала більше екстенсивне вираження, ніж в інших регіонах. Отже, селянське господарство Донбасу в цілому можна охарактеризувати як галузь екстенсивного ринково-орієнтованого зерно-олійного рільництва та робочо-м'ясного тваринництва.

Висвітлені аграрні особливості регіонів УСРР дають підстави говорити про слабкий вплив держави на організацію селянського господарства республіки. Виявлена нами різнорідність аграрного виробництва спричинена насамперед природно-географічними умовами, а не цілеспрямованими конструктивними заходами влади щодо поліпшення стану господарств. Фактично неможливо виявити чітких ознак якоїсь прогресивної державної програми щодо розвитку села. Натомість спостерігається багатоманітність форм організації та напрямів спеціалізації селянських господарств навіть у межах однорідного регіону. Так, у межах виокремлених нами п'яти регіонів виявлені по дві-три альтернативні моделі рослинництва та тваринництва. Причина цього явища вбачається у відсутності однакових умов для господарювання. Зрозуміло, що природні чинники унеможливають формування такої тотожності. Але роль природних факторів можна було б зменшити шляхом запровадження поміркованої системи соціально-економічних заходів, які б передбачали економічні стимули до реалізації відповідних державних проектів, до сталого розвитку аграрного виробництва. Натомість виявлені нами моделі є індикаторами браку такої рівноваги й економічної стабільності селянського господарства як соціально-економічної системи. Для перевірки цієї гіпотези були використані ідеї синергетики та теорії катастроф, які й надають інструментарій для виявлення та описування нестабільних процесів.

В основу теорії катастроф покладено поняття структурної стійкості, що змінюється нестійкістю в критичних випадках. Особливість цієї теорії полягає у дослідженні стрімкої стрибкоподібної зміни стану певної системи при малій зміні певного параметра. У нашому прикладі таким чинником може виступати середньодобова температура у вегетаційний період колоскових. Такий параметр за умов посушливого клімату Степу міг спричинити як значний врожай твердих сортів ярих зернових, що високо цінуються на ринку, так і неабиякі

втрати врожаю внаслідок швидкого осипання зерна та порушення системи сіво-зміни. Об'єкти певного класу можуть мати різні початкові умови розвитку, але еквіфінальну поведінку. Водночас об'єкти різних класів навіть за рівних початкових умов матимуть відмінну поведінку. Траєкторії руху таких об'єктів у обмеженому (наприклад, тривимірному) просторі факторів утворюють фазовий портрет системи. Його поверхня дозволяє побачити перспективи еволюції системи. Згідно з класифікаційною теоремою Р. Тома існує зліченне число катастроф незалежно від кількості фазових змінних. Наприклад, у чотиривимірному просторі налічується лише сім елементарних катастроф. Одні з таких катастроф у результаті дають нову стійку систему (вузол), інші, навпаки, породжують новий нестійкий стан (сідло). Отже, теорія катастроф дає достатньо чіткі «фігури» для визначення стійкості чи нестійкості системи. До того ж, одним з елементів катастрофи завжди є розщеплювальний фактор, який втілює собою альтернативні напрями реалізації системи, що перебуває у нестійкому стані.

Для отримання поверхні фазового портрета українського селянського господарства як соціально-економічної системи нами були використані значення перших трьох головних (найінформативніших) компонент. Сама специфіка виявлення цих факторів передбачає дихотомічну класифікацію сукупності об'єктів. Це спростило завдання пошуку розщеплювального параметра. У результаті апроксимації поверхні за наявними координатами (значеннями факторів) для округів УСРР у тривимірному просторі для кожного року одержано «фазовий портрет», що відповідав весняним вибірковим переписам. Форма та рівняння такої поверхні незмінно відповідають фігурі типу сідло, що, як визначалося вище, відповідає нестійкому стану системи.

Діаграма катастрофи висвітлила цікаву тенденцію, важливу для розуміння еволюції селянського господарства за умов нової економічної політики. Виявляється, у 20-х роках ХХ ст. перехід від споживчо-трудової організації господарства до ринково-орієнтованої реалізовувався шляхом як інтенсифікації, так й екстенсифікації виробництва залежно від географічних умов округів. За першим (інтенсивним) вектором найвиразніше прямували господарства Чернігово-Сіверського Полісся з типовою молочарською спеціалізацією тваринництва, житнім хліборобством, кінною упряжжю та дерев'яним реманентом. Екстен-

сивний напрям особливо чітко проявився у Донбасі, де господарство характеризувалося технічним (переважно соняшниковим) рослинництвом, м'ясною спеціалізацією саме великої рогатої худоби, металевими знаряддями обробки землі та воловою упряжжю.

З результатів компонентного аналізу з'ясувалося, що майже у половині округів навіть навесні 1925 та 1926 рр. за сукупністю соціально-економічних показників концентрувалися пріоритетно споживчо-трудові селянські господарства. Така картина була типовою для західних округів (Бердичівського, Вінницького, Гуманського, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського, Проскурівського, Молдавської АСРР).

Приблизно третина округів потрапила до околу точки біфуркації, тобто відтворювала саме стадію «вибору поведінки системою» між споживчо-трудовою та ринково-капіталістичною моделями селянського господарства. Склад таких балансуючих округів (Київський, Катеринославський, Харківський, Сумський, Миколаївський, Черкаський, Кременчуцький, Зінов'ївський, Одеський, Криворізький, Херсонський, Полтавський, Лубенський, Первомайський) дозволяє зробити три важливих висновки. По-перше, до наведеного списку потрапили округи так званої чорноземної групи, які лежать у басейні Дніпра. По-друге, вони охоплювали територіально понад половину УСРР. По-третє, це здебільшого землі, на яких ще кілька років тому лютував голод, що знесли селянське господарство, позбавивши його трудових, тяглових, грошових, генетичних ресурсів тощо. Господарі значної частини України до весни 1926 р. так і не змогли оговтатись від недавніх соціальної, економічної та гуманітарної катастроф. Самим господарствам все ще бракувало належних сил та ресурсів для того, щоб уповні переорієнтуватися на потреби ринку. Пам'ять про голод глибоко позначилася на психології селянина, який господарював з оглядом на запаси власного господарства, а не на державні інтереси. Отже, проблема ринковості селянського господарства у цей період стояла доволі гостро.

ДЖЕРЕЛА

Архівні фонди

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2881: Нікопольське повітове статистичне бюро. – Оп. 1: 1921–1923 рр.

1. Спр. 1: Протоколи засідань президії Катеринославської губернської економічної наради, циркуляри губернського статистичного бюро про ведення обліку сільського господарства, відомості про посіви зернових культур у повіті. 28.11.22–18.05.1922. – 220 арк.

2. Спр. 2: Постанови, циркуляри та інструкції ВЦВК, РНК та Катеринославського губернського статистичного бюро про введення до обігу нових грошових знаків, про стягнення державного гербового збору, про порядок ревізії та звітності грошових і матеріальних оборотів і з інших питань. 22.02.1922–22.01.1923.

3. Спр. 3: Виписки з протоколів засідань Української економічної Ради, циркуляри та листування з Катеринославським губернським статистичним бюро про порядок складання статистичних відомостей, забезпечення продуктами службовців та з інших питань. 17.02.1922–07.09.1922.

4. Спр. 4: Протоколи засідань президії Нікопольської повітової економічної наради, відомості про стан посівів у повіті. 02.06.1922–24.12.1922.

5. Спр. 5: Інструкції Катеринославського губернського статистичного бюро про виконання підготовчої роботи до майбутнього земельного дослідження, відомості про зміни землекористування у повіті. 01.05.1922–06.10.1922.

6. Спр. 6: Інструкції та листування з Катеринославським губернським статистичним бюро щодо проведення обстеження сільських господарств. 17.05.1923–10.01.1924. – 68 арк.

7. Спр. 9: Відомості про стан посівів у повіті. 18.05.1923–06.12.1923. – 57 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Ф. 582: Центральне статистичне управління УСРР (ЦСУ УСРР), м. Харків.
– Оп. 1. – Т. 1: 1920–1926 рр.

8. Спр. 76: Декрет, постанова Раднаркома УСРР про введення натурального податку. Циркуляри та інструкції ЦЧУ РСФРР та УСРР, звіти губстатбюро про проведення літнього та осіннього опитувань окремих селянських господарств за 1922–24 рр. Тези доповідей на II(VII) Всесоюзній статистичній конференції 1925 р. 11.06.1921–28.12.1925. – 220 арк.

9. Спр. 78: Постанови, інструкції, протоколи, доповіді та інші матеріали про організацію та проведення робіт статистичної перевірки податкових списків з обкладання єдиним сільськогосподарським податком. 12.08.1921– 20.05.1922. – 283 арк.

10. Спр. 79: Постанова, циркуляри, інструкції та листування про проведення літнього опитування окремих селянських господарств у волостях України. 08.07.1921–17.02.1922. – 98 арк.

11. Спр. 163: Циркуляр ЦСУ України та листування з губстатбюро про проведення осіннього опитування окремих селянських господарств у 1922 р. 05.01.1922–22.11.1923. – 70 арк.

12. Спр. 165: Циркуляр ЦСУ України та листування з губстатбюро про проведення суцільного обліку сільських господарств. 08.05.1922–25.11.1922. – 14 арк.

13. Спр. 166: Циркуляри ЦСУ УСРР та листування з губерньськими та повітовими статбюро про проведення осіннього опитування окремих селянських господарств. 15.09.1922–15.01.1923. – 268 арк.

14. Спр. 169: Статистичні відомості губстатбюро про проведення весняного опитування селянських господарств 1923 р. та листування з ними про порядок розробки даних опитувань. 13.05.1922–20.05.1925. – 258 арк.

15. Спр. 170: Телеграфні повідомлення губстатбюро про підсумки весняного опитування селянських господарств 1922 р. 02.05.1922. – 205 арк.

16. Спр. 231: Постанова Раднаркому УСРР про проведення стислого сільськогосподарського перепису на Україні, порядок фінансування статистичних робіт та організаційно-фінансовий план проведення міського перепису 1923 р. 30.03.1923–20.12.1923. – 198 арк.

17. Спр. 241: Доповідь ЦСУ УСРР на засіданні президії Укрдержплану про стан сільського господарства за підсумками весняного опитування 1923 р. Протоколи засідань президії, бюджетно-фінансової секції Укрдержплану. 05.01.1923–12.12.1923. – 232 арк.

18. Спр. 242: Матеріали щодо підготовки та проведення міського сільськогосподарського перепису в Україні 1923 р. 23.02.1923–03.03.1923. – 56 арк.

19. Спр. 268: Циркуляр ЦСУ РСФРР про проведення 1925 р. чергових все-союзних переписів населення, сільськогосподарських, промислових та торгових підприємств та положення губстатбюро України про порядок та терміни проведення цих переписів. 30.08.1923–14.05.1924. – 36 арк.

20. Спр. 345: Постанова Української економічної наради при РНК УСРР, циркуляр ЦСУ про проведення осіннього вибіркового обстеження селянських господарств 1923 р. та листування з ЦСУ СРСР і губстатбюро про розробку матеріалів обстеження, форми таблиць розроблення. 10.08.1923–18.12.1923. – 154 арк.

21. Спр. 650: Вирізки та виписки з губернських газет про стан сільського господарства в Україні. 12.07.1924–17.12.1924. – 29 арк.

22. Спр. 651: Дослідницька робота О. М. Волкова про хліботоргові райони України. 1924 р. – 68 арк.

23. Спр. 652: Зведені статистичні відомості окрстатбюро за даними вибіркового перепису сільського господарства навесні 1924 р. 1924 р. – 125 арк.

24. Спр. 677: Таблиці розробки про оренду землі навесні та восени 1923/24 рр. по губерніях України. 1924 р. – 176 арк.

25. Спр. 775: Проект постанови ЦВК та Раднаркома СРСР про проведення демографічного, сільськогосподарського, промислового та торгового перепису,

протоколи II Всесоюзної статистичної конференції та листування з ЦСУ СРСР про розробку матеріалів поточних обстежень. 05.01.1925–31.12.1925. – 206 арк.

26. Спр. 789: Протоколи засідань президії та секцій Укрдержплану та листування про складання та видання опису округів та районів УСРР. 31.12.1924–31.12.1925. – 118 арк.

27. Спр. 790: Тези доповіді про положення статистичної справи в СРСР та завдання на 1926 р., робоча програма обстеження сільськогосподарської статистики та листування з губстатбюро. 10.04.1925–31.08.1925. – 55 арк.

28. Спр. 800: Доповідні записки ЦСУ УСРР про підготовку та проведення робіт з обліку руху чисельності службовців та зарплати в установах, обстеження дрібної та кустарної промисловості, проведення весняного опитування селянських господарств. 03.01.1925–28.12.1925. – 471 арк.

29. Спр. 934: Тези доповіді на III Всеукраїнській статистичній конференції, протоколи засідань колегій окрстатбюро і листування про проведення перепису 1926 року. 29.08.1925–19.10.1925. – 86 арк.

30. Спр. 935: Матеріали з підготовки сільськогосподарського перепису 1926 р. 01.09.1925–31.10.1925. – 112 арк.

31. Спр. 938: Листування з окрстатбюро про підготовку та проведення осіннього вибіркового опитування селянських господарств 1925 р. 25.09.1925–30.12.1925. – 250 арк.

32. Спр. 960: Підсумки весняного вибіркового перепису населення, посівних площ та наявності худоби у степовій частині України за 1925 р. 1925 р. – 128 арк.

33. Спр. 963: Зведені порівняльні відомості за бюджетним обстеженням та весняним опитуванням селянських господарств 1924 та 1925 р. по Україні та округах. 1925 г. – 114 арк.

34. Спр. 2133: Циркуляри ЦСУ СРСР та листування з ним та округовими статбюро щодо розробки форм осіннього опитування селянських господарств 1924/25 р. 05.07.1926–28.12.1926. – 54 арк.

35. Спр. 2135: Циркуляри ЦСУ СРСР та листування з окрстатбюро щодо зроби́вки відомостей весняного опитування селянських господарств на Україні. 17.07.1926–23.08.1926. – 138 арк.

36. Спр. 2139: Циркуляри ЦСУ СРСР та листування з окрстатбюро про проведення вибіркового весняного опитування селянських господарств. 27.08.1926–21.09.1926. – 115 арк.

Государственный архив Российской Федерации.

37. Ф. 290. – Оп. 7. – Д. 585: Динамические гнездовые переписи 1927–1929 гг.

Российский государственный архив экономики

Ф. 396: Редакция «Крестьянская газета». – Оп. 1: 1923–1929 гг.

38. Д. 1: Письма в редакцию о политическом настроении крестьян. Отзывы крестьян на текущие события. – 30 л.

39. Д. 2: Письма крестьян о наемном труде в деревне (батраки, служащие). – 45 л.

40. Д. 3: Письма обо общехозяйственном положении крестьян (ножницы). – 67 л.

41. Д. 4: Письма крестьян в редакцию с жалобами, предложениями и рассуждениями по общеэкономическому положению крестьян. – 35 л.

42. Д. 5: Письма крестьянок в редакцию журнала «Крестьянка» о жизни в коммунах, совхозах и сель-хоз. артелях.

Оп. 2: 1924 г.

43. Д. 1: Об общеэкономическом положении крестьян (общее). – Т. 1. – 372 л.

44. Д. 2: Об общеэкономическом положении крестьян (общее). – Т. 2. – 473 л.

45. Д. 3: Об общеэкономическом положении крестьян (общее). – Т. 3. – 616 л.

46. Д. 4: О состоянии и развитии промышленности в деревне. – 12 л.

47. Д. 5: Об уходе крестьян на отхожие промыслы и заметки о недостатках этих промыслов. – 81 л.
48. Д. 7: О подсобных промыслах крестьян (охота, рыболовство). – 9 л.
49. Д. 9: Об аренде земли и строений и о взимании налогов с арендованной земли. – 114 л.
50. Д. 10: О состоянии деревень в связи с последствиями неурожая и настроения крестьян. – 94 л.
51. Д. 13: Об общем положении крестьян в деревне (ножницы). – 156 л.
52. Д. 14: О наемном труде в деревне (батраки, служащие) и о работе и организации профсоюзов. – 491 л.
53. Д. 15: О государственной и частной торговле и ценах на товары. – 75 л.
54. Д. 16: О классовом расслоении деревни (кулаки, середняки, бедняки, бывшие помещики) и о засилии кулачества. – Т. 1. – 145 л.
55. Д. 17: О классовом расслоении деревни (кулаки, середняки, бедняки, бывшие помещики) и о засилии кулачества. – Т. 1. – 466 л.
56. Д. 18: Об общеполитическом настроении крестьян и отзывы крестьян на текущие события. – 470 л.
57. Д. 21: Жалобы крестьян в связи с экономическим положением. – 27 л.
58. Д. 22: Предложения крестьян по вопросу улучшения своего экономического положения. – 31 л.
59. Д. 34: Предложения и рассуждения крестьян о налоге. – 99 л.
60. Д. 35: Жалобы крестьян на тяжесть налогов и на неправильное обложение. – 229 л.
61. Д. 36: Об организации и работе налогового аппарата и налоговых кампаниях. – 52 л.
62. Д. 37: О сдаче налогов и об укрывательстве объектов обложения. – 138 л.
63. Д. 38: О льготах и скидках на налоги. – 353 л.
64. Д. 57: О переделах земли, наделах, выделах, размежевании и о семейных разделах. – 277 л.

65. Д. 96: Об организации и работе потребительской кооперации. Янв.– апр. 1924 г. – 132 л.

66. Д. 97: Об организации и работе потребительской кооперации. Май– июнь 1924 г. – 590 л.

67. Д. 98: Об организации и работе потребительской кооперации. Июль 1924 г. – 442 л.

68. Д. 99: Об организации и работе потребительской кооперации. Авг.– сент. 1924 г. – 473 л.

69. Д. 100: Об организации и работе потребительской кооперации. Окт.– дек. 1924 г. – 289 л.

70. Д. 131: Волынская губерния. О победе крестьян над кулаками. – 1 л.

71. Д. 135: Донецкая губерния. О батраках, о лишении избирательных прав и о помощи демобилизованным красноармейцам. – 30 л.

72. Д. 136: Екатеринославская губерния. Об общеэкономическом положении крестьян, о неправильных действиях сельсоветов и превышении власти, о работе сельскохозяйственной коммуны и о лишении избирательных прав. – 48 л.

73. Д. 140: Киевская губерния. О наемном труде в деревне (батраки) и о положительной работе кооперации. – 6 л.

74. Д. 151: Полтавская губерния. О наемном труде в деревне (батраки) и о лишении избирательных прав. – 10 л.

75. Д. 164: Харьковская губерния. Об общеэкономическом положении крестьян и о лишении избирательных прав. – 15 л.

76. Д. 166: Черниговская губерния. О культурно-просветительной работе и о лишении избирательных прав. – 3 л.

Оп. 3: 1925 г.

77. Д. 1: О состоянии и развитии промышленности и уходе крестьян на отхожие промыслы, о работе кустарей.

78. Д. 2: О наемном труде в деревне (батраки, служащие) и об организации и работе профсоюзов.

79. Д. 4: О классовом расслоении деревни (кулаки, середняки, бедняки и бывшие помещики) и о засилии кулачества.

80. Д. 5: Об общеполитическом настроении крестьян.

81. Д. 198: Волынская губерния. О классовом расслоении деревни, о развитии промышленности и торговли.

82. Д. 240: Донецкая губерния. О классовом расслоении деревни.

83. Д. 252: Екатеринославская губерния. О классовом расслоении деревни.

84. Д. 316: Киевская губерния. О классовом расслоении деревни.

85. Д. 417: Одесская губерния. О классовом расслоении деревни.

86. Д. 480: Подольская губерния. О классовом расслоении деревни.

87. Д. 486: Полтавская губерния. О классовом расслоении деревни.

88. Д. 706: Харьковская губерния: О классовом расслоении деревни.

89. Д. 727: Черниговская губерния: О классовом расслоении деревни.

Оп. 4: 1926 г.

90. Д. 1: О жизни и росте деревни и жалобы крестьян на тяжелое экономическое положение. – 512 л.

91. Д. 2: О состоянии и развитии деревни и о росте сельского хозяйства. – 393 л.

92. Д. 9: О постройке и работе мельниц и о засилии кулачества. – 42 л.

93. Д. 10: Жалобы крестьян на безтоварье. – 85 л.

94. Д. 18: О наемном труде и об эксплуатации кулаками.

95. Д. 19: О наемном труде и безработице и жалобы крестьян на невыплату зарплаты.

96. Д. 20: О наемном труде и безработице и жалобы крестьян на невыплату зарплаты.

97. Д. 21: О классовом расслоении. – Ч. 1. – 732 л.

98. Д. 22: О классовом расслоении. – Ч. 2.

99. Д. 23: О классовом расслоении. – Ч. 3.

100. Д. 29: О классовой борьбе в деревне. – 116 л.

101. Д. 30: Об антагонизме крестьян к городу. – 462 л.

102. Д. 133: О влиянии кулаков на крестьян.

103. Д. 150: О действиях кулаков в кооперации и о частной торговле.

Оп. 5: 1927 г.

104. Д. 1: Об общехозяйственном положении. – 686 л.

105. Д. 2: Об общехозяйственном положении.

106. Д. 5: О наемном труде в деревне и о деятельности профсоюзов.

107. Д. 25: О классовом расслоении деревни: бедняки, середняки, кулаки и бывшие помещики. – 447 л.

108. Д. 26: О классовом расслоении деревни... – 608 л.

109. Д. 27: О классовом расслоении деревни... – 689 л.

110. Д. 28: О классовом расслоении деревни... – 339 л.

111. Д. 29: О жизни батрачества в деревне. – 135 л.

112. Д. 36: О расслоении деревни. – 8 л.

113. Д. 37: О засилии кулачества в деревне. – 53 л.

114. Д. 64: О действиях кулачества.

115. Д. 65: О борьбе крестьян за землю.

116. Д. 66: Жалобы крестьян и письма о захвате земли кулаками.

117. Д. 67: О расслоении деревни на почве землеустройства. – 2 л.

118. Д. 68: О положении бедноты в деревне. – 112 л.

119. Д. 69: О недовольстве крестьян землеустройством.

120. Д. 73: О сдаче в аренду земли хозяйствами, порывающими связь с землей.

121. Д. 74: О сдаче в аренду общественных земель.

122. Д. 75: Об аренде земли.

123. Д. 133: Анонимные письма о кулаках.

124. Д. 171: О действиях кулачества.

Оп. 6: 1928 г.

125. Д. 1: Об общехозяйственном положении деревни. – 495 л.

126. Д. 3: О наемном труде в деревне и об уходе крестьян на заработки в город.

127. Д. 4: Жалобы крестьян на безработицу.

128. Д. 22: О классовом расслоении деревни.

129. Д. 23: О деятельности кулака в деревне. – 1257 л.

130. Д. 24: О жизни середняка в деревне. – 3 л.

131. Д. 25: О состоянии бедноты в деревне.

132. Д. 26: О положении батраков. – 30 л.

133. Д. 107: О деятельности кулачества в кооперации. – 44 л.

134. Д. 108: О работе кооперации среди бедноты. – 44 л.

Оп. 7: 1929 г.

135. Д. 1: О росте деревни и жалобы крестьян на тяжелое экономическое положение. – 14 л.

136. Д. 2: О классовом расслоении деревни. – 32 л.

137. Д. 3: О положении бедняков и середняков. – 50 л.

138. Д. 4: Запросы о классовой принадлежности и деятельности кулачества. – 178 л.

139. Д. 5: О политнастроении крестьян и о классовой борьбе в деревне. – 4 л.

Ф. 1562: Центральное статистическое управление при Совете Министров (ЦСУ СССР). – Оп. 9: 1918–1927 гг.

140. Д. 602: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Одесской, Полтавской губерниям Украинской ССР. 1922/23 г. – 60 л.

141. Д. 603: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Черниговской губернии Украинской ССР. 1922/23 г. – 39 л.

142. Д. 658: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Екатеринославской губернии за 1922/23 гг. 1922/23 г. – 42 л.

143. Д. 659: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Киевской губернии за 1922/23 гг. 1922/23 г. – 48 л.

144. Д. 660: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Одесской губернии за 1922/23 гг. 1922/23 г. – 614 л.

145. Д. 661: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Подольской губернии за 1922/23 гг. 1922/23 г. – 42 л.

146. Д. 662: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Харьковской губернии за 1922/23 гг. 1922/23 г. – 704 л.

147. Д. 663: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйств по Черниговской губернии за 1922/23 гг. 1922/23 г. – 135 л.

148. Д. 945: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Волынской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 54 л.

149. Д. 946: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Донецкой губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 45 л.

150. Д. 947: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Екатеринославской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 33 л.

151. Д. 948: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Киевской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 35 л.

152. Д. 949: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Одесской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 70 л.

153. Д. 950: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Подольской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 54 л.

154. Д. 951: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Полтавской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 35 л.

155. Д. 952: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Харьковской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 31 л.

156. Д. 953: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР и индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Черниговской губернии за 1923/24 гг. 1923/24 г. – 40 л.

157. Д. 1035: Сводные таблицы данных ЦСУ СССР (формы АБВ) об отчуждении и приобретении продуктов сельского хозяйства и промышленности по Украинской ССР за 1924 г. – 43 л.

158. Д. 1036: Сводные таблицы данных ЦСУ СССР (формы АБВ) об отчуждении и приобретении продуктов сельского хозяйства и промышленности по Волынской губернии за 1924 г. – 19 л.

159. Д. 1037: Сводные таблицы данных ЦСУ СССР (формы АБВ) об отчуждении и приобретении продуктов сельского хозяйства и промышленности по Донецкой губернии за 1924 г. – 27 л.

160. Д. 1038: Сводные таблицы данных ЦСУ СССР (формы АБВ) об отчуждении и приобретении продуктов сельского хозяйства и промышленности по Одесской губернии за 1924 г. – 27 л.

161. Д. 1039: Сводные таблицы данных ЦСУ СССР (формы АБВ) об отчуждении и приобретении продуктов сельского хозяйства и промышленности по Подольской губернии за 1924 г. – 21 л.

162. Д. 1040: Сводные таблицы данных ЦСУ СССР (формы АБВ) об отчуждении и приобретении продуктов сельского хозяйства и промышленности по Черниговской губернии за 1924 г. – 21 л.

163. Д. 1494: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 13 хозяйствам Таганрогского округа Донецкой губернии Украинской ССР 1924/25 г. – 220 л.

164. Д. 1495: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 22 хозяйствам Шахтинского округа Донецкой губернии Украинской ССР 1924/25 г. – Т. 1. – 286 л.

165. Д. 1496: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 22 хозяйствам Шахтинского округа Донецкой губернии Украинской ССР 1924/25 г. – Т. 2. – 286 л.

166. Д. 1497: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 25 хозяйствам Зиновьевского округа. 1924/25 г. – Т. 1. – 325 л.

167. Д. 1498: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 25 хозяйствам Зиновьевского округа. 1924/25 г. – Т. 2. – 325 л.

168. Д. 1499: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 15 хозяйствам Николаевского округа. 1924/25 г. – 194 л.

169. Д. 1500: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 15 хозяйствам Николаевского и Очаковского районов. 1924/25 г. – 195 л.

170. Д. 1501: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 18 хозяйствам Николаевского округа Н.-Бугского района. 1924/25 г. – 219 л.

171. Д. 1502: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 33 хозяйствам Первомайского округа. 1924/25 г. – 429 л.

172. Д. 1503: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 19 хозяйствам Херсонского округа. 1924/25 г. – 246 л.

173. Д. 1504: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 29 хозяйствам Херсонского округа. 1924/25 г. – 341 л.

174. Д. 1505: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 25 хозяйствам Купянского округа. 1924/25 г. – 325 л.

175. Д. 1506: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 28 хозяйствам Купянского округа. 1924/25 г. – 364 л.

176. Д. 1507: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 22 хозяйствам Конотопского округа. 1924/25 г. – Т. 1. – 440 л.

177. Д. 1508: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 22 хозяйствам Конотопского округа. 1924/25 г. – Т. 2. – 440 л.

178. Д. 1509: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ СССР индивидуальных крестьянских бюджетов по группам организации хозяйств и рыночному обороту по 22 хозяйствам Конотопского округа. 1924/25 г. – Т. 1. – 439 л.

179. Д. 1614: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Волынской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 450 л.

180. Д. 1615: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и органи-

зации хозяйства по Артемовскому округу Донецкой губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 198 л.

181. Д. 1616: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Луганскому округу Донецкой губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 229 л.

182. Д. 1617: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Мариупольскому округу Донецкой губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 283 л.

183. Д. 1618: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Сталинскому округу Донецкой губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 188 л.

184. Д. 1619: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Старобельскому округу Донецкой губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 216 л.

185. Д. 1620: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Таганрогскому и Шахтинскому округам Донецкой губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 248 л.

186. Д. 1621: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Екатеринославскому округу Екатеринославской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 192 л.

187. Д. 1622: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Запорожскому округу Екатеринославской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 218 л.

188. Д. 1623: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Криворожскому округу Екатеринославской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 266 л.

189. Д. 1624: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Мелитопольскому округу Екатеринославской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 362 л.

190. Д. 1625: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Павлоградскому округу Екатеринославской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 251 л.

191. Д. 1626: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Белоцерковскому и Бердичевскому округам Киевской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 344 л.

192. Д. 1627: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Киевскому и Уманскому округам Киевской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 337 л.

193. Д. 1628: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Черкасскому округу Киевской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 104 л.

194. Д. 1629: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Зиновьевскому, Николаевскому, Одесскому округам Одесской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 241 л.

195. Д. 1630: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и органи-

зации хозяйства по Первомайскому и Херсонскому округам Одесской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 240 л.

196. Д. 1631: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Винницкому и Подольскому округам Подольской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 337 л.

197. Д. 1632: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Могилевскому, Проскуровскому и Тульчинскому округам Подольской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 403 л.

198. Д. 1633: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Кременчугскому и Лубенскому округам Полтавской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 415 л.

199. Д. 1634: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Полтавскому округу Полтавской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 218 л.

200. Д. 1635: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Прилукскому и Роменскому округам Полтавской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 383 л.

201. Д. 1636: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Изюмскому и Купянскому округам Харьковской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 221 л.

202. Д. 1637: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Сумскому и Харьковскому округам Харьковской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 370 л.

203. Д. 1638: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Конотопскому и Нежинскому округам Черниговской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 370 л.

204. Д. 1639: Сводные разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по рыночному обороту и организации хозяйства по Новгород-Северскому и Черниговскому округам Черниговской губернии Украинской ССР за 1924/25 гг. – 325 л.

205. Д. 1681: Разработочные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР индивидуальных крестьянских бюджетов по тяжести налогового обложения по Украинской ССР за 1924/25 г. 1924/25 г. – 100 л.

206. Д. 1725: Сводные таблицы (ленты) ЦСУ Украинской ССР ежемесячных бюджетных записей крестьянских хозяйств по денежному приходу и расходу за 1924/25 и товарообмену по Украинской ССР. 1924/25 г. – 78 л.

Оп. 70: 1926 г.

207. Д. 492: Сводные таблицы итогов разработки материалов весеннего выборочного обследования 1926 г. (Распространенные итоги формы № 5 по районам УССР). 1926 г. – 6 арк.

208. Д. 578: Сводные таблицы посевных площадей по итогам разработки материалов весеннего выборочного обследования 1926 г. (форма ба) по округам Украинской ССР. 1926 г. – 34 арк.

209. Д. 708: Сводные таблицы итогов подсчета материалов весеннего выборочного обследования 1926 г. по опрошенным хозяйствам (форма 1) по экономическим районам Украинской ССР. 1926 г. – 5 арк.

210. Д. 730: Сводные разработочные таблицы (ленты) территориальных и параллельных итогов сельскохозяйственных переписей 1925–1926 г. по губерниям Украинской ССР. 1926 г. – Т. 1. – 183 л.

211. Д. 731: Сводные разработочные таблицы (ленты) территориальных и параллельных итогов сельскохозяйственных переписей 1925–1926 г. по губерниям Украинской ССР. 1926 г. – Т. 2. – 111 л.

212. Д. 733: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 1. – 115 л.

213. Д. 734: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по Степному району Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 2. – 89 л.

214. Д. 735: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по районам Правобережья и Полесья Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 3. – 131 л.

215. Д. 736: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по Левобережному району Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 4. – 76 л.

216. Д. 737: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по округам Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 5. – 64 л.

217. Д. 738: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по округам Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 6. – 43 л.

218. Д. 739: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по округам Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 7. – 42 л.

219. Д. 740: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по округам Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 8. – 39 л.

220. Д. 741: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по округам Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 9. – 64 л.

221. Д. 742: Сводные таблицы (ленты) групповых итогов сельскохозяйственной переписи за 1926 г. по округам Украинской ССР (итоговые). 1926 г. – Т. 10. – 104 л.

Ф. 7733. Народный комиссариат финансов СССР. – Оп. 2. 1924–1929 гг.

222. Д. 843: Сравнительные таблицы распределения контингентов сельскохозяйственного налога и сводок объектов обложения по Украине на 1924–25 гг. – 52 л.

Опубліковані

223. **Административно-территориальное** деление Украины. Принято ВУЦИК в засед. от 7 марта 1923 г. (По данным Центр. адм.-терр. комиссии). 1. Резолюции 2-й сессии ВУЦИК от новом адм.-терр. делении Украины. 2. Постановление ВУЦИК об адм.-терр. делении Украины по губерниям. – Х.: НКВД УССР, 1923. – 132 с.

224. **Алфавитно-предметный** указатель к законодательству, изд. с 1919 г. по 1923 г., действующему на территории УССР. – О., 1924. – 88 с.

225. **Атлас** почв Украинской ССР / Под ред. Н. К. Крупского. – К., 1979.

226. **Биржевая** торговля Украины в 1923–1924 г. – Х., 1924. – 52 с.; 27 л. табл.

227. **Биржевая** торговля Украины в 1924–1925 г. – Белгород, 1926. – 176, 13 с.; 56 л. табл.

228. **Биржевое** законодательство (Сб. постановлений, правил, циркуляров, разъяснений и др. о товарных и фондовых биржах СССР). – М., 1925. – XIV, 438 с.

229. **Биржевой** справочник. – М.: Бирж. ком. МТБ, 1922. – 212 с. – (Центр. товарная биржа ВСНХ и Центросоюза).

230. **Биржевой** справочник. – [2-е изд.] – М.: Бирж. ком. МТБ, 1923. – XXII, 197, LXI с.

231. **Биржевой** справочник. – [3-е изд.] – М.: Бирж. ком. МТБ, 1925. – XVIII, 304, XLIV с.

232. **Биржевой** справочник. – 4-е изд. – М.: Бирж. ком. МТБ, 1927. – 388, LXXII с.

233. **Биржи** и рынки: Сб.: В 2 т. – М.: Бюро съездов бирж. торговли СССР, 1924. – XIV, 848, 64 с.

234. **Борьба** с голодом [Отчет о деятельности воен. ведомства по оказанию помощи голодающим по 1 нояб. 1921 г.] – М.: Госиздат, 1921. – 24 с. – (РСФСР. Высш. воен. ред. совет).

235. **Бюджеты** й прибутково-видаткові кошториси сільрад України 1925–26 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 54 с.

236. **Бюджетное** описание крестьянского хозяйства 1925 г.: Инструкция. – М.: ЦСУ СССР, 1925. – 33 с.

237. **Бюджеты** крестьян Харьковской губернии в 1922–1923 г. – Х.: Харьков. губ. стат. бюро, 1924. – Вып. 1–3.

Вып. 1: Сумской округ. – VII, 168 с.

Вып. 2: Купянский округ. – VII, 112, 78 с.

Вып. 3: Харьковский округ. – V, 84, 64 с.

238. **Бюджеты** крестьян Харьковской губернии в 1923–1924 г. – Х.: Харьков. губ. стат. бюро, 1925. – XI, 90 с.

239. **Бюллетень** 1-го Всеукраинского съезда землеустроителей и мелиораторов. [Февр. 1923 г.]. – Х.: [Б.в.], 1923. – № 1–3. – Разд. паг.

240. **Бюллетень** 2-го Запорожского губернского съезда Советов 19–22 сент. 1921 г. – Запорожье: Госиздат, 1921. – 58 с.

241. **Бюллетень** 4-го съезда Советов р., к., к. и краснофлот. д. Одесской губ. [дек. 1921 г.]. – О.: Губисполком, 1922. – № 1–4. – Разд. паг.

242. **Бюллетень** 4-й Всеукраинского ЦИК 15–19 февр. 1925 г. – Х.: ВУЦИК, 1925. – № 1–5. – 232 с.

243. **Бюллетень** 6-го губернского съезда Советов Полтавщины [дек. 1922 г.]. – Полтава, 1922. – № 1. – 14 с.

244. **Бюллетень** 6-й Всеукраинской конференции КП(б)У. 9–13 дек. 1921 г. – Х., 1921. – № 1–4. – 184 с.

245. **Бюллетень** 7-й Всеукраинской конференции КП(б)У (апр. 1923 г.). – [X.], 1923. – № 2–7. – Разд. паг.

246. **Бюллетень** 8-й Всеукраинской конференции КП(б)У. 12–17 мая 1924 г. Стенограмма № 1–4. – X., 1924. – 231 с.

247. **Бюллетень** V Всеукраинского съезда Советов [25 февр. – 3 марта 1921 г.]. – X., 1926. – № 1–6. – 170 с.

248. **Бюллетень** Одесского 6-го губернского съезда Советов р., к., к. и краснофлот. д.. [янв. 1924 г.]. – О., 1924. – № 4–8. – Разд. паг.

249. **Бюллетень** Украинского комитета Всероссийской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки (Материалы и документы). – X., 1923. – № 1–2. – 80, 91 с.

250. **Видимые** хлебные запасы СССР. – М.: ЦСУ СССР, 1924–1926. – Вып. 1–10.

Вып 1: На 1 июля и 1 окт. 1923 г. – 1924. – 63 с.

Вып. 2: На 1 янв. 1924 г. – 1924. – 51 с.

Вып. 3: На 1 апр. 1924 г. – 1924. – 76 с.

Вып. 4: На 1 июля 1924 г. – 1924. – 95 с.

Вып. 5: На 1 окт. 1924 г. – 1925. – 78 с.

Вып. 6: На 1 янв. 1925 г. – 1925. – 89 с.

Вып. 7: На 1 апр. 1925 г. – 1925. – 84 с.

Вып. 8. На 1 июля 1925 г. – 1925. – 82 с.

Вып. 9: На 1 окт. 1925 г. – 1925. – 79 с.

Вып. 10: На 1 янв. 1926 г. – 1926. – 82 с.

251. **Внешняя** торговля Украины (1921–1924) : Сб. стат. материалов. – X.: Наркомторг УССР, 1925. – 294 с.

252. **Внешняя** торговля Украины (1924/25–1927/28 гг.): Сб. стат. материалов. – X.: Наркомторг УССР, 1930. – 283 с.

253. **Внутренние** рынки Украины в 1924–1925 г. и их регулирование. – X.: Пролетарий, 1925. – Сб. 1. – 146 с. – (Тр. Наркомвнуторга Украины. – Вып. 2).

254. **Вопросы** внутренней торговли на Украине. – Х.: Пролетарий, 1925. – Сб. 2. – 300 с. – (Тр. Наркомвнупторга Украины. Матер. стат.-экон. управления. – Вып. 4).

255. **Вопросы** внутренней торговли на Украине (Материалы к докладу НКВТ УССР на IV сессии ВУЦИК). – Валки, 1925. – 42 с.

256. **Вопросы** реализации урожая Украины в 1925–1926 г. Материалы к докладу НКВТ УССР сессии ВУЦИК 15 окт. 1925 г. – Х.: Пролетарий, 1925. – 64 с. – (Тр. Наркомвнупторга Украины. – Вып. 5).

257. **Вопросы** торговли и хлебозаготовительная кампания. 1925–1926 г. (Стенограмма расшир. пленума Всесоюз. совета съездов бирж. торговли. Июль 1925 г.). – М., 1925. – 225 с.

258. **Вопросы** хлебозаготовительной кампании 1924 г. Стеногр. отчет расшир. пленума Всесоюз. совета съездов бирж. торговли 9–11 авг. 1924 г. – М., [1925]. – 155 с.

259. **VIII** Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17–20 січ. 1924 р.: Стеногр. звіт. – Х.: Вид-во оргвідділу ВУЦВК, 1927. – 203 с.

260. **Всероссийское** совещание представителей комиссии Помгол 2–3 дек. 1921 г. Основные доклады и резолюции. По стенограмме. – М., 1922. – 60 с.

261. **Всесоюзное** хлебозаготовительное совещание при Наркомвнупторге // Хлебный рынок. – М., 1924. – № 10. – С. 42–46; № 11. – С. 29–36.

262. **Всеукраинская** контора и украинские филиалы Госбанка. 3-й год деятельности. 1923–1924 (1 окт. – 30 сент.). – Х.: Госбанк СССР, 1925. – 116 с.; 15 с. схем.

263. **Всеукраинская** контора и украинские филиалы Госбанка. 4-й год деятельности. 1924–1925 (1 окт. – 30 сент.). – Х.: Госбанк СССР, 1926. – LXXIV, 134 с.

264. **Всеукраинское** совещание по вопросам с.-х. статистики. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 28 с.

265. **Всеукраинское** совещание председателей губернских и окружных исполнительных комитетов 18–20 июня 1925 г.: Стеногр. отчет и материалы. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 128 с.

266. **2-я** сессия Всеукраинского ЦИК IX созыва [16–23 окт. 1925 г.]: Бюллетень. – Х.: ВУЦИК, 1925. – № 1–7. – 360 с.

267. **2-я** сессия Всеукраинского ЦИК IX созыва: Резолюции и постановления. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 83 с.

268. **Вторая** сессия ЦИК Союза ССР I созыва 6 июля 1923 г.: Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1923. – 38 с.

269. **Вторая** сессия ЦИК Союза ССР I созыва: [Постановления]. – М.: ЦИК СССР, 1923. – 23 с.

270. **Вторая** сессия ЦИК Союза ССР II созыва 17–29 окт. 1924 г.: Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 640 с.

271. **Вторая** сессия ЦИК Союза ССР II созыва. – М., 1924. – Бюлл. 1–17. – 617 с.

272. **Вторая** сессия ЦИК Союза ССР II созыва: Постановления. – М.: ЦИК СССР, 1924. – IV, 154 с.

273. **2-е** Всеукраинское совещание товарных бирж: Тезисы докладов, резолюции. – Х.: Бирж. ком. Харьк. товарной биржи, [1924]. – Вып. 1–2. – 33, 21 с.

274. **Второй** съезд Советов Союза ССР [26 янв. – 2 февр. 1924 г.]: Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 216 с.; 4 л. диагр.

275. **Второй** съезд Советов Союза ССР. – М.: ЦИК СССР, 1924. – Бюлл. 1–7. – 268 с.

276. **Второй** съезд Советов Союза ССР: Постановления. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 28 с.

277. **География** избытков и недостатков сельскохозяйственных продуктов (По данным транспортных балансов за 1913, 1924–25 и 1925–26 гг.). – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 37, 55 с.; 45 л. картогр. – (Статистика СССР. Сектор статистики обмена. Секция статистики транспорта и связи. Материалы к с.-х. районированию. Ч. 1).

278. **Год борьбы с голодом. 1921–1922.** Через делегатов VII Всеукр. съезда Советов всем трудящимся. Отчет Центр. комис. по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК. – Х., 1922. – 164 с.; 9 л. ил.

279. **Год борьбы с голодом.** Участие Нар. ком. по продовольствию в деле помощи голодающим. – М.: Наркомпрод РСФСР, 1922. – 122 с.

280. **Год борьбы.** Итоги деятельности Одесского губкомпомголода с авг. 1921 по авг. 1922 г. – О.: Губкомпомгол, 1922. – 46 с.

281. **Год работы Правительства** (Материалы к отчету за 1924–1925 бюдж. год). – М.: Бюро печати и информации СНК и СТО СССР, 1926. – 880 стб.

282. **Год работы Правительства** (Материалы к отчету за 1925–1926 бюдж. год). – М.: Инф. бюро СНК и СТО СССР, 1927. – 652 стб.

283. **Годовой отчет** Константиновского районного исполкома [Артемов. окр.] 9-му район. съезду Советов р., к. и к. д. за 1925 г. – Константиновка: Укр. рабочий, 1926. – 79 с.

284. **Годовой отчет** Бердянского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 г. – Бердянск, 1925. – 292 с. – (Окр. съезду Советов Бердянщины VIII созыва).

285. **Годовой отчет** ЦК КП(б)У к 8-й Всеукр. партконференции. Апр. 1923 г. – апр. 1924 г. – Х., 1924. – 120 с.

286. **Голод и помощь в УССР.** Цифровые данные по материалам Центр. комис. помощи голодающим при ВУЦИК на 1 мая 1922 г. – Х., 1922. – 16 с.

287. **Голод 1921–1923 років в Україні / Зб. докум. і матер. / За ред. С. В. Кульчицького.** – К., 1993. – 237 с.

288. **Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу.** – К.; Нью-Йорк, 2000. – 86 с.

289. **Голос народа.** Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А. К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 328 с.

290. **Государственная статистика УССР** (Ее достижения и перспективы). 1921–1925 гг. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 187, 8 с.

291. **Государственный** бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1925–1926 бюдж. г. – Х.: НКФ УССР, 1925. – XI, 284 с.

292. **Губернский** съезд земельных работников. Февр. 1923 г.: Сб. материалов к съезду. – Бахмут: Донбасс, 1923. – 56 с.

293. **Два** года работы. Отчет Центрального Комитета КП(б)У. [1925– 1927 г.]. – Х., 1927. – 176 с.

294. **Два** года работы Особой секции Комитета содействия сельскому хозяйству при ВЦИК (сент. 1923 г. – 1 окт. 1925 г.). – М.: Особ. Секция КССХ ВЦИК, 1925. – 20, 5 с.

295. **2** года работы Правительства АМССР. 1924–1926 г. К 5-й сессии Всеукр. ЦИК IX созыва. – Балта: СНК АМССР, 1927. – 264 с.; 2 л. карт.

296. **IX** Всеукраинский съезд Советов р., к. и к. д. (Стеногр. отчет). Бюллетень. – Х.: ВУЦИК, 1925. – № 1–7. – 413 с.

297. **IX** Всеукраинский съезд Советов р., к. и к. д. 3–10 мая 1925 г. Резолюции. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 36 с.

298. **Девятый** Всеукраинский съезд Советов. Сельское хозяйство Украины и землеустройство: Доклад А. М. Дудника // Укр. экономист. – 1925. – № 102. – 8 мая.

299. **Девятый** съезд КП(б)У (6–12 дек. 1925 г.): Стеногр. отчет. – Х., 1926. – 400 с.

300. **Декрет** ВУЦИК и Совнаркома УССР об едином натуральном налоге на продукты сельского хозяйства на 1922–1923 г. – Х.: Наркомпрод УССР, 1922. – 11 с.

301. **Декрет** об едином сельскохозяйственном налоге и постановления об организации аппарата по обложению и взиманию единого с.-х. налога и о привлечении сельсоветов и райисполкомов к проведению единого с.-х. налога. – Х.: Наркомпрод УССР, 1923. – 16 с.

302. **Деревня** при нэпе. Кого считать кулаком, кого – тружеником. Что об этом говорят крестьяне? – М., 1924. – 104 с.

303. **Державна** статистика УСРР за 1921–1925 рр. (її досягнення та перспективи). – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 174 с.
304. **Деятельность** Рабоче-крестьянского Правительства Украины. Отчет 10-му Всеукр. съезду Советов р., к. и к. д.. – Х., 1927. – XIV, 197 с.
305. **Деятельность** Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Обороны. Сводные материалы за 1-й квартал (окт. – дек.) 1924–1925 г. – М.: Отд. печати и информации СНК СССР и СТО, 1925. – 98 с.
306. **Деятельность** Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Обороны. Сводные материалы за 4-й квартал (июль – сент.) 1924–1925 г. – М.: Отд. печати и информации СНК СССР и СТО, 1925. – 183 с.
307. **Деятельность** Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Обороны. Сводные материалы за 1-й квартал (окт. – дек.) 1925–1926 г. – М.: Отд. печати и информации СНК СССР и СТО, 1926. – 168 с.
308. **Деятельность** Укрвнешторга за 1-ю четверть 1922 г. – Х.: Стат.-экон. отд. уполн. НКВТ, 1922. – 83 с.
309. **Деятельность** Центрального сельскохозяйственного банка и системы с.-х. кредита по 1 апр. 1925 г. Доклад правл. Центр. с.-х. банка III съезду Советов СССР. – М.: Центросельбанк, 1925. – 66 с.
310. **Динамика** народного хозяйства Украины. 1921/1922 – 1924/1925 гг. – Х.: ЦСУ УССР, 1926. – VI, 146 с.; 14 л. диагр.
311. **Динаміка** народного хозяйства Украины (1921/22 – 1924/25 рр.). – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 150 с.; 13 арк. діагр.
312. **Доклад** Народного комиссариата земледелия по землеустройству к 4-й сессии ВУЦИК. – Х.: Наркомзем УССР, 1923. – 22 с.
313. **Доклад** о землеустройстве на Екатеринославщине. 1. Отчет об исполненных работах. 2. План работы на ближайшие 10 лет. – Екатеринослав: Екатеринослав. губ. зем. упр., 1924. – 32 с. – (Екатеринослав. губ. зем. упр. 8-му съезду Советов Екатеринославщины).
314. **Доклад** отдела сельскохозяйственной статистики (прочитанный М. Б. Гуревичем) // Третья Всеукраинская статистическая конференция. I. Доклады и

постановления. П. Операционный план Центрального статистического управления на 1923–24 год. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – С. 29–35.

315. **Доклады** [и тезисы докладов] по вопросу организационного опытного дела на Украине. К Всеукр. съезду по опытному делу 20 февр. 1925 г. – Х.: Наркомзем УССР, 1925. – 52 с., 2 л. схем.

316. **Документы** свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М.: Наука, 1992.

317. **Единый** налог на Украине. Декрет о ставках сельскохозяйственного налога и нормах перевода скота и сенокосов в пашню для каждой губернии. Постановление СНК Союза ССР // Беднота. – 1924. – 30 мая. – № 1824.

318. **Единый** сельскохозяйственный налог 1924–1925 г. на Украине. Законоположения, инструкции, правила по приему налога, циркуляры и разъяснения НКФ с прил. предм. указателя и схем. таблицы движения жалоб и ходатайств: Справ. для финработников и налогоплательщиков. – Х.: Госиздат УССР, 1924. – 136 с.

319. **Единый** сельскохозяйственный налог на 1925–26 г.: [Сб. документов]. – Х.: Агитсекретариат НКФ УССР, 1925. – 86 с.

320. **Единый** сельскохозяйственный налог на Украине в 1923–1924 г. Объекты и признаки обложения. – Х.: НКФ УССР, 1923. – XVIII, 199 с.

321. **Заготовки** и реализация хлеба основными заготовителями // Внутр. торговля СССР и ее регулирование в 1923/ 24 году и первом квартале 1924/25 года. – М., 1925. – Вып. 3. – С. 14–34.

322. **Закон** о комитетах незаможных селян / Изд. ВУЦИК 13 апр. 1921 г. – Х., 1921. – 12 с.

323. **Закон** о комитетах незаможных селян. Принят 2-й сессией ВУЦИК VI созыва 27 мая 1922 г. – О.: Губ. отд. упр., 1922. – 15 с.

324. **Законы** об импорте и экспорте. Правила ввоза товаров в СССР и вывоза за границу. – М.: Право и жизнь, 1924. – 96, IV с.

325. Засуха и меры к ее ликвидации. – М., 1926. – 51 с. – (Моск. отд. Нар. образования).

326. **Збірник** інструкцій та формулярів, відозв, плакатів та лозунгів до провадження всесоюзного перепису населення 17-ХІІ 1926 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 180 с.

327. **Збірник** статистико-економічних відомостей про сільське господарство України: У 2 вип. – Х.: Харполіграф, 1929.

Вип. 1. – XXXIV, 166 с.

Вип. 2. – XXII, 154 с.

328. **Земельное** законодательство УССР и практика по земельным спорам: Сб. постановлений и решений. – Х.: НКЮ УССР, 1925. – VIII, 746 с.

329. **Земельный** кодекс УССР, принятый 3-й сессией ВУЦИК VI созыва 16 окт. 1922 г. и утвержденный в окончательной редакции Президиумом ВУЦИК 29 нояб. 1922 г. – Х.: НКЮ, 1922. – 32 с.

330. **Земельный** кодекс с изм. и доп. по 1 окт. 1925 г. и алф.-предм. указателем. – 7-е изд. – Х.: НКЮ УССР, 1925. – 127, IV с.

331. **Инструкция** по разработке производственных (полных) бюджетов крестьянских хозяйств 1926–1927 г. – М.: НКФ СССР, 1928. – 110 с.

332. **Итоги** борьбы с голодом в 1921–1922 гг.: Сб. ст. и отчетов. – М.: ЦК Помгол, 1922. – 499 с.; 12 л. илл.

333. **Итоги** групповых подсчетов списков плательщиков единого сельскохозяйственного налога 1924–25 гг., а также единого натурального налога 1922–23 гг. и единого сельскохозяйственного налога 1923–24 гг. – Житомир, 1925. – XX, 199 с.

334. **Итоги** и перспективы налоговой кампании: Сб. материалов: В 2 вып. – Х.: Наркомпрод УССР, 1921.

Вып. 1. – 122 с.

Вып. 2. – 143 с.

335. **Итоги** Последгол. (С 15 окт. 1922 г. – 1 авг. 1923 г.): Сб. ст. и стат. таблиц о работе Центр. комиссии по борьбе с последствиями голода. – М.: Ликвидком ЦК Помгол ВЦИК, 1923. – 218 с.; 3 л. табл.

336. **Итоги** совещания работников ГЗИМ'а 7–19 февр. 1925 г. [Отчет]. – Х.: Рад. селянин, 1925. – 32 с.

337. **Итоги** сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). – К.; Х., 1923–1924. – (Донецкий губисполком).

Т. 5: Итоги с.-х. переписи Донбасса. – 1923. – VIII, 722 с.

Т. 7: Итоги с.-х. переписи Донбасса (групповой подсчет). – 1924. – 53 с.

338. **Інструкція** до заповнення господарських карток весняного вибіркового сільськогосподарського перепису 1927 року. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 14 с.

339. **К вопросу** о неотложных нуждах народного хозяйства УССР (Материалы к докладу Укр. правительства в СТО). – Х.: Госплан УССР, 1925. – 32 с.

340. **К вопросу** об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины: Доклад секции труда президиуму Госплана УССР. – Х.: Госплан УССР, 1926. – 35 с.

341. **К отчету** ЦК КП(б)У. 1. Некоторые итоги и выводы о производственных ячейках (По материалам обследования). 2. К вопросу о социальных процессах на селе (По анкете, разосланной ЦК). – Х.: ЦК КП(б)У, 1923. – 78 с. – (Материалы к 7-й Всеукр. конф. КП(б)У).

342. **К расширенному** пленуму Совета биржевой торговли (июль 1925 г.): Основные положения и тезисы докладов. – М.: Всесоюз. совет бирж. торговли, 1925. – 39 с.

343. **К характеристике** экономических групп крестьянских хозяйств Киевщины // Местное хозяйство. – К., 1923. – № 2(20). – С. 67–82.

344. **Как** ломали нэп: Стеногр. Пленумов ЦК ВКП(б) 1927–1929 гг.: В 5 т. / Ред. колл.: В.П. Данилов (отв. ред.) и др. – М.: Междунар. Фонд «Демократия»: Материк, 2000.

Т. 1: Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апр. 1928 г. – 493 с.

Т. 2: Пленум ЦК ВКП(б) 4–12 июля 1928 г. – 719 с.

- Т. 3: Пленум ЦК ВКП(б) 16–24 нояб. 1928 г. – 663 с.
- Т. 4: Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16–23 апр. 1929 г. – 766 с.
- Т. 5: Пленум ЦК ВКП(б) 10–17 нояб. 1929 г. – 702 с.
345. **Календарь** и записная книжка волостного статистика и корреспондента ЦСУ Украины на 1922 г. – Х.: ЦСУ Украины, 1921. – 195, 352 с. с карт.
346. **Календарь-справочник** и записная книжка волостного статистика и корреспондента ЦСУ Украины на 1923 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1922. – IV, 352 с. с карт.
347. **Календар-справочник** і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ України. – Х.: ЦСУ України, 1923. – VIII, 384 с.
348. **Календар-довідник** на 1925 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – XX, 504 с.
349. **Календар-довідник** на 1926 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 516 с.
350. **Календар-довідник** на 1927 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 492 с.
351. **Календар** – записна книжка на 1926 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 184 с.
352. **Календар** – записна книжка на 1927 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – LXII, 182 с.
353. **Календар** – записна книжка на 1928 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – LXI, 160 с.
354. **Капиталы** и национальный доход Украины в 1923–24 гг. (Опыт исчисления). – Х.: НКФ УССР, 1926.
355. **Клименко І.** Підсумки роботи відновлення сільського господарства на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 13 груд.
356. **Кодекс** законов о труде малолетних и подростков. Постановление СНК УССР от 21 сент. 1921 г. – О.: Одес. ГСПС, 1921. – 13 с.
357. **Кодекс** законов о труде. С изм. и доп. по 1 апр. 1926 г. и с алф. указателем. – 5-е изд. – Х.: Юриздат УССР, 1926. – 266 с.

358. **Комітети** незаможних селян 1920–1933: Зб. док. і матеріалів. – К., 1968.

359. **Коммунистическая** партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций. 1918–1956. – К.: Госполитиздат УССР, 1958. – 752 с.

360. **Конкурс** сельского хозяйства 1925–1926 г. (Премирование за улучшения в сел. хоз-ве за счет 1%-го отчисления от единого с.-х. налога): Сб. материалов. – Х.: Рад. селянин, 1925. – 55 с.

361. **Конъюнктура** народного хозяйства УССР в авг. 1924 г. Материалы к докладу Госплана УЭС'е. – Х.: Укргосплан, 1924. – 31 с.

362. **Конъюнктура** народного хозяйства УССР в дек. 1924 г. Материалы к докладу Госплана УЭС'е. – Х.: Укргосплан, 1924. – 35 с.

363. **Конъюнктура** народного хозяйства УССР в янв. 1925 г. Материалы к докладу Госплана УЭС'е. – Х.: Укргосплан, 1925. – 34 с.

364. **Кооперативно-колхозное** строительство в СССР. 1923–1927: Документы и материалы. – М.: Наука, 1991.

365. **КПРС** в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 1–3.

366. **Краткий** обзор деятельности Рабоче-крестьянского Правительства Украины за 1925–1926 г. – Х.: ВУЦИК, 1927. – 83 с.

367. **Краткий** обзор деятельности Совета Народных Комиссаров и экономического совещания УССР за период с 1 окт. 1923 г. по 1 апр. 1924 г. – Х.: СНК УССР, 1924. – 57 с.

368. **Краткий** обзор материалов к докладу Украинского Правительства в Президиуме ЦИК СССР [за 1923–1924 гг.]. – Х.: ВУЦИК и СНК УССР, 1924. – 48 с.

369. **Краткий** статистический справочник Одесской губ. – О.: Одес. губстатбюро, 1924. – 254 с.

370. **Крестьянские** бюджеты Екатеринославской губернии за период с 1 сент. 1923 г. по 1 сент. 1924 г. – Екатеринослав: Екатеринослав. губстатбюро, 1925. – XI, 281 с.

371. **Крестьянские** бюджеты Киевской губернии в 1922–1923 г. – К.: Киев. губстатбюро, 1924. – 131, 79 с.

372. **Крестьянские** бюджеты Киевской губернии в 1923–1924 г. – К.: Киев. губстатбюро, 1925. – 86, 119 с.

373. **Крестьянское** хозяйство за время революции. – М.: Красная новь, 1923. – IV, 126 с.

374. **Крестьянское** хозяйство степного села и его кооперирование. Разработка материалов монографич. описания сел Одес. губ., производ. Одес. губ. ком. КП(б)У в окт.–дек. 1924 г. – О.: Гос. изд-во Украины, 1925. – IV, 96 с.: табл.

375. **Крестьянское** хозяйство Харьковского округа в 1924–1925 году. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 47 с.

376. **Крестьянское** хозяйство Харьковщины в 1923–24 году (по данным 15% выбор. переписи 1924 г.). – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – V, 104, 88 с.

377. **Материалы** для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР в 1913, 1922–1923, 1923–1924 и 1924–1925 гг. – Х.: Укргосплан, 1925. – 83 с. – (Тр. Госплана УССР. – [Кн. 3]).

378. **Материалы** для определения экономических показателей хозяйственного значения Украины и ее республиканского бюджета. – Х.: Госплан УССР, 1924. – 54 с. – (Тр. Госплана УССР. – Кн. 2).

379. **Материалы** к 4-й очередной сессии Всеукраинского ЦИК VII созыва. Нояб. 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 117 с.

380. **Материалы** к Всероссийскому совещанию представителей комиссий помощи голодающим. Москва, Кремль, 1 дек. 1921 г. Тез. докл., стат. данные. – М.: ЦК Помгол при ЦИК, 1921. – 47 с.

381. **Материалы** к докладу НКЗ на 2-й сессии ВУЦИК. Состояние и перспективы сел. хоз-ва Украины в 1922–1923 г. и основные задачи его восстановления. – Х.: Наркомзем УССР, 1925. – 29 с.

382. **Материалы** к докладу Правительства Украины на 2-й сессии ЦИК СССР III созыва. – Х.: СНК УССР, 1926. – 224 с.

383. **Материалы** к отчету Мариупольского окружного исполнительного комитета о работе за 1925–1926 г. 10-му Мариуп. окр. съезду Советов и 3-й сессии ВУЦИК. – Мариуполь, 1926. – 240 с.

384. **Материалы** к отчету Николаевского окружного исполнительного комитета 8-му окр. съезду Советов [за 1925 г.]. – Николаев: Окрисполком, 1926. – 144 с.

385. **Материалы** к отчету Одесского губернского исполнительного комитета Совета р., к., к. и краснофлот. д. 6-му губ. съезду Советов. – О.: Губисполком, 1924. – 175 с.

386. **Материалы** к отчету Одесского губернского исполнительного комитета Совета р., к., к. и краснофлот. д. 7-му губ. съезду Советов. – О.: Губисполком, 1925. – Ч. 1: Обзор деятельности. – 359 с.

387. **Материалы** к отчету Правительства АМССР 2-му Всеболдавскому съезду Советов р., к., к. и д. [за 1925–1926 гг.]. – Балта: ЦИК и СНК АМССР, 1926. – 63 с.

388. **Материалы** к очередному докладу окрисполкома на 12-м окружном съезде Советов за период окт. 1925 г. – янв. 1925 г. – Луганск: Окрисполком, 1927. – 168 с.

389. **Материалы** к очередным задачам советского строительства на Черниговщине. – Чернигов: Губисполком, 1923. – 66 с.

390. **Материалы** к характеристике государственного и местного бюджета Украины. – Х.: Фин.-экон. бюро НКФ УССР, 1925. – 15 с.

391. **Материалы** по внутренней торговле Украины за 1923–1924 хоз. г. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 25 с.

392. **Материалы** по натуральному налогу. – Х.: Наркомпрод, 1921. – Вып. 1–3.

Вып. 1. – 27 с.

Вып. 2: **Материалы** по продналогу. Руководитель для налогинспектуры, налогкомиссий и местных прод. органов по продналогу. Законодательные акты, инструкции, статьи и материалы. – 214 с.

Вып. 3: Продовольственный налог. Сб. декретов, инструкций и циркуляров с пояснит. введениями. – 208 с.

393. **Материалы** по обследованию деревни (К XII съезду партии). – М.: Красная новь, 1923. – 96 с.

394. **Материалы** по обследованию комитетов незаможных селян (По данным обследования в июне 1925 г.). – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – XIX, 222 с.

395. **Материалы** по районированию Украины (1923 г.). – Х.: ЦСУ Украины, 1923.

396. **Материалы** по районированию Украины. Низовое районирование на 1 янв. 1924 г.: В. 2 ч. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – Ч. 1. – 4, 249 с.; Ч. 2: Таблицы. – XXII, 230 с.

397. **Материалы** по районированию Украины: Сб. ст. – Х.: Госплан УССР, 1923. – XVII, 202, 18 с.; 12 л. карт.

398. **Материалы** по статистике труда на Украине. – Х.: Южн. Бюро ВЦСПС, 1921–1923. – Вып. 2–4.

Вып. 2: 1921 г. – 1921. – 179 с.

Вып. 3: 1922 г. – 1922. – 70, 78, LXI с.

Вып. 4: 1923 г. – 1923. – 164, 30 с.

399. **Материалы** по статистике Харьковского округа: В 13 вып. – Х.: Харьков. окрстатбюро, 1925.

Вып. 2: Крестьянское хозяйство Харьковского округа в 1924–1925 г. – 47 с.

Вып. 6: Озимые посевы и скот осенью 1924 г. – 25 с.

Вып. 9: Сельско-хозяйственный налог 1924–1925 г. и источники его пополнения. – 35 с.

Вып. 11: Крестьянское хозяйство Харьковщины в 1923–1924 г. (По данным весенней 15 % выборочной переписи 1924 г.). – 104, 90 с.

Вып. 12: Рыночный оборот крестьянских хозяйств Харьковщины в 1923–1924 г. – 87 с.

400. **Материалы** по текущей сельскохозяйственной статистике 1923–1924 – 1924–1925 гг. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – 9, 108 с.

401. **Матеріали** до опису округ УСРР та Молдавської АСРР: У 42 вип. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926.

Артемівська округа. – VIII, 59 с.

Бердичівська округа. – VIII, 52 с.

Білоцерківська округа. – VIII, 57 с.

Вінницька округа. – VIII, 58 с.

Волинська округа. – VIII, 58 с.

Глухівська округа. – VIII, 44 с.

Гуманська округа. – VIII, 48 с.

Дніпро-Петровська округа. – VIII, 55 с.

Запорізька округа. – VIII, 48 с.

Зінов'ївська округа. – VIII, 50 с.

Кам'янецька округа. – VIII, 48 с.

Київська округа. – VIII, 80 с.

Конотіпська округа. – VIII, 54 с.

Коростенська округа. – VIII, 48 с.

Кременчуцька округа. – VIII, 52 с.

Криворізька округа. – VIII, 52 с.

Куп'янська округа. – VIII, 44 с.

Лубенська округа. – VIII, 50 с.

Луганська округа. – VIII, 48 с.

Маріупільська округа. – VIII, 52 с.

Мелітопільська округа. – VIII, 60 с.

Миколаївська округа. – VIII, 48 с.

Могилівська округа. – VIII, 50 с.

Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка. – VII, 50 с.

Найголовніші показники економічного та культурного рівня округ УСРР. – VII, 47 с.

Ніжинська округа. – VIII, 50 с.

Одеська округа. – VIII, 65 с.

- Озюмська округа. – VIII, 44 с.
- Павлоградська округа. – VIII, 47 с.
- Первомайська округа. – VIII, 50 с.
- Полтавська округа. – VIII, 74 с.
- Прилуцька округа. – VIII, 48 с.
- Проскурівська округа. – VIII, 49 с.
- Роменська округа. – VIII, 48 с.
- Сталинська округа. – VIII, 48 с.
- Старобільська округа. – VIII, 44 с.
- Сумська округа. – VIII, 53 с.
- Тульчинська округа. – VIII, 56 с.
- Херсонська округа. – VIII, 50 с.
- Черкаська округа. – VIII, 67 с.
- Чернігівська округа. – VIII, 48 с.
- Шепетівська округа. – VIII, 48 с.

402. **Мероприяття** по подняттю и укреплению крестьянского хозяйства: Докл. тов. Л. Б. Каменева на III Всесоюз. съезде Советов. – Ростов н/Д, 1925. – 20 с.

403. **Мероприяття** по борьбе с неурожаем 1924 г.: Сб. ст. и обзоров. – М.: Новая деревня, 1924. – 88 с.

404. **Местное** хозяйство и местные финансы Украины. Обзор за 1912, 1922–1923, 1923–1924, 1924–1925 гг. – Х.: НКФ УССР, 1925. – IV, 252 с.

405. **Местный** бюджет. Декреты, циркуляры и постановления по местным доходам и расходам. – Х.: Губфинотдел, 1922. – 36 с. – (Постановления ВУЦИК и Харьков. губисполкома).

406. **На путях** к рыночным отношениям. В.И. Ленин о нэпе: Сб. – М.: Политиздат, 1991. – 271 с.

407. **Народное** хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Укр. экон. совета Совету Труда и Оборона – Х.: ЦСУ УССР, 1922. – X, 886 с.

408. **Народное** хозяйство Украины в 1921–1922 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 143 с.

409. **Народное** хозяйство Украины в 1924–1925 г. – Х.: Госплан УССР, 1925. – 48 с. – (Тр. Госплана УССР. – Кн. 9).

410. **Народное** хозяйство Украины. Материалы к построению госбюджета на 1925–1926 г. – Х.: НКФ УССР, 1925. – VIII, 165 с.

411. **Население**, посевы, скот, птица и сельскохозяйственный инвентарь в 1923 и 1924 гг. – М.: ЦСУ СССР, 1926. – 52 с. – (Тр. ЦСУ СССР. – Т. 24. – Вып. 1: Отд. текущей с.-х. статистики).

412. **Наемный** труд в сельском хозяйстве: Экон.-стат. сб. – М.: НКТ СССР, 1926. – VI, 196 с.

413. **Народне** господарство України в I кварталі 1924–25 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – IV, 386 с.

414. **Народне** господарство України в II кварталі 1924–25 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – IV, 337 с.

415. **Народне** господарство України в III кварталі 1924–25 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – IV, 296 с.

416. **Народне** господарство України в IV кварталі 1924–25 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – IV, 178 с.

417. **Народное** хозяйство Украины в I четверти 1922–23 г. / В. С. Мышкис. – Х.: ЦСУ УСРР, 1923. – X., 96 с.

418. **Народное** хозяйство Украины в II четверти 1922–23 г. / В. С. Мышкис. – Х.: ЦСУ УСРР, 1923. – X., 145 с.

419. **Неурожай** и государственная помощь голодающему району. 1921 г. Отчетные материалы Наркомпрода по вопросам помощи голодающим. – М.: Госиздат, 1922. – Вып. 1. – 83 с.

420. **Низовое** районирование Украины на 1 янв. 1924 г.: В 2 вып. – Х.: ЦСУ УССР, 1924.

Вып. 1. Таблицы. – XII, 230 с.

Вып. 2. Текст. – IV, 249 с.

421. **Новгородсеверский** округ в границах на 1 июля 1925 г.: Краткие стат. сведения. – Чернигов: Губисполком Черниговщины, 1925. – 69 с.

422. **Нормальный** состав и пищевое значение продовольственных продуктов. – М.: НКП, 1925. – 42 с.

423. **О весенних** выборочных переписях: Тезисы доклада Г. М. Вербицкого // Тезисы и предложения, одобренные секториальным совещанием по сельскохозяйственной статистике ЦСУ Украины (6–10 февр. 1928 г.). – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – С. 9.

424. **О деятельности** военного ведомства по оказанию помощи голодающим (с начала кампании по 1 янв. 1922 г.). – М.: Высш. воен. ред. совет, 1923. – 23 с.; 10 л. диагр.

425. **О порядке** применения Кодекса законов о труде в кулацких хозяйствах. Постановление ЦИК и СНК СССР. 20.02.1929 // Собр. Законов Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР. – 1929. – № 14. – Ст. 117.

426. **Об итогах** хлебозаготовительной кампании на Украине // Хлебный рынок. – М., 1924. – № 8–9. – С. 78–83.

427. **Обзор** деятельности Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Оборона Союза ССР к 2-му съезду Советов Союза ССР [за 2-ю половину 1923 г.]. – М., 1924. – 55 с.

428. **Обзор** деятельности Совета Народных Комиссаров СССР и Совета Труда и Оборона за 2-е полугодие (апр.–сент.) 1923–1924 г. – М.: Инф. бюро Упр. делами СНК и СТО СССР, 1925. – XVI, 240 с.

429. **Обзор** системы сельскохозяйственного кредита на Украине. Доклад Кр.-д. секции. – [Х.]: Харьковпечать, [1925]. – 44 с.; 5 л. диагр.

430. **Облік наявних запасів зліба** на Україні на 1 січня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 38.

431. **Облік наявних запасів зліба** на Україні на 1 квітня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 41.

432. **Облік наявних запасів зліба** на Україні на 1 липня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 47.

433. **Облік наявних запасів зліба на Україні на 1 жовтня 1926 р.** // Стат. хроніка ЦСУ. – № 54.

434. **Облік наявних запасів зліба на Україні на 1 січня 1927 р.** // Стат. хроніка ЦСУ. – № 61.

435. **Облік наявних запасів зліба на Україні на 1 квітня 1927 р.** // Стат. хроніка ЦСУ. – № 71.

436. **Облік наявних запасів зліба на Україні на 1 липня 1927 р.** // Стат. хроніка ЦСУ. – № 82.

437. **Обложение сельского хозяйства на Украине в 1927–1928 году.** – Х.: Изд. Наркомфина УССР, 1928. – 60 с.

438. **Обложение сельского хозяйства Украины сельско-хозяйственным налогом в 1926–27 г.** Результаты применения украинского способа построения прогрессии обложения. – Х.: Изд. Налог. упр. НКФ УССР, 1927. – 72 с.

439. **Объяснительная записка к росписи государственных расходов УССР на 1921 г.** – Х., 1921. – 16 с.

440. **Окончательный бюллетень о производстве. 1924–1925 гг.** – К., 1925. – 35 с.

441. **Окончательный бюллетень о производстве. 1925–1926 г.** – К., 1926. – 20, 16 с.

442. **Описание экономической мощности округов УССР в связи с переходом к трехстепенной системе управления.** – Х.: Фин.-экон. бюро, 1925. – 48 с.: картогр.; диагр.

443. **Организация выборочной с.-х. переписи 1924 г.** (инструкции и формуляры 1922–1924 гг.). – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 18 с.

444. **Організація і практика сільськогосподарської кооперації.** Практичний порадник для сільськогосподарських кредитових товариств. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 216 с.

445. **Основні зміни в сільському господарстві 1925–26 р.** за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 43.

446. **Основные** черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины. (По материалам агрокорреспондентской сети Отд. организации хоз-ва). [Обзор]. – Х.: Наркомзем УССР, 1925. – 123 с. – (УССР. Наркомзем. Отд. организации хоз-ва).

447. **Основные** элементы и продукция сельского хозяйства СССР за 1925-1926 – 1928-1929 гг. с прил. предположит. Хлебофуражного баланса на 1928–1929 гг. – М.: ЦСУ СССР, Сектор с.-х. статистики, 1928. – 156 с.

448. **Основные** элементы сельскохозяйственного производства СССР 1916 и 1923–1927 гг. Итоги с.-х. переписи 1916 г. и весенних выборочных 10%-х обследований по единоличным крестьян. Хоз-вам за 1923–1927 гг. – М.: Статиздат, 1930. – IV, 171 с.

449. **Основы** и перспективы хдебозаготвительной кампании 1925/26 хоз. года (Обзор правительств. мероприятий) / Науч. секретариат СТО. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 44 с.

450. **Особая** секция восстановления сельского хозяйства при Комитете содействия сельскому хозяйству ВЦИК: Отчетные материалы, протоколы заседаний секции. – М.: Особ. секция КССХ ВЦИК, 1924. – Бюлл. 1. – 71 с.

451. **От съезда к съезду.** (Май 1925 г. – апр. 1927 г.): Матер. к отчету Правительства на IV съезде Советов СССР. – М.: ЦИК и СНК СССР, 1927. – 120 с.

452. **Отзыв** на заключение членов бюджетной комиссии ЦИК СССР по государственному бюджету УССР на 1925–1926 г. – Х.: ВУЦИК, 1926. – 33 с.

453. **Отход** на заработки сельского населения Украины в 1925–1926 г. // Прил. к «Стат. бюллетеню». – Х.: Наркомтруд УССР, 1928. – 59 с. – (Всеукр. совет профсоюзов. Наркомтруд Украины).

454. **Отчет** [Ахтырского] уисполкома 9-му уездному съезду Советов [окт. 1921 г. – окт. 1922 г.]. – Ахтырка: Уисполком, 1922. – 142 с.

455. **Отчет** Артемовского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. за период с 1 окт. 1923 г. по 1 янв. 1925 г. окр. съезду VIII созыва. – Славянск, 1925. – 165 с.

456. **Отчет** Артемовского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. 9-му окр. съезду Советов [за 1925 г.]. – Славянок, 1926. – 128 с.

457. **Отчет** Бахмутского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. за период 6-го – 7-го съезда Советов (6 дек. 1922 г. – 3 янв. 1924 г.). – Славянск, 1923. – 180 с.

458. **Отчет** Волчанского уездного исполнительного комитета 7-му съезду Советов Харьк. губ. с 1 окт. 1921 г. по 1 окт. 1922 г. – Волчанск: Уисполком, 1922. – 160 с.

459. **Отчет** Волынского губернского исполнительного комитета 2-му губ. съезду Советов Волыни и 6-му укрсъезду [май – окт. 1921 г.]. – Житомир, 1921. – 309 с.

460. **Отчет** 2-й сессии Всеукраинского ЦИК V созыва (5–8 мая 1921 г.). – Х., 1921. – 79 с.

461. **Отчет** губернского исполнительного комитета губ. съезду Советов Екатеринославщины IX созыва за 1923–1924 г. – Екатеринослав, 1924. – 4, XXVI, 181с.

462. **Отчет** 9-го окружного съезда Советов Купянщины. – Купянск, 1925. – 90 с.

463. **Отчет** Днепропетровского окружного исполнительного комитета окр. съезду Советов IV созыва. 1925–1926 г. – Д.: Окрисполком, 1927. – XXII, 235 с.

464. **Отчет** Донецкого губернского исполнительного комитета Советов р., к., к. и каз[ацких] д. за 1922 г. 6-му губ. съезду Советов. – Артемовск, 1922. – 6, 175 с.

465. **Отчет** Донецкого губернского исполнительного комитета Советов р., к., к. и каз[ацких] д. с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. Президиуму ВУЦИК. – Артемовск, 1923. – 33 с.

466. **Отчет** Донецкого губернского исполнительного комитета Советов р., к., к. и каз[ацких] д. за янв. 1924 г. – апр. 1925 г. 8-му губ. съезду Советов. – Артемовск, 1925. – 103 с.

467. **Отчет-ежегодник** Всеукраинского общества семеноводства за 1923 г. – Х.: Всеукр. о-во семеноводства, 1924. – 127 с.

468. **Отчет** Изюмского окружного исполнительного комитета и его отделов к 8-му съезду Советов р., к. и к. д. Изюмского окр. [с 1 ноября 1922 по 1 ноября 1923 г.]. – Изюм, 1923. – 132 с.

469. **Отчет** Киевского губернского революционного комитета за период 15 июня – 10 июля 1921 г. – К.: Губревком, 1921. – 80 с. – (3-му губ. съезду Советов р. к. и. к. д.).

470. **Отчет** Кременчугского губревкома 1-му губернскому съезду Советов 30 янв. 1921 г. – Кременчуг, 1921. – 35 с.

471. **Отчет** Криворожского окружного исполнительного комитета за 1924–1925 г. – Кривой Рог: Красный горняк, 1926. – VIII, 133 с.

472. **Отчет** Луганского уездного исполнительного комитета за период с 1 дек. 1921 г. по 15 окт. 1922 г. (от 7-го по 8-й уездн. съезд Советов). – Луганск, 1922. – 118 с.

473. **Отчет** Народного комиссариата труда о его работе в области помощи голодающим за 1921 г. – М., 1922. – 8 с.

474. **Отчет** Николаевского окружного исполнительного комитета за 1922–1923 г. 6-му окр. съезду Советов. – Николаев: Окрисполком, 1923. – 152 с.; CVI с. табл.

475. **Отчет** Николаевского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 г. 7-му окр. съезду Советов. – Николаев: Окрисполком, 1925. – 192 с.

476. **Отчет** о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апр. по 31 дек. 1922 г. – Х., 1923. – 69 с.

477. **Отчет** о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-му съезду Советов. – Запорожье: Госиздат, 1921. – Разд. паг.

478. **Отчет** о деятельности Особой комиссии по борьбе с последствиями недорода 1924 г. (Особком) при СНК УССР – за период с 10 июня 1924 г. по 10 июня 1925 г. – Х.: Упр. делами СНК УССР, 1925. – 122 с.

479. **Отчет** о деятельности Подольского губисполкома 2-му губ. съезду Советов. – Винница, 1921. – IV, 412 с.; 8 л. табл.

480. **Отчет** о деятельности Рабоче-Крестьянского Правительства Украины с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. [к VIII Всеукр. съезду Советов]. – Х.: ВУЦИК, 1924. – VI, 108 с.; 7 л. илл.

481. **Отчет** о деятельности Центрального Исполнительного Комитета СССР [за 1923 г.]. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 32 с.

482. **Отчет** о деятельности Центрального Исполнительного Комитета СССР и его Президиума [II созыва за время с янв. 1924 по апр. 1925 г.]. – М., 1925. – IV, 223 с.; 10 л. табл.

483. **Отчет** о работах 2-й сессии Кременчугского губисполкома от 13 марта 1922 г. – Кременчуг, 1922. – 44 с.

484. **Отчет** о работах 3-й сессии Кременчугского губисполкома от 20 июля 1922 г. – Кременчуг, 1922. – 37 с.

485. **Отчет** о работе Вознесенского районного исполнительного комитета Николаевского окр. Одесской губ. за 1923 – 1924 г. 2-му райсъезду Советов. – Вознесенск, 1924. – 183 с.

486. **Отчет** о работе Краматорского районного [Артемов, окр.] исполкома за время с 1 янв. 1925 г. по 1 янв. 1926 г. – Славянск, 1926. – 54 с.; 14 л. табл.

487. **Отчет** о работе Сталинского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. с 1 окт. 1923 г. по 1 янв. 1925 г. К 7-му окр. съезду Советов. – Сталин: Окрисполком, 1925. – 182 с.

488. **Отчет** о работе Сталинского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. с 1 янв. 1925 г. по 1 янв. 1926 г. К 8-му окр. съезду Советов. – Сталин: Окрисполком, 1926. – 230 с.

489. **Отчет** о работе Сталинского районного исполкома Совета р., к. и к. д. за время с 1 окт. 1924 г. по 1 янв. 1926 г. К 8-му район. съезду Советов. Февр. 1926 г. – Сталин, 1926. – 95 с.

490. **Отчет** о работе Центральной комиссии помощи голодающим при Всеукраинском ЦИК (за время с 1 янв. по 1 сент. 1922 г.). – Х., 1922. – 30 с.

491. **Отчет** об исполнении гос. росписи доходов и расходов УССР за 1922 г. – Х.: НКФ УССР, 1923. – 71 с.
492. **Отчет** об исполнении росписи доходов и расходов УССР за 1923–24 бюдж. г. с краткой объяснительной запиской. – Х.: НКФ УССР, 1925. – 78 с.
493. **Отчет** об исполнении государственного бюджета УССР за 1924–25 бюдж. г. – Х.: НКФ УССР, 1926. – VI, 215 с.
494. **Отчет** об исполнении государственного бюджета УССР за 1925–26 бюдж. г. – Х.: НКФ УССР, 1927. – 261 с.
495. **Отчет** Одесского окружного исполнительного комитета за 1923 г. К 6-му окр. съезду Советов (к 1-му объедин.). – О.: Окрисполком, 1923. – 76 с.
496. **Отчет** Одесского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 г. К 7-му окр. съезду Советов. – О.: Окрисполком, 1925. – 188 с.
497. **Отчет** Одесского окружного исполнительного комитета за 1924–1925 г. – О.: Окрисполком, 1926. – 215 с.
498. **Отчет** окружного исполнительного комитета окр. съезду Советов Екатеринославщины III созыва за 1924–1925 г. – Екатеринослав: Окрисполком, 1926. – XX, 220 с.
499. **Отчет** Особой секции Комитета содействия сельскому хозяйству при ВЦИК за 1923–1924 бюдж. г. – М.: Особ. секция КССХ ВЦИК, 1924. – 31 с.
500. **Отчет** I Всеболдавского съезда Советов р., к. и к. д. (19–23 апр. 1925 г.). – Балта: ЦИК АМССР, 1925. – 74 с.
501. **Отчет** 1-й сессии пленума Кременчугского губисполкома 26–28 марта 1921 г. – Кременчуг, 1921. – 23 с.
502. **Отчет** Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. к 4-му губ. съезду Советов р., к. и к. д. Янв. 1924 г. – Винница, 1924. – 83 с.
503. **Отчет** Полтавского губернского исполнительного комитета 1922 г. – Полтава, 1923. – 448 с.
504. **Отчет** Полтавского губернского исполнительного комитета за 1923 г. 7-му губ. съезду Советов. – Полтава, 1923. – 332 с.

505. **Отчет** Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1923–1924 г. к IX Всеукр. съезду Советов. – Х.: ВУЦИК, 1925. – XIX, 312, V с.; 1 л. карт.

506. **Отчет** Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1924–1925 г. – Х.: ВУЦИК, 1926. – 50 с.

507. **Отчет** Совету Народных Комиссаров СССР о работе по борьбе с последствиями неурожая 1924 г. – М., 1925. – 69 с.; 10 л. ил. – (Комис. СНК СССР по борьбе с последствиями неурожая).

508. **Отчет** Старобельского окружного исполнительного комитета за 1923 г. 7-му окр. съезду Советов. – Старобельск, 1923. – 103, XXXIV с.

509. **Отчет** Старобельского окружного исполнительного комитета за 1924 г. 8-му окр. съезду Советов. – Старобельск, 1925. – 152, XVI с.

510. **Отчет** Старобельского окружного исполнительного комитета за 1925 г. 9-му окр. съезду Советов. – Старобельск, 1926. – 53 с.

511. **Отчет** Харьковского губернского исполнительного комитета. – Х.: Губисполком, 1922. – Вып. 2: Отчеты нехозяйств, органов. 1 апр. – 1 окт. 1922 г. – 192 с.

512. **Отчет** Харьковского губернского исполнительного комитета 1 окт. 1922 г. – 1 окт. 1923 г. 8-му губ. съезду Советов. – Х.: Губисполком, 1923. – 353 с.

513. **Отчет** Харьковского губернского исполнительного комитета 1 янв. – 1 ноября 1921 г. К 6-му губ. съезду Советов. – Х.: Губисполком, 1921. – 320 с.

514. **Отчет** Харьковского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. – Волчанск, 1923. – 376 с.

515. **Отчет** Харьковского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. 3-му окр. съезду Советов [с апр. 1925 г.]. – Х., 1926. – 308 с.

516. **Отчет** Центрального Комитета КП(б)У и его отделов за период с 6-й по 7-ю партконференцию (дек. 1921 г. – март 1923 г.). – Х.: ЦК КП(б)У, 1923. – 165 с.

517. **Отчет** Центрального Комитета КП(б)У с 5-й Всеукраинской партийной конференции по 1 ноября 1921 г. – Х., 1921. – 62 с.

518. **Отчет** Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК. Ноябрь 1922 – сент. 1923 г. – Х., 1923. – VIII, 134 с. – (ЦК Последгол при ВУЦИК).

519. **Отчет** Черниговского губернского исполнительного комитета [дек. 1922 – дек. 1923 г.]. – Чернигов: Губисполком, 1923. – 202 с.

520. **Отчет** Черниговского губернского исполнительного комитета за 1924 г. съезду Советов Черниговщины IX созыва. – Чернигов: Губисполком, 1925. – 117 с.; 8л. табл.

521. **Отчет** Черниговского губернского исполнительного комитета с 1 апр. по 1 окт. 1922 г. – Чернигов: Губисполком, 1922. – Разд. паг. – На множ. апп.

522. **Отчет** Черниговского окружного исполнительного комитета за 1924 г. – Чернигов, 1925. – 73 с.

523. **Отчет** Шахтинского окружного исполнительного комитета о работе по советскому строительству за время с 1 дек. 1922 по 1 дек. 1923 г. Шахт. 6-му окр. съезду Советов. – Шахты, 1923. – 198 с.

524. **Отчет** Шепетовского окружного исполнительного комитета Советов р., к. и к. д. за 1923 – 1924 гг. 2-му окр. съезду Советов Шепет. окр. – Шепетовка, 1924. – 131 с.

525. **Отчетный** материал о политическом, организационно-хозяйственном и культурном состоянии округа за 1924 г. [1 окт. 1923 г. – 1 окт. 1924 г.]. – Мелитополь, 1925. – 106 с. – (Мелитоп. окрисполком. [Материалы по статистике Мелитоп. округа. – № 3]) .

526. **Очередные** вопросы внутреннего товарооборота Украины. – Х.: Укр-госплан, 1925. – 111 с. – (Труды Госплана УССР. – Кн. 5).

527. **Очередные** проблемы товарооборота. На пленуме Совета съездов биржевой торговли (янв. 1925 г.). [Доклады и резолюции]. – М.: Совет съездов бирж. торговли, 1925. – 200 с.

528. **Очерки** крестьянских бюджетов Украины. – Х.; К.: Книгоспілка, 1923. – 47, XXXIII с. – (Всеукр. агр. о-во).

529. **Первая** сессия ЦИК Союза ССР [II созыва 2 февр. 1924 г.]: Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 15 с.

530. **Первая** сессия ЦИК Союза ССР I созыва 30 дек. 1922 г.: [Постановления]. – М.: ВЦИК, 1923. – 4 с.

531. **Первая** сессия ЦИК Союза ССР III созыва 21 мая 1925 г.: Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 18 с.

532. **1-я и 2-я** сессии Всеукраинского ЦИК VIII созыва [20 янв. 1924 г., 15 апр. 1924 г.]: Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1924. – 207 с.

533. **1-я** сессия пленума бюджетной комиссии ВУЦИК 12–15 сент. 1925 г.: Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 160 с.

534. **1-е** Всеукраинское совещание заведующих окружными статбюро: Доклады и резолюции. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 74 с.

535. **1-й** Всеукраинский статистический съезд 16–23 нояб. 1925 г.: Стеногр. отчет. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 4, 263 с.

536. **1-й** пленум Екатеринославского губисполкома Совета р., к. и к. д. VI созыва 29–31 янв. 1922 г.: Докл. и резолюции. – Екатеринослав, 1922. – 32 с.

537. **Первый** съезд Советов Союза ССР (30 дек. 1922 г.): Приложение 1. Постановления I съезда Советов СССР. – М.: ВЦИК, 1923. – 12 с.

538. **Первый** съезд Советов Союза ССР (30 дек. 1922 г.): Приложение 2. Стат. данные о составе I съезда Советов СССР. – М.: ВЦИК, 1923. – 8 с.; 8 л. табл.

539. **Первый** съезд Советов Союза ССР (30 дек. 1922 г.): Стеногр. отчет. – М.: ВЦИК, 1922. – 24 с.

540. **Перспективный** план восстановления и улучшения сельского хозяйства Полтавщины. – Полтава: Полтав. губ. зем. упр., 1925. – 216 с.; 3 л. илл.

541. **Перспективный** план по сельскому хозяйству Лесостепи и Полесья Украины. – Х.: Наркомзем УССР, 1925. – XXXVI, 259 с.; 6 табл.

542. **Письма** во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / Сост.: А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. – М., 1998. – 664 с.

543. **План** весенней сельскохозяйственной кампании Наркомзема УССР на 1925 г. – Х.: Рад. селянин, [1925]. – 33 с. – (УССР. Наркомзем. Матер. по докладу Наркомзема на 4-й сессии ВУЦИК).

544. **План** мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925–1926 г.: Проект. – Х.: Рад. селянин, [1925]. – XI, 252 с. – (УССР. Наркомзем).

545. **План** мероприятий по борьбе с засухой: Матер. к докладу НКЗ III сессии ВУЦИК. Проект. – Х.: Рад. селянин, 1925. – 66, II, 30 с. – (Наркомзем УССР).

546. **Пленум** Полтавского губисполкома 19–20 мая 1922 г.: [Протоколы и резолюции]. – Полтава: Губисполком, 1922. – 53 с.

547. **Площадь** озимых посевов на 1924 год по данным осеннего опроса 1923 г. // Стат. бюлл. – О., 1924. – № 1–2. – С. 65–72.

548. **Подходный** налог с физических лиц на Украине по данным Налогового управления НКФ УССР. – Х., 1928. – Т. 1926–27 г.

549. **Положения** и резолюции по текущей сельскохозяйственной статистике. – Х.: ЦСУ УССР, 1922. – 16 с.

550. **Постановление** Всеукраинского ЦИК и Совета Народных Комиссаров УССР об организации аппарата по обложению и взиманию единого продовольственного налога. – Х., 1922. – 20 с. – (УССР. Наркомпрод. Налоговое упр.).

551. **Постановления** Артемовского окружного съезда Советов VIII созыва. – Артемовск: [Б. и.], 12 с.

552. **Постановления** 2-го пленума VIII созыва Артемовского окрисполкома Советов р., к. и к. д. 25–27 июля 1925 г. – Артемовск: [Б. и.], 1925. – 15 с.

553. **Постановления** Первого съезда Советов Союза ССР. – М.: ЦИК СССР, 1923. – 12 с.

554. **Постановления** пленума Луганского окрисполкома Совета р., к. и к. д. от 15–17 апр. 1924 г. и расширенного пленума совместно с пред. РИК'ов и сельсоветов от 5–7 июня 1924 г. – Луганск: [Б. и.], 1924. – 20 с.

555. **Постановления** 7-го Бахмутского окружного съезда Советов р., к. и к. д. Донецкой губ. (3–6 янв. 1924 г.). Окр. бюджет 1923–1924 бюдж. г. – Славянск: Рабочий Донбаса, 1924. – 69 с.; 23 л. табл.

556. **Постановления** III съезда Советов Союза ССР. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 55 с.; 2-е изд. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 63 с.

557. **Постановления** третьей сессии ЦИК Союза ССР [I созыва]. – М.: ЦИК СССР, 1923. – 159 с.

558. **Постановления** VI Всеукраинского съезда Советов. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 24 с.

559. **Постоянная** помощь голодающим: Справочник. [Сб. документов]. – Х., 1922. – Вып. 1: Март. – 28 с. – (Центр. комис. Помгол при ВУЦИК).

560. **Проблема** районирования на Украине: Сб. ст. / Под ред. А. И. Буценко. – Х., 1926. – 152 с.

561. **Продовольственный** налог: Сб. декретов и инструкций с пояснит. введениями. – Екатеринослав: Опродкомгуб, 1921. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и доп. – 158 с.

562. **Проект** Государственной росписи доходов и расходов УССР на 1924–1925 бюдж. г. с объяснит. запиской Нар. комиссариата финансов. – Х.: НКФ УССР, 1924. – 106 с. – (Прил.: Обзор народного хозяйства Украины за 1923–1924 г. – 124 с.).

563. **Проекты** резолюций по докладам 7-му Донецкому губернскому съезду Советов. г. Бахмут, 11 янв. 1924 г. – Бахмут: [Б. и.], 1924. – 37 с.

564. **Промысловый** налог: Сб. действующего законодательства с инструкциями, циркулярами и разъяснениями НКФ СССР и УССР, хронол. перечнем и алф. указателем: У 2 вып. – Х.: Юриздат НКЮ УССР, 1925–1926.

Вып. 1: [До июня 1925 г.]. – 1925. – V, 344 с.

Вып. 2: [С 15 июня 1925 г. по 15 янв. 1926 г.]. – 1926. – 282 с.

565. **Протокол** 2-й сессии Кременчугского губисполкома (с 1 по 4 июля 1921 г.). – Кременчуг: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 51 с.

566. **Протокол** заседаний 2-й сессии Одесского губисполкома [15–17 марта 1924 г.]. – О.: [Б. и.], 1924. – № 1–5. – Разд. паг.

567. **Протокол** заседаний 3-й сессии Одесского губисполкома 10–13 июня 1924 г. – О.: [Б. и.], 1924. – № 1–6. – Разд. паг.; на множ. апп.

568. **Протокол** Луганского окружного съезда Советов X созыва 13–17 апр. 1925 г. – Луганск: [Б. и.], 1925. – 20 с. – На множ. апп.

569. **Протокол** 1-го Кременчугского губернского съезда Советов (29 янв. – 4 февр. 1921 г.). – Кременчуг: [Б. и.], 1921. – 50 с.

570. **Протокол** 5-го Криворожского уездного съезда Советов [февр. 1922 г.]. – [Б. м.], 1922. – 54 с.

571. **Протокол** 5-го пленума Донецкого губернского исполнительного комитета Совета р., к., к. и каз. д. VII созыва 7–9 февр. 1925 г. – Артемовск: [Б. и.], 1925. – 15 с.

572. **Протокол** расширенного пленума Луганского окрисполкома совместно с предсельсоветами 5–7 июля 1925 г. – Луганск: [Б. и.], 1925. – 19 с.

573. **Протоколы** заседаний президиума Екатеринославского губисполкома за 1924 г. – Екатеринослав: [Б. и.], 1924. – № 3–61 [апр.–дек.].

574. **Протоколы** заседаний Шахтинского [Шахтинско-Донецкого] окрисполкома VIII созыва. 1925. – Шахты: [Б. и.], 1925. – № 1–58 [июль–дек.]. – Разд. паг.

575. **Протокольный** отчет 9(2)-го окружного съезда Советов Сумщины 21–25 апр. 1925 г. – Сумы: [Б. и.], 1925. – 97 с.

576. **Процессы** накопления в крестьянском хозяйстве // Вестн. финансов. – М., 1925. – № 7. – С. 208–212.

577. **Работы** съезда земельных работников Екатеринославской губернии 5–10 нояб. 1924 г. – Екатеринослав: Губ. зем. упр., 1924. – 216 с.

578. **Рабочие** бюджеты г. Екатеринослава в 1925 г. Крестьянские бюджеты Екатериносл. округа в 1924–1925 г. – Д.: Окрстатбюро, 1926. – 4, 127 с.

579. **Районный** бюджет Украины (1923–1924 – 1924–1925 гг.). – Х.: НКФ УССР, 1925. – 101 с.

580. **Расслоение** села и задачи партии: Матер. Всеукр. совещания по работе на селе (15–17 апр. 1924 г.). – Х.: ЦК КП(б)У, 1924. – 62 с.

581. **Резолюции** 8-го губернского съезда Советов 5–11 янв. 1924 г. – Екатеринослав: [Б. и.], 1924. – 12 с.

582. **Резолюции** 8-го Старобельского окружного съезда Советов 8–12 апр. 1925 г. – Старобельск: [Б. и.], 1925. – 25 с.

583. **Резолюции** 2-го пленума Екатеринославского окрисполкома IX созыва 23–26 авг. 1925 г. – Екатеринослав: [Б. и.], 1925. – 20 с.

584. **Резолюции** 9-го съезда КП(б)У (6–12 дек. 1925 г.). – Х.: Пролетарий, 1926. – 63 с.

585. **Резолюции** и материалы совещания по вопросам советского строительства 10–13 февр. 1925 г. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 23 с.

586. **Резолюции** и материалы совещания работников села Старобельского округа, 3–5 апр. 1925 г. – Старобельск: Окрисполком, 1925. – 23 с.

587. **Резолюции** и постановления 8-го губернского съезда Советов Донбасса. – Артемовск: Губисполком, 1925. – 36 с.

588. **Резолюции** и постановления 2-й сессии Всеукраинского ЦИК VI созыва, принятые 27 мая 1922 г. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 39 с.

589. **Резолюции** и постановления 9-го губернского съезда Советов р., к. и к. д. Екатеринославщины (23–27 апр. 1925 г.). – Екатеринослав: [Б. и.], 1925. – 16 с.

590. **Резолюции** и постановления Екатеринославского 5-го губернского съезда Советов [февр. 1921 г.]. – Екатеринослав: [Б. и.], 1921. – 12 с.

591. **Резолюции** и постановления, принятые 2-м расширенным пленумом Мариупольского окрисполкома с участием пред. райисполкомов, райКНС и сельслветов, сост. 15–17 июня 1925 г. – Мариуполь, 1925. – 21 с.

592. **Резолюции** и постановления 5-го Донецкого губернского съезда Советов р., селян., красноарм. и каз. д. (5–7 дек. 1921 г.). – Бахмут: Донецк. Губисполком, 1921. – 14 с.

593. **Резолюции** и постановления расширенной сессии Харьковского губисполкома (28–30 июля 1923 г.). – Х.: Харьков. губисполком, 1923. – 11 с.

594. **Резолюции** и постановления 3-го Донецкого губернского съезда Советов р., селян., красноарм. и каз. д. [нач. 1921 г.]. – Бахмут: [Б. и.], 1921. – 18 с.

595. **Резолюции** и постановления 4-го Донецкого губернского съезда Советов р., селян., красноарм. и каз. д. (11–14 июля 1921 г.). – Бахмут: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 35 с.

596. **Резолюции** 1-го Всесоюзного совещания инспекторов системы сел.-хоз. кредита 10–27 ноября 1925 г. – М.: Центросельбанк СССР, 1925. – 66 с.

597. **Резолюции** 1-го Дебальцевского уездного съезда Советов (3–5 июля 1921 г.). – Дебальцево: [Б. и.], 1921. – 31 с.

598. **Резолюции**, принятые 8-м губерньским съездом Советов Черниговщины 5–9 янв. 1924 г. – Чернигов: [Б. и.], 1924. – 11 с.

599. **Резолюции**, принятые 8(1)-м окружным съездом Советов Купянщины 8–11 янв. 1924 г. по отчетам за 1923 г. – Купянск: [Б. и.], 1924. – 20 с.

600. **Резолюции**, принятые на расширенном пленуме губисполкома Черниговщины, сост. 28–31 июля 1923 г. по отчету губисполкома и очередных задачах сов. строительства. – Чернигов: [Б. и.], 1923. – 7 с.

601. **Резолюции**, принятые 1-м окружным съездом Советов Черниговщины 2–5 янв. 1924 г. – Чернигов: [Б. и.], 1924. – 9 с.

602. **Резолюции**, приняты по докладам 9-му губерньскому съезду Советов р., к. и к. д. Черниговщины 28 марта – 1 апр. 1925 г. – Чернигов: [Б. и.], 1925. – 20 с.

603. **Резолюции**, принятые по докладам 6-м губсъездом Советов Екатеринославщины 5–6 дек. 1921 г. – Екатеринослав: [Б. и.], 1921. – 4 с.

604. **Резолюции**, принятые расширенным пленумом Черниговского губисполкома Советов 15–16 окт. 1924 г. – Чернигов: [Б. и.], 1924. – 7 с.

605. **Резолюции**, принятые расширенным пленумом Черниговского губисполкома Советов 5–7 марта 1925 г. – Чернигов: [Б. и.], 1925. – 5 с.

606. **Резолюции**, принятые расширенным пленумом Черниговского губисполкома Советов с участием пред. райисполкомов 20–22 июля 1924 г. – Чернигов: [Б. и.], 1924. – 10 с.

607. **Резолюции** 5-го Криворожского уездного съезда комнезаможей [2–3 февр. 1922 г.]. – Кривой Рог: [Б. и.], 1922. – 16 с.

608. **Резолюции** 5-й расширенной сессии Мариупольского окрисполкома, сост. 26–28 дек. 1925 г. в г. Бердянске с участием пред. райисполкомов, пред. всех сельслветов. – Мариуполь: [Б. и.], 1925. – 9, 9 с.

609. **Резолюции** 3-го съезда управляющих учреждениями Государственного банка на Украине. 10–16 февр. 1924 г. – Х.: Всеукр. контора гос. Банка СССР, 1924. – 17 с.

610. **Резолюции** 3-й сессии Всеукраинского ЦИК V созыва 22–23 июля 1921 г. – Х.: ВУЦИК, 1921. – 26 с.

611. **Резолюции** 4-й сессии Мариупольского окрисполкома, сост. 31 окт. – 2 нояб. 1925 г. с участием членов ВУЦИК от Мариупольского окр. и пред. райисполкомов. – Мариуполь: [Б. и.], 1925. – 12, 12 с.

612. **Резолюция** 1-й сессии Купянского окрисполкома от 15–16 марта 1924 г. – Купянск: Окрисполком, 1924. – 20 с.

613. **Решения** партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 1–4.

614. **Роздрібні ціни** в сільських місцевостях України на 1 березня 1927 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 67.

615. **Роздрібні ціни** в сільських місцевостях України на 1 грудня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 57.

616. **Роздрібні ціни** в сільських місцевостях України на 1 жовтня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 52.

617. **Роздрібні ціни** в сільських місцевостях України на 1 квітня та 1 травня 1927 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 71.

618. **Роздрібні ціни** в сільських місцевостях України на 1 квітня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 40.

619. **Роздрібні ціни** в сільських місцевостях України на 1 липня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 44.

620. **Роздрібні** ціни в сільських місцевостях України на 1 листопада 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 55.

621. **Роздрібні** ціни в сільських місцевостях України на 1 лютого та 1 березня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 38.

622. **Роздрібні** ціни в сільських місцевостях України на 1 серпня та 1 вересня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 50.

623. **Роздрібні** ціни в сільських місцевостях України на 1 січня та 1 лютого 1927 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 61.

624. **Роздрібні** ціни в сільських місцевостях України на 1 травня та 1 червня 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 42.

625. **Роздрібні** ціни в сільських місцевостях України на 1 червня, 1 липня та на 1 серпня 1927 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 82.

626. **Рыночный** оборот крестьянских хозяйств Харьковщины в 1923–1924 г. – Х.: Губстатбюро, 1925. – 87 с. – (УССР. ЦСУ. Харьков. губ. стат. бюро. Матер. по статистике Харьков. губ. – Вып. 12).

627. **Сахарная** промышленность Украины. 1922 г. [Краткий обзор]. – Х.: Сахаротрест, 1922. – 32 с. – (7-му Всеукр. съезду Советов).

628. **Сборник** действующих декретов и постановлений по внешней торговле / Сост. юрид. частью НКВТ. – М.: Наркомвнешторг СССР, 1924–1926. – Вып. 1–4.

Вып. 1: С 22 апр. 1918 г. по 1 марта 1924 г. – 1924. – 220 с.

Вып. 2: С 1 марта по 1 ноября 1924 г. – 1924. – 96 с.

Вып. 3: С 1 ноября 1924 г. по 1 июля 1925 г. – 1926. – 102 с.

Вып. 4: С 1 июля 1925 г. по 1 апр. 1926. – 1926. – 119 с.

629. **Сборник** действующих обязательных постановлений Харьковского губисполкома. – Екатеринослав: [Б. и.], 1924. – VIII, 331 с.

630. **Сборник** декретов и инструкций по проведению единого натурального налога на продукты сельского хозяйства в 1922 г. и на сдачу в аренду мукомольно-крупяной промышленности и помольном налоге в кампанию 1922–1923

гг. – Екатеринослав: [Б. и.], 1922. – 48 с. – (УССР. Екатериносл. губпродком. Налоговый отд.).

631. **Сборник** декретов и постановлений по внешней торговле / Сост. юрид. частью НКВТ. – М.: Наркомвнешторг, 1922. – Вып. 1–2.

Вып. 1: По 1 июня 1922 г. – 139 с.

Вып. 2: По 15 дек. 1922 г. – 157 с.

632. **Сборник** декретов, постановлений и инструкций по проведению единого сельскохозяйственного налога в 1923–1924 г. – Житомир: Губпродком Волыни, 1923. – 60 с. – (УССР. Наркомпрод. Налоговый отд. губпродкома Волыни).

633. **Сборник** законоположений по кредитным учреждениям. Банки, ломбарды, о-ва взаимного кредита, с.-х. банки, о-ва с.-х. кредита, кредитная кооперация. Действ, декреты, узаконения, уставы, постановления, инструкции, циркуляры и пр. СССР, РСФСР, УССР, БССР и ЗСФСР. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. – 460, 17 с.

634. **Сборник** законоположений по труду, изданных в Украине в 1924 г. – Х.: Вопр. труда, 1924. – 124 с.

635. **Сборник** законоположений по труду, изданных в Украине в 1925 г. – Х.: Вопр. труда, 1924. – № 1–4. – Разд. паг.

636. **Сборник** материалов по распределению к продкампании 1922–1923 г. – Х.: [Б. и.], 1922. – 104 с. – (УССР. Наркомпрод. Упр. распред.).

637. **Сборник** материалов по распределению. – Х.: [Б. и.], 1922. – 164 с. – (УССР. Наркомпрод. Упр. распред.).

638. **Сборник** обязательных постановлений Екатеринославского губисполкома за 1923 и 1924–1925 г. – Екатеринослав: Губисполком, 1925. – 4, 452, VIII с.

639. **Сборник** обязательных постановлений и приказов Луганского окружного исполнительного комитета за 1924–1925 г. – Луганск: [Б. и.], 1925. – 171 с.

640. **Сборник** обязательных постановлений Киевского губернского исполнительного комитета на 1923 г. – К.: [Б. и.], 1923. – 289, V с.

641. **Сборник** обязательных постановлений, приказов и объявлений губисполкома, действующих на территории Черниговщины в 1924–1925 г. – Чернигов: Пролетарий, 1925. – IV, 162 с. – (Черниг. губисполком).

642. **Сборник** обязательных постановлений, приказов и циркуляров Донецгубисполкома и важнейших распоряжений правительства и важнейших распоряжений правительства за 1-ю половину 1924 г. – [Славянск]: Рабочий Донбасса, 1924. – XIV, 195 с.

643. **Сборник** отчетов Всеукраинского ЦИК, Совета Народных Комиссаров, наркоматов, уполномоченных наркоматов и центральных учреждений УССР 6-му Всеукр. съезду Советов р., к. и к. д. [за 1921 г.]. – Х.: [Б. и.], 1921. – 350 с.

644. **Сборник** отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины [5-му Всеукр. съезду]. – Х.: [Б. и.], 1921. – 310 с.

645. **Сборник** по вопросам землепользования и землеустройства (Статьи, тезисы, законоположения). – Х.: Губком КП(б)У, 1922. – 58 с. – (Харьк. Губземотдел и губком КП(б)У).

646. **Сборник** по вопросам сельского хозяйства (Статьи, доклады, резолюции). – Х.: ЦККП(б)У, 1922. – 80 с.

647. **Сборник** постановлений Всеукраинского ЦИК Советов р., к. и к. д. – Х.: ВУЦИК, 1921. – Вып. 1–2.

Вып. 1: Март-июнь 1921 г. – 117 с.

Вып. 2: 1 июля – 15 нояб. 1921 г. – 176, IX с.

648. **Сборник** постановлений и распоряжений Всеукраинского ЦИК Советов р., к. и к. д. VI созыва (18 дек. 1921 г. – 10 дек. 1922 г.). – Х.: ВУЦИК, 1922. – 363, X с.

649. **Сборник** постановлений и распоряжений центральной и местной власти [за 1922 г.]. – Чернигов: [Б. и.], 1923. – № 4. – 68, 4 с. – (Черниг. губ. отд. управления).

650. **Сборник** постановлений, инструкций, циркуляров центральных органов УССР по административной деятельности. – [Х.]: НКВД УССР, [1925]. – IV, 280 с. – (УССР. НКВД).

651. **Сборник** приказов и распоряжений Наркомпрода. – Х.: Наркомпрод УССР, 1921. – Вып. 1: Янв. 1921. – 67 с.

652. **Сборник** статистических материалов по вопросам организации крестьянского хозяйства Украины и смежных губерний (По материалам Харьков. обл. с.-х. союза кооперативов) / Под ред. А. И. Челинцева. – О.: Одес. отд. Изд. отд. Наркомзема, 1922. – XIV, 133 с.: табл.

653. **VII** Всеукраинский съезд Советов 10–14 дек. 1922 г. Стеногр. отчет. Бюллетень. – Х.: ВУЦИК, 1922. – № 1–6. – 96 с.

654. **7-й** губернский съезд Советов Полтавщины 6–11 янв. 1924 г. (Подробный отчет, резолюции и постановления). – Полтава: Газ. «Голос труда», 1924. – 48 с.

655. **7-й** губернский съезд Советов р., к. и к. д. 24–27 апр. 1925 г.: Стеногр. отчет. – О. : [Б. и.], 1925. – 155 с.

656. **Сельское** хозяйство Союза ССР по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу. – М.: Наркомфин СССР, 1924–1927. – Т. 1–3.

Т. 1: В 1923–1924 г. – 1924. – XXIV, 362 с.

Т. 2: В 1924–1925 г. – 1925. – CIV, 763 с.

Т. 3: В 1925–1926 г. – 1927. – XCI, 861, 28 с.

657. **Сельское** хозяйство СССР, 1925–1928: Сб. стат. сведений к XVI Все-союз. партконф. – М.: Статиздат, 1929. – IV, 502 с.

658. **Сельское** хозяйство Украины: [Обзоры, табл.]. – Х.: Наркомзем, 1923. – 232 с.; 9 л. диагр. и карт. – (1-я с.-х. и кустарно-пром. выставка СССР в Москве 1923 г.).

659. **Сельскохозяйственные** кредитные товарищества по их отчетам. 1924–1927 опер. гг. – М.: Центр. с.-х. банк СССР, 1929. – 208 с.

660. **Сельскохозяйственный** кредит в СССР: Постановления ЦИК и СНК СССР и СТО, решения съездов и конференций ВКП(б). – М.: Центр, с.-х. банк СССР, 1929. – 522 с.

661. **Сельскохозяйственный** налог на Украине в 1928–29 гг. – Х.: Укр. отд-ние Гос. фин. изд. СССР, 1929. – 71 с. – (Украинская ССР. Налоговое управление).

662. **Селянський** індекс на Україні за жовтень 1925 р. – серпень 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 48.

663. **Селянський** індекс на Україні за жовтень – листопад 1926 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 52.

664. **Система** сельскохозяйственного кредита в цифрах. – М., 1925. – 204 с. – (Центросельбанк СССР).

665. **Систематический** сборник по единому сельскохозяйственному налогу в 1924–1925 г. на Украине. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 102, VIII с.

666. **Систематический** указатель к действующему законодательству УССР. 1919–1926 г. – О., 1927. – 80 с.

667. **Сільська** торговельна мережа по 11 округах за II півріччя 1924–25 р. // Стат. хроніка ЦСУ. – № 47.

668. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1921. – № 1–26. – 937 с.

669. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1922. – Прил.: Сб. декретов и постановлений Особкома и УЭС, не вошедших в Собрание... за 1921 г. – 38 с.

670. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1923. – Доп. сб. декретов и постановлений ВУЦИК и СНК к Собранию... за 1921 г. – 56 с.

671. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1922. – Отд. 1-й. – № 1–53. – 1016 с.

672. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1923. – Отд. 1-й. – № 1–46. – 1293 с.

673. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1923. – Отд. 2-й. – № 1(3)–22(24). – 564 с.

674. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1924. – Отд. 1-й. – № 1–56. – 1087 с.

675. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1924. – Отд. 2-й. – № 1–20. – 355 с.

676. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1925. – Отд. 1-й. – № 1–105. – 1801 с.

677. **Собрание** узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – Х.: НКЮ УССР, 1925. – Отд. 2-й. – № 1–28. – 508 с.

678. **Советское** строительство в Донецкой губернии. – Бахмут: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – Вып. 1–3.

Вып. 1. – 58 с.

Вып. 2: Отчет о деятельности Донгубисполкома за период с 3-го по 4-й губ. съезд Советов. Положение о горсоветах, п/отд. комнезаможных, губ. и уездн. военсовещаниях. – 186 с.

Вып. 3: Отчет 5-му Донецкому губ. съезду Советов Донгубисполкома. – 291 с.

679. **Советское** строительство в Шахтинском уезде Донецкой губернии с 1 дек. 1921 г. по 1 дек. 1922 г. Отчет 5-му уездн. съезду Советов Шахт. уисполкома. – Шахты, 1922. – 212 с.

680. **Совещание** по вопросам советского строительства [1-е Всеукраинское] 10–13 февр. 1925 г. Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 199 с.

681. **Состояние** губернии и работа Харьковского губисполкома за 9 мес. 1923–1924 бюдж. г. (К докладу на III сессии ВУЦИК). – Х., 1924. – 183 с.

682. **Состояние** питания городского населения СССР (по данным периодических обследований питания населения, производимых Отд. статистики потребления ЦСУ. – М.: ЦСУ СССР, 1924–1928. – Вып. 1–2.

Вып. 1: Состояние питания сельского населения СССР. 1919–1924 гг. – М., 1924. – IV, 274 с.

Вып. 2: Состояние питания сельского населения СССР. 1920–1924 гг. – М., 1928. – 84, 174 с.

683. **Социалистическое** переустройство сельского хозяйства Молдавской АССР (1920–1937 гг.): Документы и материалы. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. – 480 с.

684. **Соціалістичне** будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера. – Х.: ДВУ, 1928. – 132 с.

685. **Справочная** книжка русского агронома / Под ред. И. И. Пересвет-Солтана. – М.: Новая деревня, 1923. – XIX, 676 с.; 3 вкл. схемы.

686. **Справочник** для финработников и налогоплательщиков по единому сельскохозяйственному налогу 1925–26 г. на Украине. Законоположения, инструкции, правила и практика их применения, циркуляры и разъяснения НКФ УССР с коммент. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 258, 5 с.

687. **Статистика** України. – Сер. 2: Сільськогосподарська статистика. – Т. 3: Матеріали щорічних вибіркового обслідувань сільського господарства України. – Х.: ЦСУ УСРР, 1922–1928. – Вип. 1–12.

Вип. 1 (№ 8): Итоги осеннего обследования сел. Хоз-ва Украины в 1921 г. – 1922. – IV, 42 с.

Вип. 2 (№ 20): Итоги весеннего обследования сел. хоз-ва Украины в 1922 г. (Выборочный подворный опрос). – 1922. – XIX, 59 с.

Вип. 3 (№ 37): Итоги предварительного исчисления скота и посевов Украины (По данным весеннего выборочного обследования сел. хоз-ва в 1923 г.). – 1923. – XII, 14 с.

Вип. 5 (№ 38): Итоги весеннего обследования сел. хоз-ва Украины в 1923 г. (Выборочный подворный опрос). – 1924. – XVI, 168 с.

Вип. 6 (№ 51): Итоги предварительного исчисления скота и посевов Украины в 1924 г. (По данным весенней выборочной переписи 1924 г.). – 1924. – XXVIII, 26 с.

Вип. 7 (№ 59): Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий подвірний опит). – 1925. – XX, 278 с.

Вип. 8 (№ 69): Попередні обрахування засівів і худоби України в 1925 р. (За даними весняного вибіркового перепису). – 1925. – XXX, 44 с.

Вип. 9 (№ 86): Підсумки весняного обслідування сільського господарства України 1925 р. – 1926. – XII, 278 с.

Вип. 10 (№ 94): Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. – 1927. – LXIV, 230 с.

Вип. 11 (№ 107): Попередні підсумки вибіркового обслідування сільського господарства на Україні року 1927. – 1927. – XLII, 70 с.

Вип. 12 (№ 126): Підсумки осіннього обслідування сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. – 1928. – XI, 68 с.

688. **Статистика України.** – Сер. 2: Сільськогосподарська статистика. – Т. 4: Матеріали річного циклу сільськогосподарської статистики. – Х.: ЦСУ УСРР, 1923–1928. – Вип. 1–4.

Вип. 1 (№ 32): 1922 год в сельскохозяйственном отношении. – 1923. – XII, 64 с.

Вип. 2 (№ 50): 1923 год в сельскохозяйственном отношении. – 1924. – XXXIV, 138 с.

Вип. 3: 1924 рік в сільськогосподарському відношенні. – 1927. – XII, 64 с.

Вип. 4: Кон'юнктурні огляди селянського господарства України за 1925–26 р. (грошовий обіг селянського господарства). – 1928. – XXII, 164 с.

689. **Статистика України.** – Сер. 2: Сільськогосподарська статистика. – Т. 6: Селянські бюджети. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925–1930. – Вип. 1–5.

Вип. 1 (№ 74): Крестьянские бюджеты Украины (Монографические обследования сельских бюджетов за 1923–1924 хоз. г.). – 1925. – XLVI, 299, IV с.

Вип. 2 (№ 85): Обращение ценностей и денежный баланс в крестьянских хозяйствах Украины в 1924–1925 г. – 1926. – 61 с.

Вип. 3 (№ 115): Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік). – 1927. – XX, 193 с.

Вип. 4 (№ 122): Обращение ценностей и денежный баланс в крестьянских хозяйствах Украины в 1925–1926 г. – 1928. – 87 с.

Вип. 5 (№ 174): Крестьянские бюджеты Украины (Монографические обследования крестьянских бюджетов за 1925–1926 хоз. г.). – 1930. – X, 27, 115 с.

690. **Статистика України.** – Сер. 5: Статистика обмена, распределения и потребления. – Т. 1. – X.: ЦСУ УССР, 1923. – Вып. 1. – № 25: Питание населения Украины зимою 1920–1921 г. – 38, XXIII с.

691. **Статистика України.** – Сер. 6. Фінансова статистика. – Т. 2. – X.: ЦСУ УССР, 1924–1928. – Вип. 1–5.

Вип. 1 (№ 42): Фінанси України до війни и в 1922 р. – 1924. – XV, 132 с.

Вип. 2 (№ 65): Фінанси України за 1922–1923 р. – 1925. – XVI, 192 с.

Вип. 3 (№ 72): Фінанси України за 1923–1924 р. – 1925. – XIX, 292 с.

Вип. 4 (№ 105): Фінанси України за 1924–1925 р. – 1927. – XIX, 139 с.

Вип. 5 (№ 134): Фінанси України за 1925–1926 р. – 1928. – XI, 120 с.

692. **Статистика України.** – Сер. 6. Фінансова статистика. – Т. 3: Кредит. – X.: ЦСУ УССР, 1925–1927. – Вип. 1–2.

Вип. 1 (№ 68): Сільсько-господарські кредитові товариства України на 1 жовт. 1924 г. – 1925. – VIII, 36 с.

Вип. 2 (№ 93): Ссудо-сберегательные и кредитно-кустарно-промысловые товарищества Украины за 1924–25 г. – 1927. – XX, 49 с.

693. **Статистика України.** – Сер. 6. Фінансова статистика. – Т. 4: Матеріали до оподаткування прибутків населення. – X.: ЦСУ УССР, 1926. – Вип. 1 (№ 79): Матеріали до прибуткового оподаткування на Україні (прибутки, оподатковані у I півріччі 1924–1925 р.). – X, 43 с.

694. **Статистика України.** – Сер. 6. Фінансова статистика. – Т. 5. – X.: ЦСУ УССР, 1926–1928. – Вип. 1–4.

Вип. 1 (№ 81): Районные бюджеты Украины за 1923–24 г. и назначение на 1924–25 г. – 1926. – VII, 39 с.

Вип. 2 (№ 121): Районные бюджеты Украины. Исполнение за 1925–26 г. – 1928. – VIII, 54 с.

Вип. 3 (№ 125): Финансы земельных обществ за 1925–26 г. Выборочное обследование. – 1928. – XX, 37 с.

- Вип. 4 (№ 132): Районный бюджет Украины за 1925–1926 г. – 1928. – 46 с.
695. **Статистика** України. – Сер. 12: Статистика торгівлі. – Т. 1. – Х.: ЦСУ УСРР, 1924–1926. – Вип. 1–4.
- Вип. 1 (№ 49): Рух цін в Україні в 1922 р. – 1924. – XXVIII, 24 с.; 3 л. діагр.
- Вип. 2 (№ 66): Рух цін в Україні в 1923 р. – 1925. – 4, 71 с.
- Вип. 3 (№ 78): Рух цін в Україні в 1924 р. – 1925. – XXV, 83 с.
- Вип. 4 (№ 88): Рух цін в Україні в 1925 р. – 1926. – XXVI, 79 с.
696. **Статистика** України. – Сер. 12. Статистика торгівлі. – Т. 2. – Х.: ЦСУ УССР, 1924–1925. – Вип. 2–3.
- Вип. 2 (№ 54): Торгівля в містах України. (За даними Всесоюз. міськ. перепису 15 бер. 1923 р.). – 1924. – VIII, 237 с.
- Вип. 3 (№ 62): Торгівля в містах України (За даними Всесоюз. міськ. перепису 15 бер. 1923 р.). – 1925. – VIII, 106 с.
697. **Статистика** України. – Сер. 12. Статистика торгівлі. – Т. 3. – Х.: ЦСУ УССР, 1926–1930. – Вип. 1–3.
- Вип. 1 (№ 98): Внутрішня торгівля України в 1-м півріччі 1923–24 и 1924–25 рр. – 1926. – 103 с.
- Вип. 2 (№ 128): Патентна торгівля України за 2-е півріччя 1924–25 и за 2-е півріччя 1925–26 р. За матеріалами пром. обкладання. – 1928. – ILXI, IV, 274 с.
- Вип. 3 (№ 180): Патентна торгівля України 1925–26 – 1927–28 г. та 1-й квартал 1928–29 р. За матеріалами пром. обкладання. – 1930. – XV, 126 с.
698. **Статистика** України. – Сер. 12: Статистика торгівлі. – Т. 4. – Вип. 1 (№ 113): Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства та сільськогосподарської сировини 1925–26 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – XI, 39 с.
699. **Статистические материалы** по конъюнктуре народного хозяйства Украины в связи с некоторыми данными, характеризующими общую конъюнктуру Союза и мирового хозяйства в 1924 г. – Х.: Пролетарий, 1925. – 80 с.; 1 л. диагр. – (Тр. совета съездов промети, торговли и транспорта Украины).
700. **Статистические** таблицы о хозяйственном положении селений. – Симферополь, 1886. – Т. 5. Бердянский уезд.

701. **Статистический** ежегодник Киевской губ. 1923 г.: В 2 ч. – К.: Киев. губстатбюро, 1924. – VI, 188, 127 с.
702. **Статистический** сборник Екатеринославской губ. – Екатеринослав: Губисполком, 1925. – XVI, 827 с. – (Екатериносл. губстатбюро).
703. **Статистический** сборник. – К.: Киев. губстатбюро, 1925. – 502 с.
704. **Статистический** справочник по народному хозяйству. – М.: Новая деревня, 1923. – [Вып. 1]: Сельское хозяйство (1920–1921 гг.). – 88 с.
705. **Стенографический** отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии 3–5 дек. 1921 г. – Винница: Подол. губисполком, 1922. – 55 с.
706. **Стенографический** отчет 2-го окружного съезда Советов Херсонщины [апр. 1925 г.]. – Херсон, 1925. – Вып. 1–2. – 18, 37 с.
707. **Стенографический** отчет 2-й сессии Всеукраинского ЦИК VI созыва 24–27 мая 1922 г. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 139 с.
708. **Стенографический** отчет 2-й сессии Всеукраинского ЦИК VII созыва 11–12 апр. 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 90 с.
709. **Стенографический** отчет 3-й очередной сессии Всеукраинского ЦИК VII созыва 1–2 июля 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 70 с.
710. **Стенографический** отчет 3-й сессии Всеукраинского ЦИК VI созыва 10–16 окт. 1922 г. [Бюллетень]. – Х.: ВУЦИК, 1922. – № 1–6. – Разд. наг.
711. **Стенографический** отчет 6-го губернского съезда Советов Донбасса 5–7 дек. 1922 г. – Х., 1922. – 165 с.
712. **Стенографический** отчет 7-го объединенного губернского съезда Советов Екатеринославщины и Запорожья 1–4 дек. 1922 г. – Екатеринослав: Екатериносл. губисполком, 1923. – 181 с.
713. **Стенографический** отчет губернского совещания председателей сельских советов 20–25 февр. 1925 г. – О.: Одес. губисполком, 1925. – 427 с.
714. **Стенографический** отчет чрезвычайной сессии Всеукраинского ЦИК VII созыва 16 мая 1923 г. – Х.: ВУЦИК, 1923. – 27 с.
715. **Стенографический** отчет экстренной сессии Всеукраинского ЦИК VI созыва 1922 г. – Х.: ВУЦИК, 1922. – 12 с.

716. **Съезды Советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях.** – М.: Власть Советов, 1935. – XXI, 528 с.

717. **Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов [1917–1937 гг.]: В 7 т.** – М.: Госюриздат, 1960–1965.

Т. 2: **Съезды Советов советских социалистических республик. 1917–1922 гг.** – 1960. – 614 с.

Т. 3: **Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик. 1922–1936 гг.** – 1960. – 400 с.

Т. 4, ч. 1: **Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик. 1923–1937 гг.** – 1962. – 1210 с.

Т. 5: **Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик. 1923–1937 гг.** – 1964. – 686 с.

718. **[Тезисы к докладам] 2-го Всеукраинского агрономического съезда.** – Х., 1922. – 72 с. разд. паг.

719. **Товарные биржи: [Сб. документов].** – М.: Комис. по внутр. торговле при СТО, 1922. – 19 с.

720. **Торговля Украины. По бирж. данным за 1925–1926 хоз. г.** – Х.: Всеукр. совет съездов бирж. торговли, 1927. – XX, 211 с.; 151 л. табл.

721. **Торговый план Украины на 1-й квартал 1924–1925 г., годовой (исходные положения), на 4-й квартал 1923–1924 г.** – Х.: Наркомвнуторг УССР, 1924. – V, 100 с.

722. **Торговый план Украины на 3-й квартал 1924–1925 хоз. г.** – Х.: Наркомвнуторг, 1924. – 25 с.

723. **Торговый план Украины на 4-й квартал 1924–1925 г.** – Х.: Наркомвнуторг, 1924. – 29 с.

724. **3-й Всеукраинский финансовый съезд. Харьков, 27 июня – 1 авг. 1923 г. Ежедневный бюл.** – Х.: [Б. и.], 1925. – № 1–5.

725. **3-й** расширенный пленум Артемовского окрисполкома Совета р., к. и к. д. VIII созыва [30 окт.–3 нояб. 1925 г.] (Стеногр. отчет). – Артемовск: [Б. и.], 1925. – 131 с.

726. **3-й** съезд Славянского уезда [июнь 1921 г. Протокол]. – Б.м., 1921. – 26 с.

727. **Третий** съезд Советов Союза ССР [13–20 мая 1925 г.]. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 560 с.

728. **Третий** съезд Советов Союза ССР. Бюллетень № 1–14. – М.; Кремль: ЦИК СССР, 1925. – 592 с.

729. **3-я** Всеукраинская статистическая конференция. Доклады и постановления. Опер. план ЦСУ на 1923–1924 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 60 с.

730. **3-я** сессия Всеукраинского ЦИК VIII созыва 8–12 окт. 1924 г. Стеногр. отчет. – Х.: ВУЦИК, 1924. – 225 с.

731. **Третья** сессия ЦИК Союза ССР [I созыва 6–12 ноября 1923 г.]. Стеногр. отчет и постановления. – М.: ЦИК СССР, 1924. – 128 с.

732. **Третья** сессия ЦИК Союза ССР [II созыва 3–7 марта 1925 г.]. Стеногр. отчет. – М.: ЦИК СССР, 1925. – VIII, 275 с.

733. **Третья** сессия ЦИК Союза ССР II созыва, постановления. – М.: ЦИК СССР, 1925. – 20 с.

734. **Труды** Всеукраинского агрономического совещания 16–22 февр. 1924 г. – Х.: Наркомзем, 1924. – 151 с. – (Прил. к «Бюл. НКЗ». – № 44–45).

735. **Труды** 2-го Всесоюзного съезда представителей биржевой торговли 16–21 апр. 1924 г.: Стеногр. отчет: В 2 ч. – М.: Совет съездов представителей бирж. торговли, 1924. – Ч. 1. Пленум. – 208 с.; Ч. 2. Секции. – 222 с.

736. **Труды** 2-го совещания председателей правлений банков и обществ сельскохозяйственного кредита (10–13 июня 1925 г.). – М.: Центросельбанк СССР, 1925. – 260 с.

737. **Труды** 1-го Всесоюзного совещания инспекторов системы сельскохозяйственного кредита 20 – 28 ноября 1925 г. – М.: Центросельбанк СССР, 1926. – 537 с.

738. **Труды** совещания по опытному делу в области специальных культур (25 февр. – 1 мар. 1925 г.). – Х.: Наркомзем УССР, 1925. – 48 с.

739. **Труды** 3-го съезда по сортоводно-семенному делу в сахарной промышленности. Киев, 17–25 дек. 1922 г. – К.: Сахаротрест, 1923. – Вып. 1. – 99 с.; 4 л. табл.

740. **1922–1923** год в сельскохозяйственном отношении: Материалы по текущей с.-х. статистике. – 2-й год. изд. – М.: ЦСУ, 1927. – X, 91 с. – (Статистика СССР. – Сер. 2. – Вып. 3).

741. **Тяжесть** обложения в СССР: социальный состав, доходы и налоговые платежи населения Союза ССР. – М., 1929.

742. **Украина** на 1-й Всесоюзной сельскохозяйственной выставке в Москве 19 авг. – 21 окт. 1923 г. [Обзор]. – М.: Наркомнац, 1923. – 63 с.; 16 л. илл.

743. **Україна** (Стат. справочник 1925 р.). – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – IV, 514 с.

744. **Україна** (Стат. щорічник 1926 р.). – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – XVI, 554 с.

745. **Україна** в цифрах 1927 р. Кишеньковий довідничок. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 132 с.

746. **УСРР** в цифрах 1926 р. Кишеньковий довідничок. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 92 с.

747. **Урожай** главнейших хлебов в Подольской губернии в 1923 году // Бюлл. Подольского губстатбюро. – Винница, 1924. – № 1. – С. 15–21.

748. **Урожай** хлебов и трав в 1924 г. (По материалам осеннего выборочного обследования). – М.: ЦСУ СССР, 1925. – VII, 76 с. – (Статистика СССР. – Сер. 3. – Вып. 4).

749. **Урожай** хлебов и трав в 1925–1926 гг. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – XXIV, 221 с.

750. **Финансирование** хлебозаготовок // Внутр. торговля СССР и ее регулирование в 1923/24 году и первом квартале 1924/25 годов. – М., 1925. – Вып. 3. – С. 35–43.

751. **Финансы** Украины. Главнейшие стат. сведения. – Х.: Упр. уполн. НКФ РСФСР на Украине. Фин.-экон. бюро, 1922. – 92 с.

752. **Финансы** Украины. Обзор деятельности НКФ в связи с общим состоянием нар. хоз-ва УССР. – Х.: НКФ УССР, 1924. – 144 с. – (К VIII съезду Советов УССР).

753. **Харьковский округ**: Стат. справочник. – Х.: Харьков. окрстатбюро, 1925. – VI, 104 с.

754. **Хлебные** заготовки в Одесской губернии. Итоги 1924–1925 г. Перспективы 1925–1926 г. – О.: Бирж. ком., 1925. – 166 с.; схема.

755. **Хлебозаготовительная** кампания 1923–1924 г. на Киевщине. (По материалам Киевского губкомвнуторга и Киевской тов. биржи). – К.: Тов. биржа, 1924. – 108 с.; табл.

756. **Хлебозаготовительная** кампания и политика хлебных цен (Материалы для докладчиков). – М.: Госиздат, 1924. – 15 с. – (Агитпроп ЦК РКП(б)).

757. **Хозяйственно-операционные** планы окротделов Киевского исполкома на 1925–1926 опер. г.: Материалы к докладу президиума окрисполкома на пленуме окрисполкома 912 ноября 1925 г. – К.: [Б. и.], 1925. – 20 с.

758. **Хозяйство** Украины. Сб. материалов, освещающих совр. состояние важнейших отраслей хоз-ва Украины. – М.: ВСНХ СССР, 1926. – 262 с.

759. **Центральный** сельскохозяйственный банк СССР. Отчет за 1923–1924. 1-й г. деятельности. – М.: Центросельбанк, 1925. – XIII, 48 с.; 9 л. илл.

760. **Центральный** сельскохозяйственный банк СССР. Отчет за 1924–1925. 2-й г. деятельности. – М.: Центросельбанк, 1926. – X, 96, 32 с.; 37 л. илл.

761. **Центральный** сельскохозяйственный банк СССР. Отчет за 1925–1926. 3-й г. деятельности. – М.: Центросельбанк, 1927. – 48, 15с.

762. **Центросельбанк**. Сб. инструкций, правил, положений и циркуляров. – М.: Центросельбанк, 1924. – Вып. 1. – XII, 542 с.

763. **Центросельбанк**. Сб. инструкций, правил, положений и циркуляров. – 2-е, доп. изд. – М.: Центросельбанк, 1925. – Вып. 1. – XII, 624 с.

764. **Цифровые** материалы о ходе продовольственной работы на Украине. – Х.: Наркомпрод УССР, 1921. – 30 с. табл.

765. **Частная** торговля. По материалам экспедиционного выборочного обследования в Харькове и Киеве. – Х.: Фин.-экон. бюро НКФ УССР, 1926. – 109 с.

766. **Черниговский** округ в границах на 1 июля 1925 г.: Краткие стат. сведения. – Чернигов: Губисполком Черниговщины, 1925. – 71 с.

767. **4** месяца строительства Советской Молдавии (Отчет Рев. ком. к 1-му Всеомлд. съезду Советов). – Балта: Ревком АМССР, 1925. – 37 с.

768. **4-я** сессия Всеукраинского ЦИК VIII созыва 15–19 февр. 1925 г. [Стеногр. отчет]. – Х.: ВУЦИК, 1925. – 255 с.

769. **Что** говорят цифры о голоде? Памятка агитатора. – М.: Главполитпросвет, ЦК Помгол ВЦИК, 1922. – Вып. 1–2.

770. Вып. 1: Март 1922 г. – 16 с.

771. Вып. 2: Май – июнь 1922 г. – 32 с.

772. **Что** и как должен делать волстатистик и корреспондент. – Х.: ЦСУ Украины, 1922. – 28 с.

773. **VI** Всеукраинский съезд Советов [14–16 дек. 1921 г.] Бюллетень. – Х., 1921. – № 1–6. – 124 с.

774. **6-й** губернский съезд Советов р., к. и к. д. Екатеринославской губ. 5–6 дек. 1921 г. [Отчет]. – Екатеринослав, 1921. – 56 с.

775. **Що** повинен знати інструктор в справі проведення перепису 1926 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 8 с.

776. **Экспорт** сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925 – 1926 г. 1. Материалы к докладу уполн. НКВТ СССР при СНК УССР. 2. Тезисы доклада. 3. Проект резолюции. – Х.: Упр. уполн. Наркомвнешторга при СНК УССР, 1925. – 23 с. – (К 2-й сессии ВУЦИК).

ЛІТЕРАТУРА

777. **Адамський В.** Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства / В. Адамський // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 2.

778. **Айзенберг Н.** Органы первичного статистического наблюдения Одесской губ. / Н. Айзенберг // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – 1924. – № 1–2 (январь–февраль). – С. 111–120.

779. **Акопов Р. Я.** Ликвидация аграрного перенаселения в СССР (1917–1932) / Р. Я. Акопов // Вопр. истории. – М., 1969. – № 3. – С. 32–40.

780. **Акопов Р. Я.** Переходный период от капитализма к социализму: Лекции / Р. Я. Акопов. – М.: Сов. наука, 1957. – 50 с.

781. **Алексанов П. А.** В борьбе за социалистическое переустройство деревни (Крестьянская взаимопомощь, 1921–1932) / П. А. Алексанов. – М.: Мысль, 1971. – 271 с.

782. **Алексеева Г. С.** Новейшая отечественная историография о причинах окончания нэпа (вторая половина 80-х – начало 90-х гг.) / Г. С. Алексеева // Отечеств. и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. – Брянск, 1993. – С. 23–38.

783. **Алексеева Е. А.** НЭП в современной историографии: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. А. Алексеева. – М., 1995. – 214 с.

784. **Альтерман А. Я.** Проблемы товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения / А. Я. Альтерман // Хозяйство Украины. – 1928. – № 6. – С. 31–48.

785. **Альтерман А.** Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Я. Альтерман. – Х.: Рад. селянин, 1928. – 44 с.

786. **Альтерман А.** Хлебные ресурсы Украины / А. Я. Альтерман. – О.: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.

787. **Амбарцумов Е. А.** НЭП сквозь призму современности / Е. А. Амбарцумов. – М.: Прогресс, 1989. – 215 с.

788. **Андреев А. Ю.** Синергетика в социальных науках: пути развития, опасности и надежды / А. Ю. Андреев, Л. И. Бородкин, М. И. Левандовский // Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике: Тр. 5-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Сидорцов, И. Ф. Юшин. – Минск: Изд-во Бел. гос. ун-та, 1998. – Т. 1. – С. 27–51.

789. **Андреев В. А.** Основные элементы крестьянского хозяйства в 1916, 1920 и 1924 гг / В. А. Андреев. – Кострома: [Б. и.], 1924. – 46 с. – (Костромское губстатбюро).

790. **Анисимов А.** Советское крестьянство / А. Анисимов. – М.: Госиздат, 1947. – 84 с.

791. **Анисимов Я.** Дифференциация крестьянского хозяйства в отражении современной статистической литературы / Я. Анисимов // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 65–70.

792. **Анисимов Я.** К вопросу о социальном составе московской деревни / Я. Анисимов, И. Верменичев, К. Наумов // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 5–6. – С. 18–26.

793. **Анисимов Я.** О погрешностях подворного метода обследования крестьянского хозяйства (В порядке постановки вопроса) / Я. Анисимов, И. Верменичев, К. Наумов // На аграрном фронте. – 1926. – № 11–12. – С. 57–72.

794. **Анисимов Я.** Производственная характеристика крестьянских хозяйств различных социальных групп / Я. Анисимов, И. Верменичев, К. Наумов. – М.; Л.: Госиздат, 1927.

795. **Анисимов Я. А.** Дифференциация крестьянского хозяйства / Я. А. Анисимов // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 6–7(24–25). – С. 126–128.

796. **Анісімов В. В.** Земельні громади України (1921–1929 роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. В. Анісімов; Київ. ун-тет ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16 с.

797. **Арина А. Е.** Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885–1938) / А. Е. Арина, Г. Г. Котов, К. В. Лосева. – М.: Госиздат, 1939. – 408 с.

797а. **Арнольд В. И.** Теория катастроф / В. И. Арнольд. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1983.

798. **Архангельский.** Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства / Архангельский // Бюлл. Подольск. губ. стат. бюро. – Винница, 1925. – № 4(27). – С. 25–75.

799. **Архипов В. А.** Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле, 20-е – начало 30-х годов / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.

800. **Аскин Я. Ф.** Направление времени и временная структура процессов / Я. Ф. Аскин // Пространство. Время. Движение. – М., 1971. – С. 70–71.

801. **Атлас З.** Из истории развития товарообмена между городом и деревней (1918–1921 гг.) / З. Атлас // Вопр. экономики. – М., 1967. – № 9. – С. 76–87.

802. **Атоян О. Н.** Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начале 30-х годов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / О. Н. Атоян. – К., 1990.

803. **Афанасьев Л.** Аграрное перенаселение / Л. Афанасьев. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 42 с.

804. **Бабенко Л. Л.** Більшовицька політика в галузі торгівлі на селі у 20-х – на початку 30-х років в Україні / Л. Л. Бабенко // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 253–256.

805. **Бабицкий Б. А.** К вопросу об изучении техники и организации крестьянского хозяйства. Задачи и методы. (Из программы работ экономического отдела Шатиловской областной сельскохозяйственной опытной станции) / Б. А. Бабицкий. – Орел: [Б. и.], 1927. – 8 с.

806. **Багемский А. М.** Новая экономическая политика (НЭП). История и современность / А. М. Багемский; ред. Ш. М. Мунчаев. – М.: Рос. экон. акад. им. Г. В. Плеханова, 1998. – 59 с.

807. **Базыкин С.** Крестьянское хозяйство как экономический тип / С. Базыкин // Сельское и лесное хозяйство. – М., 1922–23. – Кн. 9. – С. 229–232.

808. **Бакуменко І. І.** Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України в 1921–1929 рр. / І. І. Бакуменко // Економіка України. – 1962. – № 12. – С. 12–36.

809. **Бакуменко О.** Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві в 1921–1928 рр. / О. П. Бакуменко // Економіка України. – 1992. – № 3. – С. 63–69.

810. **Бакуменко О. П.** Здійснення нової економічної політики на Україні (Соціально-економічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / О. П. Бакуменко. – К., 1992.

811. **Бакуменко П. І.** Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. / П. І. Бакуменко. – К.: КДУ, 1960.

812. **Банасюкевич В. Д.** К вопросу об изучении массовых исторических источников / В. Д. Банасюкевич // Тр. Всесоюз. науч.-исслед. ин-та документо-ведения и архивного дела. – М., 1976. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 74–87.

813. **Бандера В.** НЕП / В. Бандера // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Л.: Молоде життя, 1996. – Т. 5. – Ст. 1754–1755.

814. **Бадев А.** Советское крестьянство: краткий очерк истории / А. Бадев. – М., 1973.

815. **Баранский Н.** Экономическая география СССР: Обзор по областям Госплана / Н. Н. Баранский. – М., 1927. – 92 с.

816. **Баранский Н. Н.** Научные принципы географии: Избр. тр. / Н. Н. Баранский. – М.: Мысль, 1980. – 239 с.

817. **Баранский Н. Н.** Экономическая география. Экономическая картография / Н. Н. Баранский. – М.: Географиз, 1960. – 452 с.

818. **Барг М. А.** «Историческое время»: методологический аспект / М. А. Барг // Новая и новейшая история. – 1990. – № 1. – С. 63–76.

819. **Барсов А. А.** Баланс стоимости обменов между городом и деревней / А. А. Барсов. – М.: Наука, 1969. – 197 с.

820. **Барсов А. А.** Нэп и выравнивание экономических отношений между городом и деревней / А. А. Барсов // Новая экономическая политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 93–105.

821. **Баскин Г. И.** Влияние урожаев на дифференциацию крестьянского хозяйства / Г. И. Баскин // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 4(22). – С. 96–100.

822. **Басовская Н. И.** Природно-географический фактор в истории. К вопросу об эволюции проблемы / Н. И. Басовская // Вестн. РГГУ. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – Вып. 3: Науки о природе и науки о духе: предмет и метод на рубеже XXI века / Отв. ред. Ю.Н. Афанасьев. – С. 35–43.

823. **Батюк І.** Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 93 с.

824. **Бахтеев Ф. Х.** К истории культуры ячменя в СССР / Ф. Х. Бахтеев // Материалы по истории земледелия СССР: Сб. 2: (К истории отдельных культурных растений СССР) / Редкол.: П. М. Жуковский (отв. ред.) и др. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 204–217.

825. **Бахтин М. И.** Начало великого пути: Из истории социалистического преобразования деревни. 1917–1925 гг. / М. И. Бахтин. – М.: Мысль, 1979. – 152 с.

826. **Бачинский П. П.** О некоторых особенностях нэпа на Украине / П. П. Бачинский // Вопр. истории КПСС. – 1967. – № 6. – С. 45–52.

827. **Баюра В. Н.** Изучение промышленной структуры России на рубеже XIX–XX веков методами математико-картографического моделирования / В. Н. Баюра, Г. А. Горностаев, П. В. Петров // Автоматизация в тематической картографии. – М., 1985.

828. **Белан Н. Я.** Сельские Советы УССР в период подготовки коллективизации 1926–1929 гг. (На материалах Юга Украины): Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – история СССР. – Д., 1974. – 179 с.

829. **Белянин И. И.** Видимые хлебные запасы Украины. По данным на 1-е июля 1923 года / И. И. Белянин. – Х., 1923. – 26 с.

830. **Березовчук М. Д.** Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М. Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1976. – 84 с.

831. **Березовчук Н. Д.** Пролетарская опора в деревне: К истории комитетов бедноты на Украине / Н. Д. Березовчук, Г. В. Бондаренко. – К.: Вища шк., 1986. – 113 с.

832. **Беркли Д.** Трактат о принципах человеческого знания, в котором исследованы главные причины заблуждений и затруднений в науках, а также основания скептицизма, атеизма и безверия / Д. Беркли // Соч. / Сост., общ. ред. и вступит ст. И. С. Нарского. – М.: Мысль, 2000.

833. **Берлянт А. М.** Образ пространства: карта и информация / А. М. Берлянт. – М.: Мысль, 1986. – 240 с.

834. **Берлянт А. М.** Геоиконика / А. М. Берлянт. – М.: Астрей, 1996. – 208 с.

835. **Берлянт А. М.** Геоинформационное картографирование / А. М. Берлянт. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 64 с.

836. **Берлянт А. М.** Картографический метод исследований / А. М. Берлянт. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 255 с.; 2-е изд. – 1988. – 252 с.

837. **Берхин И. Б.** Историография социалистического строительства / И. Б. Берхин, В. С. Лельчук // История ист. науки в СССР. – М., 1966. – Т. 4.

838. **Берхин И. Б.** Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР / И. Б. Берхин // Вопр. истории. – 1961. – № 3. – С. 28–44.

839. **Берхин И. Б.** Соотношение нэпа и предшествующих этапов экономической политики советского государства / И. Б. Берхин // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 55–58.

840. **Берхин И. Б.** Экономическая политика Советского государства в первые годы Советской власти / И. Б. Берхин. – М.: Наука, 1970. – 239 с.

841. **Библер В. С.** Исторический факт как фрагмент действительности (Логические заметки) / В. С. Библер // Источниковедение. Теоретические и методические пробл. / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – С. 89–101.

842. **Биллик В. И.** В. И. Ленин о сущности и периодизации советской экономической политики в 1917–1921 гг. и о повороте к нэпу / В. И. Биллик // Ист. зап. / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1967. – Т. 80. – С. 126–159.

843. **Білас І.** Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: В 2 кн. / І. Білас – К., 1994.

844. **Білецький Б. О.** Про створення програмних засобів для нанесення оперативної обстановки на цифрові карти / Б. О. Білецький, Є. В. Качан // Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 185–187.

845. **Білокінь С. І.** Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К., 1999.

846. **Блок М.** Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и Англии / М. Блок; пер. с фр. В. А. Мильчиной; предисл. Ж. Ле Гоффа; Науч. ред. и послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Школа «Языки рус. культуры», 1998. – 712 с., 6 ил.

847. **Блок М.** Странное поражение: Свидетельство, записанное в 1940 году / М. Блок; пер. с франц. Е. В. Морозовой. – М.: РОССПЭН, 1999. – 287 с.

848. **Блок М.** Характерные черты французской аграрной истории / М. Блок; пер. с франц. И. И. Фроловой; ред. и предисл. А. Д. Люблинской. – М.: Иниздат, 1957. – 314 с.

849. **Богатырев М. А.** Н. И. Бухарин и НЭП. Проблемы и противоречия: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / М. А. Богатырев. – Ростов н/Д, 1994. – 269 с.

850. **Богданов Д.** ГИС – мир данных на географической карте / Д. Богданов, А. Богданов // Компьютерное обозрение. – 1996. – № 19(43). – С. 9 – 12.

851. **Богдашина О. М.** Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-метод. посіб. / О. М. Богдашина. – 2-ге вид., доп. та перероб. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.

852. **Боден Ж.** Метод легкого познания истории / Ж. Боден. – М.: Наука, 2000. – 412 с.

853. **Боєчко В.** Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

854. **Боєчко В. Ф.** Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду непу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років ХХ ст. / В. Ф. Боєчко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 59–64.

855. **Бойко Е. Д.** Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине / Е. Д. Бойко. – К.: Наук. думка, 1987. – 119 с.

856. **Бокарев Ю. П.** Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов / Ю. П. Бокарев // Вопр. истории. – 1974. – № 6. – С. 37–48.

857. **Бокарев Ю. П.** Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник / Ю. П. Бокарев. – М.: Наука, 1981. – 309 с.

858. **Бокарев Ю. П.** Вопросы методики определения репрезентативности крестьянских бюджетов 20-х годов / Ю. П. Бокарев // История СССР. – 1974. – № 4. – С. 117–132.

859. **Бокарев Ю. П.** Денежные реформы в России и Европе 20-х годов / Ю. П. Бокарев // Нэп в контексте исторического развития России ХХ века / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 129–151.

860. **Бокарев Ю. П.** Количественные методы в исследованиях по истории советского доколхозного крестьянства / Ю. П. Бокарев // Количеств. методы в сов. и американской историографии: Матер. советско-американских симпозиумов в г. Балтиморе, 1979 г. и г. Таллине, 1981 г. / Отв. ред.: И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. – М.: Наука, 1983. – С. 247–257.

861. **Бокарев Ю. П.** Крестьянские бюджеты 1920-х годов и некоторые вопросы их источниковедческого анализа / Ю. П. Бокарев // Источниковедение

отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 195–216.

862. **Бокарев Ю. П.** Крестьянское хозяйство и развитие промышленности советской России в середине 20-х годов XX в. / Ю. П. Бокарев // Матем. методы в ист.-эконом. и ист.-культурных иссл-ниях: Сб. науч. ст. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1977. – С. 8–25.

863. **Бокарев Ю. П.** Методика изучения крестьянских бюджетов 20-х годов / Ю. П. Бокарев // Источниковедение истории сов. о-ва / Ред. колл.: Г. А. Трукан (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1978. – Вып. 3. – С. 114–159.

864. **Бокарев Ю. П.** Российская экономика в мировой экономической системе (конец XIX – 30-е гг. XX в.) / Ю. П. Бокарев // Эконом. история России XIX–XX вв.: современный взгляд. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 433–457.

865. **Бокарев Ю. П.** Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю. П. Бокарев. – М.: Наука, 1989. – 312 с.

866. **Бокль.** История цивилизации в Англии: В 2 т. / Бокль; пер. с англ. А. Н. Буйницкого, О.Н. Ненарокова. – 3-е изд. – С.Пб.: Изд. 3-е кн. магазина Черкесова, 1874. – Т. 1. – Ч. 1. – 573 с.; Ч. 2. – 499 с.; 1864. – Т. 2. – 777 с.

867. **Болдырь А. В.** Посевные площади, урожайность, сбор, потребление, товарность, избытки и недостатки хлебов / А. В. Болдырь // Хлебное дело в СССР: Справочник по хлебной торговле. – М.; Л., 1924. – С. 353–379.

868. **Большаков А. М.** Деревня, 1917–1927 / А. М. Большаков; предисл. М. И. Калинина, С. Ф. Ольденбурга. – М.: Работник просвещения, 1927. – 471 с.

869. **Бордюгов Г. А.** История и конъюнктура: субъективные заметки об истории советского общества / Г. А. Бордюгов, В. А. Козлов. – М.: Политиздат, 1991. – 352 с.

870. **Бордюгов Г. А.** Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // Вопр. истории КПСС. – М., 1988. – № 8.

871. **Бориневич А.** Население и сельское хозяйство Одесской губернии / А. Бориневич. – О. : [Б. и.], 1921. – 38 с.

872. **Бориневич А.** Сільське господарство українського степу / А. Бориневич, А. Шульгін // Степова Україна. – Х.; О., 1930. – 64 с.

873. **Борисенко Е. А.** Кулацкие слои украинской деревни в условиях дифференциации крестьянских хозяйств в конце 20-х годов / Е. А. Борисенко // Вестн. Харьков. ун-та. История / Редкол.: Ю. И. Журавский (отв. ред.) и др. – Х.: Вид-во «Основа» при Харків. держ. ун-ті, 1992. – Вип. 26. – С. 21–30.

874. **Борисов Ю. С.** Крутые повороты и тупики аграрной политики: От осереднячивания к раскрестьяниванию деревни (1921–1941 гг.) / Ю. С. Борисов. – М.: Политиздат, 1989. – Вып. 1. – 213 с.

875. **Борисов Ю. С.** Производственные кадры деревни, 1917–1941: Цивилизованные хозяйственники или «винтики» государственной машины? / Ю. С. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 227 с.

876. **Борисов Ю. С.** Эти трудные 20–30-е гг. / Ю. С. Борисов // Страницы истории сов. о-ва: факты, проблемы, люди. – М.: [Б. и.], 1989. – С. 52–63.

877. **Бородкин Л. И.** Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях / Л. И. Бородкин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 188 с.

878. **Бородкин Л. И.** Историк и изучение социальных процессов / Л. И. Бородкин, А.К. Соколов // История СССР. – 1983. – № 1. – С. 178–194.

879. **Бородкин Л. И.** Крестьянские миграции в России/СССР в первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков) / Л. И. Бородкин, С. В. Максимов // Отечеств. история. – М., 1993. – № 5. – С. 124–143.

880. **Бородкин Л. И.** Математические модели в исторических исследованиях: Deus ex machina? / Л. И. Бородкин // Матем. модели ист. процессов: Сб. ст. / Отв. ред. Л. И. Бородкин. – М. [Б. в.], 1996. – С. 6–28.

881. **Бородкин Л. И.** Методологические проблемы применения математических методов в историко-гуманитарных исследованиях / Л. И. Бородкин // Математизация современной науки: предпосылки, проблемы, перспективы: Сб. тр. / Редкол.: В.И. Купцов (отв. ред.) и др. – М.: Центр. совет филос. (методол.) семинаров при Президенте АН СССР, 1986. – С. 130–139.

882. **Бородкин Л. И.** О типологии математических моделей исторических процессов / Л. И. Бородкин, М. В. Таранин // Матем. модели ист. процессов: Сб. ст. / Отв. ред. Л. И. Бородкин. – М. : [Б. и.], 1996. – С. 30–56.

883. **Бородкин Л. И.** Постнеклассическая рациональность и историческая синергетика (к дискуссии о применении теории хаоса в исторических исследованиях) / Л. И. Бородкин // Ист. зап. / Редкол.: Б. В. Ананьич (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 2001. – Т. 4(122). – С. 398–412.

884. **Бородкин Л. И.** Социальная мобильность в период нэпа. К вопросу о росте капитализма из мелкого производства в период нэпа / Л. И. Бородкин, М. А. Свищев // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 105–121.

885. **Бочковська А. І.** Електронна версія пілотного проекту «Національний атлас України» / А. І. Бочковська, Т. І. Козаченко, В. П. Палієнко та ін. // Укр. геогр. журн. – 2000. – № 1. – С. 48–61.

886. **Брин И. Д.** Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И. Д. Брин. – Иркутск, 1959.

887. **Бровар В. В.** Количественный анализ исторического развития общества / В. В. Бровар // Мат. методы в иссл-ниях по соц.-экон. истории / Редкол.: И.Д. Ковальченко (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1975. – С. 39–44.

888. **Бродель Ф.** Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995–1998.

Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – 1995. – 543 с.

Т. 2: Ігри обміну. – 1997. – 585 с.

Т. 3: Час світу. – 1998. – 631 с.

889. **Бруцкус Б. Д.** Аграрный вопрос и аграрная политика / Б. Д. Бруцкус. – Пг.: Луч, 1922. – 422 с.

890. **Бруцкус Б. Д.** Народное хозяйство советской России, его природа и его судьбы // Современные зап. – 1929. – № 38. – С. 413.

891. **Бруцкус Б. Д.** Очерки крестьянского хозяйства на Западе / Б. Д. Бруцкус. – Х.: [Б. и.], 1914. – 96 с.

892. **Бруцкус Б. Д.** Советское и крестьянское хозяйство / Б. Д. Бруцкус // Сов. Россия и социализм. – СПб., 1995. – С. 126–151.

893. **Бруцкус Б. Д.** Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б. Д. Бруцкус // Новый мир. – М., 1990. – № 8 (788). – С. 174–212: [Электрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: [http://ek-lit. aga-va.ru/brutsod.htm](http://ek-lit.aga-va.ru/brutsod.htm). – Загол. з екрана.

894. **Бруцкус Б. Л.** Аграрный вопрос и аграрная политика / Б. Л. Бруцкус. – Пг. : [Б. и.], 1922. – 62 с.

895. **Бруцкус Б. Л.** Экономия сельского хозяйства / Б. Л. Бруцкус. – Л. : [Б. и.], 1924. – 154 с.

896. **Брысякин С. К.** Основные преимущества коллективного ведения хозяйства перед индивидуальным и их влияние на поворот трудящихся масс в сторону колхозов (1926 – первая половина 1929 г.) / С. К. Брысякин // Уч. зап. Кишинев. гос. ун-та. – 1962. – Т. 18. – С. 83–96.

897. **Брянский А.** Крестьянское хозяйство Киевщины / А. Брянский // Местное хозяйство. – 1923. – № 8(17). – С. 43–72.

898. **Будаев Д. И.** Из опыта обработки массовых источников / Д. И. Будаев // Источниковедение отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Редкол.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 56–75.

899. **Будрин П. В.** Как вести хозяйство в засушливом климате / П. В. Будрин. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – 60 с.: илл. – (Библиока с.-х. инструктора).

900. **Булдаков В. П.** XX век российской истории и посткоммунистическая советология / В. П. Булдаков // Рос. империя, СССР, Рос. федерация. Прерывность и непрерывность отечеств. истории XX века: Сб. ст. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1993. – С. 10–30.

901. **Булдаков В. П.** Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.

902. **Бут А. Н.** НЭП в Украине: развитие и размещение производительных сил / А. Н. Бут. – Донецк: ДонГУ, 1997. – 57 с.

903. **Бухарин Н. И.** Путь к социализму: Избр. произв. / Н. И. Бухарин; отв. ред.: В. П. Данилов, С. А. Красильников. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1990. – XXVI, 494 с.

904. **Буценко А.** К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922/23–1924/25 гг. в связи с переходом на трехступенную систему управлений / А. Буценко. – Х.: Госиздат Украины, 1925. – 81 с.

905. **Буч Г.** Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на C++. – 2-е изд. / Пер. с англ. под ред. И. Романовского и Ф. Андреева. – М.; С.Пб., 1999. –

906. **Быстрова И. В.** Государство и экономика в 1920-е гг.: борьба идей и реальность / И. В. Быстрова // Отечеств. история. – 1993. – № 3. – С. 19–23.

907. **Бычков С. Н.** Гипотетико-дедуктивный метод и гуманитарное знание / С. Н. Бычков // Вестн. РГГУ. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1996. – Вып. 3: Науки о природе и науки о духе: предмет и метод на рубеже XXI века / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – С. 121–126.

908. **Вайнштейн А. Л.** Народный доход России и СССР. История, методология исчисления, динамика / А. Л. Вайнштейн. – М.: Наука, 1969. – 168 с.

909. **Вайнштейн А. Л.** Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период, 1921–1928 / А. Л. Вайнштейн. – М.: Наука, 1972. – 190 с.

910. **Валентинов Н.** Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП: Воспоминания / Н. В. Валентинов (Н. Вольский). – М.: Современник, 1991. – 365 с.

911. **Валентинов Н. В.** Доктрина правового коммунизма: 1924–1926 гг. в истории советского государства / Н. В. Валентинов. – Мюнхен: Изд-во Центр. объединения полит. эмигрантов из СССР (ЦОПЭ), 1960. – 88 с.

912. **Валовой Д. В.** Рыночная экономика: возникновение, эволюция и сущность / Д. В. Валовой. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 400 с.

913. **Валовой Д. В.** Экономика: взгляды разных лет: Становление, развитие и перестройка хозяйственного механизма / Д. В. Валовой; отв. ред. В. Г. Афанасьев. – М.: Наука, 1989. – 452 с.

914. **Валовой Д. В.** Социализм и товарные отношения. Проблемно-исторические очерки политические экономии социализма / Д. В. Валовой, Г. Е. Лапшина. – М.: Экономика, 1972. – 398 с.

915. **Варгин В. Н.** Простые расчеты по организации крестьянского хозяйства: Лекции, читанные на курсах для крестьян Уральской области / В. Н. Варгин. – М. : [Б. и.], 1927. – 88 с.

916. **Варгин В. Н.** Расчеты по организации крестьянского хозяйства: Лекции, читанные на курсах для крестьян-хозяев северо-земледельческой части СССР / В. Н. Варгин. – М. : [Б. и.], 1925. – 78, 2 с.

917. **Варгин В. Н.** Расчеты по организации сельского хозяйства в восточной лесостепи (Зауралье – Западная Сибирь) / В. Н. Варгин. – Пермь: [Б. и.], 1926. – 125, 2 с.

918. **Варшавчик М. А.** О структуре источниковедческой критики / М. А. Варшавчик // Источниковедение отечеств. истории. 1979: Сб. ст. / Редкол.: В. И. Буганов (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1980. – С. 23–38.

919. **Васильев В.** Крестьянские восстания на Украине, 1929–1930 годы / В. Васильев // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 70–78.

920. **Васильев В. Ю.** Проблеми і уроки непу / В. Ю. Васильєв, С. Л. Калітко, В. Ф. Колесник // Наук. пр. з питань політ. історії: Респ. міжвід. наук. зб. / Редкол.: В. П. Горшков (відп. ред.) та ін. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 170: Уроки непу і сучасна екон. політика. – С. 3–13.

921. **Васюнин М. К.** О сущности госкапитализма в переходный период от капитализма к социализму / М. К. Васюнин // Вестн. Моск. ун-та. Серия 8. Экономика, философия. – М., 1960. – № 1. – С. 41–61.

922. **Вебер М.** Господарство і суспільство як загальні поняття / М. Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з німец., післямова та комент. О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – С. 67–82.

923. **Величківський М.** Сільське господарство України і колоніальна політика Росії / М. Величківський. – Нью-Йорк: Укр. господарник, 1957. – 46 с.

924. **Венер М.** Лицом к деревне: Советская власть и крестьянских вопрос (1924–1925 гг.) / М. Венер // Отечествен. история. – М., 1993. – № 5. – С. 86–107.

925. **Вербицкий Г. М.** К оценке точности учета посевных площадей на Украине / Г. М. Вербицкий. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – IV, 26 с.

926. **Вербицкий Г.** Наші досягнення та хиби (До оцінки весняних опитів) / Г. М. Вербицкий // Додаток до «Радянського Статистика» № 19(119). – Х., 1925. – 8 с.

927. **Верзилова М.** Площадь озимых посевов на 1924 год по данным осеннего опроса 1923 года / М. Верзилова // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 1–2 (янв.–февр.). – С. 65–75.

928. **Верменичев И. Д.** Классовое расслоение крестьянства и классовые позиции буржуазных и мелкобуржуазных теоретиков / И. Д. Верменичев // На аграрном фронте. – М., 1927. – № 4. – С. 78–87.

929. **Верстюк В. Ф.** Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 1983. – № 10. – С. 136–145.

930. **Вершинин М. С.** Диалектика экономики и политики (Социально-политический дискурс 20-х гг.) / М. С. Вершинин, А. Е. Хренов. – Л.: Ленингр. орг. о-ва «Знание» РСФСР, 1990. – 15 с.

931. **Винар Б.** Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Богдан Винар; Укр. іст. тов-во; Наук. тов-во ім. Шевченка в Європі; Нац. академія наук; Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника; ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; Париж; Л.: [Б. в.], 2005. – 476 с.

932. **Винниченко І.** Примусове переселення: 1920-ті – початок 1950-х років / І. Винниченко // Золоті ворота. – 1994. – № 1. – С. 13.

933. **Виноградов С. В.** НЭП: опыт создания многоукладной экономики / С. В. Виноградов. – М.: Ин-тут молодежи, 1996. – 123 с.

934. **Витанович І.** Аграрна політика українських урядів 1917–1920 / І. Витанович. – Мюнхен, 1968. – 111 с.

935. **Вихляев П. А.** Дифференциация земледельческих предприятий в условиях мирового сельского хозяйства / П. А. Вихляев. – М.: [Б. и.], 1926. – 156 с.

936. **Вишневский А.** Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР / А. Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.

937. **Владимиров В. Н.** Историческая геоинформатика / В. Н. Владимиров // Информ. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Редкол.: И. М. Гарскова (отв. ред.) и др. – М.; Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2004. – № 32: Матер. 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер». Подмоскowie, 22–25 апр. 2004 г. – С. 118–119.

938. **Владимиров В. Н.** Историческая геоинформатика: геоинформационные системы в исторических исследованиях / В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2005. – 192 с.

939. **Владимиров В. Н.** История, карта, компьютер... О возможностях исторического компьютерного картографирования / В. Н. Владимиров // Круг идей: модели и технологии исторической информатики: Тр. 3-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжелникова. – М.: Изд-во Моск. гор. объединения архивов, 1996. – С. 297–305.

940. **Владимиров В. Н.** К созданию компьютерного атласа истории России начала XX в. / В. Н. Владимиров // Источник. Метод. Компьютер: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: В. Н. Владимиров, С. В. Цыб. – Барнаул: Изд-во Алтайск. гос. ун-та, 1996. – С. 214–222.

941. **Владимиров В. Н.** Компьютерное картографирование как технология исторического исследования / В. Н. Владимиров, Д. В. Колдаков, И. Г. Силина, В. В. Токарев // Информ. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Сидорцов. – М., 1997. – № 21. – С. 132–134.

942. **Владимиров В. Н.** Назад к пространственному анализу? / В. Н. Владимиров // Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике: Тр. 5-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Сидорцов, И. Ф. Юшин. – Минск: Изд-во Бел. гос. ун-та, 1998. – Т. 1. – С. 10–17.

943. **Владимиров В. Н.** О возможностях исследования истории заселения территории Алтайского округа методами пространственного анализа / В. Н. Владимиров, И. Г. Силина, А. А. Храмов // Компьютер и эконом. история: Сб.

науч. тр. / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во Алтайск. гос. ун-та, 1997. – С. 33–55.

944. **Владимиров В. Н.** От исторического картографирования к исторической геоинформатике / В. Н. Владимиров // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: Тр. 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2005. – С. 22–40.

945. **Владимиров В. Н.** Образование населенных пунктов Алтайского края: история во времени и пространстве / В. Н. Владимиров, Д. В. Колдаков // История. Карта. Компьютер: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во Алтайск. гос. ун-та, 1998. – С. 25–44.

946. **Владимиров В. Н.** Применение геоинформационных технологий в исторических исследованиях (обзор зарубежной историографии) / В. Н. Владимиров // Информ. бюлл. Ассоциации «История и компьютер». – М., 2006. – № 33. – С. 27–42.

947. **Владимиров В. Н.** Пространственные аспекты истории Алтая. Значение компьютерного картографирования / В. Н. Владимиров, Д. В. Колдаков, И. Г. Силина, В. В. Токарев // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики: Тр. 4-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, И. Ф. Юшин. – М.: Изд-во Моск. гор. объединения архивов, 1997. – С. 92–107.

948. **Владимиров М. К.** Очередные задачи хозяйственного строительства: Сб. ст. / М. К. Владимиров. – М.; Л.: [Б. и.], 1925. – 164 с.

949. **Воблий К.** Економічна географія України / К. Воблий. – К., 1927. – 156 с.

950. **Вовк П. Х.** Сільсько-господарське машинознавство: У 2 ч. / П. Х. Вовк. – Х.: Держвидав України, 1925–1926.

Ч. 1: Землеоброблюючі знаряддя та сівалки. – 1925. – 88 с.

Ч. 2: Уборочні машини. Молотарки. Віялки та сортівниці. Машини для приготування кормів. Двигуни в сільському господарстві. – 1926. – 108 с.

951. **Вовк Ю. І.** Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю. І. Вовк; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.

952. **Водотика С. Г.** Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) / С. Г. Водотика, І. Д. Мазур // Укр. іст. журн. – 1983. – № 2. – С. 42–51.

953. **Водотика С. Г.** Особливості менталітету вчених-істориків УРСР 20-х років ХХ століття / С. Г. Водотика // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 40–47.

954. **Волков Е.** Мировая конъюнктура хлебного рынка и хлебоэкспорт из СССР / Е. Волков // На аграрном фронте. – 1926. – № 1 (янв.). – С. 65–83.

955. **Волков И. М.** Проблемы истории советского крестьянства / И. М. Волков, В. П. Данилов, В. П. Шерстобитов // История СССР. – 1977. – № 3. – С. 3–18.

956. **Волобуев П. В.** Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / П. В. Волобуев. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.

957. **Вологодцев И. К.** Описание губерний и округов / И. К. Вологодцев // Матер. по районированию Украины. – Х.: Госплан УССР, 1923. – С. 48–96.

958. **Волоконский П.** Современные типы деревенской буржуазии: Зарисовки с натуры / П. Волоконский, Л. Любощиц, П. Плешаков // Большевик. – М., 1927. – № 21. – С. 36–47.

959. **Волосник Ю. П.** Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 384 с.

960. **Волосник Ю. П.** Регулювання цін на приватному ринку України в роки непу / Ю. П. Волосник // Вісн. Харків. ун-ту. Історія / Редкол.: Ю. В. Буйнов (відп. ред.) та ін. – Х.: [Б.в.], 1997. – С. 106–115.

961. **Волошенко В. О.** Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. О. Волошенко; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.

962. **Волошкевич Г. А.** Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927–1929 рр.) / Г. А. Волошкевич // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицького (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 96–98.

963. **Вольф М. М.** К вопросу о дифференциации села / М. М. Вольф // Большевик. – 1927. – № 23–24.

964. **Вольф М. М.** К аграрной политике на Украине / М. М. Вольф // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 11–12. – С. 45–50.

965. **Вольф М. М.** Сільське господарство України / М. М. Вольф. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 143 с.

966. **Воробьев К.** К методологии сельско-хозяйственного районирования / К. Воробьев // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 18. – № 7–9. – С. 47–76.

967. **Воробьев С. О.** Роль факторов урожая в различных естественно-исторических зонах Украины / С. О. Воробьев. – О., 1926. – 10 с.

968. **Воронцовая А. А.** Основные итоги борьбы за восстановление народного хозяйства СССР (1921–1925 гг.) / А. А. Воронцовая, Н. А. Ивницкий, А. А. Матюгин, Ю. А. Поляков // Ист. зап. / Отв. ред.: А. Л. Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 47. – С. 3–57.

969. **Воронов В. І.** Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В. І. Воронов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 336 с.

970. **Воронов И.** Эффект обработки крестьянами пашни своим инвентарем и наемным / И. Воронов // На аграрном фронте. – 1926. – № 2 (февр.). – С. 101–114.

971. **Востриков В. Н.** Новая экономическая политика Советской власти и ее итоги (1921–1928 гг.): Лекция по дисциплине «Отечеств. история» для студентов всех специальностей и форм обучения / В. Н. Востриков. – Новосибирск: [Сиб. ун-т потребит. кооперации], 2004. – 27 с.

972. **Газалова К. М.** Дробление крестьянских хозяйств в Европейской России в 1921 – 1928 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / К. М. Газалова. – М., 1967. – 19 с.

973. **Газалова К. М.** К вопросу о дроблении кулацких хозяйств в советской доколхозной деревне / К. М. Газалова // Тр. Моск. гос. ист.-архив. ин-та. – М.: МГИАИ, 1965. – Т. 19.

974. **Газалова К. М.** Статистические источники о дроблении крестьянских хозяйств в 1921–1929 гг. / К. М. Газалова // Источниковедение истории сов. о-ва / Редкол.: Д. А. Чугаев (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1968. – Вып. 2. – С. 265–295.

975. **Гайдар Е. Т.** Экономические реформы и иерархические структуры / Е. Т. Гайдар; отв. ред. С. С. Шаталин. – М.: Наука, 1990. – 216 с.

976. **Гайстер А. И.** Расслоение советской деревни / А. И. Гайстер. – М., 1928. – XXXII, 141 с.

977. **Галкин В. В.** Переход от политики «военного коммунизма» к НЭПу. Сущность НЭПа, его результаты, исторические судьбы и уроки: Лекция / В. В. Галкин. – М.: МВШМ, 1994. – 22 с.

978. **Галкович Б. Г.** К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях / Б. Г. Галкович // История СССР. – М., 1974. – № 3. – С. 132–141.

979. **Ган Е.** Теория и практика сельскохозяйственной контракции / Е. Ган. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – 72 с.

980. **Ганжа О.** Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. ХХ ст. / О. І. Ганжа // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 207–218.

981. **Ганжа О.** Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України / О. І. Ганжа // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 341–350.

982. **Ганжа О.** Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 42 с.

983. **Ганжа О. І.** Боротьба з куркульством на Україні в 1921–1923 рр. / О. І. Ганжа // Укр. іст. журн. – 1987. – № 5. – С. 109–117.

984. **Ганжа О. І.** Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: Ін-т історії НАН України, 2000. – 208 с.

985. **Ганжа О. І.** Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму / О. І. Ганжа // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 30–58.

986. **Гаража М.** До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу здрібнення селянських господарств / М. Гаража // Укр. землевпорядник. – 1929. – № 1. – С. 17–29.

987. **Гарскова И. М.** Базы и банки данных в исторических исследованиях / И. М. Гарскова. – Göttingen: Konrad Pashnicke, 1994. – 127 с.

988. **Гарскова И. М.** Количественные методы и ЭВМ для историка (Обзор англо-американских изданий) / И. М. Гарскова // Матем. методы в соц.-экон. и археолог. иссл-ниях: Сб. науч. тр. / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1981. – С. 334–354.

989. **Гафт Л. Г.** Виды статистических источников по социальной структуре советского общества // Методы изучения социальной структуры сов. об-ва: Сб. ст. – М.: Наука, 1984. – С. 140–145.

990. **Генкін О.** Споживча кооперація / О. Генкін, О. Гречка. – Х.: Кооп. вид-во, 1927. – 64 с.

991. **Генкина Э. Б.** К вопросу о ленинском обосновании новой экономической политики / Э. Б. Генкина // Вопр. ист. КПСС. – 1967. – № 1. – С. 64–66.

992. **Генкина Э. Б.** К вопросу о ленинском определении сущности нэпа / Э. Б. Генкина // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 49–55.

993. **Генкина Э. Б.** Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э. Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.

994. **Геоінформаційне** картографування сьогодні: Наук. зб. – К.: Академперіодика, 2002. – 136 с.

995. **Георгізов Г. М.** Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу / Г. М. Георгізов // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 41–42.

996. **Геренчук К. И.** Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР / К. И. Геренчук // Вопр. регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР: Географ. сб. / Отв. ред. П. Н. Цысь. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1964. – С. 5–13.

997. **Гимпельсон Е. Г.** Нэп: была ли возможность «выжить»? / Е. Г. Гимпельсон // Нэп в контексте ист. развития России XX века: Сб. ст. / Ред. колл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 39–56.

998. **Гимпельсон Е. Г.** Нэп и советская политическая система. 20-е годы / Е. Г. Гимпельсон. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2000. – 437 с.

999. **Гимпельсон Е. Г.** НЭП. Новая экономическая политика Ленина – Сталина: проблемы и уроки (20 гг. XX в.) / Е. Г. Гимпельсон. – М.: Собрание, 2004. – 303 с.

1000. **Гимпельсон Е. Г.** Формирование советской политической системы. 1917–1923 / Е. Г. Гимпельсон. – М.: Наука, 1995.

1001. **Гиндина Н. Г.** «Деревенская правда» как исторический источник / Н. Г. Гиндина // Сов. архивы. – 1968. – № 5. – С. 19–23.

1002. **Гирусов Э. В.** Проблема социоприродных законов в науке и практике / Э. В. Гирусов // Вестн. РГГУ. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – Вып. 3: Науки о природе и науки о духе: предмет и метод на рубеже XXI века / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – С. 53–63.

1003. **Глушков В. М.** Основы безбумажной информатики / В. М. Глушков. – М.: Наука, 1987. – 552 с.

1004. **Глязер Л. С.** Из истории разработки законодательства о социальном обеспечении беднейшего крестьянства / Л. С. Глязер // *Вопр. истории.* – 1963. – № 9. – С. 202–208.

1005. **Голанд Ю.** Как свернули нэп / Ю. М. Голанд // *Знамя.* – М., 1988. – № 10.

1006. **Голанд Ю. М.** Валютное регулирование в период нэпа / Ю. М. Голанд. – М.: Эксперт. ин-т РСПП, 1993. – 103 с.

1007. **Голанд Ю. М.** Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд. – М.: Междунар. НИИ пробл. управления, 1991. – 94 с.

1008. **Голанд Ю. М.** Эффект чрезвычайных мер. Кризисы 1925–1928 гг. / Ю. М. Голанд // *ЭКО.* – 1990. – № 2.

1009. **Голотик С. И.** Советская Россия в 20-е гг.: нэп, власть большевиков и общество / С. И. Голотик, А. Б. Данилин, Е. Н. Евсеева, С. В. Карпенко // *Новый ист. вестник.* – 2000. – № 2: [Электрон. ресурс] / Способ доступа: URL: http://www.nivestnik.ru/2000_2/9.shtml. – Загол. з экрана.

1010. **Гольденберг Л. А.** Развитие отечественной исторической картографии / Л. А. Гольденберг // *Вопр. истории.* – М., 1974. – № 7. – С. 33–48.

1011. **Гольдштейн А.** Изучение корреляционного поля для числа едоков и десятин в крестьянском хозяйстве и его практическое значение / А. Гольдштейн // *Киев. губстатбюро. Стат. бюлл.* – К., 1924. – № 8. – С. 23–33.

1012. **Гонтарева И. И.** Лабораторные занятия по организации с.-х. предприятий и ценностным вычислениям в сельском хозяйстве / И. И. Гонтарева, В. И. Лебедев. – М.: НИИ СХЭ, 1925. – 174 с. – (Из работ кабинетов организации сел. хоз-ва и с.-х. таксации НИИ с.-х. экономии).

1013. **Горинов М. М.** НЭП: поиски путей развития / М. М. Горинов. – М.: Знание, 1990. – 62 с.

1014. **Горинов М. М.** Советская история 1920–30 гг.: от мифов к реальности / М. М. Горинов // *Ист. иссл-ния в России. Тенденции последних лет: Сб. ст.* – М.: Наука, 1996. – С. 239–277.

1015. **Горкіна Л.** До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917–1920 рр. / Л. П. Горкіна // Економіка України. – 1993. – № 5. – С. 74–82.

1016. **Горкіна Л. П.** Розробка проблеми організації товарообороту в Українській РСР у відбудовний період (1921–1925 рр.) / Л. П. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвід. зб. / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – Вип. 12. – С. 81–87.

1017. **Горленко В.** Народна землеробська техніка українців (історична етнографічна монографія) / В. Горленко, І. Бойко, О. Купецький. – К.: Наук. думка, 1972. – 216.

1018. **Горохов В.** К вопросу о расслоении крестьянства (Из опыта одного обследования) / В. Горохов // Эконом. строительство. – М., 1926. – № 9–10. – С. 52–60.

1019. **Граве К.** Основы законодательства по внутренней торговле Союза ССР / К. Граве, П. Эйбушитц. – М.: [Б. и.], 1924. – 217 с.

1020. **Грациози А.** Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы / А. Грациози. – М.: АИРО-XX, 1997. – 195 с.

1021. **Грациози А.** Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози; пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2001. – 96 с.

1022. **Гребениченко С. Ф.** Власть, циркуляр, село (Концептуальное обращение к законам и нормативным актам 1920-х гг. на принципах базы данных) / С. Ф. Гребениченко // Круг идей: развитие ист. информатики: Тр. 2-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжельникова. – М.: Мосгорархив, 1995.

1023. **Гребениченко С. Ф.** Логика властного воздействия на промысловую психологию селян в 1920-е гг. (Проблема создания базы данных на основе законодательных и нормативных актов) С. Ф. Гребениченко // Инф. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» и Комиссии по применению матем. методов и

ЭВМ в ист. иссл-ниях при Отд-нии истории РАН. – М., 1993. – № 9. – С. 78–80.

1024. **Гребениченко С. Ф.** Мелкая промышленность в условиях нэпа. Задачи, источники и методы исследования / С. Ф. Гребениченко. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1990. – 168 с.

1025. **Гребениченко С. Ф.** Промыслы российского села в спектре властных притязаний в 1920-е годы (Проблемы анализа законодательных и нормативных актов на принципах базы данных) / С. Ф. Гребениченко. – М., 1995. – 138 с. – Деп. ИНИОН РАН № 50094.

1026. **Гребениченко С. Ф.** Теоретико-информационные основы выявления исторических ситуаций альтернативности (На примере динамической модели регулирования промысловой сферы России в 1920-е гг.) / С. Ф. Гребениченко // Матем. модели ист. процессов: Сб. ст. / Отв. ред. Л. И. Бородкин. – М.: [Б.и.], 1996. – С. 174–201.

1027. **Гребеннікова О. В.** Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920–1925 рр. / О. В. Гребеннікова // Зап. наук.-дослід. лаб. Історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна ХХ століття / Відп. ред. С. Р. Лях. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1998. – Вип. 1(4). – С. 184–189.

1028. **Греченко В. А.** Україна у добу раннього «тоталітаризму» (20-ті роки ХХ ст.) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Х.: Вид-во НУВС, 2001.

1029. **Гриценко А. П.** Перші кроки соціалістичних перетворень у сільському господарстві України (1920 р.) / А. П. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1986. – № 11. – С. 39–52.

1030. **Громенко І. Є.** До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921–1925 рр.) / І. Є. Громенко // Укр. іст. журн. – 1964. – № 5. – С. 102–104.

1031. **Гуревич А. И.** Что такое исторический факт? / А. И. Гуревич // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – С. 59–88.

1032. **Гуревич Г. И.** Сахарная свекла и ее значение в крестьянском хозяйстве / Г. И. Гуревич. – М.:Центросоюз, 1924. – 43 с.

1033. **Гуревич М. Б.** Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – XXII, 199 с.

1034. **Гуревич М. Б.** Голод и сельское хозяйство Украины / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 48 с.

1035. **Гуревич М. Б.** Дифференциация крестьянского хозяйства Ярославской губернии / М. Б. Гуревич. – Ярославль, 1915.

1036. **Гуревич М. Б.** Итоги районирования на Украине / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 14 с.

1037. **Гуревич М. Б.** К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк первый / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 54 с.

1038. **Гуревич М. Б.** К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк второй / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 61 с.

1039. **Гуревич М. Б.** Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – XX, 198 с.

1040. **Гуревич М. Б.** Приемы и методы районирования Украины / М. Б. Гуревич // Матер. по районированию Украины. – Х.: Госплан УССР, 1923. – С. 3–45.

1041. **Гуревич М. Б.** Прямое обложение сельского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 64 с.

1042. **Гуревич М.** Дифференциация типов крестьянского хозяйства в Ярославской губернии / М. Б. Гуревич. – Ярославль, 1915. – 182 с.

1043. **Гуцин Н. Я.** Государственное регулирование хлебного рынка в условиях нэпа. 1921–1929 гг. / Н. Я. Гуцин, В. А. Ильиных // Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тезисы докладов и сообщений / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 11–13.

1044. **Давидович М.** О расхождении данных весеннего опроса и динамики / М. Давидович // Вестн. статистики. – 1927. – Кн. 28. – № 4. – С. 283–286.

1045. **Даниленко В. М.** Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991.

1046. **Данилин А. Б.** Нэповская Россия: «социалистическая рационализация» рынка труда / А. Б. Данилин // Новый ист. вестн. – 2001. – № 1(3): [Электрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: http://www.nivestnik.ru/2001_1/8.shtml. – Загол. з екрана.

1047. **Данилов А. И.** О некоторых вопросах дальнейшего изучения теоретико-методологических проблем исторической науки / А. И. Данилов // Вопр. истории. – М., 1961. – № 3. – С. 216–217.

1048. **Данилов В. П.** Земельные отношения в советской доколхозной деревне / В. П. Данилов // История СССР. – М., 1958. – № 3. – С. 90–128.

1049. **Данилов В. П.** Использование переходных форм хозяйства в процессе социалистического преобразования экономики / В. П. Данилов // Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 131–147.

1050. **Данилов В. П.** Источниковедение и изучение истории советского общества / В. П. Данилов, С. И. Якубовская // Вопр. истории. – М., 1961. – № 5. – С. 3–23.

1051. **Данилов В. П.** К характеристике общественно-политической обстановки в советской деревне накануне коллективизации / В. П. Данилов // Ист. зап. / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1966. – Т. 79. – С. 3–49.

1052. **Данилов В. П.** Крестьянский отход на промыслы в 1920-х годах / В. П. Данилов // Ист. зап. / Редкол.: А. М. Самсонов (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – Т. 94. – С. 55–122.

1053. **Данилов В. П.** Некоторые итоги научной сессии по истории советской деревни / В. П. Данилов // Вопр. истории. – М., 1962. – № 2. – С. 20–43.

1054. **Данилов В. П.** О простейших формах производственного кооперирования крестьянства / В. П. Данилов // Докл. и сообщ. Ин-та истории АН СССР. – М.: АН СССР, 1954. – Вып. 3. – С. 28–43.

1055. **Данилов В. П.** О путях исследования данных налоговых сводок по сельскому хозяйству СССР за 1924/25 – 1927/28 гг. / В. П. Данилов, Т. И. Славко // История СССР. – М., 1972. – № 5. – С. 90–104.

1056. **Данилов В. П.** О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / В. П. Данилов // История сов. крестьянства и колхозного строительства в СССР. – М.: Наука, 1963.

1057. **Данилов В. П.** Опыт применения статистико-математических методов в обработке данных налоговых подворных переписей 20-х гг. / В. П. Данилов, Т. И. Славко // Материалы симпозиума по актуальным проблемам источниковедения. – Таллин, 1972.

1058. **Данилов В. П.** Основные итоги и направления изучения истории советского крестьянства / В. П. Данилов // Пробл. аграрной истории сов. о-ва: Матер. науч. конф. 9–12 июня 1969 г. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1971. – С. 212–253.

1059. **Данилов В. П.** Основные проблемы истории советского доколхозного крестьянства / В. П. Данилов, В. П. Шерстобитов // Пробл. истории сов. крестьянства: Сб. ст. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – С. 6–30.

1060. **Данилов В. П.** По поводу так называемого третьего этапа аграрной революции (Ответ Ю. А. Полякову) / В. П. Данилов // Вопр. истории. – М., 1962. – № 9. – С. 208–215.

1061. **Данилов В. П.** Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. – М.: Наука, 1977. – 318 с.

1062. **Данилов В. П.** Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения / В. П. Данилов. – М.: Наука, 1979. – 359 с.

1063. **Данилов В. П.** Советская налоговая политика в доколхозной деревне / В. П. Данилов // Октябрь и сов. крестьянство: Сб. ст. – М.: Наука, 1977. – С. 165–191.

1064. **Данилов В. П.** Советское крестьянство, 1917–1969 / В. П. Данилов, М. П. Ким, Н. В. Тропкина. – М.: Наука, 1970.

1065. **Данилов В. П.** Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов. – М., 1957.

1066. **Данилов В. П.** Социальная структура и социально-экономические отношения в советской доколхозной деревне / В. П. Данилов // Матер. XV сессии Межреспубл. симпозиума по аграрной истории / Редкол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др. – Вологда: Вологод. гос. пед. ин-тут, 1977. – Вып. 3. – С. 149–166.

1067. **Данилов В. П.** Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации / В. П. Данилов // Ист. зап. / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 55. – С. 89–138.

1068. **Данилов В. П.** Социально-экономические уклады в советской доколхозной деревне: их соотношение и взаимодействие / В. П. Данилов // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 58–79.

1069. **Данилов В. П.** Сталинизм и советское общество / В. П. Данилов // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицкий та ін. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8: Матеріали 5-го Всеукр.симпозіуму з проблем аграрної історії. – С. 10–15.

1070. **Данилова Л. А.** Статистика цен в 20-е годы / Л. А. Данилова // Науч. зап. Ленингр. финансово-эконом. ин-та. – Л., 1975. – Вып. 42. – С. 272–278.

1071. **Данилов-Данильян В. И.** О математизации в социально-экономических исследованиях / В. И. Данилов-Данильян, А. А. Рывкин // Математизация современной науки: предпосылки, проблемы, перспективы: Сб. тр. / Редкол.: В.И. Купцов (отв. ред.) и др. – М.: Центр. совет филос. (методол.) семинаров при Президиуме АН СССР, 1986. – С. 112–130.

1072. **Девис Р. У.** Советская экономика в период кризиса. 1930–1933 годы // История СССР. – М., 1991. – № 4. – С. 198–210.

1073. **Дегтев С. И.** О крестьянской торговле в годы нэпа / С. И. Дегтев // Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тез. докл. и сообщений / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 41–44.

1074. **Дембо Л. И.** Как советская власть помогает крестьянину поднять хозяйство / Л. И. Дембо. – Л.: [Б. и.], 1925. – 38, 1 с.

1075. **Дембо Л. И.** Семейные разделы в крестьянском хозяйстве / Л. И. Дембо. – М.: [Б. и.], 1926. – 86 с.

1076. **Денисовец П. М.** Влияние нэпа на социальные процессы в украинском селе (1921–1929 гг.) / П. М. Денисовец // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 148–153.

1077. **Денисовец П. М.** К вопросу о социальном расслоении крестьянства Украины в восстановительный период (1921–1925 гг.) / П. М. Денисовец // Ист. зап. / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1967. – Т. 80. – С. 104–125.

1078. **Денисовец П. М.** Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. / П. М. Денисовец. – Х.: Харків. ун-т, 1969. – 154 с.

1079. **Денисовец П. М.** Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. / П. М. Денисовец, О. П. Єрмак // Укр. іст. журн. – 1982. – № 6. – С. 88–96.

1080. **Денисовец П. М.** Соціально-демографічні зміни в селянських господарствах Полтавщини (1926–1928 рр.) / П. М. Денисовец // Укр. іст. журн. – 1985. – № 10. – С. 80–86.

1081. **Деопик Д. В.** Количественные и машинные методы обработки исторической информации / Д. В. Деопик, Г. М. Добров, Ю. Ю. Какх, И. Д. Ковальченко, Х. Э. Палли, В. А. Устинов // XIII Междунар. конгресс ист. наук: Докл. конгресса. – М.: [Б.и.], 1973. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 181–199.

1082. **Деопик Д. В.** Количественные и машинные методы обработки исторической информации / Д. В. Деопик, Г. М. Добров, Ю. Ю. Кахк, И. Д. Ковальченко, Х. Э. Палли, В. А. Устинов // Новая и новейшая история. – М., 1970. – № 5. – С. 28–35.

1083. **Деревянкин Т. И.** Нэп и рыночные отношения (На материалах Украины) / Т. И. Деревянкин, Р. Д. Толстов. – К.: УкрНИИНТИ, 1991. – 47 с.

1084. **Дерев'янкін Т. І.** Економічний розвиток Радянської України 1917–1970 / Т. І. Дерев'янкін, С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 10–33.

1085. **Десятніков О. В.** Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу / О. В. Десятніков // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 247–250.

1086. **Десятніков О. В.** Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу / О. В. Десятніков // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 134–137.

1087. **Десятніков О. В.** Попит на найману працю у селянських господарствах України в період непу / О. В. Десятніков // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 6. – С. 112–114.

1088. **Десятніков О. В.** Чисельність наймитів в одноосібних селянських господарствах України у період непу / О. В. Десятніков // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 131–134.

1089. **Джессен Р.** Методы статистических обследований / Р. Джессен; Пер. с англ. Ю. П. Лукашина, Я. Ш. Паппэ; Под ред. Е. М. Четыркина. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 478 с.

1090. **Дзержинский Ф. Э.** Избр. произв: В 2 т. / Ф. Э. Дзержинский. – 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Политиздат, 1977: [Электрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://fdzerzhinsky.narod.ru>. – Загол. з екрана.

Т. 1: 1897–1923. – 494 с.

Т. 2: 1924–1926. – 535 с.

1091. **Дзержинский Ф. Э.** Основные вопросы хозяйственного строительства: Сб. ст. / Ф. Э. Дзержинский. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 286 с.

1092. **Диденко Г. Д.** Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / Г. Д. Диденко. – К.: Наук. думка, 1962. – 373 с.

1093. **Дихтяр Г. А.** Советская торговля в период построения социализма / Г. А. Дихтяр. – М.: Наука, 1961. – 398 с.

1094. **Дихтяр Г. А.** Советская торговля в период социализма и развернутого строительства коммунизма / Г. А. Дихтяр. – М.: Наука, 1965. – 402 с.

1095. **Диянский В.** О дискуссии по проблемам нэпа (начало 30-х годов) / В. Диянский // Экон. науки. – М., 1974. – № 12. – С. 77–80.

1096. **Діденко Г. Д.** Зміцнення радянської влади на селі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції / Г. Д. Діденко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.

1097. **Дмитренко В. П.** Военный коммунизм, нэп... / В. П. Дмитренко // История СССР. – М., 1990. – № 3. – С. 3–26.

1098. **Дмитренко В. П.** Закономерности и особенности эволюции экономической политики переходного периода в СССР / В. П. Дмитренко // Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму / Отв. редакт. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 10–34.

1099. **Дмитренко В. П.** Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х годов / В. П. Дмитренко // Вопр. истории. – М., 1972. – № 3. – С. 18–37.

1100. **Дмитренко В. П.** Переход к новой экономической политике. К 65-летию X съезда РКП(б) / В. П. Дмитренко. – М.: Политиздат, 1986.

1101. **Дмитренко В. П.** Проблемы нэпа в советской историографии 60–70-х годов / В. П. Дмитренко // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 260–302.

1102. **Дмитренко В. П.** Советская модель социализма / В. П. Дмитренко // Россия в XX веке: историки мира спорят. – М., 1994. – С. 533–544.

1103. **Дмитренко В. П.** Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. Проблемы регулирования рыночных отношений / В. П. Дмитренко; отв. ред. Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1986. – 252 с.

Гл. 6. Переход к нэпу. Ленинское обоснование функций советского государства по овладению торговлей. – С. 207–247.

1104. **Дмитренко В. П.** Торговая политика советского государства после перехода к нэпу 1921–1924 гг / В. П. Дмитренко. – М.: Наука, 1971. – 271 с.

1105. **Дмитренко В. П.** Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко // Вопр. истории КПСС. – М., 1991. – № 3. – С. 125–138.

1106. **Дмитренко В. П.** Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко // Нэп: приобретения и потери: Сб. ст. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1994. – С. 30–42.

1107. **Дмитриев А. М.** Луговые земли, луговые мелиорации и луговое хозяйство в их сущности и народнохозяйственном значении / А. М. Дмитриев. – М.: Новая деревня, 1922. – 38 с.

1108. **Дмитриева В. А.** Реконструкция прошлого в познавательном пространстве «виртуальных реальностей»: *step by step* / В. А. Дмитриева, Ю. А. Святец // Круг идей: модели и технологии ист. информатики: Тр. 3-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжелникова. – М.: Мосгорархив, 1996. – С. 181–188.

1109. **Дмитриева В. А.** Технологии баз данных в исторических исследованиях: творчество без расчета на будущее? / В. А. Дмитриева, Ю. А. Святец // Круг идей: традиции и тенденции ист. информатики: Тр. 4-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, И. Ф. Юшин. – М.: Мосгорархив, 1997. – С. 31–41.

1110. **Дмитриева В. А.** Технологии преодоления информационной несопоставимости статистических источников при исследовании социально-экономических процессов. На примере материалов выборочных весенних опросов крестьянских хозяйств Украины в годы нэпа / В. А. Дмитриева, Ю. А. Святец // Круг идей: макро- и микроподходы в ист. информатике: Тр. 5-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Сидорцов, И. Ф. Юшин. – Минск: Изд-во Бел. гос. ун-та, 1998. – Т. 2. – С. 60–74.

1111. **Дмитрієва В. А.** Застосування комп'ютерних технологій у дослідженнях історії міст і сіл України / В. А. Дмитрієва, Ю. А. Святець // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 450–455.

1112. **Донченко О. А.** Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення / О. А. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

1113. **Доорн П.** Географическое положение, модели взаимодействия и реконструкция исторических поселений и коммуникаций (на примере Этолии, исторической области Центральной Греции) / П. Доорн // История и компьютер: Новые технологии в ист. иссл-ниях и образовании / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Леверманн. – St. Katharinen, 1993. – С. 105–139.

1114. **Доорн П.** Географическое положение, модели взаимодействия и реконструкция исторических поселений и коммуникаций (на примере Этолии, центральная Греция) / П. Доорн // Информ. бюлл. Комиссии по применению матем. методов и ЭВМ в ист. иссл-ниях при Отд-нии истории РАН / Ред. колл.: Л. И. Бородкин, И. М. Гарскова, Е. А. Осокина. – М., 1992. – № 7. – С. 54–57.

1115. **Дорошко М. С.** Компартиійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ ст. / М. С. Дорошко. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2004. – 154 с.

1116. **Дояренко А. Г.** Поднятие плодородия крестьянских полей / А. Г. Дояренко. – М.: Изд-во Мосземотдела, 1927. – 16 с.

1117. **Дояренко А. Г.** Севообороты в крестьянском хозяйстве / А. Г. Дояренко. – 3-е изд. – М.: Мосполиграф, 1925. – 14 с.

1118. **Дояренко А. Г.** Характерные черты современного крестьянского хозяйства, определяющие направления агрономической помощи / А. Г. Дояренко. – М.: [Б. и.], 1921. – 16 с.

1119. **Дробижев В. З.** Некоторые вопросы применения количественных методов в изучении социальной структуры советского общества в 20-х годах / В. З. Дробижев, В. А. Устинов // Источниковедение отечеств. истории: Сб. ст. / Редкол.: Н. И. Павленко (гл. ред.) – М.: Наука, 1976. – С. 358–364.

1120. **Дробижева Л. М.** Отчеты экономических совещаний – один из важнейших источников по истории советского общества (1921–1923 гг.) / Л. М. Дробижева // Источниковедение истории сов. о-ва / Редкол.: Н.А. Ивницкий (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1964. – С. 190–221.

1121. **Дровозюк С. І.** Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу. Історіографія проблеми / С. І. Дровозюк // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 47–51.

1122. **Дук Н. М.** Особливості створення електронного екологічного атласу Дніпропетровська / Н. М. Дук, О. М. Карпичко, І. М. Суматохіна // Нац. картографування: стан, пробл. та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 86–91.

1123. **Дюбі Ж.** Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980–1420 років / Ж. Дюбі; пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. – К.: Юніверс, 2003. – 320 с.; 32 с. іл.

1124. **Евин И. А.** Модели развития и теория катастроф / И. А. Евин, А. И. Яблонский // Сист. иссл-ния. Методолог. пробл. Ежегодник. 1982. – М.: Наука, 1982. – С. 98–107.

1125. **Ельчанинов А. И.** Мысленная картография: психологические ориентиры электронных способов картографического изображения для создания и использования карт наследия / А. И. Ельчанинов, А. К. Суворов // Нац. картог-

рафування: стан, пробл. та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 33–36.

1126. **Ермак А. П.** Колхозное крестьянство Украинской ССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства / А. П. Ермак // Пробл. истории сов. крестьянства: Сб. ст. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – С. 122–131.

1127. **Есиков С. А.** Политика цен и хлебный рынок в период нэпа (1921–1928 гг.) / С. А. Есиков // Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тез. докл. и сообщ. / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 26–28.

1128. **Есипова В. А.** К вопросу об использовании геоинформационных систем для нужд археографии / В. А. Есипова // Информ. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин. – М., 1998. – С. 190–196.

1129. **Ефременков Н. В.** Некоторые проблемы источниковедения истории переходного периода в СССР / Н. В. Ефременков // Источниковедение истории переходного периода в СССР: Сб. науч. тр. / Редкол.: Н. В. Ефременков (отв. ред.) и др. – Калинин: КГУ, 1984. – С. 3–18.

1130. **Єфименко Г. Г.** Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) / Г. Г. Єфименко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 3–24.

1131. **Жамбю М.** Иерархический кластер-анализ и соответствия / М. Жамбю; пер. с фр. Б. Г. Миркина. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 342 с.

1132. **Жиркович И.** Основные идеи построения крестьянских индексов / И. Жиркович. – Самара: [Б. и.], 1926. – 16 с.

1133. **Жирмунский М. М.** Частный капитал в товарообороте / М. М. Жирмунский. – М.: [Б. и.], 1924. – 64 с.

1134. **Жирмунский М. М.** Частный торговый капитал в народном хозяйстве СССР / М. М. Жирмунский. – М.: [Б. и.], 1927. – 123 с.

1135. **Журавлева Н. С.** Восстановление и развитие сельского хозяйства в восстановительный период (1921–1926 гг.) (По материалам Самарской губ.) / Н. С. Журавлева // Ист. зап. / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 56. – С. 265–277.

1136. **Журба М.** Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20-х рр. ХХ ст. / М. А. Журба // Пам'ять століть. – 2001. – № 5. – С. 104–113.

1137. **Журба М. А.** Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30-ті рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – 2-е вид., доп. – К., 2002. – 499 с.

1138. **Журба М. А.** Громадські об'єднання українського села. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / М. А. Журба; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 35 с.

1139. **Загорський П. С.** Нариси історії комітетів незаможних селян / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К.: Наук. думка, 1960. – 163 с.

1140. **Зайцев А.** Важные решения партии о крестьянском хозяйстве. Что сказала 14-я конференция партии коммунистов / А. Зайцев. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 32 с.

1141. **Заславский И.** Занятость и рынок труда при нэпе / И. Заславский // Соц. труд. – 1989. – № 10. – С. 87–92.

1142. **Захаров К. А.** Особенности развития и свертывания новой экономической политики в СССР (1921–1929 гг.) и использование опыта НЭПа в современных условиях социально-экономических реформ в России: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / К. А. Захаров. – М., 1996. – 156 с.

1143. **Зашкільняк Л. О.** Вступ до методології історії: Навч. посіб. / Л. О. Зашкільняк. – Львів, ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

1143а. **Зашкільняк Л. О.** Сучасна світова історіографія: підручник для студентів іст. спеціальностей університетів. – Л.: ПАІС, 2007. – 312 с.

1144. **Звездин З. К.** Новая экономическая политика и регулирующая роль цен (1921–1932 гг.) / З. К. Звездин // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 108–112.

1145. **Звірковський І. В.** Напрямки державного регулювання розвитку селянського господарства в період НЕПу на Україні / І. В. Звірковський // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 247–250.

1146. **Зеленин І. Е.** Новая литература по истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР / И. Е. Зеленин // Вопр. истории. – М., 1971. – № 6. – С. 154–161.

1147. **Зеленин І. Е.** Основные показатели сельскохозяйственного производства в 1928–1935 гг. / И. Е. Зеленин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965 г. / Редкол.: В. К. Яцунский (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 464–473.

1148. **Зеленин І. Е.** Совхозы в первое десятилетие Советской власти / И. Е. Зеленин // Вопр. истории. – М., 1970. – № 2. – С. 18–33.

1149. **Земзюліна Н. І.** Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927–1928/1929 господарських років / Н. І. Земзюліна, С. В. Корновенко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. колл.: С. В. Кульчицький та ін. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 114–116.

1150. **Зіновчук В. В.** Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К., 1996.

1151. **Злупко С.** Економічна історія України / С. Злупко. – Львів, 1995.

1152. **Змитрович А. И.** Базы данных: Учеб. пособ. для вузов / А. И. Змитрович. – Минск: Университетское, 1991. – 271 с.

1153. **Золовський А. П.** Комплексне картографування економіки сільського господарства Української РСР за роки Радянської влади / А. П. Золовський // Іст. дослідження. Вітчизн. історія: Респ. міжвід. зб. / Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – Вип. 7. – С. 25–30.

1154. **Зубрилин А. А.** Трехполье – гибель, спасенье – в многополье / А. А. Зубрилин. – 4-е изд. – М.: Новая деревня, 1925. – 61 с.: илл.

1155. **Ибрагимова Д. Х.** Аграрная политика государства в фокусе общественного мнения селян в начале 1920-х годов (опыт работы с программным обеспечением SPSS/PC+) / Д. Х. Ибрагимова // Круг идей: новое в ист. информатике: Тр. 1-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжельникова. – М.: Мосгорархив, 1994. – С. 106–120.

1156. **Ибрагимова Д. Х.** НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д. Х. Ибрагимова. – М.: Памятники ист. мысли, 1997. – 217 с.

1157. **Ибрагимова Д. Х.** Отношение политической элиты к аграрному развитию при переходе к НЭПу (Потенциал приложения факторного анализа к «плохо» структурированной информации нарративного источника) / Д. Х. Ибрагимова // Источник. Метод. Компьютер: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: В. Н. Владимиров, С. В. Цыб. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1996. – С. 176–189.

1158. **Иванов В. И.** Луговоеводство: Учеб. пособ. / В. И. Иванов; под ред. А. М. Дмитриева. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1929. – 363 с.: илл; табл.

1159. **Иванов В. М.** Политика построения фундамента социализма. К 60-летию X съезда РКП(б) и перехода к нэпу / В. М. Иванов. – М.: Знание, 1981. – 64 с.

1160. **Иванов Е. П.** Отечественная историография аграрного перенаселения / Е. П. Иванов // Вопр. истории. – М., 1971. – № 12. – С. 31–42.

1161. **Ивницкий Н. А.** Коллективизация и раскулачивание / Н. А. Ивницкий. – М., 1994.

1162. **Изменения** социальной структуры советского общества. 1921 – середина 30-х гг. / Ред. колл.: В. М. Селунская (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1979. – 343 с.

1163. **Иконникова И. П.** Сталинская репетиция наступления на крестьянство / И. П. Иконникова, А. П. Угроватов // Вопр. истории КПСС. – М., 1991. – № 1. – С. 68–81.

1164. **Ильин В. И.** Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ, 1917–1996 гг.: Опыт конструктивно-структуралистского анализа / В. И. Ильин. – Сыктывкар, 1996. – 349 с.

1165. **Ильин С. С.** Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок (20-е гг. и современность) / С. С. Ильин, А. М. Бабаков. – М., 1996. – 268 с.

1166. **Ильин С. С.** О плановом воздействии Советского государства на крестьянское сельское хозяйство в восстановительный период (1921–1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. экон. наук / С. С. Ильин. – М., 1955. – 18 с.

1167. **Ильиных В. А.** Государственное регулирование заготовительного хлебного рынка в условиях нэпа (1921–1927 гг.) / В. А. Ильиных // НЭП: приобретения и потери: Сб. ст. – М.: Ин-т истории РАН, 1994.

1168. **Ильиных В. А.** Коммерция на хлебном фронте. Государственное регулирование хлебного рынка в условиях нэпа, 1921–1927 гг. / В. А. Ильиных; отв. ред. Н. Я. Гущин. – Новосибирск: Наука; Сиб. отд-ние, 1992. – 222 с.

1169. **Исаев И. А.** Проблемы правового регулирования советской многоукладной экономики / И. А. Исаев // Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 158–194.

1170. **Историческое** значение НЭПа: Сб. науч. тр. / Редкол.: М. М. Горинов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР, 1990. – 213 с.

1171. **История** крестьянства СССР. История Советского крестьянства: В 5 т. / Ред. колл. серии: В .П. Шестобитов (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1986.

Т. 1: Крестьянство в первое десятилетие советской власти. 1917–1927. – 456 с.

1172. **История** мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920–1990 гг. – М., 1995. – 191 с.

1173. **Источникведение.** Теория. История. Метод. Источники рос. истории: Учеб. пособ. для гуманит. спец-тей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998.

1174. **Іваненко В. В.** Україна непівська / В. В. Іваненко, І. В. Іщенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2006. – 280 с.

1175. **Іванова О. В.** Діяльність Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі / О. В. Іванова // Укр. іст. журн. – 1963. – № 1. – С. 72–76.

1176. **Історичне** картознавство України: Зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. – 516 с.

1177. **Історія** колективізації сільського господарства Української РСР. – К.: Наук. думка, 1965.

Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. – 838 с.

1178. **Історія** народного господарства Української РСР: В 3 т. – К., 1983–1985.

1179. **Історія** селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1967.

Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / Ред. кол.: І. І. Компанієць і ін. – 533 с.

1180. **Історія** українського селянства: Нариси в 2-х т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2006.

Т. 2. – Розділ 12: Нова економічна політика в українському селі. – С. 7–92.

1181. **Іщенко І. В.** Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / І. В. Іщенко; Дніпропетр. нац. ун-тет. – Д., 2003. – 16 с.

1182. **Йейтс Ф.** Выборочный метод в переписях и обследованиях / Ф. Йейтс; пер. с англ. Е. И. Арона; Под ред. А. Г. Волкова. – М.: Статистика, 1965. – 433 с.

1183. **Кабанов В. В.** Нэп и современность / В. В. Кабанов // Нэп в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 27–38.

1184. **Кабытов П. С.** Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 237 с.

1185. **Каврайский В.А.** Классы и классовая борьба в современной деревне / В.А. Каврайский, И.С. Нусинов. – Новосибирск, 1929. – 164 с.

1186. **Кажанов Н. Н.** Экономическое районирование, как познание географически индивидуального (к вопросу о методике районирования) / Н. Н. Кажанов. – Ташкент, 1922.

1187. **Калинин М. И.** Избр. произв.: В 2 т. / М. И. Калинин. – М., 1960.

1188. **Калинин М. И.** О советской торговле / М. И. Калинин. – М., 1932.

1189. **Калинин М. И.** Статьи и речи, 1919–1935 / М. И. Калинин. – М., 1936.

1190. **Калиниченко В. В.** Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917–1919) / В. В. Калиниченко // Вопр. истории СССР: Сб. науч. тр. – Х., 1990. – Вып. 35. – С. 19–25.

1191. **Калініченко В. В.** Бюджет індивідуального селянського господарства України в 20-х роках / В. В. Калініченко // Вісн. Харків. ун-ту. Історія / Редкол.: Ю. І. Журавський (відп. ред.) и др. – Х.: Вид-во «Основа» при Харків. держ. ун-ті, 1992. – Вип. 26. – С. 10–20.

1192. **Калініченко В. В.** Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920–1923) / В. В. Калініченко // Вісн. Харків. ун-ту. Історія / Редкол.: В.І. Кадєєв (відп. ред.) та ін. – Х.: Вища шк.; Вид-во при Харків. держ. ун-ті, 1980. – Вип. 12. – С. 38–44.

1193. **Калініченко В. В.** Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісн. Харків. ун-ту. Історія / Редкол.: Ю. В. Буйнов (відп. ред.) та ін. – Х.: [Б.в.], 1997. – С. 124–138.

1194. **Калініченко В. В.** Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1991. – 131 с.

1195. **Калініченко В. В.** Селянське господарство України в період непу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В. В. Калініченко; Харк. держ. ун-т. – Х., 1994.

1196. **Калініченко В. В.** Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

1197. **Калініченко В. В.** Системи землеробства в індивідуальному селянському господарстві УРСР (1917–1929 рр.) / В. В. Калініченко // Питання історії СРСР: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Редкол.: О. О. Кучер (відп. ред.) та ін. – Х.: Вид-во «Основа» при Харків. держ. ун-ті, 1991. – Вип. 36. – С. 3–10.

1198. **Калініченко В. В.** Сільськогосподарський реманент в індивідуальному селянському господарстві УРСР (1917–1929) / В. В. Калініченко // Вестн. Харьков. ун-та. История / Редкол.: Ю. И. Журавский (отв. ред.) и др. – Х.: Вид-во «Основа» при Харків. держ. ун-ті, 1992. – Вип. 25. – С. 10–16.

1199. **Калмыкова А. И.** Использование статистических источников 20-х годов для изучения социальной структуры доколхозной деревни / А. И. Калмыкова, Н. Л. Рогалина // Пробл. источниковедения истории СССР и спец. ист. дисциплин / Редкол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1984. – С. 125–129.

1200. **Калмыкова А. И.** О некоторых вопросах расслоения деревни в годы восстановительного периода (1921–1925 гг.) / А. И. Калмыкова // Вестн. МГУ. Сер. 9: Ист. науки. – М., 1960. – № 3. – С. 3–26.

1201. **Калмыкова А. И.** Опыт применения количественных методов в изучении социальной структуры доколхозной деревни (По бюджетным обследованиям крестьянских хозяйств 1924/25 г.) / А. И. Калмыкова, Н. Л. Рогалина, В. М. Селунская // Мат. методы в соц.-экон. и археолог. иссл-ниях: Сб. ст. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1981. – С. 7–30.

1202. **Капица С. П.** Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – М.: Наука, 1997. – 285 с.

1203. **Капустян А. Т.** Газета «Селянська правда» як джерело для вивчення суспільно-політичних настроїв українського селянства в відновлювальному періоді / А. Т. Капустян // Джерелознавство історії перехідного періоду в СРСР: Сб. наук. тр. / Редкол.: Н. В. Ефремов (відп. ред.) і др. – Калінін: КГУ, 1984. – С. 96–106.

1204. **Капустян А. Т.** Українське селянство і влада в перші роки НЭПа / А. Т. Капустян // Вітчизн. історія. – М., 2001. – № 5. – С. 165–173.

1205. **Капустян Г. Т.** Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. – Кременчук, 2003. – 324 с.

1206. **Капустян Г. Т.** Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920-х років тогочасною вітчизняною історіографією / Г. Т. Капустян // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 229–233.

1207. **Капустян Г. Т.** Злам НЕПу / Г. Т. Капустян // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 244–247.

1208. **Капустян Г. Т.** «Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. / Г. Т. Капустян // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – Вип. 9. – С. 109–112.

1209. **Капустян Г. Т.** Суспільно-політична активність селянства (1924–1925 рр.) / Г. Т. Капустян // Укр. іст. журн. – 1985. – № 10. – С. 87–92.

1210. **Капустян Г. Т.** Українське село в умовах радянського політичного кордону 1920-х років: історіографічний огляд / Г. Т. Капустян // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 15. – С. 167–177.

1211. **Капустян Г. Т.** Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / Г. Т. Капустян; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2004. – 35 с.

1212. **Капустян Г. Т.** Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / Г. Т. Капустян; Кременчуцький держ. політехнічний ун-тет. – Кременчук., 2003. – 422 с.

1213. **Капустян Г. Т.** Часопис «Радянський селянин» як історичне джерело для дослідження суспільно-політичного життя українського села 1920-х років / Г. Т. Капустян // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 67–71.

1214. **Карачунова Л. В.** Геоінформаційне картографування виборчого процесу як об'єкта суспільно-географічних досліджень / Л. В. Карачунова // Нац.

картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 92–97.

1215. **Карр Э.** История Советской России: В 14 кн. / Э. Х. Карр; предисл. А. П. Ненарокова. – М.: Прогресс, 1990.

Кн. 1: Большевистская революция 1917–1923. – 763 с.

1216. **Карр Э. Х.** Русская революция от Ленина до Сталина, 1917–1929 / Э. Х. Карр. – М.: Сов.-брит. изд-во «Интер-Версо», 1990. – 206 с.

1217. **Картоведение** / Под ред. А. М. Берлянта. – М., 2003.

1218. **Картографія** та історія України: зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 348 с.: репрод. мап.

1219. **Каспрук І. І.** НЕП на Україні у 1921–1923 рр. (Історико-політичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / І. І. Каспрук; Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. –

1220. **Каторгин И. И.** Исторический опыт КПСС по осуществлению новой экономической политики (1921–1925 гг.) / И. И. Каторгин. – М.: Мысль, 1971. – 431 с.

1221. **Каторгин И. И.** Социалистическая революция и новая экономическая политика / И. И. Каторгин. – М.: Прогресс, 1983. – 207 с.

1222. **Кауфман А. А.** Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства / А. А. Кауфман. – М.: [Б. и.], 1918. – XXIII, 332 с.

1223. **Кахк Ю.** Математические методы в исторических исследованиях / Ю. Ю. Кахк // Обществ. науки. – М., 1978. – № 2. – С. 121–130.

1224. **Кахк Ю.** Математические методы в исторических исследованиях. Возможности применения / Ю. Ю. Кахк // Вестн. АН СССР. – М., 1977. – № 9. – С. 87–94.

1225. **Кахк Ю.** О некоторых возможностях применения картографического анализа на ЭВМ при изучении социально-экономических процессов / Ю. Ю. Кахк, М. Реммель // Матем. методы в соц.-экон. и археолог. иссл-ниях: Сб. науч. тр. / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1981. – С. 93–101.

1226. **Кахк Ю. Ю.** Методологические проблемы применения математических методов в исторических исследованиях / Ю. Ю. Кахк, И. Д. Ковальченко // История СССР. – М., 1974. – № 5. – С. 89–103.

1227. **Кахк Ю. Ю.** Некоторые аспекты применения математических методов в исторических исследованиях / Ю. Ю. Кахк // Источниковедение отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 165–187.

1228. **Кахк Ю. Ю.** Нужна ли новая историческая наука? / Ю. Ю. Кахк // Вопр. истории. – М., 1969. – № 3. – С. 41–54.

1229. **Качинский В.** Молодая поросль фермерства в украинской степи / В. Качинский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98–106.

1230. **Качинский В.** Сельское хозяйство за 10 лет / В. Качинский, Л. Динамит // Хозяйство Украины. – 1927. – № 10. – С. 34–65.

1231. **Каштанов С.М.** Акты // СИЭ. – М., 1961. – Т. 1. – Стб. 313.

1232. **Квириг Э. И.** Ближайшие задачи партии на Украине / Э. И. Квириг // Избр. речи и ст. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 107–110.

1233. **Квириг Э. И.** Задачи работы на селе / Э. И. Квириг // Избр. речи и ст. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 210–212.

1234. **Квириг Э. И.** Незаможники и середняки – крестьянский фундамент Советской власти / Э. И. Квириг // Избр. речи и ст. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 235–243.

1235. **Квириг Э. И.** Неурожай / Э. И. Квириг // Избр. речи и ст. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 208–209.

1236. **Квириг Э. И.** «Ножницы» и дороговизна / Э. И. Квириг // Избр. речи и ст. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 159–161.

1237. **Квириг Э. И.** Партия и крестьянство / Э. И. Квириг // Избр. речи и ст. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 221–223.

1238. **Кесслер Х.** Крестьянская миграция в Российской империи и Советском Союзе. Отходничество и выход из села / Х. Кесслер // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 309–336.

1239. **Ким Дж.-О.** Факторный анализ: статистические методы и практические вопросы / Дж.-О. Ким, Ч.У. Мьюллер // Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: Пер. с англ. / Под ред. И. С. Енюкова. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 5–77.

1240. **Кирсанов А. Ф.** Сельское расселение: социально-экономический аспект / А. Ф. Кирсанов. – К.: Наук. думка, 1988. – 146 с.

1241. **Кичигіна Н. Р.** Шефська допомога робітничого класу селу у відбудовний період (1921–1925 рр.) / Н. Р. Кичигіна // Укр. іст. журн. – 1979. – № 8. – С. 93–98.

1242. **Классовая** борьба в доколхозной деревне. 1921–1929 гг. – М.: Мысль, 1978. – 246 с.

1243. **Классовая** дифференциация крестьянства в современной советской деревне: Доклад тов. Л. Крицмана, прочитанный 17-го ноября 1925 года // Вестн. Ком. Академии. – М., 1926. – Кн. 14. – С. 184–225.

1244. **Климин И. И.** Аграрная политика КПСС (1917–1937). Действительность и буржуазные вымыслы / И. И. Климин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 137 с.

1245. **Климин И. И.** XV съезд ВКП(б): проблемы социалистического преобразования сельского хозяйства // Вопр. истории. – М., 1991. – № 1. – С. 56–67.

1246. **Климов Ю. Н.** Историография новой экономической политики / Ю. Н. Климов // Вопр. истории КПСС. – М., 1966. – № 5. – С. 128–131.

1247. **Климов Ю. Н.** К вопросу о периодизации новой экономической политики / Ю. Н. Климов // Вопр. истории КПСС. – М., 1966. – № 11. – С. 61–66.

1248. **Клосс Б. М.** О формализации понятия неравенства / Б. М. Клосс // Мат. методы в иссл-ниях по соц.-экон. истории / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1975. – С. 75–82.

1249. **Кльований Л.** Географічний атлас України / Л. Кльований. – Х.: Держвидав України, 1928.

1250. **Книпович В. Н.** Сельско-хозяйственное районирование / В. Н. Книпович. – М.: Новая деревня, 1925. – (Тр. Замплана).

1251. **Кобранов Н. П.** Лесные угодья в крестьянских хозяйствах и их роль в формировании крестьянского бюджета / Н. П. Кобранов. – Л.: [Б. и.], 1926. – 8 с.

1252. **Ковалева И. А.** Применение статистико-математических методов в социально-экономических исследованиях советских статистиков 20-х годов / И. А. Ковалева // Мат. методы в исслед-ниях по соц.-экон. истории / Редкол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1975. – С. 261–282.

1253. **Ковальский Н. П.** Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Структура источниковой базы: Учеб. пособ. / Н. П. Ковальский. – Д.: ДГУ, 1982. – С. 6.

1254. **Ковальський М. П.** Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сигурда Оттовича Шмідта (До 80-річчя з дня народження) / М. П. Ковальський // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки. – Острог: РВВ НаУОА, 2004. – Вип. 4. – С. 71–72.

1255. **Ковальський М. П.** Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. / М. П. Ковальський // Матеріали з етнографії та мистецтва. – К.: Вид-во АН УСРР, 1963. – Вип. 7–8. – С. 152–188.

1256. **Ковальченко И. Д.** Введение. Итоги и перспективы применения количественных методов в советской и американской историографии / И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков // Количественные методы в сов. и американской историографии: Матер. советско-американских симпозиумов в г. Балтиморе, 1979 г. и г. Таллине, 1981 г. / Отв. ред.: И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. – М.: Наука, 1983. – С. 5–22.

1257. **Ковальченко И. Д.** Возможное и действительное и проблемы альтернативности в историческом развитии // История СССР. – М., 1986. – № 4. – С. 83–103.

1258. **Ковальченко И. Д.** Итоги и перспективы применения математико-статистических методов и ЭВМ в исследованиях по отечественной истории / И. Д. Ковальченко // Изучение отчеств. истории СССР между XXIV и XXV съездами КПСС. – М., 1978. – Вып. 2: Дооктябрьский период. – С. 232–238.

1259. **Ковальченко И. Д.** Некоторые вопросы методологии истории / И. Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – М.: Наука, 1991. – № 5. – С. 3–9.

1260. **Ковальченко И. Д.** О моделировании исторических явлений и процессов / И. Д. Ковальченко // Вопр. истории. – М., 1978. – № 8. – С. 72–93.

1261. **Ковальченко И. Д.** О моделировании исторических явлений и процессов / И. Д. Ковальченко // Количественные методы в сов. и американской историографии: Матер. советско-американских симпозиумов в г. Балтиморе, 1979 г. и г. Таллине, 1981 г. / Отв. ред.: И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. – М.: Наука, 1983. – С. 23–36.

1262. **Ковальченко И. Д.** О применении ЭВМ для обработки историко-статистических материалов / И. Д. Ковальченко, В. А. Устинов // Вопр. истории. – М., 1964. – № 5. – С. 54–67.

1263. **Ковальченко И. Д.** О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях / И. Д. Ковальченко // Источниковедение. Теоретические и методические пробл. / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – С. 115–133.

1264. **Ковальченко И. Д.** Структурализм и структурно-количественные методы в современной исторической науке / И. Д. Ковальченко, Н. В. Сивачев // История СССР. – М., 1976. – № 5. – С. 60–92.

1265. **Козаченко Т. І.** Інтеграція функцій картографічного моделювання і ГІС-аналізу в геоінформаційних системах при суспільно-географічних дослідженнях / Т. І. Козаченко // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 3. – С. 99–108.

1266. **Козлов В. А.** Культурная революция и крестьянство. 1921–1927 (По материалам европейской части РСФСР) / В. А. Козлов. – М.: Наука, 1983. – 215 с.

1267. **Козлов В. А.** Опыт изучения особенностей культурного развития советского доколхозного крестьянства (По данным бюджетных обследований крестьянских хозяйств 20-х гг.) / В. А. Козлов, В. А. Обожда, В. П. Пушков // История СССР. – М., 1978. – № 5. – С. 89–106.

1268. **Козлов В. А.** Статистические источники изучения культуры и быта советского доколхозного крестьянства (1917–1927 гг.) / В. А. Козлов // Источни-

коведение истории сов. о-ва / Редкол.: Г.А. Трукан (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Вып. 4. – С. 135–169.

1269. **Козлов Н. И.** Землепользование и землеустройство / Н. И. Козлов. – Л.: Прибой, 1926. – 32 с.

1270. **Козлов Н. И.** Земля и хозяйство. С землеустройством надо связать и переустройство крестьянского хозяйства / Н. И. Козлов. – Л.: Прибой, 1926. – 20 с.

1271. **Козлов Н. И.** Как производится землеустройство / Н. И. Козлов. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 47 с.

1272. **Козлов Н. И.** Какие недостатки землепользования вредят крестьянскому хозяйству / Н. И. Козлов. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 41 с.

1273. **Козлов Н. И.** О земельном обществе / Н. И. Козлов. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 40 с.

1274. **Козлов Н. И.** Порядки землепользования. Какие существуют порядки землепользования и какой из них выгоднее для крестьян / Н. И. Козлов. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 49 с.

1275. **Козлов Н. И.** Что такое землеустройство / Н. И. Козлов. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 56 с.: черт.

1276. **Козловский В. Е.** Диалектика переходного периода / В. Е. Козловский. – М., 1968. –

1277. **Кознова И. Е.** Крестьянская поземельная община в 1921–1929 годах: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. Е. Кознова. – М., 1982. –

1278. **Кокрен У.** Методы выборочного исследования / У. Кокрен; пер. с англ. И. М. Сониной; под ред. А. Г. Волкова. – М.: Статистика, 1976. – 440 с.

1279. **Колов И.** Наши хозяйственные успехи и новые отношения между классами в стране (Из материалов и решений XIV съезда) / И. Колов. – Х.: [Б. и.], 1926. – 26 с.

1280. **Колективізація і голод на Україні, 1929–1933** / Ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – 735 с.

1281. **Колесник В. Ф.** Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В. Ф. Колесник, В. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – К., 2002.

1282. **Колесников Б.** Деревня, куда она идет. Очерки / Б. Колесников. – Х., 1925. – 141 с.

1283. **Коломійчук Т. Х.** З історії зміцнення економічних взаємовідносин між робітничим класом та трудовим селянством в 1917–1925 рр. (на матеріалах Української РСР) / Т. Х. Коломійчук, В. О. Мамонова // Історія народного господарства та екон. думки Укр. РСР: Республ. міжвід. зб. наук. пр. / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1986. – Вип. 20. – С. 39–42.

1284. **Кон С.** Опыт советской национализации // НЭП: взгляд со стороны: Сб. ст. / Сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М.: Моск. рабочий, 1991. – С. 58–106.

1285. **Кондратьев Н. Д.** К вопросу о дифференциации деревни / Н. Д. Кондратьев // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 5(23). – С. 123–148.

1286. **Кондратьев Н. Д.** Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. – М.: Новая деревня, 1922. – 350 с.

1287. **Кондрашов В. Ф.** Участь профспілки сільськогосподарських робітників України в соціалістичній перебудові села (1926–1931 рр.) / В. Ф. Кондрашов // Укр. іст. журн. – 1984. – № 2. – С. 67–74.

1288. **Кондрушкин И. С.** Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. / И. С. Кондрушкин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 42 с.

1289. **Коновалова Н. В.** Введение в ГИС: Учеб. пособие / Н. В. Коновалова, Е. Г. Капралов. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводск. ун-та, 1995. – 148 с.

1290. **Корвалью Родригеш Ф.** Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Ф. Корвалью Родригеш; пер. с португ. В. Якунина. – М.: Мир, 1996. – 96 с.

1291. **Корновенко С. В.** Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921–1923 рр. / С. В. Корновенко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2000. – Вип. 1.

1292. **Корновенко С. В.** Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. на-

ук: 07.00.01 – історія України / С. В. Корновенко; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.

1293. **Корновенко С. В.** Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 184 с.

1294. **Корновенко С. В.** Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 230–236.

1295. **Коротаев Ф. С.** Из истории борьбы за хлеб в начале НЭПа. 1921–1923 гг.: Спецкурс: У 2 ч. / Ф. С. Коротаев. – Пермь: Звезда, 1976–1978.

Ч. 1. – 1976. – 77 с.

Ч. 2. – 1978. – 77 с.

1296. **Коротков И. П.** Вопросы методики изучения агроучастка / И. П. Коротков // Агроном. – М., 1925. – № 11. – С. 6–11.

1297. **Коротков И. П.** К критике современных методов изучения крестьянского хозяйства / И. П. Коротков. – Х.: [Б. и.], 1924. – 18 с.

1298. **Коротков И. П.** О практике упрощенных методов агрономического изучения крестьянского хозяйства / И. П. Коротков. – Х.: [Б. и.], 1926. – 18 с.

1299. **Коротков И. П.** Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения / И. П. Коротков. – Х.: [Б. и.], 1926. – 2, 10 с.

1300. **Коротков И. П.** Практические главы учения об организации крестьянского хозяйства / И. П. Коротков. – Х.: [Б. и.], 1926. – 7 с.

1301. **Коротков И. П.** Районный агроном и районные специалисты как работники по организации крестьянского хозяйства / И. П. Коротков. – Охтырка, 1926. – 11 с. – (Харьк. обл. с.-х. станция. Экон. отд. – № 12).

1302. **Корсунский А. Р.** Проблема измерения социальных явлений в исторических источниках и литературе / А. Р. Корсунский // Мат. методы в иссл-

ниях по соц.-экон. истории / Редкол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1975. – С. 6–38.

1303. **Косов Я.** Аренда земель на Украине в 1925 г. / Я. Косов // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2. – С. 95–100.

1304. **Коссой А.** Проблемы государственного капитализма в переходный период от капитализма к социализму / А. И. Коссой // Вопр. экономики. – М., 1960. – № 12. – С. 121–130.

1305. **Коссой А.** Проблемы госкапитализма и экономическая политика партии в переходный период / А. И. Коссой // Вопр. истории КПСС. – М., 1966. – № 10. – С. 76–89.

1306. **Коссой А. И.** Государственный капитализм в условиях строительства социализма / А. И. Коссой. – М., 1975.

1307. **Коссой А. И.** О природе и роли кооперации в переходный период от капитализма к коммунизму / А. И. Коссой // Вопр. экономики. – М., 1963. – № 2. – С. 82–92.

1308. **Костелянский Е. И.** Хлебный экспорт Украины / Е. И. Костелянский // Экспортные ресурсы Украины. – Х.: [Б. и.], 1923. – С. 13–34.

1309. **Костенко Р. В.** Основні тенденції розвитку сільського господарства в Україні в 20-ті – на початку 30-х рр. / Р. В. Костенко // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 227–228.

1310. **Котов А. А.** Опыт исследования техники крестьянского хозяйства / А. А. Котов. – Минск: [Б. и.], 1925. – 85 с.

1311. **Котляр Ю. В.** Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Ю. В. Котляр // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 259–265.

1312. **Котляр Ю. В.** Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю. В. Котляр; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 34 с.

1313. **Котляр Ю. В.** Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр. – О.: ТОВ Від, 2004. – 354 с.

1314. **Коул Дж.** Капитализм в современном мире / Дж. Коул. – М.: Иноиздат, 1958. – 80 с.

1315. **Коцур В. П.** Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: історіографія: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / В. П. Коцур; Київ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1999. – 35 с.

1316. **Коцур Г. Г.** Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Г. Г. Коцур; Київ. нац. ун-тет ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 18 с.

1317. **Кочетков И. В.** Зерновое производство в годы нэпа: действительность и возможности / И. В. Кочетков // Эконом. история России XIX–XX вв.: современный взгляд. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 80–104.

1318. **Кошкарев А. В.** Геоинформатика / А. В. Кошкарев, В. С. Тикунов. – М.: Картогеоцентр-Геозидат, 1993. – 213 с.

1319. **Кравченко В. І.** Радянська політика щодо заможного селянства України в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) / В. І. Кравченко, В. М. Лазаренко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 98–100.

1320. **Красильников М.** Продналоговые списки как источник статистического познания / М. Красильников // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 18. – № 7–9. – С. 119–129.

1321. **Крестьянские** индексы: Сб. тр. Конъюнктурного ин-та / Под общ. ред. Н. Д. Кондратьева. – М.: Конъюнкт. ин-тут, 1927. – 96 с.

1322. **Крестьянское** хозяйство за время революции / ВКП(б). ЦК. – М.: [Б. и.], 1923. – 27 с.

1323. **Крестьянство** и индустриальная цивилизация: Сб. ст. / Отв. ред.: Ю. Г. Александров, С. А. Панарин. – М.: Наука, 1993. – 274 с.
1324. **Кретов Ф.** Деревня после революции / Ф. Кретов. – М., 1925. – 62 с.
1325. **Кржижановский Г. М.** Десять лет хозяйственного строительства СССР, 1917–1927 / Г. М. Кржижановский. – М.: Госиздат, 1928. – 106 с.
1326. **Кржижановский Г. М.** Товарообмен и плановая работа / Г. М. Кржижановский. – М.: Госиздат, 1924. – 98 с.
1327. **Кривко І.** Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. / І. Кривко, С. Лях // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 251–255.
1328. **Кривченко Г.** К вопросу о возможных пределах повышения крестьянских урожаев на Украине / Г. Кривченко // Техника, экономика и право. – К., 1924. – № 4–5. – С. 104–125.
1329. **Крицман Л.** Два года новой экономической политики пролетариата СССР / Л. Н. Крицман. – М.: Красная новь, 1923. – 26 с.
1330. **Крицман Л.** Новая экономическая политика и плановое распределение / Л. Н. Крицман. – М.: [Б. и], 1922. – 86 с.
1331. **Крицман Л.** О статистическом изучении классовой структуры советской деревни (Статья первая) / Л. Н. Крицман // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2. – С. 3–12.
1332. **Крицман Л.** О статистическом изучении классовой структуры советской деревни (Статья вторая) / Л. Н. Крицман // На аграрном фронте. – М., 1927. – № 7. – С. 3–14.
1333. **Крицман Л.** Об анализе классовой структуры крестьянства / Л. Н. Крицман // Гайстер А. Расслоение сов. деревни. – М.: Госиздат, 1928. – С. III–XXXI.
1334. **Крицман Л.** Пролетарская революция и деревня / Л. Н. Крицман. – М.: Госиздат, 1929. – 576 с.
1335. **Крицман Л.** Три года новой экономической политики / Л. Н. Крицман. – М.: Госиздат, 1924. – 82 с.

1336. **Крицман Л. Н.** Классовое расслоение в советской деревне: По данным волостных обследований / Л. Н. Крицман. – М.: Комм. академия, 1926. – 190 с.
1337. **Крон Ц.** Частная торговля в СССР / Ц. Крон. – М.: Госиздат, 1926. – 81 с.
1338. **Крот-Криваль С. М.** Коллективные рассадники по скотоводству / С. М. Крот-Криваль. – М.: Новая деревня, 1924. – 40 с.: илл.
1339. **Крумин Г.** В борьбе за социализм. Основные итоги в области хозяйства и предстоящие задачи / Г. Крумин. – М.: Госиздат, 1926. – 124 с.
1340. **Крумин Г.** Итоги и проблемы социалистического строительства / Г. Крумин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 63 с.
1341. **Крумин Г.** О нэпе / Г. Крумин. – М.; Л.: Госиздат, 1923. – 46 с.
1342. **Ксензенко Н. И.** Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н. И. Ксензенко. – Х.: Вища шк.; Изд-во при Харьков. ун-те, 1980. – 144 с.
1343. **Ксензенко Н. И.** Решение аграрного вопроса в свеклосеющих районах Украины (1917–1922 гг.) / Н. И. Ксензенко // *Вопр. истории.* – М., 1972. – № 2. – С. 18–31.
1344. **Ксьонзенко М. І.** Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції / М. І. Ксьонзенко // *Укр. іст. журн.* – 1978. – № 4. – С. 77–87.
1345. **Кубанин М. И.** Классовая сущность процесса дробления крестьянских хозяйств. Экономическое исследование / М. И. Кубанин. – М.: Госиздат, 1929. – 191 с.
1346. **Кузнецов И. В.** Газетный мир Советского Союза, 1917–1970 / И. В. Кузнецов, Е. М. Фингерит. – М., 1972.
1347. **Кузьмин В. И.** В борьбе за социалистическую реконструкцию, 1926–1937. Экономическая политика Советского государства / В. И. Кузьмин. – М.: Политиздат, 1976. – 311 с.

1348. **Кузьмин В. И.** Новая экономическая политика и смычка социалистической промышленности с мелкокрестьянским хозяйством / В. И. Кузьмин // *Вопр. истории КПСС.* – М., 1967. – № 2. – С. 46–57.

1349. **Кузьмин В. И.** Нэп и социалистическая реконструкция народного хозяйства / В. И. Кузьмин // *Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории* / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 20–35.

1350. **Кузьмин В. И.** Осуществление ленинских идей нэпа в СССР / В. И. Кузьмин // *Вопр. истории.* – М., 1970. – № 4. – С. 69–86.

1351. **Кузьмин Н. Ф.** Теоретическое обоснование новой экономической политики / Н. Ф. Кузьмин // *Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму* / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 40–52.

1352. **Куйбышев В. В.** Задачи внутренней торговли и кооперации / В. В. Куйбышев. – М.: Госиздат, 1924.

1353. **Кукушкин Ю. С.** Сельские Советы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг.) / Ю. С. Кукушкин. – М.: Гос. ун-тет, 1968. – 294 с.

1354. **Кулагин Г. А.** О некоторых проблемах нэпа в отечественной историографии / Г. А. Кулагин // *Актуальные пробл. отечеств. истории: Сб. ст.* – Воронеж, 1995. – С. 94–99.

1355. **Куликов В. В.** О переходных формах в условиях капитализма / В. В. Куликов // *Вестн. МГУ. Экономика.* – М., 1972. – № 1. – С. 27–39.

1356. **Куликов В. В.** Становление социалистических производственных отношений. Очерки теории и методологии / В. В. Куликов. – М.: Наука, 1978. – 183 с.

1357. **Куликов В. М.** К вопросу о содержании идеологии советского крестьянства в доколхозный период / В. М. Куликов // *Пробл. истории сов. крестьянства: Сб. ст.* / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – С. 114–122.

1358. **Куликова Г. Б.** Нэп и проблема вовлечения масс в деятельность государства / Г. Б. Куликова // *Нэп в контексте ист. развития России XX века: Сб.*

ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 86–107.

1359. **Кульпин Э. С.** Социоестественная история и социоестественные исследования / Э. С. Кульпин // Вестн. РГГУ. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1996. – Вып. 3: Науки о природе и науки о духе: предмет и метод на рубеже XXI века / Отв. ред. Ю.Н. Афанасьев. – С. 44–52.

1360. **Кульчицкий С. В.** Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К.: Наук. думка, 1988. – 180 с.

1361. **Кульчицкий С. В.** Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

1362. **Кульчицкий С. В.** Кризь московські перепони: Іноземна допомога Україні під час голоду 1921–1923 рр. / С. В. Кульчицкий, О. М. Мовчан // Політика і час. – 2000. – № 9/10. – С. 92–102.

1363. **Кульчицкий С. В.** Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицкий, О. М. Мовчан. – К., 1993. – 48 с.

1364. **Кульчицкий С. В.** НЕП в загальноісторичному контексті / С. В. Кульчицкий // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 7–9.

1365. **Кульчицкий С. В.** Нова економічна політика: уроки для сьогодення / С. В. Кульчицкий // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – 635 с.

1366. **Кульчицкий С. В.** Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицкий // Сутність і особливості нової економ. політики в укр. селі (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 3–15.

1367. **Кульчицкий С. В.** Україна між двома війнами (1921–1939) / С. В. Кульчицкий. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

1368. **Кульчицький С. В.** УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К., 1995. – 200 с.

1369. **Купленский А. М.** Классовые группы крестьянских хозяйств и их производственная характеристика / А. М. Купленский, Е. Рудакова, М. Сулковский. – М.: Госиздат, 1930. – Т. 1.

1370. **Курач Т. М.** Картографування демографічної ситуації із застосуванням ГІС-технологій / Т. М. Курач // Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 105–108.

1371. **Курдюмов С. П.** Синергетика – теория самоорганизации (идеи, методы, перспективы) / С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий // Компьютеры, модели, вычислительный эксперимент. Введение в информатику с позиций математического моделирования / Ред. колл.: И. М. Макаров (предс.) и др. – М.: Наука, 1988. – 176 с.

1372. **Курин Л. Л.** Новая экономическая политика: суть, опыт, уроки / Л. Л. Курин, В. П. Наумов. – М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1990. – 63 с.

1373. **Курицын В. М.** Проблемы демократии и законность в первые годы нэпа / В. М. Курицын // Вопр. истории. – М., 1972. – № 4. – С. 48–62.

1374. **Курицын В. М.** Нэп и революционная законность / В. М. Курицын // Вопр. истории. – М., 1967. – № 9. – С. 65–78.

1375. **Курносов А. А.** К вопросу о природе видов источников / А. А. Курносов // Источниковедение отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 5–25.

1376. **Лазаренко В.** Тракторний парк у сільському господарстві Чернігівщини (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / В. Лазаренко // Сіверян. літопис. – 2000. – № 1. – С. 133–136.

1377. **Лазаренко В.** Форми селянського землекористування на Північному Лівобережжі України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / В. Лазаренко // Сіверян. літопис. – 1999. – № 5. – С. 53–63.

1378. **Лазуренко В. М.** Заможне селянство України в умовах непу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. М. Лазуренко; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.

1379. **Лазуренко В. М.** Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

1380. **Лазуренко В. М.** Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Ваш дім, 2005. – 220 с.

1381. **Лазуренко В. М.** Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі у 1921–1923 роках / В. М. Лазуренко // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 236–239.

1382. **Лазуренко В. М.** Податкова політика радянської держави по відношенню до економічного міцного селянського господарства України в добу непу / В. М. Лазуренко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицького (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 109–112.

1383. **Лановик Б. Д.** Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко; За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.

1384. **Лантух В. В.** Податкова державна практика в відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках / В. В. Лантух // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб. / Редкол.: О. О. Кучер (відп. ред.) та ін. – Х.: Вид-во «Основа» при Харків. держ. ун-ті, 1991. – Вип. 36. – С. 39–46.

1385. **Лантух В. В.** Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В. В. Лантух. – Х.: Основа, 1992. – 190 с.

1386. **Лантух В. В.** Торговля на Украине в 1921–1932 гг. (Историография проблемы) / В. В. Лантух // Вестн. Харьков. ун-та. – Х.: Изд-во «Основа» при Харьков. гос. ун-те, 1993. – № 374. История. – Вып. 27. – С. 64–71.

1387. **Лантух І. В.** Формування інфраструктури ринку в Україні (1921–1928 рр.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / І. В. Лантух. – Х., 2001.

1388. **Ланщиков А. П.** Крестьянский вопрос вчера и сегодня / А. П. Ланщиков, А. С. Салуцкий. – М.: Современник, 1990. – 396 с.

1389. **Лапкес Я.** Сельскохозяйственный пролетариат в капиталистических странах и в СССР / Я. Лапкес. – М.: Госиздат, 1931.

1390. **Лаптев И.** Советское крестьянство / И. Лаптев. – М.: Госиздат, 1939. – 86 с.

1391. **Ларин Ю.** Вопросы крестьянского хозяйства / Ю. Ларин. – М.: Моск. рабочий, 1923. – 143 с.

1392. **Ларин Ю.** Итоги, пути, выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – М., 1923. – 73 с.

1393. **Ларин Ю.** Налоговое обложение и оппозиция / Ю. Ларин. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 36 с.

1394. **Ларин Ю.** Сельскохозяйственный пролетариат СССР / Ю. Ларин. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. – 63 с.

1395. **Ларин Ю.** Советская деревня / Ю. Ларин // Бюллетень ЦСУ. – М., 1925. – № 95. – С. 379.

1396. **Ларин Ю.** Социальная структура СССР и судьбы аграрного перенаселения / Ю. Ларин. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 48 с.

1397. **Ларин Ю.** Уроки кризиса и экономическая политика / Ю. Ларин. – М., 1924. – 112 с.

1398. **Ларин Ю.** Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 82 с.

1399. **Лауер Е.** Экономия сельского хозяйства. – М., 1925. – 173 с.

1400. **Лацис О. Р.** Выйти из квадрата: Заметки экономиста / О. Р. Лацис. – М.: Политиздат, 1989. – 246 с.

1401. **Лацис О. Р.** Перелом. Опыт прочтения несекретных документов / О. Р. Лацис. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.

1402. **Ле Гофф Ж.** В поддержку долгого Средневековья / Ж. Ле Гофф // Средневековый мир воображаемого. – М., 2001. – С. 31–38.

1403. **Ле Гофф Ж.** С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. – М., 1991. – С. 25–44.

1404. **Ле Руа Ладюри Э.** История климата с 1000 года: Пер. с фр. / Э. Ле Руа Ладюри. – Л.: Гидрометеиздат, 1971. – 225 с.

1405. **Лебедев Г.** Чему учат передовые крестьянские хозяйства и сельскохозяйственные коллективы / Г. Лебедев. – М.: Госиздат, 1924. – 88 с.

1406. **Лебедев Г.** Чему учат передовые крестьянские хозяйства, сельскохозяйственный коллективы, совхозы и кооперированные деревни / Г. Лебедев. – М.: Госиздат, 1925. – 99 с.

1407. **Лебедев Г.** Чему учат передовые крестьянские хозяйства / Г. Лебедев. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 112 с.

1408. **Лебедев Д.** Выборочный статистический опрос или официальный учет / Д. Лебедев. – К., 1924.

1409. **Лебедев Д.** Продукция полеводства и огородничества 1922/23 с.-х. года на Киевщине и ее стоимость по довоенным ценам / Д. Лебедев // Местн. хозяйство. – К., 1924. – № 4(22). – С. 61–85.

1410. **Лебедев Д. М.** К характеристике экономических групп крестьянских хозяйств Киевщины / Д. М. Лебедев // Местное хозяйство. – 1923. – № 2(20). – С. 32–48.

1411. **Лебедев Д. М.** Очерки сельского хозяйства Киевской губернии / Д. М. Лебедев // Местное хозяйство. – 1923. – № 6(15). – С. 18–23.

1412. **Леверманн В.** Технологія баз даних та джерело-орієнтована обробка даних / В. Леверманн // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія і методи: Міжвуз. зб. наук. праць / Ред. кол.: М. П. Ковальський (відп. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1995. – С. 140–151.

1413. **Леверманн В.** Технология разработки баз данных и источник-ориентированная обработка данных / В. Леверманн // Круг идей: новое в исторической информатике: Тр. 1-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв.

ред: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М.: Мосгорархив, 1994. – С. 15–23.

1414. **Левин А.** О государственном капитализме в переходный период / А. Левин // *Вопр. экономики.* – М., 1962. – № 5. – С. 136–144.

1415. **Левин А. Я.** Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм) / А. Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – 167 с.

1416. **Леви-Строс К.** Индейское общество и его стиль / К. Леви-Строс // *Печальные тропики.* – М., 1984. – С. 78–88.

1417. **Леви-Строс К.** Путь масок / Пер. с фр. А. Б. Островского. – М., 2000.

1418. **Лежава А. М.** Внутренняя торговля 1923 г. / А. М. Лежава. – М., 1924. – 36 с.

1419. **Лежава А. М.** Государственное регулирование торговли и биржи / А. М. Лежава. – М., 1924. – 72 с.

1420. **Лежнев-Финьковский П.** О дифференциальном методе агрикультурного воздействия / П. Лежнев-Финьковский // *Сельскохозяйственная жизнь.* – М., 1925. – № 52. – С. 19 – 23.

1421. **Ленин В. И.** В. Н. Манцеву. 03.02.1921 // *Полн. собр. соч.* – 5-е изд. – Т. 52. – С. 65–66.

1422. **Ленин В. И.** Детская болезнь «левизны» в коммунизме / В. И. Ленин // *Полн. собр. соч.* – 5-е изд. – Т. 41. – С. 1–104.

1423. **Ленин В. И.** Доклад Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о внешней и внутренней политике 22 декабря / В. И. Ленин // *Полн. собр. соч.* – 5-е изд. – Т. 42. – С. 128–161.

1424. **Ленин В. И.** Доклад о замене разверстки натуральным налогом 15 марта / В. И. Ленин // *Полн. собр. соч.* – 5-е изд. – Т. 43. – С. 57–73.

1425. **Ленин В. И.** Доклад о новой экономической политике 29 октября / В. И. Ленин // *Полн. собр. соч.* – 5-е изд. – Т. 44. – С. 193–213.

1426. **Ленин В. И.** Доклад о продовольственном налоге на собрании секретарей и ответственных представителей ячеек РКП(б) г. Москвы и Московской губернии 9 апреля 1921 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 43. – С. 146–161.

1427. **Ленин В. И.** Доклад о тактике РКП 5 июля / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 44. – С. 34–54.

1428. **Ленин В. И.** Задачи союзов молодежи (Речь на III Всероссийском съезде Российского коммунистического союза молодежи 2 октября 1920 г.) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 41. – С. 298–318.

1429. **Ленин В. И.** Л. Б. Каменеву. Ранее 25.02.1922 / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 54. – С. 182.

1430. **Ленин В. И.** М. И. Фрумкину. 01.02.1921 / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 52. – С. 62–63.

1431. **Ленин В. И.** Новые времена, старые ошибки в новом виде / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 44. – С. 101–109.

1432. **Ленин В. И.** О значении золота теперь и после полной победы социализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 44. – С. 221–229.

1433. **Ленин В. И.** О продовольственном налоге (Значение новой политики и ее условия) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 43. – С. 205–245.

1434. **Ленин В. И.** Первоначальный набросок тезисов по аграрному вопросу (Для второго съезда Коммунистического Интернационала) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 41. – С. 169–182.

1435. **Ленин В. И.** План доклада о внутренней и внешней политике на IX Всероссийском съезде Советов / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 44. – С. 484–493.

1436. **Ленин В. И.** Пять лет российской революции и перспективы мировой революции. Доклад на IV Конгрессе Коминтерна. 13 ноября / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 45.

1437. **Ленин В. И.** Речь на III Всероссийском съезде советов народного хозяйства 27 января 1920 г. Газетный отчет / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 40. – С. 76–80.

1438. **Ленин В. И.** Тезисы доклада о тактике РКП / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 44. – С. 3–12.

1439. **Леонтьев В. В.** Льняное дело / В. В. Леонтьев. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1925. – 84 с.: диагр.

1440. **Леонтьев Л. А.** Марксизм-ленинизм о товарном производстве при социализме / Л. А. Леонтьев // Вопр. истории КПСС. – М., 1968. – № 1. – С. 58–70.

1441. **Лехнович В. С.** К истории культуры картофеля в России / В. С. Лехнович // Матер. по истории земледелия СССР: Сб. 2: (К истории отдельных культурных растений СССР) / Редкол.: П. М. Жуковский (отв. ред.) и др. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 326–400.

1442. **Леонтьев А.** Изменения основных показателей сельского хозяйства Киевщины с 1916 г. по 1923 г. / А. Леонтьев // Местное хозяйство. – 1923. – № 3(21). – С. 56–92.

1443. **Либкинд А.** К статье тов. Давидовича / А. Либкинд // Вестн. статистики. – М., 1927. – Кн. 28. – № 4. – С. 286–293.

1444. **Либкинд А.** Рец.: Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1923–24 году. – Х.: Харьк. окр. стат. бюро, 1925. – 90 с. / А. Либкинд // На аграрном фронте. – 1926. – № 2 (февр.). – С. 129–132.

1445. **Либкинд А.** Рец.: Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / А. Либкинд // Вестн. статистики. – М., 1927. – С. 265–269.

1446. **Ливанов М.** О земледелии, скотоводстве и птицеводстве / М. Ливанов; Вступ. ст. Н. Кулиша. – Николаев, 1999. – 92 с.

1447. **Ливингстоун М.** Исторические проблемы, ГИС решения? Изучая пространственно-временные связи средневековых данных / М. Левингстоун,

К. Бартли // История. Карта. Компьютер: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во Алтайск. гос. ун-та, 1998. – С. 45–64.

1448. **Линецкая С.** К вопросу о товарообороте крестьянских хозяйств Одесской губернии (По данным бюджетного обследования 1923 года) / С. Линецкая // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 3–4. – С. 84–110.

1449. **Линник В. Г.** Построение геоинформационных систем в физической географии / В. Г. Линник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 80 с.

1450. **Лисенко С.** К вопросу о выработке шкалы урожайности на основании показателей самого населения (По материалам осенних опросов 1922–1923 г. и урожайной анкеты 1923 г.) / С. Лисенко // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 1–2 (янв.–февр.). – С. 42–64.

1451. **Лисенко С.** Культура подсолнуха в Одесской губернии (По данным весенних опросов и анкеты Ц.С.У. в августе 1924 г.) / С. Лисенко // Стат. бюлл. Одесского губ. стат. бюро. – О., 1924. – № 9–10 (сент.–окт.). – С. 34–83.

1452. **Лисенко С.** Разработка урожайных данных 1923 г. в связи с группировкой хозяйств по посевной площади и с балловой оценкой урожая / С. Лисенко // Одес. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 3–4 (март–апр.). – С. 27–39.

1453. **Литвак Б. Г.** Картографический метод в источниковедении / Б. Г. Литвак, С. И. Сотникова // Источниковедение отечеств. истории. 1984: Сб. ст. / Ред. колл.: В. И. Буганов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1986. – С. 3–16.

1454. **Литвак Б. Г.** О путях развития источниковедения массовых источников / Б. Г. Литвак // Источниковедение. Теоретические и методические пробл. / Редкол.: С.О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – С. 102–114.

1455. **Литвак Б. Г.** Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. / Б. Г. Литвак. – М.: Наука, 1979. –

1456. **Литвин В.** Україна: XX століття: У 2 кн. / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. – К.: Альтернативи, 2002.

Кн. 1. – 1880 с.

Кн. 2. – 1880 с.

1457. **Литвин В. М.** Україна: міжвоєнна доба (1921–1938) / В. М. Литвин. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 512 с.
1458. **Литошенко Л.** Статистика крестьянских бюджетов / Л. Н. Литошенко // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 8. – № 7–9. – С. 185–188.
1459. **Литошенко Л. Н.** Емкость крестьянского рынка / Л. Н. Литошенко. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 145 с.
1460. **Литошенко Л. Н.** Крестьянский бюджет в 1922–23 году / Л. Н. Литошенко. – М.: ЦСУ СССР, 1923. – 57 с.
1461. **Литошенко Л. Н.** Эволюция и прогресс крестьянского хозяйства / Л. Н. Литошенко. – М., 1923. – 138 с.
1462. **Лобанов А. В.** Переход к НЭП и реорганизация НКВД РСФСР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.01.01 / А. В. Лобанов; Акад. управления МВД России. – М., 1998. – 27 с.
1463. **Лобурець В. Є.** Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921–1932 рр.) / В. Є. Лобурець. – Х.: Вища шк., Вид-во при ХДУ, 1974. – 159 с.
1464. **Лозовый А.** Коллективные хозяйства на Украине / А. Лозовый // На аграрном фронте. – 1926. – № 2 (февр.). – С. 83–94.
1465. **Лортикян Э. Л.** Украинские экономисты первой трети XX столетия. Очерки истории экономической науки и экономического образования / Э. Л. Лортикян. – Х., 1995. – 181 с.
1466. **Лосев А. В.** Деятельность КПСС по социалистическому воспитанию советского крестьянства / А. В. Лосев // Пробл. истории сов. крестьянства: Сб. ст. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – С. 74–88.
1467. **Лосицкий А. Е.** Крестьянские хлебные запасы / А. Е. Лосицкий // Стат. обозрение. – М., 1927. – № 2. – С. 29–44.
1468. **Лубский А. В.** Некоторые теоретические и методические проблемы источниковедения массовых источников / А. В. Лубский, А. П. Пронштейн // Источниковедение отечеств. истории. 1981: Сб. ст. / Редкол.: В. И. Буганов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – С. 3–35.

1469. **Лубчинський А. А.** Періодизація вивчення розвитку індивідуального сільськогосподарського виробництва України в 20-х роках ХХ століття в українській історіографії / А. А. Лубчинський // Укр. історіографія на рубежі століть: Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Сер. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9).

1470. **Лурье Я. С.** О гипотезах и догадках в источниковедении / Я. С. Лурье // Источниковедение отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 26–41.

1471. **Лурье Я. С.** О некоторых принципах критики источников / Я. С. Лурье // Источниковедение отечеств. истории: Сб. ст. / Редкол.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – Вып. 1. – С. 78–100.

1472. **Лях С. Р.** Аграрное перенаселение на Украине в 20-е годы / С. Р. Лях // Вопр. истории СССР. – Х., 1990. – Вып. 35. – С. 41–48.

1473. **Лях С. Р.** Деякі питання суспільно-політичного життя селянства України (1921–1928 рр.) // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5. – С. 59–64.

1474. **Лях С. Р.** Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / С. Р. Лях. – К.: Вища шк., 1990. – 127 с.

1475. **Лях С. Р.** Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. / С. Р. Лях // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. вип. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – Вип. 6. – С. 251–255.

1476. **Лях Р. Д.** Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923) / Р. Д. Лях. – Донецьк, 1974. – 64 с.

1477. **Лях Р. Д.** Особенности осуществления аграрных преобразований в Донбассе (1917–1923 гг.) / Р. Д. Лях // Пробл. аграрной истории сов. о-ва: Матер. науч. конф. 9–12 июня 1969 г. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1971. – С. 32–35.

1478. **Лях Р. Д.** Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923) / Р. Д. Лях. – К.; Донецьк: Вища шк., Гол. вид-во, 1975. – 118 с.

1479. **Лях Р. Д.** Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины / Р. Д. Лях, Ф. Г. Турченко // Годы борьбы и побед. – К., 1983.

1480. **Лященко П.** Проблема землеустройства в условиях новой экономической политики / П. И. Лященко // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 1. – С. 25–31.

1481. **Лященко П.** Производственные задачи сельскохозяйственной кооперации / П. И. Лященко // На аграрном фронте. – 1926. – № 1 (янв.). – С. 53–64.

1482. **Лященко П. И.** История народного хозяйства СССР: В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3: Социализм. – С. 118–261.

1483. **Лященко Я.** История народного хозяйства РСФСР: В 2 т. – К.: Госиздат, 1951. – Т. 1; 1952. – Т. 2.

1484. **Мадиевский С. А.** Методология и методика изучения социальных групп в исторической науке / С. А. Мадиевский. – 2-е изд. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 64 с.

1485. **Мазур Л. Н.** База данных по социально-экономической структуре крестьянства: источники и методы их обработки / Л. Н. Мазур // Компьютер и ист. знание: Междунар. сб. науч. тр. / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1994. – С. 116–125.

1486. **Макаров Н.** Проблема интенсивности в сельском хозяйстве / Н. Макаров // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 11–34.

1487. **Макаров Н. А.** Крестьянское хозяйство и его эволюция / Н. А. Макаров. – М.: [Б. и], 1920. – 392 с.

1488. **Макаров Н. П.** Дифференциация крестьянского хозяйства / Н. П. Макаров // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 4(22). – С. 101–113.

1489. **Макаров Н. П.** Индустриализация социалистического сельского хозяйства в СССР / Н. П. Макаров. – М., 1976.

1490. **Макаров Н. П.** Организация сельского хозяйства / Н. П. Макаров. – М.: Экон. жизнь, 1927. – 588 с.

1491. **Малафеев А. Н.** История ценообразования в СССР, 1917–1963 / А. Н. Малафеев. – М.: Мысль, 1964. – 439 с.

1492. **Малафеев А. Н.** Прошлое и настоящее теории товарного производства при социализме / А. Н. Малафеев. – М.: Политиздат, 1975. – 191 с.

1493. **Маленко В. М.** НЕП в сільському господарстві Одещини. 1921–1929 роки / В. М. Маленко // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 228–230.

1494. **Малєєва Т. І.** Кустарні заняття українського селянства у 1927–29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ) / Т. І. Малєєва // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 270–272.

1495. **Малик Я.** Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Малик. – Львів, 1996.

1496. **Малинецкий Г. Г.** Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? / Г. Г. Малинецкий // Матем. модели ист. процессов: Сб. ст. / Отв. ред. Л. И. Бородкин. – М.: [Б. и.], 1996. – С. 68–89.

1497. **Мамай Н.** Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы нэпа / Н. Мамай. – М.: Госполитиздат, 1954.

1498. **Мамонова В. О.** Деякі аспекти вирішення продовольчої проблеми в Українській РСР (1920 – початок 1921 р.) / В. О. Мамонова // Історія народного господарства та економ. думки Української РСР: Респ. міжвід. зб. / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – Вип. 12. – С. 39–44.

1499. **Маневич В.** История развития советской экономической мысли в 20-х годах (основы концепции) / В. Маневич // Вопр. экономики. – М., 1989. – № 10. – С. 46–57.

1500. **Марочко В. И.** Развитие сельскохозяйственного рынка на Украине в 20-х годах / В. И. Марочко // Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тез. докл. и сообщ. / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 24–26.

1501. **Марочко В. І.** Модернізація українського суспільства переходного періоду 1920–30-х рр.: історико-теоретичний аспект / В. І. Марочко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 144–146; 2004. – Вип. 8. – С. 253–257.

1502. **Марочко В. І.** Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. І. Марочко. – К., 1995. – 43 с.

1503. **Марочко В. І.** Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 217 с.

1504. **Марушкин Б. І.** История и политика. Американская буржуазная историография советского общества / Б. И. Марушкин. – М.: Наука, 1969. – 294 с.

1505. **Марушкин Б. І.** Советология: расчеты и просчеты / Б. И. Марушкин. – М.: Политиздат, 1976. – 160 с.

1506. **Маслов М. П.** Діяльність громадських організацій України щодо подолання голоду початку 20-х рр. ХХ ст. / М. П. Маслов, В. М. Смирнов // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 130–131.

1507. **Массовые** источники по социально-экономической истории советского общества / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 374 с.

1508. **Материалы** к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк третий / [М. Б. Гуревич]. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 42 с.

1509. **Материалы** Симпозиума по актуальным проблемам источниковедения (Таллин, 2–6 окт. 1972 г.) // Источниковедение отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 225–269.

1510. **Мау А.** Нэп в контексте российской революции / А. Мау // Нэп: приобретения и потери: Сб. ст. – М.: Ин-т рос. Истории РАН, 1994. – С. 43–47.

1511. **Мау А.** Революция и экономическая политика / А. Мау // Рос. империя, СССР, Рос. федерация: история одной страны. Прерывность и нерерывность отечеств. истории XX века: Сб. ст. – М., 1993. – С. 58–76.

1512. **Мацюцький В. М.** Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісн. Харків. ун-ту. Історія / Ред. кол.: Ю. В. Буйнов (відп. ред.) та ін. – Х.: [Б.в.], 1997. – С. 115–123.

1513. **Медушевская О. М.** Теоретические проблемы источниковедения в советской историографии 20-х – начала 30-х годов / О. М. Медушевская // Источниковедение. Теоретические и методич. пробл. / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – С. 171–194.

1514. **Меерсон Г.** К вопросу о методологии изучения дифференциации крестьянских хозяйств / Г. Меерсон // Плановое хозяйство. – М., 1925. – № 9. – С. 80–86.

1515. **Меерсон Г. Е.** Семейно-трудовая теория и дифференциация крестьянства в России / Г. Е. Меерсон. – М., 1926. – 114 с.

1516. **Мельников А.** Сроковые рабочие в крестьянских хозяйствах и в сельских обществах / А. Мельников // Стат. обозрение. – М., 1927. – № 4. – С. 57–61.

1517. **Мельничук О.** Боротьба за владу на селі в 1920–1925 роках: Сільські ради проти комнезамів / О. А. Мельничук // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35–36.

1518. **Мельничук О. А.** Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. А. Мельничук; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 17 с.

1519. **Мендельсон А. А.** Теория и история экономических кризисов и циклов: В 3 т. / А. А. Мендельсон. – М.: Соцэкгиз, 1959.

1520. **Мерль Ш.** Аграрный рынок и новая политика. Зарождение государственного управления сельским хозяйством в Советском Союзе, 1925–1928 гг. – Вена, 1981. – [Реф.] // Отечественная история. – М., 1995. – № 3. – С. 104–116.

1521. **Мерс М. Н. де.** Географические информационные системы / М. Н. де Мерс. – М.: Изд-во СП Дата+, 1999. – 491 с.

1522. **Место НЭПа в советской общественной системе:** Матер. Учен. совета ИМЭМО РАН 13 марта 2002 / Сост. и ред. Ю. Б. Кочеврин. – М.: ИМЭМО РАН, 2002. – 69 с.

1523. **Местр Ж. де.** Рассуждения о Франции / Ж. де Местр; пер. с фр. Г. А. Абрамова, Т. В. Шмачкова. – М.: РОССПЭН, 1997. – 220 с.

1524. **Мещерский А. П.** Как устроить производительное и доходное крестьянское хозяйство / А. П. Мещерский. – Л.: Кубуч, 1925. – 32 с. – (Библ. Крестьянина).

1525. **Мещерский А. П.** Как устроить производительное крестьянское хозяйство / А. П. Мещерский. – Л.: Прибой, 1925. – 32 с.

1526. **Мигаль Б. К.** Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922–1930 гг. / Б. К. Мигаль // Вопр. истории СССР. – Х., 1990. – Вып. 35. – С. 56–64.

1527. **Мигаль Б. К.** Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Х.: Вища шк.; Вид-во при Харків. держ. ун-ті, 1974. – 168 с.

1528. **Мигаль Б. К.** Організація і зміцнення комітетів взаємодопомоги на Україні в 1921–1924 рр. / Б. К. Мигаль // Питання історії народів СРСР. – Х., 1969. – Вып. 8.

1529. **Микоян А. И.** Состояние внешней и внутренней торговли / А. И. Микоян. – М.: Госиздат, 1924. – 54 с.

1530. **Мильшин Н.** Крестьянское хозяйство вообще и Киевское в частности с точки зрения дифференциации и других процессов / Н. Мильшин // Местное хозяйство. – 1925. – № 1(43) – С. 3–48; № 2(44). – С. 3–44.

1531. **Милютин В. П.** История экономического развития СССР, 1917–1927 / В. П. Милютин. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 265 с.

1532. **Минаев С.** К хозяйственным итогам 1927–28 гг. / С. Минаев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 12.

1533. **Мингулин И.** Пути развития частного капитала / И. Мингулин. – М., 1927. – 69 с.

1534. **Минц Л. Е.** Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР / Л. Е. Минц. – М.; Л.: Госиздат, 1929. – 38 с.

1535. **Минц Л. Е.** Баланс труда в сельском хозяйстве. Использование рабочей силы в крестьянском хозяйстве (По данным материалов бюджетных обследований за 1924/25 г.) / Л. Е. Минц // Проблемы баланса труда и использования трудовых ресурсов в СССР. – М.: Статистика, 1967. – С. 179–245.

1536. **Минц Л. Е.** Отход крестьянского населения на заработки в СССР / Л. Е. Минц. – М.: Госиздат, 1925. – 67 с.

1537. **Минц Л. Е.** Проблемы баланса труда и использования трудовых ресурсов в СССР / Л. Е. Минц. – М.: Статистика, 1967. – 247 с.

1538. **Миняйло Н. Г.** Изучение социального расслоения доколхозной деревни в литературе 20-х годов / Н. Г. Миняйло // Пробл. истории СССР / Редкол.: С. С. Дмитриев (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – Вып. 4. – С. 271–287.

1539. **Миняйло Н. Г.** Методы изучения социально-экономической структуры крестьянских хозяйств 20-х гг. (По материалам бюджетов центрально-черноземных и поволжских губерний): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Г. Миняйло. – М., 1975. – 23 с.

1540. **Миняйло Н. Г.** О методах анализа внутренней структуры крестьянского хозяйства накануне коллективизации / Н. Г. Миняйло, В. А. Обожда, В. П. Пушков // Матер. 15-й сессии Межреспубл. симпозиума по аграрной истории / Редкол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др. – Вологда: Вологод. гос. пед. ин-тут, 1977. – Вып. 3. – С. 167–187.

1541. **Миняйло Н. Г.** Опыт применения корреляционного анализа при обработке крестьянских бюджетов (По материалам Воронежской губернии 1923/24 г.) / Н. Г. Миняйло // Мат. методы в исслед-ниях по соц.-экон. истории: Сб. ст. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1975. – С. 128–150.

1542. **Миронов Б. Н.** Проверка надежности статистических данных в исторических исследованиях методами математической статистики / Б. Н. Миронов // Вспомогат. ист. дисциплины. – Л.: Наука, 1974. – Вып. 6. – С. 185–211.

1543. **Миронов Б. Н.** Социальное расслоение русского крестьянства под углом зрения социальной мобильности // Проблемы аграрной истории (XIX – 30-е годы XX в.): В 2 ч. / Б. Н. Миронов; под ред. В. Л. Янина. – Минск: Наука и техника, 1978. – Ч. 2. – С. 106–116.

1544. **Миронова Т. П.** Нэп и крестьянство (Социально-психологический аспект) / Т. П. Миронова // Нэп в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Ред. колл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 238–260.

1545. **Митчел Э.** Руководство по ГИС-анализу / Э. Митчел. – К.: ЗАО ЕСОММ Со; Стилос, 2000. – Ч. 1: Пространственные модели и взаимосвязи. – 198 с.

1546. **Митяев К. Г.** История и организация делопроизводства в СССР. – М.: РГГУ, 1959.

1547. **Михайлюк О. В.** Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Моногр. / О. В. Михайлюк. – Д.: Інновація, 2007. – 456 с.

1548. **Михалевский Л.** Крестьянское хозяйство в СССР / Л. Михалевский. – Л.: [Б. и], 1926. – 63 с.

1549. **Мицюк О.** Селянство й економіка більшевизму / О. Мицюк. – Львів, 1930. – 67 с.

1550. **Мицюк О. К.** Аграрна політика (1800–1925 рр.). – Подєбради: Вид-во Т-ва Укр. госп. академії в ЧСР, 1925. – Т. 2. – Ч. 1. – 272 с.

1551. **Мишаков В. П.** Критика буржуазной фальсификации ленинского учения о нэпе и госкапитализме / В. П. Мишаков // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 319–324.

1552. **Мовчан О. М.** Голод 1921–1923 рр. в Україні / О. М. Мовчан // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 24–35.

1553. **Мовчан О. М.** Голод 1921–1923 рр. в Україні / О. М. Мовчан // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38–45; № 12. – С. 30–36.

1554. **Мовчан О. Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу / О. Н. Мовчан. – К.: Наук. думка, 1988. – 122 с.

1555. **Могильницкий Б. Г.** Историческая альтернативность: методологический аспект / Б. Г. Могильницкий // Новая и новейшая история. – М.: Наука, 1990. – № 3. – С. 3–18.

1556. **Могильницкий Б. Г.** Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии / Б. Г. Могильницкий // Новая и новейшая история. – М.: Наука, 1993. – № 3. – С. 9–20.

1557. **Могильницкий Б. Г.** О природе исторического закона / Б. Г. Могильницкий // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5. – С. 82–91.

1558. **Моисеенко Т.** Изучение аграрной истории России последних десятилетий: перспективы «компьютерного источниковедения» / Т. Моисеенко, М. Свищев // История и компьютер: Новые технологии в ист. исследованиях и образовании / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Леверманн. – St. Katharinen, 1993. – С. 151–165.

1559. **Моисеенко Т.** «Скрытая» структура российского крестьянства (применение факторного анализа в исторических исследованиях) / Т. Моисеенко // История. Статистика. Информатика: Матер. науч. семинара «Статистическое программное обеспечение для историков». Барнаул, 29–31 мая 1994 г. / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1995. – С. 112–130.

1560. **Монтескье Ш. Л.** Избр. произв. Размышления о причинах величия и падения римлян. О том, что законы воспитания должны соответствовать принципам образа правления и др. / Ш. Л. Монтескье; общ. ред. и вступ. ст. проф. М. П. Баскина. – М.: Госполитиздат, 1955. – 799 с.

1561. **Мороз О.** Українське селянство першої половини ХХ ст. Трагедія та героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – Л.: Універсум, 1997. – 164 с.

1562. **Мороз О. О.** Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція, парадигми. – К.: Універсум–Вінниця, 2003. – 232 с.

1563. **Морозов А.** Історіографія вивчення податкової політики радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.) / А. Морозов, С. Корновенко // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2003. – № 10. – Ч. 2.

1564. **Морозов А. Г.** Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів (1921–1929 рр.) / А. Г. Морозов // Укр. іст. журн. – 1984. – № 2. – С. 74–82.

1565. **Морозов А. Г.** Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / А. Г. Морозов. – К., 1994. – 35 с.

1566. **Морозов А. Г.** Публікації 1920-х років як джерело вивчення кооперативної системи кредитування сільського господарства / А. Г. Морозов // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 115–119.

1567. **Морозов А. Г.** Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 274 с.

1568. **Морозов А. Г.** Тернистий шлях сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу / А. Г. Морозов // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 82–88.

1569. **Морозов Л. Ф.** Госкапитализм в освещении советских исследователей / Л. Ф. Морозов // Вопр. истории. – М., 1962. – № 10. – С. 21–39.

1570. **Морозов Л. Ф.** Переход к новой экономической политике и кооперация // Новая экономическая политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 79–89.

1571. **Москальов Б. Г.** Особливості формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства / Б. Г. Москальов // Укр. історик: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 136–138.

1572. **Москальов Б. Г.** Привілей відсталості та вибір моделі технічної модернізації аграрного сектора в 20-ті роки / Б. Г. Москальов // Зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2003. – Вип. 2.

1573. **Мошков Ю. А.** Решающий этап осуществления ленинского кооперативного плана и вопрос о заключительном этапе нэпа в СССР / Ю. А. Мошков // Пробл. аграрной истории сов. о-ва: Матер. науч. конф. 9–12 июня 1969 г. / Ред. колл.: М.П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1971. – С. 150–154.

1574. **М. С. Ш.** Современное землеустройство и «оптимум» крестьянского хозяйства / М. С. Ш. // Землеустроитель. – 1924. – № 3. – С. 4–7.

1575. **Мышкис В.** Баланс народного хозяйства Украины / В. Мышкис // Хозяйство Украины. – 1928. – № 5. – С. 13–21.

1576. **Назимов И. Н.** Элементы капитала в крестьянском хозяйстве / И. Н. Назимов. – М.; Л.: Госиздат, 1929. – VII, 160 с.

1577. На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. / Тр. под ред. комиссии в сост. Л. И. Крицмана и др. – М.: Совет труда и обороны, 1925. – Вып. 5. – Ч. 1: Сельское хозяйство. – 643 с.

1578. **Науменко Г. И.** Советское общество в 20–30-е годы: Лекции по курсу «История Отечества»: Учеб. пособие / Г. И. Науменко, И. Г. Крюкова, Г. А. Белоусова. – М.: МАДИ–ТУ, 1997. – 53 с.

1579. **Недех А. А.** Адміністративно-територіальна реформа в УРСР у 1923 році / А. А. Недех // Питання історії народів СРСР: Міжвід. зб. наук. пр. – Х.: Харків. держ. ун-тет, 1967. – Вип. 4. – С. 35–48.

1580. **Немчинов В. С.** О социально-экономических группировках крестьянских хозяйств // Избр. произв. акад. В. С. Немчинова: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 1: Теория и практика статистики. – С. 63–84.

1581. **Немчинов В. С.** О статистическом изучении классового расслоения деревни // Избр. произв. акад. В.С. Немчинова: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 1: Теория и практика статистики. – С. 44–62.

1582. **Немчинов В. С.** Опыт классификации крестьянских хозяйств // Избр. произв. акад. В.С. Немчинова: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 1: Теория и практика статистики. – С. 85–120.

1583. **Неретина Л. А.** Нэп – идеи, практика, уроки (Конференция в Институте истории СССР АН СССР) / Л. А. Неретина // История СССР. – М., 1992. – № 1. – С. 217–219.

1584. **Неретина Л. А.** Соотношение политики и экономики. Завершающая стадия нэпа. Конференция в Москве (апрель 1995 г.) / Л. А. Неретина // Отечеств. история. – М., 1996. – № 2. – С. 208–212.

1585. **Нечипорук А. В.** Экономическая база засухоустойчивых культур и развитие виноградарства / А. В. Нечипорук // Хоз-во и план. – О., 1926. – № 6–7 (март–апр.). – С. 32–43.

1586. **Никитин Н. П.** Экономика животноводства / Н. П. Никитин. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. – 192 с.

1587. **Нікітенко К. В.** Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / К. В. Нікітенко. – Донецьк, 2007. – 20 с.

1588. **Никольский С. А.** Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления / С. А. Никольский // Вопр. философии. – М., 1991. – № 2. – С. 13–24.

1589. **Никонов А. А.** Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII–XX вв.) / А. А. Никонов. – М., 1995. – 183 с.

1590. **Новая** экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М.: Наука, 1974. – 360 с.

1591. **Новохатько Л. М.** Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Л. М. Новохатько. – К., 1999.

1592. **Новий** російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики. Основні терміни: близько 3300 термінів / За ред. М.Д. Гінзбурга. – Х.: Корвін, 2002. – 656 с.

1593. **Новиков М. Н.** Исторический опыт нэпа: идеи и реальности / М. Н. Новиков. – М.: Уникум-центр, 1997. – 123 с.

1594. **Новиков Ю.** Беседы о сельском хозяйстве / Ю. Новиков. – М.: Мол. гвардия, 1978. – 208 с.

1595. **Носова Н. П.** Создание государственных органов руководства сельским хозяйством в первые годы переходного периода (октябрь 1917 г. – март 1921 г.) / Н. П. Носова // Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 194–201.

1596. **Носова Н. П.** Управлять или командовать? Государство и крестьянство Советской России (1917–1929) / Н. П. Носова. – М., 1993.

1597. **Ноув А.** О судьбах нэпа / А. Ноув // Вопр. истории. – М., 1989. – № 8. – С. 172–176.

1598. **НЭП** в контексте исторического развития России XX века / Ред. колл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории, 2001. – 315 с.

1599. **НЭП** и становление гражданского общества в России: 1920-е годы и современность: Материалы Всерос. науч. конф., г. Славянск-на-Кубани, 17–20 окт. 2001 г. – Краснодар: Куб. гос. ун-т, 2001. – 260 с.

1600. **НЭП** и хозрасчет: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. Я. Петраков (пред.) и др. – М.: Экономика, 1991. – 364 с.

1601. **НЭП**: взгляд со стороны: Сб. ст. / Сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 302 с.

1602. **НЭП**: завершающая стадия. Соотношение экономики и политики / Ред. колл.: В. П. Дмитренко (отв. ред.) и др. – М.: Изд. центр Ин-та рос. истории РАН, 1998. – 269 с.

1603. **НЭП**: приобретения и потери: Сб. ст. / Отв. ред. В. П. Дмитренко. – М.: Наука, 1994. – 215 с.

1604. **НЭП**: экономика, политика, идеология: Тез. докл. и сообщ. науч. конф., посвящ. 70-летию перехода к новой экон. политике, нояб. 1991 г. / Ред-

кол.: С. А. Есиков (отв. ред.) и др. – Тамбов: Тамбов. ин-т хим. машиностроения, 1991. – 55 с.

1605. **Обласова О. І.** НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / О. І. Обласова; Дніпропетр. держ. ун-т. – Д., 1998. – 18 с.

1606. **Обожда В. А.** Выборочные обследования крестьянских хозяйств на Урале в 20-е годы и публикация их материалов / В. А. Обожда // Пробл. истории СССР / Редкол.: С. С. Дмитриев (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – Вып. 4. – С. 288–304.

1607. **Обожда В. А.** К вопросу о взаимосвязи элементов крестьянского хозяйства в начале XX в. / В. А. Обожда // Мат. методы в иссл-ниях по соц.-экон. истории / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1975. – С. 111–127.

1608. **Обожда В. А.** К вопросу о социально-экономической группировке крестьянских хозяйств доколхозной деревни / В. А. Обожда // Мат. методы в ист.-экон. и ист.-культурных иссл-ниях: Сб. ст. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1977. – С. 25–39.

1609. **Обожда В. А.** Опыт применения факторного анализа в историческом исследовании / В. А. Обожда, В. П. Пушков // Количеств. методы в гуманитарных науках / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 95–99.

1610. **Обухов В. М.** Поправки к посевным площадям 1925 г. / В. М. Обухов // Стат. обозрение. – М., 1925. – № 5. – С. 8–17.

1611. Общие закономерности и особенности перехода к социализму в различных странах / Под ред. проф. П. К. Топилина и др. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 482 с.

1612. **Овчинников В. Г.** Вопросы методологии исторических исследований / В. Г. Овчинников // Новая и новейшая история. – 1989. – № 3. – С. 82–91.

1613. **Одинцов О.** Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація / О. В. Одинцов. – Х.: Укоопспілка, 1928. – 124 с.

1614. **Одинцов О. В.** Українська сільськогосподарська кооперація / О. В. Одинцов – Х.: Книгоспілка, 1925. – 93 с.

1615. **Одендерфер М. С.** Кластерный анализ / М. С. Олдендерфер, Р. К. Блэшфилд // Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: Пер. с англ. / Под ред. И. С. Енюкова. – М., 1989.

1616. **Ойкен В.** Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М., 2002.

1617. **Олежко Н.** Аграрна політика більшовиків / Н. Олежко // Наша книгозбірня. – Мюнхен, 1947. – Ч. 5. – 215 с.

1618. **Олесеюк Е. В.** Взаимодействие теории и практики при переходе к нэпу (весна – лето 1921 г.) / Е. В. Олесеюк // Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 52–75.

1619. **Организационные** формы и методы государственного регулирования экономики в период новой экономической политики: Сб. обзоров / Отв. ред. Е. В. Богомолова. – М.: ИНИОН, 1992. – 167 с.

1620. **Орлов И. Б.** Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы / И. Б. Орлов. – М.: Гос. ун-т гуманитар. наук, 1999. – 193 с.

1621. **Орлов И. Б.** Новая экономическая политика: проблемы методологии и историографии / И. Б. Орлов // Дискуссии по истории Отечества: Сб. ст. – Симферополь, 1997. – С. 122–138.

1622. **Орлов И. Б.** Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность / И. Б. Орлов // Новый ист. вестник. – 2002. – № 1(6) : [Электрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: http://www.nivestnik.ru/2002_1/2.shtml. – Загол. з екрана.

1623. **Орлов И. Б.** Трактовка нэпа в научном наследии В. П. Дмитренко / И. Б. Орлов // Нэп в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 13–24.

1624. **Орлов Н.** Система продовольственных заготовок. – Тамбов: [Б. и.], 1920. – 46 с.

1625. **Осколков Е. Н.** Значение принципов нэпа для победы социалистических отношений в деревне / Е. Н. Осколков // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 145–148.

1626. **Осколкова Э. Д.** Проблемы методологии и историографии ленинской концепции НЭПа / Э. Д. Осколкова. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1981. – 192 с.

1627. **Осликовская Е.** 900 степных крестьянских хозяйств (К вопросу о дифференциации села) / Е. Осликовская. – О.: БИП, 1927. – 48 с.

1628. **Осокина В. Я.** Социалистическое строительство в деревне и община, 1920–1933 / В. Я. Осокина. – М.: Мысль, 1978. – 176 с.

1629. **Осокина Е. А.** Иерархия потребления / Е. А. Осокина. – М., 1993.

1630. **Островитянов К. В.** К вопросу о товарном производстве при социализме / К. В. Островитянов. – М.: Наука, 1971. – 68 с.

1631. **От капитализма к социализму: Основные проблемы переходного периода в СССР, 1917–1937 гг.:** В 2 т. / Под общ. ред. Ю. А. Полякова. – М.: Наука, 1981. – Т. 1: Победа социалистической революции. Начало переходного периода 1917–1927. – 519 с.

1632. **От нэпа – к административно-командной системе (Историография проблемы):** Аналит. обзор / Сост.: А. А. Твердохлеб. – М.: ИНИОН, 1991. – 45 с.

1633. **Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР** / Редкол.: А. А. Нестеренко, И. Н. Романенко, Д. Ф. Вирнык. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.

1634. **Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937** / Отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1987.

1635. **Павлов К. П.** Роль государственной монополии внешней торговли в построении социализма в СССР, 1918–1937 гг. / К. П. Павлов. – М., 1960.

1636. **Павлова А. Е.** Партийно-политическая работа в деревне в условиях нэпа / А. Е. Павлова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 136 с.

1637. **Павлюк С.** Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. Павлюк. – К., 1991.

1638. **Павлюченков С. А.** Россия нэповская / С. А. Павлюченков и др. – М.: Новый хронограф, 2002. – 468 с.

1639. **Палли Х. Э.** ЭВМ и новые возможности хранения исторической информации / Х. Э. Палли // Источниковедение отечеств. истории. 1976: Сб. ст. / Ред. колл.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1977. – С. 188–194.

1640. **Панченко П. П.** Аграрна історія України. – 2-е вид. / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 342 с.

1641. **Панченко П. П.** Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995.

1642. **Паскаленко В. Є.** Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії / В. Є. Паскаленко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. колл.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 257–259.

1643. **Паскаленко В. Є.** Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби непу / В. Є. Паскаленко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. колл.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 122–124.

1644. **Перламутров В. Л.** Новая экономическая политика Советского государства (1921–1926 гг.) / В. Л. Перламутров // Планируемая рыночная экономика: Сб. ст. – М.: Изд. ГП Редакция газеты «Экон. газ.», 2000: [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/perlam00.htm>. – Загол. з екрана.

1645. **Першин П. М.** Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму / П. М. Першин. – К.: Наук. думка, 1973. – 420 с.

1646. **Першин П. Н.** Аграрная революция в России: От реформы к революции: Ист.-эконом. иссл-ние / П. Н. Першин. – М.: Наука, 1966. – Кн. 1. – 490 с.

1647. **Петер Л. Л.** Деякі риси механізму гальмування непу і сучасність / Л. Л. Петер // Наук. пр. з питань політ. історії: Респ. міжвід. наук. зб. / Редкол.:

В. П. Горшков (відп. ред.) та ін. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 170: Уроки непу і сучасна екон. політика. – С. 13–18.

1648. **Петренко И. Я.** Экономика крестьянского хозяйства / И. Я Петренко, П. И. Чужинин, С. Б. Исмурагов. – М., 1995. – 326 с.

1649. **Петров В. В.** Социально-политические проблемы сельскохозяйственной кооперации России периода НЭП: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. В. Петров; Саратов. ун-т. – Саратов, 1992. – 19 с.

1650. **Петрова С. М.** Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы НЭПа (1921–1927 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / С. М. Петрова. – М., 1992. – 18 с.

1651. **Петровская Г. П.** Батрачество и Союз сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР / Г. П. Петровская // Ист. зап. / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1966. – Т. 79. – С. 50–76.

1652. **Петровский Г. И.** 10 лет Октября. Вступительное слово на 2-й сессии ВУЦИК десятого созыва 8 октября 1927 г. / Г. И. Петровский // Избр. произв. – М.: Политиздат, 1987. – С. 166–177.

1653. **Петровский Г. И.** Очередные задачи работы партии на селе: Доклад на X съезде КП(б)У 27 ноября 1927 г. / Г. И. Петровский // Избр. произв. – М.: Политиздат, 1987. – С. 177–213.

1654. **Петровский Г. И.** Речь при открытии I Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины 17 октября 1926 г. / Г. И. Петровский // Избр. произв. – М.: Политиздат, 1987. – С. 161–166.

1655. **Петровский Г. И.** Советская Украина в 1925 году. Из речи на X окружном съезде Советов в г. Луганске 14 апреля 1925 г. // Избр. произв. – М.: Политиздат, 1987. – С. 136–148.

1656. **Печенев В. А.** Социалистический идеал и реальный социализм / В. А. Печенев. – М., 1984.

1657. **Пешехонов А.** Урожай 1921 г. на Украине // Стат. бюл. – Х., 1921. – № 5. – С. 231–236.

1658. **Пиотух Н. В.** Запад – Восток: системы сельского расселения в России второй половины XVIII в. (Применение ГИС для сравнительного пространственно-статистического анализа) / Н. В. Пиотух // Информ. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Редкол.: И. М. Гарскова (отв. ред.) и др. – М.; Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2004. – № 32: Матер. IX конф. Ассоциации «История и компьютер». Подмосковье, 22–25 апр. 2004 г. – С. 121–122.

1659. **Пиотух Н. В.** Картографический метод в исторических исследованиях: прошлое и настоящее / Н. В. Пиотух // История. Карта. Компьютер: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во Алтайск. гос. ун-та, 1998. – С. 72–88.

1660. **Пиотух Н. В.** О возможностях компьютерного картографирования при работе с данными писцовых книг начала XVII в. и материалами Генерального межевания второй половины XVIII в. / Н. В. Пиотух // Круг идей: модели и технологии исторической информатики: Тр. 3-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжельникова. – М.: Изд-во Моск. гор. объединения архивов, 1996. – С. 306–327.

1661. **Пиотух Н. В.** Пространственно-хозяйственная типология. Проблема выбора метода классификации / Н. В. Пиотух // Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике: Тр. 5-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Сидорцов, И. Ф. Юшин. – Минск: Изд-во Бел. гос. ун-та, 1998. – Т. 2. – С. 5–19.

1662. **Пиотух Н. В.** Сельское расселение в России во второй половине XVIII в.: сравнительно-региональный анализ / Н. В. Пиотух // Круг идей: алгоритмы и технологии ист. информатики: Тр. 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2005. – С. 282–311.

1663. **Пиотух Н. В.** Хозяйственная деятельность крестьянства XVII–XVIII веков с точки зрения пространственного статистического анализа / Н. В. Пиотух // Источник. Метод. Компьютер: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: В. Н. Владимиров, С. В. Цыб. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1996. – С. 190–213.

1664. **Пиотух Н. В.** Электронный историко-географический атлас Деревской пятины / Н. В. Пиотух, А. А. Фролов // Круг идей: электронные ресурсы ист. информатики: Тр. 8-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Владимиров. – М.; Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2003. – С. 198–233.

1665. **Пиотух Н. В.** *ArcView*: некоторые возможности и новая версия / Н. В. Пиотух // Инф. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородин, В. Н. Сидорцов. – М., 1996. – № 16. – С. 45–49.

1666. **Пиріг О.** Неп: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.

1667. **Пиріг О. А.** Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. А. Пиріг; Ін-т історії України НАН України. – К., 2002.

1668. **Пискунов В. С.** Географические информационные системы: сущность, структура и перспективы / В. С. Пискунов // Картография и геоинформатика. Итоги науки и техники. Сер. Картография. – М.: ВИНТИ АН СССР, 1991. – Т. 14. – С. 6–79

1669. **Платежи** крестьян. Программа и инструкции обследования. – М., 1925. – 20 с. – (СССР. Нар. ком. раб.-кр. инспекции).

1670. **Плешков П.** Наемный труд в крестьянском хозяйстве / П. Плешков. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 133 с.

1671. **Погудин В. И.** Путь советского крестьянства к социализму: Историограф. очерк / В. И. Погудин. – М.: Мысль, 1975. – С. 33–62, 186–187.

1672. **Подвинский А.** Сельское хозяйство Киевской губернии в 1922 г. / А. Подвинский // Стат. бюлл. Киев. губстатбюро. – 1922. – № 4–5. – С. 21–54.

1673. **Подгаецкий В. В.** Вариант создания базы данных о крестьянских хозяйствах Украины в годы нэпа / В. В. Подгаецкий, Ю. А. Святец // Круг идей: новое в ист. информатике: Тр. 1-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжельникова. – М.: Изд-во Моск. гор. Объединения архивов, 1994. – С. 151–156.

1674. **Подгаецкий В. В.** Каким был НЭП на Украине в период своего расцвета? / В. В. Подгаецкий, Ю. А. Святец // Компьютер и эконом. история: Сб. науч. тр. / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – Барнаул: Изд-во Алтайск. гос. ун-та, 1997. – С. 138–169.

1675. **Подкур Р. Ю.** Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Р. Ю. Подкур; Дніпропетр. держ. ун-тет. – Д., 1999. – 18 с.

1676. **Покровский С.** О нэпе и о новом этапе / С. Покровский. – Л.: Прибой, 1930. – 56 с.

1677. **Полетаев А. В.** Сравнительный анализ двух системных кризисов в российской истории (1920-е и 1990-е гг.) / А. В. Полетаев, И. М. Савельева // Эконом. история. Ежегодник. 2000 / Ред. кол.: В. И. Бовыкин, Ю. А. Петров (отв. ред-ры) и др. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 98–134.

1678. **Поліщук О. О.** Теоретико-методичні засади створення геоінформаційної системи регіону України / О. О. Поліщук // Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 167–172.

1679. **Полонський Ф.** Весняна засівкампанія 1924 року / Ф. Полонський // Местное хозяйство. – 1924. – № 4(22). – С. 18–32.

1680. **Полоса А. И.** О некоторых особенностях структуры производительных сил в доколхозной деревне степной Украины (1921–1927 гг.) / А. И. Полоса // Пробл. аграрной истории (XIX – 30-е годы ХХ в.): В 2 ч. / Под ред. В. Л. Янина. – Минск: Наука и техника, 1978. – Ч. 2. – С. 172–177.

1681. **Полоса А. И.** Перераспределение земельного фонда в Степной Украине в ходе аграрных преобразований советской власти (1920–1922 гг.) / А. И. Полоса // Пробл. аграрной истории сов. о-ва: Матер. науч. конф. 9–12 июня 1969 г. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1971. – С. 41–44.

1682. **Полоса О. І.** До питання про місткість селянського ринку в докол-госпному радянському селі (за матеріалами Степової України) / О. І. Полоса // Історія народного господарства та економ. думки Української РСР: Респ. міжвід. зб. / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін, В. С. Жученко (відп. ред-ри) та ін. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 7. – С. 36–40.

1683. **Полоса О. І.** Розвиток сільського господарства степової України у відбудовний період (1921–1925 рр.) / О. І. Полоса // Історія народного господарства та екон. думки Укр. РСР: Респ. міжвід. зб. / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 4–5. – С. 104–110.

1684. **Польский М. П.** Базовая человеческая потребность (О продовольственной проблеме в СССР) / М. П. Польский // История СССР. – М., 1991. – № 4. – С. 182–197.

1685. **Поляков Ю. А.** К вопросу о содержании и этапах аграрной революции в СССР / Ю. А. Полякова // Вопр. истории. – М., 1962. – № 8. – С. 204–210.

1686. **Поляков Ю. А.** Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. – М.: Политиздат, 1982. – 240 с.

1687. **Поляков Ю. А.** Нэп – путь к социализму / Ю. А. Поляков // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 5–19.

1688. **Поляков Ю. А.** Переход к новой экономической политике / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко. – М.: Знание, 1972. – 48 с.

1689. **Поляков Ю. А.** Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1967. – 511 с.

1690. **Поляков Ю. А.** Советская страна после окончания гражданской войны / Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1986. – 272 с.

1691. **Поляков Ю. А.** 1921-й: победа над голодом / Ю. А. Поляков. – М.: Знание, 1976.

1692. **Попов А.** Расслоение деревни (Опыт обследования одной волости) / А. Попов // Под знаменем коммунизма. – Л., 1925. – № 3. – С. 24–36.

1693. **Попов В.** На развилке дорог. Была ли альтернатива Сталинской модели развития / В. Попов, Н. Шмелев // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989. – С. 284–290.

1694. **Попов О.** Хлібна торгівля України / О. Попов. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 96 с.

1695. **Попов П.** Перенаселение деревни / П. Попов // Большевик. – М., 1925. – № 9–10. – С. 81–94.

1696. **Постников Е. С.** Новая экономическая политика: идеи, практика, уроки: Учеб.-метод. пособие / Е. С. Постников. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1993. – 49 с.

1697. **Постон Т.** Теория катастроф и ее приложения / Т. Постон, И. Стюарт; пер. с англ. А. В. Чернавского. – М.: Мир, 1980. – 588 с.

1698. **Преображенский Е.** Новая экономика / Е. Преображенский. – М.: Комм. академия, 1926. – 146 с.

1699. **Преображенский Е.** От нэпа к социализму (взгляд в будущее России и Европы) / Е. Преображенский. – М., 1922. – 75 с.

1700. **Преображенский Е.** Экономические кризисы при нэпе / Е. Преображенский. – М., 1924. – 56 с.

1701. **Придворова Т. П.** Проблемы нэпа в буржуазной историографии / Т. П. Придворова // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 302–314.

1702. **Присняков В.** Человеческий капитал как интеллектуальная сила. Опыт математического моделирования / В. Присняков, Л. Приснякова. – Д.: [Б.и.], 2004. – 225 с.

1703. **Присняков В. Ф.** Катастрофа типа сборки в приложениях гуманитарных наук. Часть 1: Образование / В. Ф. Присняков, Л. М. Приснякова // Гуманитарний журн. – Д., 2003. – № 4(20). – С. 69–78.

1704. **Проблемы истории советского крестьянства:** Сб. ст. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – 349 с.

1705. **Прокопенко І. П.** Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.

1706. **Прокопович С.** Что дал России нэп // НЭП: взгляд со стороны: Сб. ст. / Сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М.: Моск. рабочий, 1991.

1707. **Промахина И. М.** О применении факторного анализа к некоторым исследованиям по аграрной истории России начала ХХ века / И. М. Промахина // Количеств. методы в гуманит. науках / Редкол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 100–105.

1708. **Промахина И. М.** Опыт применения факторного анализа для классификации и изучения внутреннего строя крестьянских хозяйств по материалам крестьянских бюджетов Екатеринославской губернии за 1923/24 хоз. год / И. М. Промахина, В. П. Пушков // Применение количеств. методов в иссл-ниях по аграрной истории СССР: Сб. ст. – М.: Наука, 1984.

1709. **Пумпянский Л.** Организация и работа советских трестов национализации // НЭП: взгляд со стороны: Сб. ст. / Сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М.: Моск. рабочий, 1991. – С. 107–173.

1710. **Пушков В. П.** О вариационном принципе группировки крестьянских хозяйств (По материалам бюджетов Украины 20-х годов ХХ в.) / В. П. Пушков // Мат. методы в ист.-экон. и ист.-культурных иссл-ниях: Сб. ст. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1977. – С. 40–72.

1711. **Пушков В. П.** Опыт применения факторного анализа для классификации, изучения структуры и моделирования социальных типов крестьянских хозяйств (По материалам крестьянских бюджетов Украины 20-х гг. ХХ в.) / В. П. Пушков, И. М. Промахина // Матем. методы в соц.-экон. и археолог. иссл-ниях: Сб. ст. / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1981. – С. 31–76.

1712. **Раевич Г.** К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни / Г. Раевич // Вестн. статистики. – М., 1927. – Кн. 25. – № 1. – С. 104–113.

1713. **Раевич Г.** Объем крестьянского хозяйства и теория факторов / Г. Раевич // На аграрном фронте. – М.: Изд-во Коммунист. академии, 1926. – № 1, янв. – С. 10–21.

1714. **Развитие** аграрной экономики Украинской ССР / Н. И. Лукинов, А. А. Сторожук, А. В. Крисальный и др. – К.: Урожай, 1987.

1715. **Рафи-заде И. Р.** Об изучении социальной дифференциации закавказского крестьянства в конце XIX в. (по материалам бюджетного обследования) / И. Р. Рафи-заде // Круг идей: новое в исторической информатике: Тр. 1-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжельникова. – М.: Мосгорархив, 1994. – С. 134–150.

1716. **Рева І. М.** Про критерії визначення поняття «сільський пролетаріат» / І. М. Рева // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5. – С. 155–158.

1717. **Реент Ю. А.** Кооперация и НЭП: Учеб. пособие / Ю. А. Реент; под ред. Ю. С. Бадалянца. – Рязань: Рязан. ин-т права и экономики, 1997. – 67 с.

1718. **Рибак І. В.** Організація селянської взаємодопомоги в 1925–1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1981. – № 2. – С. 55–59.

1719. **Рибак І. В.** Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 92 с.

1720. **Рибак І. В.** Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги в соціалістичній перебудові села (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак, І. Д. Мазур // Укр. іст. журн. – 1979. – № 11. – С. 125–131.

1721. **Рибак І. В.** Соціально-побутова інфраструктура українського села, 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 303 с.

1722. **Рогалина Н. Л.** Критика новейшей буржуазной англо-американской историографии советского крестьянства в переходный от капитализма к социализму период / Н. Л. Рогалина // Вопр. методологии и истории ист. науки / Под ред. Ю. С. Кукушкина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – Вып. 2. – С. 4–27.

1723. **Рогалина Н. Л.** Классовая дифференциация крестьянства в советской доколхозной деревне (1921–1929 гг.) в современной англо-американской историо-

графії / Н. Л. Рогалина // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 315–319.

1724. **Рогалина Н. Л.** Крестьянская экономика на исходе нэпа (Проблемы историографии и методологии) / Н. Л. Рогалина // НЭП: завершающая стадия. – М., 1998.

1725. **Рогалина Н. Л.** Новая экономическая политика и крестьянство / Н. Л. Рогалина // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994.

1726. **Рогалина Н. Л.** Нэп как реформа (Аграрный аспект) / Н. Л. Рогалина // Нэп в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 221–237.

1727. **Рогалина Н. Л.** Противоречия переходного периода и методы их решения в процессе строительства социализма / Н. Л. Рогалина // Эконом. политика сов. гос-ва в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986. – С. 147–156.

1728. **Россия** в XX веке: историки мира спорят. – М., 1994.

1729. **Россия** нэповская. Политика, экономика, культура: Тез. Всесоюз. науч. конф. (25–27 июня 1991 г.) / Ред. колл.: Н. Я. Гущин, В. И. Шишкин (отв. ред.) и др. – Новосибирск: Б.и., 1991. – 304 с.

1730. **Рубач М. А.** Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине / М. А. Рубач. – К.: АН УССР, 1956. – 456 с.

1731. **Рубинштейн Г. Л.** Развитие внутренней торговли в СССР / Г. Л. Рубинштейн. – Л., 1964.

1732. **Руденко Л. Г.** Основи концепції багатocільової ГІС / Л. Г. Руденко, В. С. Чабанюк // Укр. геогр. журн. – 1994. – № 3. – С. 22–34.

1733. **Руденко Л. Г.** Сучасні задачі просторового моделювання геосистем засобами геоінформаційного картографування / Л. Г. Руденко, Д. О. Ляшенко // Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 196–200.

1734. **Руденский В.** Группировка по землеобеспеченности едока в условиях Киевской губернии / В. Руденский // Стат. бюлл. Киев. губстатбюро. – 1924. – № 4–5. – С. 22–39.

1735. **Руденский В.** К характеристике групп плательщиков сельхозналога на Киевщине / В. Руденский // Местное хозяйство. – 1923. – № 8(17). – С. 22–46.

1736. **Руденский В.** Крестьянское хозяйство Киевщины в 1924 году (Обзор итогов весенней выборочной переписи 1924 года) / В. Руденский // Киев. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – К., 1924. – № 12. – С. 20–103.

1737. **Руденский В.** Новый источник основной сельско-хозяйственной статистики / В. Руденский // Киев. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – 1922. – № 6–7. – С. 51–83.

1738. **Рудой Я.** Государственный капитализм / Я. Рудой. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 114 с.

1739. **Русов А.** Объяснительная записка к программам исследования Черниговской губернии / А. Русов // Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии, составленная статистическим отделением при Черниговской земской управе. – Чернигов, 1877.

1740. **Руусман А.** Из опыта применения факторного анализа в историческом исследовании / А. Руусман // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9: История. – М., 1966. – № 6. – С. 78–91.

1741. **Рыбников А.** К методике изучения влияния транспорта на сельское хозяйство (Опыт наложения Тюнена на действительность) (Доклад на Пленуме Института) / А. Рыбников // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 38–52.

1742. **Рыков А. И.** Ближайшие перспективы народного хозяйства СССР (Доклад в Деловом клубе 11 декабря 1923 г.) / А. И. Рыков // Избр. произв. / Ред. колл.: Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М.: Экономика, 1990. – С. 263–274.

1743. **Рыков А. И.** Кризис и очередные хозяйственные задачи (Речь на собрании красных директоров Московской губернии 18 ноября 1923 г.) / А. И. Рыков // Избр. произв. – М.: Экономика, 1990. – С. 253–262.

1744. **Рыков А. И.** Кризис и регулирование цен (Речь на расширенном заседании Президиума ВСНХ 29 октября 1923 г.) / А. И. Рыков // Избр. произв. – М.: Экономика, 1990. – С. 248–252.

1745. **Рыков А. И.** Письма в деревню / А. И. Рыков // Избр. произв. – М.: Экономика, 1990. – С. 375–384.

1746. **Рыков А. И.** Хозяйственное положение советских республик: Доклад на собрании бюро ячеек и активных работников Московской организации РКП(б) 29 декабря 1923 г.) / А. И. Рыков // Избр. произв. – М.: Экономика, 1990. – С. 275–310.

1747. **Рыков А. И.** Хозяйственное положение страны и выводы о дальнейшей работе / А. И. Рыков // Избр. произв. – М.: Экономика, 1990. – С. 207–231.

1748. **Рыков А. И.** Экономическое положение СССР (Доклад на VI съезде профсоюзов СССР 14 ноября 1924 г.) / А. И. Рыков // Избр. произв. – М.: Экономика, 1990. – С. 385–402.

1749. **Ряузов Н.** Вытеснение частного посредника из товарооборота / Н. Ряузов. – М.: Госиздат, 1930. – 63 с.

1750. **Салов В. И.** Современная западногерманская буржуазная историография. Некоторые проблемы новейшей истории / В. И. Салов. – М.: Наука, 1968. – 380 с.

1751. **Санцевич А. В.** Источниковедение истории Украинской ССР. 1917–1941 / А. В. Санцевич. – К., 1981. – 206 с.

1752. **Сарабьянов В.** Итоги восстановительного периода / В. Сарабьянов. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 54 с.

1753. **Сарабьянов В.** Новая экономическая политика / В. Сарабьянов. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 67 с.

1754. **Сарабьянов В.** Основные проблемы нэпа. План, регулирование, стихия / В. Сарабьянов. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 24 с.

1755. **Сарабьянов В.** Экономика и экономическая политика СССР: Учеб. для совпартшкол и комвузов / В. Сарабьянов. – 2-е изд. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 122 с.

1756. **Саричев В. І.** Внутрішні суперечності в українському селі напередодні суцільної колективізації / В. І. Саричев // Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна ХХ століття / Відп. ред. С. Р. Лях. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 1(4). – С. 208–210.

1757. **Саричев В. І.** «Воєнно-комуністична» парадигма хлібозаготівельної політики у 1927–1929 роках в Україні та її наслідки / В. І. Саричев // Грані. – Д., 2000. – № 1(9). – С. 61–66.

1758. **Саричев В. І.** Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України / В. І. Саричев // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. держ. ун-ту / Редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) та ін. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. 17. – С. 124–132.

1759. **Саричев В. І.** Селянство і Радянська влада в 1925–1929 рр.: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. І. Саричев; Дніпропетр. держ. ун-т. – Д., 2000. – 17 с.

1760. **Саричев В. І.** Хлібозаготівельна криза кінця 20-х років і злам ринкової системи господарювання (за матеріалами Півдня України) / В. І. Саричев // Грані. – Д., 1999. – № 4(6). – С. 61–66.

1761. **Свавицкий Н. А.** Земские подворные переписи (обзор методологии) / Н. А. Свавицкий. – М., 1961.

1762. **Свавицкий Н.** Комбинационные таблицы, как прием изучения типов и факторов крестьянского хозяйства в земских подворных переписях / Н. Свавицкий // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 18. – № 7–9. – С. 77–112.

1763. **Светличный С. С.** Географические информационные системы: технология и приложения / С. С. Светличный, В. Н. Андерсон, С. В. Плотницкий. – О.: Астропринт, 1997. – 196 с.

1764. **Свиренко А. О.** Племенное скотоводство и племхозы на Украине / А. О. Свиренко. – Х.: Наркомзем, 1923. – 46 с.

1765. **Свищев М. А.** Частная торговля в деревне в период нэпа / М. А. Свищев // Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изу-

чению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тез. докл. и сообщ. / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 28–30.

1766. **Світличний О. О.** Основы геоинформатики: Навч. посіб. / О. О. Світличний, С. В. Плотницький. – Суми: ВТД «Універ. кн.», 2006. – 295 с.

1767. **Святец Ю. А.** Богач, бедняк... Был ли кулак в украинском селе в годы нэпа? / Ю. А. Святец // Круг идей: развитие исторической информатики: Тр. 2-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, В. С. Тяжельникова. – М.: Мосгорархив, 1995. – С. 453–469.

1768. **Святец Ю. А.** Вариант воспроизводимости результатов структурного анализа статистических источников. На примере изучения социально-экономических процессов в крестьянском хозяйства Украины в начале новой экономической политики / Ю. А. Святец // Круг идей: ист. информатика на пороге XXI века: Тр. 6-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / Под ред. Л. И. Бородкина, И. Ф. Юшина, Ю. П. Смирнова. – М.; Чебоксары: Мосгорархив; Изд-во Чувашск. гос. ун-та, 1999. – С. 63–86.

1769. **Святец Ю. А.** Государственная собственность на землю и крестьянское хозяйство. Исторический опыт нэпа на Украине / Ю. А. Святец // Эконом. история России XIX–XX вв.: современный взгляд / Отв. ред. акад. РАН В. А. Виноградов. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 158–175.

1770. **Святец Ю. А.** Кибернетическая рецепция исторического источника / Ю. А. Святец // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны / Адк. рэд.: С. М. Ходзін. – Мн.: БДУ, 2002. – Вып. 1. – С. 50–65.

1771. **Святец Ю. А.** Малополевые хозяйства: маломощные или неоптимальные? (системно-структурный анализ социально-экономических процессов в украинском селе в начале нэпа) / Ю. А. Святец // Экон. история. Ежегодник. 2002 / Ред. колл.: Л. И. Бородкин, Ю. А. Петров (отв. ред-ры) и др. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 482–509.

1772. **Святец Ю. А.** Научная неопределенность в историческом исследовании / Ю. А. Святец // Теоретико-методологич. пробл. ист. познания: Матер. ме-

ждунар. науч. конф. Минск, 1–2 февр. 2001 г. / Под ред. В. Н. Сидорцова, В. С. Кошелева, Я. С. Яскевич: В 2 т. – Мн.: РИВШ БГУ, 2000. – Т. 1. – С. 103–107.

1773. **Святец Ю. А.** Новая экономическая политика в свете теории катастроф (на примере социально-экономических процессов в украинском селе) / Ю. А. Святец // XXI век: актуальные пробл. ист. науки: Матер. междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. ф-та БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / Редкол.: В. Н. Сидорцов (отв. ред.) и др. – Мн.: БГУ, 2004. – С. 71–73.

1774. **Святец Ю. А.** Определение исторических источников и их классификация с позиций информационных технологий / Ю. А. Святец // Гістарычныя крыніцы: праблемы класіфікацыі, вывучэння і выкладання: Матэрыялы да Міжнар. навук.-практ. канф., прысв. 120-годдзю з дня нараджэння У. І. Пічэты. Мінск, 23–24 красавіка 1998 г. / Адк. рэд. С. М. Ходзін. – Мн.: Белдзяржуніверсітэт, 1998. – С. 46–48.

1775. **Святец Ю. А.** Проект ГИС для изучения социально-экономических процессов в украинском селе в годы нэпа / Ю. А. Святец // Информ. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Редкол.: И.М. Гарскова (отв. ред.) и др. – М.; Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2004. – № 32: Материалы 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер». Подмосковье, 22–25 апр. 2004 г. – С. 122–123.

1776. **Святець Ю.** Геоінформаційні системи в історичних дослідженнях / Ю. А. Святець // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька Академія». Історичні науки / Ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л. Винар (від. ред-ри). – Острог: Нац. ун-т «Острозька Академія», 2004. – Вип. 4. – С. 198–211.

1777. **Святець Ю.** Джерельна база історичного дослідження в інформаційному суспільстві / Ю. А. Святець // III Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Укр. іст. наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3 т. / Гол. ред. І. Коцан; відп. ред. С. Г. Гаврилюк та ін. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 55–62.

1778. **Святець Ю.** Дискурс чи рефлексія? Аграрні аспекти нової економічної політики у публіцистичних та наукових творах 1920-х років / Ю. А. Святець //

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – С. 393–414.

1779. **Святець Ю.** Історичне джерело як «чорна скринька» / Ю. А. Святець // II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Укр. іст. наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 верес. 2003 р.: Доповіді та повідомлення: У 5 т. / Ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острого: Вид-во Нац. ун-та «Острозька академія», 2005. – Т. 1. – С. 99–208.

1780. **Святець Ю. А.** Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису селянських господарств 1922 р. / Ю. А. Святець // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII–XX ст.): Матер. третіх наук. читань, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди / Редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1999. – С. 160–170.

1781. **Святець Ю. А.** Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 року / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 191–212.

1782. **Святець Ю. А.** Аграрна типологія України на початку непу (за даними весняного вибіркового перепису селянських господарств 1923 року) / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 67–95.

1783. **Святець Ю. А.** Адміністративно-територіальна реформа України в роки нової економічної політики / Ю. А. Святець // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. держ. ун-ту / Редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) та ін. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 8. – С. 67–71.

1784. **Святець Ю. А.** Аналіз соціально-економічної природи беззасівних господарств України в роки непу (за матеріалами весняного вибіркового перепису селянських господарств України 1926 року) / Ю. А. Святець // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. других наук. читань, присвячених пам'яті

Д. П. Пойди / Редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: Промінь, 1997. – С. 146–153.

1785. **Святець Ю. А.** Безпосівні селянські господарства в роки нової економічної політики / Ю. А. Святець // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 92–95.

1786. **Святець Ю. А.** Безпосівні селянські господарства південних округів України в період нової економічної політики / Ю. А. Святець // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. держ. ун-ту / Редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) та ін. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. 17. – С. 117–123.

1787. **Святець Ю. А.** Варіант подолання незіставлюваності статистичних джерел (на прикладі матеріалів вибірових весняних переписів селянських господарств України у роки непу) / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – Вип. 3. – С. 29–41.

1788. **Святець Ю. А.** Вибіркові переписи (опити) селянських господарств як джерело й основа до формування бази даних з історії їх соціально-економічних структур: Проблеми термінологічного наповнення / Ю. А. Святець // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: Міжвуз. зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1997. – С. 131–158.

1789. **Святець Ю. А.** Вибіркові переписи селянських господарств 1920-х рр. як джерело з історії сільського господарства доби непу / Ю. А. Святець // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 22–24.

1790. **Святець Ю. А.** «Дайте відповідь на наше питання!» Історія щоденності селянства Катеринославщини в епістолярії доби непу / Ю. А. Святець // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. – Вип. 3. – С. 221–235.

1791. **Святець Ю. А.** Історичне джерело з погляду кібернетики та теорії інформації / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – Вип. 8. – С. 55–59.

1792. **Святець Ю. А.** Історичне джерело як синергетичний об'єкт / Ю. А. Святець // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: РВВ ДНУ, 2003. – С. 292–308.

1793. **Святець Ю. А.** Історія щоденності в селянській епістолярії періоду непу / Ю. А. Святець // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 152–156.

1794. **Святець Ю. А.** Малопосівні господарства: неможливі чи неоптимальні? (Системно-структурний аналіз соціально-економічних процесів в українському селі на початку непу) / Ю. А. Святець // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 219–239.

1795. **Святець Ю. А.** Об'єктно-орієнтована парадигма історичного дослідження / Ю. А. Святець // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці: Міжвуз. зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: РВВ ДНУ, 2004. – С. 200–215.

1796. **Святець Ю. А.** Про можливий варіант подолання інформаційної надлишковості джерела (на прикладі матеріалів весняного вибіркового опиту селянських господарств України 1925 року) / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДДУ, 1996. – Вип. 1. – С. 91–109.

1797. **Святець Ю. А.** Регіональні особливості організації селянського господарства України навесні 1926 р. / Ю. А. Святець // Укр. селянин: Зб. наук. пр.

/ Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 265–270.

1798. **Святець Ю. А.** Соціально-економічна структура селянських господарств України в часи непу як індикатор соціальних відносин у суспільстві / Ю. А. Святець // Сучасні пробл. соц.-гуманіт. наук: Матер. наук. конф. / Відп. ред. В. В. Підгаєцький. – Д.: ДДУ, 1995. – С. 59–62.

1799. **Святець Ю. А.** Соціально-економічна типологія селянських господарств Південної України за даними матеріалів весняного вибіркового перепису 1925 року / Ю. А. Святець // Зап. наук.-дослід. лаб-рії історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту. Південна Україна ХХ ст. / Редкол.: С. Р. Лях (відп. ред.) та ін. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 1(4). – С. 164–183.

1800. **Святець Ю. А.** Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 – історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження / Ю. А. Святець; Дніпропетр. держ. ун-тет. – Д., 1993.

1801. **Святець Ю. А.** Соціально-економічні фактори розвитку селянського господарства України (за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.) / Ю. А. Святець // Укр. історик: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 141–144.

1802. **Святець Ю. А.** Статистичний аналіз економічної ефективності селянських господарств України на початку НЕПу: компаративний аспект / Ю. А. Святець // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 256–260.

1803. **Святець Ю. А.** Статистичні джерела до вивчення соціально-економічних процесів у селянському господарстві України в роки непу / Ю. А. Святець // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. четвертих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / Редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ДНУ, 2002. – С. 48–55.

1804. **Святець Ю. А.** Структурний аналіз соціально-економічних процесів у селянському господарстві України в перші роки непу / Ю. А. Святець // Вісн.

Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1998. – Вип. 4. – С. 135–147.

1805. **Святець Ю. А.** Українське селянське господарство та нова економічна політика (Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу): Моногр. / Ю. А. Святець – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.

1806. **Святець Ю. А.** Франциск Ассизський, *Deep Ecology* та варіант урахування впливу природно-географічного чинника на соціально-економічну структуру селянських господарств України у роки непу / Ю. А. Святець // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць / Редкол.: М. П. Ковальський (відп. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1995. – С. 160–184.

1807. **Сеид-Гусейнов А. Г.** Государственный капитализм в переходный период от капитализма к социализму / А. Г. Сеид-Гусейнов. – М., 1960.

1808. **Секушин В. И.** Отторжение. Нэп и командно-административная система / В. И. Секушин. – Л.: Лениздат, 1990. – 97 с.

1809. **Селиванов А. М.** Социально-политическое развитие российской деревни в годы новой экономической политики. Историография проблемы: Текст лекций по спецкурсу / А. М. Селиванов. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-тет, 1994. – 47 с.

1810. **Селиванов А. М.** Социально-политическое развитие советской деревни в первые годы новой экономической политики (1921–1925 гг.) / А. М. Селиванов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 201 с.

1811. **Селунская В. М.** Опыт применения контент-анализа при изучении общественного сознания доколхозного крестьянства / В. М. Селунская, Т. П. Миронова // Перестройка в ист. науке и проблемы источниковедения и спец. ист. дисциплин. – К., 1990.

1812. **Селунская В. М.** Основные этапы и направления развития союза рабочих и крестьян в строительстве социализма и коммунизма / В. М. Селунская // Проблемы истории сов. крестьянства: Сб. ст. / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – С. 54–73.

1813. **Селунская В. М.** Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии / В. М. Селунская // История СССР. – М., 1971. – № 6. – С. 3–22.

1814. **Семенов С. Т.** Крестьянское улучшенное хозяйство / С. Т. Семенов. – М.: Госиздат, 1924. – 72 с.

1815. **Семенов С. Т.** Новое крестьянское хозяйство / С. Т. Семенов. – М.: [Б. и.], 1922. – 54 с.

1816. **Сербенюк С. Н.** Картография и геоинформатика – их взаимодействие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 145 с.

1817. **Сербин Р.** Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді / Р. Сербин. – К.; Торонто, 1995. – 700 с.

1818. **Сербин Р.** Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921–1923 рр. / Р. Сербин // Укр. археограф. щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 308–313.

1819. **Сергеев Г. С.** Социально-экономические проблемы развития деревни и ее социалистического переустройства (1921–1937): Учеб. пособ.: В 2 ч. / Г. С. Сергеев. – Калинин, 1974. – Ч. 1; 1975. – Ч. 2.

1820. **Серебровский А. П.** Индустриализация страны и крестьянство / А. П. Серебровский. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 23 с.

1821. **Серета С. П.** Материалы по обследованию роли частного капитала в хозяйстве СССР / С. П. Серета. – М., 1924. – 52 с.

1822. **Сизов И. А.** К истории льноводства в СССР / И. А. Сизов // Матер. по истории земледелия СССР: Сб. 2: (К истории отдельных культурных растений СССР) / Редкол.: П. М. Жуковский (отв. ред.) и др. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 401–461.

1823. **Силина И. Г.** ГИС в исследованиях и образовании: проблемы, решения, перспективы (По материалам конференции «Геоинформатика–2000» // Инф. бюлл. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородкин. – М., 2000. – № 26/27. – С. 64–67.

1824. **Симонов Н. С.** Демократическая альтернатива тоталитарному нэпу / Н. С. Симонов // История СССР. – М., 1992. – № 1. – С. 41–58.

1825. **Симонов Н. С.** Реформа политического строя: замыслы и реальность (1921–1923 гг.) / Н. С. Симонов // Вопр. истории КПСС. – М., 1991. – № 1. – С. 42–55.

1826. **Симонов Н. С.** Советская финансовая политика в условиях нэпа (1921–1927 гг.) / Н. С. Симонов // История СССР. – М., 1990. – № 5. – С. 42–59.

1827. **Скотнікова Л.** Сільськогосподарська кооперація і нова економічна політика в Україні / Л. С. Скотнікова // Укр. іст. зб. – К., 1999. – С. 123–140.

1828. **Скотнікова Л. С.** Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках / Л. С. Скотнікова // Сутність і особливості нової економ. політики в укр. селі (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2000. – С. 16–30.

1829. **Скотнікова Л. С.** Аграрні відносини в українському селі у 20–30-х роках ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. С. Скотнікова; Ін-т історії України НАН України. – К., 2000.

1830. **Скотнікова Л. С.** Державна аграрна політика в перший період непу / Л. С. Скотнікова // Укр. село у 20–90-х роках ХХ століття (короткий іст.-екон. нарис) / Л. Ю. Беренштейн, С. В. Кульчицький та ін. – К., 1998. – С. 3–32.

1831. **Скрыпников А. В.** НЭП: исторический опыт преобразований / А. В. Скрыпников. – Воронеж: Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 1994. – 181 с.

1832. **Славко Т. И.** Применение математики при изучении массовых исторических источников / Т. И. Славко // Вопр. истории. – 1978. – № 6. – С. 73–83.

1833. **Слесарева М. Л.** Вплив ментальності на економічну поведінку // Вісн. Харків. держ. ун-ту. Наука і соціальні пробл. суспільства. – Х., 1998. – С. 42–44

1834. **Слизький І. Ф.** Історичний нарис боротьби й діяльності комітетів незаможних селян України / І. Ф. Слизький. – Х.: Пролетаріат, 1933. – 158 с.

1835. **Слинько І. І.** Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / І. І. Слинько. – К., 1961.

1836. **Служинська З.** Рід людський в Україні / З. Служинська. – Львів, 1995. – 114 с.

1837. **Смирнов А. П.** Наши основные задачи по поднятию и организации крестьянского хозяйства / А. П. Смирнов. – М. : [Б. и.], 1925. – 66 с.

1838. **Смирнов В. М.** Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В. М. Смирнов. – Х.: Майдан, 2002. – 304 с.

1839. **Соболева О.** Становлення ринкової інфраструктури в Україні у 20-ті роки / О. Соболева // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1997. – Вип. 29. – С. 12–21.

1840. **Советское** крестьянство: краткий очерк истории (1917–1970). – М., 1973.

1841. **Советское** народное хозяйство в 1921–1925 гг. – М., 1960.

1842. **Соколов А. К.** Историческое значение нэпа / А. К. Соколов // Нэп в контексте ист. развития России XX века: Сб. ст. / Ред. колл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 6–12.

1843. **Соколов А. К.** Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов / А. К. Соколов. – М.: Высш. шк., 1999. – 272 с.

1844. **Соколов А. К.** Лекции по советской истории. 1917–1940 / А. К. Соколов. – М.: Мосгорархив, 1995. – 281 с.

1845. **Соколов А. К.** О применении новых методов в исследованиях историков США / А. К. Соколов // Матем. методы в соц.-экон. и археолог. иссл-ниях: Сб. науч. тр. / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1981. – С. 354–413.

1846. **Соколов А. К.** Политическая система и нэп / А. К. Соколов // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994.

1847. **Соколов А. К.** Рабочий класс и революционные изменения в социальной структуре общества / А. К. Соколов. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 226 с.

1848. **Соколов А. С.** Из истории становления и развития финансовой системы России в период новой экономической политики / А. С. Соколов; отв. ред. Ш. М. Мунчаев. – М.: [Б. и.], 1998. – 120 с.

1849. **Соколов Н. Г.** Использование товарообмена при переходе к нэпу / Н. Г. Соколов // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 121–126.

1850. **Солнцев С. И.** Земельная рента в крестьянском хозяйстве / С. И. Солнцев. – Л.: Прибой, 1929. – 244 с.

1851. **Соловей Д.** Голгота України / Д. Соловей. – Дрогобич, 1993.

1852. **Соловейчик В.** Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины / В. Н. Соловейчик. – Х.: Наркомзем, 1923. – 62 с.; 17 картогр.

1853. **Соловейчик В. Н.** Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР / В. Н. Соловейчик // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10.

1854. **Соловьев А.** Валовая продукция полеводства в 1924 году / А. Соловьев // Одес. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 9–10 (сент.–окт.). – С. 128–146.

1855. **Сосновий С.** Нариси з техніки селянського рільництва / С. Сосновий. – Х., 1926. – 126 с.

1856. **Сосса Р. І.** Історія картографування території України: Підручн. для студентів вищих навч. закладів / Р. І. Сосса. – К.:Либідь, 2007. – 334 с.

1857. **Сотникова С. И.** Современная карта как специфический источник информации / С. И. Сотникова // Методолог. вопр. документоведения и архивоведения: Сб. докл. методолог. семинара ВНИИДАД. – М.: ВНИИДАД, 1976. – Вып. 1. – С. 67–85.

1858. **Софинов П. Г.** Исторический поворот (Переход к новой эконом. политике) / П. Г. Софинов. – М.: Политиздат, 1964. – 79 с.

1859. **Спадков Я.** Механизация землеобработки и интенсификация сельского хозяйства / Я. Спадков // Укр. экономист. – 1925. – № 71. – 24 дек.

1860. **Сташевский Е.** Крестьянский двор на Киевщине и его дробимость / Е. Сташевский // Местное хозяйство. – 1923. – № 2(20). – С. 46–72.

1861. **Стоян П. К.** Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922–1925 рр.) / П. К. Стоян // Укр. іст. журн. – 1965. – № 4. – С. 71–78.

1862. **Страницы** истории советского общества: факты, проблемы, люди: Сб. ст. / Сост.: Г. В. Клокова и др. – М.: Политиздат, 1989. – 446 с.

1863. **Струмилин С.** Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве (Статья первая) / С. Г. Струмилин // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 1, янв. – С. 41–52.

1864. **Струмилин С.** Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве (Статья вторая) / С. Г. Струмилин // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2, февр. – С. 20–35.

1865. **Струмилин С.** Проблема трудового учета / С. Г. Струмилин // Экон. жизнь. – 1920. – № 237, 284.

1866. **Струмилин С. Г.** На хозяйственном фронте (1921–1925): Сб. ст. / С. Г. Струмилин. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 234 с.

1867. **Струмилин С. Г.** Очерки советской экономики / С. Г. Струмилин. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 96 с.

1868. **Студенский Г. А.** Бюджет крестьянского хозяйства / Г. А. Студенский. – М.: Госиздат, 1927. – 165 с.

1869. **Студенский Г. А.** Интенсивность и псевдоинтенсивность в крестьянском сельском хозяйстве / Г. А. Студенский. – Самара, 1927. – 39 с.

1870. **Студенский Г. А.** Организация среднечерноземного крестьянского хозяйства / М. А. Студенский. – М., 1923. – 2, 74 с.; 2-е изд. – 1924. – 2, 74 с.

1871. **Студенский Г. А.** Очерки по теории крестьянского хозяйства / Г. А. Студенский. – М., 1923. – 80 с.

1872. **Студенский Г. А.** Рента в крестьянском хозяйстве и принципы ее обложения / Г. А. Студенский. – М., 1925. – 113 с.

1873. **Суворова Л. Н.** Политическая власть, государство и рынок в 1920–1923 годы / Л. Н. Суворова // Нэп в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 57–85.

1874. **Суворова Л. Н.** Советское хозяйство и рынок. Теоретические парадигмы 20-х гг. / Л. Н. Суворова // Новые страницы отечеств. истории XX века: Межвуз. сб. ст. – Калуга, 1994. – С. 36–52.

1875. **Сулковский М.** Классовые группы и производственные типы крестьянских хозяйств / М. Сулковский. – М.: Госиздат, 1930. – 126 с.

1876. **Сургай Г. І.** Завершення земельної реформи в цукровій промисловості України (1921–1925 рр.) / Г. І. Сургай // Вісн. Київ. ун-ту. Серія історії / Редкол.: В. І. Стрельський (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – № 9. – С. 57–63.

1877. **Сургай Г. І.** Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.

1878. **Сутність та особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928):** Зб. наук. пр. / Під ред. С. В. Кульчицького. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 224 с.

1879. **Суханов Н.** О дифференциации крестьянского хозяйства / Н. Суханов // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 6–7(24–25). – С. 137–147.

1880. **Сушко О. О.** Соціально-економічний тип дрібного товаровиробника в українському селі 1920-х рр. / О. О. Сушко // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 120–131.

1881. **Сушко О. О.** Українське селянство 20-х років XX століття: концептуальні підвалини сучасних історичних досліджень / О. О. Сушко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 16. – С. 209–214.

1882. **Таллер М.** Что такое «источнико-ориентированная обработка данных»; что такое «историческая информатика»? / М. Таллер // История и компьютер: новые технологии в исторических исследованиях и образовании / Отв. ред. Л. И. Бородкин, В. Леверманн. – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1993.

1883. **Таллер М.** Ключ 4. Система управления банком данных / М. Таллер; пер. с нем. М. М. Леренманн. – М.: Мосгорархив, 1995 – 279 с.

1884. **Тейтель А.** Правильно устроенное хозяйство не боится засухи / А. Тейтель. – М.: Новая деревня, 1925. – 32 с. с прил.

1885. **Тейтель А.** Проблема устойчивости крестьянского хозяйства засушливой области / А. Тейтель // Экон. обозрение. – М., 1926. – № 5. – С. 61–67.

1886. **Тейтель А.** Устойчивое хозяйство засушливой области / А. Тейтель. – М.: Экон. жизнь, 1925. – 28 с. – (Поп. библи. «Экон. жизни». Сер. Сел. хоз-во. – № 2).

1887. **Телицын В. Л.** Нэп, 1924–1926 годы: «Лицом к деревне» или спиной к крестьянству? / В. Л. Телицын // Нэп в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 280–300.

1888. **Тенета М.** Главные продовольственные хлеба Украины / М. Тенета. – Х., 1930. – 83 с.

1889. **Терещенко Р. К.** Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Д., 2002.

1890. **Терлецкий Е.** Дифференциация украинского крестьянства и колхозы / Е. Терлецкий // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 2. – С. 55–70.

1891. **Тимофеев И. С.** Методологическое значение категорий «качество» и «количество». – М.: Наука, 1972. – С. 12–15.

1892. **Тойнбі А. Дж.** Дослідження історії. – К.: Основи, 1995.

Т. 1: Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Шовкун. – 614 с.

Т. 2: Скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – 406 с.

1893. **Токвіль А. де.** Давній порядок и Революція / А. де Токвіль; пер. з фр. Г.-К. Філіпчук. – К.: Юніверс, 2000. – 224 с.

1894. **Том Р.** Динамическая теория морфогенеза / Р. Том // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого; под ред. и с предисл. Б. Л. Астаурова. – М.: Мир, 1970. – С. 145–157.

1895. **Торохтий Я. Ф.** Мелкое и крупное крестьянское хозяйство. Сельскохозяйственные трудовые артели / Я. Ф. Торохтий. – Х., 1923. – 30 с.

1896. **Трапезников С. П.** Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С. П. Трапезников. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1963. – 656 с.

1897. **Трапезников С. П.** Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос / С. П. Трапезников. – М.: Наука, 1974. – Т. 1–2.

1898. **Трапезников С. П.** На крутых поворотах истории (Из уроков борьбы за научный социализм против ревизионистских течений) / С. П. Трапезников. – 2-е доп. изд. – М.: Мысль, 1972. – 365 с.

1899. **Трахтенберг И. А.** Денежные кризисы (1821–1938) / И. А. Трахтенберг. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 731 с.

1900. **Тремль Г. А.** О едином сельско-хозяйственном налоге на Украине в 1924–25 г. / Г. А. Тремль // Хозяйство Украины. – Х., 1925. – № 1–2. – С. 61–67.

1901. **Трельч Э.** Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Э. Трельч; пер. с нем. М. И. Левиной, С. Д. Сказкина; отв. ред. Л. Т. Мильская. – М.: Прогресс, 1994.

1902. **Трифонов И. Я.** Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925): В 2 ч. / И. Я. Трифонов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964–1969.

Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. – 1964. – 311 с.

Ч. 2: Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – 1969. – 288 с.

1903. **Трифонов И. Я.** Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И. Я. Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.

1904. **Трифонов И. Я.** Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937) / И. Я. Трифонов. – М.: Госполитиздат, 1960. – 279 с.

1905. **Тростогон А. М.** Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект / А. М.Тростогон // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 119–121.

1906. **Тростогон А. М.** Українське селянство і влада в 20-ті рр. ХХ ст.: історіографія / А. М. Тростогон // Іст. наука: проблема розвитку: Матер. конф. «Новітня історія України». – Луганськ, 2002. – С. 221–224.

1907. **Троценко И. Д.** Капитализм и аграрно-крестьянский вопрос / И. Д. Троценко. – М.: Политиздат, 1984. – 304 с.

1908. **Трукан Г. А.** Актуальные проблемы источниковедения истории советского общества / Г. А. Трукан // Источниковедение истории сов. о-ва / Редкол.: Г. А. Трукан (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Вып. 4. – С. 5–24.

1909. **Трукан Г. А.** Источниковедение истории советского общества / Г. А. Трукан, Ю. П. Бокарев // Изучение отечеств. истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС. – М., 1978. – Вып. 1: Сов. период. – С. 320–331.

1910. **Трукан Г. А.** Источниковедение истории советского общества: современные исследования и проблемы / Г. А. Трукан // История СССР. – 1976. – № 6. – С. 219–223.

1911. **Трукан Г. А.** Путь к тоталитаризму: 1917–1929 / Г. А. Трукан. – М., 1994.

1912. **Трукан Г. А.** Современные исследования и проблемы источниковедения истории советского общества / Г. А. Трукан // Источниковедение истории сов. о-ва / Редкол.: Г. А. Трукан (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1978. – Вып. 3. – С. 5–18.

1913. **Туган-Барановский М. И.** Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.

1914. **Тулайков Н. М.** Сущность засухи и меры борьбы с нею с точки зрения полевода / Н. М. Тулайков. – М.: Гос. изд-во, 1921. – 15 с.

1915. **Тулин Г. М.** Лесные полосы как средство борьбы с засухой / Г. М. Тулин. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 27 с.: илл.

1916. **Тьюки Дж.** Анализ результатов наблюдений. Разведочный анализ / Дж. Тьюки; пер. с англ. А. Ф. Кушнира, А. Л. Петросяна, Е. Л. Резникова; под ред. В. Ф. Писаренко. – М.: Мир, 1981. – 693 с.

1917. **Тюрина Е. А.** «Рыночный план» Н. Д. Кондратьева на 1923/24–1927/28 гг. – модель развития сельского хозяйства на основе нэпа Е. А. Тюрина

// Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тез. докл. и сообщений / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 21–24.

1918. **Тяжелникова В. С.** Источнико-ориентированная обработка данных. Ключ: Руководство для пользователя / В. С. Тяжелникова, В. Леверманн. – М.: Мосгорархив, 1995. – 309 с.

1919. **Угроватов А. П.** НЭП и законность (1921–1929 гг.) / А. П. Угроватов; отв. ред. В. В. Белковец. – Новосибирск: [Б. и.], 1997. – 106 с.

1920. **Ужанский С. Г.** Дифференциация крестьянства / С. Г. Ужанский // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 6–7(24–25). – С. 129–136.

1921. **Україна і світ.** Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посіб. / За ред. Б. Д. Лановика. – К., 1994.

1922. **Українське село у 20–90 роках ХХ століття** (короткий історико-економічний нарис) / Л. Ю. Беренштейн, С. В. Кульчицький та ін. – К., 1998.

1923. **Устинов В. А.** Количественные и машинные методы обработки исторической информации / В. А. Устинов. – М., 1969.

1924. **Устинов В. А.** Применение вычислительных машин в исторической науке (для анализа массовых исторических источников) / В. А. Устинов. – М., 1964.

1925. **Фабрикант А. О.** Книга участкового агронома / А. О. Фабрикант. – М.: Новая деревня, 1925. – 320 с.

1926. **Фабрикант А. О.** Основы агрономической помощи населению / А. О. Фабрикант. – М.: Кооп. изд-во, 1924. – 244 с.

1927. **Файн Л. Е.** Конец нэпа и агония кооперации / Л. Е. Файн // НЭП: завершающая стадия. – М., 1998. – С. 225–230.

1928. **Файн Л. Е.** Кооперативная политика Советского государства / Л. Е. Файн // Эконом. политика Сов. государства в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред. акад. М. П. Ким. – М.: Наука, 1986.

1929. **Файн Л. Е.** Кооперация и рынок: принципы взаимодействия в различных социально-экономических условиях России первой трети XX века / Л. Е. Файн // НЭП в контексте ист. развития России XX века: Сб. ст. / Редколл.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – С. 261–279.

1930. **Файн Л. Е.** Новая экономическая политика и сельскохозяйственная кооперация // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 135–140.

1931. **Файн Л. Е.** Отечественная кооперация: исторический опыт / Л. Е. Файн. – Иваново, 1994.

1932. **Файн Л. Е.** Социально-экономическая характеристика кооперации в начальный период нэпа (1921–1923 гг.) / Л. Е. Файн // История СССР. – М., 1968. – № 5. – С. 14–35.

1933. **Фареній І. А.** З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-плюс, 2003. – 144 с.

1934. **Февр Л.** Бои за историю / Л. Февр; пер. с фр. А.А. Бобовича. – М.: Наука, 1991. – 630 с.

1935. **Федоров П.** Об изменениях в обложении крестьянского хозяйства на 1926/27 год (К реформе сельхозналога) / П. Федоров // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2. – С. 11–19.

1936. **Федотов А. И.** К вопросу о продналоге и продналоговой политике партии / А. И. Федотов, Д. Н. Ватулин // Вопр. истории КПСС. – М., 1967. – № 5. – С. 41–50.

1937. **Фигуровская Н. К.** Аграрные проблемы в советской экономической литературе 20-х гг. / Н. К. Фигуровская – М.: Наука, 1978. – 258 с.

1938. **Фигуровская Н. К.** Развитие аграрной теории в СССР: конец 20-х – 30-е годы / Н. К. Фигуровская. – М.: Наука, 1983. – 382 с.

1939. **Филимонов В. Я.** Город и деревня в 1921–1925 гг. (По материалам Европейской России): Учеб. пособ. / В. Я. Филимонов. – Л.: ЛГПИ, 1984. – 89 с.

1940. **Филимонов В. Я.** Новейшая отечественная литература о нэпе / В. Я. Филимонов // Отечествен. и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. – Брянск, 1993. – С. 155–157.

1941. **Финансовое** оздоровление экономики: опыт нэпа: Сб. ст. / Сост.: А. И. Казьмин. – М.: Моск. рабочий, 1990. – 255 с.

1942. **Філіпов К. В.** Досвід сільськогосподарської кооперації в ринковій трансформації аграрного сектору економіки України в 20-ті роки ХХ століття / К. В. Філіпов // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 244–247.

1943. **Філіповський О. К.** Розвідка з організації селянського господарства на Україні / О. К. Філіповський; пер. з рос. Є. Плужника. – Х.: ДВУ, 1926. – 314 с.

1944. **Фортунатов В. В.** Альтернативность в истории XX века (1917–1939 гг.) / В. В. Фортунатов. – Л.: Знание, 1991. – 16 с.

1945. **Фридберг Л. Я.** Государственные закупки хлеба и борьба с частным капиталом на хлебном рынке в годы нэпа (1924–1927 гг.) / Л. Я. Фридберг // Уч. зап. Моск. фин. ин-та. Вопр. полит. экономии. – М., 1963.

1946. **Фуко М.** Рождение клиники / М. Фуко; пер. с фр., науч. ред. и предисл. А. Ш. Тхостова. – М.: Смысл, 1998. – 309 с.

1947. **Функции** и задачи кооперации в переходный период от капитализма к социализму (в период нэпа): Учеб. пособие по курсу «Теория кооперации» для стажеров фак. заруб. кооператоров и студентов кооп. вузов / А. П. Макаренко, В. Н. Лабутин, В. А. Романова и др. – М.: Учеб.-науч. комплекс потреб. кооперации «Моск. кооп. ин-т», 1988. – 117 с.

1948. **Хакен Г.** Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен; пер. с англ. Ю. А. Данилова; под ред. Ю. Л. Климонтовича. – М.: Мир, 1985. – 423 с.

1949. **Халимова Э. С.** Организация динамических переписей крестьянских хозяйств в 1920–1929 гг. и методика разработки их материалов / Э. С. Халимова // Вестн. МГУ. Сер. 8: История. – М., 1977. – № 3. – С. 13–24.

1950. **Халимова Э. С.** Публикация материалов динамических переписей крестьянских хозяйств 1920–1929 годов / Э. С. Халимова. – М., 1977. – 27 с. – Деп. ИНИОН 1358. 11.05.77 г.

1951. **Халимова Э. С.** Факторный анализ в решении проблем социальной аграрной типологии 20-х гг. XX в. / Э. С. Халимова // Комплексные методы в изучении истории с древнейших времен до наших дней: Тез. докладов совещания. – М., 1984.

1952. **Ханин Г.** Как скончался нэп / Г. Ханин // Родина. – 1989. – № 7.

1953. **Харман Г.** Современный факторный анализ / Г. Харман; пер. с англ. В. Я. Лумельского; науч. ред. и вступ. ст. Э. М. Бравермана. – М., 1972.

1954. **Хвостова К. В.** К вопросу о методике измерения степени социально-экономического неравенства в исторических совокупностях / К. В. Хвостова // Мат. методы в иссл-ниях по соц.-экон. истории / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1975. – С. 45–74.

1955. **Хвостова К. В.** К вопросу об историческом познании / К. В. Хвостова // Новая и новейшая история. – М.: Наука, 1993. – № 3. – С. 20–28.

1956. **Хвостова К. В.** Методологические проблемы применения математических методов в исторических исследованиях / К. В. Хвостова // Вопр. Истории. – 1975. – № 11. – С. 97–112.

1957. **Хозяйственный** механизм периода нэпа (По материалам 20-х гг.): Сб. обзоров / Сост., отв. ред. Е. В. Богомолова. – М.: ИНИОН, 1990. – 177 с.

1958. **Холодов М.** Результаты весеннего обследования крестьянских хозяйств в 1924 году / М. Холодов // Бюлл. Подольского губ. стат. бюро. – Винница, 1924. – № 3(26), июль–сент. – С. 14–31.

1959. **Хоменко Н.** Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине / Н. Хоменко // На аграрном фронте. – 1927. – № 8–9. – С. 26–52.

1960. **Хорошун Б. І.** Неп і вирішення продовольчої проблеми / Б. І. Хорошун // Наук. пр. з питань політ. історії: Респ. міжвід. наук. зб. / Редкол.: В. П. Горшков (відп. ред.) та ін. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 170: Уроки непу і сучасна екон. політика. – С. 18–23.

1961. **Хорошун Б. І.** Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України / Б. І. Хорошун. – К., 1999.

1962. **Хрящева А.** Методы наблюдения динамики земледельческого хозяйства / А. И. Хрящева. – [М., 1923]. – 37 с.

1963. **Хрящева А.** О приемах проверки данных сельскохозяйственных переписей / А. И. Хрящева // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 18. – № 7–9. – С. 141–150.

1964. **Хрящева А.** Условия дробимости крестьянских хозяйств / А. И. Хрящева // Экон. обозрение. – М., 1928. – № 9. – С. 95–112.

1965. **Хрящева А. И.** Группы и классы в крестьянстве. К XIII съезду РКП(б) / А. И. Хрящева. – М.: ЦСУ СССР, 1926. – 172 с.

1966. **Хрящева А. И.** К вопросу о неправильных приемах исследования динамики крестьянского хозяйства / А. И. Хрящева. – М.: ЦСУ СССР, 1923. – 32 с.

1967. **Хрящева А. И.** К вопросу о принципах группировки массовых статистических материалов в целях изучения классов в крестьянстве / А. И. Хрящева. – М.: ЦСУ СССР, 1925. – 40 с.

1968. **Хрящева А. И.** Крестьянство в войне и революции. Стат.-экон. очерки / А. И. Хрящева. – М.: [Б. и.], 1921. – 45 с.

1969. **Хрящева А. И.** Подъем крестьянского хозяйства / А. И. Хрящева // Эконом. обозрение. – 1923. – № 10. – С. 48–57.

1970. **Хрящева А. И.** Статистика посевов и степень ее точности. Критич. очерк / А. И. Хрящева. – М., 1923. – 67 с.

1971. **Хрящева А. И.** Эволюция классов в крестьянстве. Эволюция классов в Русской революции / А. И. Хрящева – М.: Госиздат, 1922. – 121 с.

1972. **Цаплин В. В.** Основные направления использования документов ЦГАНХ СССР по истории сельского хозяйства и крестьянства / В. В. Цаплин // Пробл. истории сов. крестьянства. – М.: Наука, 1981.

1973. **Цакунов С. В.** В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е гг. / С. В. Цакунов; послесл. Р. У. Дэвиса; под. ред. Г. А. Бордюгова – М.: Изд. центр «Россия молодая», 1994. – 186 с.

1974. **Цели** и пути технического прогресса в сельском хозяйстве / [Т. Бринкман] // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 35–37.

1975. **Цивадзе Д. Ю.** Развитие экономических функций Советского государства / Д. Ю. Цивадзе. – М.: Юрид. лит-ра, 1970. – 344 с.

1976. **Цикото В.** Наем рабочих в крестьянских хозяйствах / В. Цикото // На аграрном фронте. – 1928. – № 11. – С. 44–61.

1977. **Цуркан М. И.** Руководство для земельного работника Одешины по вопросам животноводства / М. И. Цуркан. – О., 1925. – 72 с. – (Наркомзем. Одес. губземупр).

1978. **Цыбульский В. А.** О социально-классовых аспектах экономического регулирования рынка / В. А. Цыбульский // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 116–120.

1979. **Цыбульский В. А.** Нэп и вопросы торговли / В. А. Цыбульский // Вопр. истории КПСС. – М., 1968. – № 2. – С. 81–90.

1980. **Цыбульский В. А.** Нэп и денежная реформа 1922–1924 годов / В. А. Цыбульский // История СССР. – М., 1972. – № 4. – С. 114–127.

1981. **Цыперович Г.** Синдикаты и тресты в России / Г. Цыперович. – 2-е изд. – М.: Всерос. Центр. совет профсоюзов, 1919. – 198 с.

1982. **Чаянов А. В.** Бюджетные исследования. История и методы / А. В. Чаянов. – М.: Кооп. изд-во студенчества сел.-хоз. акад. им. Тимирязева «Новый агроном», 1929. – 331 с.

1983. **Чаянов А. В.** Как организовать крестьянское хозяйство в Нечерноземной полосе / А. В. Чаянов. – М., 1925. – 45 с.

1984. **Чаянов А. В.** Краткий курс кооперации / А. В. Чаянов. – 4-е изд. – М.: Коопер. изд-во, 1925. – 78 с.

1985. **Чаянов А. В.** Крестьянское хозяйство: Избр. тр. / А. В. Чаянов. – М.: Наука, 1989. – 493 с.

1986. **Чаянов А. В.** Методы безденежного учета хозяйственных предприятий: Тр. Высш. семинария сельскохозяйственной экономики и политики при Петровской сельскохозяйственной академии. – М., 1921. – Вып. 2. – 42 с.

1987. **Чаянов А. В.** О дифференциации крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 5(23). – С. 109–122.

1988. **Чаянов А. В.** Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – 456 с.

1989. **Чаянов А. В.** Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий / А. В. Чаянов. – М.: Новая деревня, 1928. – 92 с. – (Из работ науч.-исслед. ин-та сельскохоз. экономии при сельскохоз. акад. им. К. Тимирязева).

1990. **Чаянов А. В.** Организация кооперативного сбыта / А. В. Чаянов. – 2-е доп. изд. – М.: Всерос. союз с.-х. кооперации, 1922. – 90 с.

1991. **Чаянов А. В.** Организация крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов. – М.: Кооп. изд-во, 1925. – III, 215 с. – (Из работ НИИ с.-х. экономии в Москве).

1992. **Чаянов А. В.** Очерки по экономике трудового сельского хозяйства / А. В. Чаянов; предисл. Л. Крицмана. – М.: Новая деревня, 1924. – 16, 152 с.

1993. **Челинцев А. Н.** К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства / А. Н. Челинцев // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 4(22). – С. 114–135.

1994. **Челинцев А. Н.** Учет крестьянского хозяйства в работе агронома / А. Н. Челинцев. – М., 1925. – 44 с.; прил.

1995. **Чемерисский И. А.** Сельскохозяйственное производство СССР в 1920–1925 гг. по статистическим источникам / И. А. Чемерисский // Ежегод. по аграрной истории Вост. Европы. 1965 г. / Ред. колл.: В. К. Яцунский (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 453–463.

1996. **Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Т.: Збруч, 2000. – 482 с.

1997. **Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. В. Ченцов; Дніпропетр. держ. ун-тет. – Д., 2000. – 34 с.

1998. **Червонная С. М.** Россия нэповская: политика, экономика, культура. (Заметки с научной конференции) / С. М. Червонная // Отечеств. история. – 1992. – № 3. – С. 216–221.

1999. **Черепнин Л. В.** К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин / Л. В. Черепнин // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. / Редкол.: Н. И. Павленко (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1973. – Вып. 1. – С. 32–61.

2000. **Черкашин А. К.** Геоинформационная система как инструмент познания / А. К. Черкашин // Интеркарто–9: ГИС для устойчивого развития территорий. – Новороссийск; Севастополь, 2003. – С. 3–10.

2001. **Черненко Б.** Доходность элементов сельского хозяйства / Б. Черненко. – О.: Одес. окрестатбюро, 1925. – 82 с.

2002. **Черненко Б.** Землепользование и землеустройство в Одесской губ. (По данным весеннего опроса 1924 года) / Б. Черненко // Стат. бюлл. Одесского губстатбюро. – О., 1924. – № 9–10 (сент.–окт.). – С. 118–127.

2003. **Черненко Б.** К вопросу о расслоении крестьянства / Б. Черненко // Одес. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 3–4. – С. 62–82.

2004. **Черненко Б.** Эволюция основных элементов сельского хозяйства по экономическим группам крестьянства / Б. Черненко // Одес. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1923. – № 10–11. – С. 316–339; 1924. – № 1–2. – С. 76–109; № 9–10. – С. 84–117.

2005. **Чернов М.** План хлебозаготовок и политика цен / М. Чернов // Производство, труд, управление. – Х., 1925. – № 5. – С. 10–20.

2006. **Черноморский М. Н.** Выборочное обследование и крестьянские бюджеты как источники по истории социально-экономических отношений в годы нэпа / М. Н. Черноморский // Тр. Моск. гос. ист.-архив. ин-та. – М.: МГИАИ, 1954. – Т. 7. – С. 29–94.

2007. **Четвериков Н. С.** Зависимость урожая от погоды: Доклад на Всерос. стат. съезде 3–13 ноября 1923 г. / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 98–101.

2008. **Четвериков Н. С.** Изменение напряженности сезонной волны и интенсивности беспорядочных колебаний в экономических показателях 1928/1929 г. по сравнению с предыдущими годами (Методологическая заметка и таблицы) / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 151–162.

2009. **Четвериков Н. С.** Колебания урожаев как фактор, влияющий на устойчивость сельского хозяйства России / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 62–97.

2010. **Четвериков Н. С.** Корреляция / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 376–382.

2011. **Четвериков Н. С.** Коэффициент вариации / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б.И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 386.

2012. **Четвериков Н. С.** Коэффициент корреляции / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 383–385.

2013. **Четвериков Н. С.** Логическая структура методов и показателей теории корреляции, изложенная в векторном отображении / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 216–243.

2014. **Четвериков Н. С.** Методика вычисления сезонной волны в кратковременных рядах / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 146–150.

2015. **Четвериков Н. С.** О выборочном исследовании (Опыт логической характеристики метода) / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 194–208.

2016. **Четвериков Н. С.** О ложной корреляции / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 298–318.

2017. **Четвериков Н. С.** Районы согласных колебаний урожаев: Доклад на заседании Кружка математической статистики и теории вероятностей 6 октября 1923 г. / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 102–104.

2018. **Четвериков Н. С.** Связь хлебных цен с урожаями / Н. С. Четвериков // Стат. иссл-ния (Теория и практика) / Отв. ред. Б. И. Карпенко. – М.: Наука, 1975. – С. 105–145.

2019. **Чинчиков А. М.** Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР (1917–1969) / А. М. Чинчиков. – М.: Мысль, 1971. – 222 с.

2020. **Чмыга А. Ф.** Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.). Очерки истории / А. Ф. Чмыга. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 320 с.

2021. **Чубар В. Я.** Звіт уряду УСРР. Доповідь на VI губернському з'їзді Рад Київщини 8–11 січня 1924 р. / В. Я. Чубар // Вибр. ст. і промови. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 136–171.

2022. **Чубар В. Я.** Проблема «ножиць» в радянських республіках / В. Я. Чубар // Вибр. ст. і промови. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 196–249.

2023. **Чубар В. Я.** Про господарське будівництво / В. Я. Чубар // Вибр. ст. і промови. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 245–297.

2024. **Чуклов В. В.** Сравнение распределений и функций неравенства / В. В. Чуклов // Матем. методы в иссл-ниях по соц.-экон. истории / Отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1975. – С. 83–86.

2025. **Шайтура С. В.** Геоинформационные системы и методы их создания / С. В. Шайтура. – Калуга, 1998. – С. 8–9.

2026. **Шаповал Ю.** Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

2027. **Шаповал Ю. І.** Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993. – 351 с.
2028. **Шаповалов Т.** Виноградарство и виноделие / Т. И. Шаповалов. – М., 1926. – 44 с.
2029. **Шаповалов Т. И.** Влияние цен на развитие трудинтенсивных культур / Т. И. Шаповалов // Сел. и лесное хозяйство. – М., 1924. – Кн. 15. – С. 17–34.
2030. **Шарапа В. Ф.** Сельские Советы Украины в восстановительный период. 1921–1925 гг. (На материалах Юга Украины): Дис. ... канд. ист. наук / В. Ф. Шарапа. – Д., 1969. – 383 с.
2031. **Шарапа В. Ф.** Участие сельских Советов Украины в проведении социально-экономической политики Советского государства в деревне (1921–1929) / В. Ф. Шарапа // Вопр. истории СССР. – Х., 1980. – Вып. 25.
2032. **Шарапов Ю. П.** Из истории идеологической борьбы при переходе к нэпу. Мелкобуржуазный революционаризм – опасность «слева», 1920–1923 / Ю. П. Шарапов; отв. ред. Ю. С. Борисов. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
2033. **Шатохін А. М.** Соціологія села / А. М. Шатохін. – К.: Наук. світ, 2000. – 125 с.
2034. **Шевченко В. О.** Ментальна схема картографування / В. О. Шевченко, Е. Л. Бондаренко // Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. / Редкол.: Л. Г. Руденко (гол. ред.) та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип. 2. – С. 30–33.
2035. **Шевченко С. І.** Перший радянський голод на Україні і допомога міжнародних організацій (на прикладі Єлисаветградського повіту, весною – влітку 1922 р.) / С. І. Шевченко // Укр. селянин: Пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Черкаси: РВВ Черкаськ. держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 240–244.
2036. **Шерман С.** Внутренний рынок и торговый быт Советской России // НЭП: взгляд со стороны: Сб. ст. / Сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М.: Моск. рабочий, 1991. – С. 141–150.

2037. **Шестаков А.** Наемный труд в сельском хозяйстве / А. Шестаков // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 1. – С. 36–57.

2038. **Широких В.** Техника крестьянского животноводства на Украине / В. Широких. – Х.: Наркомзем УССР, 1923. – 55 с.

2039. **Шишкин В. А.** «Полоса признаний» и внешнеэкономическая политика СССР (1924–1928 гг.) / В. А. Шишкин. – Л.: Наука, 1983. – 365 с.

2040. **Шишкин В. А.** Власть, политика, экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.) / В. А. Шишкин. – С.Пб.: Дмитрий Буланин, 1997. – 399 с.

2041. **Шишкин В. А.** Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений / В. А. Шишкин. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1969. – 439 с.

2042. **Шишкин В. А.** Цена признания: СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924–1929 гг.) / В. А. Шишкин. – С.Пб.: Наука, С.Пб. отд-ние, 1991. – 437 с.

2043. **Шлихтер А. Г.** Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти / А. Г. Шлихтер. – М.: Наука, 1975. – 448 с.

2044. **Шлихтер А. Г.** Экономические проблемы строительства фундамента социализма / А. Г. Шлихтер. – М.: Мысль, 1982. – 286 с.

2045. **Шліхтер О. Г.** Підсумки аграрної політики за 10 років / О. Г. Шліхтер // Укр. землевпорядник. – Х., 1927. – № 10–11. – С. 5–19.

2046. **Шмидт С. О.** Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников (Постановка вопроса) / С. О. Шмидт // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. IV Всесоюз. конф. Днепропетровск, 31 окт. – 2 нояб. 1983. – М., 1983. – С. 5.

2047. **Шмидт С. О.** О классификации исторических источников / С. О. Шмидт // Вспомогательные ист. дисциплины. – Л., 1985. – Вып. 16. – С. 4.

2048. **Шмидт С. О.** Современные проблемы источниковедения / С. О. Шмидт // Источниковедение. Теоретич. и методич. пробл. / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – С. 7–58.

2049. **Шраг М.** Зовнішня торгівля України / М. Шраг. – Х., 1924. – 82 с.
2050. **Штракс Г. М.** Социальное единство и противоречия социалистического общества / Г. М. Штракс. – М.: МГУ, 1966. – 144 с.
2051. **Штракс Г. М.** Социальные противоречия / Г. М. Штракс. – М.: Мысль, 1977. – 158 с.
2052. **Шустер Г.** Детерминированный хаос. Введение / Г. Шустер; пер. с англ. Ф. М. Израйлева, М. И. Малкина, А. М. Реймана; под ред. А. В. Гапонова-Грехова, М. И. Рабиновича. – М.: Мир, 1988.
2053. **Щербань Н. В.** Об эволюции буржуазных оценок нэпа (По материалам англо-американской буржуазной историографии) / Н. В. Щербань // Новая эконом. политика. Вопр. теории и истории / Ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1974. – С. 324–334.
2054. **Щетинин Н. И.** Сколько надо земли, чтобы с выгодой работать: Руководство для крестьян / Н. И. Щетинин. – Л.: Прибой, 1925. – 64 с.
2055. **Щетинин Н. И.** Хозяйство надо строить и вести по расчету: Руководство к ведению расчетов по организации хозяйств крестьянского типа, со сведениями по устройству и постановке отдельных отраслей и с приложением формальных ведомостей простых записей по счетоводству хозяйства / Н. И. Щетинин. – М.; Пг., 1923. – 86, 2 с.
2056. **Щетихина Л. В.** Новая экономическая политика: причины введения, сущность, результаты: Учеб. пособие / Л. В. Щетихина, И. В. Семенченко. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. техн. ун-та, 1996. – 12 с.
2057. **Щетнев В. Е.** Колхозы в социально-экономической структуре нэповской деревни / В. Е. Щетнев // Аграрный рынок в ист. развитии. XXIII сессия Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Свердловск, 24–27 сент. 1991 г.: Тез. докл. и сообщ. / Ред. колл.: Л. В. Милов (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. – Вып. 1. – С. 33–36.
2058. **Эбелинг В.** Образование структур при необратимых процессах. Введение в теорию диссипативных структур / В. Эбелинг; пер. с нем. А. С. Доброславского; под ред. Ю. Л. Климонтовича. – М.: Мир, 1979. –

2059. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 254 с.

2060. **Эребо Ф.** Об изменениях организационных форм сельского хозяйства и их важнейших причинах / Ф. Эребо // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономики. – М., 1927. – № 1–2. – С. 5–10.

2061. **Эшби Росс У.** Принципы самоорганизации / У. Эшби Росс // Принципы самоорганизации: Пер. с англ. / Под ред. А. Я. Лернера. – М.: Прогресс, 1966. – С. 337–338

2062. **Югов А.** Индустриализация и проблемы капитала // НЭП: взгляд со стороны: Сб. ст. / Сост. и авт. предисл. В. В. Кудрявцев. – М.: Моск. рабочий, 1991. – С. 177–187.

2063. **Юм Д.** Трактат о человеческой природе / Д. Юм; пер. с англ. С. И. Церетели; Под общ. ред. И.С. Нарского. – Минск, 1998. –

2064. **Якиманский В. А.** К итогам аграрной революции на Украине / В. А. Якиманский. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 234 с.

2065. **Якиманский В. А.** Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины (по бюджетным обследованиям 1923 г.) / В. А. Якиманский. – Х.: ЦСУ України, 1924. – 74 с.

2066. **Яковлев А. Ф.** Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 404 с.

2067. **Яковлев Я. А.** За колхозы. Коллективное или кулацкое хозяйство / Я. А. Яковлев. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 176 с.; 2-е изд. – 1929. – 127 с.

2068. **Яковлев Я. А.** Наша деревня. Новое в старом и старое в новом / Я. А. Яковлев. – М., 1923. – 46 с.

2069. **Яковлев Я. А.** Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкователей / Я. А. Яковлев. – М.: ЦСУ СССР, 1926. – 86 с.

2070. **Яковлев Я. А.** Расслоение деревни / Я. А. Яковлев. – М., 1925. – 76 с.

2071. **Яковцевский В. Н.** Аграрные отношения в период строительства социализма / В. Н. Яковцевский. – М., 1964.

2072. **Якубцинер М. М.** К истории культуры пшеницы в СССР / М. М. Якубцинер // Матер. по истории земледелия СССР: Сб. 2: (К истории отдельных культурных растений СССР) / Редкол.: П. М. Жуковский (отв. ред.) и др. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 16–43.

2073. **Якунин В. К.** Крах КПСС: Историографический и теоретико-методологический аспекты / В. К. Якунин. – Д.: Изд-во Днепропетр. гос. ун-та, 2003. – Ч. 1: Идеино-теоретические основы КПСС и исторический опыт XX столетия. – 284 с.

2074. **Якунин В. К.** Социалистическое строительство на Украине (Историография 20-х – второй половины 30-х годов): Учеб. пособ. / В. К. Якунин. – Д.: ДГУ, 1989. – 72 с.

2075. **Янченко С. Е.** Переходные формы производственных отношений / С. Е. Янченко. – Минск, 1977.

2076. **Ясперс К.** Истоки истории и ее цель / К. Ясперс. – М.: ИНИОН, 1991. – Вып. 1.

2077. **Ястремский Б.** Связь между элементами крестьянского хозяйства в 1917 и 1919 годах / Б. Ястремский // Вестн. статистики. – 1920. – № 9–12. – С. 8–52.

2078. **Ястремский С.** Сельскохозяйственный обзор Одесской губернии за 1923 год. По данным райстатистиков и корреспондентов в сельск.-хоз-в. бюллетенях №№ 1–12 за 1923 год / С. Ястремский // Одес. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 1–2. – С. 110–129.

2079. **Яцюк В. А.** Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу / В. А. Яцюк // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький. – Черкаси: Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 134–135.

2080. **Abelson Н.** Structure and Interpretation of Computer Programs / Н. Abelson, G. Sussman. – Cambridge, 1985. – P. 132.

2081. **Allen R. C.** Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution / R. C. Allen. – Princeton: Princeton University Press, 2003. – XVIII, 302 p.

2082. **Andrae C. G.** The Use of Historical Mass-Data. Experiences from a Project in Swedish Popular Movements / C. G. Andrae, S. Lundkvist // XIII Междунар. конгресс ист. наук: Доклады конгресса. – М.: [Б.и.], 1973. – Т. 1, ч. 2. – С. 212–220.

2083. **Arango G.** Domain Analysis: From Art Form to Engineering Discipline / G. Arango // SIGSOFT Engineering Notes. – 1989. – Vol. 14 (3). – P. 153.

2084. **Barrough P. A.** Principles of Geographical Information Systems for land resources / P. A. Barrough. – Oxford: Clarendon Press, 1986. – 193 p.

2085. **Bartley K.** From Manuscript to Multimedia / K. Bartley, P. Paul, J. Lee // Data Modelling. Modelling History: Proceedings of the XI Snternational Conference of the Association for History and Computing. Moscow, August, 1996 / Ed. by L. Borodkin, P. Doorn. – М.: Moscow University Press, 2000. – P. 148–180.

2086. **Besançon A.** La Guerre de bolcheviques contre les paysans / A. Besançon // Commentaire. – Paris, 1993. – № 62, été. – P. 237–244.

2087. **Boonstra O. W. A.** NLKAART. A dynamic map of the Netherlands, 1830–1990 / O. W. A. Boonstra // Histoire and Informatique. – Montpellier, 1992. – P. 315–324

2088. **Borys J.** The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine / J. Borys. – Stockholm, 1960. – 235 p.

2089. **Borys J.** The Sovietization of the Ukraine 1917–1923: Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination / J. Borys. – Edmonton, 1980. – 212 p.

2090. **Boserup E.** The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure / E. Boserup. – L.: G. Allen and Unwin; Chicago: Aldine, 1965. – 124 p.

2091. **Cade J.** The Taxable Wealth and Population of Devon Parishes in 1524/1525: An Application of GIS and Computer Cartography / J. Cade // History & Computing. – 1996. – Vol. 8. – № 2. – P. 105–121.

2092. **Carr E.** A History of Soviet Russia. The Bolshevik Revolution 1917–1923. – L.: MacMillan, 1950. – Vol. 1; 1952. – Vol. 2.

2093. **Chamberlin W.** The Ukraine: A Submerged Nation / W. Chamberlin. – N.Y., 1944. – 153 p.
2094. **Chombart de Lauwe J.** Les paysans soviétiques / J. Chombart de Lauwe. – P.: Ed. du Seuil, 1961. – 137 p.
2095. **Coordinates** for Historical Maps / Ed. by M. Goerke. – St. Katharinen, 1994. – 200 p.
2096. **Dahl O.** Structured Programming / O. Dahl, E. Dijkstra, C. A. R. Hoare. – L., 1972. – P. 80.
2097. **Davies R. W.** The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945 / R. W. Davies, M. Harrison, S. G. Wheatcroft. – Cambridge, 1994. – 287 p.
2098. **Dickinson W. B.** Soviet Agriculture: Record of Stagnation / W. B. Dickinson // Editorial Research Reports. – 1964. – Vol. 1. – № 44, Jan. 29. – P. 69–75.
2099. **Fisher H.** Famine in Soviet Russia, 1919–1922 / H. Fisher. – N.Y., 1927. – 267 p.
2100. **Gaal M.** Die Neue Ökonomische Politik in Russland und die deutsche Währungs- und Wirtschaftsreform / M. Gaal. – Verlag H. Schellenberg, Winterthur, 1965. – 315 S.
2101. **Graham D.** The Use of a Geographical Information System in Historical Demography / D. Graham // History & Computing. – 1995. – Vol. 7. – № 1. – P. 50–63.
2102. **Graziosi A.** A New, Peculiar State: Explorations in Soviet History, 1917–1937 / A. Graziosi. – Westport, CT: Praeger Publishers, 2000. – 146 p.
2103. **Gregory I.** Longitudinal Analysis of Age- and Gender-Specific Migration Patterns in England and Wales / I. Gregory // Social Science History. – 2000. – Vol. 24. – № 3. – P. 498–499.
2104. **Gregory I.** The Great Britain Historical GIS / I. Gregory, H. Southall // Handbook of International Historical Microdata for population Research. – Minneapolis: Minnesota Population Center, 2000. – P. 319–333.

2105. **Gregory I.** Time-variant GIS Databases of Changing Historical Administrative Boundaries: A European Comparison / I. Gregory // Transactions in GIS. – 2002. – № 6(2). – P. 161–178

2106. **Gregory I. N.** Mapping British Population History / I. N. Gregory, H. R. Southall // Past Time, Past Place: GIS for History / Ed. by A. K. Knowles. – Redlands, 2002. – P. 117–130

2107. **Harts J. J.** Data structure (Syllabus) / J. J. Harts // Lecture at Odessa State University. – O., 1991. – 4 p.

2108. **Hildermeier M.** Geschichte der Sowjetunion, 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates / M. Hildermeier. – München, 1998. – 287 S.

2109. **Healy R. G.** Historical GIS as a Foundation for the Analysis of Regional Economic Growth / R. G. Healy, T. R. Stamp // Social Science History. – 2000. – Vol. 24. – № 3. – P. 575–612.

2110. **Heinrich A.** Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen / A. Heinrich. – Marburg, 1997. – 189 S.

2111. **Heinzen J. W.** Inventing a Soviet Countryside: State Power and the Transformation of Rural Russia, 1917–1929 / J. W. Heinzen. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2004. – X, 297 p.

2112. **Hubbard L.** The Economics of Soviet Agriculture / L. Hubbard. – L., 1939. – 167 p.

2113. **Hume D.** The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688: In 6 vols. / Foreword by William B. Todd. – Indianapolis: Liberty Fund, 1983.

2114. **Inalls D.** The Smaltalk-76: Programming System Design and Implementation / D. Inalls // Proceedings of the Fifth Annual ACM Symposium on Principles of Programming Languages. ACM. – P. 9.

2115. **Jasny N.** The Socialized Agriculture of the USSR. Plans and Performance / N. Jasny. – Stanford (California), 1949. – 138 p.

2116. **Khoshafian S.** Object Identity / S. Khoshafian, G. Copeland // SIGPLAN Notices. – Vol. 21(11). – November 1986. – P. 406.

2117. **Kosko B.** Neural Networks and Fuzzy Systems / B. Kosko. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1992. – P. XX.

2118. **Kunz A.** Coordinates for Historical Maps on the Development of German Transport since 1835 / A. Kunz // Coordinates for Historical Maps / Ed. by Görke, – St. Katharinen, 1994. – P. 109–120.

2119. **Kunz A.** Mapping 19th Century Transport: The Application of Computer Cartography to Historical-Statistical data / A. Kunz, J. R. Moeschl // Histoire and Informatique. – Montpellier, 1992. – P. 325–331.

2120. **Lakoff G.** Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Jonson. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980. – 122 p.

2121. **Lakoff G.** Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind / G. Lakoff. – Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1987. – 165 p.

2122. **Land** Commune and Peasant Community in Russia: Communal Forms in Imperial and Early Soviet Russia / Ed. R. Bartlett. – L., 1990. – 215 p.

2123. **Lee J.** Redistributing the Populations: GIS Adds Value to Historical Demography / J. Lee // History & Computing. – 1996. – Vol. 8. – № 2. – P. 90–104.

2124. **Lewin M.** Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization / M. Lewin. – L., 1968. – 315 p.

2125. **Lind G.** Historical concepts of space and computer-based maps / G. Lind // Structures and Contingencies in Computerized Historical Research. – Hilversum, 1995. – P. 238–252

2126. **Liskov B.** Data Abstraction and Hierarchy / B. Liskov // SIGPLAN Notices. – Vol. 23(5). – May 1988. – P. 19.

2127. **Lloyd Ch.** The Methodologie of Social History: A Critical Survey and Defence of Structuralizm / Ch. Lloyd // History and Theory. – 1991. – Vol. XXX. – № 2. – P. 236–256.

2128. **MacDonald B. H.** Using GIS for Spatial and Temporal Analyses in Print Culture Studies / B. H. MacDonald, F. A. Black // *Social Science History*. – 2000. – Vol. 24. – № 3. – P. 505–536.

2129. **Mace J.** Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / J. Mace. – Cambridge (Mass.), 1983. – 157 p.

2130. **Mazour A. G.** Soviet Economic Development: Operation Outstrip, 1921–1965 / A. G. Mazour. – Princeton; L.; Toronto, 1967. – 277 p.

2131. **McCauley M.** The Soviet Union: 1917–1991 / M. McCauley. – L.: Longman, 1993. – 187 p.

2132. **Meyer B.** Object-Oriented Software Construction / B. Meyer. – N. Y., 1988. – 118 p.

2133. **Michalsky R.** Learning from Observation: Conceptual Clustering / R. Michalsky, R. Stepp // *Machine Learning: An Artificial Intelligence Approach*. – Palo Alto, 1983. – P. 332.

2134. **Miller G.** The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information / G. Miller // *The Psych. Review*. – 1956. – Vol. 63(2). – March. – P. 95.

2135. **Minsky M.** The Society of Mind / M. Minsky. – N.Y.: Simon and Schuster, 1986. – P. 199.

2136. **Moiseenko T.** «Hidden» structures of the Russian peasantry: an application of factor analysis / T. Moiseenko // *Statistics for Historians: Standard Packages and Specific Historical Software* / Ed. by L. Borodkin, M. Thaller, J. Turner. – St. Katharinen, 1995. – P. 57–68.

2137. **Munting R.** Mechanization and Dualism in Russian Agriculture / R. Munting // *J. of European Economic History*. – 1979. – № 8.

2138. **Nakai K.** Soviet Agricultural Policies in the Ukraine and the 1921–1922 Famine / K. Nakai // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1982. – Vol. 6. – № 1. – P. 43–61.

2139. NCGIA Core Curriculum in GIS / M.F.Goodchild, K.K.Kemp (eds.). – Univ. of California at Santa Barbara, 1987.

2140. **Nove A.** An economic history of the USSR / A. Nove. – L., 1969. – 245 p.
2141. **Ott T.** The analysis of cultural landscape change: A GIS approach for handling spatio-temporal data / T. Ott, F. Swiaczny // *History & Computing*. – 1998. – Vol. 10. – № 1, 2 and 3. – P. 37–49.
2142. **Parnas D.** Enhancing Reusability with Information Hiding / D. Parnas, P. Clements, D. Weiss // *Proceedings of the Workshop on Reusability in Programming*. – Statfold: ITT Programming, 1983. – P. 241.
2143. **Pearson A. W.** Agricultural History with GIS / A. W. Pearson, P. Collier // *Past Time, Past Place...* – P. 105–116.
2144. **Pierau K.** Entwurf eines geographischhistorischen Informationssystems: GEOHIST / K. Pierau // *Historical and Social Research*. – 1993. – Vol. 18. – № 4. – P. 49–75.
2145. **Pierau K.** Geographische Informationssysteme in der Historischen Sozialforschung. Eine Vergleichende Übersicht (Auswahl) / K. Pierau // *Historical and Social Research*. – 1996. – Vol. 21. – № 4. – P. 124–135
2146. **Piotukh N. V.** Spatial Analysis of the Aricultural Activities of Russian Peasants in the second half of the Eighteenth century / N. V. Piotukh // *Data Modelling. Modelling History: Proceedings of the XI Snternational Conference of the Association for History and Computing*. Moscow, August, 1996 / Ed. By L. Borodkin, P. Doorn. – M.: Moscow University Press, 2000. – P. 196.
2147. **Rechtin E.** The Art of System Architecting / E. Rechtin // *IEEE Spectrum*. – Vol. 29(10). – October 1992. – P. 66.
2148. **Rowney D. K.** Georaphic Information Systems as a Tool in the Study of Political Economy: State, Economy and Regional Policy in Russia at the Turn of the Century / D. K. Rowney // *Data Modelling. Modelling History: Proceedings of the XI Snternational Conference of the Association for History and Computing*. Moscow, August, 1996 / Ed. by L. Borodkin, P. Doorn. – M.: Moscow University Press, 2000. – P. 124–147.
2149. **Rubin K.** Object Behavior Analysis / K. Rubin, A. Goldberg // *Communications of the ACM*. – Vol. 35(9). – September 1992. – P. 48.

2150. **Schenk W.** The Use of CAD and GIS-systems in Reconstruction of Large-scale Historical Field Systems and Land Utilization – an Example from Southern Germany / W. Schenk // *History & Computing*. – 1993. – Vol. 5. – № 1. – P. 25–34.

2151. **Schieder T.** Unterschiede zwischen historischer und sozialwissenschaftlicher Methode / T. Schieder // XIII Междунар. конгресс ист. наук. Москва, 16–23 августа 1970 г.: Докл. конгресса. – М.: [Б.и.], 1973. – Т. 1, ч. 1. – С. 51–76.

2152. **Shanin T.** Russia as a Developing Society / T. Shanin. – L., 1985. – 274 p.

2153. **Shanin T.** The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society. Russia, 1910–1925 / T. Shanin. – Oxford U.P., 1972. – 432 p.

2154. **Shapiro L.** Data structures for picture processing: a survey / L. Shapiro // *Computer Graph. Image Process.* – 1979. – Vol. 11. – № 2. – P. 102–184.

2155. **Shaw M.** Abstraction Techniques in Modern Programming Language / M. Shaw // *IEEE Software*. – Vol.1(4). – October 1984. – P. 6–11.

2156. **Shaw M.** Larger Scale Systems Require Higher-Level Abstractions / M. Shaw // *SIGSOFT Engineering Notes*. – Vol. 14(3). – May 1989. – P. 143.

2157. **Siebert L.** Using GIS to map rail network history / L. Siebert // *The Journal of Transport History*. – 2004. – Vol. 25. – № 1. – P. 84–104

2158. **Simon H.** The Sciences of the Artificial / H. Simon. – Cambridge: Univ. Press, 1982. – P. 218.

2159. **Southall H.** Drawing Maps with a Computer... or Without? / H. Southall, Ed. Oliver // *History & Computing*. – 1990. – Vol. 2. – № 2. – P. 146–154.

2160. **Sowa J.** Conceptual Structures: Information Proceeding in Mind and Machine / J. Sowa. – Reading: Addison-Wesley, 1984. – P. 16.

2161. **Star J.** Geographic Information Systems. An Introduction / J. Star, J. Estes. – Univ. of California, Santa Barbara, New Jersey, 1990. – 303 p.

2162. **Steidl A.** Visualizing Space: the Application of the KLEIO-Datatype ‘Situs’ in the Context of the History of Universities / A. Steidl // *The Art of Communication. Proceedings of the Eighth International Conference of the Association for History and Computing, Graz, Austria, August 24–27, 1993* / Ed. By G. Jaritz,

I. H. Kropač, P. Teinbenbacher. – Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1995. – P. 481–488.

2163. **Stepp R.** Conceptual Clustering of Structured Objects: A Goal-Oriented Approach / R. Stepp, R. Michalsky // *Artificial Intelligence*. – Vol. 28(1). – February 1986. – P. 44.

2164. **Swiaczny F.** Das Problem der Modellierung historischer Prozesse mit geographischen Informationssystemen / F. Swiaczny, T. Ott // *Historical and Social Research*. – 1999. – Vol. 24. – № 1. – P. 75–100.

2165. **Swjatetz J. A.** Reconstruction of Past in Knowledge Space of „Virtual Realities“: Problems of Typologizing // *Association for History and Computing. 10th Annual Meeting „Visions of History“: Final Programme and Abstracts. Montreal, 24–25 August 1995* / Ed. By Jose E. Igartua. – Montreal, 1995. – P. 70–71.

2166. **Thaller M.** KLEIO 4. Ein Datenbanksystem / M. Thaller. – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1992.

2167. **Thaller M.** Source Oriented Data Processing and Quantification: Distrustful Brothers / M. Thaller // *Statistics for Historians: Standard Packages and Specific Historical Software* / L. Borodkin, M. Thaller, J. Turner (eds.). – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1995. – P. 125 – 144

2168. *The Great Ideas: A Syntopicon of Great Books of the Western World* // *Great Books of the Western World*. – Chicago: Encyclopedia Britannica, 1984. – Vol. 1. – P. 293.

2169. *The Sorcerer's Apprentice: Κλεω Case Studies* / M. Woollard, P. Denley (eds.). – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1996. – 206 p.

2170. **Tobler W. R.** Analytical cartography // *The American Cartographer*. – 1976. – Vol. 3. – № 1. – P. 21 – 31.

2171. **Wattel E.** Visualisation of extrapolated social-geographical data / E. Wattel, P. van Reenen // *Structures and Contingencies in Computerized Historical Research*. – Hilversum, 1995. – P. 253–262/

2172. **Wirfs-Brock R.** Disigning Object-Oriented Software / R. Wirfs-Brock, B. Wilkerson, L. Wiener. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1990. – P. 61.

2173. **Woollard M.** Source-Oriented Data Processing for Historians: a Tutorial for Κλεω / M. Woolard, P. Denley. – St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1993. – 388 p.

2174. **Young Cr.** Computer-Assisted Mapping of the Credit Fields of Nineteenth-Century Rural Tradesman in Scotland / Cr. Young // History & Computing. – 1989. – Vol. 1. – № 2. – P. 105–111.

2175. **Zilles S.** Algebras, and Modeling / S. Zilles // On Conceptual Modeling: Perspectives from Artificial Intelligence, Databases, and Programming Languages. – N.Y.: Springer-Verlag, 1984. – P. 442.

2176. **Zwick M.** Dialectics and catastrophe / M. Zwick // Sociocybernetics. – Leiden, 1978. – Vol. 1. – P. 129–154.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УДК 94(47+477)«1921/1926»

На правах рукопису

СВЯТЕЦЬ Юрій Анатолійович

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
(СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
(ДОДАТКИ)

Науковий консультант:
доктор історичних наук,
професор БОЛЕБРУХ А. Г

Дніпропетровськ 2008

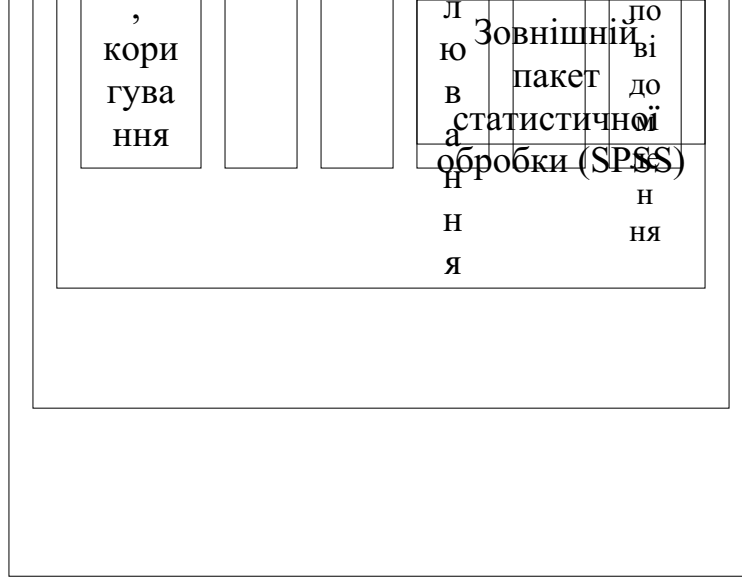

Рис. 2.1. Схема геоінформаційної системи

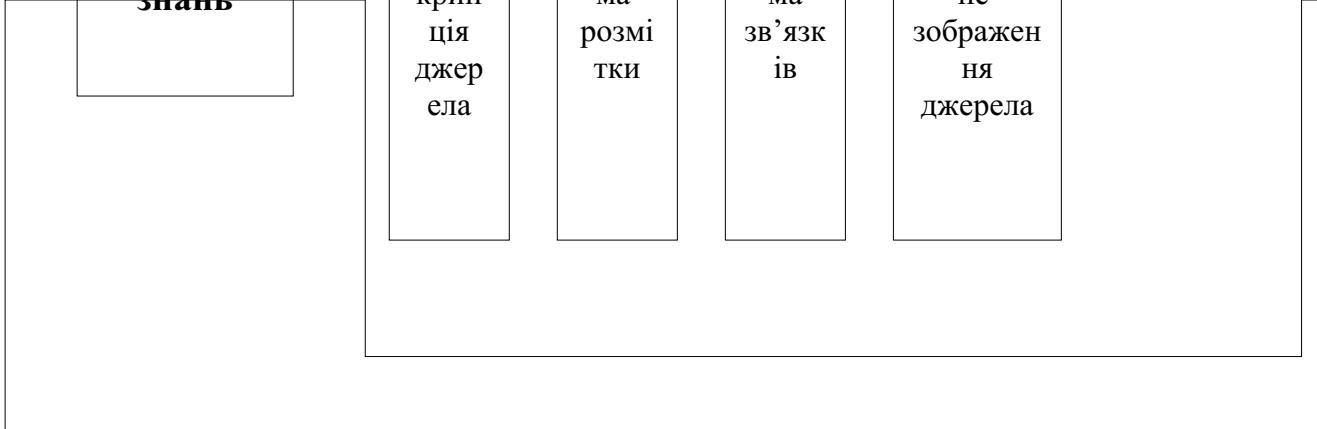

Рис. 2. 2. Схема адміністрування історичних джерел у концепції СУБД Кλειω

Рис. 2. 2. Схема адміністрування історичних джерел у концепції СУБД Кλειω

637

Рис. 2.3. Інформаційна структура ГІС

«Селянське господарство УСРР (1922–1926)»

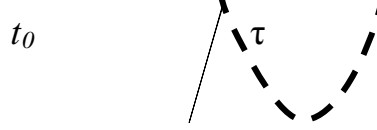

Рис. 2.4. Поведінка стійких (суцільні криві) та нестійких (пунктирні криві) систем при відхиленні від стаціонарного стану

Рис. 2.5. Якісні особливості катастрофи «зборка»

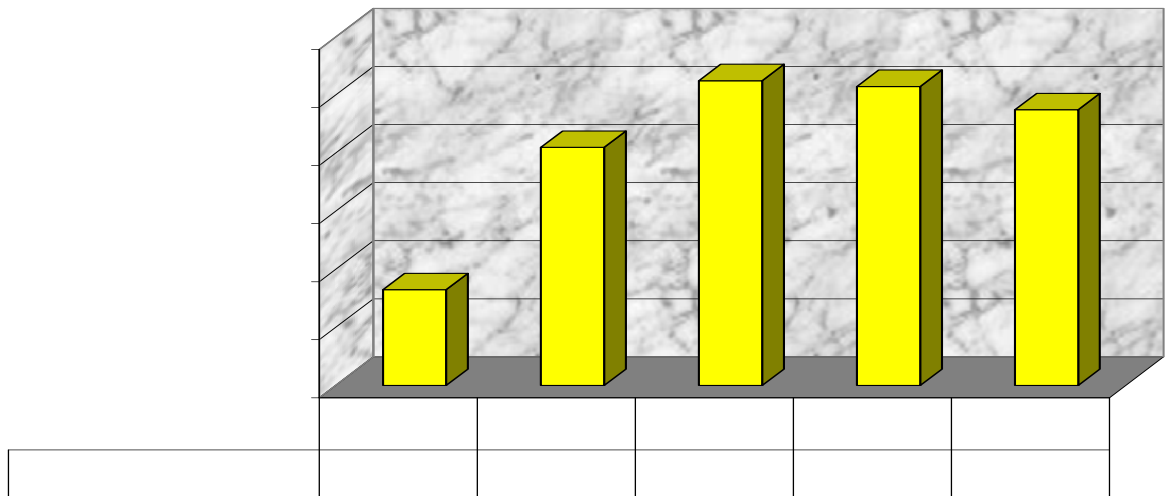

Рис. 3.1.

КІАБКІСТЬ ХУДОБИ ПІДЧАС ВИПУСКУ ВЕСНОЮ НА ЦАСОВИЩЕ									
К о н е ш		В о л и		К о р о в		С в і н ь		О в ц ь	
Вік	Раса	Вік	Раса	Вік	Раса	Вік	Раса	Вік	Раса
104	105	106	107	108	109	110	111	112	113
114	115	116	117	118	119	120	121	122	123
124	125	126	127	128	129	130	131	132	133
134	135	136	137	138	139	140	141	142	143
144	145	146	147	148	149	150	151	152	153
154	155	156	157	158	159	160	161	162	163
164	165	166	167	168	169	170	171	172	173
174	175	176	177	178	179	180	181	182	183
184	185	186	187	188	189	190	191	192	193
194	195	196	197	198	199	200	201	202	203

С і л ь с ь к о г о г о с п о д а р с т в а		С а д и в н и ц т в о		В и н о г р а д н и ц я	
Вік	Раса	Вік	Раса	Вік	Раса
174	175	176	177	178	179
180	181	182	183	184	185
190	191	192	193	194	195
200	201	202	203	204	205
210	211	212	213	214	215
220	221	222	223	224	225
230	231	232	233	234	235
240	241	242	243	244	245
250	251	252	253	254	255
260	261	262	263	264	265
270	271	272	273	274	275
280	281	282	283	284	285
290	291	292	293	294	295
300	301	302	303	304	305

К і а б к і с т ь х у д о б и		К і а б к і с т ь п т и ц і	
Вік	Раса	Вік	Раса
104	105	106	107
114	115	116	117
124	125	126	127
134	135	136	137
144	145	146	147
154	155	156	157
164	165	166	167
174	175	176	177
184	185	186	187
194	195	196	197
204	205	206	207
214	215	216	217
224	225	226	227
234	235	236	237
244	245	246	247
254	255	256	257
264	265	266	267
274	275	276	277
284	285	286	287
294	295	296	297
304	305	306	307

Рис. 3.2. Картка вибіркового перепису селянських господарств 1926 р. (зворот)

Округовий склад українських губерній 1923 р.

№	Губернія	Округи
1	Волинська	Житомирський, Коростенський, Шепетівський
2	Донецька	Бахмутський, Луганський, Маріупольський, Старобільський, Таганрозький*, Шахтинський*, Юзівський
3	Катеринославська	Бердянський, Запорозький, Катеринославський, Криворізький, Мелітопольський, Олександрійський, Павлоградський
4	Київська	Бердичівський, Білоцерківський, Київський, Малинський*, Черкаський, Шевченківський, Уманський
5	Одеська	Балтський*, Єлисаветградський, Миколаївський, Одеський, Первомайський, Херсонський
6	Подільська	Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський
7	Полтавська	Золотоноський, Красноградський, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський
8	Харківська	Богодухівський, Ізюмський, Куп'янський, Сумський, Харківський
9	Чернігівська	Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Чернігівський

* Розформовані округи

Округовий склад українських губерній 1925 р.

№	Губернія	Округи
1	Волинська	Житомирський, Коростенський, Шепетівський
2	Донецька	Артемівський (Бахмутський), Луганський, Маріупольський, Старобільський, Сталінський (Юзівський)
3	Катеринославська	Бердянський*, Запорозький, Катеринославський, Криворізький, Мелітопольський, Олександрійський*, Павлоградський*
4	Київська	Бердичівський, Білоцерківський, Київський, Черкаський, Шевченківський*, Уманський
5	Одеська	Зінов'ївський (Єлисаветградський), Миколаївський, Одеський, Первомайський, Херсонський
6	Подільська	Вінницький, Гайсинський*, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський
7	Полтавська	Золотоноський*, Красноградський*, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський
8	Харківська	Охтирський* (Богодухівський), Ізюмський, Куп'янський, Сумський, Харківський
9	Чернігівська	Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський*, Сновський*, Чернігівський

* Розформовані округи

Округовий склад українських губерній 1926 р.

№	Колишня губернія	Округи
1	Волинська	Житомирський, Коростеньський, Шепетівський
2	Донецька	Артемівський, Луганський, Маріупольський, Старобільський, Сталінський
3	Дніпропетровська (Катеринославська)	Дніпропетровський (Катеринославський), Запорозький, Криворізький, Мелітопольський
4	Київська	Бердичівський, Білоцерківський, Київський, Корсунський, Черкаський, Уманський
5	Одеська	Зінов'ївський, Миколаївський, Одеський, Первомайський, Херсонський
6	Подільська	Вінницький, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський, Тульчинський
7	Полтавська	Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський
8	Харківська	Ізюмський, Куп'янський, Сумський, Харківський
9	Чернігівська	Глухівський (Новгород-Сіверський), Конотопський, Ніжинський, Чернігівський

Таблиця 3.4.

Розподіл селянських господарств України за посівними групами за даними весняного вибіркового опиту 1923 р.

Посівні групи	Кількість опитаних господарств	Відсоток господарств від загальної кількості опитаних
1. Безпосівні.....	9860	4,71
2. З посівом до 0,50 дес.	8818	4,21
3. З посівом від 0,51 до 1,00 дес.	14149	6,76
4. З посівом від 1,01 до 1,50 дес.	16026	7,66
5. З посівом від 1,51 до 2,00 дес.	18843	9,00
6. З посівом від 2,01 до 3,00 дес.	31225	14,92
7. З посівом від 3,01 до 4,00 дес.	28234	13,49
8. З посівом від 4,01 до 5,00 дес.	22447	10,72
9. З посівом від 5,01 до 6,00 дес.	16224	7,75
10. З посівом від 6,01 до 9,00 дес.	24716	11,81
11. З посівом від 9,01 до 15,00 дес.	14338	6,85
12. З посівом 15,01 дес. і більше	4463	2,13
Разом	209343	100,00

Таблиця 3.5

**Розподіл селянських господарств України за посівними групами
за даними весняного вибіркового опиту 1924 р.**

Посівні групи	Кількість опитаних господарств	Відсоток господарств від загальної кількості опитаних
1. Безпосівні.....	23276	4,53
2. З посівом до 1,00 дес.	54606	10,63
3. З посівом від 1,01 до 2,00 дес.	107974	21,02
4. З посівом від 2,01 до 3,00 дес.	98322	19,14
5. З посівом від 3,01 до 4,00 дес.	68673	13,37
6. З посівом від 4,01 до 6,00 дес.	77693	15,12
7. З посівом від 6,01 до 9,00 дес.	47686	9,26
8. З посівом від 9,01 до 15,00 дес.	27379	5,33
9. З посівом 15,01 дес. і більше	8209	1,60
Разом	513715	100,00

Таблиця 3.6

**Розподіл селянських господарств України за посівними групами
за даними весняного вибіркового опиту 1925 р.**

Посівні групи	Кількість опитаних господарств	Відсоток господарств від загальної кількості опитаних
1. Безпосівні.....	21899	4,34
2. З посівом до 1,00 дес.	52116	10,33
3. З посівом від 1,01 до 2,00 дес.	106920	21,20
4. З посівом від 2,01 до 3,00 дес.	99331	19,69
5. З посівом від 3,01 до 4,00 дес.	69140	13,71
6. З посівом від 4,01 до 6,00 дес.	76442	15,16
7. З посівом від 6,01 до 9,00 дес.	44267	8,78
8. З посівом від 9,01 до 15,00 дес.	25767	5,11
9. З посівом 15,01 дес. і більше	8484	1,68
Разом	504366	100,00

Таблиця 3.7

**Розподіл селянських господарств України за посівними групами
за даними весняного вибіркового опиту 1926 р.**

Посівні групи	Кількість опитаних господарств	Відсоток господарств від загальної кількості опитаних
Без засіву до 0, 09 дес.	11 040	2,29
Від 0,10 до 1,00 дес.	36 879	7,65
Від 1,01 до 2,00 дес.	85 557	17,76
Від 2,01 до 3,00 дес.	101 045	20,97
Від 3,01 до 4,00 дес.	76 945	15,97
Від 4,01 до 5,00 дес.	51 517	10,69
Від 5,01 до 6,00 дес.	33 325	6,92
Від 6,01 до 7,00 дес.	22 469	4,66
Від 7,01 до 8,00 дес.	15 878	3,30
Від 8,01 до 9,00 дес.	11 261	2,34
Від 9,01 до 10,00 дес.	8 188	1,70
Від 10,01 до 13,00 дес.	14 438	3,00
Від 13,01 до 16,00 дес.	6 479	1,34
Від 16,01 до 20,00 дес.	3 811	0,79
Від 20,01 до 30,00 дес.	2 469	0,51
30,01 та більше дес.	468	0,10
Разом...	481 769	100,00

**Склад типових районів для комбінаційних підрахунків матеріалів
весняного вибіркового перепису 1924 р.**

№ типового району	Регіон	Округ	Райони
1	Волинь	Коростенський	Лупинський, Олевський, Овруцький, Словечанський
2		Житомирський	Пулинський, Черняхівський
		Коростенський	Володарський (Кутузівський), Фасовський
3		Шепетівський	Антонинський, Базалійський, Грицівський, Теофіпольський
4	Донеччина	Артемівський	Железнянський, Константинівський, Краматорський, Лиманський, Ново-Економічний, Папаснянський, Першомайський, Петрівський
5		Сталінський	Авдот'їнський, Андріївський, Благодатівський, Велико-Янісілівський, Маріїнський, Селидівський, Стильський
6		Старобільський	Біловодський, Мостівський, Ново-Айдарський, Ново-Астраханський, Осинівський, Смолянинівський, Стаорбільський, Стрельцівський
7	Катеринославщина	Запорізький	Жеребецький, Михайло-Лукашівський, Ново-Миколаївський, Покровський
		Павлоградський	Усі райони округу
8	Київщина	Білоцерківський	Усі райони округу
9	Одещина	Балтський	Савранський, Ясинівський
		Єлизаветградський	Ново-Український
		Першомайський	Богопільський, Добровеличківський, Ольшанський
10		Миколаївський	Варварівський, Миколаївський, Ново-Одеський
		Херсонський	Снігіривський, Херсонський
11		Одеський	Григоріопольський
12	Поділля	Вінницький	Мало-Кутишанський, Терешпольський, Уланівський
		Проскурівський	Летичівський, Меджибозький, Старо-Синявський
13		Кам'янецький	Дунавецький, Зіньківський, Маківський, Миньковецький, Ново-Ушицький, Слобоковецький
		Гайсинський	Ладжинський
14		Тульчинський	Вапнярський, М'ястківський, Ободівський, Песчанський, Тростянецький
15	Полтавщина	Лубенський	Сенчанський, Чорнуський
		Прилуцький	Березово-Рудський, Варвинський, Пирятинський, Сребрянський, Харковецький
		Роменський	Бобрицький, Глинський, Лохвицький
16		Кременчуцький	Бригадировський, Глобинський, Манжелівський, Семенівський
		Лубенський	Радіонівський
		Полтавський	Білицький, Білоцерківський
17	Харківщина	Сумський	Вирівський, Ворожб'янський, Велико-Октябрський, Степанівський, Штепівський
18		Куп'янський	Двурічанський, Ново-Свердлівський, Октябрський, Сеньківський, Шиповатський
19	Чернігівщина	Конотопський	Плисківський
		Ніжинський	Іченський, Комарівський, Лосинівський, Ніжинський
		Новгород-Сіверський	Костобобрівський, Мамекінський, Риківський
20		Сновський	Охрамівський, Холменський

**Склад типових районів для комбінаційних підрахунків
весняного вибіркового перепису 1925 р.**

№ типового району	Округ	Райони
1	Коростенський	Олевський, Словечанський, Овруцький, Луганський
2	Житомирський	Черняхівський, Пулинський
	Коростенський	Кутузовський, Фасовський
3	Шепетівський	Антонинський, Базалійський, Грицевський, Теофіпольський
4	Артемівський	Залізнянський, Костянтинівський, Краматорський, Лиманський, Ново-Економічний, Попаснянський, Першомайський, Петрівський
5	Сталінський	Авдотинський, Андріївський, Благодатівський, Велико-Янисільський, Мар'їнський, Селидівський, Стилський
6	Старобільський	Біловодський, Містківський, Осинівський, Стрільцівський, Старобільський, Ново-Астраханський, Ново-Айдарський
7	Луганський	Петрівський, Слов'яносербський, Кам'янобродський
8	Маріупольський	Люксембурзький, Ялтинський, Республіканський
9	Запорізький	Жеребецький, Ново-Миколаївський, Покровський, Гуляйпольський
	Павлоградський	Усі райони округу
10	Білоцерківський	Борівський, Білоцерківський, Бржилівський, Володарський, Гребінківський, Єзерянський, Кожанський, Корнинський, Половецький, Попелянський, П'ятигірський, Рокитнянський, Сквирський, Ставищанський, Таращанський, Тетіївський, Узинський, Хвастівський
11	Першомайський	Богопільський, Вільшанський, Добровеличківський, Криво-Озерський, Савранський, Ясинівський
	Зінов'ївський	Ново-Український
12	Миколаївський	Варварівський, Миколаївський, Ново-Одеський
	Херсонський	Снигірівський, Херсонський
13	Вінницький	Мало-Кутищанський, Терешпольський, Уланівський
	Проскурівський	Ляличівський, Меджибізький, Старосинявський
14	Кам'янецький	Дунаєвецький, Зіньківський, Макієвський, Ново-Ушицький, Солобківецький
15	Гайсинський	Ладженський
	Тулчинський	Тростянецький
16	Полтавський	Білоцерківський, Мачуський, Ново-Санджарівський, Решетилівський
	Лубенський	Радіонівський
	Кременчуцький	Бригадирівський, Глобинський, Семенівський, Манжеліївський
17	Лубенський	Сенчанський, Чорнуський
	Прилуцький	Березово-Рудський, Варвинський, Пирятинський, Сріблянський, Харковецький
	Роменський	Бобрицький, Глинський, Лохвицький
18	Сумський	Вірівський, Ворожбянський, Велико-Жовтневий, Степанівський, Штепівський
19	Куп'янський	Двурічанський, Ново-Свердлівський, Жовтневий, Сіньківський, Шипуватський
20	Ніжинський	Ніжинський, Лосинівський, Іченський, Комарівський
	Конотіпський	Плисківський
21	Новгород-Сіверський (Глухівський)	Костобобрівський, Риківський, Мамекинський
	Конотіпський	Охрамівецький, Холменський
22	Молдавська АСРР	Григоріопольський

Шкала відстаней об'єднання кластерів

Округ	№	0	5	10	15	20	25
Запорізький	14						
Криворізький	15						
Катеринославський	13						
Мелітопольський	16						
Миколаївський	27						
Херсонський	30						
Маріупольський	6						
Бердянський	12						
Луганський	5						
Шахтинський	9						
Бахмутський	4						
Таганрозький	8						
Юзівський	10						
Старобільський	7						
Куп'янський	46						
Ізюмський	45						
Павлоградський	17						
Красноградський	38						
Олександрійський	11						
Могилів-Подільський	34						
Тульчинський	36						
Гайсинський	32						
Балтський	25						
Одеський	28						
Єлисаветградський	26						
Черкаський	23						
Шевченківський	24						
Білоцерківський	18						
Бердичівський	19						
Уманський	22						
Первомайський	29						
Богодухівський	44						
Харківський	48						
Сумський	47						
Лубенський	40						
Полтавський	41						
Кременчуцький	39						
Роменський	43						
Конотопський	49						
Золотоніський	37						
Прилуцький	42						
Ніжинський	50						
Чернігівський	53						
Сновський	52						
Новгород-Сіверський	51						
Київський	20						
Вінницький	31						
Проскурівський	35						
Кам'янецький	33						
Житомирський	1						
Шепетівський	3						
Малинський	21						
Коростенський	2						

Рис. 4.1.1. Дендрограма для 53 округів (1922 р.) Метод Ворда. Евклідова відстань.

Таблиця 4.1.1

Склад аграрних типів округів України (1922 р)

№	Назва типу	Склад типу
1	Полісся	Вінницький, Житомирський, Кам'янецький, Київський, Коростенський, Малинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Проскурівський, Чернігівський, Шепетівський
2	Правобережжя	Балтський, Бердичівський, Білоцерківський, Гайсинський, Єлисаветградський, Красноградський, Могилів-Подільський, Олександрійський, Одеський, Павлоградський, Первомайський, Тульчинський, Гуманський, Черкаський, Шевченківський
3	Лівобережний	Богодухівський, Золотоніський, Конотопський, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський
4	Степ	Бердянський, Запорізький, Катеринославський, Криворізький, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Херсонський
5	Донбас	Бахмутський, Ізюмський, Куп'янський, Луганський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський, Юзівський

Таблиця 4.1.2

Середньогосподарські розміри селянських сімей у регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Коефіцієнт економічного навантаження членів сімей робочого віку	Кількість членів у розрахунку на 100 господарств		Частка осіб робочого віку, %	
			чоловічої статі	жіночої статі	чоловічої статі	жіночої статі
1	Полісся	1,135	232	241	476,34	478,16
2	Лівобережжя	1,167	256	268	464,70	480,40
3	Правобережжя	1,044	215	227	492,01	513,06
4	Степ	1,105	259	273	464,11	493,06
5	Донбас	1,145	274	286	472,31	497,10
	Україна	1,109	240	251	476,76	493,93

Таблиця 4.1.3

Природний рух селянства у регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Сальдо природного приросту селянського населення, %	Спеціальний коефіцієнт народжуваності, ‰		Загальний коефіцієнт фертильності, ‰	Спеціальний коефіцієнт смертності, ‰				
			хлопчиків	дівчаток		чоловіків	жінок	немовлят		
								хлопчиків	дівчаток	загалом
1	Полісся	18,31	17,72	17,35	151,00	8,63	8,12	211	179	195
2	Лівобережжя	8,71	14,46	13,50	118,56	10,20	9,05	217	189	203
3	Правобережжя	3,51	14,58	13,94	113,71	13,71	11,29	332	285	309
4	Степ	-17,95	12,85	11,86	97,76	30,92	21,74	556	494	526
5	Донбас	1,14	11,13	10,46	89,16	11,58	8,87	266	219	243
	Україна	3,61	14,54	13,87	117,10	13,72	11,08	294	251	273

Таблиця 4.1.4

Смертність селянства внаслідок голоду в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Полісся	0,35	0,84	0,49
2	Лівобережжя	0,85	2,00	0,90
3	Правобережжя	3,75	11,22	4,84
4	Степ	17,48	62,62	26,98
5	Донбас	4,40	11,34	4,81
	Україна	4,22	13,68	5,92

Таблиця 4.1.5

Смертність селянства внаслідок голоду в округах Полісся (1922 р.)

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Вінницький	0,12	0,31	0,16
2	Житомирський	0,14	0,32	0,19
3	Кам'янецький	0,41	1,17	0,65
4	Київський	1,58	3,86	1,94
5	Коростеньський	0,15	0,55	0,32
6	Малинський	1,54	3,65	2,40
7	Ніжинський	0,00	0,00	0,00
8	Новгород-Сіверський	0,00	0,00	0,00
9	Проскурівський	0,49	0,77	0,62
10	Сновський	0,00	0,00	0,00
11	Чернігівський	0,00	0,00	0,00
12	Шепетівський	0,41	1,19	0,75
	Полісся	0,35	0,84	0,49

Таблиця 4.1.6

**Смертність селянства внаслідок голоду
в округах Лівобережного Лісостепу (1922 р.)**

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Богодухівський	1,31	2,83	1,41
2	Золотоноський	0,89	2,43	1,12
3	Конотопський	0,00	0,00	0,00
4	Кременчуцький	3,05	7,09	2,61
5	Лубенський	0,20	0,38	0,13
6	Полтавський	1,07	2,69	1,28
7	Прилуцький	0,24	0,56	0,25
8	Роменський	0,37	0,98	0,36
9	Сумський	0,07	0,15	0,04
10	Харківський	1,37	3,37	1,65
	Лівобережжя	0,85	2,00	0,90

Таблиця 4.1.7

**Смертність селянства внаслідок голоду
в округах Правобережного Лісостепу (1922 р.)**

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Балтський	3,30	8,96	4,30
2	Бердичівський	1,91	5,59	3,02
3	Білоцерківський	1,86	4,95	2,76
4	Гайсинський	0,22	0,77	0,40
5	Єлисаветградський	6,48	19,07	8,42
6	Могилівський	0,39	1,23	0,62
7	Одеський	11,72	37,15	13,79
8	Первомайський	3,25	7,92	3,71
9	Тулчинський	0,08	0,35	0,16
10	Уманський	0,99	3,14	1,65
11	Черкаський	5,86	15,85	7,61
12	Шевченківський	3,75	11,60	5,48
13	Олександрійський	8,03	23,08	9,07
14	Павлоградський	6,71	15,43	6,41
15	Красноградський	4,29	10,04	4,40
	Правобережжя	3,75	11,22	4,84

Таблиця 4.1.8

**Смертність селянства внаслідок голоду
в округах Степу (1922 р.)**

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Бердянський	28,60	113,92	51,97
2	Запорізький	17,97	60,18	26,25
3	Катеринославський	19,32	62,76	11,75
4	Криворізький	13,37	46,11	22,96
5	Маріупольський	19,12	68,19	31,25
6	Мелітопольський	16,90	54,26	26,16
7	Миколаївський	13,90	50,06	19,64
8	Херсонський	16,28	62,16	30,63
	Степ	17,48	62,62	26,98

Таблиця 4.1.9

**Смертність селянства внаслідок голоду
в округах Донбасу (1922 р.)**

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Бахмутський	4,26	10,33	4,39
2	Ізюмський	2,50	6,16	2,39
3	Куп'янський	1,96	4,29	1,39
4	Луганський	5,44	14,04	5,55
5	Старобільський	2,97	7,46	2,95
6	Таганрозький	7,61	19,60	8,33
7	Шахтинський	3,39	10,73	4,88
8	Юзівський	7,86	22,39	10,73
	Донбас	4,40	11,34	4,81

Таблиця 4.1.10

Густина селянського населення в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Густина селянського населення у розрахунку на 100 дес. посівної площі			Густина селянського населення робочого віку у розрахунку на 100 дес. посівної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	Разом
1	Полісся	105	109	214	50	50	100
2	Лівобережжя	90	94	184	42	43	85
3	Правобережжя	82	87	169	40	42	82
4	Степ	69	73	142	32	34	66
5	Донбас	70	73	143	33	35	68
	Україна	83	87	170	40	41	81

Таблиця 4.1.11

Землезабезпечення селянського населення в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Посівна площа у розрахунку на 1 особу селянської родини, дес.			Посівна площа у розрахунку на 1 селянина робочого віку, дес.		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	0,95	0,92	0,47	2,00	1,99	1,00
2	Лівобережжя	1,11	1,06	0,54	2,40	2,32	1,18
3	Правобережжя	1,22	1,15	0,59	2,47	2,37	1,21
4	Степ	1,44	1,37	0,70	3,10	2,92	1,50
5	Донбас	1,43	1,38	0,70	3,04	2,89	1,48
	Україна	1,20	1,15	0,59	2,52	2,43	1,24

Таблиця 4.1.12

Наймання робочої сили селянськими господарствами в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість найнятих робітників у розрахунку на 100 господарств, які їх наймали		Частка господарств з найнятими робітниками, %
		чоловіків	жінок	
1	Полісся	88	76	0,99
2	Лівобережжя	63	61	1,78
3	Правобережжя	105	105	1,16
4	Степ	88	97	0,74
5	Донбас	91	54	0,30
	Україна	88	84	1,04

Таблиця 4.1.13

Забезпеченість селянських господарств регіонів УСРР знаряддями та реманентом (1922 р.)

№	Регіон	Частка господарств без реманенту, %	У розрахунку на 100 господарств з реманентом налічувалося									
			р і з н и х п л у г і в	б у к е р і в	с о х	с а б а н і в	б о р і н	с і в а л о к	к у л ь т и в а т о р і в	р а л	в о з і в на ходу	
											з а л з о м у	д е р е в 'я н о м у
1	Полісся	25,05	72	3	4	1	106	0	1	0	45	40
2	Лівобережжя	21,31	62	3	6	3	101	4	0	3	29	71

3	Правобережжя	26,31	63	11	3	2	113	6	0	0	72	12
4	Степ	31,62	56	50	1	1	69	15	0	1	87	3
5	Донбас	28,67	70	30	1	1	99	23	0	1	76	18
	Україна	25,86	65	15	3	2	102	8	0	1	60	29

Таблиця 4.1.14

Пропорції тваринного гурту за видами худоби в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Частка господарств, %		Частка у загальному поголів'ї худоби, %					Загальне поголів'я худоби у розрахунку на 100 господарств, голів
		без худоби	без робочої худоби	коней	великої рогатої худоби	овець	кіз	свиней	
1	Полісся	8,91	35,98	18,13	30,00	32,81	0,09	18,96	587
2	Лівобережжя	15,03	34,88	16,43	32,74	37,81	0,30	12,72	559
3	Правобережжя	21,81	49,98	19,65	31,79	39,84	0,11	8,61	504
4	Степ	19,30	46,78	22,84	37,58	34,01	0,11	5,46	520
5	Донбас	19,54	43,82	10,12	43,52	43,10	0,37	2,90	639
	Україна	16,90	42,84	17,55	33,91	37,34	0,17	11,02	556

Таблиця 4.1.15

Розподіл тваринного гурту за видами худоби у регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість голів у розрахунку на 100 господарств з худобою					Загальне поголів'я худоби у розрахунку на 100 господарств, голів
		коней	ВРХ	овець	кіз	свиней	
1	Полісся	106	176	193	1	111	587
2	Лівобережжя	92	183	211	2	71	559
3	Правобережжя	99	160	201	1	43	504
4	Степ	119	195	177	1	28	520
5	Донбас	65	278	275	2	19	639
	Україна	98	188	208	1	61	556

Таблиця 4.1.16

Розподіл овець за віковими категоріями в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість голів у розрахунку на 100 господарств з худобою		
		вівці, валахи та барани	ягнята	разом
1	Полісся	116	76	193
2	Лівобережжя	137	74	211
3	Правобережжя	127	73	201
4	Степ	114	63	177
5	Донбас	166	109	275
	Україна	130	78	208

Таблиця 4.1.17

Розподіл свиней за віковими категоріями в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість голів у розрахунку на 100 господарств з худобою			
		свині та кабани	підсвинки	поросята	разом
1	Полісся	46	29	36	111
2	Лівобережжя	18	28	25	71
3	Правобережжя	13	16	14	43
4	Степ	11	10	8	28
5	Донбас	6	7	6	19
	Україна	22	19	20	61

Таблиця 4.1.18

Кількість коней за віковими категоріями в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість коней у розрахунку на 100 господарств з худобою				
		робочих віком		від 1 року до робочого віку	лошат віком до 1 року	усіх
		4 і більше років	до 4 років			
1	Полісся	84	7	7	8	106
2	Лівобережжя	73	6	6	7	92
3	Правобережжя	77	9	8	5	99
4	Степ	85	13	13	7	119
5	Донбас	54	5	4	3	65
	Україна	76	8	8	6	98

Таблиця 4.1.19

Розподіл великої рогатої худоби за категоріями в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Категорії ВРХ (голів пересічно на 100 господарств з худобою)									
		робочі волни	третяки	бик и, старші 2 років	корови	утчялові	нетелі	бички	назимики	телята	усіх
1	Полісся	9	1	2	110	13	5	1	5	41	176
2	Лівобережжя	19	2	2	93	16	7	2	6	51	183
3	Правобережжя	14	3	3	88	10	5	2	4	42	160

4	Степ	12	1	1	125	8	4	2	5	45	195
5	Донбас	84	4	6	112	8	4	4	8	56	278
	Україна	23	2	3	103	11	5	2	6	46	188

Таблиця 4.1.20
Пропорції категорій великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Частка господарств без корів, %	Категорії ВРХ (голів пересічно на 100 господарств з худобою)									
			ро бо чі во ли	т р е т я к и	би ки , ст ар ші 2 ро кі в	к ор ов и	у т. ч. я ло ві	н е т е лі	б и ч к и	н а з и м к и	те л ят а	ус іх
1	Полісся	18,89	5,32	0,75	1,26	62,52	12,17	3,00	0,76	2,98	23,40	30,00
2	Лівобережжя	29,84	10,26	1,32	1,07	51,06	17,14	3,84	1,02	3,32	28,12	32,74
3	Правобережжя	41,15	8,48	1,72	1,99	55,02	11,48	2,83	0,96	2,76	26,22	31,79
4	Степ	24,53	6,25	0,56	0,54	63,75	6,75	2,27	0,82	2,74	23,06	37,58
5	Донбас	29,35	30,19	1,60	2,14	40,14	7,11	1,58	1,35	3,04	19,95	43,52
	Україна	30,12	12,04	1,24	1,51	54,40	11,19	2,71	0,98	2,96	24,15	33,91

Таблиця 4.1.21
Розподіл домашньої птиці за категоріями в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Частка господарств без домашньої птиці, %	Кількість голів у розрахунку на 100 господарств з птицею					
			кури	гуси	качки	індики	інші	разом
1	Полісся	18,25	432	41	10	2	0	483
2	Лівобережжя	21,21	538	40	20	1	0	600
3	Правобережжя	36,08	557	18	16	1	1	593
4	Степ	48,36	559	26	18	3	7	612
5	Донбас	38,84	534	24	10	2	1	571
	Україна	31,18	514	31	14	2	1	561

Таблиця 4.1.22
Розподіл польового посіву за культурами в регіонах УСРР (1922 р.)

Площа посівів польових культур у розрахунку на 100 господарств, дес.
пшениця

№	Регіон	Частка господарств без польових посівів, %	жито озиме	озима	яра	ячмінь	овес	гречка	просо	кукурудза
1	Полісся	2,13	90,98	12,83	1,29	16,01	34,43	31,08	4,87	2,97
2	Лівобережжя	5,79	105,83	22,73	30,73	36,42	32,03	24,85	23,11	1,44
3	Правобережжя	1,90	64,49	40,61	13,77	36,86	15,45	9,47	23,78	33,69
4	Степ	9,85	83,10	85,29	18,13	43,36	11,84	1,30	38,13	63,31
5	Донбас	12,59	85,02	14,92	91,79	64,11	13,29	3,43	41,67	60,12
	Україна	5,04	82,58	32,56	23,73	35,70	22,23	15,71	22,79	27,59

Таблиця 4.1.22
(продовження)

№	Регіон	Площа посівів польових культур у розрахунку на 100 господарств, дес.										буряк	
		побла	соляшник	льон	конопли	інші олійні	горох	сочавиця	квасоля	тютюн	картопля	цукровий	кормовий
1	Полісся	0,01	0,07	1,30	0,72	0,17	3,17	2,99	0,09	0,01	10,83	0,51	0,08
2	Лівобережжя	0,03	3,36	0,67	1,83	1,30	0,72	0,07	0,13	0,03	6,21	3,12	0,31
3	Правобережжя	0,09	9,54	0,39	0,37	0,28	0,84	1,35	0,12	0,00	4,30	1,36	0,18
4	Степ	0,28	31,31	2,31	0,19	6,12	0,05	0,04	0,17	0,00	2,25	0,07	0,08
5	Донбас	0,87	52,70	1,87	1,32	0,00	0,03	0,05	0,16	0,00	3,31	0,37	0,61
	Україна	0,18	14,23	1,08	0,79	1,06	1,22	1,25	0,13	0,01	5,91	1,14	0,22

Таблиця 4.1.22
(закінчення)

№	Регіон	Площа посівів польових культур у розрахунку на 100 господарств, дес.					
		однорічні трави	багаторічні трави посіву		баштани та городини	інші та нерозподілені	усіх
			1922 р.	1821 р.			
1	Полісся	2,20	0,42	0,22	0,11	7,25	224,60
2	Лівобережжя	2,81	0,21	0,31	2,20	1,70	301,71
3	Правобережжя	0,74	0,25	0,30	4,21	4,05	266,51
4	Степ	0,32	0,15	0,08	22,49	3,00	413,38
5	Донбас	0,22	0,02	0,00	15,10	0,98	451,95
	Україна	1,32	0,25	0,22	6,37	3,99	302,22

Таблиця 4.1.23
Пропорції культур у польовому посіві в регіонах УСРР (1923 р.)

Частка посівів польових культур, %
пшениця

№	Регіон	житозиме	озима	яра	ячмінь	овес	гречка	просо	кукурудза
1	Полісся	40,51	5,71	0,58	7,13	15,33	13,84	2,17	1,32
2	Лівобережжя	35,08	7,53	10,09	10,09	10,61	8,24	7,66	0,48
3	Правобережжя	24,20	15,24	5,17	13,83	5,80	3,55	8,92	12,64
4	Степ	20,10	20,63	4,39	10,49	2,87	0,31	9,22	15,32
5	Донбас	18,81	3,30	20,31	14,18	2,94	0,76	9,22	13,30
	Україна	27,32	10,77	7,85	11,81	7,35	5,20	7,54	9,13

Таблиця 4.1.23
(продовження)

№	Регіон	Частка посівів польових культур, %											
		полба	соняшник	льон	конопли	інші олійні	горох	сочавниця	квасоля	тютюн	картопля	буряк	
												цукровий	кормовий
1	Полісся	0,01	0,03	0,58	0,32	0,07	1,41	1,33	0,04	0,00	4,82	0,23	0,04
2	Лівобережжя	0,01	1,11	0,22	0,61	0,43	0,24	0,02	0,04	0,01	2,06	1,03	0,10
3	Правобережжя	0,04	3,58	0,14	0,14	0,11	0,32	0,51	0,05	0,00	1,61	0,51	0,07
4	Степ	0,07	7,57	0,56	0,05	1,48	0,01	0,01	0,04	0,00	0,54	0,02	0,02
5	Донбас	0,19	11,66	0,41	0,29	0,00	0,01	0,01	0,04	0,00	0,73	0,08	0,14
	Україна	0,06	4,71	0,36	0,26	0,35	0,41	0,41	0,04	0,00	1,96	0,38	0,07

Таблиця 4.1.23
(закінчення)

№	Регіон	Частка посівів польових культур, %					
		однорічні трави	багаторічні трави посіву		баштани та городина	інші та нерозподілені	усіх
			1922 р.	1921 р.			
1	Полісся	0,98	0,19	0,10	0,05	3,23	224,60
2	Лівобережжя	0,93	0,07	0,10	0,73	0,56	301,71
3	Правобережжя	0,28	0,10	0,11	1,58	1,52	266,51
4	Степ	0,08	0,04	0,02	5,44	0,73	413,38
5	Донбас	0,05	0,01	0,00	3,34	0,22	451,95
	Україна	0,44	0,08	0,07	2,11	1,32	302,22

Таблиця 4.1.24
Пропорції культур у садибно-городніх посівах в регіонах УСРР (1922 р.)

Частка садибно-городніх посівів під культурами, %
--

№	Регіон	Частка господарств без садивно-городніх посівів, %	картопля	льон	коноплі	інші польові	городина	тютюн	Середня площа садивно-городніх посівів, дес.
1	Полісся	10,19	46,22	2,45	9,58	16,69	24,64	0,41	0,17
2	Лівобережжя	14,06	46,13	1,34	7,33	16,20	28,40	0,60	0,16
3	Правобережжя	23,12	53,37	0,88	5,58	17,50	22,63	0,05	0,19
4	Степ	55,41	19,51	1,59	2,35	35,87	40,69	0,00	0,20
5	Донбас	35,30	41,96	2,11	10,20	21,97	23,74	0,02	0,18
	Україна	24,10	45,97	1,61	7,31	19,09	25,78	0,24	0,18

Таблиця 4.1.25
Масштаби загибелі озимини в регіонах УСРР (11922 р.)

№	Регіон	Частка посівних площ під озимими, що загинули, %		Частка посівних площ під загиблою озиминною, пересіяною ярими, %	
		жито	пшениця	жито	пшениця
1	Полісся	4,16	3,07	16,96	30,36
2	Лівобережжя	4,11	5,31	28,69	32,71
3	Правобережжя	10,63	19,01	26,15	26,27
4	Степ	24,84	56,86	14,59	14,58
5	Донбас	15,24	21,88	15,90	22,48
	Україна	9,76	27,59	19,69	18,94

Таблиця 4.1.26
Порівняльні характеристики вівчарства для регіонів УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість овець у розрахунку на						Кількість ягнят у розрахунку на 100 овець
		100 голів ВРХ	100 корів	100 коней	100 свиней	100 дес. посіву	100 селян робочого віку	
1	Полісся	109	175	181	173	80	79	65
2	Лівобережжя	115	226	230	297	63	75	54
3	Правобережжя	125	228	203	463	60	72	57
4	Степ	90	142	149	623	38	58	56
5	Донбас	99	247	426	1487	56	83	66
	Україна	110	202	213	339	60	74	60

Таблиця 4.1.27
Порівняльні характеристики складу великої рогатої худоби для регіонів УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість корів у розрахунку на 1 господарство	Кількість худоби у розрахунку на 100 дійних корів					
			волів	биків та третяків	бичків та телей	назимків	телят	недійного стада
1	Полісся	1,24	9	3	6	5	37	60
2	Лівобережжя	1,13	20	5	10	6	55	96
3	Правобережжя	1,17	15	7	7	5	48	82
4	Степ	1,33	10	2	5	4	36	57
5	Донбас	1,27	75	9	7	8	50	149
	Україна	1,22	22	5	7	5	44	84

Таблиця 4.1.28

Забезпеченість господарств великою рогатою худобою в регіонах УСРР (1922 р.)

№	Регіон	На 100 дес. посіву		На 100 селян		Волів та третяків у розрахунку на	
		дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	100 коней	100 дес. посіву
1	Полісся	40	73	40	73	9	4
2	Лівобережжя	23	55	27	65	20	6
3	Правобережжя	23	48	28	58	14	4
4	Степ	25	42	38	64	10	3
5	Донбас	21	57	31	84	130	17
	Україна	26	54	33	67	23	7

Таблиця 4.1.29

Порівняльні характеристики свинарства для регіонів УСРР (1922 р.)

№	Регіон	Кількість свиней у розрахунку на				На 100 дорослих свиней налічувалось		На 100 підсвинків налічувалось поросят
		100 корів	100 голів ВРХ	100 селян робочого віку	100 дес. посіву	підсвинків	поросят	
1	Полісся	101	63	46	46	26	33	124
2	Лівобережжя	76	39	25	21	40	35	88
3	Правобережжя	49	27	16	13	36	33	92
4	Степ	23	15	9	6	35	28	80
5	Донбас	17	7	6	4	35	30	86

	Україна	60	32	22	18	32	33	103
--	----------------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	------------

Таблиця 4.1.30

**Забезпеченість посівної площі знаряддями та реманентом
у регіонах УСРР (1922 р.)**

№	Регіон	Частка господарств без реманенту, %	У розрахунку на 100 дес. посіву налічувалося										
			п л у г і в р і з н и х	б у к е р і в	с о х	с а б а н і в	б о р і н	с і в а л о к	к у л ь т и в а т о р і в	р а л	возів на ходу		
											з а л і з н о м у	д е р е в ' я н о м у	у с і х
1	Полісся	25,05	22	1	1	0	32	0	0	0	14	12	26
2	Лівобережжя	21,31	16	1	1	1	26	1	0	1	8	18	26
3	Правобережжя	26,31	14	3	1	0	26	1	0	0	16	3	19
4	Степ	31,62	10	9	0	0	12	3	0	0	16	1	17
5	Донбас	28,67	13	5	0	0	18	4	0	0	14	3	17
	Україна	25,86	15	4	1	0	23	2	0	0	14	7	21

Таблиця 4.1.31

**Навантаження знарядь та реманенту
посівною площею в регіонах України (1922 р.)**

№	Регіон	Площа польового посіву в розрахунку на одиницю реманенту, дес										
		р і з н и х п л у г і в	б у к е р і в	с о х	с а б а н і в	б о р і н	с і в а л о к	к у л ь т и в а т о р і в	р а л	возів на ходу		
										з а л і з н о м у	д е р е в ' я н о м у	у с і х
1	Полісся	4,60	117,79	87,23	244,11	3,13	1219,18	326,47	–	7,31	8,28	3,88
2	Лівобережжя	6,26	144,74	69,74	113,14	3,82	89,16	–	111,36	13,10	5,41	3,83
3	Правобережжя	6,95	39,66	164,84	289,67	3,87	71,94	1658,89	28339,41	6,06	38,04	5,23
4	Степ	9,97	11,17	523,91	621,81	8,08	36,81	–	935,95	6,38	177,40	6,16
5	Донбас	7,92	18,26	450,75	390,16	5,55	23,81	–	452,62	7,23	31,38	5,88
	Україна	6,66	28,51	143,09	252,97	4,27	54,04	1304,86	497,36	7,18	14,94	4,85

Таблиця 4.1.32

**Шкала оцінки рівнів загальних коефіцієнтів
народжуваності та фертильності**

Оцінка рівня	Загальний коефіцієнт, ‰	
	народжуваності	фертильності
Надзвичайно низький	Менше 10	Менше 40
Дуже низький	10–12	40–48
Низький	12–16	48–64
Середній	16–25	64–100
Високий	25–35	100–140
Дуже високий	35–50	140–250
Надзвичайно високий	50 і більше	250 і більше

Таблиця 4.1.33

Шкали оцінки рівнів смертності

Оцінка рівня	Коефіцієнт смертності, ‰	
	загальний	немовлят
Надзвичайно низький	Менше 7	5–7
Дуже низький	7–10	7–10
Низький	10–12	10–12
Середній	12–15	12–15
Високий	15–20	15–20
Дуже високий	20–30	20–50
Надзвичайно високий	30 і більше	50 і більше

**Бюджет часу рослинництва пересічного
селянського господарства Полісся (1922 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Овес	0,3443	9–27	3,0987	9,2961
Гречка	0,3108	15–20	4,6620	6,2160
Ячмінь	0,1601	7–25	1,1207	4,0025
Пшениця яра	0,0129	8–19	0,1032	0,2451
Горох, сочевиця, квасоля	0,0278	10–15	0,2780	0,417
Сіяні трави	0,0127	10-11	0,1270	0,1397
Сума	0,8686		9,3896	20,3164
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,9098</i>	<i>7–35</i>	<i>6,3686</i>	<i>31,8430</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,1283</i>	<i>11–32</i>	<i>1,4113</i>	<i>4,1056</i>
<i>Просо</i>	<i>0,0487</i>	<i>22–36</i>	<i>1,0714</i>	<i>1,7532</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,0304</i>	<i>28–36</i>	<i>0,8512</i>	<i>1,0944</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,1083</i>	<i>105–110</i>	<i>11,3715</i>	<i>11,9130</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0051</i>	<i>88–96</i>	<i>0,4488</i>	<i>0,4896</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0008</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0392</i>	<i>0,0432</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0011</i>	<i>100–150</i>	<i>0,1100</i>	<i>0,1650</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0725</i>	<i>100–150</i>	<i>7,2500</i>	<i>10,875</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0219</i>	<i>63–94</i>	<i>1,3797</i>	<i>2,0586</i>
Сума	1,3269		30,3017	64,3406
Усього днів	2,1955		39,6913	84,6570

**Бюджет часу рослинництва пересічного
селянського господарства Лівобережного Лісостепу (1922 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Овес	0,3203	9–27	2,883	8,648
Гречка	0,2485	15–20	3,728	4,970
Ячмінь	0,3642	7–25	2,549	9,105
Пшениця яра	0,3043	8–19	2,434	5,782
Горох, сочевиця, квасоля	0,0092	10–15	0,092	0,138
Однорічні трави	0,0281	11–12	0,309	0,337
Багаторічні трави	0,0052	8-14	0,042	0,073
Сума	1,2798		12,037	29,053
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0583</i>	<i>7–35</i>	<i>7,408</i>	<i>37,040</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,2273</i>	<i>11–32</i>	<i>2,500</i>	<i>7,274</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2311</i>	<i>22–36</i>	<i>5,084</i>	<i>8,320</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,0480</i>	<i>28–36</i>	<i>1,344</i>	<i>1,728</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0621</i>	<i>105–110</i>	<i>6,521</i>	<i>6,831</i>
<i>Бурак цукровий</i>	<i>0,0312</i>	<i>88–96</i>	<i>2,746</i>	<i>2,995</i>
<i>Бурак кормовий</i>	<i>0,0031</i>	<i>49–54</i>	<i>0,152</i>	<i>0,167</i>
<i>Бацитан</i>	<i>0,0220</i>	<i>100–150</i>	<i>2,200</i>	<i>3,300</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0170</i>	<i>100–150</i>	<i>1,700</i>	<i>2,550</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0380</i>	<i>63–94</i>	<i>2,394</i>	<i>3,572</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0003</i>	<i>150–200</i>	<i>0,045</i>	<i>0,060</i>
Сума	1,7384		32,094	73,837
Усього днів	3,0182		44,131	102,89

**Бюджет часу рослинництва пересічного
селянського господарства Правобережного Лісостепу (1922 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	0,3686	7–25	2,580	9,215
Овес	0,1545	9–27	1,391	4,172
Пшениця яра	0,1377	8–19	1,102	2,616
Гречка	0,0947	15–20	1,421	1,894
Горох, сочевиця, квасоля	0,0231	10–15	0,231	0,347
Однорічні трави	0,0074	11–12	0,081	0,089
Багаторічні трави	0,0055	8-14	0,044	0,077
Сума	0,7915		6,85	18,41
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,6449</i>	<i>7–35</i>	<i>4,514</i>	<i>22,572</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,4332</i>	<i>28–36</i>	<i>12,130</i>	<i>15,595</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,4061</i>	<i>11–32</i>	<i>4,467</i>	<i>12,995</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2378</i>	<i>22–36</i>	<i>5,232</i>	<i>8,561</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0430</i>	<i>105–110</i>	<i>4,515</i>	<i>4,730</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0421</i>	<i>100–150</i>	<i>4,210</i>	<i>6,315</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0405</i>	<i>100–150</i>	<i>4,050</i>	<i>6,075</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0136</i>	<i>88–96</i>	<i>1,197</i>	<i>1,306</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0104</i>	<i>63–94</i>	<i>0,655</i>	<i>0,978</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0018</i>	<i>49–54</i>	<i>0,088</i>	<i>0,097</i>
Сума	1,8734		41,058	79,224
Усього днів	2,6649		47,908	97,634

Таблиця 4.1.37

**Бюджет часу рослинництва пересічного
селянського господарства Степу (1922 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	0,4336	7–25	3,035	10,840
Пшениця яра	0,1813	8–19	1,450	3,445
Овес	0,1184	9–27	1,066	3,197
Гречка	0,0130	15–20	0,195	0,260
Однорічні трави	0,0032	11–12	0,035	0,038
Горох, сочевиця, квасоля	0,0026	10–15	0,026	0,039
Багаторічні трави	0,0023	8-14	0,018	0,032
Сума	0,7544		5,825	17,851
Інтенсивні				
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,9490</i>	<i>28–36</i>	<i>26,572</i>	<i>34,164</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,8529</i>	<i>11–32</i>	<i>9,382</i>	<i>27,293</i>
<i>Жито озиме</i>	<i>0,8310</i>	<i>7–35</i>	<i>5,817</i>	<i>29,085</i>
<i>Просо</i>	<i>0,3813</i>	<i>22–36</i>	<i>8,389</i>	<i>13,727</i>
<i>Баитан та інші</i>	<i>0,2549</i>	<i>100–150</i>	<i>25,490</i>	<i>38,235</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0862</i>	<i>63–94</i>	<i>5,431</i>	<i>8,103</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0225</i>	<i>52–74</i>	<i>1,170</i>	<i>1,665</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0008</i>	<i>49–54</i>	<i>0,039</i>	<i>0,043</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0007</i>	<i>88–96</i>	<i>0,062</i>	<i>0,067</i>
Сума	3,3793		82,352	152,382
Усього днів	4,1337		88,177	170,233

Таблиця 4.1.38

**Бюджет часу рослинництва пересічного
селянського господарства Донбасу (1922 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Пшениця яра	0,9179	8–19	7,343	17,440
Ячмінь	0,6411	7–25	4,488	16,028
Овес	0,1329	9–27	1,196	3,588
Гречка	0,0343	15–20	0,515	0,686
Горох, сочевиця, квасоля	0,0024	10–15	0,024	0,036
Однорічні трави	0,0022	11–12	0,024	0,026
Багаторічні трави	0,0002	8-14	0,002	0,030
Сума	1,731		13,592	37,834
Інтенсивні				
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>1,1369</i>	<i>28–36</i>	<i>31,833</i>	<i>40,928</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,1492</i>	<i>11–32</i>	<i>1,641</i>	<i>4,744</i>
<i>Жито озиме</i>	<i>0,8502</i>	<i>7–35</i>	<i>5,951</i>	<i>29,757</i>
<i>Просо</i>	<i>0,4167</i>	<i>22–36</i>	<i>9,167</i>	<i>15,001</i>
<i>Баитан та інші</i>	<i>0,1608</i>	<i>100–150</i>	<i>16,080</i>	<i>24,120</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0319</i>	<i>63–94</i>	<i>2,010</i>	<i>2,999</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0331</i>	<i>52–74</i>	<i>1,721</i>	<i>2,449</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0061</i>	<i>49–54</i>	<i>0,299</i>	<i>0,329</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0037</i>	<i>88–96</i>	<i>0,326</i>	<i>0,355</i>
Сума	2,7886		69,028	120,682
Усього днів	4,5196		82,620	158,516

Таблиця 4.1.39

Класифікація селянського господарства УСРР (1922 р.)

№	Тип	Регіон	Кількість днів, що витрачалися на рослинництво	% інтенсивних культур
1	Зерно-технічне м'ясо-робоче	Лівобережжя	44,03–102,72	36,63–55,73
2	Зерно-картопляне молочарсько-свинарське	Полісся	27,60–32,50	36,84–62,18
3	Зерно-олійне робочо-м'ясне	Донбас	82,87–158,78	76,19–83,58
4	Зерно-просапне м'ясо-молочне	Правобережжя	49,52–97,70	81,16–85,93
5	Зерно-кукурудзяне молочарсько-м'ясне	Степ	88,21–170,28	89,51–93,39

Шкала відстаней об'єднання кластерів

Округ	№	0	5	10	15	20	25
		+-----+	+-----+	+-----+	+-----+	+-----+	+-----+
Кременчуцький	20						
Полтавський	36						
Лубенський	23						
Золотоніський	12						
Прилуцький	37						
Роменський	39						
Богодухівський	6						
Сумський	42						
Куп'янський	22						
Харківський	46						
Луганський	24						
Шахтинський	50						
Таганрозький	43						
Юзівський	53						
Маріупольський	26						
Бахмутський	2						
Ізюмський	13						
Старобільський	41						
Красноградський	19						
Олександрійський	33						
Павлоградський	34						
Запорізький	11						
Мелітопольський	27						
Криворізький	21						
Миколаївський	28						
Херсонський	47						
Катеринославський	15						
Бердянський	4						
Первомайський	35						
Уманський	45						
Балтський	1						
Одеський	32						
Єлисаветградський	9						
Могилів-Подільський	29						
Тульчинський	44						
Гайсинський	8						
Вінницький	7						
Київський	16						
Кам'янецький	14						
Черкаський	48						
Шевченківський	51						
Бердичівський	3						
Білоцерківський	5						
Конотопський	17						
Ніжинський	30						
Сновський	40						
Чернігівський	49						
Новгород-Сіверський	31						
Проскурівський	38						
Шепетівський	52						
Житомирський	10						
Малинський	25						
Коростенський	18						

**Рис. 4.2.1. Дендрограма для 53 округів (1923 р.).
Метод Ворда. Евклідова відстань.**

Таблиця 4.2.1

Склад аграрних типів округів України (1923 р)

№	Назва типу	Склад типу
1	Полісся	Житомирський, Конотопський, Коростенський, Малинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Проскурівський, Сновський, Чернігівський, Шепетівський
2	Лівобережжя	Богодухівський, Золотоніський, Кременчуцький, Куп'янський, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський
3	Правобережжя	Балтський, Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Гайсинський, Єлисаветградський, Кам'янець-Подільський, Київський, Могилів-Подільський, Одеський, Первомайський, Тульчинський, Уманський, Черкаський, Шевченківський
4	Степ	Бердянський, Запорізький, Катеринославський, Криворізький, Мелітопольський, Миколаївський, Херсонський
5	Донбас	Бахмутський, Ізюмський, Красноградський, Луганський, Маріупольський, Олександрійський, Павлоградський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський, Юзівський

Таблиця 4.2.2

Середньогосподарські розміри селянських сімей у регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Коефіцієнт економічного навантаження членів сімей робочого віку	Кількість членів у розрахунку на 100 господарств			Частка осіб робочого віку, ‰		
			чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей
1	Полісся	1,201	248	256	505	464	445	454
2	Лівобережжя	1,203	257	269	526	455	453	454
3	Правобережжя	1,039	208	221	429	493	487	490
4	Степ	1,137	241	262	503	462	474	468
5	Донбас	1,167	270	281	551	456	467	462
	Україна	1,132	238	250	488	470	468	469

Таблиця 4.2.3

Природний рух селянства у регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств з даними про природний рух селянства, ‰	Сальдо природного приросту селянського населення, ‰	Спеціальний коефіцієнт народжуваності, ‰			Загальний коефіцієнт фертильності, ‰
				хлопчиків	дівчаток	обох статей	
1	Полісся	24,53	20,52	19,31	19,12	38,44	159
2	Лівобережжя	21,29	8,57	14,35	13,31	27,66	118
3	Правобережжя	21,75	7,77	18,75	17,72	36,48	118
4	Степ	29,28	-29,53	13,89	12,85	26,74	105
5	Донбас	19,36	-1,96	10,90	10,24	21,14	89
	Україна	22,59	3,86	15,77	14,99	30,76	118

Таблиця 4.2.3
(закінчення)

№	Регіон	Спеціальний коефіцієнт смертності, ‰					
		чоловіків	жінок	обох статей	немовлят		
					хлопчиків	дівчаток	обох статей
1	Полісся	9,08	8,84	17,92	102,66	86,02	188,67
2	Лівобережжя	10,20	8,89	19,09	112,95	90,16	203,11
3	Правобережжя	15,54	13,16	28,70	157,43	127,80	285,23
4	Степ	33,10	23,17	56,27	289,68	235,27	524,95
5	Донбас	12,22	9,88	23,10	157,57	130,17	287,74
	Україна	14,89	12,01	26,90	158,54	122,95	273,49

Таблиця 4.2.4
Смертність селянства внаслідок голоду в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загальний	дітей (до 16 років)
1	Полісся	0,23	0,51	0,34
2	Лівобережжя	1,05	2,47	1,06
3	Правобережжя	3,40	10,29	4,54
4	Степ	17,87	64,30	27,46
5	Донбас	6,18	17,16	7,42
	Україна	4,63	14,84	6,43

Таблиця 4.2.5
Смертність селянства внаслідок голоду в округах Полісся (1923 р.)

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Житомирський	0,14	0,32	0,19
2	Конотопський	0,00	0,00	0,00
3	Коростенський	0,15	0,55	0,32
4	Малинський	1,88	4,43	2,92
5	Ніжинський	0,00	0,00	0,00
6	Новгород-Сіверський	0,00	0,00	0,00
7	Проскурівський	0,58	0,89	0,71
8	Сновський	0,00	0,00	0,00
9	Чернігівський	0,00	0,00	0,00
10	Шепетівський	0,41	1,19	0,75
	Полісся	0,23	0,51	0,34

Таблиця 4.2.6

**Смертність селянства внаслідок голоду
в округах Лівобережного Лісостепу (1923 р.)**

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Богодухівський	1,39	2,91	1,46
2	Золотоніський	0,89	2,43	1,12
3	Кременчуцький	3,05	7,09	2,61
4	Куп'янський	1,96	4,29	1,39
5	Лубенський	0,20	0,38	0,13
6	Полтавський	1,09	2,74	1,30
7	Прилуцький	0,24	0,56	0,25
8	Роменський	0,39	1,02	0,37
9	Сумський	0,07	0,15	0,04
10	Харківський	1,37	3,37	1,65
	Лівобережжя	1,05	2,47	1,06

Таблиця 4.2.7

**Смертність селянства внаслідок голоду
в округах Правобережного Лісостепу (1923 р.)**

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Балтський	4,19	11,36	5,45
2	Бердичівський	2,77	7,88	4,26
3	Білоцерківський	2,25	6,01	3,35
4	Вінницький	0,13	0,37	0,18
5	Гайсинський	0,27	0,94	0,49
6	Єлисаветградський	7,38	21,57	9,52
7	Кам'янецький	0,50	1,41	0,78
8	Київський	2,00	4,77	2,40
9	Могилівський	0,46	1,45	0,72
10	Одеський	13,48	43,50	16,14
11	Первомайський	3,73	9,27	4,35
12	Тульчинський	0,11	0,48	0,22
13	Уманський	1,47	4,68	2,45
14	Черкаський	6,77	17,91	8,60
15	Шевченківський	4,67	14,43	6,82
	Правобережжя	3,40	10,29	4,54

Таблиця 4.2.8

Смертність селянства внаслідок голоду в округах Степу (1923 р.)

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Бердянський	28,60	113,92	51,97
2	Запорізький	17,97	60,18	26,25
3	Катеринославський	19,32	62,76	11,75
4	Криворізький	13,37	46,61	23,21
5	Мелітопольський	16,90	54,26	26,16
6	Миколаївський	14,36	51,92	20,37
7	Херсонський	18,49	71,86	35,41
	Степ	17,87	64,30	27,46

Таблиця 4.2.9

Смертність селянства внаслідок голоду в округах Донбасу (1923 р.)

№	Округ	Частка господарств зі зменшенням селянського населення внаслідок голоду, %	Спеціальний коефіцієнт втрат населення внаслідок голоду, ‰	
			загально	дітей (до 16 років)
1	Бахмутський	4,26	10,33	4,39
2	Ізюмський	2,50	6,16	2,39
3	Красноградський	4,29	10,04	4,40
4	Луганський	5,44	14,04	5,55
5	Маріупольський	19,12	68,19	31,25
6	Олександрійський	8,03	23,08	9,07
7	Павлоградський	6,71	15,43	6,41
8	Старобільський	2,97	7,46	2,95
9	Таганрозький	7,61	19,60	8,33
10	Шахтинський	3,39	10,73	4,88
11	Юзівський	7,86	22,39	10,73
	Донбас	6,18	17,16	7,42

Таблиця 4.2.10

Густина селянського населення в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Густина селянського населення у розрахунку на 100 дес. догідної площі			Густина селянського населення робочого віку у розрахунку на 100 дес. догідної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	61	63	124	28	28	56
2	Лівобережжя	56	58	114	25	26	51
3	Правобережжя	51	55	106	25	27	52
4	Степ	27	29	56	13	14	27
5	Донбас	32	34	66	15	16	31
	Україна	44	46	90	21	22	43

**Таблиця 4.2.10
(закінчення)**

№	Регіон	Густота селянського населення у розрахунку на 100 дес. посівної площі			Густота селянського населення робочого віку у розрахунку на 100 дес. посівної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	Разом
1	Полісся	108	111	219	50	50	100
2	Лівобережжя	81	85	166	37	38	75
3	Правобережжя	77	82	159	38	40	78
4	Степ	43	47	90	20	22	42
5	Донбас	50	52	102	23	24	47
	Україна	68	72	140	32	33	65

**Таблиця 4.2.11
Землезабезпечення селянського населення в регіонах УСРР (1923 р.)**

№	Регіон	Посівна площа у розрахунку на 1 особу селянської родини, дес.			Догідна площа у розрахунку на 1 особу селянської родини, дес.		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	0,93	0,90	0,46	1,63	1,58	0,80
2	Лівобережжя	1,23	1,18	0,60	1,79	1,71	0,87
3	Правобережжя	1,30	1,22	0,63	1,94	1,83	0,94
4	Степ	2,30	2,12	1,10	3,69	3,40	1,77
5	Донбас	2,01	1,93	0,98	3,09	2,97	1,51
	Україна	1,47	1,40	0,72	2,28	2,17	1,11

**Таблиця 4.2.12
Навантаження селян робочого віку землею в регіонах УСРР (1923 р.)**

№	Регіон	Догідна площа у розрахунку на 1 селянина робочого віку, дес.			Посівна площа у розрахунку на 1 селянина робочого віку, дес.		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	3,52	3,55	1,77	2,00	2,01	1,00
2	Лівобережжя	3,93	3,78	1,93	2,71	2,60	1,33
3	Правобережжя	3,94	3,75	1,92	2,63	2,50	1,28
4	Степ	7,99	7,19	3,78	4,98	4,48	2,36
5	Донбас	6,77	6,36	3,28	4,40	4,13	2,13
	Україна	4,86	4,64	2,37	3,13	2,99	1,53

Таблиця 4.2.13

**Наймання робочої сили селянськими господарствами
в регіонах УСРР (1923 р.)**

№	Регіон	Кількість найнятих робітників у розрахунку на 100 господарств, які їх наймали			Частка господарств з найнятими робітниками, %
		чоловіків	жінок	обох статей	
1	Полісся	87	71	158	1,11
2	Лівобережжя	63	54	117	1,89
3	Правобережжя	102	102	204	1,21
4	Степ	79	86	165	0,94
5	Донбас	77	68	145	0,60
	Україна	85	80	165	1,16

Таблиця 4.2.14

Землезабезпеченість господарств регіонів УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств без догідної землі, %	Середньогос- подарська площа догідної землі, дес.	Питома вага господарств, що орендували догідну землю, %	Питома вага орендованої догідної землі, %	Площа орендованої догідної землі в середньому на 1 господарство, що її орендувало, дес.
1	Полісся	0,23	4,04	1,32	0,48	1,48
2	Лівобережжя	1,37	4,68	4,55	1,72	1,77
3	Правобережжя	0,47	4,06	4,46	2,60	2,38
4	Степ	1,41	9,01	12,73	5,51	3,90
5	Донбас	2,57	8,56	4,51	1,71	3,24
	Україна	1,04	5,48	4,80	2,47	2,82

Таблиця 4.2.15

Пропорції тваринного гурту за видами худоби в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка господарств, %		Частка у загальному поголів'ї худоби, %				
		без худоби	без робочої худоби	коней	великої рогатої худоби	овець	кіз	свиней
1	Полісся	5,54	29,69	18,53	28,19	34,57	0,13	18,59
2	Лівобережжя	15,50	38,89	15,42	35,96	38,11	0,37	10,14
3	Правобережжя	22,14	54,56	19,26	31,65	40,17	0,11	8,81
4	Степ	23,05	51,66	21,58	39,65	31,33	0,11	7,32
5	Донбас	18,76	43,77	11,79	42,46	41,06	0,47	4,21
	Україна	17,54	45,29	17,10	34,53	37,81	0,23	10,33

Таблиця 4.2.16
Розподіл тваринного гурту за видами худоби у регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Кількість голів у розрахунку на 100 господарств з худобою					Загальне поголів'я худоби у розрахунку на 100 господарств, голів
		коней	ВРХ	овець	кіз	свиней	
1	Полісся	121	184	226	1	121	653
2	Лівобережжя	84	196	208	2	55	545
3	Правобережжя	87	143	182	1	40	453
4	Степ	111	204	161	0	38	514
5	Донбас	79	285	276	3	28	672
	Україна	95	191	210	1	57	554

Таблиця 4.2.16
Розподіл коней за віковими категоріями в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Кількість коней у розрахунку на 100 господарств з худобою, голів					Кількість коней у розрахунку на 100 дес. догідної землі, голів		Кількість коней у розрахунку на 100 дес. посіву, голів	
		робочих		від 1 року до робочого віку	лошат віком до 1 року	усіх коней	робочих	усіх	робочих	усіх
		віком 4 і більше років	віком до 4 років							
1	Полісся	87	10	13	11	121	23	28	40	50
2	Лівобережжя	64	6	8	6	84	13	15	19	22
3	Правобережжя	63	9	10	5	87	14	17	21	25
4	Степ	72	15	14	9	111	8	10	12	15
5	Донбас	60	7	6	6	79	7	8	10	12
	Україна	69	9	10	7	95	12	14	18	22

Таблиця 4.2.18
Розподіл коней в господарствах з робочою худобою (1923 р.)

№	Регіон	Кількість коней в розрахунку на 100 господарств з робочою худобою, голів					Питома вага робочих коней, %
		робочих коней		від 1 року до робочого віку	лошат віком до 1 року	усіх	
		віком 4 і більше років	віком до 4 років				
1	Полісся	117	13	18	14	162	80,25
2	Лівобережжя	88	8	11	8	115	83,47
3	Правобережжя	108	16	17	9	150	82,67
4	Степ	115	24	23	15	177	78,53
5	Донбас	87	10	9	9	115	84,34
	Україна	103	14	15	11	143	81,82

Таблиця 4.2.19

Поголів'я робочої худоби в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств без худоби, %	На 100 господарств з робочою худобою налічувалося, голів			
			робочих коней	робочих волів	третьоків та биків	корів
1	Полісся	29,69	130	11	4	121
2	Лівобережжя	38,89	96	36	7	112
3	Правобережжя	54,56	124	18	10	111
4	Степ	51,66	139	13	2	127
5	Донбас	43,77	97	93	16	125
	Україна	45,29	117	33	8	118

Таблиця 4.2.20

Навантаження робочої худоби догідними площами в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Площа догідної землі у розрахунку на 100 голів робочої худоби, дес.					
		коні робочі	воли робочі	третьоків	бики	ВРХ робоча	корови
1	Полісся	4,40	54,35	307,86	243,87	38,84	3,98
2	Лівобережжя	7,76	20,93	167,18	232,20	17,22	6,15
3	Правобережжя	7,24	48,68	185,22	181,03	31,70	6,69
4	Степ	13,24	138,46	1546,03	1325,94	115,96	10,31
5	Донбас	15,34	15,87	182,15	194,05	13,58	9,61
	Україна	8,49	30,21	229,61	237,30	24,00	6,98

Таблиця 4.2.20
(закінчення)

Навантаження робочої худоби посівними площами в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Посівна площа у розрахунку на 100 голів робочої худоби, дес.					
		коні робочі	воли робочі	третьоків	бики	ВРХ робоча	корови
1	Полісся	2,50	30,85	174,78	138,45	22,05	2,26
2	Лівобережжя	5,35	14,43	115,26	160,09	11,88	4,24
3	Правобережжя	4,83	32,48	123,59	120,79	21,21	4,46
4	Степ	8,26	86,35	964,18	826,92	72,32	6,43
5	Донбас	9,97	10,31	118,29	126,02	8,82	6,24
	Україна	5,46	19,45	147,83	152,84	15,45	4,49

Таблиця 4.2.21
Розподіл великої рогатої худоби за категоріями в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств без корів, %	Категорії ВРХ у розрахунку на 100 господарств з худобою, голів									
			робочі волі	третяки	биків, старші 2 років	корови	% теллиць	нетелі	бички	назимки	телята	усіх
1	Полісся	16,23	8	1	2	107	15,82	8	1	11	45	184
2	Лівобережжя	33,39	26	3	2	88	16,11	9	3	16	48	196
3	Правобережжя	45,31	11	3	3	78	12,84	6	2	7	35	143
4	Степ	32,24	8	1	1	112	6,45	7	2	14	59	204
5	Донбас	30,28	65	6	5	107	7,33	8	6	23	67	285
	Україна	33,98	22	3	3	94	12,17	7	3	13	47	191

Таблиця 4.2.22
Пропорції категорій великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Питома вага категорій ВРХ, %								
		робочі волі	третяки	биків, старші 2 років	корови	у т. ч. теллиці	нетелі	бички	назимки	телята
1	Полісся	4,27	0,75	0,95	58,25	9,21	4,58	0,80	6,03	24,37
2	Лівобережжя	13,24	1,66	1,19	45,06	7,26	4,71	1,66	7,97	24,52
3	Правобережжя	7,46	1,96	2,01	54,33	6,98	4,18	1,16	4,74	24,15
4	Степ	4,10	0,37	0,43	55,02	3,55	3,19	1,07	6,72	29,10
5	Донбас	22,67	1,98	1,85	37,46	2,75	2,66	2,02	7,95	23,41
	Україна	11,38	1,50	1,45	49,26	6,00	3,84	1,38	6,59	24,60

Таблиця 4.2.23
Порівняльні характеристики складу ВРХ для регіонів УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Кількість корів у розрахунку на 100 дворів			Кількість худоби у розрахунку на 100 дійних корів						
		усіх	з худобою	з коровами	робочі волі	биків та третяків	бичків, теллиць та нетелів	назимків	телят	недійного стада	

				и						
1	Полісся	101	107	144	9	3	30	12	50	104
2	Лівобережжя	75	88	112	35	8	36	21	65	165
3	Правобережжя	61	78	133	16	8	26	10	51	111
4	Степ	86	112	178	8	2	15	13	57	94
5	Донбас	87	107	154	65	11	21	23	67	188
	Україна	78	94	142	26	7	26	15	57	131

Таблиця 4.2.24
Забезпеченість господарств великою рогатою худобою
в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	На 100 дес. догідної площі налічувалося		На 100 дес. посівної площі налічувалося		На 100 селян налічувалося		На 100 селян робочого віку налічувалося		Кількість волів та третяків у розрахунку на 100			
		дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	робочих коней	дес. догідної землі	дес. посівів	селян робочого віку
1	Полісся	25	43	44	76	20	35	44	76	10	2	4	4
2	Лівобережжя	16	36	24	52	14	32	31	70	42	5	8	10
3	Правобережжя	15	28	22	41	14	26	29	53	19	3	4	5
4	Степ	10	18	16	28	17	31	37	67	10	1	1	3
5	Донбас	10	28	16	43	16	42	34	91	105	7	15	121
	Україна	14	29	22	45	16	32	34	69	32	4	6	9

Таблиця 4.2.25
Розподіл овець за категоріями в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Розмір поголів'я у розрахунку на 100 господарств з худобою			Питома вага категорій, %		Поголів'я ягнят у розрахунку на 100 дорослих овець	Зведене поголів'я овець	Питома вага овець у зведеному поголів'ї худоби, %
		вівці, валахи, барани	ягнята	усього отари	вівці, валахи, барани	ягнята			
1	Полісся	130	95	226	57,81	42,19	73	12 837	6,72
2	Лівобережжя	129	78	208	62,32	37,68	60	9 132	7,33
3	Правобережжя	111	71	182	60,95	39,05	64	17 457	7,46
4	Степ	93	68	161	57,55	42,45	74	4 418	5,22
5	Донбас	155	121	276	56,32	43,68	78	12 980	7,41
	Україна	124	86	210	59,11	40,89	69	56 824	7,02

Таблиця 4.2.26
Порівняльні характеристики вівчарства для регіонів УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Поголів'я отари в розрахунку на 100						
		голів ВРХ	корів	коней	свиней	дес. посіву	дес. догідної землі	селян робочого віку
1	Полісся	123	211	187	186	93	53	93
2	Лівобережжя	106	235	247	376	55	38	74
3	Правобережжя	127	234	209	456	52	35	67
4	Степ	79	144	145	428	22	14	53
5	Донбас	97	258	348	975	41	27	88
	Україна	110	222	221	366	49	32	76

Таблиця 4.2.27
Розподіл свиней за категоріями в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Розмір поголів'я у розрахунку на 100 господарств з худобою				На 100 дорослих свиней налічувалося		Поголів'я поросят у розрахунку на 100 підсвинків	Зведене поголів'я свиней	Питома вага свиней у зведеному поголів'ї худоби, %
		свині та кабани	підсвинки	поросята	усього	підсвинків	поросят			
1	Полісся	38	30	52	121	79	137	172	13 577	7,10
2	Лівобережжя	7	16	32	55	213	423	198	3 867	3,10
3	Правобережжя	9	13	18	40	140	195	139	7 270	3,11
4	Степ	6	12	20	38	211	366	174	1 763	2,08
5	Донбас	4	9	16	28	219	405	185	2 228	1,27
	Україна	14	16	27	57	114	193	169	28 705	3,55

Таблиця 4.2.28
Порівняльні характеристики вівчарства для регіонів УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Поголів'я свиней в розрахунку на 100						
		голів ВРХ	корів	коней	овець	дес. посіву	дес. догідної землі	селян робочого віку
1	Полісся	66	113	100	54	50	28	50
2	Лівобережжя	28	63	66	27	15	10	20
3	Правобережжя	28	51	46	22	11	8	15
4	Степ	18	34	34	23	5	3	12
5	Донбас	10	26	36	10	4	3	9
	Україна	30	61	60	27	14	9	21

Таблиця 4.2.29
Зведене поголів'я домашньої худоби в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Кількість голів зведеної худоби за категоріями					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	разом
1	Полісся	72 742	91 890	12 837	51	13 577	191 098

2	Лівобережжя	39 086	72 435	9 132	84	3 867	124 603
3	Правобережжя	89 014	120 331	17 457	49	7 270	234 120
4	Степ	31 977	46 499	4 418	16	1 763	84 673
5	Донбас	40 778	119 057	12 980	144	2 228	175 187
	Україна	273 596	450 212	56 824	344	28 705	809 679

Таблиця 4.2.30

**Розподіл зведеного поголів'я домашньої худоби за категоріями
в регіонах УСРР (1923 р.)**

№	Регіон	Питома вага категорії у зведеному поголів'ї, %				
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині
1	Полісся	38,07	48,09	6,72	0,03	7,10
2	Лівобережжя	31,37	58,13	7,33	0,07	3,10
3	Правобережжя	38,02	51,40	7,46	0,02	3,11
4	Степ	37,77	54,92	5,22	0,02	2,08
5	Донбас	23,28	67,96	7,41	0,08	1,27
	Україна	33,79	55,60	7,02	0,04	3,55

Таблиця 4.2.31

**Питома вага регіонів УСРР
у зведеному поголів'ї домашньої худоби (1923 р.)**

№	Регіон	Питома вага регіону за категорією худоби, %					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	разом
1	Полісся	26,59	20,41	22,59	14,83	47,30	23,60
2	Лівобережжя	14,29	16,09	16,07	24,42	13,47	15,39
3	Правобережжя	32,53	26,73	30,72	14,24	25,33	28,92
4	Степ	11,69	10,33	7,77	4,65	6,14	10,46
5	Донбас	14,90	26,44	22,84	41,86	7,76	21,64

Таблиця 4.2.32

Розподіл домашньої птиці за категоріями в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка господарств без домашньої птиці, %	Кількість голів у розрахунку на 100 господарств з птицею					разом
			кури	гуси	качки	індики	інші	
1	Полісся	14,35	336	48	10	2	0	397
2	Лівобережжя	19,84	499	35	17	1	0	553
3	Правобережжя	30,43	432	15	11	1	0	459
4	Степ	39,84	500	21	11	2	3	537
5	Донбас	33,46	552	24	16	2	3	598
	Україна	27,38	448	28	13	1	1	491

Таблиця 4.2.32
(закінчення)

№	Регіон	Питома вага птиці, %				
		кури	гуси	качки	індики	інші
1	Полісся	84,74	12,06	2,64	0,47	0,10
2	Лівобережжя	90,24	6,32	3,12	0,24	0,08
3	Правобережжя	94,09	3,29	2,39	0,12	0,10
4	Степ	93,17	3,99	2,02	0,32	0,51
5	Донбас	92,40	4,01	2,65	0,40	0,54
	Україна	91,27	5,64	2,59	0,28	0,22

Таблиця 4.2.33

**Забезпеченість господарств регіонів УСРР
знаряддями та реманентом (1923 р.)**

№	Регіон	Частка господарств без реманенту, %	На 100 господарств з реманентом налічувалося										
			р і з н и х п л у г і в	б у к е р і в	с о х	с а б а н і в	б о р і н	с і в а л о к	к у л ь т и в а т о р і в	р а л	Возів на ходу		
											з а л і з н о м у	д е р е в' я н о м у	у с і х
1	Полісся	25,64	76	3	3	1	103	0	0	0	40	51	91
2	Лівобережжя	26,34	60	2	6	1	101	7	0	5	33	66	99
3	Правобережжя	42,56	61	7	3	2	106	3	1	0	65	16	81
4	Степ	36,53	51	48	1	1	67	13	0	1	84	3	87
5	Донбас	28,70	66	29	1	2	93	23	0	0	84	12	96
	Україна	33,73	64	14	3	1	98	8	0	1	60	30	90

Таблиця 4.2.34

**Забезпеченість догідних площ регіонів УСРР
знаряддями та реманентом (1923 р.)**

№	Регіон	Питома вага господарств без догідних площ, %	У розрахунку на 100 дес. догідних площ налічувалося, од									
			п л у г і в	б у к е р і в	с о х	б о р і н	с і в а л о к	р а л	у с ь о г о	Возів на ходу		
										з а л і з н о м у	д е р е в' я н о м у	у с і х
1	Полісся	0,23	14	1	1	19	0	0	34	7	9	16
2	Лівобережжя	1,37	10	0	1	16	1	1	29	5	10	15
3	Правобережжя	0,47	9	1	0	15	0	0	26	9	2	11
4	Степ	1,41	4	3	0	5	1	0	13	6	0	6
5	Донбас	2,57	6	3	0	8	2	0	18	7	1	8
	Україна	1,04	8	2	0	12	1	0	23	7	4	11

Таблиця 4.2.35

**Забезпеченість посівних площ регіонів УСРР
знаряддями та реманентом (1923 р.)**

№	Регіон	Питома вага безпосівних господарств, %	У розрахунку на 100 дес. посівних площ налічувалося, од									
			п л у г і в	б у к е р і в	с о х	б о р і н	с і в а л о к	р а л	у с ь о г о	возів на ходу		
										з а л і з н о м у	д е р е в , я н о м у	у с і х
1	Полісся	1,76	25	1	1	33	0	0	61	13	17	30
2	Лівобережжя	4,98	14	1	1	23	2	1	42	8	15	23
3	Правобережжя	1,78	13	2	1	22	1	0	38	14	3	17
4	Степ	5,67	6	6	0	8	1	0	21	10	0	10
5	Донбас	5,08	9	4	0	12	3	0	28	11	2	13
	Україна	3,28	12	3	1	18	1	0	36	11	6	17

Таблиця 4.2.36

Розподіл польового посіву за культурами в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка господарс тв без польових посівів, %	Площа посівів польових культур у розрахунку на 100 господарств з посівами, дес.							
			жит о озим е	пшениця		ячм інь	овес	гр еч ка	пр ос о	ку ку ру дз а
				ози ма	яра					
1	Полісся	1,76	94,27	10,50	1,59	15,36	41,47	35,73	3,89	0,19
2	Лівобережжя	4,94	114,56	27,66	41,51	48,56	27,45	21,15	21,55	1,09
3	Правобережжя	1,78	73,17	43,26	10,32	47,04	19,06	11,06	13,47	16,39
4	Степ	5,67	165,90	67,45	40,59	143,45	19,07	0,50	28,01	42,71
5	Донбас	5,08	110,57	15,27	157,32	136,35	14,52	1,64	21,26	28,90
	Україна	3,28	99,85	32,43	42,35	67,20	23,75	14,45	15,82	19,79

Таблиця 4.2.36
(продовження)

№	Регіон	Площа посівів польових культур у розрахунку на 100 господарств, дес.											
		п о л б а	со ня ш ни к	л ь о н	к о н о п л і	ін ші олі йн і	го ро х	со че ви ця	кв ас ол я	тю тю н	ка рт оп ля	буряк	
												цу кр ов ий	ко рм ов ий
1	Полісся	0,01	0,15	1,63	0,96	0,21	3,52	2,06	0,10	0,04	12,40	0,72	0,10

2	Лівобережжя	0,01	6,94	0,55	1,99	0,86	0,36	0,36	0,12	0,11	6,10	4,22	0,36
3	Правобережжя	0,06	6,30	0,25	0,35	0,29	1,37	1,37	0,17	0,00	5,95	1,70	0,17
4	Степ	0,21	29,27	2,88	0,35	8,02	0,04	0,04	0,22	0,00	4,11	0,07	0,07
5	Донбас	0,14	54,29	1,27	1,35	0,06	0,05	0,05	0,08	0,00	5,19	0,39	0,56
	Україна	0,07	16,07	1,01	0,89	1,14	1,25	1,25	0,14	0,03	6,85	1,50	0,24

Таблиця 4.2.36
(закінчення)

№	Регіон	Площа посівів польових культур у розрахунку на 100 господарств, дес.						
		о д н о р і ч н і т р а в н	багаторічні трави посіву			ба ш та н и та го ро ди на	інші та нероз поділ ені	усіх
			1 9 2 3 р .	1 9 2 2 р .	1 9 2 1 р .			
1	Полісся	1,93	0,25	0,31	0,21	0,10	5,08	232,77
2	Лівобережжя	2,77	0,23	0,10	0,18	3,35	0,94	332,78
3	Правобережжя	1,27	0,36	0,13	0,21	3,25	5,64	273,86
4	Степ	0,60	0,21	0,01	0,06	30,61	2,92	587,41
5	Донбас	0,45	0,05	0,04	0,04	18,36	3,36	571,54
	Україна	1,41	0,25	0,13	0,16	8,23	4,13	360,54

Таблиця 4.2.37
Пропорції культур у польовому посіві в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка посівів польових культур, %							
		ж ит о оз и м е	пшениця		яч мі нь	ов ес	гр еч ка	п р о с о	к у к у р у д з а
			оз и м а	яр а					
1	Полісся	40,50	4,51	0,61	6,60	17,82	15,35	1,67	0,08
2	Лівобережжя	34,43	8,31	12,47	14,59	8,25	6,36	6,47	0,33
3	Правобережжя	26,72	15,80	3,77	17,18	6,96	4,04	4,93	9,64
4	Степ	28,24	11,48	6,91	24,42	3,25	0,09	4,77	7,27
5	Донбас	19,35	2,67	27,53	23,86	2,54	0,29	3,72	5,06
	Україна	27,69	9,00	11,75	18,64	6,59	4,01	4,39	5,49

Таблиця 4.2.37
(продовження)

Частка посівів польових культур, %	
	буряк

№	Регіон	п о л б а	с о н я ш н и к	л ь о н	к о н о п л і	і н ш і о л і й н і	г о р р о х	с о ч е в и ц я	к в а с о л я	т ю т ю н	к а р т о п л я	ц у к р о в и й	к о р м о в и й
1	Полісся	0,00	0,06	0,70	0,41	0,09	1,51	0,88	0,04	0,02	5,33	0,31	0,04
2	Лівобережжя	0,00	2,09	0,17	0,60	0,26	0,11	0,02	0,04	0,03	1,83	1,27	0,11
3	Правобережжя	0,02	2,30	0,09	0,13	0,10	0,50	0,96	0,06	0,00	2,17	0,62	0,06
4	Степ	0,04	4,98	0,49	0,06	1,36	0,01	0,01	0,04	0,00	0,70	0,01	0,01
5	Донбас	0,02	9,50	0,22	0,24	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00	0,91	0,07	0,10
	Україна	0,02	4,46	0,28	0,25	0,32	0,35	0,39	0,04	0,01	1,90	0,42	0,07

Таблиця 4.2.37
(закінчення)

№	Регіон	Частка посівів польових культур, %					
		о д н о р і ч н і т р а в и	багаторічні трави посіву			, б а ш т а н и т а г о р о д и н а	і н ш і т а н е р о з п о д і л е н і
			1 9 2 3 р .	1 2 2 р .	1 1 1 р .		
1	Полісся	0,83	0,11	0,13	0,09	0,04	2,18
2	Лівобережжя	0,83	0,07	0,03	0,05	1,01	0,28
3	Правобережжя	0,46	0,13	0,05	0,08	1,19	2,06
4	Степ	0,10	0,04	0,00	0,01	5,21	0,50
5	Донбас	0,08	0,01	0,01	0,01	3,21	6,59
	Україна	0,39	0,07	0,04	0,04	2,28	1,14

Таблиця 4.2.38
Пропорції культур у садибно-городніх посівах в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка господарств без садибно-городніх посівів, %	Частка садибно-городніх посівів під культурами, %						Середня площа садибно-городніх посівів, дес.
			ка р т о п л я	л ь о н	к о н о п л і	і н ш і п о л ь о в і	г о р о д и н а	т ю т ю н	
1	Полісся	8,75	43,81	3,06	10,40	16,02	26,18	0,53	0,167
2	Лівобережжя	13,74	45,58	1,28	7,94	16,94	27,11	1,14	0,177
3	Правобережжя	16,57	54,65	0,83	5,96	17,21	21,14	0,21	0,186
4	Степ	39,47	24,62	1,98	3,33	34,25	35,81	0,00	0,217
5	Донбас	31,45	43,67	1,82	9,02	22,39	23,08	0,03	0,190

	Україна	19,88	46,45	1,60	7,37	19,43	24,79	0,37	0,184
--	----------------	--------------	--------------	-------------	-------------	--------------	--------------	-------------	--------------

Таблиця 4.2.38
(закінчення)

№	Регіон	Площа посівів під культурами у розрахунку на 100 господарств з посівами, дес.						Питома вага посівів під капустою, %
		картопля	льон	коноплі	інші польові	городина	тютюн	
1	Полісся	7,34	0,51	1,74	2,68	4,38	0,09	0,62
2	Лівобережжя	8,06	0,23	1,40	3,00	4,79	0,20	1,13
3	Правобережжя	10,19	0,15	1,11	3,21	3,94	0,04	0,58
4	Степ	5,34	0,43	0,72	7,42	7,76	0,00	1,24
5	Донбас	8,29	0,34	1,71	4,25	4,38	0,01	3,63
	Україна	8,54	0,29	1,35	3,57	4,56	0,07	1,22

Таблиця 4.2.39
Масштаби загибелі озимини в регіонах УСРР (1923 р.)

№	Регіон	Частка посівних площ під озимими, що загинули, %		Частка посівних площ під загиблою озиминою, пересіяною яриною, %	
		жито	пшениця	жито	пшениця
1	Полісся	8,34	5,02	14,69	23,68
2	Лівобережжя	0,93	1,05	28,94	38,10
3	Правобережжя	3,86	2,20	29,82	41,95
4	Степ	1,09	0,87	12,10	11,46
5	Донбас	1,63	1,56	15,74	25,31
	Україна	3,22	1,88	20,41	34,42

Таблиця 4.2.40

**Бюджет часу польового рослинництва пересічного
селянського господарства Полісся (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Овес	0,4147	9–27	3,7323	11,1969
Гречка	0,3573	15–20	5,3595	7,1500
Ячмінь	0,1536	7–25	1,0752	3,8400
<i>Горох, сочавиця, квасоля</i>	0,0568	10–15	0,5680	0,8520
<i>Однорічні трави</i>	0,0193	10–11	0,1930	0,2123
Пшениця яра	0,0159	8–19	0,1272	0,3021
<i>Багаторічні трави</i>	0,0077	8–14	0,0616	0,1078
Сума	1,0253		11,1168	23,6611
Інтенсивні				
Жито озиме	<i>0,9427</i>	7–35	<i>6,5989</i>	<i>32,9945</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,1240</i>	<i>105–110</i>	<i>13,0200</i>	<i>13,6400</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,1050</i>	<i>11–32</i>	<i>1,1550</i>	<i>3,3600</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0508</i>	<i>100–150</i>	<i>5,0800</i>	<i>7,6200</i>
<i>Просо</i>	<i>0,0389</i>	<i>22–36</i>	<i>0,8558</i>	<i>1,4004</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0280</i>	<i>63–94</i>	<i>1,7640</i>	<i>2,6320</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,0035</i>	<i>28–36</i>	<i>0,0980</i>	<i>0,1260</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0027</i>	<i>88–96</i>	<i>0,2376</i>	<i>0,2592</i>
<i>Буряк коромовий</i>	<i>0,0010</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0490</i>	<i>0,0540</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0010</i>	<i>100–150</i>	<i>0,1000</i>	<i>0,1500</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0004</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0400</i>	<i>0,0600</i>
Сума	1,2980		28,9983	62,2961
Усього днів	2,3233		40,1151	85,9572

Таблиця 4.2.41

**Бюджет часу садивно-городнього рослинництва
пересічного селянського господарства Полісся (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,0734	105–110	7,7070	8,0740
Городина	0,0438	100–150	4,3800	6,5700
Інші польові	0,0268	100–150	2,6800	4,0200
Льон, коноплі	0,0225	63–94	1,4175	2,1150
Капуста	0,0062	210–235	1,3020	1,4570
Тютюн	0,0009	100–150	0,0900	0,1350
Сума	0,1736		17,5765	22,371

Таблиця 4.2.42

**Бюджет часу польового рослинництва пересічного
селянського господарства Лівобережного Лісостепу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	0,4856	7–25	3,3992	12,1400
Пшениця яра	0,4151	8–19	3,3208	7,8869
Овес	0,2742	9–27	3,3208	7,8869
Гречка	0,2115	15–20	3,1725	4,2300
Однорічні трави	0,0277	10-11	0,2770	0,3324
Горох, сочевиця, квасоля	0,0055	10–15	0,0550	0,0825
Багаторічні трави	0,0051	8–14	0,0408	0,0714
Сума	1,4247		13,5861	32,6301
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,1456</i>	<i>7–35</i>	<i>8,0192</i>	<i>40,0960</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,2766</i>	<i>11–32</i>	<i>3,0426</i>	<i>8,8512</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2155</i>	<i>22–36</i>	<i>4,7410</i>	<i>7,7580</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,0804</i>	<i>28–36</i>	<i>2,2512</i>	<i>2,8944</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0610</i>	<i>105–110</i>	<i>6,4050</i>	<i>6,7100</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0422</i>	<i>88–96</i>	<i>3,7136</i>	<i>4,0512</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0340</i>	<i>63–94</i>	<i>2,1420</i>	<i>3,1960</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0335</i>	<i>100–150</i>	<i>3,3500</i>	<i>5,0250</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0094</i>	<i>100–150</i>	<i>0,9400</i>	<i>1,4100</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0036</i>	<i>49–54</i>	<i>0,1764</i>	<i>0,1944</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0011</i>	<i>100–150</i>	<i>0,1100</i>	<i>0,1650</i>
Сума	1,9029		34,8910	80,3512
Усього днів	3,3276		48,4771	112,9813

Таблиця 4.2.43

**Бюджет часу садибно-городнього рослинництва
пересічного селянського господарства Лівобережного Лісостепу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,0806	105–110	8,4630	8,8660
Городина	0,0479	100–150	4,7900	7,1850
Інші польові	0,0300	100–150	3,0000	4,5000
Льон, коноплі	0,0163	63–94	1,0269	1,5322
Капуста	0,0020	210–235	0,4200	0,4700
Тютюн	0,0020	100-150	0,2000	0,3000
Сума	0,1788		17,8999	22,8532

Таблиця 4.2.44

**Бюджет часу польового рослинництва пересічного
селянського господарства Правобережного Лісостепу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	0,4704	7–25	3,2928	11,7600
Овес	0,1906	9–27	1,7154	5,1462
Гречка	0,1106	15–20	1,6590	2,2120
Пшениця яра	0,1032	8–19	0,8256	1,9608
Горох, сочевиця, квасоля	0,0416	10–15	0,4160	0,6240
Однорічні трави	0,0127	10-11	0,1270	0,1397
Багаторічні трави	0,0070	8–14	0,0560	0,0980
Сума	0,9361		8,0918	21,9407
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,7317</i>	<i>7–35</i>	<i>5,1219</i>	<i>25,6095</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,4326</i>	<i>11–32</i>	<i>4,7586</i>	<i>13,8432</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,3275</i>	<i>28–36</i>	<i>9,1700</i>	<i>11,7900</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1347</i>	<i>22–36</i>	<i>2,9634</i>	<i>4,8492</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0595</i>	<i>105–110</i>	<i>6,2475</i>	<i>6,5450</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0564</i>	<i>100–150</i>	<i>0,5640</i>	<i>8,4600</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,0325</i>	<i>100–150</i>	<i>3,2500</i>	<i>4,8750</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0170</i>	<i>88–96</i>	<i>1,4960</i>	<i>1,6320</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0089</i>	<i>63–94</i>	<i>0,5607</i>	<i>0,8366</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0017</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0816</i>	<i>0,0867</i>
Сума	1,8025		34,2137	78,5272
Усього днів	2,7386		42,3055	100,4679

Таблиця 4.2.45

**Бюджет часу садибно-городнього рослинництва пересічного
селянського господарства Правобережного Лісостепу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,1019	105–110	10,6995	11,2090
Городина	0,0394	100–150	3,9400	5,9100
Інші польові	0,0321	100–150	3,2100	4,8150
Льон, коноплі	0,0126	63–94	0,7938	1,1844
Капуста	0,0011	210–235	0,2310	0,2585
Тютюн	0,0004	100-150	0,0400	0,0600
Сума	0,1875		18,9143	23,4369

Таблиця 4.2.46

**Бюджет часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Степу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	1,4345	7–25	10,0415	35,8625
Пшениця яра	0,4059	8–19	3,2472	7,7121
Овес	0,1907	9–27	1,7163	5,1489
Однорічні трави	0,0060	10–11	0,0600	0,0660
Гречка	0,0050	15–20	0,0750	0,1000
Горох, сочевиця, квасоля	0,0033	10–15	0,0330	0,0490
Багаторічні трави	0,0028	8–14	0,0224	0,0392
Сума	2,0482		15,1954	48,9777
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,6590</i>	<i>7–35</i>	<i>11,6130</i>	<i>58,0650</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,7262</i>	<i>28–36</i>	<i>20,3336</i>	<i>26,1439</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,6745</i>	<i>11–32</i>	<i>7,4195</i>	<i>21,5840</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,3061</i>	<i>100–150</i>	<i>30,6100</i>	<i>45,9150</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2801</i>	<i>22–36</i>	<i>6,1622</i>	<i>10,0836</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,1125</i>	<i>63–94</i>	<i>7,0875</i>	<i>10,5750</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0411</i>	<i>105–110</i>	<i>2,1372</i>	<i>3,0414</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0292</i>	<i>100–150</i>	<i>2,9200</i>	<i>4,3800</i>
<i>Бурак цукровий</i>	<i>0,0007</i>	<i>88–96</i>	<i>0,0616</i>	<i>0,0672</i>
<i>Бурак кормовий</i>	<i>0,0007</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0343</i>	<i>0,0357</i>
Сума	3,8301		88,3789	179,8908
Усього днів	5,8783		103,5743	228,8685

Таблиця 4.2.47

**Бюджет часу садивно-городнього рослинництва
пересічного селянського господарства Степу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Городина	0,0776	100–150	7,7600	11,6400
<i>Інші польові</i>	<i>0,0742</i>	<i>100–150</i>	<i>7,4200</i>	<i>11,1300</i>
Картопля	0,0534	52–74	2,7768	3,9516
Льон, коноплі	0,0115	63–94	0,7245	1,0810
Капуста	0,0030	210–235	0,6300	0,7050
Сума	0,2197		19,3113	28,5076

Таблиця 4.2.48

**Бюджет часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Донбасу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Пшениця яра	1,5732	8–19	12,5856	29,8908
Ячмінь	1,3635	7–25	9,5445	34,0875
Овес	0,1452	9–27	1,3068	3,9204
Гречка	0,0164	15–20	0,2460	0,3280
Однорічні трави	0,0045	9-11	0,0405	0,0495
Горох, сочевиця, квасоля	0,0017	12–15	0,0204	0,0255
Багаторічні трави	0,0013	8–14	0,0104	0,0182
Сума	3,1058		23,7542	68,3199
Інтенсивні				
Жито озиме	1,1057	7–35	7,7399	38,6995
Кукурудза, полба, соняшник	0,8333	28–36	23,3324	29,9988
Пшениця озима	0,1527	11–32	1,6797	4,8864
Баштан	0,1836	100–150	18,3600	27,5400
Просо	0,2126	22–36	4,6772	7,6536
Льон, коноплі, інші олійні	0,0268	63–94	1,6884	2,5192
Картопля	0,0519	52–74	2,6988	3,8406
Інші польові	0,0336	100–150	3,3600	5,0400
Бурак цукровий	0,0039	88–96	0,3432	0,3744
Бурак кормовий	0,0056	49–54	0,2744	0,2856
Сума	2,6097		64,1540	120,8381
Усього днів	5,7155		87,9082	189,1580

Таблиця 4.2.49

**Бюджет часу садивно-городнього рослинництва
пересічного селянського господарства Донбасу (1923 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальні
Картопля	0,0829	52–74	4,3108	6,1346
Городина	0,0438	100–150	4,3800	6,5700
Інші польові	0,0425	100–150	4,2500	6,3750
Льон, коноплі	0,0205	63–94	1,2915	1,9270
Капуста	0,0069	210–235	1,4490	1,6215
Тютюн	0,0001	100–150	0,0100	0,0150
Сума	0,1967		15,6913	22,6431

Таблиця 4.1.50

Класифікація селянського господарства УСРР (1923 р.)

Регіон	Спеціалізація		Бюджет часу рільництва, робочих днів	Питома вага інтенсивних культур, %	Бюджет часу присадибних посівів, робочих днів
	рільництва	скотарства			
Донбас	зерно-олійне	робочо-м'ясне	88–189	63,88–72,98	14–21
Лівобережжя	зернове технічне	м'ясо-вовняне	48–113	71,46–73,34	17–22
Полісся	зернове картопляне	молочарсько-свинарське	44–85	72,15–74,70	17–22
Правобережжя	зернове кукурудзяне	молочарсько-вовняне	47–100	78,16–82,81	19–23
Степ	зернове просапне	молочарсько-м'ясне	104–229	78,60–85,33	19–28

Округ	Шкала відстаней об'єднання кластерів						
	№	0	5	10	15	20	25
Кременчуцький		39					
Полтавський		41					
Золотоніський		37					
Лубенський		40					
Прилуцький		42					
Роменський		43					
Охтирський		44					
Сумський		47					
Харківський		48					
Житомирський		1					
Київський		20					
Малинський		21					
Коростенський		2					
Сновський		52					
Чернігівський		53					
Конотопський		49					
Ніжинський		50					
Новгород-Сіверський		51					
Могилів-Подільський		34					
Тульчинський		36					
Гайсинський		32					
Балтський		25					
Черкаський		23					
Шевченківський		24					
Бердичівський		19					
Уманський		22					
Білоцерківський		18					
Шепетівський		3					
Проскурівський		35					
Вінницький		31					
Кам'янець-Подільський		33					
Зінов'ївський		26					
Миколаївський		27					
Первомайський		29					
Одеський		28					
Херсонський		30					
Запорізький		14					
Криворізький		15					
Бердянський		12					
Мелітопольський		16					
Олександрійський		11					
Катеринославський		13					
Павлоградський		17					
Красноградський		38					
Ізюмський		45					
Куп'янський		46					
Луганський		5					
Старобільський		8					
Артемівський		4					
Сталінський		7					
Маріупольський		6					
Таганрозький		9					
Шахтинський		10					

**Рис. 4.3.1. Дендрограма для 53 округів (1924 р.).
Метод Ворда. Евклідова відстань**

Таблиця 4.3.1

Склад аграрних типів округів України (1924 р.)

№	Назва типу	Склад типу
1	Полісся	Житомирський, Конотопський, Коростенський, Малинський, Київський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Чернігівський
2	Лівобережжя	Золотоніський, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Охтирський, Сумський, Харківський
3	Правобережжя	Балтський, Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський, Уманський, Черкаський, Шевченківський, Шепетівський
4	Степ	Бердянський, Запорізький, Зинов'євський, Катеринославський, Красноградський, Криворізький, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Олександрійський, Павлоградський, Первомайський, Херсонський
5	Донбас	Артемівський, Ізюмський, Куп'янський, Луганський, Маріупольський, Сталінський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський

Таблиця 4.3.2

Середньогосподарські розміри селянських сімей у регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Коефіцієнт економічного навантаження членів сімей робочого віку	Кількість членів сім'ї у розрахунку на 100 господарств			Частка осіб робочого віку, %		
			чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей
1	Полісся	0,960	240	253	493	508	512	510
2	Лівобережжя	1,049	249	262	511	484	492	488
3	Правобережжя	0,879	199	213	412	530	538	534
4	Степ	0,987	231	247	477	495	511	503
5	Донбас	1,004	269	286	555	491	507	499
	Україна	0,967	231	246	477	503	514	508

Таблиця 4.3.2
(закінчення)

№	Регіон	Кількість членів сім'ї робочого віку на 100 господарств			Членів сім'ї робочого віку, відсутніх понад 1 міс., на 100 господарств			Питома вага членів сім'ї робочого віку, відсутніх понад 1 міс., %		
		чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей
1	Полісся	122	130	252	4	1	5	4,28	3,03	3,64
2	Лівобережжя	120	129	249	4	2	6	8,17	7,68	7,92
3	Правобережжя	105	115	220	4	1	5	3,04	1,64	2,31
4	Степ	114	126	240	5	2	7	3,38	2,98	3,17
5	Донбас	132	145	277	6	2	8	4,42	2,81	3,58
	Україна	116	126	243	5	1	6	4,49	3,49	3,97

Таблиця 4.3.3

Природний рух селянства у регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Сальдо природного приросту селянського населення, ‰	Спеціальний коефіцієнт народжуваності, ‰			Загальний коефіцієнт фертильності, ‰
			хлопчиків	дівчаток	обох статей	
1	Полісся	20,10	17,19	17,21	34,40	128,99
2	Лівобережжя	21,23	16,74	16,64	33,38	132,29
3	Правобережжя	18,77	15,75	15,86	31,60	112,71
4	Степ	27,29	21,22	20,14	41,36	156,21
5	Донбас	25,52	18,34	17,95	36,28	138,83
	Україна	22,95	17,94	17,62	35,56	133,69

Таблиця 4.3.3
(закінчення)

№	Регіон	Спеціальний коефіцієнт смертності, ‰					
		чоловіків	жінок	обох статей	немовлят		
					хлопчиків	дівчаток	обох статей
1	Полісся	6,47	5,83	12,30	71,61	55,52	127,12
2	Лівобережжя	6,34	5,81	12,15	79,37	66,47	145,85
3	Правобережжя	6,84	6,00	12,83	98,92	84,09	183,01
4	Степ	7,50	6,56	14,07	80,74	65,34	146,08
5	Донбас	5,82	4,95	10,77	65,72	51,30	117,02
	Україна	6,70	5,91	12,61	80,95	66,22	147,17

Таблиця 4.3.4

Наймання робочої сили селянськими господарствами у регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Частка господарств з найнятими робітниками, %	Кількість найнятих робітників у розрахунку на 100 господарств з найманими робітниками			Частка найнятих жінок, %	Найнятих жінок у розрахунку на 100 найнятих жінок
			чоловічої статі	жіночої статі	обох статей		
1	Полісся	0,83	63	47	110	42,90	75
2	Лівобережжя	1,88	52	53	105	50,13	101
3	Правобережжя	0,41	78	46	124	37,11	59
4	Степ	0,65	60	58	118	49,35	97
5	Донбас	0,85	69	48	117	41,13	70
	Україна	0,86	61	51	112	45,79	84

Таблиця 4.3.5

Густота селянського населення в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Густота селянського населення у розрахунку на 100 дес. догідної площі			Густота селянського населення у розрахунку на 100 дес. орної площі			Густота селянського населення у розрахунку на 100 дес. посівної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	50	53	103	67	71	139	95	100	196
2	Лівобережжя	54	57	112	64	67	131	80	84	164
3	Правобережжя	59	63	121	67	71	138	89	95	184
4	Степ	27	29	56	29	31	60	40	43	83
5	Донбас	30	32	61	32	35	67	47	50	97
	Україна	39	42	81	44	47	92	61	65	126

Таблиця 4.3.6
Забезпеченість догідних площ робочою силою в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Кількість осіб робочого віку в розрахунку на 100 дес.								
		догідної площі			орної площі			посівної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	26	28	54	35	37	72	47	50	97
2	Лівобережжя	26	28	55	31	33	64	38	41	79
3	Правобережжя	31	34	65	36	39	74	46	51	97
4	Степ	14	15	29	15	17	32	20	22	42
5	Донбас	15	17	32	17	19	36	23	25	48
	Україна	20	22	42	23	25	48	30	33	63

Таблиця 4.3.6
(закінчення)

№	Регіон	Кількість осіб робочого віку в розрахунку на 100 дес.					
		сінокошу			садиби		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	158	168	326	389	413	802
2	Лівобережжя	439	470	908	321	344	665
3	Правобережжя	1270	1384	2654	336	366	702
4	Степ	566	625	1191	243	268	511
5	Донбас	613	674	1287	308	339	647
	Україна	452	491	943	306	332	638

Таблиця 4.3.7
Землезабезпеченість селян в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	На 1 селянина припадало площ, дес.								
		догідної площі			орної площі			посівної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	1,95	1,85	0,95	1,46	1,38	0,71	1,07	1,02	0,52
2	Лівобережжя	1,83	1,74	0,89	1,56	1,48	0,76	1,27	1,21	0,62
3	Правобережжя	1,70	1,58	0,82	1,49	1,39	0,72	1,14	1,07	0,55
4	Степ	3,58	3,34	1,73	3,25	3,04	1,57	2,52	2,35	1,22
5	Донбас	3,19	3,00	1,55	2,92	2,74	1,41	2,15	2,02	1,04
	Україна	2,47	2,32	1,20	2,17	2,04	1,05	1,67	1,57	0,81

Таблиця 4.3.7
(закінчення)

№	Регион	На 1 селянина припадало площ, дес.					
		сінокосу			садиби		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	0,32	0,30	0,16	0,13	0,12	0,06
2	Лівобережжя	0,11	0,10	0,05	0,15	0,14	0,07
3	Правобережжя	0,04	0,04	0,02	0,16	0,15	0,08
4	Степ	0,09	0,08	0,04	0,20	0,19	0,10
5	Донбас	0,08	0,08	0,04	0,16	0,15	0,08
	Україна	0,11	0,10	0,05	0,16	0,15	0,08

Таблиця 4.3.8

Навантаження площами селян робочого віку в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регион	На 1 селянина робочого віку припадало площ, дес.								
		догідної площі			орної площі			посівної площі		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	3,84	3,62	1,86	2,87	2,70	1,39	2,11	1,99	1,02
2	Лівобережжя	3,79	3,54	1,83	3,23	3,02	1,56	2,63	2,45	1,27
3	Правобережжя	3,20	2,94	1,53	2,81	2,58	1,35	2,16	1,98	1,03
4	Степ	7,22	6,55	3,43	6,57	5,95	3,12	5,09	4,61	2,42
5	Донбас	6,51	5,92	3,10	5,94	5,40	2,83	4,39	3,99	2,09
	Україна	4,92	4,52	2,36	4,32	3,97	2,07	3,31	3,05	1,59

Таблиця 4.3.8
(закінчення)

№	Регион	На 1 селянина робочого віку припадало площ, дес.					
		сінокосу			садиби		
		чоловіків	жінок	разом	чоловіків	жінок	разом
1	Полісся	0,63	0,60	0,31	0,26	0,24	0,12
2	Лівобережжя	0,23	0,21	0,11	0,31	0,29	0,15
3	Правобережжя	0,08	0,07	0,04	0,30	0,27	0,14
4	Степ	0,18	0,16	0,08	0,41	0,37	0,20
5	Донбас	0,16	0,15	0,08	0,32	0,30	0,15
	Україна	0,22	0,20	0,11	0,33	0,30	0,16

Таблиця 4.3.9

Форми землекористування в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регион	Питома вага господарств з формою землекористування			
		хутірською	відрубною	черезсмушковою	змішаною
1	Полісся	7,98	4,45	83,53	1,33
2	Лівобережжя	3,56	8,17	87,64	0,63
3	Правобережжя	0,97	3,35	93,38	0,45
4	Степ	1,77	9,90	84,35	0,70
5	Донбас	7,81	11,40	78,29	2,50
	Україна	3,48	7,06	86,77	0,93

Таблиця 4.3.10

Розподіл господарств щодо зручності користування орною землею в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, що мають орну землю в шматках, %							Середня кількість шматків
		1	2	3	4-6	7-9	10-15	більше 15	
1	Полісся	1,96	5,13	13,72	30,70	19,43	19,67	9,38	8
2	Лівобережжя	1,48	8,74	18,47	38,27	18,11	11,83	3,10	6
3	Правобережжя	3,91	6,87	29,61	47,56	9,33	2,53	0,19	4
4	Степ	5,24	11,32	26,40	45,67	7,91	3,14	0,33	4
5	Донбас	3,71	6,77	10,63	34,70	21,34	17,71	5,14	7
	Україна	3,57	8,13	22,67	41,86	13,13	8,20	2,46	5

Таблиця 4.3.11
Структура землекористування в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Перебувало в користуванні (свої та орендованої), %											
		садиби					орної землі						
		двору	садку	городу	іншої	разом	посівів	пару	однорічної толоки	багаторічної толоки	облогу	іншої	разом
1	Полісся	1,37	0,33	4,48	0,48	6,67	52,85	13,33	5,96	1,64	0,18	0,63	74,59
2	Лівобережжя	2,47	0,73	3,90	1,09	8,19	67,70	2,27	13,38	0,95	0,33	0,38	85,00
3	Правобережжя	2,14	0,71	5,96	0,48	9,28	66,01	7,40	13,48	0,69	0,18	0,24	87,99
4	Степ	2,14	0,28	2,56	0,47	5,45	66,45	3,55	4,15	11,59	4,28	1,40	91,33
5	Донбас	1,82	0,36	2,06	0,45	4,69	63,15	1,76	11,88	8,57	4,97	1,41	91,74
	Україна	2,04	0,44	3,43	0,56	6,46	64,43	4,67	8,87	6,50	2,73	0,98	88,17

Таблиця 4.3.11
(закінчення)

№	Регіон	Перебувало в користуванні (свої та орендованої), %					
		природного сінокошу					іншої догідної
		болотного	заливного	лучного	іншого	разом	
1	Полісся	6,52	2,90	4,82	2,16	16,41	2,34
2	Лівобережжя	1,72	1,61	2,19	0,47	6,00	0,01
3	Правобережжя	0,75	0,36	0,93	0,42	2,46	0,27
4	Степ	0,06	0,12	0,47	1,69	2,34	0,87
5	Донбас	0,03	0,16	0,56	1,63	2,38	1,19
	Україна	1,09	0,68	1,28	1,34	4,38	0,98

Таблиця 4.3.12

Питома вага використовуваної надільної землі в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Перебувало в користуванні (своїї та орендованої), %											
		садиби					орної землі						
		дво ору	са дк у	го р о д у	ін ш ої	раз ом	п ос ів ів	па р у	од но рі ч ної тол о ки	ба га то рі ч ної тол о ки	об л о гу	ін ш ої	раз ом
1	Полісся	20,58	5,00	67,25	7,17	100,00	70,86	17,88	8,00	2,19	0,24	0,84	100,00
2	Лівобережжя	30,17	8,86	47,66	13,31	100,00	79,65	2,66	15,74	1,12	0,39	0,45	100,00
3	Правобережжя	23,04	7,66	64,18	5,12	100,00	75,02	8,40	15,32	0,78	0,20	0,27	100,00
4	Степ	39,18	5,10	47,03	8,68	100,00	72,75	3,88	4,54	12,61	4,68	1,53	100,00
5	Донбас	38,71	7,75	43,98	9,55	100,00	68,83	1,92	12,95	9,35	5,42	1,54	100,00
	Україна	31,52	6,80	53,04	8,63	100,00	73,07	5,30	10,06	7,35	3,09	1,11	100,00

Таблиця 4.3.12
(закінчення)

№	Регіон	Перебувало в користуванні (своїї та орендованої), %				
		природного сінокошу				
		бо лот яно го	зал ив ного	луч ного	ін шого	разом
1	Полісся	39,76	17,69	29,40	13,14	100,00
2	Лівобережжя	20,74	26,92	36,55	7,79	100,00
3	Правобережжя	30,51	14,66	37,91	16,92	100,00
4	Степ	2,51	4,94	20,13	72,41	100,00
5	Донбас	1,30	6,77	23,67	68,26	100,00
	Україна	29,92	15,45	29,13	30,50	100,00

Таблиця 4.3.13

Середньогосподарська площа догідної землі в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	На 100 господарств припадало (своїї та орендованої) дес.											
		садиби					орної землі						
		дво ору	са дк у	го р о д у	ін ш ої	ра зо м	пос ів ів	па р у	од но рі ч ної тол о ки	ба га то рі ч ної тол о ки	об л о гу	ін ш ої	раз ом
1	Полісся	6,45	1,57	21,08	2,25	31,34	256,23	64,64	28,91	7,93	0,86	3,03	361,60
2	Лівобережжя	11,96	3,31	17,79	4,97	37,33	326,64	10,93	64,56	4,58	1,59	1,83	410,11
3	Правобережжя	7,23	2,40	20,14	1,61	31,38	229,34	25,69	46,84	2,39	0,61	0,83	305,71
4	Степ	18,21	2,37	21,86	4,04	46,47	586,22	31,30	36,61	101,60	37,73	12,32	805,76
5	Донбас	16,38	3,28	18,61	4,04	42,43	603,86	16,80	113,61	81,99	47,52	13,50	877,28
	Україна	11,92	2,57	20,06	3,26	37,82	392,05	28,42	53,95	39,58	16,60	5,94	536,53

							Р о б о ч о г о в і к у	н е й	л і в			е р о к і в
1	Полісся	3,04	1,97	80,60	19,40	296,27	130	98	21	1,03	0,75	0,25
2	Лівобережжя	5,48	4,29	91,80	8,20	438,38	143	91	32	1,21	0,99	0,17
3	Правобережжя	2,69	2,03	81,81	18,19	304,28	120	80	18	1,25	0,87	0,37
4	Степ	3,40	13,44	84,04	15,96	966,97	130	142	14	3,94	2,93	0,96
5	Донбас	5,71	5,91	90,66	9,34	939,64	156	84	137	3,35	2,83	0,50
	Україна	3,84	5,88	85,61	14,39	795,46	134	119	34	3,09	2,35	0,70

Таблиця 4.3.15
(закінчення)

№	Регіон	Питома вага господарств, що орендували орну землю на умовах*, %						Пито ма вага госп одар ств без сінок осів	Питома вага господа рств, що оренду ють сінокос и	Середня площа орендова ного сінокосу, дес.
		гро шо вих	нат ура льн их	за час тин у вро жа ю	за від роб ітк и	змі ша них	не з' яс ов ан и х			
1	Полісся	13,85 (29,14)	14,91 (31,37)	15,97 (33,60)	1,89 (3,98)	0,91 (1,91)	52,46	23,10	0,49	0,78
2	Лівобережжя	13,45 (23,71)	14,15 (24,97)	26,66 (47,01)	1,33 (2,34)	1,11 (1,97)	43,29	45,85	0,32	0,66
3	Правобережжя	13,33 (24,98)	13,66 (25,60)	14,44 (27,07)	1,54 (2,88)	10,39 (19,47)	46,63	81,49	0,13	0,83
4	Степ	20,68 (37,21)	19,92 (35,83)	6,29 (11,32)	6,01 (10,81)	2,68 (4,82)	44,42	83,54	0,87	2,32
5	Донбас	23,13 (40,02)	13,99 (24,20)	9,34 (16,15)	9,80 (16,95)	1,55 (2,68)	42,19	74,27	0,44	2,85
	Україна	18,97 (34,02)	17,46 (31,48)	10,78 (19,43)	5,24 (9,45)	3,01 (5,42)	44,53	66,78	0,44	1,82

Таблиця 4.3.16

Здавання землі в оренду в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага господар ств, що здавали орну землю, %	З них здавали, %		На 100 господарств, що здавали орну землю, налічувалося				Середня кількість орної землі, яку здавали, дес.			Частка дворів, що здавали сінокіс, %	Середня площа сінокосі в, які здавали
			на 1 рік	на 2 і більш е ро ків	посі ву, дес.	ч о л о ві кі в р о б о ч о г о ві к	р о б о ч и х к о н е й	р о б о ч и х в о лі в	ус ьо го	на 1 рі к	на 2 і бі ль ше ро кі в		

						у							
1	Полісся	1,76	96,26	3,74	95,82	79	15	2	1,81	1,71	0,07	0,19	1,02
2	Лівобережжя	4,43	97,61	2,39	124,53	93	15	3	1,80	1,67	0,05	0,23	0,57
3	Правобережжя	1,59	95,98	4,02	140,66	74	8	2	1,61	1,51	0,08	0,06	0,93
4	Степ	10,84	95,39	4,61	376,64	97	22	2	3,18	2,91	0,18	0,35	1,86
5	Донбас	7,58	98,29	1,71	302,77	110	11	14	3,01	2,92	0,08	0,34	1,16
	Україна	5,31	96,39	3,61	290,60	96	17	4	2,74	2,55	0,13	0,22	1,30

Таблиця 4.3.17

Птахівництво в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага дворів без птиці, %	На 100 дворів з птицею налічувалося						Питома вага у загальному поголів'ї птиці, %				
			к у р е й	г у с е й	к а ч о к	і н д и к і в	і н ш о ї	у с і х	к у р е й	г у с е й	к а ч о к	і н д и к і в	і н ш о ї
1	Полісся	13,33	415	48	18	2	3	486	85,39	9,96	3,74	0,38	0,53
2	Лівобережжя	11,64	573	39	27	1	1	640	89,45	6,04	4,18	0,21	0,12
3	Правобережжя	16,77	564	27	29	1	1	623	90,56	4,37	4,73	0,16	0,18
4	Степ	15,53	760	22	24	3	3	811	93,71	2,66	2,93	0,35	0,35
5	Донбас	11,96	820	37	27	5	2	891	92,03	4,10	3,04	0,60	0,23
	Україна	14,40	631	32	26	2	2	693	91,08	4,63	3,71	0,32	0,26

Таблиця 4.3.18

Забезпечення господарств реманентом в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств без реманенту, %	На 100 господарств з реманентом налічувалося					На 100 дес. посівних площ налічувалося				
			п л у г і в р і з н и х	б у к е р і в	б о р і н	с і в а л о к	у с ь о г о	п л у г і в р і з н и х	б у к е р і в	б о р і н	с і в а л о к	у с ь о г о
1	Полісся	30,85	90	4	114	1	209	25	1	31	0	58
2	Лівобережжя	32,09	67	4	107	6	184	15	1	23	1	40
3	Правобережжя	53,34	70	13	128	2	214	15	3	27	1	44
4	Степ	43,56	70	38	105	17	230	7	4	10	2	23
5	Донбас	36,36	76	33	108	30	246	8	4	12	3	27
	Україна	41,66	73	19	113	11	216	11	3	17	2	33

Таблиця 4.3.19

Структура садибно-городніх посівів у регіонах УСРР (1924 р.)

--

№	Регіон	Питома вага господарств без садивно-городніх посівів, %	Питома вага культур у посівах на садивно-городніх ділянках, %						
			картоплі	льону	конопелю	тютюну	інших	полювних	городніх
1	Полісся	9,90	46,50	2,88	8,00	1,34	15,32	25,15	0,81
2	Лівобережжя	15,18	43,29	1,44	7,80	1,72	14,97	29,74	1,04
3	Правобережжя	12,16	52,80	0,77	6,55	0,34	16,58	22,44	0,52
4	Степ	27,80	35,82	0,80	3,88	0,20	23,69	35,10	0,15
5	Донбас	25,54	45,62	0,63	7,88	0,10	16,96	28,63	0,19
	Україна	18,22	44,89	1,18	6,45	0,65	18,03	28,19	0,51

Таблиця 4.3.19
(закінчення)

№	Регіон	На 100 господарств із садивно-городніми посівами припадало посівів, дес.								
		картоплі	льону	конопель	тютюну	інших	полювних	городніх	нерозподілених	усього
1	Полісся	11,59	0,72	2,00	0,34	3,82	6,27	0,20	24,94	0,09
2	Лівобережжя	9,65	0,32	1,74	0,38	3,34	6,63	0,23	22,29	0,28
3	Правобережжя	12,12	0,18	1,50	0,08	3,81	5,15	0,12	22,96	0,09
4	Степ	10,33	0,23	1,12	0,06	6,83	10,13	0,04	28,85	0,22
5	Донбас	12,00	0,17	2,07	0,03	4,46	7,53	0,05	26,31	0,48
	Україна	11,16	0,29	1,60	0,16	4,48	7,01	0,13	24,85	0,20

Таблиця 4.3.20
Умови обробки землі худобою та реманентом в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, що обробляли землю							
		робочою худобою				реманентом			
		св оє ю	на й ма но ю	су пр яг о ю	з м і ш а н о	св ої м	на й ма ни м	су пр яг о ю	з м і ш а н о
1	Полісся	42,58	27,45	25,04	3,20	47,21	27,88	18,71	4,40
2	Лівобережжя	35,65	29,27	30,82	4,26	39,08	30,92	23,22	6,78
3	Правобережжя	23,40	52,09	20,98	2,84	24,59	54,06	16,04	4,60
4	Степ	22,52	37,09	34,70	5,69	23,73	40,16	29,30	6,81
5	Донбас	33,06	29,04	30,85	7,00	33,13	30,43	28,81	7,62
	Україна	29,24	37,85	28,06	4,41	31,15	39,77	22,70	5,92

Таблиця 4.3.21
Пропорції тваринного гурту за видами худоби в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Частка дворів без худоби, %	Питома вага у загальному поголів'ї, %					Загальне поголів'я у розрахунку на 100 господарств з худобою	На 100 дворів з худобою налічувалося				
			ко не й	ве л и ко ї р о г а т ої х у д о б и	ов ец ь	к і з	св и не й		к о н е й	вели кої рогат ої худо би	о в е ць ь	к і з	с в и н е й
1	Полісся	6,84	14,66	27,43	35,31	0,11	22,50	763	112	209	269	1	172
2	Лівобережжя	10,43	14,37	31,96	36,70	0,41	16,58	600	86	192	220	2	99
3	Правобережжя	21,14	16,46	28,48	38,85	0,03	16,15	483	79	137	188	0	78
4	Степ	16,09	19,39	35,04	30,08	0,16	15,32	626	121	219	188	1	96
5	Донбас	12,83	8,96	42,80	36,83	0,53	10,88	775	69	332	285	4	84
	Україна	14,86	15,19	33,09	35,26	0,23	16,23	622	95	206	219	1	101

Таблиця 4.3.22
Розподіл робочої худоби в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Ча ст ка дв ор ів бе з ху до би	Питома вага господарств, %												
			з 1 головою			з 2 головами				з 3 головами					з 4 і більше голо вами
			ко ня	в о л а	ро бо чо ї ху до би	2 ко не й	1 кі нь та 1 ві л	2 во ла	2 го ло ви ро бо чо ї ху до	3 ко н е й	2 ко не й та 1 ві л	1 кі нь та 2 во ла	3 во л и	3 гол ови роб очої худ оби	

		%							би						
1	Полісся	31,54	41,44	0,35	41,79	20,04	0,07	5,05	25,16	0,74	0,01	0,54	0,01	1,30	0,20
2	Лівобережжя	38,70	45,02	0,72	45,74	7,21	0,20	5,28	12,69	0,21	0,02	1,91	0,04	2,18	0,30
3	Правобережжя	58,05	23,26	0,90	24,16	14,16	0,02	3,29	17,47	0,19	0,00	0,04	0,00	0,23	0,08
4	Степ	46,98	23,74	0,27	24,01	21,73	0,10	2,67	24,50	2,18	0,04	0,65	0,02	2,89	1,61
5	Донбас	44,78	15,86	1,33	17,19	7,28	0,21	16,93	24,42	0,97	0,07	5,23	0,36	6,63	6,99
	Україна	46,36	28,80	0,69	29,49	14,65	0,11	5,58	20,34	0,88	0,03	1,31	0,06	2,28	1,46

Таблиця 4.3.23

Поголів'я робочої худоби в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Частка господарств без робочої худоби, %	На 100 господарств з робочою худобою налічувалося					
			робочих коней	волів		биків	робочих корів	усіх
				робочих	третяків			
1	Полісся	31,54	124	17	3	2	1	147
2	Лівобережжя	38,70	103	26	5	4	9	147
3	Правобережжя	58,05	125	18	4	3	6	156
4	Степ	46,98	150	15	4	3	16	187
5	Донбас	44,78	87	115	17	17	20	253
	Україна	46,36	121	32	6	5	10	174

Таблиця 4.3.24

Навантаження робочої худоби догідними площами в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Догідної землі у розрахунку на 1 голову, дес.					
		ро бо чи х ко не й	ро бо чи х во лів	тре тяк ів	бик ів	робо чих кори в	усієї робо чої ВРХ
1	Полісся	5,52	40,41	264,67	274,50	1098,96	4,67
2	Лівобережжя	7,22	28,25	162,29	189,62	81,91	5,06
3	Правобережжя	6,42	44,04	210,31	236,60	143,51	5,14
4	Степ	10,26	104,42	438,03	450,33	98,91	8,22
5	Донбас	17,94	13,49	89,31	113,35	78,66	6,15
	Україна	8,76	32,79	189,81	221,10	106,25	6,10

Таблиця 4.3.25

Навантаження робочої худоби орними площами в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Орної землі у розрахунку на 1 голову, дес.					
		ро бо чи х ко не й	ро бо чи х во лів	тре тякі в	бик ів	робо чи х кори в	усієї робо чої ВРХ
1	Полісся	4,12	30,12	197,28	204,62	819,17	3,48
2	Лівобережжя	6,15	24,06	138,25	161,53	69,78	4,31
3	Правобережжя	5,65	38,74	185,01	208,13	126,24	4,53
4	Степ	9,34	94,97	398,37	409,55	89,95	7,48
5	Донбас	16,38	12,32	81,54	103,50	71,82	5,62
	Україна	7,70	28,81	166,79	194,30	93,37	5,36

Таблиця 4.3.26

**Навантаження робочої худоби посівними площами
в регіонах УСРР (1924 р.)**

№	Регіон	Посівних площ у розрахунку на 1 голову, дес.					
		ро бо чи х ко не й	ро бо чи х во лів	тре тякі в	бик ів	роб очи х корі в	усієї робоч ої ВРХ
1	Полісся	3,03	22,16	145,13	150,54	602,96	2,56
2	Лівобережжя	5,00	19,57	112,42	131,54	56,74	3,51
3	Правобережжя	4,33	29,69	141,77	159,49	96,74	3,47
4	Степ	7,23	73,53	308,03	317,11	69,65	5,79
5	Донбас	12,10	9,10	60,23	76,45	53,04	4,15
	Україна	5,91	22,11	127,99	149,09	71,65	4,12

Таблиця 4.3.27

Структура табуна в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося коней					На 100 господарств з худобою налічувалося коней				
		робочих		ві д 1 ро ку	ло ш ат ві ко м до 1 ро ку	усі х	робочих		від 1 року до робо чого віку	лош ат віко м до 1 року	усіх
		ві ко м 4 і бі ль ш е ро кі в	ві ко м до 4 ро кі в				віко м 4 і біль ше рокі в	віко м до 4 рокі в			
1	Полісся	77	8	8	11	104	82	9	9	12	112
2	Лівобережжя	56	7	5	9	77	63	8	6	10	86
3	Правобережжя	44	8	5	6	63	56	10	6	6	79
4	Степ	69	12	8	13	102	82	14	10	16	121
5	Донбас	44	3	4	8	60	51	4	5	10	69
	Україна	57	8	6	9	80	67	10	7	11	95

Таблиця 4.3.27
(закінчення)

№	Регіон	На 100 господарств з робочою худобою налічувалося коней					На 100 дес. догідної землі налічувалося коней		На 100 дес. орної землі налічувалося коней		На 100 дес. посівних площ налічувалося коней	
		робочих		ві д 1 ро ку	ло ш ат ві ко м до 1 ро ку	усі х	робо чих	усіх	робо чих	усіх	робо чих	усіх
		ві ко м 4 і бі ль ш е	ві ко м до 4 ро кі в									
		77	8	8	11	104	82	9	9	12	112	
		56	7	5	9	77	63	8	6	10	86	
		44	8	5	6	63	56	10	6	6	79	
		69	12	8	13	102	82	14	10	16	121	
		44	3	4	8	60	51	4	5	10	69	
		57	8	6	9	80	67	10	7	11	95	

		р о к і в	о к і в	р о б о ч о г о в і к у	д о 1 р о к у							
1	Полісся	112	12	12	16	152	18	22	24	30	33	40
2	Лівобережжя	92	11	9	15	126	14	17	16	20	20	25
3	Правобережжя	106	20	12	12	149	16	19	18	21	23	28
4	Степ	128	22	16	25	191	10	12	11	14	14	18
5	Донбас	81	6	8	15	110	6	7	6	8	8	10
	Україна	106	15	12	17	150	11	14	13	16	17	21

Таблиця 4.3.28
Структура великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага у складі ВРХ, %														
		волів		биків	корів				нетелей	назимків	телочок	бичків	телят	робочої худоби	молодняку	недійного стада
		робочих	третяків		дійних	ялових	усіх	робочих								
1	Полісся	5,96	0,91	0,88	41,71	8,24	49,95	0,22	5,08	0,94	6,17	1,80	28,32	7,09	13,99	58,29
2	Лівобережжя	9,37	1,63	1,40	33,69	8,92	42,62	3,23	5,37	1,49	6,75	3,09	28,29	14,23	13,70	66,31
3	Правобережжя	7,08	1,48	1,32	42,40	7,91	50,31	2,17	3,87	1,26	4,28	1,96	28,44	10,73	11,37	57,60
4	Степ	4,28	1,02	0,99	42,06	4,03	46,09	4,52	3,26	1,48	7,50	4,17	31,21	9,82	16,41	57,94
5	Донбас	21,96	3,32	2,61	29,03	3,92	32,25	3,77	2,62	2,35	6,74	5,21	22,91	29,05	16,92	70,97
	Україна	9,92	1,71	1,47	37,63	6,06	43,68	3,06	3,88	1,56	6,42	3,46	27,89	14,69	15,32	62,37

Таблиця 4.3.29
Середньогосподарське поголів'я великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	На 100 дворів з худобою налічувалося														
		волів		биків	корів				нетелей	назимків	телочок	бичків	телят	робочої худоби	молодняку	недійного стада
		робочих	третяків		дійних	ялових	усіх	робочих								
1	Полісся	12	2	2	87	17	105	0	11	2	13	4	59	14	30	122
2	Лівобережжя	18	3	3	65	17	82	6	10	3	13	6	54	27	32	127
3	Правобережжя	10	2	2	58	11	69	3	5	2	6	3	39	15	16	79
4	Степ	9	2	2	92	9	101	10	7	3	16	9	68	21	35	127
5	Донбас	73	11	9	96	11	107	12	9	8	22	17	76	96	56	236
	Україна	20	4	3	77	12	90	6	8	3	13	7	57	30	31	129

Таблиця 4.3.30
Пропорції дійного та недійного стада ВРХ у регіонах УСРР (1924 р.)

Частка господарств, %	Кількість дійних корів у середньому на 100 господарств	На 100 дійних корів налічувалося	
		волів	

№	Регіон	б ез к о р і в	з 1 к о р о в о ю	з 2 к о р о в а м и	з 3 к о р о в а м и	з 4 і б і ль ш е к о р о в а м и	у с і х	з к о р о в а м и	р о б о ч и х	т р е т я к і в	б и к і в	м о л о д н я к у	т е л я т	н е д і й н о г о с т а д а
1	Полісся	21,34	62,81	13,73	1,68	0,44	81	103	14	2	2	34	68	120
2	Лівобережжя	35,13	56,63	7,92	0,30	0,02	58	89	28	5	4	50	84	171
3	Правобережжя	49,34	47,08	3,40	0,13	0,04	46	91	17	3	3	27	67	117
4	Степ	34,94	49,04	13,41	1,93	0,68	77	118	10	2	2	39	74	127
5	Донбас	29,26	51,55	16,50	2,12	0,57	84	119	76	11	9	58	79	233
	Україна	36,64	52,02	9,93	1,09	0,33	66	104	26	5	4	41	74	150

Таблиця 4.3.31
Забезпеченість господарств великою рогатою худобою
в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Налічувалось на 100 дес. площ						На 100 селян		На 100 селян		Волів та третяків у розрахунку на 100				
		догідних		орних		посівних		налічувалося		робочого віку		ро	д	д	д	с
		д	В	д	В	д	В	д	В	д	В					
		д	В	д	В	д	В	д	В	д	В	чи	до	о	д	р
		к	Р	к	Р	к	Р	к	Р	к	Р	х	г	р	п	о
		о	Х	о	Х	о	Х	о	Х	о	Х	к	і	н	о	с
		р		р		р		р		р	о	д	о	о	і	і
		і		і		і		і		і	не	н	р	з	з	в
		в		в		в		в		в	й	о	е	е	е	і
												м	м	м	м	к
												лі	лі	лі	лі	у
1	Полісся	17	42	23	56	32	76	16	40	32	77	16	3	4	5	3
2	Лівобережжя	13	38	15	44	18	55	11	34	23	69	30	4	5	6	8
3	Правобережжя	14	32	15	36	20	48	11	26	21	49	18	3	3	4	4
4	Степ	9	22	10	25	13	32	16	39	32	77	12	1	1	2	4
5	Донбас	10	34	11	37	15	50	15	52	30	105	153	9	9	13	26
	Україна	12	31	13	35	17	46	14	37	27	72	31	4	4	6	8

Таблиця 4.3.32
Зведене поголів'я худоби в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Абсолютна кількість зведеного поголів'я домашньої худоби					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	усього
1	Полісся	62 151	90 018	14 043	43	17 166	183 422
2	Лівобережжя	64 724	109 584	16 032	171	11 335	201 845
3	Правобережжя	84 937	113 416	18 509	16	13 533	230 410
4	Степ	114 541	155 127	17 232	92	13 923	300 915
5	Донбас	36 410	144 715	14 355	200	6 860	202 540
	Україна	362 762	612 859	80 172	523	62 816	1 119 133

Таблиця 4.3.33
Структура зведеного поголів'я домашньої худоби
в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага у зведеному поголів'ї домашньої худоби, %					
		коней	ВРХ	овець	кіз	свиней	усього
1	Полісся	33,88	49,08	7,66	0,02	9,36	183 422
2	Лівобережжя	32,07	54,29	7,94	0,08	5,62	201 845
3	Правобережжя	36,86	49,22	8,03	0,01	5,87	230 410
4	Степ	38,06	51,55	5,73	0,03	4,63	300 915
5	Донбас	17,98	71,45	7,09	0,10	3,39	202 540
	Україна	32,41	54,76	7,16	0,05	5,61	1 119 133

Таблиця 4.3.34
Розподіл зведеного поголів'я худоби за регіонами УСРР (1924 р.)

--

№	Регіон	Питома вага регіону в зведеному поголів'ї домашньої худоби					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	усього
1	Полісся	17,13	14,69	17,52	8,22	27,33	16,39
2	Лівобережжя	17,84	17,88	20,00	32,70	18,04	18,04
3	Правобережжя	23,41	18,51	23,09	3,06	21,54	20,59
4	Степ	31,57	25,31	21,49	17,59	22,16	26,89
5	Донбас	10,04	23,61	17,91	38,24	10,92	18,10
	Україна	362 762	612 859	80 172	523	62 816	1 119 133

Таблиця 4.3.35

Структура отари в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося			На 100 господарств з худобою налічувалося			Питома вага		Кількість ягнят у розрахунку на 100 овець
		овець, баранив, валхів	ягнят	усіх	овець, баранив, валхів	ягнят	усіх	овець, баранив, валхів	ягнят	
1	Полісся	142	109	251	153	117	269	56,74	43,26	76
2	Лівобережжя	124	73	197	139	81	220	63,07	36,93	59
3	Правобережжя	85	63	148	108	79	188	57,61	42,39	74
4	Степ	93	65	158	110	78	188	58,63	41,37	71
5	Донбас	139	109	249	160	125	285	56,05	43,95	78
	Україна	109	78	187	128	91	219	58,46	41,54	71

Таблиця 4.3.36

Структура свинарства в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	На 100 господарств з худобою налічувалося			На 100 дорослих свиней налічувалося		На 100 підсвинків налічувалося поросят
		свиней	підсвинків	усього	підсвинків	поросят	
		така баганив	підсвинків	усього	підсвинків	поросят	

1	Полісся	48	45	78	172	95	163	173
2	Лівобережжя	11	30	59	99	264	509	193
3	Правобережжя	14	24	41	78	173	296	171
4	Степ	11	28	56	96	256	508	199
5	Донбас	9	26	49	84	300	561	187
	Україна	17	30	55	101	176	324	184

Таблиця 4.3.37

Порівняльні характеристики свинарства в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Кількість свиней у розрахунку на 100								
		г о л і в В Р Х	д і й н и х к о р і в	к о н е й	о в е ц ь	селя н робо чого віку	дес. догід ної землі	д е с . і н о к о с і в	д е с . р н о ї з е м л і	д е с . п о с і в
1	Полісся	82	197	153	64	64	34	207	46	62
2	Лівобережжя	52	154	115	45	36	20	326	23	28
3	Правобережжя	57	134	98	42	28	18	739	21	27
4	Степ	44	104	79	51	34	10	400	11	14
5	Донбас	25	88	122	30	27	9	342	9	13
	Україна	49	107	107	46	36	15	335	17	22

Таблиця 4.3.38
Пропорції польових культур у регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Питома вага безпосівних господарств, %	Питома вага культур у посівному кліні, %									
			житозимого	пшениці		ячменю	вівса	гречки	проса	кукурудзи	побли	соняшник
				озимі	ярі							
1	Полісся	3,70	42,35	3,84	1,09	3,53	16,01	15,27	2,11	0,01	0,01	0,06
2	Лівобережжя	6,81	34,51	8,28	13,52	12,19	9,45	6,73	5,19	0,22	0,01	1,03
3	Правобережжя	2,97	32,49	14,14	2,79	14,11	8,43	5,55	4,60	6,57	0,12	1,62
4	Степ	4,19	25,41	16,46	14,19	22,54	2,55	0,24	2,19	6,00	0,03	4,57
5	Донбас	7,36	16,23	3,81	33,66	22,73	1,45	0,08	2,38	4,49	0,03	9,81
	Україна	4,69	27,63	11,12	14,94	17,88	5,58	3,44	3,09	3,39	0,04	4,19

Таблиця 4.3.38
(продовження)

№	Регіон	Питома вага культур у посівному кліні, %									
		льону	конопель	інших олійних	гороху	сочевиці	квасолі	тютюну	картоплі	буряку	
										цукрового	кормового
1	Полісся	0,95	0,56	0,19	1,91	0,75	0,08	0,05	4,99	0,70	0,06
2	Лівобережжя	0,21	0,67	0,35	0,15	0,04	0,05	0,08	1,90	1,65	0,12
3	Правобережжя	0,10	0,24	0,03	1,15	2,11	0,07	0,02	2,14	1,43	0,08
4	Степ	0,13	0,09	0,40	0,01	0,01	0,04	0,00	0,47	0,13	0,02
5	Донбас	0,10	0,21	0,02	0,01	0,01	0,02	0,00	0,57	0,11	0,03
	Україна	0,20	0,27	0,23	0,40	0,44	0,05	0,02	1,39	0,63	0,05

Таблиця 4.3.38
(закінчення)

№	Регіон	Питома вага культур у посівному кліні, %					Питома вага у посівному кліні, %		Середня площа посівів у пересічному господарстві, дес.	
		однорічних сіяних трав	багаторічних сіяних трав посіву			багтанів та городни	інших трав	колоскові		просяні
			1924 р.	1923 р.	1922 р.					
			19	19	19					
			24	23	22					
			р.	р.	р.					

							е н и х			
1	Полісся	3,09	0,11	0,14	0,05	0,40	1,70	82,09	11,79	257,29
2	Лівобережжя	1,38	0,07	0,02	0,04	1,47	0,66	84,68	13,56	314,70
3	Правобережжя	3,47	0,05	0,08	0,04	0,63	0,79	77,51	18,37	227,52
4	Степ	0,08	0,02	0,01	0,02	3,79	0,61	81,39	18,43	578,70
5	Донбас	0,03	0,03	0,02	0,03	3,60	0,55	77,96	21,90	577,89
	Україна	1,12	0,04	0,04	0,03	2,55	0,73	80,59	17,78	384,47

		ав						
1	Полісся	7,95	0,30	0,36	0,13	1,02	4,38	257,29
2	Лівобережжя	4,34	0,23	0,07	0,12	4,61	2,08	314,70
3	Правобережжя	7,90	0,12	0,18	0,10	1,44	1,80	227,52
4	Степ	0,44	0,10	0,04	0,11	21,93	3,54	578,70
5	Донбас	0,17	0,18	0,11	0,17	20,82	3,16	577,89
	Україна	4,30	0,17	0,14	0,12	9,81	2,82	384,47

Таблиця 4.3.40

Загибель посівів озимини в регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Частка посівних площ під озиминою, що загинула		Питома вага посівних площ, що загинули, пересіяних ярами	
		жито	пшениця	жито	пшениця
1	Полісся	18,44	25,41	37,08	69,99
2	Лівобережжя	8,51	7,59	54,15	50,72
3	Правобережжя	12,71	12,23	37,73	36,85
4	Степ	13,09	18,85	32,76	34,98
5	Донбас	18,05	18,48	42,63	31,39
	Україна	13,46	16,29	38,67	37,49

Таблиця 4.3.41

Поділ селянських господарств у регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Частка дворів, що поділилися, %	Кількість утворених дворів на 100 старих
1	Полісся	1,84	221
2	Лівобережжя	1,48	213
3	Правобережжя	1,28	216
4	Степ	1,60	207
5	Донбас	1,91	213
	Україна	1,59	214

Таблиця 4.3.42

Бюджет робочого часу рослинництва на садибно-городніх ділянках у Поліссі (1924 р.)

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальні
Картопля	0,1159	105–110	12,1695	12,7490
Городина	0,0627	100–150	6,2700	9,4050
Льон, коноплі	0,0272	63–94	1,7136	2,5568
Садок	0,0157	180–200	2,8260	3,1400
Тютюн	0,0034	100–150	0,3400	0,5100
Інші польові	0,0020	100–150	0,2000	0,3000
Капуста	0,0009	210–235	0,1890	0,2115
Сума	0,2278		23,7081	28,8723

Таблиця 4.3.43

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Полісся (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Овес	0,4120	9–27	3,7080	11,1240
Гречка	0,3930	15–20	5,8950	7,8600
Ячмінь	0,0908	7–25	0,6356	2,2700
Однорічні трави	0,0795	8-14	0,6360	1,1130
Горох, сочевиця, квасоля	0,0705	12–15	0,8460	1,0575
Пшениця яра	0,0280	8–19	0,2240	0,5320
Багаторічні трави	0,0079	11–15	0,0869	0,1185
Сума	1,0817		12,0315	24,0750
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0895</i>	<i>7–35</i>	<i>7,6265</i>	<i>38,1325</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,1283</i>	<i>105–110</i>	<i>13,4715</i>	<i>14,1130</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,0989</i>	<i>11–32</i>	<i>1,0879</i>	<i>3,1648</i>
<i>Просо</i>	<i>0,0542</i>	<i>22–36</i>	<i>1,1924</i>	<i>1,9512</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0438</i>	<i>100–150</i>	<i>5,4000</i>	<i>8,1000</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0438</i>	<i>63–94</i>	<i>2,7594</i>	<i>4,1172</i>
<i>Бурак цукровий</i>	<i>0,0179</i>	<i>88–96</i>	<i>1,5752</i>	<i>1,7184</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0102</i>	<i>100–150</i>	<i>1,0200</i>	<i>1,5300</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,0019</i>	<i>28–36</i>	<i>0,0532</i>	<i>0,0684</i>
<i>Бурак кормовий</i>	<i>0,0016</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0784</i>	<i>0,0816</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0014</i>	<i>100–150</i>	<i>0,1400</i>	<i>0,2100</i>
Сума	1,4915		34,4045	73,1871
Усього днів	2,5732		46,4360	97,2621

Таблиця 4.3.42

**Бюджет робочого часу рослинництва
на садибно-городніх ділянках у Лівобережжі (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,0965	105–110	10,1325	10,6150
Городина	0,0663	100–150	6,6300	9,9450
Інші польові	0,0357	100–150	3,5700	5,3550
Садок	0,0331	180–200	3,9580	6,6200
Льон, коноплі	0,0206	63–94	1,2978	1,9364
Тютюн	0,0038	100–150	0,3800	0,5700
Капуста	0,0028	210–235	0,5880	0,6580
Сума	0,2588		26,5563	35,6994

Таблиця 4.3.45

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Лівобережжя (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Пшениця яра	0,4256	8–19	3,4048	8,0864
Ячмінь	0,3837	7–25	2,6859	9,5925
Овес	0,2974	9–27	2,6766	8,0298
Гречка	0,2119	15–20	3,1785	4,2380
Однорічні трави	0,0434	8-14	0,3472	0,6076
Горох, сочевиця, квасоля	0,0077	12–15	0,0924	0,1155
Багаторічні трави	0,0042	11–15	0,0462	0,0630
Сума	1,3739		12,4316	30,7328
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0862</i>	<i>7–35</i>	<i>7,6034</i>	<i>38,0170</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,2605</i>	<i>11–32</i>	<i>2,8655</i>	<i>8,3360</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1633</i>	<i>22–36</i>	<i>3,5926</i>	<i>5,8788</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0596</i>	<i>105–110</i>	<i>6,2475</i>	<i>6,5560</i>
<i>Бурак цукровий</i>	<i>0,0519</i>	<i>88–96</i>	<i>4,5672</i>	<i>4,9824</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0461</i>	<i>100–150</i>	<i>4,6100</i>	<i>6,9150</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,0396</i>	<i>28–36</i>	<i>1,1088</i>	<i>1,4256</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0385</i>	<i>63–94</i>	<i>2,4255</i>	<i>3,6190</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0208</i>	<i>100–150</i>	<i>2,0800</i>	<i>3,1200</i>
<i>Бурак кормовий</i>	<i>0,0039</i>	<i>49–54</i>	<i>0,1911</i>	<i>0,2106</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0026</i>	<i>100–150</i>	<i>0,2600</i>	<i>0,3900</i>
Сума	1,7730		35,5516	79,4504
Усього днів	3,1469		47,9832	109,9949

Таблиця 4.3.46

**Бюджет робочого часу рослинництва
на садибно-городніх ділянках у Правобережжі (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,1212	105–110	12,7260	13,3320
Городина	0,0515	100–150	5,1500	7,7250
Інші польові	0,0393	100–150	3,9300	5,8950
Садок	0,0240	180–200	4,3200	4,8000
Льон, коноплі	0,0168	63–94	1,0584	1,5792
Капуста	0,0009	210–235	0,1890	0,2115
Тютюн	0,0008	100-150	0,0800	0,1200
Сума	0,2545		27,4534	33,6627

Таблиця 4.3.47

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Правобережжя (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	0,3211	7–25	2,2477	8,0275
Овес	0,1918	9–27	1,7262	5,1786
Гречка	0,1263	15–20	1,8945	2,5260
Однорічні трави	0,0790	8-14	0,6320	1,1060
Горох, сочевиця, квасоля	0,0761	12–15	0,9132	1,1415
Пшениця яра	0,0636	8–19	0,5088	1,2084
Багаторічні трави	0,0040	11–15	0,0440	0,0600
Сума	0,8619		7,9664	19,2480
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,7393</i>	<i>7–35</i>	<i>5,1751</i>	<i>28,8755</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,3218</i>	<i>11–32</i>	<i>3,5398</i>	<i>10,2976</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,1893</i>	<i>28–36</i>	<i>5,3004</i>	<i>6,8148</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1047</i>	<i>22–36</i>	<i>2,3034</i>	<i>3,7692</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0488</i>	<i>105–110</i>	<i>5,1240</i>	<i>5,3680</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0325</i>	<i>88–96</i>	<i>2,8600</i>	<i>3,1200</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0180</i>	<i>100–150</i>	<i>1,8000</i>	<i>2,7000</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0144</i>	<i>100–150</i>	<i>1,4400</i>	<i>2,1600</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0087</i>	<i>63–94</i>	<i>0,5481</i>	<i>0,8178</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0018</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0882</i>	<i>0,0918</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0004</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0400</i>	<i>0,0600</i>
Сума	1,4797		28,2190	64,0747
Усього днів	2,3416		36,1854	83,3227

Таблиця 4.3.48

**Бюджет робочого часу рослинництва
на садибно-городніх ділянках у Степу (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,1033	52–74	5,3716	7,6442
Городина	0,1013	100–150	10,1300	15,1950
Інші польові	0,0687	100–150	6,8700	10,3050
Садок	0,0237	180–200	4,2660	4,7400
Льон, коноплі	0,0135	63–94	5,3716	7,6442
Капуста	0,0022	210–235	0,4620	0,5170
Тютюн	0,0006	100–150	0,0600	0,0900
Сума	0,3133		32,5312	46,1354

Таблиця 4.3.49

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Степу (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	1,3047	7–25	9,5672	32,6175
Пшениця яра	0,8209	8–19	6,5672	15,5971
Овес	0,1477	9–27	1,3293	3,9879
Гречка	0,0137	15–20	0,2055	0,2740
Однорічні трави	0,0044	8-14	0,0352	0,0616
Горох, сочевиця, квасоля	0,0040	12–15	0,0480	0,0600
Багаторічні трави	0,0025	11–15	0,0275	0,0375
Сума	2,2979		17,7799	52,6356
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,4703</i>	<i>7–35</i>	<i>10,2921</i>	<i>51,4605</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,9523</i>	<i>11–32</i>	<i>10,4753</i>	<i>30,4736</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,6132</i>	<i>28–36</i>	<i>17,1696</i>	<i>22,0752</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,2193</i>	<i>100–150</i>	<i>21,9300</i>	<i>32,8950</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1266</i>	<i>22–36</i>	<i>2,7852</i>	<i>4,5576</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0358</i>	<i>63–94</i>	<i>2,2554</i>	<i>3,3654</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0354</i>	<i>100–150</i>	<i>3,5400</i>	<i>5,3100</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0271</i>	<i>52–74</i>	<i>1,4092</i>	<i>2,0054</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0078</i>	<i>88–96</i>	<i>0,6864</i>	<i>0,7488</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0014</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0686</i>	<i>0,0714</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0002</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0200</i>	<i>0,0300</i>
Сума	3,4894		70,6318	152,9929
Усього днів	5,7873		88,4117	205,6285

Таблиця 4.3.50

**Бюджет робочого часу рослинництва
на садбно-городніх ділянках у Донбасі (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Картопля	0,1200	52–74	6,2400	8,8800
Городина	0,0753	100–150	7,5300	11,2950
Інші польові	0,0446	100–150	4,4600	6,6900
Садок	0,0300	180–200	5,4000	6,0000
Льон, коноплі	0,0224	63–94	1,4112	2,1056
Капуста	0,0048	210–235	1,0080	1,1280
Тютюн	0,0003	100-150	0,0300	0,0450
Сума	0,2974		26,0792	36,1436

Таблиця 4.3.51

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Донбасу (1924 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Пшениця яра	1,9450	8–19	15,5600	36,9550
Ячмінь	1,3136	7–25	9,1952	32,8400
Овес	0,0840	9–27	0,7560	2,2680
Гречка	0,0048	15–20	0,0720	0,0960
Багаторічні трави	0,0046	11–15	0,0506	0,0690
Горох, сочевиця, квасоля	0,0021	12–15	0,0252	0,0315
Однорічні трави	0,0017	8–14	0,0136	0,0238
Сума	3,3558		25,6726	72,2833
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,9379</i>	<i>7–35</i>	<i>6,5653</i>	<i>32,8265</i>
<i>Кукурудза, полба, соняшник</i>	<i>0,6132</i>	<i>28–36</i>	<i>23,1728</i>	<i>29,7936</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,2203</i>	<i>11–32</i>	<i>2,4233</i>	<i>7,0496</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,2082</i>	<i>100–150</i>	<i>20,8200</i>	<i>31,2300</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1376</i>	<i>22–36</i>	<i>3,0272</i>	<i>4,9536</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0329</i>	<i>52–74</i>	<i>1,7108</i>	<i>2,4346</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0316</i>	<i>100–150</i>	<i>3,1600</i>	<i>4,7400</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0189</i>	<i>63–94</i>	<i>1,1907</i>	<i>1,7766</i>
<i>Бурак цукровий</i>	<i>0,0063</i>	<i>88–96</i>	<i>0,5544</i>	<i>0,6048</i>
<i>Бурак кормовий</i>	<i>0,0019</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0931</i>	<i>0,1026</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0001</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0100</i>	<i>0,0150</i>
Сума	2,2089		62,7276	115,5269
Усього днів	5,5647		88,4002	187,8102

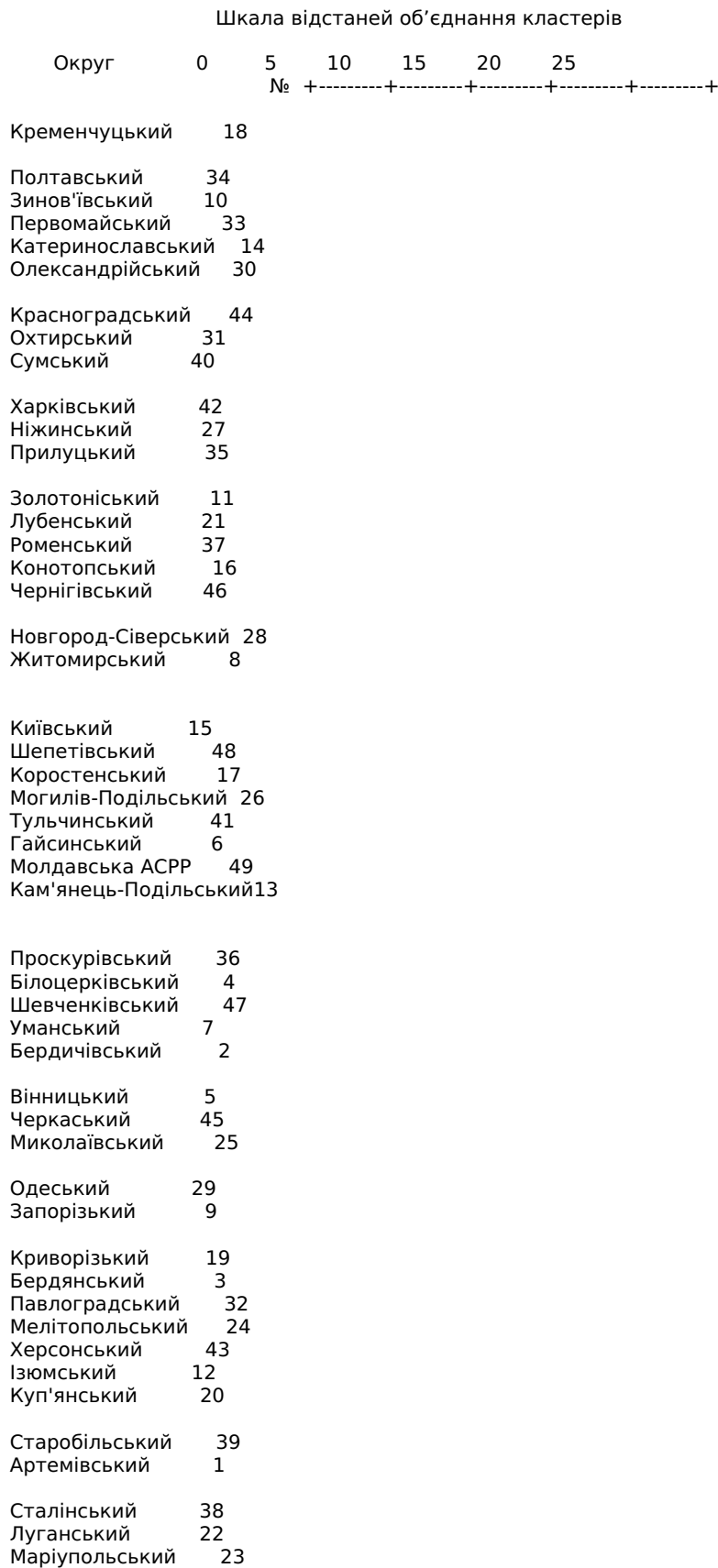
Таблиця 4.3.52

Порівняльні дані спеціалізації та робочого часу пересічного господарства

Регіон	Спеціалізація		Бюджет часу рільництва, робочих днів	Питома вага інтенсивних культур, %	Бюджет часу присадибних посівів, робочих днів
	рільництва	скотарства			
Донбас	зерно-олійне	робочо-м'ясне	88–188	61,51–70,96	26–36
Лівобережжя	зернове технічне	м'ясо-вовняне	48–110	72,23–74,09	27–36
Степ	зернове	молочарсько-м'ясне	88–206	74,40–79,89	33–46
Правобережжя	зернове кукурудзяне	молочарсько-м'ясне	36–83	76,90–77,98	27–34
Полісся	зернове картопляне	м'ясо-молочарське	46–97	74,09–75,25	24–29

Рівні інтенсивності рільництва в регіонах УСРР (1924 р.)

Регіон	Трудоднів на 1 дес.	У т. ч. на рослини	
		екстенсивні	інтенсивні
Полісся	17,65–37,21	4,68–9,36	12,98–27,85
Правобережжя	15,94–36,55	3,53–8,35	12,41–28,16
Степ	15,20–35,53	3,00–9,09	12,26–26,44
Лівобережжя	15,24–34,97	3,95–9,72	11,29–25,24
Донбас	15,89–33,75	4,61–12,99	11,27–20,76

**Рис. 4.4.1. Дендрограма для 48 округів та Молдавської АСРР (1925 р.)
Метод Ворда. Евклідова відстань**

Склад аграрних типів округів України (1925 р.)

№	Назва типу	Склад типу
1	Полісся	Житомирський, Київський, Конотопський, Коростенський, Новгород-Сіверський, Чернігівський, Шепетівський
2	Лівобережжя	Золотоніський, Лубенський, Ніжинський, Охтирський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський
3	Правобережжя	Молдавська АСРР, Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський, Уманський, Черкаський, Шевченківський
4	Передстеп	Зинов'ївський, Катеринославський, Кременчуцький, Олександрійський, Первомайський, Полтавський, Красноградський
5	Степ	Бердянський, Запорізький, Криворізький, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Павлоградський, Херсонський
6	Донбас	Артемівський, Ізюмський, Куп'янський, Луганський, Маріупольський, Сталінський, Старобільський

Таблиця 4.4.2

Поділ селянських господарств у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Частка дворів, що поділилися, %	Кількість утворених дворів на 100 старих
1	Полісся	1,85	213
2	Лівобережжя	1,86	210
3	Правобережжя	1,41	212
4	Передстеп	1,57	210
5	Степ	2,05	215
6	Донбас	2,43	215
	Україна	1,77	212

Таблиця 4.4.3

Середньогосподарські розміри селянських сімей у регіонах УСРР (1924 р.)

№	Регіон	Коефіцієнт економічного навантаження членів сімей робочого віку	Кількість членів сім'ї у розрахунку на 100 господарств			Частка осіб робочого віку, ‰	Частка осіб жіночої статі, ‰
			чоловічої статі	жіночої статі	обох статей		
1	Полісся	1,106	238	254	491	491	516
2	Лівобережжя	1,095	250	265	515	515	515
3	Правобережжя	1,006	201	219	420	420	521
4	Передстеп	1,076	228	247	475	475	520
5	Степ	1,089	236	259	495	495	524
6	Донбас	1,113	274	294	568	568	517
	Україна	1,082	233	249	482	482	526

Таблиця 4.4.4

Наймання робочої сили та промисли у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Кількість осіб робочого віку у розрахунку на 100 дворів	Питома вага господарств з найманими робітниками, %	Чисельність найнятих робітників на 100 дворів з наймитами	Питома вага господарств із торгівельними та промисловими підприємствами, %
1	Полісся	233	1,13	117	1,42
2	Лівобережжя	246	1,42	109	2,60
3	Правобережжя	209	0,39	114	1,03
4	Передстеп	229	1,75	108	2,20
5	Степ	237	0,95	119	1,72
6	Донбас	269	1,10	113	2,15
	Україна	232	1,03	110	1,72

Таблиця 4.4.5

Відчужування робочої сили у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, що відчужували робочу силу, %		Кількість осіб, відпущених на строк та рік у розрахунку на 100 дворів, що відчужували робочу силу	Питома вага дворів із заробітками поза власним селянським господарством, %
		усього	на строк та на рік		
1	Полісся	23,96	7,94	124	25,44
2	Лівобережжя	22,07	10,46	125	28,83
3	Правобережжя	17,54	5,41	131	18,65
4	Передстеп	17,96	6,02	133	20,93
5	Степ	20,37	7,43	125	20,12
6	Донбас	21,28	12,33	118	25,97
	Україна	20,09	7,69	126	22,54

Таблиця 4.4.6

Густина селянського населення в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Густина селянського населення у розрахунку на 100 дес.											
		догідних площ				орних площ				посівних площ			
		чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стате й	роб очо го віку	чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стате й	рабо чого віку	чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стате й	рабо чого віку
1	Полісся	51	55	106	51	67	71	138	66	98	105	203	96
2	Лівобережжя	54	57	111	53	64	68	132	63	82	87	168	80
3	Правобережжя	58	63	122	61	66	72	139	69	88	96	184	92
4	Передстеп	38	41	80	38	43	47	90	43	54	58	112	54
5	Степ	25	28	53	25	27	30	58	28	34	37	70	34
6	Донбас	32	34	66	31	35	37	73	34	46	50	96	45
	Україна	42	44	86	41	47	51	98	47	31	33	64	31

Таблиця 4.4.7

Землезабезпеченість селян в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	На 1 селянина припадало площ, дес.											
		догідної землі				орної землі				посівів			
		чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	робочого віку	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	робочого віку	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	робочого віку
1	Полісся	1,94	1,82	0,94	1,98	1,50	1,40	0,72	1,53	1,02	0,96	0,49	1,04
2	Лівобережжя	1,86	1,75	0,90	1,89	1,57	1,48	0,76	1,59	1,22	1,15	0,59	1,24
3	Правобережжя	1,72	1,58	0,82	1,65	1,51	1,38	0,72	1,45	1,14	1,04	0,54	1,09
4	Передстеп	2,61	2,41	1,25	2,60	2,31	2,13	1,11	2,30	1,86	1,72	0,89	1,85
5	Степ	3,99	3,63	1,90	3,97	3,64	3,31	1,73	3,62	2,98	2,71	1,42	2,97
6	Донбас	3,13	2,92	1,51	3,19	2,86	2,67	1,38	2,91	2,16	2,01	1,04	2,20
	Україна	2,41	2,26	1,16	2,42	2,11	1,98	1,02	2,13	1,63	1,53	0,79	1,64

Таблиця 4.4.8

Землезабезпеченість господарств регіонів УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Кількість господарств	Частка (%) господарств, яким бракувало землі		Знаходиться землі у користуванні, дес.				
			догідної	орної	власному		фактичному		
					догідної	орної	догідної	орної	посівної
1	Полісся	75 683	0,26	2,31	4,63	3,64	4,62	3,64	2,42
2	Лівобережжя	77 170	0,21	2,64	4,65	4,02	4,61	3,99	3,06
3	Правобережжя	153 185	0,22	1,94	3,46	3,09	3,45	3,08	2,28
4	Передстеп	71 851	0,27	2,77	5,97	5,42	6,03	5,48	4,24
5	Степ	74 674	0,81	3,26	9,50	8,89	9,97	9,41	7,03
6	Донбас	55 081	0,80	4,64	8,65	8,21	8,64	8,23	5,91
	Україна	507 787	0,38	2,71	5,64	5,06	5,71	5,14	3,80

Таблиця 4.4.9

Оренда землі в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, що орендують, %		Орендовано землі, дес.		Питома вага господарств з посівами на орендованій землі, %	Питома вага посівів на орендованій землі, %	Середня площа посівів на орендованій землі, дес.
		орну землю	сінокіс	догідно ї	орної			
1	Полісся	2,46	0,21	1,39	1,21	2,54	1,09	1,04
2	Лівобережжя	5,43	0,35	1,20	1,11	5,26	1,78	1,04
3	Правобережжя	3,27	0,03	1,09	1,04	3,20	1,39	0,99
4	Передстеп	7,10	0,23	2,83	2,74	6,55	3,60	2,33
5	Степ	18,56	0,62	5,31	5,19	15,73	11,02	4,93
6	Донбас	6,76	0,09	3,07	3,00	6,18	3,01	2,88
	Україна	6,65	0,23	3,34	3,28	6,05	4,66	2,93

Таблиця 4.4.10

Здавання землі в оренду в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, що здавали		Середня площа землі, яку здавали в оренду, дес.	
		орні землі	сінокос	догідна	орна
1	Полісся	2,07	0,29	1,84	1,68
2	Лівобережжя	5,41	0,46	1,87	1,80
3	Правобережжя	3,17	0,30	1,40	1,34
4	Передстеп	5,57	0,44	2,57	2,33
5	Степ	13,47	0,72	3,83	3,56
6	Донбас	6,81	0,53	3,14	2,71
	Україна	5,59	0,43	2,75	2,54

Таблиця 4.4.11

Дефіцит худоби в округах УСРР (1925 р)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, яким бракувало								
		худоби	робочої худоби	коней	робочих коней	великої рогатої худоби	корів	овець	кіз	свиней
1	Полісся	7,82	33,18	36,12	37,97	15,40	19,43	56,71	99,69	33,69
2	Лівобережжя	11,74	34,82	35,15	38,32	26,26	35,13	63,87	98,72	49,84
3	Правобережжя	22,62	60,48	60,31	63,73	42,87	50,65	73,48	99,92	67,77
4	Передстеп	15,96	46,85	49,19	52,94	27,79	36,44	69,23	99,66	64,17
5	Степ	14,46	44,43	45,86	48,08	20,53	26,96	71,56	99,51	59,61
6	Донбас	12,37	42,27	61,02	63,54	17,01	27,69	62,14	98,56	64,15
	Україна	15,50	46,74	49,76	52,20	28,53	35,64	67,41	99,48	57,85

Таблиця 4.4.12

Пропорції тваринного гурту за видами худоби в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Частка дворів без худоби, %	Питома вага у загальному поголів'ї, %					Загальне поголів'я у розрахунку на 100 господарств з худобою	На 100 дворів з худобою налічувалося				
			коней	великої рогатої худоби	овець	кіз	свиней		коней	великої рогатої худоби	овець	кіз	свиней
1	Полісся	7,82	15,31	26,78	36,80	0,08	21,02	753	115	202	277	1	158
2	Лівобережжя	11,74	16,83	28,00	40,49	0,51	14,16	592	100	166	240	3	84
3	Правобережжя	22,62	16,30	28,76	39,84	0,05	15,04	462	75	133	184	0	70
4	Передстеп	15,96	18,38	36,34	34,10	0,17	11,00	548	101	199	187	1	60
5	Степ	14,46	19,75	36,09	32,75	0,14	11,26	672	133	242	220	1	76
6	Донбас	12,37	10,45	42,47	38,45	0,59	8,04	731	76	310	281	4	59
	Україна	15,50	16,16	32,17	37,46	0,23	13,97	608	98	196	228	1	85

Таблиця 4.4.13

Поголів'я робочої худоби в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Частка господарств без робочої худоби, %	На 100 господарств з робочою худобою налічувалося голів						
			робочих коней	волів робочих	робочих третяків	биків	робочих корів	усієї робочої ВРХ	усієї робочої худоби
1	Полісся	33,18	129	15	1	4	0	20	149
2	Лівобережжя	34,82	107	15	2	3	4	24	130
3	Правобережжя	60,48	133	17	1	7	5	31	164
4	Передстеп	46,85	124	24	4	5	13	47	171
5	Степ	44,43	153	14	4	9	9	36	189
6	Донбас	42,27	91	99	12	16	14	141	232
	Україна	46,74	123	27	3	7	7	44	167

Таблиця 4.4.14

**Навантаження робочої худоби догідними площами
в регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	Догідної землі у розрахунку на 1 голову, дес.						
		робо чих коне й	робоч их волів	робоч их треть ків	биків	робочи х корів	робо чої ВРХ	усієї робочої худоби
1	Полісся	5,35	46,14	831,46	167,25	4988,79	34,42	4,63
2	Лівобережжя	6,66	47,81	326,16	248,82	199,66	30,30	5,46
3	Правобережжя	7,16	56,72	665,17	129,04	174,54	30,66	5,80
4	Передстеп	9,03	46,39	251,77	204,59	85,58	23,75	6,54
5	Степ	11,06	119,16	441,05	198,04	180,22	47,04	8,96
6	Донбас	16,39	15,07	123,20	92,76	104,03	10,54	6,42
	Україна	8,57	39,45	302,06	154,16	155,56	24,05	6,32

Таблиця 4.4.15

**Навантаження робочої худоби орними площами
в регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	Орної землі у розрахунку на 1 голову, дес.						
		робо чих коне й	робоч их волів	робоч их треть ків	биків	робочи х корів	робо чої ВРХ	усієї робочої худоби
1	Полісся	4,13	35,60	641,52	129,04	3849,14	26,56	3,57
2	Лівобережжя	5,62	40,36	275,31	210,02	168,53	25,57	4,61
3	Правобережжя	6,28	49,77	583,71	113,23	153,16	26,91	5,09
4	Передстеп	7,98	41,02	222,62	180,91	75,68	21,00	5,78
5	Степ	10,09	108,69	402,31	180,64	164,39	42,91	8,17
6	Донбас	14,96	13,76	112,47	84,68	94,97	9,62	5,86
	Україна	7,52	34,59	264,86	135,17	136,39	21,09	5,54

Таблиця 4.4.16

**Навантаження робочої худоби посівними площами
в регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	Посівів у розрахунку на 1 голову, дес.						
		робо чих коне й	робо чих волів	робоч их треть ків	биків	робочи х корів	робо чої ВРХ	усієї робочої худоби
1	Полісся	2,81	24,23	436,57	87,82	2619,45	18,07	2,43
2	Лівобережжя	4,39	31,52	214,99	164,01	131,61	19,97	3,60
3	Правобережжя	4,74	37,56	440,46	85,45	115,57	20,30	3,84
4	Передстеп	6,42	33,01	179,14	145,57	60,90	16,90	4,65
5	Степ	8,26	89,02	329,51	147,96	134,64	35,14	6,69
6	Донбас	11,29	10,39	84,89	63,91	71,68	7,26	4,42
	Україна	5,81	26,71	204,53	104,38	105,33	16,29	4,28

Таблиця 4.4.17
Розподіл робочої худоби в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Частка дворів без робочої худоби, %	Питома вага господарств з робочою худобою, %												
			з 1 головою			з 2 головами				з 3 головами					з 4 і більше голвами
			коня	вола	робочої худоби	2 коней	1 кінь та 1 віл	2 вола	2 голви і робочої худоби	3 коней	2 коней та 1 віл	1 кінь та 2 вола	3 волів	3 голови робочої худоби	
1	Полісся	33,18	38,71	0,22	38,93	22,02	0,02	4,53	26,58	0,84	0,01	0,26	0,01	1,12	0,19
2	Лівобережжя	34,82	52,66	0,28	52,94	7,33	0,07	3,18	10,58	0,20	0,01	1,23	0,02	1,47	0,19
3	Правобережжя	60,48	24,45	0,60	25,05	11,61	0,01	2,65	14,27	0,11	0,00	0,04	0,00	0,16	0,05
4	Передстеп	46,85	28,60	0,56	29,16	16,13	0,07	5,45	21,65	0,81	0,03	0,88	0,05	1,77	0,57
5	Степ	44,43	23,88	0,39	24,27	22,22	0,08	3,13	25,43	2,81	0,06	0,67	0,03	3,57	2,30
6	Донбас	42,27	16,84	1,00	17,85	8,85	0,16	17,79	26,79	1,19	0,07	5,03	0,24	6,53	6,56
	Україна	46,74	30,82	0,50	31,32	14,72	0,05	5,17	19,95	0,84	0,03	1,03	0,04	1,95	1,21

Таблиця 4.4.18
Структура табуна в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося коней		На 100 господарств з худобою налічувалося коней		На 100 господарств з кіньми налічувалося коней		На 100 дес. догідної землі налічувалося коней		На 100 дес. орної землі налічувалося коней		На 100 дес. посівних площ налічувалося коней	
		усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих
1	Полісся	106	86	115	94	166	135	23	19	30	24	44	36
2	Лівобережжя	88	70	100	79	135	107	19	15	22	18	29	23
3	Правобережжя	58	48	75	62	147	121	17	14	19	16	26	21
4	Передстеп	85	66	101	78	167	130	14	11	16	13	20	16
5	Степ	113	85	133	100	210	157	12	9	13	10	16	12
6	Донбас	67	52	76	60	172	134	8	6	9	7	11	9
	Україна	83	66	98	78	165	130	15	12	17	13	22	17

Таблиця 4.4.19
Структура великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, яким бракувало		Питома вага у складі ВРХ, %									
				волів			биків	корів		телят (нетелей)	телят	молодняку	недійного стада
		ВРХ	корів	робочих	трегяків	з них брали участь у роботі		усіх	робочих				
1	Полісся	15,40	19,43	5,38	0,87	0,30	1,48	54,51	0,05	5,35	24,10	29,46	37,24
2	Лівобережжя	26,26	35,13	6,64	2,00	0,97	1,28	48,42	1,59	4,90	27,33	32,23	43,74
3	Правобережжя	42,87	50,65	5,91	1,58	0,50	2,60	51,26	1,92	3,55	27,66	31,22	43,22
4	Передстеп	27,79	36,44	7,67	2,96	1,41	1,74	45,24	4,16	4,41	27,96	32,38	48,90
5	Степ	20,53	26,96	3,81	1,93	1,03	2,30	47,41	2,52	3,47	27,38	30,85	41,42
6	Донбас	17,01	27,69	20,93	5,72	2,56	3,40	34,23	3,03	3,39	19,11	22,51	55,59
	Україна	28,53	35,64	8,62	2,51	1,13	2,21	46,80	2,19	4,11	25,55	29,66	45,19

Таблиця 4.4.20

**Середньогосподарське поголів'я великої рогатої худоби
в регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося голів ВРХ										
		волів			биків	корів		телиць (нетелей)	телят	ВРХ	молодняку	недійного стада
		робочих	третяків	з них брали участь у роботі		усіх	робочих					
1	Полісся	10	2	1	3	101	0	10	45	170	55	69
2	Лівобережжя	10	3	1	2	71	2	7	40	133	47	64
3	Правобережжя	6	2	1	3	53	2	4	28	95	32	44
4	Передстеп	13	5	2	3	76	7	7	47	151	54	82
5	Степ	8	4	2	5	98	5	7	57	179	64	86
6	Донбас	57	16	7	9	93	8	9	52	236	61	151
	Україна	14	4	2	4	77	4	7	42	148	49	75

Таблиця 4.4.21

**Поголів'я ВРХ у господарствах
з великою рогатою худобою в регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	Питома вага господарств, яким бракувало ВРХ, %	На 100 господарств з ВРХ налічувалося голів										
			волів			биків	корів		телиць (нетелей)	телят	ВРХ	молодняку	недійного стада
			робочих	третяків	з них брали участь у роботі		усіх	робочих					
1	Полісся	15,40	12	2	1	3	120	0	12	53	266	65	82
2	Лівобережжя	26,26	13	4	2	3	96	3	10	54	180	64	87
3	Правобережжя	42,87	11	3	1	5	92	3	6	50	167	56	78
4	Передстеп	27,79	18	7	3	4	105	10	10	65	209	75	113
5	Степ	20,53	10	5	3	6	124	7	9	71	224	80	108
6	Донбас	17,01	69	19	8	11	112	10	11	63	285	74	182
	Україна	28,53	20	6	3	5	108	5	9	59	207	69	104

Таблиця 4.4.22

Пропорції дійного та недійного стада ВРХ у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Частка господарств, %						Кількість корів у розрахунку на 100 господарств	
		без корів	з 1 коровою	з 2 коровами	з 3 коровами	з 4 і більше коровами	у них корів на 100 господарств	усіх	з коровами
1	Полісся	15,72	63,95	16,91	2,62	0,80	435	109	129
2	Лівобережжя	35,62	55,28	8,40	0,34	0,02	425	74	114
3	Правобережжя	45,32	49,76	4,54	0,31	0,03	455	60	110
4	Степ	31,69	53,04	12,73	1,88	0,99	449	87	128
5	Донбас	25,95	53,54	17,73	2,05	0,49	435	98	133

	Україна	35,49	53,58	9,59	1,01	0,31	442	77	120
--	---------	-------	-------	------	------	------	-----	----	-----

Таблиця 4.4.23
Забезпеченість господарств великою рогатою худобою
в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Налічувалось на 100 дес. площ						На 100 селян		На 100 селян		Волів та третяків у розрахунку на 100							
		догідних		орних		посівних		налічувалося		робочого віку		налічувалося		робочих коней	дес. догідної землі	дес. орної землі	дес. посівів	селян робочого віку	од. реманенту
		дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ	дійних корів	ВРХ								
1	Полісся	22	40	28	52	42	77	21	38	44	78	16	3	4	6	6	21		
2	Лівобережжя	15	31	18	37	23	48	14	28	29	59	22	3	4	5	6	26		
3	Правобережжя	15	30	17	34	23	45	13	25	25	49	23	3	4	5	5	29		
4	Передстеп	13	28	14	32	18	39	16	35	33	73	38	4	5	6	11	39		
5	Степ	10	22	11	24	14	29	20	42	41	87	24	2	2	3	8	23		
6	Донбас	11	32	12	35	16	46	16	48	35	101	155	9	10	14	30	90		
	Україна	14	29	16	34	20	43	16	34	33	71	36	4	5	6	10	38		

Таблиця 4.4.24
Структура отари в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	На 100 господарств			На 100 господарств			На 100 господарств			Питома вага, %		Кількість ягнят у розрахунку на 100 овець
		налічувалося			з худобою			з вівцями			налічувалося		
		дорослої отари	ягнят	усіх	дорослої отари	ягнят	усіх	дорослої отари	ягнят	усіх	дорослої отари	ягнят	
1	Полісся	143	112	255	155	122	277	331	259	590	56,09	43,91	78
2	Лівобережжя	126	85	211	144	96	240	350	235	585	59,80	40,20	67
3	Правобережжя	85	57	143	110	74	184	322	216	538	59,86	40,14	67
4	Передстеп	106	51	157	126	61	187	343	167	511	67,25	32,75	49
5	Степ	111	77	188	130	90	220	390	271	661	59,00	41,00	69
6	Донбас	139	108	246	158	123	281	366	285	650	56,24	43,76	78
	Україна	113	90	202	133	94	228	346	245	590	58,54	41,46	71

Таблиця 4.4.25
Порівняльні характеристики вівчарства в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Кількість овець у розрахунку на 100							
		голів ВРХ	дійних корів	коней	свиней	селян робочого віку	дес. догідної землі	дес. орної землі	дес. посівів
1	Полісся	137	252	240	175	110	55	72	105
2	Лівобережжя	145	299	241	286	86	46	54	69
3	Правобережжя	139	270	244	265	68	41	47	62
4	Передстеп	94	207	186	310	69	26	30	37
5	Степ	91	191	166	291	79	20	22	27
6	Донбас	91	265	368	478	92	29	31	42
	Україна	116	249	232	268	83	34	39	51

Таблиця 4.4.26
Пропорції поголів'я свиней в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося			На 100 господарств з худобою налічувалося			На 100 господарств з свинями налічувалося			Питома вага, %			На 100 дорослих свиней налічувалося		На 100 підсвінків налічувалося
		дорослих свиней	підсвінків	поросят	дорослих свиней	підсвінків	поросят	дорослих свиней	підсвінків	поросят	дорослих свиней	підсвінків	поросят	підсвінків	поросят	
1	Полісся	49	37	60	53	40	65	73	56	91	33,33	25,51	41,16	77	123	161
2	Лівобережжя	11	27	36	12	31	41	22	54	72	14,73	36,64	48,63	249	330	133
3	Правобережжя	9	17	27	12	22	35	29	53	84	17,60	31,99	50,41	182	286	158
4	Передстеп	6	19	26	7	22	31	17	52	72	12,29	36,72	50,99	299	415	139
5	Степ	9	25	30	11	29	35	23	62	75	14,62	38,54	46,84	264	320	122
6	Донбас	6	21	24	7	24	27	18	59	67	12,31	41,18	46,51	334	378	113
	Україна	15	23	34	17	28	40	35	55	80	20,59	32,62	46,79	158	227	143

Таблиця 4.4.27
Порівняльні характеристики свинарства в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Кількість свиней у розрахунку на 100								
		голі в ВРХ	корів	коней	овець	селен	селян робочого віку	дес. догідної землі	дес. орної землі	дес. посівів
1	Полісся	78	144	137	57	30	63	32	41	60
2	Лівобережжя	51	104	84	35	14	30	16	19	24
3	Правобережжя	52	102	92	38	13	26	16	18	24
4	Передстеп	30	67	60	32	11	22	9	10	12
5	Степ	31	66	57	34	13	27	7	8	9
6	Донбас	19	55	77	21	9	19	6	7	9
	Україна	43	93	86	37	15	31	13	15	19

Таблиця 4.4.28
Зведене поголів'я худоби в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Абсолютна кількість зведеного поголів'я домашньої худоби					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	усього
1	Полісся	74376	95582	15936	35	18512	204441
2	Лівобережжя	62130	72343	13675	175	8702	157025
3	Правобережжя	83133	104958	18331	26	12296	218744
4	Передстеп	55474	76163	9810	48	5389	146884
5	Степ	76211	93748	11731	50	7545	189285
6	Донбас	33658	102408	11189	165	4451	151871
	Україна	384982	545202	80672	499	56895	1068250

Таблиця 4.4.29

**Структура зведеного поголів'я домашньої худоби
в регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	Питома вага у зведеному поголів'ї домашньої худоби, %					
		коней	ВРХ	овець	кіз	свиней	усього
1	Полісся	36,38	46,75	7,79	0,02	9,06	204441
2	Лівобережжя	39,57	46,07	8,71	0,11	5,54	157025
3	Правобережжя	38,00	47,98	8,38	0,01	5,62	218744
4	Передстеп	37,77	51,85	6,68	0,03	3,67	146884
5	Степ	40,26	49,53	6,20	0,03	3,99	189285
6	Донбас	22,16	67,42	7,37	0,11	2,93	151871
	Україна	35,47	50,24	7,43	0,05	5,24	1068250

Таблиця 4.4.30

Розподіл зведеного поголів'я худоби за регіонами УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага регіону в зведеному поголів'ї домашньої худоби, %					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	усього
1	Полісся	19,32	17,53	19,75	7,01	32,53	19,13
2	Лівобережжя	16,14	13,27	16,95	35,07	15,29	14,70
3	Правобережжя	21,59	19,25	22,72	5,21	21,51	20,48
4	Передстеп	14,41	13,97	12,16	9,62	9,47	13,75
5	Степ	19,79	17,20	14,54	10,02	13,26	17,72
6	Донбас	8,74	18,78	13,87	33,07	7,82	14,22
	Україна	384982	545202	80672	499	56895	1068250

Таблиця 4.4.31

Птахівництво в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Кількість усіх видів птиці у середньому на 100 дворів
1	Полісся	471
2	Лівобережжя	520
3	Правобережжя	496
4	Передстеп	586
5	Степ	868
6	Донбас	818
	Україна	601

Таблиця 4.4.32

Забезпечення господарств реманентом в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, яким бракувало		На 100 господарств з реманентом налічувалось					На 100 дес. посівних площ налічувалось				
		знарядь оранки та сівби	возів	плугів різних	букерів	жатонок	молотарок	усього	плугів різних	букерів	жаток	молотарок	усього
1	Полісся	33,81	35,59	87	5	1	2	95	24	1	0	1	26
2	Лівобережжя	30,07	28,92	70	10	2	2	85	16	2	0	0	19
3	Правобережжя	55,02	58,84	69	15	1	1	86	14	3	0	0	17
4	Передстеп	37,40	41,96	72	14	13	3	103	11	2	2	0	15
5	Степ	45,17	44,11	66	53	36	4	158	5	4	3	0	12
6	Донбас	34,18	35,00	77	33	24	4	138	9	4	3	0	15
	Україна	43,20	44,80	75	20	11	3	109	6	4	3	0	13

Таблиця 4.4.33

Умови обробки землі худобою та реманентом в регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, яким бракувало		Питома вага господарств, що обробляли землю							
				робочою худобою				реманентом			
		робочої худоби	реманенту	своєю	найманою	супр'ягою	змішаною	своїм	найманим	супр'ягою	змішаною
1	Полісся	33,18	33,81	43,72	29,84	23,97	2,46	47,53	30,86	17,79	3,82
2	Лівобережжя	34,82	30,07	32,24	26,48	37,07	4,21	38,76	28,52	26,61	6,11
3	Правобережжя	60,48	55,02	20,32	54,59	22,50	2,60	23,25	55,15	17,70	3,90
4	Передстеп	46,85	37,40	33,02	34,82	27,12	5,04	33,18	37,01	22,63	7,18
5	Степ	44,43	45,17	17,21	33,14	39,67	9,98	18,65	36,61	35,41	9,33
6	Донбас	42,27	34,18	35,00	29,02	29,09	6,88	34,43	30,26	27,84	7,47
	Україна	46,52	43,20	28,32	38,89	28,22	4,58	31,83	38,58	23,32	6,27

Таблиця 4.4.34

Структура садивно-городніх посівів у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств без садивно-городніх посівів, %	На 100 господарств з садивно-городніми ділянками посіяно, дес		Питома вага картоплі у садивно-городніх посівах, %
			усього	картоплі	
1	Полісся	8,25	25,19	10,21	40,52
2	Лівобережжя	10,74	24,61	10,61	41,30
3	Правобережжя	14,03	26,13	12,11	46,33
4	Передстеп	14,53	31,22	10,62	34,04
5	Степ	29,40	32,95	9,53	28,91
6	Донбас	19,46	28,90	11,07	38,31
	Україна	15,54	30,12	10,81	35,89

Таблиця 4.4.35

Пропорції польових культур у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	Питома вага культур у посівному кліні, %										
		жита озимого	суржик у	пшениці		ячменю	вівса	гречки	проса	кукурудзи	олійних	бобових
				озимі	ярої							
1	Полісся	42,65	0,02	4,73	0,62	3,51	15,19	15,19	2,65	0,01	1,50	2,28
2	Лівобережжя	33,43	0,02	8,17	7,91	7,52	12,92	8,55	7,44	0,58	2,85	0,63
3	Правобережжя	26,84	3,57	13,97	3,17	6,33	6,61	4,03	6,29	12,53	2,26	2,83
4	Передстеп	25,56	1,61	14,74	16,28	15,38	1,89	1,39	5,73	6,28	4,47	0,08
5	Степ	16,54	1,56	21,45	13,63	18,63	1,51	0,03	3,30	12,03	5,67	0,05
6	Донбас	17,42	0,13	5,92	29,09	17,01	0,99	0,07	3,23	9,30	11,73	0,04
	Україна	23,96	1,31	12,93	12,71	12,56	4,96	3,78	4,73	9,36	5,10	0,83

Таблиця 4.4.35
(закінчення)

№	Регіон	Питома вага культур у посівному кліні, %							
		тютюну	картоплі	бураку		сіяних трав		баштанних та городніх рослин	інших інерозподілених
				цукрового	кормового	однолітніх	багатолітніх		
1	Полісся	0,04	6,92	1,05	0,05	2,13	0,32	0,27	0,88
2	Лівобережжя	0,20	2,70	2,89	0,23	1,70	0,14	1,46	0,65
3	Правобережжя	0,01	3,32	2,84	0,12	3,87	0,12	0,80	0,47
4	Передстеп	0,00	1,83	0,68	0,08	0,30	0,06	2,78	0,85
5	Степ	0,00	0,75	0,05	0,03	0,10	0,03	4,06	0,57
6	Донбас	0,00	0,96	0,09	0,04	0,13	0,05	3,38	0,40
	Україна	0,03	2,21	1,10	0,10	1,22	0,09	2,41	0,60

Таблиця 4.4.36

Середньогосподарські посіви польових культур у регіонах УСРР (1925 р.)

№	Регіон	На 100 господарств з польовими посівами припадало, дес.										
		жита озимо го	сурж ику	пшениці		ячмен ю	вівса	греч ки	прос а	куку рудзи	олій них	боб ови х
				озимо ї	ярої							
1	Полісся	103, 33	0, 06	11, 46	1, 49	8, 49	36, 80	36, 80	6, 42	0, 04	3, 64	5, 52
2	Лівобережжя	102, 31	0, 07	25, 00	24, 21	23, 02	39, 54	26, 18	22, 77	1, 79	8, 71	1, 92
3	Правобережжя	61, 29	8, 15	31, 91	7, 24	14, 45	15, 09	9, 20	14, 37	28, 61	5, 17	6, 47
4	Передстеп	108, 35	6, 81	62, 48	69, 02	65, 19	8, 03	5, 88	24, 27	26, 60	18, 96	0, 36
5	Степ	116, 39	10, 96	150, 91	95, 85	131, 07	10, 66	0, 19	23, 22	84, 61	39, 90	0, 33
6	Донбас	103, 03	0, 78	35, 01	172, 06	100, 62	5, 88	0, 42	19, 07	54, 98	69, 40	0, 25
	Україна	93, 15	5, 11	50, 27	49, 42	48, 82	19, 27	14, 67	18, 37	36, 39	19, 84	3, 23

Таблиця 4.4.36
(закінчення)

№	Регіон	На 100 господарств з польовими посівами припадало, дес.								
		тютю ну	карт оплі	буряку		сіяних трав		башт анни х та город ніх росл ин	інш их та нер озп оді лен их	усього польо вих посіви в
				цукр овог о	корм овог о	одн оліт ніх	багат олітн іх			
1	Полісся	0,09	16,77	2,54	0,12	5,26	0,78	0,66	2,12	242,29
2	Лівобережжя	0,60	8,27	8,86	0,70	5,20	0,43	4,47	1,98	306,04
3	Правобережжя	0,03	7,57	6,49	0,28	8,84	0,28	1,82	1,07	228,34
4	Передстеп	0,01	7,75	2,89	0,33	1,29	0,25	11,77	3,61	423,85
5	Степ	0,01	5,30	0,36	0,20	0,73	0,21	28,59	4,00	703,49
6	Донбас	0,01	5,70	0,55	0,26	0,78	0,28	20,00	2,37	591,45
	Україна	0,12	8,60	4,28	0,38	4,74	0,36	9,36	2,34	388,73

Таблиця 4.4.37
**Середньогосподарська кількість зведеного поголів'я худоби
у регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося зведеного поголів'я				
		коні	ВРХ	вівці	свині	усього
1	Полісся	98	126	21	24	270
2	Лівобережжя	81	94	18	11	203
3	Правобережжя	54	69	12	8	143
4	Передстеп	77	106	14	8	204
5	Степ	102	126	16	10	253
6	Донбас	61	186	20	8	276
	Україна	76	107	16	11	214

Таблиця 4.4.38

**Кількість зведеного поголів'я у господарствах з худобою
у регіонах УСРР (1925 р.)**

№	Регіон	На 100 господарств з худобою налічувалося зведеного поголів'я				
		коні	ВРХ	вівці	свині	усього
1	Полісся	107	137	23	27	293
2	Лівобережжя	91	106	20	13	231
3	Правобережжя	70	89	15	10	185
4	Передстеп	92	126	16	9	243
5	Степ	119	147	18	12	296
6	Донбас	70	212	23	9	315
	Україна	90	127	19	13	253

Таблиця 4.4.39

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Полісся (1925 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Гречка	0,3680	15–20	5,5200	7,3600
Овес	0,3680	9–27	3,3120	9,9360
Ячмінь	0,0849	7–25	0,5943	2,1225
Бобові	0,0552	12–15	0,6624	0,8280
Однорічні трави	0,0516	8–14	0,4128	0,7224
Пшениця яра	0,0149	8–19	0,1192	0,2831
Багаторічні трави	0,0078	11–15	0,0858	0,1170
Сума	0,9504		10,7065	21,3690
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0333</i>	<i>7–35</i>	<i>7,2331</i>	<i>36,1655</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,1677</i>	<i>105–110</i>	<i>17,6085</i>	<i>18,4470</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,1146</i>	<i>11–32</i>	<i>1,2606</i>	<i>3,6672</i>
<i>Просо</i>	<i>0,0642</i>	<i>22–36</i>	<i>1,4124</i>	<i>2,3112</i>
<i>Олійні</i>	<i>0,0364</i>	<i>63–94</i>	<i>2,2932</i>	<i>3,4216</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0254</i>	<i>88–96</i>	<i>2,2352</i>	<i>2,4384</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0212</i>	<i>100–150</i>	<i>2,1200</i>	<i>3,1800</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0066</i>	<i>100–150</i>	<i>0,6600</i>	<i>0,9900</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0012</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0588</i>	<i>0,0648</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0009</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0900</i>	<i>0,1350</i>
<i>Суржик</i>	<i>0,0006</i>	<i>11–32</i>	<i>0,0066</i>	<i>0,0192</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,0004</i>	<i>28–36</i>	<i>0,0112</i>	<i>0,0144</i>
Сума	1,4725		34,9896	70,8543
Усього днів	2,4229		45,6961	92,2233

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Лівобережжя (1925 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Овес	0,3954	9–27	3,5586	10,6758
Гречка	0,2618	15–20	3,9270	5,2360
Пшениця яра	0,2421	8–19	1,9368	3,3894
Ячмінь	0,2302	7–25	1,6114	5,7550
Однорічні трави	0,0520	8-14	0,4160	0,7280
Бобові	0,0192	12–15	0,2304	0,2880
Багаторічні трави	0,0043	11–15	0,0473	0,0645
Сума	1,2050		11,7275	26,1367
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0231</i>	<i>7–35</i>	<i>7,1617</i>	<i>35,8085</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,2500</i>	<i>11–32</i>	<i>2,7500</i>	<i>8,0000</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2277</i>	<i>22–36</i>	<i>5,0094</i>	<i>8,1972</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0886</i>	<i>88–96</i>	<i>7,7968</i>	<i>8,5056</i>
<i>Олійні</i>	<i>0,0871</i>	<i>63–94</i>	<i>5,4873</i>	<i>8,1874</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0827</i>	<i>105–110</i>	<i>8,6835</i>	<i>9,0970</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,0447</i>	<i>100–150</i>	<i>4,4700</i>	<i>6,7050</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0198</i>	<i>100–150</i>	<i>1,9800</i>	<i>2,9700</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,0179</i>	<i>28–36</i>	<i>0,5012</i>	<i>0,6444</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0070</i>	<i>49–54</i>	<i>0,3430</i>	<i>0,3780</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0060</i>	<i>100–150</i>	<i>0,6000</i>	<i>0,9000</i>
<i>Суржик</i>	<i>0,0007</i>	<i>11–32</i>	<i>0,0077</i>	<i>0,0224</i>
Сума	1,8553		44,7906	89,4155
Усього днів	3,0603		56,5181	115,5522

Таблиця 4.4.41

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Правобережжя (1925 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Овес	0,1509	9–27	1,3581	4,0743
Ячмінь	0,1445	7–25	1,0115	3,6125
Гречка	0,0920	15–20	1,3800	1,8400
Однорічні трави	0,0884	8-14	0,7072	1,2376
Пшениця яра	0,0724	8–19	0,5792	1,3756
Бобові	0,0647	12–15	0,7764	0,9705
Багаторічні трави	0,0028	11–15	0,0308	0,0420
Сума	0,6157		5,8432	13,1525
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,6129</i>	<i>7–35</i>	<i>4,2903</i>	<i>21,4515</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,3191</i>	<i>11–32</i>	<i>3,5101</i>	<i>10,2112</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,2861</i>	<i>28–36</i>	<i>8,0108</i>	<i>10,2996</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1437</i>	<i>22–36</i>	<i>3,1614</i>	<i>5,1732</i>
<i>Суржик</i>	<i>0,0815</i>	<i>11–32</i>	<i>0,8965</i>	<i>2,6080</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0757</i>	<i>105–110</i>	<i>7,9485</i>	<i>8,3270</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0649</i>	<i>88–96</i>	<i>5,7112</i>	<i>6,2304</i>
<i>Олійні</i>	<i>0,0517</i>	<i>63–94</i>	<i>3,2571</i>	<i>4,8598</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,0182</i>	<i>100–150</i>	<i>1,8200</i>	<i>2,7300</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0107</i>	<i>100–150</i>	<i>1,0700</i>	<i>1,6050</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0028</i>	<i>49–54</i>	<i>0,1372</i>	<i>0,1512</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0003</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0300</i>	<i>0,0450</i>
Сума	1,6676		39,8431	73,6919
Усього днів	2,2833		45,6863	87,1444

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Передstepу (1925 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Пшениця яра	0,6902	8–19	5,5216	13,1138
Ячмінь	0,6519	7–25	4,5633	16,2975
Овес	0,0803	9–27	0,7227	2,1681
Гречка	0,0588	15–20	0,8820	1,1760
Однорічні трави	0,0129	8-14	0,1032	0,1806
Бобові	0,0036	12–15	0,0432	0,0540
Багаторічні трави	0,0025	11–15	0,0275	0,0375
Сума	1,5002		11,8635	33,0275
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0835</i>	<i>7–35</i>	<i>7,5845</i>	<i>37,9225</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,6248</i>	<i>11–32</i>	<i>6,8728</i>	<i>19,9936</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,2660</i>	<i>28–36</i>	<i>7,4480</i>	<i>9,5760</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2427</i>	<i>22–36</i>	<i>5,3394</i>	<i>8,7372</i>
<i>Олійні</i>	<i>0,1896</i>	<i>28–36</i>	<i>5,3088</i>	<i>6,8256</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,1177</i>	<i>100–150</i>	<i>11,7700</i>	<i>17,6550</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0775</i>	<i>52–74</i>	<i>4,0300</i>	<i>5,7350</i>
<i>Суржик</i>	<i>0,0681</i>	<i>11–32</i>	<i>0,7491</i>	<i>2,1792</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0361</i>	<i>100–150</i>	<i>3,6100</i>	<i>5,4150</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0289</i>	<i>88–96</i>	<i>2,5432</i>	<i>2,7744</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0033</i>	<i>49–54</i>	<i>0,1617</i>	<i>0,1782</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0001</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0100</i>	<i>0,0150</i>
Сума	2,7383		55,4275	117,0067
Усього днів	4,2385		67,2910	150,0342

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Степу (1925 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Ячмінь	1,3107	7–25	9,1749	32,7675
Пшениця яра	0,9585	8–19	7,6680	18,2115
Овес	0,1066	9–27	0,9594	2,8782
Однорічні трави	0,0073	8-14	0,0584	0,1022
Бобові	0,0033	12–15	0,0396	0,0495
Багаторічні трави	0,0025	11–15	0,0231	0,0315
Гречка	0,0019	15–20	0,0285	0,0380
Сума	2,3908		17,9519	54,0784
Інтенсивні				
<i>Пшениця озима</i>	<i>1,5091</i>	<i>11–32</i>	<i>16,6001</i>	<i>48,2912</i>
<i>Жито озиме</i>	<i>1,1639</i>	<i>7–35</i>	<i>8,1473</i>	<i>40,7365</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,8461</i>	<i>28–36</i>	<i>23,6908</i>	<i>30,4596</i>
<i>Олійні</i>	<i>0,3990</i>	<i>28–36</i>	<i>11,1720</i>	<i>14,3640</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,2859</i>	<i>100–150</i>	<i>28,5900</i>	<i>42,8850</i>
<i>Просо</i>	<i>0,2322</i>	<i>22–36</i>	<i>5,1084</i>	<i>8,3592</i>
<i>Суржик</i>	<i>0,1096</i>	<i>11–32</i>	<i>1,2056</i>	<i>3,5072</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0530</i>	<i>52–74</i>	<i>2,7560</i>	<i>3,9220</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0400</i>	<i>100–150</i>	<i>4,0000</i>	<i>6,0000</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0036</i>	<i>88–96</i>	<i>0,3168</i>	<i>0,3456</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0020</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0980</i>	<i>0,1080</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0001</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0100</i>	<i>0,0150</i>
Сума	4,6445		101,6950	198,9933
Усього днів	7,0353		119,6469	253,0717

Таблиця 4.4.44

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Донбасу (1925 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Пшениця яра	1,7206	8–19	13,7648	32,6914
Ячмінь	1,0062	7–25	7,0434	25,1550
Овес	0,0588	9–27	0,5292	1,5876
Однорічні трави	0,0078	8-14	0,0624	0,1092
Гречка	0,0042	15–20	0,0630	0,0840
Багаторічні трави	0,0028	11–15	0,0308	0,0420
Бобові	0,0025	12–15	0,0300	0,0375
Сума	2,8029		21,5236	59,7067
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,0303</i>	<i>7–35</i>	<i>7,2121</i>	<i>36,0605</i>
<i>Олійні</i>	<i>0,6940</i>	<i>28–36</i>	<i>19,4320</i>	<i>24,9840</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,5498</i>	<i>28–36</i>	<i>15,3944</i>	<i>19,7928</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,3501</i>	<i>11–32</i>	<i>3,8511</i>	<i>11,2032</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,2000</i>	<i>100–150</i>	<i>20,0000</i>	<i>30,0000</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1907</i>	<i>22–36</i>	<i>4,1954</i>	<i>6,8652</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0570</i>	<i>52–74</i>	<i>2,9640</i>	<i>4,2180</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0237</i>	<i>100–150</i>	<i>2,3700</i>	<i>3,5550</i>
<i>Суржик</i>	<i>0,0078</i>	<i>11–32</i>	<i>0,0858</i>	<i>0,2496</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0055</i>	<i>88–96</i>	<i>0,4840</i>	<i>0,5280</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0026</i>	<i>49–54</i>	<i>0,1274</i>	<i>0,1404</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0001</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0100</i>	<i>0,0150</i>
Сума	3,1116		76,1262	137,6117
Усього днів	5,9145		97,6498	197,3184

Таблиця 4.4.45

**Порівняльні дані спеціалізації та робочого часу
пересічного господарства регіонів УСРР (1925 р.)**

Регіон	Спеціалізація		Бюджет часу рільництва, робочих днів	Питома вага інтенсивних культур, %	Бюджет часу присадибних посівів, робочих днів
	рільництва	скотарства			
Степ	зерно-кукурудзяно-олійне	молочарсько-м'ясне	120–253	78,63–85,00	34–36
Донбас	зерно-олійне	робочо-м'ясне	98–197	69,74–77,95	30–32
Передстеп	зерно-просапне	м'ясо-вовнярське	67–150	77,99–82,37	33–34
Лівобережжя	зерно-технічне	м'ясо-вовнярське	57–116	77,38–79,25	27–28
Полісся	зерно-картопляне	молочарсько-м'ясне	46–92	76,57–76,83	26–28
Правобережжя	зерно-технічне	молочарсько-м'ясне	46–87	87,21–84,56	27–29

Таблиця 4.4.46

Рівні інтенсивності рільництва в регіонах УСРР (1925 р.)

Регіон	Трудоднів на 1 селянина робочого віку	Трудоднів на 1 дес.	у т. ч. на рослини	
			екстенсивні	інтенсивні
Правобережжя	21,86–41,70	20,01–38,17	9,49–21,36	23,89–44,19
Полісся	19,61–39,58	18,86–38,06	11,27–22,48	23,76–48,12
Донбас	36,30–73,35	18,80–37,99	7,68–21,30	24,47–44,23
Лівобережжя	22,97–46,97	18,47–37,76	9,73–21,69	24,14–48,19
Степ	50,48–106,78	17,01–35,97	7,51–22,62	21,90–42,84
Передстеп	29,38–65,52	15,87–35,40	7,91–22,02	20,24–42,73

Шкала відстаней об'єднання кластерів

Округ	0	5	10	15	20	25
	№	+-----+-----+-----+-----+-----+				
Білоцерківський	18					
Гуманський	20					
Вінницький	19					
Вердичівський	17					
Київський	8					
Черкаський	16					
Проскурівський	27					
Шепетівський	29					
Могилів-Подільський	23					
Тульчинський	28					
Молдавська АСРР	24					
Кам'янець-Подільський	22					
Лубенський	10					
Полтавський	11					
Кременчуцький	9					
Катеринославський	7					
Сумський	14					
Харківський	15					
Прилуцький	12					
Роменський	13					
Ніжинський	5					
Конотопський	3					
Чернігівський	6					
Глухівський	2					
Волинський	1					
Коростенський	4					
Озюмський	38					
Старобільський	41					
Куп'янський	32					
Артемівський	30					
Сталінський	40					
Луганський	34					
Маріупольський	35					
Миколаївський	37					
Херсонський	42					
Криворізький	33					
Павлоградський	39					
Запорізький	31					
Мелітопольський	36					
Зинов'ївський	21					
Первомайський	26					
Одеський	25					

**Рис. 4.5.1. Дендрограма для 41 округу та Молдавської АСРР (1926 р.)
Метод Ворда. Евклідова відстань**

Таблиця 4.5.1

Склад аграрних типів округів України (1926 р.)

№	Назва типу	Склад типу
1	Полісся	Волинський, Глухівський, Конотопський, Коростенський, Чернігівський
2	Лівобережжя	Катеринославський, Кременчуцький, Лубенський, Ніжинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський
3	Правобережжя	Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Гуманський, Кам'янець-Подільський, Київський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський, Черкаський, Шепетівський, Молдавська АСРР
4	Степ	Запорізький, Зинов'ївський, Криворізький, Мелітопольський, Миколаївський, Одеський, Павлоградський, Первомайський, Херсонський
5	Донбас	Артемівський, Куп'янський, Луганський, Маріупольський, Ізюмський, Сталінський, Старобільський

Таблиця 4.5.2

Поділ селянських господарств у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Частка дворів, що поділилися, %	Кількість утворених дворів на 100 старих
1	Полісся	1,80	213
2	Лівобережжя	1,83	212
3	Правобережжя	1,20	209
4	Степ	1,80	210
5	Донбас	1,74	212
	Україна	1,58	211

Таблиця 4.5.3

Середньогосподарські розміри селянських сімей у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Коефіцієнт економічного навантаження членів сімей робочого віку	Кількість членів сім'ї у розрахунку на 100 господарств			Частка осіб робочого віку, ‰			Частка осіб жіночої статі, ‰
			чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	
1	Полісся	1,133	246	264	510	473	457	469	518
2	Лівобережжя	1,118	248	265	513	473	475	472	516
3	Правобережжя	1,019	207	226	433	495	493	495	522
4	Степ	1,097	233	256	485	474	474	477	527
5	Донбас	1,118	270	289	559	471	474	472	518
	Україна	1,082	233	251	483	480	479	480	520

Таблиця 4.5.4
Наймання робочої сили у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Кількість осіб робочого віку на 100 господарств			Питома вага господарств з найманими строковими та річними робітниками, %			Питома вага господарств, що наймали строкових та річних робітників, %	
		чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	без робочої худоби	з робочою худобою
1	Полісся	116	121	239	0,84	1,28	2,01	31,66	68,34
2	Лівобережжя	117	126	242	1,09	2,30	3,27	26,67	73,33
3	Правобережжя	103	111	215	0,56	0,81	1,30	41,96	58,04
4	Степ	110	121	231	1,30	0,97	2,07	18,73	81,27
5	Донбас	127	137	264	1,55	1,60	2,82	16,55	83,45
	Україна	112	120	232	0,96	1,34	2,16	27,82	72,18

Таблиця 4.5.5
**Характеристики найнятих річних та строкових робітників
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	Найнятих строкових та річних робітників у розрахунку на 100 господарств				Питома вага наймитів, що жили у господарствах наймачів, %			
		чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	підлітків	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	підлітків
1	Полісся	68	64	132	107	49,04	69,23	58,86	83,44
2	Лівобережжя	44	78	123	105	57,95	72,93	67,41	75,35
3	Правобережжя	77	69	147	118	56,86	72,06	64,05	72,42
4	Степ	57	82	139	120	64,95	73,47	69,98	75,89
5	Донбас	75	78	153	132	71,48	73,91	72,72	70,73
	Україна	62	76	138	114	61,23	72,82	67,62	74,80

Таблиця 4.5.6
Забезпечення та відчужування робочої сили у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, %					Питома вага господарств, що відчужували робочу силу на строкові та річні роботи, %		
		без своїх робітників	мають своїх робітників				без робочої худоби	з робочою худобою	усього
			одного	двох	трьох	чотирьох і більше			
1	Полісся	10,43	67,93	17,27	3,64	0,73	6,00	6,91	12,91
2	Лівобережжя	11,11	66,28	17,83	3,97	0,81	8,89	4,66	13,55
3	Правобережжя	15,54	69,12	12,87	2,15	0,32	6,97	2,58	9,55
4	Степ	13,22	67,95	15,04	3,12	0,68	9,01	3,22	12,22
5	Донбас	9,81	62,16	21,16	5,45	1,42	10,14	4,91	15,05
	Україна	12,92	67,36	15,79	3,27	0,66	8,07	3,87	11,94

Таблиця 4.5.7
Особливості відчужування робочої сили в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Кількість відпущених осіб на строкові та річні роботи у розрахунку на 100 господарств			Питома вага осіб, відсутніх у господарствах понад 1 місяць, %			Питома вага господарств, що відчужували селян на поденну та задільну роботи, %		
		без робочої худоби	з робочою худобою	усього	чоловічої статі	жіночої статі	обох статей	без робочої худоби	з робочою худобою	усього
1	Полісся	116	112	114	2,70	0,62	1,63	13,71	20,84	34,56
2	Лівобережжя	124	121	123	2,92	1,31	2,09	16,51	13,82	30,33
3	Правобережжя	119	122	119	2,54	0,72	1,59	25,47	11,85	37,32
4	Степ	127	128	127	2,87	1,50	2,17	14,95	6,39	21,35
5	Донбас	126	121	124	3,51	1,35	2,39	15,41	8,57	23,99
	Україна	123	121	122	2,84	1,09	1,93	19,07	11,82	30,90

Таблиця 4.5.8
Форми землекористування у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств з формою землекористування, %			Питома вага господарств без орної землі, %	Кількість орної землі у розрахунку на 100 господарств, дес.	
		хутірською	відрубною	посмужковою		хутірських	відрубних
1	Полісся	11,54	6,46	82,01	2,49	4,03	3,43
2	Лівобережжя	3,00	8,92	88,08	2,76	5,83	4,19
3	Правобережжя	1,42	3,64	94,92	1,76	3,94	3,22
4	Степ	1,48	7,73	90,43	2,36	11,54	8,79
5	Донбас	4,71	15,62	79,86	4,20	10,99	8,81
	Україна	3,10	7,12	89,72	2,44	6,12	5,83

Таблиця 4.5.9
Структура землекористування господарств у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага надільних угідь, %				Площа надільних угідь у розрахунку на пересічне господарство, дес.			
		садиби	орної	сінокосу	іншої догідної	садиби	орної	сінокосу	іншої догідної
1	Полісся	6,69	73,91	18,15	1,22	0,34	3,75	0,92	0,06
2	Лівобережжя	9,13	84,53	5,40	0,94	0,44	4,10	0,26	0,05
3	Правобережжя	9,58	85,27	4,43	0,69	0,34	3,06	0,16	0,02
4	Степ	5,55	92,04	1,22	1,19	0,48	7,89	0,10	0,10
5	Донбас	5,25	92,82	1,39	0,54	0,46	8,06	0,12	0,05
	Україна	7,34	87,33	4,41	0,92	0,40	4,82	0,24	0,05

Таблиця 4.5.10
Оренда землі господарствами у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, що орендували вгіддя			Середньогосподарська площа орендованих угідь, дес.					Питома вага орендованих угідь, %			
		догідну землю	орну землю	сін окіс	сад иби	орної землі	сін око су	іншої догідної	усієї догідної	сад иби	орної землі	сіно косу	іншої догідної
1	Полісся	3,23	2,56	0,75	0,03	0,83	0,19	0,01	1,06	2,48	77,97	17,54	1,12
2	Лівобережжя	6,53	5,72	0,65	0,01	1,20	0,06	0,01	1,29	1,11	93,20	4,77	0,92
3	Правобережжя	4,39	3,87	0,25	0,01	0,92	0,04	0,01	0,97	1,31	93,88	4,55	0,69
4	Степ	17,71	17,34	0,49	0,01	4,28	0,07	0,03	4,38	0,14	97,58	1,62	0,67
5	Донбас	9,48	9,08	0,34	0,01	3,22	0,06	0,01	3,31	0,30	97,41	1,94	0,35
	Україна	7,88	7,31	0,41	0,01	2,69	0,07	0,02	2,79	0,37	96,58	2,41	0,65

Таблиця 4.5.10
Оренда землі господарствами у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, що орендували вгіддя			Середньогосподарська площа орендованих угідь, дес.					Питома вага орендованих угідь, %			
		догідну землю	орну землю	сін окіс	сад иби	орної землі	сін око су	іншої догідної	усієї догідної	сад иби	орної землі	сіно косу	іншої догідної
1	Полісся	3,23	2,56	0,75	0,03	0,83	0,19	0,01	1,06	2,48	77,97	17,54	1,12
2	Лівобережжя	6,53	5,72	0,65	0,01	1,20	0,06	0,01	1,29	1,11	93,20	4,77	0,92
3	Правобережжя	4,39	3,87	0,25	0,01	0,92	0,04	0,01	0,97	1,31	93,88	4,55	0,69
4	Степ	17,71	17,34	0,49	0,01	4,28	0,07	0,03	4,38	0,14	97,58	1,62	0,67
5	Донбас	9,48	9,08	0,34	0,01	3,22	0,06	0,01	3,31	0,30	97,41	1,94	0,35
	Україна	7,88	7,31	0,41	0,01	2,69	0,07	0,02	2,79	0,37	96,58	2,41	0,65

Таблиця 4.5.11
Здавання землі господарствами у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага (%) господарств, що здавали вгіддя			Середньогосподарська площа угідь, які здавали дес.					Питома вага угідь, які здавали, %			
		догідну землю	орну землю	сін окіс	сад иби	орної землі	сін око су	іншої догідної	усієї догідної	сад иби	орної землі	сіно косу	іншої догідної
1	Полісся	2,20	1,94	0,58	0,05	1,76	0,19	0,01	2,01	2,69	87,57	9,30	0,45
2	Лівобережжя	5,66	5,41	0,50	0,04	1,79	0,03	0,04	1,90	1,87	94,18	1,76	2,20
3	Правобережжя	4,07	3,85	0,23	0,03	1,36	0,03	0,00	1,43	2,20	95,21	2,27	0,33
4	Степ	14,81	14,65	0,19	0,01	3,34	0,02	0,02	3,39	0,32	98,51	0,65	0,52
5	Донбас	10,28	9,88	0,43	0,01	2,84	0,02	0,04	2,91	0,39	97,57	0,80	1,24
	Україна	6,97	6,73	0,34	0,02	2,48	0,03	0,02	2,56	0,84	97,05	1,24	0,87

Таблиця 4.5.12

**Структура догідної землі у користуванні господарств
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	Середня кількість догідної землі у пересічному господарстві, дес.					Питома вага догідної землі у власному користуванні, %			
		садиби	орної землі	сінокосу	іншої догідної	усього догідної	садиби	орної землі	сінокосу	іншої догідної
1	Полісся	0,34	3,74	0,92	0,06	5,07	6,71	73,83	18,23	1,23
2	Лівобережжя	0,44	4,07	0,26	0,04	4,82	9,15	84,46	5,47	0,91
3	Правобережжя	0,34	3,05	0,16	0,02	3,57	9,61	85,28	4,41	0,70
4	Степ	0,48	8,15	0,11	0,10	8,84	5,38	92,15	1,29	1,18
5	Донбас	0,46	8,07	0,12	0,04	8,69	5,24	92,83	1,43	0,51
	Україна	0,40	4,86	0,25	0,05	5,56	7,28	87,40	4,42	0,91

Таблиця 4.5.13

**Структура орної землі у користуванні господарств
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	Питома вага орних угідь, %						
		посі вів	нед осі вів	нез айн ято го пар у	одно літн ьої толо ки	багато літньої толоки та перелогів	у т. ч. перелогів, що косять	інш ої орн ої
1	Полісся	70,75	0,83	2,09	22,51	3,18	0,58	0,65
2	Лівобережжя	81,87	0,23	1,98	14,05	1,53	0,46	0,34
3	Правобережжя	76,31	0,36	2,86	19,40	0,86	0,21	0,20
4	Степ	77,64	0,92	7,96	3,51	9,33	3,15	0,64
5	Донбас	75,51	1,25	4,05	9,38	8,16	3,82	1,65
	Україна	77,36	0,70	4,45	11,72	5,12	1,84	0,65

Таблиця 4.5.14

**Середньогосподарська забезпеченість орною землею
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	Середня площа орних угідь у пересічному господарстві, дес.							
		посі вів	недо сівів	неза діян ого пару	одно літн ьої толо ки	довг оліт ньої толо ки та перелогів	у т. ч. пере логі в, що коси ли	іншо ї орно ї	усієї орно ї
1	Полісся	2,71	0,03	0,08	0,86	0,12	0,02	0,02	3,84
2	Лівобережжя	3,43	0,01	0,08	0,59	0,06	0,02	0,01	4,19
3	Правобережжя	2,37	0,01	0,09	0,60	0,03	0,01	0,01	3,10
4	Степ	6,48	0,08	0,66	0,29	0,78	0,26	0,05	8,35
5	Донбас	6,36	0,11	0,34	0,79	0,69	0,32	0,14	8,42
	Україна	3,85	0,03	0,22	0,58	0,25	0,09	0,03	4,98

Таблиця 4.5.15

Структура домашнього стада у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага дворів без худоби, %	Питома вага у загальному поголів'ї домашнього стада, %				
			коней	великої рогатої худоби	овець	кіз	свиней
1	Полісся	5,33	14,69	24,89	41,10	0,15	19,17
2	Лівобережжя	13,63	17,57	33,23	34,82	0,50	13,88
3	Правобережжя	20,57	18,87	31,36	32,77	0,06	16,93
4	Степ	16,15	24,92	35,97	29,33	0,12	9,65
5	Донбас	10,94	12,59	40,98	35,52	0,35	10,56
	Україна	15,55	18,17	33,10	34,28	0,23	14,22

Таблиця 4.5.16

Забезпеченість господарств домашньою худобою у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Загальне поголів'я у розрахунку на 100 господарств з худобою	На 100 господарств з худобою налічувалося голів					
			коней	великої рогатої худоби	овець	кіз	свиней	птиці
1	Полісся	840	123	209	345	1	161	401
2	Лівобережжя	558	98	185	194	3	77	534
3	Правобережжя	463	87	145	152	0	78	434
4	Степ	593	148	213	174	1	57	753
5	Донбас	783	99	321	278	3	83	942
	Україна	586	107	194	201	1	83	569

Таблиця 4.5.17

Забезпеченість господарств робочою худобою у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств без робочої худоби, %	На 100 господарств з худобою налічувалося голів						
			робочих коней	волів		биків старше 2 років	пробочих	робочих ВРХ	усі робочі
				робочих	третяків				

						в	к о р і в		ху до би
1	Полісся	26,85	127	11	2	2	0	14	141
2	Лівобережжя	38,64	107	24	8	3	9	44	151
3	Правобережжя	56,68	127	15	5	5	5	29	156
4	Степ	42,23	161	15	7	5	4	32	193
5	Донбас	38,82	111	100	27	13	15	155	267
	Україна	44,74	115	24	7	4	6	42	157

Таблиця 4.5.18

**Навантаження робочої худоби догідними площами
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	Догідної землі у розрахунку на пересічну голову, дес.						
		робо чих коне й	робо чих волі в	третя ків	биків стар ше 2 років	робочих корів	робо чої ВРХ	усіє ї роб очо ї худ оби
1	Полісся	5,47	65,01	380,69	396,95	10 555,39	48,49	4,91
2	Лівобережжя	7,32	32,72	99,11	257,86	88,87	17,93	5,20
3	Правобережжя	6,52	55,58	167,80	177,21	167,13	28,11	5,29
4	Степ	9,51	99,64	230,29	285,80	357,65	48,37	7,95
5	Донбас	12,67	14,10	52,85	108,42	91,77	9,09	5,29
	Україна	7,95	37,71	122,82	203,76	155,48	21,74	5,82

Таблиця 4.5.19

**Навантаження робочої худоби орними площами
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	Орної землі у розрахунку на пересічну голову, дес.						
		робо чих коне й	робо чих волі в	третя ків	биків стар ше 2 років	робочи х корів	робо чої ВРХ	усіє робочо ї худоби
1	Полісся	4,03	47,97	280,89	292,89	7788,32	35,78	3,62
2	Лівобережжя	6,18	27,64	83,71	217,79	75,06	15,14	4,39
3	Правобережжя	5,56	47,40	143,10	151,13	142,53	23,97	4,51
4	Степ	8,77	91,82	212,22	263,37	329,59	44,57	7,33
5	Донбас	11,76	13,09	49,06	100,64	85,19	8,44	4,91
	Україна	6,95	32,96	107,34	178,07	135,88	19,00	5,09

Таблиця 4.5.20

**Навантаження робочої худоби посівними площами
у регіонах УСРР (1926 р.)**

Посівних площ у розрахунку на пересічну голову, дес.

№	Регион	робочих коней	робочих волів	третяків	биків старше 2 років	робочих корів	робочої ВРХ	усієї робочої худоби
1	Полісся	2,86	34,00	199,12	207,63	5520,94	25,36	2,57
2	Лівобережжя	5,06	22,63	68,53	178,30	61,45	12,40	3,59
3	Правобережжя	4,25	36,23	109,39	115,51	108,94	18,32	3,45
4	Степ	6,81	71,28	164,76	204,47	255,87	34,61	5,69
5	Донбас	8,93	9,94	37,26	76,43	64,69	6,41	3,73
	Україна	5,38	25,53	83,15	137,95	105,27	14,72	3,94

Таблиця 4.5.21
Розподіл господарств за кількістю робочої худоби
у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регион	Питома вага господарств без робочої худоби, %	Питома вага господарств з робочою худобою, %													у них голів у розрахунку на 100 господарств	усіх господарств з робочою худобою
			з 1 головою			з 2 головами			з 3 головами				з 4 і більше голів				
			з 1 конем	з 1 волем	усього	з 2 кінями	з 1 конем та 1 волем	з 2 волами	усього	з 3 кінями	з 2 кінями та 1 волем	з 1 конем та 2 волами		з 3 волами	усіх		
1	Полісся	26,85	46,64	0,26	46,91	21,61	0,04	3,55	25,21	0,69	0,02	0,14	0,00	0,85	0,19	406	73,15
2	Лівобережжя	38,64	44,50	0,34	44,84	9,03	0,07	5,17	14,28	0,31	0,02	1,54	0,01	1,89	0,35	423	61,36
3	Правобережжя	56,68	25,26	0,42	25,68	14,26	0,01	2,96	17,23	0,23	0,00	0,10	0,01	0,34	0,07	411	43,32
4	Степ	42,23	22,71	0,15	22,86	26,18	0,04	2,96	29,19	3,04	0,03	0,43	0,02	3,52	2,21	437	57,77
5	Донбас	38,82	16,82	0,55	17,37	13,42	0,15	16,16	29,74	1,99	0,06	4,84	0,11	7,00	7,06	447	61,18
	Україна	44,74	30,76	0,35	31,11	15,84	0,05	4,92	20,81	1,01	0,02	1,01	0,02	2,06	1,27	441	55,26

Таблиця 4.5.22
Пропорції табуна в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регион	На 100 господарств налічувалося коней		На 100 господарств з худобою налічувалося коней		На 100 господарств з робочою худобою налічувалося коней		На 100 дес. догідної землі налічувалося коней		На 100 дес. орної землі налічувалося коней		На 100 дес. посівних площ налічувалося коней	
		усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих	усіх	робочих
1	Полісся	117	93	123	98	160	127	23	18	31	25	44	35
2	Лівобережжя	85	66	98	76	138	107	18	14	21	16	25	20
3	Правобережжя	69	55	87	69	160	127	19	15	23	18	30	24

4	Степ	124	93	148	111	215	161	14	11	15	11	20	15
5	Донбас	88	68	99	77	144	111	10	8	11	9	14	11
	Україна	90	70	107	83	163	126	16	13	19	14	24	19

Таблиця 4.5.23
Структура табуна в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага у складі табуна, %				На 100 господарств з худобою налічувалося голів					
		робочих коней		від 1 року до робочого віку	лошат віком до 1 року	робочих коней		від 1 року до робочого віку	лошат віком до 1 року	усіх коней	зведеного поголів'я коней
		старше 4 років	до 4 років			старше 4 років	до 4 років				
1	Полісся	72,87	6,50	10,25	10,39	90	8	13	13	123	107
2	Лівобережжя	70,20	7,62	10,47	11,71	69	7	10	11	98	84
3	Правобережжя	68,32	10,73	11,28	9,67	60	9	10	8	87	76
4	Степ	65,40	9,58	13,16	11,86	97	14	19	18	148	125
5	Донбас	68,32	9,31	11,45	10,93	67	9	11	11	99	85
	Україна	68,56	9,03	11,47	10,94	73	10	12	12	107	92

Таблиця 4.5.24
Структура стада великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага у складі ВРХ, %											недійного стада	
		волів		биків старше 2 років		корів		теліць (нетелей)	биків в старше 1,5 року	теличок віком від 1 до 1,5 року	бичків віком від 1 до 1,5 року	телят віком до 1 року		молодняку
		робочих	трегаків	усіх	у т. ч. бугаїв	усього	у т. ч. робочих							
1	Полісся	3,94	0,67	0,91	0,26	55,11	0,02	4,60	0,64	6,17	1,38	26,57	39,37	44,91
2	Лівобережжя	9,20	3,04	1,42	0,25	45,97	3,39	3,94	1,16	5,60	2,61	27,06	40,36	57,42
3	Правобережжя	5,58	1,85	2,00	0,25	52,18	1,86	3,43	1,03	4,47	1,60	27,86	38,39	49,68
4	Степ	4,96	2,15	1,88	0,15	48,79	1,38	3,70	1,08	7,48	2,31	27,64	42,22	52,59
5	Донбас	21,43	5,72	2,97	0,19	34,41	3,29	3,31	2,01	5,88	4,25	20,00	35,46	68,88
	Україна	8,98	2,76	1,88	0,22	47,12	2,18	3,73	1,20	5,82	2,45	26,07	39,26	55,06

Таблиця 4.5.25
Забезпечення господарств великою рогатою худобою в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося голів											робочого стада	зведеного стада		
		волів		биків старше 2 років		корів		теліць (нетелей)	биків в старше 1,5 року	теличок віком від 1 до 1,5 року	бичків віком від 1 до 1,5 року	телят віком до 1 року			молодняку	недійного стада
		робочих	трегаків	усіх	у т. ч. бугаїв	усього	у т. ч. робочих									

)									
1	Полісся	8	1	2	1	109	0	9	1	12	3	53	78	89	11	139	
2	Лівобережжя	15	5	2	0	74	5	6	2	9	4	43	65	92	27	112	
3	Правобережжя	6	2	2	0	60	2	4	1	5	2	32	44	57	13	81	
4	Степ	9	4	3	0	87	2	7	2	13	4	49	76	94	19	123	
5	Донбас	61	16	8	1	98	9	9	6	17	12	57	101	197	95	214	
	Україна	15	5	3	0	77	4	6	2	10	4	43	64	90	26	116	

Таблиця 4.5.26
Структура великої рогатої худоби в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	На 100 господарств з худобою налічувалося голів														
		волів		биків старше 2 років		корів		телиць (нетелей)	біки в старше 1,5 року	теличок віком від 1 до 1,5 року	бичків віком від 1 до 1,5 року	телят віком до 1 року	молодняк у	недійного стада	робочого стада	зведеного стада
		робо-чих	тре-тків	усіх	у т.ч. бугаїв	усього	у т.ч. Робо-чих									
1	Полісся	8	1	2	1	115	0	10	1	13	3	56	82	94	12	147
2	Лівобережжя	17	6	3	0	85	6	7	2	10	5	50	75	106	32	129
3	Правобережжя	8	3	3	0	76	3	5	1	6	2	40	56	72	16	102
4	Степ	11	5	4	0	104	3	8	2	16	5	59	90	112	22	146
5	Донбас	69	18	10	1	110	11	11	6	19	14	64	114	221	107	240
	Україна	17	5	4	0	91	4	7	2	11	5	51	76	107	31	137

Таблиця 4.5.27
Розподіл господарств за корівністю у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Частка господарств, %						Кількість корів у розрахунку на 100 господарств	
		без корів	з 1 коровою	з 2 коровами	з 3 коровами	з 4 і більше коровами	у них корів на 100 господарств	усіх	з коровами
1	Полісся	15,72	63,95	16,91	2,62	0,80	435	109	129
2	Лівобережжя	35,62	55,28	8,40	0,34	0,02	425	74	114
3	Правобережжя	45,32	49,76	4,54	0,31	0,03	455	60	110
4	Степ	31,69	53,04	12,73	1,88	0,99	449	87	128
5	Донбас	25,95	53,54	17,73	2,05	0,49	435	98	133
	Україна	35,49	53,58	9,59	1,01	0,31	442	77	120

Таблиця 4.5.28
Пропорції молочного та недійного стада у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регион	На 100 корів налічувалося													
		р об о ч и х в о лі в	т р е т я к і в	б и к і в с т а р ш і х 1, 5 р о к і в	б у г а ї в	те л и ць (не те л ей)	б и к і в с т а р ш і х 1, 5 р о к і в	те л и ч о к в і к ом в і д 1 до 1, 5 р о к у	б и ч к і в ві к ом ві д 1 до 1, 5 р о к і в	те л я т ві к ом д о 1 р о к у	мо ло д н я к у	не д і й но го ста да	р об о ч и х к о р і в	р об о ч о го ста да	з в е де но го ста да
1	Полісся	7	1	2	0	8	1	11	3	48	71	82	0	10	28
2	Лівобережжя	22	7	3	1	9	3	13	6	64	95	135	8	40	64
3	Правобережжя	11	4	4	0	7	2	9	3	55	76	99	4	22	40
4	Степ	10	5	4	0	8	2	16	5	58	89	111	3	22	45
5	Донбас	69	18	10	1	11	6	19	14	64	114	221	11	107	140
	Україна	20	6	4	0	8	3	13	5	58	87	123	5	35	57

Таблиця 4.5.29

Забезпеченість господарств великою рогатою худобою в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регион	Налічувалося на 100 дес. площ						На 100 селян налічувалося		На 100 селян робочого віку налічувалося		Волів та третяків у розрахунку на 100				
		догідних		орних		посівних		дійн их к ор і в	ВРХ	дійн их к ор і в	ВРХ	ро бо чи х к о не й	де с. до г ід н о ї зе м лі	де с. о р н о ї зе м лі	де с. п ос ів ів	се л я н р об о ч о г о ві к у
		ді й н их к о р і в	В Р Х	ді й н их к о р і в	В Р Х	ді й н их к о р і в	В Р Х									
1	Полісся	22	39	29	53	41	75	21	39	46	83	12	2	3	4	5
2	Лівобережжя	15	33	18	39	22	48	14	31	30	66	41	6	7	8	11
3	Правобережжя	17	32	20	38	26	49	14	27	28	54	24	4	4	6	6
4	Степ	10	20	11	22	14	28	18	37	38	77	20	2	2	3	8
5	Донбас	11	33	12	36	16	47	18	51	37	108	140	11	12	16	36
	Україна	14	30	16	34	21	44	16	34	33	71	37	5	5	7	11

Таблиця 4.5.30

Структура отари в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регион	На 100 господарств налічувалося			На 100 господарств з худобою налічувалося			Питома вага, %		Кількість ягнят у розрахунку на 100 овець
		дорос лої отари	яг ня т	усі х	д оро слої от ар и	яг ня т	усі х	дорос лої отари	ягнят	
1	Полісся	190	137	327	200	145	345	58,04	41,96	72

2	Лівобережжя	111	56	168	129	65	194	66,42	33,58	51
3	Правобережжя	73	48	120	91	60	152	60,22	39,78	66
4	Степ	88	58	146	104	70	174	60,00	40,00	67
5	Донбас	142	105	248	160	118	278	57,41	42,56	74
	Україна	103	66	170	122	79	201	60,90	39,10	64

Таблиця 4.5.31

Порівняльні характеристики вівчарства в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Кількість овець у розрахунку на 100							
		голів ВРХ	дійних корів	ко не й	св ин ей	селян робоч ого віку	дес. догі дної зем лі	дес. орн ої зем лі	дес. по сів ів
1	Полісся	165	300	280	214	137	64	87	123
2	Лівобережжя	105	228	198	251	69	35	41	50
3	Правобережжя	105	200	174	194	56	34	40	52
4	Степ	82	167	118	304	63	16	18	23
5	Донбас	87	252	282	336	94	29	31	41
	Україна	104	220	189	241	73	31	35	45

Таблиця 4.5.32

Пропорції поголів'я свиней в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося			На 100 господарств з худобою налічувалося			Питома вага, %			На 100 дорослих свиней налічувалося		На 100 під вин ків налі чув ало ся по ро ся т
		дор осл их сви ней	пі д с в ин ні ків	по ро ся т	дор осл их сви ней	пі д с в ин ні ків	по ро ся т	дору слих свин ей	підс вин ків	пору сят	підс вин ків	пору сят	
1	Полісся	53	36	63	56	38	66	35,04	23,70	41,26	68	118	174
2	Лівобережжя	10	20	37	12	23	42	15,69	29,48	54,83	188	350	186
3	Правобережжя	15	18	30	19	23	37	23,62	28,93	47,45	122	201	164
4	Степ	8	14	25	10	17	30	17,10	29,81	53,09	174	310	178
5	Донбас	9	21	43	11	24	48	12,86	29,18	57,96	227	451	199
	Україна	16	20	35	18	23	42	22,11	28,12	49,78	127	225	177

Таблиця 4.5.33

Порівняльні характеристики свинарства в регіонах УСРР (1926 р.)

Кількість свиней у розрахунку на 100

№	Регіон	го лі в В Р Х	ко рів	ко не й	о ве ць	се л я н	селян робочо го віку	дес. догідн ої землі	де с. о р н ої зе м лі	де с. п ос ів ів
1	Полісся	77	140	131	47	30	64	30	41	58
2	Лівобережжя	42	91	79	40	13	28	14	16	20
3	Правобережжя	54	103	90	52	14	29	17	20	27
4	Степ	27	55	39	33	10	21	6	6	8
5	Донбас	26	75	84	30	13	28	9	9	12
	Україна	43	91	78	41	15	30	13	15	19

Таблиця 4.5.34

Зведене поголів'я худоби в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Абсолютна кількість зведеного поголів'я домашньої худоби					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	усього
1	Полісся	46 614	63 819	12 464	53	11 700	134 651
2	Лівобережжя	87 705	134 401	17 496	290	11 306	251 198
3	Правобережжя	105 217	141 238	17 641	40	16 814	280 950
4	Степ	96 247	112 623	11 257	55	6 342	226 524
5	Донбас	37 311	105 448	10 141	121	4 873	157 894
	Україна	373 094	557 529	69 999	559	51 062	1 051 242

Таблиця 4.5.35

Структура зведеного поголів'я домашньої худоби в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага у зведеному поголів'ї домашньої худоби, %					
		коней	ВРХ	овець	кіз	свиней	усього
1	Полісся	34,62	47,40	9,26	0,04	8,69	134 651
2	Лівобережжя	34,91	53,50	6,97	0,12	4,50	251 198
3	Правобережжя	37,45	50,27	6,28	0,01	5,98	280 950
4	Степ	42,49	49,72	4,97	0,02	2,80	226 524
5	Донбас	23,63	66,78	6,42	0,08	3,09	157 894
	Україна	35,49	53,04	6,56	0,05	4,86	1 051 242

Таблиця 4.5.36

Розподіл зведеного поголів'я худоби за регіонами УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага регіону в зведеному поголів'ї домашньої худоби, %					
		коні	ВРХ	вівці	кози	свині	усього
1	Полісся	12,49	11,45	17,81	9,48	22,91	12,81
2	Лівобережжя	23,51	24,11	24,99	51,88	22,14	23,90
3	Правобережжя	28,20	25,33	25,20	7,16	32,93	26,73
4	Степ	25,80	20,20	16,08	9,84	12,42	21,55
5	Донбас	10,00	18,91	14,49	21,65	9,54	15,02
	Україна	373 094	557 529	69 999	559	51 062	1 051 242

Таблиця 4.5.37

**Середньогосподарська кількість зведеного поголів'я худоби
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	На 100 господарств налічувалося зведеного поголів'я				
		коні	ВРХ	вівці	свині	усього
1	Полісся	102	139	27	26	294
2	Лівобережжя	73	112	15	9	208
3	Правобережжя	60	81	10	10	161
4	Степ	105	123	12	7	241
5	Донбас	76	214	21	10	320
	Україна	77	116	14	11	218

Таблиця 4.5.38

**Кількість зведеного поголів'я у господарствах з худобою
у регіонах УСРР (1926 р.)**

№	Регіон	На 100 господарств з худобою налічувалося зведеного поголів'я				
		коні	ВРХ	вівці	свині	усього
1	Полісся	107	147	29	27	310
2	Лівобережжя	84	129	17	11	241
3	Правобережжя	76	102	13	12	203
4	Степ	125	146	15	8	294
5	Донбас	85	240	23	11	359
	Україна	92	137	17	13	258

Таблиця 4.5.39

Забезпечення господарств реманентом в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, яким бракувало знарядь оранки та сівки, %	На 100 дворів налічувалося одиниць реманенту																
			плугів	букерів	борін		сівалок	жаток	косарок	кінних грабель	молотарок			віялок	возів		саней	усього тракторних засобів	усього реманенту
					за літніх	дерев'яних					ручних	кінних	механічних		на залізницях	на доріжжях			
1	Полісся	25,62	96	2	47	75	0	0	0	1	3	2	0	10	40	70	95	204	237
2	Лівобережжя	30,77	71	9	73	37	7	4	1	1	2	2	0	15	51	55	78	183	223
3	Правобережжя	50,02	70	19	50	81	1	1	0	0	1	1	0	7	79	16	59	154	232
4	Степ	42,67	70	43	46	33	17	26	8	2	1	4	1	38	101	34	24	128	316
5	Донбас	33,37	76	36	68	38	27	21	9	1	1	4	1	40	97	17	58	173	321
	Україна	39,77	74	21	58	59	9	9	3	1	1	2	0	9	72	31	62	166	256

Таблиця 4.5.40

Забезпечення господарств реманентом в регіонах УСРР (1926 р.)

На 100 дворів налічувалося одиниць реманенту		
борін	молотарок	возів

№	Регіон	плугів різних	букерів	залізних	дерев'яних	сівалок	жаток	косарок	кінних грабель	ручних	кінних	механічних	віялок тасортувалок	на залізо м ходу	на дерев'яно м ходу	саней та гринджол	усього транспор тних засобів	усього реманенту
1	Полісся	27	1	13	21	0	0	0	0	1	1	0	3	11	20	27	57	66
2	Лівобережжя	15	2	15	8	2	1	0	0	0	0	0	3	11	11	16	38	46
3	Правобережжя	15	4	11	17	0	0	0	0	0	0	0	1	17	3	13	33	50
4	Степ	6	4	4	6	2	2	1	0	0	0	0	3	9	0	2	12	29
5	Донбас	8	4	7	4	3	2	1	0	0	0	0	4	11	2	6	19	35
	Україна	12	3	9	10	1	1	0	0	0	0	0	3	12	5	10	27	41

Таблиця 4.5.41

Умови обробки землі худобою та реманентом в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага господарств, яким бракувало, %		Питома вага господарств, що обробляли землю, %							
				робочою худобою				реманентом			
		робочої худоби	засобів оранки та сівби	своєю	найманішою	супрягою	змішаною	своїм	найманішим	супрягою	змішаною
1	Полісся	26,85	25,62	52,95	23,80	21,11	2,14	60,66	23,18	12,94	3,22
2	Лівобережжя	38,64	30,77	36,51	28,90	31,38	3,22	38,92	31,22	23,17	6,69
3	Правобережжя	56,68	50,02	24,29	49,36	24,58	1,78	27,55	50,61	17,87	3,97
4	Степ	42,23	42,67	21,91	35,05	39,83	3,21	23,36	39,75	31,74	5,16
5	Донбас	38,82	33,37	37,61	25,08	33,05	4,25	36,10	27,73	28,61	7,56
	Україна	44,74	39,77	30,95	36,67	29,70	2,69	33,61	38,79	22,45	5,15

Таблиця 4.5.42

Пропорції польових культур у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Питома вага культур у посівному кліні, %										
		жита озимого	пшениці		ячменю	вівса	гречки	проса	кукурудзи	бобових	соняшнику	льону, конопель та інших олійних
			озимі	ярої								
1	Полісся	42,64	3,82	0,80	1,98	15,50	17,77	1,87	0,00	2,04	0,01	1,66
2	Лівобережжя	33,73	7,05	15,32	12,35	8,41	5,29	4,48	1,82	0,29	1,48	1,12
3	Правобережжя	33,53	13,05	1,38	5,86	11,02	6,63	5,04	6,87	2,74	0,81	0,60
4	Степ	21,71	27,17	11,78	18,74	2,59	0,19	2,12	7,63	0,04	3,13	0,24

5	Донбас	10,72	7,69	35,82	22,88	1,49	0,08	1,86	6,41	0,03	8,34	0,31
	Україна	26,61	14,74	13,49	14,00	6,45	3,93	3,24	5,46	0,83	2,90	0,62

Таблиця 4.5.42
(закінчення)

№	Регіон	Питома вага культур у посівному кліні, %									
		тютюну	картоплі	бураку		вікна зерно	сіяних трав			багунта гордіх рослин	інших та нерозпілених
				цукрового	кормового		однотіх	довгітніх	у т.ч. посіву 1926 р.		
1	Полісся	0,06	7,00	0,48	0,05	1,92	1,10	0,76	0,23	0,12	0,40
2	Лівобережжя	0,11	2,48	2,15	0,17	0,73	1,32	0,16	0,03	1,19	0,35
3	Правобережжя	0,02	4,41	2,52	0,16	0,94	3,28	0,44	0,11	0,41	0,27
4	Степ	0,00	0,95	0,27	0,07	0,01	0,21	0,04	0,00	2,88	0,24
5	Донбас	0,00	0,85	0,18	0,09	0,01	0,45	0,05	0,00	2,53	0,21
	Україна	0,04	2,45	1,19	0,11	0,50	1,25	0,21	0,05	1,71	0,28

Таблиця 4.5.43

Середньогосподарські посіви польових культур
у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Усього польових посівів у розрахунку на 100 господарств	На 100 господарств припадало посівів польових культур, дес.										льону, конопель та інших олійних
			жита озимого	пшениці		ячменю	вівса	гречки	проса	кукурудзи	бобових	соняшнику	
				озимої	ярої								
1	Полісся	265,05	113,02	10,12	2,13	5,25	41,09	47,10	4,95	0,01	5,41	0,03	4,41
2	Лівобережжя	333,34	112,43	23,48	51,06	41,15	28,03	17,63	14,95	6,06	0,98	4,93	3,74
3	Правобережжя	232,96	78,11	30,41	3,22	13,66	25,66	15,44	11,75	16,01	6,39	1,90	1,39
4	Степ	632,74	137,35	171,91	74,53	118,56	16,39	1,21	13,41	48,29	0,23	19,80	1,52
5	Донбас	608,74	65,28	46,78	218,04	139,26	9,06	0,51	11,35	39,00	0,21	50,77	1,88
	Україна	375,82	100,00	55,40	50,68	52,60	24,25	14,76	12,18	20,51	3,13	10,90	2,34

Таблиця 4.5.43
(закінчення)

На 100 господарств припадало посівів польових культур, дес.	
бураку	сіяних трав

№	Регіон	тютюну	картоплі	цукрового	кормового	вікна зерно	однolitні	довготіні	ут.ч. посіву 1926 р.	баштану та городніх рослин	інших та нерозділених
1	Полісся	0,17	18,56	1,29	0,12	5,09	2,92	2,01	0,61	0,31	1,06
2	Лівобережжя	0,38	8,26	7,17	0,57	2,43	4,39	0,55	0,09	3,96	1,18
3	Правобережжя	0,05	10,28	5,87	0,37	2,19	7,65	1,03	0,27	0,96	0,62
4	Степ	0,01	5,98	1,69	0,44	0,04	1,34	0,27	0,00	18,23	1,53
5	Донбас	0,01	5,19	1,09	0,53	0,04	2,75	0,33	0,01	15,38	1,29
	Україна	0,13	9,22	4,47	0,42	1,90	4,68	0,79	0,18	6,42	1,04

Таблиця 4.5.44

Структура садибно-городніх посівів у регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	На 100 господарств з садибно-городніми ділянками посіяно, дес.		Питома вага картоплі у садибно-городніх посівах, %
		усього	картоплі	
1	Полісся	27,08	9,94	36,72
2	Лівобережжя	23,62	8,46	35,81
3	Правобережжя	24,18	10,50	43,40
4	Степ	23,86	8,77	36,76
5	Донбас	21,66	9,26	42,77
	Україна	24,00	9,48	39,49

Таблиця 4.5.45
Густота селянського населення в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	Густота селянського населення у розрахунку на 100 дес.											
		догідних площ				орних площ				посівних площ			
		чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стат ей	ро бо чо го ві ку	чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стат ей	ро бо чо го ві ку	чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стат ей	ро бо чо го ві ку
1	Полісся	49	52	101	47	66	71	137	64	91	100	193	90
2	Лівобережжя	52	55	106	50	61	65	126	59	75	79	154	73
3	Правобережжя	58	63	121	60	68	74	142	70	89	97	186	92
4	Степ	26	29	55	26	29	31	60	28	37	40	77	37
5	Донбас	31	33	65	31	34	36	70	33	44	47	92	43
	Україна	42	45	87	42	48	52	100	48	62	67	129	62

Таблиця 4.5.46
Землезабезпеченість селян в регіонах УСРР (1926 р.)

№	Регіон	На 1 селянина припадало площ, дес.											
		догідної землі				орної землі				посівів			
		чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стат ей	роб очо го вік у	чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стат ей	роб очо го вік у	чоло вічої статі	жіно чої статі	обох стат ей	роб очо го вік у
1	Полісся	2,06	1,92	0,99	2,12	1,52	1,42	0,73	1,56	1,08	1,00	0,52	1,11
2	Лівобережжя	1,94	1,82	0,94	1,99	1,64	1,54	0,79	1,68	1,34	1,26	0,65	1,38
3	Правобережжя	1,72	1,58	0,82	1,66	1,47	1,35	0,70	1,42	1,12	1,03	0,54	1,09
4	Степ	3,80	3,46	1,82	3,82	3,50	3,19	1,68	3,52	2,72	2,48	1,30	2,73
5	Донбас	3,20	2,99	1,55	3,27	2,97	2,77	1,43	3,04	2,26	2,11	1,09	2,31
	Україна	2,39	2,21	1,15	2,39	2,09	1,93	1,00	2,09	1,62	1,49	0,78	1,62

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Полісся (1926 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальна
Екстенсивні				
Гречка	0,4710	15–20	7,0650	9,4200
Овес	0,4109	9–27	3,6981	11,0943
Бобові	0,0541	12–15	0,6492	0,8115
Ячмінь	0,0525	7–25	0,3675	1,3125
Віка на зерно	0,0509	11–15	0,5599	0,7635
Однорічні трави	0,0292	8–14	0,2336	0,4088
Пшениця яра	0,0213	8–19	0,1704	0,4047
Багаторічні трави	0,0201	11–15	0,2211	0,3015
Сума	1,1100		12,9648	24,5168
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,1302</i>	<i>7–35</i>	<i>7,9114</i>	<i>39,5570</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,1856</i>	<i>105–110</i>	<i>19,488</i>	<i>20,4160</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,1012</i>	<i>11–32</i>	<i>1,1132</i>	<i>3,2384</i>
<i>Просо</i>	<i>0,0495</i>	<i>22–36</i>	<i>1,0890</i>	<i>1,7820</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0441</i>	<i>63–94</i>	<i>2,7783</i>	<i>4,1454</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0129</i>	<i>88–96</i>	<i>1,1352</i>	<i>1,2384</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0106</i>	<i>100–150</i>	<i>1,0600</i>	<i>1,5900</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,0031</i>	<i>100–150</i>	<i>0,3100</i>	<i>0,4650</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0017</i>	<i>100–150</i>	<i>0,1700</i>	<i>0,2550</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0012</i>	<i>49–54</i>	<i>0,0588</i>	<i>0,0648</i>
<i>Соняшник</i>	<i>0,0003</i>	<i>28–36</i>	<i>0,0084</i>	<i>0,0108</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,0001</i>	<i>28–36</i>	<i>0,0028</i>	<i>0,0036</i>
Сума	1,5405		35,1251	72,7664
Усього днів	2,6505		48,0899	97,2832

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Лівобережжя (1926 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальні
Екстенсивні				
Пшениця яра	0,5106	8–19	4,0848	9,7014
Ячмінь	0,4115	7–25	2,8805	10,2875
Овес	0,2803	9–27	2,5227	7,5681
Гречка	0,1763	15–20	2,6445	3,5260
Однорічні трави	0,0439	8–14	0,3512	0,6146
Віка на зерно	0,0243	11–15	0,2673	0,3645
Бобові	0,0098	12–15	0,1176	0,1470
Багаторічні трави	0,0055	11–15	0,0605	0,0825
Сума	1,4622		12,9291	32,2916
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>1,1243</i>	<i>7–35</i>	<i>7,8701</i>	<i>39,3505</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,2348</i>	<i>11–32</i>	<i>2,5828</i>	<i>7,5136</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1495</i>	<i>22–36</i>	<i>3,2890</i>	<i>5,3820</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0826</i>	<i>105–110</i>	<i>8,6730</i>	<i>9,0860</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0717</i>	<i>88–96</i>	<i>6,3096</i>	<i>6,8832</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,0606</i>	<i>28–36</i>	<i>1,6968</i>	<i>2,1816</i>
<i>Соняшник</i>	<i>0,0493</i>	<i>28–36</i>	<i>1,3804</i>	<i>1,7748</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0396</i>	<i>100–150</i>	<i>3,9600</i>	<i>5,9400</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0374</i>	<i>63–94</i>	<i>2,3562</i>	<i>3,5156</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0118</i>	<i>100–150</i>	<i>1,1800</i>	<i>1,7700</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0057</i>	<i>49–54</i>	<i>0,2793</i>	<i>0,3078</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0038</i>	<i>100–150</i>	<i>0,3800</i>	<i>0,5700</i>
Сума	1,8711		39,9572	84,2751
Усього днів	3,3333		52,8863	116,5667

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Правобережжя (1926 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальні
Екстенсивні				
Овес	0,2566	9–27	2,3094	6,9282
Гречка	0,1544	15–20	2,3160	3,0880
Ячмінь	0,1366	7–25	0,9562	3,4150
Однорічні трави	0,0765	8–14	0,6120	1,0710
Бобові	0,0639	12–15	0,7668	0,9585
Пшениця яра	0,0322	8–19	0,2576	0,6118
Віка на зерно	0,0219	11–15	0,2409	0,3285
Багаторічні трави	0,0103	11–15	0,1133	0,1545
Сума	0,7524		7,5722	16,5555
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,7811</i>	<i>7–35</i>	<i>5,4677</i>	<i>27,3385</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,3041</i>	<i>11–32</i>	<i>3,3451</i>	<i>9,7312</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,1601</i>	<i>28–36</i>	<i>4,4828</i>	<i>5,7636</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1175</i>	<i>22–36</i>	<i>2,5850</i>	<i>4,2300</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,1028</i>	<i>105–110</i>	<i>10,7940</i>	<i>11,3080</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0587</i>	<i>88–96</i>	<i>5,1656</i>	<i>5,6352</i>
<i>Соняшник</i>	<i>0,0190</i>	<i>28–36</i>	<i>0,5320</i>	<i>0,6840</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0139</i>	<i>63–94</i>	<i>0,8757</i>	<i>1,3066</i>
<i>Баитан</i>	<i>0,0096</i>	<i>100–150</i>	<i>0,9600</i>	<i>1,4400</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0062</i>	<i>100–150</i>	<i>0,6200</i>	<i>0,9300</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0037</i>	<i>49–54</i>	<i>0,1813</i>	<i>0,1998</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0005</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0500</i>	<i>0,0750</i>
Сума	1,5772		35,0592	68,6419
Усього днів	2,3296		42,6314	85,1974

Таблиця 4.5.50

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Степу (1926 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальні
Екстенсивні				
Ячмінь	1,1856	7–25	8,2992	29,6400
Пшениця яра	0,7453	8–19	5,9624	14,1607
Овес	0,1639	9–27	1,4751	4,4253
Однорічні трави	0,0134	8–14	0,1072	0,1876
Гречка	0,0121	15–20	0,1815	0,2420
Багаторічні трави	0,0027	11–15	0,0297	0,0405
Бобові	0,0023	12–15	0,0276	0,0345
Віка на зерно	0,0004	11–15	0,0044	0,0060
Сума	2,1257		16,0871	48,7366
Інтенсивні				
<i>Пшениця озима</i>	<i>1,7191</i>	<i>11–32</i>	<i>18,9101</i>	<i>55,0112</i>
<i>Жито озиме</i>	<i>1,3735</i>	<i>7–35</i>	<i>9,6145</i>	<i>48,0725</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,4829</i>	<i>28–36</i>	<i>13,5212</i>	<i>17,3844</i>
<i>Соняшник</i>	<i>0,1980</i>	<i>28–36</i>	<i>5,5440</i>	<i>7,1280</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,1823</i>	<i>100–150</i>	<i>18,2300</i>	<i>27,3450</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1341</i>	<i>22–36</i>	<i>2,9502</i>	<i>4,8276</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0598</i>	<i>105–110</i>	<i>6,2790</i>	<i>6,5780</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0169</i>	<i>88–96</i>	<i>1,4872</i>	<i>1,6224</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0153</i>	<i>100–150</i>	<i>1,5300</i>	<i>2,2950</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0152</i>	<i>63–94</i>	<i>0,9576</i>	<i>1,4288</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0044</i>	<i>49–54</i>	<i>0,2156</i>	<i>0,2376</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0001</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0100</i>	<i>0,0150</i>
Сума	4,2016		79,2494	171,9455
Усього днів	6,3273		95,3365	220,6821

Таблиця 4.5.51

**Бюджет робочого часу польового рослинництва
пересічного селянського господарства Донбасу (1926 р.)**

Культура	Площа посівів у пересічному господарстві, дес.	Витрати трудоднів на 1 дес. посівів	Загальні витрати трудоднів	
			мінімальні	максимальні
Екстенсивні				
Пшениця яра	2,1804	8–19	17,4432	41,4276
Ячмінь	1,3926	7–25	9,7482	34,8150
Овес	0,0906	9–27	0,8154	2,4462
Однорічні трави	0,0275	8–14	0,2200	0,3850
Гречка	0,0051	15–20	0,0765	0,1020
Багаторічні трави	0,0033	11–15	0,0363	0,0495
Бобові	0,0021	12–15	0,0252	0,0315
Віка на зерно	0,0004	11–15	0,0044	0,0060
Сума	3,7020		28,3692	79,2628
Інтенсивні				
<i>Жито озиме</i>	<i>0,6528</i>	<i>7–35</i>	<i>4,5696</i>	<i>22,8480</i>
<i>Соняшник</i>	<i>0,5077</i>	<i>28–36</i>	<i>14,2156</i>	<i>18,2772</i>
<i>Пшениця озима</i>	<i>0,4678</i>	<i>11–32</i>	<i>5,1458</i>	<i>14,9696</i>
<i>Кукурудза</i>	<i>0,3900</i>	<i>28–36</i>	<i>10,9200</i>	<i>14,0400</i>
<i>Баштан</i>	<i>0,1538</i>	<i>100–150</i>	<i>15,3800</i>	<i>23,0700</i>
<i>Просо</i>	<i>0,1135</i>	<i>22–36</i>	<i>2,4970</i>	<i>4,0860</i>
<i>Картопля</i>	<i>0,0519</i>	<i>105–110</i>	<i>5,4495</i>	<i>5,7090</i>
<i>Льон, коноплі, інші олійні</i>	<i>0,0188</i>	<i>63–94</i>	<i>1,1844</i>	<i>1,7672</i>
<i>Інші польові</i>	<i>0,0129</i>	<i>100–150</i>	<i>1,2900</i>	<i>1,9350</i>
<i>Буряк цукровий</i>	<i>0,0109</i>	<i>88–96</i>	<i>0,9592</i>	<i>1,0464</i>
<i>Буряк кормовий</i>	<i>0,0053</i>	<i>49–54</i>	<i>0,2597</i>	<i>0,2862</i>
<i>Тютюн</i>	<i>0,0001</i>	<i>100–150</i>	<i>0,0100</i>	<i>0,0150</i>
Сума	2,3855		61,8808	108,0496
Усього днів	6,0875		90,2500	187,3124

Таблиця 4.5.52

**Порівняльні дані спеціалізації та робочого часу
пересічного господарства регіонів УСРР (1926 р.)**

Регіон	Спеціалізація		Бюджет часу рільництва, робочих днів	Питома вага інтенсивних культур, %	Бюджет часу присадибних посівів, робочих днів
	рільництва	скотарства			
Правобережжя	зерно-картопляне	молочарсько-м'ясне	43–85	80,57–82,24	25–27
Полісся	зерно-картопляне	молочарсько-м'ясне	48–97	73,04–74,79	29–30
Лівобережжя	зерно-технічне	молочарсько-м'ясне	53–117	72,30–75,55	25–26
Донбас	зерно-олійне	м'ясо-молочарське	90–187	57,74–68,57	22–24
Степ	зерно-баштанне	м'ясо-молочарське	95–221	77,92–83,13	25–26

Таблиця 4.5.53

Рівні інтенсивності рільництва в регіонах УСРР (1926 р.)

Регіон	Трудоднів на 1 селянина робочого віку	Трудоднів на 1 дес.	у т. ч. на рослини	
			екстенсивні	інтенсивні
Правобережжя	19,83–39,63	18,30–36,57	10,06–22,00	22,23–43,52
Полісся	20,12–40,70	18,14–36,70	11,68–22,09	22,80–47,24
Лівобережжя	21,85–48,17	15,87–34,97	8,84–22,08	21,35–45,04
Степ	41,27–95,53	15,07–34,88	7,57–22,93	18,86–40,92
Донбас	34,19–70,95	14,83–30,77	7,66–21,41	25,94–45,29

Таблиця 5.1.1

Основні параметри п'яти головних компонентів (1922 р.)

Головна компонента	Властиве число	Частка поясненої дисперсії, %	Кумулятивна частка поясненої дисперсії, %
1	26,79	25,28	25,28
2	15,28	14,42	39,69
3	12,77	12,05	51,74
4	6,18	5,83	57,58
5	5,32	5,02	62,60

Таблиця 5.1.2

Навантаження першої головної компоненти (1922 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарське поголів'я поросят	0,861	Питома вага дворів без домашньої птиці, %	-0,875
Середньогосподарське поголів'я усіх свиней	0,851	Питома вага баштанних та городніх рослин у польовому посіві, %	-0,839
Питома вага гречки у польовому посіві, %	0,849	Питома вага господарств без садивно-городніх посівів, %	-0,816
Середньогосподарське поголів'я підсвинків	0,844	Питома вага господарств, у яких зареєстроване зменшення родин внаслідок голоду, %	-0,804
Питома вага озимого жита у польовому посіві, %	0,806	Середньогосподарська кількість букерів, од.	-0,780
Середньогосподарське поголів'я дорослих свиней	0,761	Питома вага селян, що вибули протягом року внаслідок голоду, %	-0,758
Питома вага вівса у польовому посіві, %	0,753	Питома вага дітей віком до 16 років, що вибули протягом року внаслідок голоду, %	-0,734
Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	0,708	Спеціальний коефіцієнт смертності чоловіків, ‰	-0,734
Спеціальний коефіцієнт народжуваності дівчаток, ‰	0,701	Питома вага кукурудзи у польовому посіві, %	-0,728
Питома вага картоплі у польовому посіві, %	0,700	Питома вага соняшнику у польовому посіві, %	-0,728
Спеціальний коефіцієнт народжуваності хлопчиків, ‰	0,681	Питома вага господарств без худоби, %	-0,724
Середньогосподарська кількість возів на дерев'яному ході, од.	0,679	Питома вага посівів жита, що загинули, %	-0,722
Середньогосподарське поголів'я нетелів	0,653	Середньогосподарська кількість возів на металевому ході, од.	-0,722
Середньогосподарське поголів'я гусей	0,650	Питома вага посівів пшениці, що загинули, %	-0,720
Питома вага картоплі у садивно-городніх посівах, %	0,634	Загальний коефіцієнт смертності селянського населення, ‰	-0,706
Питома вага ялових корів, %	0,613	Середньогосподарська кількість сівалок, од.	-0,665
Питома вага конопель у польовому посіві, %	0,594	Спеціальний коефіцієнт смертності жінок, ‰	-0,647
Питома вага гороху у польовому посіві, %	0,575	Питома вага господарств без робочої худоби, %	-0,643
Середньогосподарська площа садивно-городніх посівів, дес.	0,567	Питома вага безпосівних господарств, %	-0,589
Питома вага однорічних трав у польових посівах, %	0,533	Питома вага проса у польовому посіві, %	-0,567
Питома вага конопель у садивно-городніх посівах, %	0,512	Середньогосподарське поголів'я іншої птиці	-0,494
Питома вага льону у садивно-городніх посівах, %	0,495	Середньогосподарське поголів'я іншої худоби	-0,429
Питома вага озимої пшениці, що загинула, пересіяної яриною, %	0,369	Питома вага ячменю у польовому посіві, %	-0,411
		Питома вага полби у польовому посіві, %	-0,307

Таблиця 5.1.3

Навантаження другої головної компоненти (1922 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Питома вага чоловіків робочого віку, ‰	0,852	Питома вага господарств без реманенту, ‰	-0,804
Середньогосподарська кількість членів родини чоловічої статі, осіб	0,829	Питома вага господарств без корів, ‰	-0,636
Середньогосподарське поголів'я великої рогатої худоби	0,823	Питома вага сочавиці у польовому посіві, ‰	-0,525
Середньогосподарська кількість членів родини жіночої статі, осіб	0,814	Питома вага озимої пшениці у польовому посіві, ‰	-0,478
Питома вага жінок робочого віку, ‰	0,767	Середньогосподарська кількість культиваторів, од.	-0,438
Середньогосподарське поголів'я бичків, молодших 1,5 року	0,709	Середньогосподарська кількість наймитів, осіб	-0,422
Середньогосподарське поголів'я усієї худоби	0,704	Питома вага цукрового буряку у польовому посіві, ‰	-0,366
Середньогосподарська кількість плугів, од.	0,693	Питома вага сіяних трав у польовому посіві, ‰	-0,250
Середньогосподарське поголів'я усіх корів	0,644		
Середньогосподарське поголів'я телят	0,634		
Середньогосподарське поголів'я отари	0,614		
Середньогосподарське поголів'я усіх кіз	0,609		
Середньогосподарське поголів'я ягнят	0,606		
Середньогосподарське поголів'я дорослих овець, баранів та валухів	0,598		
Середньогосподарське доросле поголів'я кіз та козлів	0,598		
Середньогосподарське поголів'я козенят	0,594		
Середньогосподарське поголів'я бичків, старших 1,5 року	0,548		
Середньогосподарське поголів'я індиків	0,489		
Питома вага льону в складі польових посівів, ‰	0,365		

Таблиця 5.1.4

Навантаження третьої головної компоненти (1922 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарське поголів'я коней віком від 1 року до робочого віку	0,822	Середньогосподарське поголів'я робочих волів	-0,673
Середньогосподарське поголів'я робочих коней віком до 4 років	0,813	Середньогосподарське поголів'я третяків	-0,651
Середньогосподарське поголів'я табуна	0,770	Середньогосподарське поголів'я биків, старших 2 років	-0,616
Загальний коефіцієнт смертності немовлят, ‰	0,709	Питома вага ярої пшениці у польовому посіві, %	-0,570
Спеціальний коефіцієнт смертності немовлят-дівчаток, ‰	0,708	Середньогосподарська площа посівів капусти, дес.	-0,504
Середньогосподарське поголів'я робочих коней, старших 4 років	0,706	Питома вага кормового буряку у польовому посіві, %	-0,381
Спеціальний коефіцієнт смертності немовлят-хлопчиків, ‰	0,679	Середньогосподарська кількість рал	-0,280
Середньогосподарське поголів'я лошат віком до 1 року	0,620		
Питома вага інших олійних рослин у польовому посіві, %	0,363		

Таблиця 5.1.5

Навантаження четвертої головної компоненти (1922 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарське поголів'я качок	0,744	Питома вага інших та нерозподілених рослин у польовому посіві, %	-0,389
Середньогосподарське поголів'я курей	0,561		
Середньогосподарське поголів'я іншої птиці	0,536		
Середньогосподарська площа інших рослин на садивно-городніх ділянках, дес.	0,359		

Таблиця 5.1.6

Навантаження п'ятої головної компоненти (1922 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарська площа польових рослин у садивно-городніх посівах	0,423	Питома вага господарств з найманими робітниками, %	-0,572
Питома вага бобів у польовому посіві	0,386	Середньогосподарська кількість наймитів, осіб	-0,567
Середньогосподарська кількість дерев'яних плугів (сох)	0,374	Середньогосподарська кількість найнятих жінок, осіб	-0,563
Середньогосподарська кількість сабанів, од.	0,190	Середньогосподарська кількість найнятих чоловіків, осіб	-0,562
		Питома вага сіяних багаторічних трав посіву 1922 р., %	-0,405
		Середньогосподарська кількість борін різних, од.	-0,250

Таблиця 5.2.1

Основні параметри п'яти головних компонентів (1923 р.)

Головна компонента	Властиве число	Частка поясненої дисперсії, %	Кумулятивна частка поясненої дисперсії, %
1	25,56	23,7	23,7
2	15,03	13,9	37,6
3	10,13	9,4	47,0
4	6,72	6,2	53,2
5	5,26	4,9	58,0

Таблиця 5.2.2

Навантаження першої головної компоненти (1923 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Питома вага нерозподілених культур у структурі польового посіву, %	0,916	Питома вага гречки у структурі польового посіву, %	-0,821
Середньогосподарська площа польового посіву, дес.	0,879	Питома вага гурту свиней у поголів'ї домашнього скота, %	-0,799
Питома вага ячменю у структурі польового посіву, %	0,844	Загальний коефіцієнт фертильності, %	-0,776
Середньогосподарська площа догідної землі, дес.	0,826	Питома вага озимого жита у структурі польового посіву, %	-0,774
Середньогосподарська кількість букерів, од.	0,819	Питома вага вівса у структурі польового посіву, %	-0,767

Таблиця 5.2.2

			(закінчення)
1	2	3	4
Частка господарств, у яких вибули члени родини внаслідок голоду, %	0,794	Питома вага картоплі у структурі польового посіву, %	-0,754
Питома вага соняшнику у структурі польового посіву, %	0,784	Спеціальний коефіцієнт народжуваності дівчаток, ‰	-0,744
Частка господарств без садивно-городніх посівів, %	0,770	Спеціальний коефіцієнт народжуваності хлопчиків, ‰	-0,736
Середньогосподарська кількість сівалок, од.	0,757	Питома вага свиней та кабанів, старших 1 року, у загальному гурті свиней, %	-0,723
Спеціальний коефіцієнт вибуття селянського населення внаслідок голоду, ‰	0,749	Питома вага гусей у поголів'ї домашньої птиці, %	-0,603
Спеціальний коефіцієнт вибуття дітей внаслідок голоду, ‰	0,728	Питома вага гороху у структурі польового посіву, %	-0,599
Частка господарств без домашньої птиці, %	0,724	Середньогосподарська кількість возів на дерев'яному ходу, од.	-0,587
Спеціальний коефіцієнт смертності чоловіків, ‰	0,694	Питома вага нетелей у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,586
Середньогосподарська кількість возів на залізному ходу, од.	0,671	Питома вага ялових корів у загальному поголів'ї корів, %	-0,550
Частка господарств без домашньої худоби, %	0,661	Питома вага однолітніх трав у структурі польового посіву, %	-0,528
Середньогосподарська площа посівів капусти, дес.	0,616	Питома вага конопель у структурі польового посіву, %	-0,516
Частка господарств без польових посівів, %	0,612	Частка посівних площ озимого жита, що загинуло, %	-0,484
Частка господарств без догідної землі, %	0,603	Частка посівних площ озимої пшениці, що загинула, %	-0,458
Питома вага поросят віком до 4 міс. у гурті свиней, %	0,603	Середньогосподарська кількість сох, од.	-0,392
Питома вага великої рогатої худоби у складі домашнього стада, %	0,587		
Спеціальний коефіцієнт смертності жінок, ‰	0,581		
Питома вага нерозподілених польових культур у складі садивно-городніх посівів, %	0,576		
Питома вага орендованої догідної землі, %	0,572		
Середньогосподарське поголів'я домашньої птиці	0,536		
Питома вага курей у складі поголів'я домашньої птиці, %	0,535		
Питома вага полби у структурі польового посіву, %	0,532		
Питома вага нерозподіленої птиці у складі поголів'я домашньої птиці, %	0,419		
Середньогосподарська площа орендованої догідної землі, дес.	0,364		
Питома вага козенят у складі поголів'я кіз, %	0,322		

Таблиця 5.2.3
Навантаження другої головної компоненти (1923 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарська кількість найнятих жінок, осіб	0,790	Середньогосподарська кількість членів сім'ї чоловічої статі, осіб	-0,844
Частка господарств без реманенту, %	0,751	Середньогосподарська кількість членів сім'ї жіночої статі, осіб	-0,799
Спеціальний коефіцієнт смертності немовлят-дівчаток, ‰	0,745	Середньогосподарське поголів'я домашньої худоби	-0,684
Питома вага озимої пшениці у структурі польового посіву, %	0,742	Питома вага назимків та бичків віком від 1 до 1,5 року у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,651
Спеціальний коефіцієнт смертності немовлят-хлопчиків, ‰	0,707	Питома вага ярої пшениці у структурі польового посіву, %	-0,438
Частка господарств без робочої худоби, %	0,624	Питома вага лошат віком до 1 року у складі табуна, %	-0,564
Питома вага чоловіків робочого віку, %	0,622	Питома вага усіх кіз у складі поголів'я домашньої худоби, %	-0,554
Питома вага корів у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	0,581	Питома вага конопель у структурі садибно-городніх посівів, %	-0,416
Питома вага робочих коней віком до 4 років у складі поголів'я табуна, %	0,546	Середньогосподарська кількість різних плугів, од.	-0,409
Питома вага жінок робочого віку, %	0,533	Питома вага індиків у складі поголів'я домашньої птиці, %	-0,332
Питома вага коней у поголів'ї домашньої худоби, %	0,528	Питома вага ягнят у складі поголів'я отари, %	-0,295
Питома вага сочевиці у структурі польового посіву, %	0,482		
Питома вага коней від 1 року до робочого віку у складі табуна, %	0,459		
Середньогосподарська кількість найнятих чоловіків, осіб	0,437		
Середньогосподарська кількість культиваторів, од.	0,351		
Питома вага овець, баранів та балухів у складі поголів'я отари, %	0,295		

Таблиця 5.2.4

Навантаження третьої головної компоненти (1923 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Питома вага льону у структурі польового посіву, %	0,499	Питома вага третяків у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,701
Питома вага льону в структурі садивно-городніх посівів, %	0,447	Питома вага господарств без корів, %	-0,648
Питома вага городини у структурі садивно-городніх посівів, %	0,412	Питома вага биків, старших 2 років, у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,647
Питома вага інших олійних рослин у структурі польового посіву, %	0,388	Питома вага робочих волів у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,590
Питома вага дорослих кіз та козлів у загальному поголів'ї кіз, %	0,251	Питома вага картоплі у структурі садивно-городніх посівів, %	-0,570
		Питома вага бичків, старших 1,5 року, у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,555
		Питома вага робочих коней віком 4 і більше років у складі поголів'я табуна, %	-0,486
		Питома вага кормового буряку у структурі польового посіву, %	-0,410
		Питома вага цукрового буряку у структурі польового посіву, %	-0,362
		Середньогосподарська кількість сабанів, од.	-0,225

Таблиця 5.2.5

Навантаження четвертої головної компоненти (1923 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Частка площ загиблого озимого жита, пересіяного ярим, %	0,596	Питома вага багатолітніх трав посіву 1921 р. у структурі польового посіву, %	-0,448
Питома вага тютюну в структурі польового посіву, %	0,560		
Питома вага тютюну в структурі садибно-городного посіву, %	0,553		
Питома вага качок у складі поголів'я домашньої птиці, %	0,550		
Питома вага підсвинків віком від 4 міс. до 1 року в складі поголів'я свиней, %	0,546		
Питома вага телят віком до 1 року в складі поголів'я великої рогатої худоби, %	0,449		
Середньогосподарська площа садибно-городніх посівів, дес.	0,402		
Питома вага загиблої озимої пшениці, пересіяної ярою, %	0,362		

Таблиця 5.2.6

Навантаження п'ятої головної компоненти (1923 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Питома вага поголів'я отари у складі загального стада домашньої худоби, %	0,641	Середньогосподарська кількість борін, од.	-0,543
Питома вага квасолі у структурі польового посіву, %	0,508	Питома вага баштанів та городини у структурі польового посіву, %	-0,429
Питома вага кукурудзи у структурі польового посіву, %	0,492	Питома вага проса у структурі польового посіву, %	-0,417
		Частка господарств з найманими робітниками, %	-0,377
		Питома вага багатолітніх трав посіву 1922 р. у структурі польового посіву, %	-0,362
		Середньогосподарська кількість рал, од.	-0,277

**Рис. 4.2.1. Розсіяння округів у тривимірному просторі
перших головних компонент**

**Рис. 4.2.2. Проекція розсіяння округів
на площину перших головних компонент**

Таблиця 5.3.1

Основні параметри п'яти головних компонентів (1924 р.)

Головна компонента	Властиве число	Частка поясненої дисперсії, %	Кумулятивна частка поясненої дисперсії, %
1	45,75	24,60	24,60
2	24,90	13,39	37,99
3	16,26	8,74	46,73
4	10,17	5,47	52,20
5	8,82	4,74	56,94

Таблиця 5.3.2

Навантаження першої головної компоненти (1924 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Середньогосподарська площа польового посіву, дес.	0,927	Питома вага озимого жита у структурі польового посіву, %	-0,827
Середня площа польового посіву в господарствах, що орендували орну землю, дес.	0,921	Питома вага гурту заливних сінокосів, %	-0,821
Питома вага баштанів та городини у структурі польового посіву, %	0,906	Питома вага гречки у структурі польового посіву, %	-0,747
Середньогосподарська площа однорічної оренди, дес.	0,905	Питома вага городу в структурі догідної землі, %	-0,733
Середньогосподарська площа землі, що здавали в оренду, дес.	0,895	Питома вага вівса у структурі польового посіву, %	-0,719
Середньогосподарське поголів'я бичків	0,892	Питома вага ялових корів у структурі молочного стада, %	-0,670
Середньогосподарська площа орендованих угідь, дес.	0,890	Середньогосподарське поголів'я телиць	-0,666
Середньогосподарська площа багаторічної оренди, дес.	0,885	Питома вага картоплі у структурі польового посіву, %	-0,663
Середньогосподарська площа догідної землі, дес.	0,878	Питома вага гороху у структурі польового посіву, %	-0,616
Середньогосподарська кількість сівалок, од.	0,860	Середньогосподарське поголів'я свиней, кабанів та хряків	-0,605
Питома вага інших сінокосів у складі природних сінокосів, %	0,852	Питома вага посівних площ у складі догідних, %	-0,588
Середньогосподарська здача догідної землі в оренду, дес.	0,852	Частка господарств, що мали 1 власного робочого коня, %	-0,586
Середньогосподарська здача землі терміном на 1 рік, дес.	0,848	Середньогосподарське поголів'я корів	-0,579
Питома вага соняшнику в польовому посіві, %	0,835	Питома вага багатолітніх трав посіву 1923 р. у структурі польових посівів, %	-0,555
Питома вага дворового місця у структурі посівної площі, %	0,827	Питома вага пару в структурі площ орної землі, %	-0,551
Середньогосподарське поголів'я домашньої птиці	0,823	Питома вага сочевиці у структурі польових посівів, %	-0,537

Таблиця 5.3.2
(продовження)

1	2	3	4
Середньогосподарська площа оренди сінокосів, дес.	0,822	Середньогосподарське поголів'я поросят віком до 4 міс.	-0,522
Питома вага ячменю в структурі польового посіву, %	0,793	Частка господарств з посмужковою організацією землекористування, %	-0,517
Питома вага ярої пшениці у структурі польового посіву, %	0,781	Питома вага цукрового буряку в структурі польового посіву, %	-0,495
Середньогосподарська кількість букерів, од.	0,754	Середньогосподарська кількість борін, од.	-0,488
Середня кількість чоловіків робочого віку в господарствах, що здавали орну землю, осіб	0,743	Питома вага заливних сінокосів у складі природних сінокосів, %	-0,483
Частка господарств, що мали 4 і більше голів робочої худоби, %	0,739	Питома вага квасолі у структурі польового посіву, %	-0,483
Частка господарств, що здавали в оренду орну землю, %	0,722	Питома вага кормового буряку в структурі польового посіву, %	-0,469
Питома вага перелогів у складі орної землі, дес.	0,718	Питома вага однолітніх трав у структурі польового посіву, %	-0,468
Середньогосподарська площа природних сінокосів, що здавали в оренду, дес.	0,710	Питома вага багатолітніх трав посіву 1924 р. у структурі польового посіву, %	-0,448
Питома вага господарств, яким бракувало садибно-городніх посівів, %	0,703	Питома вага качок у складі поголів'я домашньої птиці, %	-0,430
Частка господарств з наймитами, %	0,694	Питома вага конопель у складі садибно-городніх посівів, %	-0,404
Частка господарств, що обробляли землю робочою худобою на змішаних умовах, %	0,691	Питома вага нерозподілених рослин у структурі польового посіву, %	-0,395
Питома вага нерозподіленої орної землі у складі всієї орної, %	0,682	Питома вага багатолітніх трав посіву 1922 р. у структурі польового посіву, %	-0,326
Частка господарств, що орендували догідні землі, %	0,675	Питома вага тютюну у структурі садибно-городніх посівів, %	-0,274
Питома вага назимків у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	0,669	Питома вага тютюну в структурі польового посіву, %	-0,267
Питома вага великої рогатої худоби у загальному поголів'ї домашньої худоби, %	0,665	Коефіцієнт поділу господарств	-0,247
Частка господарств, що орендували орну землю за відробітки, %	0,647		
Питома вага орної землі в складі догідних площ, %	0,642		
Частка господарств, що обробляли орну землю супрягою реманенту, %	0,606		
Частка господарств, що мали власних 2 робочих коней та 1 робочого вола, %	0,602		

Таблиця 5.3.2
(закінчення)

1	2	3	4
Частка господарств, що мали власних 3 робочих воли, %	0,599		
Частка господарств, що мали власних 2 корови, %	0,593		
Питома вага курей у складі поголів'я домашньої птиці, %	0,589		
Частка господарств, що обробляли землю реманентом на змішаних умовах, %	0,567		
Частка господарств, що мали власних 3 корови, %	0,566		
Середньогосподарське поголів'я підсвинків	0,564		
Середньогосподарське поголів'я бичків віком 2 роки	0,548		
Частка господарств, що мали власних 1 робочого коня та 1 робочого вола, %	0,544		
Питома вага робочих корів у поголів'ї молочного стада, %	0,534		
Питома вага перелогів, що косили, %	0,517		
Спеціальний коефіцієнт народжуваності хлопчиків, ‰	0,510		
Питома вага посівів капусти в складі садибно-городніх посівів, %	0,508		
Частка господарств із відрубною організацією, %	0,503		
Питома вага нерозподілених польових рослин у складі садибно-городніх посівів, %	0,481		
Частка господарств, що обробляли землю на умовах супряги худоби, %	0,477		
Середнє поголів'я робочих волів у господарствах, що здавали орну землю, дес.	0,476		
Частка господарств, що здавали сінокоси, %	0,470		
Частка господарств, що орендували землю за гроші, %	0,423		
Питома вага кіз у поголів'ї домашньої худоби, %	0,390		

Таблиця 5.3.3

Навантаження другої головної компоненти (1924 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Частка господарств, що мали орні ділянки від 10 до 15 шматків, %	0,859	Частка господарств, що обробляли землю винятково найманним реманентом, %	-0,950
Середньогосподарська кількість шматків орної землі, од.	0,855	Частка господарств, що обробляли землю винятково найманою робочою худобою, %	-0,932

Таблиця 5.3.3
(закінчення)

1	2	3	4
Середньогосподарське поголів'я домашнього стада	0,828	Частка господарств, яким бракувало домашньої худоби, %	-0,916
Середньогосподарська чисельність селян чоловічої статі, осіб	0,786	Частка господарств, яким бракувало реманенту, %	-0,893
Середньогосподарська чисельність селянок	0,759	Частка господарств, яким бракувало робочої худоби, %	-0,864
Частка господарств, що мали орні ділянки у 15 шматках і більше, %	0,736	Частка господарств, яким бракувало корів, %	-0,841
Частка господарств, що мали орні ділянки від 7 до 8 шматків, %	0,732	Частка господарств, яким бракувало природних сінокосів, %	-0,752
Частка господарств, що мали власну 1 корову, %	0,728	Частка господарств, що мали орні ділянки у 3 шматках, %	-0,740
Частка господарств, що обробляли землю винятково власним реманентом, %	0,688	Питома вага озимої пшениці у структурі польового посіву, %	-0,670
Питома вага іншої догідної землі, %	0,684	Середньогосподарське поголів'я робочих коней віком до 4 років	-0,648
Питома вага природних сінокосів у структурі догідних площ, %	0,658	Частка господарств, що мали орну землю від 4 до 6 шматків, %	-0,617
Питома вага гусей у складі поголів'я домашньої птиці, %	0,652	Частка господарств, яким бракувало домашньої птиці, %	-0,565
Частка господарств, що обробляли землю винятково власною робочою худобою, %	0,614	Питома вага жінок робочого віку, %	-0,538
Питома вага конопель у структурі польового посіву, %	0,580	Питома вага кукурудзи в структурі польового посіву, %	-0,436
Питома вага льону в структурі польового посіву, %	0,560	Спеціальний коефіцієнт смертності немовлят-дівчаток, ‰	-0,435
Питома вага льону в структурі садибно-городніх посівів, %	0,555	Частка господарств, що орендували орну землю на змішаних умовах, %	-0,277
Середньогосподарська кількість різних плугів, од.	0,513		
Середня кількість чоловіків робочого віку в господарствах, що орендували орну землю, осіб	0,504		
Питома вага індиків у складі поголів'я домашньої птиці, %	0,456		
Середня кількість робочих коней у господарствах, що здавали орні вгіддя, голів	0,424		
Частка господарств, що поділилися протягом року, %	0,391		
Частка господарств зі змішаною формою організації орних угідь, %	0,264		

Таблиця 5.3.4

Навантаження третьої головної компоненти (1924 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Частка господарств, що мали власних 2 робочих коней, %	0,777	Середньогосподарське поголів'я робочих волів	-0,797
Середня кількість робочих коней у господарствах, що орендували орну землю, голів	0,767	Середньогосподарське поголів'я третяків	-0,749
Частка господарств, що мали власних 3 робочих коней, %	0,720	Частка господарств, що мали 1 власного робочого вола, %	-0,734
Питома вага табуна у поголів'ї домашнього стада, %	0,673	Частка господарств, що мали 2 власних робочих волів, %	-0,685
Середньогосподарське поголів'я телят віком до 1 року	0,549	Середня кількість робочих волів у господарствах, що орендували орну землю, голів	-0,673
Питома вага жінок у складі наймитів, %	0,509	Середньогосподарське поголів'я биків віком 2 роки	-0,669
Частка господарств, що орендували природні сінокоси, %	0,475	Частка господарств, що мали власних 1 робочого коня та 2 робочих волів, %	-0,641
Питома вага нерозподіленої птиці у поголів'ї домашньої птиці, %	0,409	Питома вага толоки у структурі орних угідь, %	-0,579
Частка господарств, що орендували орну землю понад 1 рік, %	0,316	Питома вага садів у структурі посівних площ, %	-0,442
		Питома вага лучних сінокосів у структурі природних сінокосів, %	-0,417
		Частка господарств, що здавали землю в оренду терміном на 1 рік, %	-0,401
		Частка господарств, що орендували землю протягом 1 року, %	-0,382
		Середньогосподарське поголів'я робочих коней віком 4 і більше років	-0,348
		Питома вага нерозподіленої садиби у складі посівних площ, %	-0,269

Таблиця 5.3.5

Навантаження четвертої головної компоненти (1924 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Питома вага площ загиблого озимого жита, пересіяного ярим, %	0,501	Частка господарств, що мали хутірську організацію землекористування, %	-0,563
Питома вага проса у структурі польового посіву, %	0,469	Питома вага господарств, що мали власних 4 і більше корови, %	-0,483
Питома вага площ загиблої озимої пшениці, пересіяної ярою, %	0,465	Питома вага селян-чоловіків робочого віку, ‰	-0,475

Таблиця 5.3.5
(закінчення)

1	2	3	4
Середньогосподарська чисельність відсутніх селянок, осіб	0,443	Частка господарств, що мали орну землю в 1 шматку, %	-0,419
Середньогосподарська площа садибно-городніх посівів, дес.	0,391	Середньогосподарське поголів'я кіз та козлів	-0,354
Питома вага нерозподілених рослин у структурі садибно-городніх посівів, %	0,371	Частка господарств, що здавали орну землю в оренду терміном на кілька років, %	-0,290
Середньогосподарська чисельність відсутніх селян-чоловіків, осіб	0,351		
Середньогосподарське поголів'я козенят	0,346		
Середньогосподарське поголів'я підсвинків	0,302		

Таблиця 5.3.6

Навантаження п'ятої головної компоненти (1924 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Питома вага посівів озимої пшениці, що загинула, %	0,547	Питома вага городніх рослин у структурі садибно-городніх посівів, %	-0,509
Спеціальний коефіцієнт смертності чоловіків, ‰	0,530	Середньогосподарське поголів'я овець та баранів	-0,495
Загальний коефіцієнт смертності селян, ‰	0,521	Частка господарств, яким бракувало орної землі, %	-0,429
Питома вага картоплі у структурі садибно-городніх посівів, %	0,503	Частка господарств, що мали орну землю у 2 шматках, %	-0,414
Середньогосподарське поголів'я лошат віком до 1 року	0,496	Питома вага нерозподілених олійних рослин у структурі польового посіву, %	-0,399
Середньогосподарське поголів'я ягнят	0,495	Питома вага посівних площ у складі догідних угідь, %	-0,394
Частка селян чоловічої статі у складі наймитів, %	0,489	Частка господарств, що орендували орну землю за частину врожаю, %	-0,349
Питома вага посівів озимого жита, що загинуло, %	0,488	Частка господарств, що орендували орну землю на натуральних умовах, %	-0,244
Спеціальний коефіцієнт смертності немовлят-хлопчиків, ‰	0,479		
Спеціальний коефіцієнт смертності селянок, ‰	0,478		
Питома вага отари у поголів'ї домашньої худоби, %	0,460		
Спеціальний коефіцієнт народжуваності дівчаток, ‰	0,437		
Частка господарств, що орендували орну землю на змішаних умовах, %	0,339		
Питома вага полби у структурі польового посіву, %	0,258		

Таблиця 5.4.1

Основні параметри п'яти головних компонентів (1925 р.)

Головна компонента	Властиве число	Частка поясненої дисперсії, %	Кумулятивна частка поясненої дисперсії, %
1	30,08	27,35	27,53
2	18,95	17,23	44,58
3	11,55	10,50	55,08
4	6,50	5,91	60,98
5	4,91	4,46	65,44

Таблиця 5.4.2

Навантаження першої головної компоненти (1925 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарська площа польового посіву, дес.	0,968	Питома вага озимого жита у структурі польового посіву, %	-0,765
Середньогосподарська площа своєї орної землі, дес.	0,958	Питома вага картоплі у структурі польового посіву, %	-0,705
Середньогосподарська площа догідної землі, дес.	0,951	Питома вага бобових у структурі польового посіву, %	-0,624
Середньогосподарська площа своєї догідної землі, дес.	0,950	Питома вага вівса у структурі польового посіву, %	-0,624
Середньогосподарська кількість жаток, од.	0,934	Питома вага цукрового буряку в структурі польового посіву, %	-0,608
Середньогосподарська площа зданої орної землі, дес.	0,875	Питома вага картоплі в структурі садивно-городніх посівів, %	-0,501
Питома вага баштанів та городини у структурі польового посіву, %	0,874	Питома вага однолітніх трав у структурі польового посіву, %	-0,468
Середньогосподарська площа польового посіву на орендованих вгіддях, дес.	0,863	Питома вага орної землі в складі догідних площ, що здавали в оренду, %	-0,402
Середньогосподарське поголів'я домашньої птиці	0,860	Питома вага кормового буряку в структурі польового посіву, %	-0,354
Середньогосподарська площа орендованої орної землі, дес.	0,839	Питома вага дорослих кіз та козлів у загальному поголів'ї кіз, %	-0,319
Середньогосподарське поголів'я великої рогатої худоби	0,821		
Питома вага ячменю в структурі польового посіву, %	0,799		
Питома вага олійних рослин у структурі польового посіву, %	0,786		
Частка господарств з трьома робочими волами, %	0,776		
Середньогосподарська кількість букерів, од.	0,752		

**Таблиця 5.4.2
(закінчення)**

1	2	3	4
Частка господарств, що орендували тільки орну землю, %	0,746		
Питома вага ярої пшениці у структурі польового посіву, %	0,740		
Частка господарств з посівами на орендованій землі, %	0,736		
Частка господарств, що здавали тільки орну землю, %	0,708		
Частка господарств з трьома робочими кіньми, %	0,702		
Частка господарств з парою корів, %	0,700		
Частка господарств без власної догідної землі, %	0,694		
Частка господарств з парою робочих волів, %	0,689		
Частка господарств з парою робочих коней, %	0,658		
Середньогосподарська кількість членів сім'ї жіночої статі, осіб	0,646		
Середньогосподарська кількість молотарок, од.	0,627		
Частка господарств з 1 робочим конем та 2 робочими волами, %	0,618		
Частка господарств без власної орної землі, %	0,596		
Частка господарств без садивно-городніх посівів, %	0,589		
Частка господарств, що обробляли землю супрягою реманенту, %	0,571		
Частка господарств з трьома коровами, %	0,555		
Питома вага робочих волів, що були задіяні на роботах, %	0,483		
Частка господарств, що поділилися протягом року, %	0,477		
Середньогосподарська площа садивно-городніх посівів, дес.	0,444		
Середньогосподарське поголів'я отари	0,425		
Частка господарств, що обробляли землю худобою на змішаних умовах, %	0,358		
Частка господарств, що обробляли землю реманентом на змішаних умовах, %	0,355		
Питома вага господарств, що орендували лише сінокоси, %	0,350		
Частка господарств, що здавали в оренду сінокоси, %	0,281		

Таблиця 5.4.3

Навантаження другої головної компоненти (1925 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Частка господарств без худоби, %	0,914	Частка господарств з 1 коровою, %	-0,784
Частка господарств без робочої худоби, %	0,904	Середньогосподарське поголів'я домашньої худоби	-0,743
Частка господарств без реманенту, %	0,886	Питома вага гречки у структурі польового посіву, %	-0,705
Частка господарств без возів, %	0,883	Частка господарств, що обробляли землю винятково власним реманентом, %	-0,690
Частка господарств, що обробляли землю тільки найманим реманентом, %	0,876	Частка господарств без корів, %	-0,664
Частка господарств, що обробляли землю тільки найманою худобою, %	0,853	Середньогосподарська кількість членів сім'ї чоловічої статі, осіб	-0,648
Частка господарств без свиней, %	0,838	Питома вага телиць та нетелей у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,643
Частка господарств з 4 і більше головами робочої худоби, %	0,781	Середньогосподарські розміри селянської сім'ї, осіб	-0,620
Частка господарств без великої рогатої худоби, %	0,781	Частка господарств, що обробляли землю тільки своєю робочою худобою, %	-0,601
Частка господарств без робочих коней, %	0,745		
Частка господарств без овець, %	0,734		
Частка господарств без коней, %	0,727		
Питома вага орної землі у складі надільної догідної, %	0,642		
Питома вага орної землі у складі догідної у фактичному користуванні, %	0,639		
Питома вага орної землі у складі заоренованої догідної, %	0,637		
Питома ваг озимої пшениці у структурі польового посіву, %	0,585		
Питома вага кукурудзи у структурі польового посіву, %	0,575		
Частка членів сім'ї робочого віку, %	0,574		
Питома вага суржику у структурі польового посіву, %	0,458		
Питома вага поросят віком до 4 міс. у поголів'ї гурту свиней, %	0,357		

Таблиця 5.4.4

Навантаження третьої головної компоненти (1925 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Частка господарств з 1 волон, %	0,792	Питома вага робочих волів у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,860
Середньогосподарське поголів'я табуна	0,677	Питома вага третяків у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,776
Середньогосподарське поголів'я робочих коней	0,651	Частка господарств з 1 робочим конем та 2 волами, %	-0,765
Питома вага корів у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	0,638	Частка господарств з 2 робочими кіннями та 1 волон, %	-0,722
Частка господарств без кіз, %	0,492	Частка господарств з 1 робочим конем, %	-0,494
Середньогосподарська кількість найнятих робітників, осіб	0,400	Питома вага робочих корів у поголів'ї молочного стада, %	-0,476
Питома вага нерозподілених рослин у структурі польового посіву, %	0,249	Частка господарств з торговими та промисловими підприємствами, %	-0,432
		Частка господарств із заробітками поза своїм сільським господарством, %	-0,408
		Середньогосподарське поголів'я кіз	-0,285

Таблиця 5.4.5

Навантаження четвертої головної компоненти (1925 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Середньогосподарська кількість плугів різних, од.	0,652	Частка господарств, які обробляли землю супрягою робочої худоби, %	-0,465
Середньогосподарське поголів'я гурту свиней	0,567	Питома вага проса у складі польового посіву, %	-0,455
Питома вага дорослих свиней та кабанів у гурті свиней, %	0,522	Питома вага телят віком до 1 року у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	-0,429
Питома вага биків віком 2 роки і старше у складі поголів'я великої рогатої худоби, %	0,495	Питома вага тютюну у складі польового посіву, %	-0,340
Частка господарств з 4 і більше коровами, %	0,478		

Таблиця 5.4.6

Навантаження п'ятої головної компоненти (1925 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Частка господарств, що відчужували робочу силу, %	0,508	Частка господарств, що відчужували робітників на строкові та річні роботи, %	-0,344
Частка господарств з наймитами, %	0,499		
Середньогосподарська кількість осіб, відпущених на строкові та річні роботи	0,446		
Питома вага багатолітніх сіяних трав у структурі польового посіву, %	0,442		
Питома вага дорослих овець, балухів та баранів у складі отари, %	0,380		
Середня кількість новоутворених господарств після поділу	0,270		

Таблиця 5.5.1

Основні параметри п'яти головних компонентів (1925 р.)

Головна компонента	Властиве число	Частка поясненої дисперсії, %	Кумулятивна частка поясненої дисперсії, %
1	45,515	26,7	26,7
2	24,526	15,0	41,7
3	15,322	9,4	51,1
4	10,023	6,1	57,3
5	8,591	5,3	62,6

Таблиця 5.5.2

Навантаження першої головної компоненти (1926 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Середньогосподарська площа польового посіву, дес.	0,940	Питома вага жита озимого у структурі польового посіву, %	-0,850
Середньогосподарська площа своєї догідної землі, дес.	0,931	Питома вага картоплі у структурі польового посіву, %	-0,798
Середня площа орної землі в господарствах з хутірською формою землекористування, дес.	0,920	Частка господарств з робочою худобою, що відчужували робітників на поденну та задільну роботу, %	-0,790
Середньогосподарська площа догідної землі у фактичному користуванні, дес.	0,914	Питома вага однолітньої толоки у складі орної землі у фактичному користуванні, %	-0,781
Питома вага ячменю у структурі польових посівів, %	0,910	Питома вага вівса у структурі польового посіву, %	-0,695

Таблиця 5.5.2

(продовження)

1	2	3	4
Питома вага баштану та городини у структурі польових посівів, %	0,909	Питома вага садиби у складі догідної землі, яку здавали в оренду, %	-0,685
Середня площа своєї орної землі в господарствах з відрубною формою землекористування, дес.	0,903	Питома вага гречки у структурі польового посіву, %	-0,684
Середньогосподарська кількість віялок та сортувалок, од.	0,891	Питома вага віки на зерно у структурі польового посіву, %	-0,660
Середньогосподарська кількість сівалок рядкових, розкидних та інших, од.	0,891	Питома вага бобових у структурі польового посіву, %	-0,655
Середньогосподарське поголів'я домашньої птиці	0,873	Питома вага садиби у складі догідної землі, взятої в оренду, %	-0,649
Середньогосподарська кількість жаток, лобогрійок, самоскидок та снопов'язалок, од.	0,864	Питома вага садиби у складі догідної землі у фактичному користуванні, %	-0,641
Частка господарств з 4 і більше головами робочої худоби, %	0,861	Питома вага садиби у складі наділів, одержаних у користування, %	-0,627
Середньогосподарська площа догідної землі, яку здавали, дес.	0,852	Середньогосподарське поголів'я дорослих свиней	-0,599
Середньогосподарська кількість сівалок, од.	0,788	Питома вага цукрового буряку в структурі польового посіву, %	-0,545
Частка господарств, що здавали в оренду догідну землю, %	0,781	Частка господарств з 1 робітником, %	-0,504
Частка господарств, що здавали в оренду орну землю, %	0,779	Питома вага багатолітніх трав у структурі польового посіву, %	-0,498
Середньогосподарське поголів'я великої рогатої худоби	0,779	Середньогосподарська кількість дерев'яних борін, од.	-0,453
Середньогосподарська кількість механічних молотарок, од.	0,767	Питома вага бугаїв у складі биків, старших 2 років, %	-0,442
Питома вага ярої пшениці в структурі польового посіву, %	0,764	Питома вага однорічних трав у структурі польового посіву, %	-0,376
Середньогосподарська кількість возів на залізному ході	0,756	Частка господарств без робочої худоби, що відчували робітників на поденну та задільну роботи, %	-0,304
Частка господарств, що орендували орну землю, %	0,747		
Частка господарств, що орендували догідну землю, %	0,726		
Частка господарств з 3 робочими кінями, %	0,714		
Питома вага соняшнику в структурі польового посіву, %	0,714		
Середня площа догідної землі, взятої в оренду господарствами, що її орендували, %	0,711		
Середньогосподарська кількість букерів, од.	0,699		
Частка господарств з 4 і більше своїми робітниками, %	0,694		
Питома вага багатолітньої толоки та перелогів у складі орної землі у фактичному користуванні, %	0,668		
Питома вага орної землі у складі догідної, що знаходилася у фактичному користуванні, %	0,659		

Таблиця 5.5.2

1	2	3	4
Частка осіб жіночої статі, відсутніх понад 1 міс., %	0,658		
Частка орної землі в складі одержаної у користування, %	0,658		
Середньогосподарська кількість осіб жіночої статі	0,657		
Частка господарств, що обробляли землю супрягою реманенту, %	0,634		
Частка господарств з 2 робочими кіннями та 1 робочим волон, %	0,626		
Середня кількість робітників у господарствах без робочої худоби, що відчувували робітників на річні та строкові роботи	0,623		
Частка господарств з 3 власними робітниками, %	0,616		
Частка господарств з 2 коровами, %	0,611		
Частка господарств без робочої худоби, що відчувували робітників на строкові та річні роботи, %	0,605		
Частка господарств, що не мали власної орної землі, %	0,589		
Середньогосподарська кількість кінних молотарок, од.	0,551		
Середньогосподарське поголів'я поросят віком до 4 міс.	0,549		
Частка господарств з відрубною формою землекористування, %	0,542		
Частка господарств, що обробляли землю худобою на змішаних умовах, %	0,512		
Середньогосподарська кількість кінних грабель, од.	0,482		
Частка господарств з 3 волами, %	0,480		
Частка господарств з 1 робочим конем та 1 робочим волон, %	0,471		
Частка осіб чоловічої статі, відсутніх понад 1 міс., %	0,466		
Частка найнятих чоловіків, що мешкали у господарстві наймача, %	0,466		
Частка овець та баранів цигайських та мериносів, %	0,404		
Частка перелогів, що косили, %	0,376		
Середня кількість робочої худоби у господарствах з 4 і більше головами робочої худоби, голів	0,363		
Частка іншої орної землі у фактичному користуванні, %	0,331		
Середня кількість робітників, відпущених на річні та строкові роботи з господарств з робочою худобою, осіб	0,285		

Таблиця 5.5.3

Навантаження другої головної компоненти (1926 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Середньогосподарська кількість саней та гринджол, од.	0,816	Частка господарств, що користувалися тільки найманим реманентом, %	-0,913
Середньогосподарське поголів'я усіх свиней	0,784	Частка господарств без худоби, %	-0,902
Питома вага сінокошу в складі догідної землі у фактичному користуванні, %	0,735	Частка господарств без знарядь оранки та сівби, %	-0,883
Питома вага сінокошу в складі наділів, одержаних у користування, %	0,731	Частка господарств, що обробляли землю тільки найманою худобою, %	-0,867
Частка господарств, що користувалися винятково своїм реманентом, %	0,723	Частка господарств без робочої худоби, %	-0,831
Середньогосподарська чисельність селян чоловічої статі	0,720	Частка господарств без власних робітників, %	-0,744
Питома вага льону, конопель та інших олійних у структурі польового посіву, %	0,713	Частка господарств без корів, %	-0,739
Середньогосподарське поголів'я отари	0,711	Середньогосподарське поголів'я робочих коней віком до 4 років	-0,686
Частка господарств з 2 своїми робітниками, %	0,688	Питома вага орної землі, взятої в оренду, у складі догідних площ, %	-0,665
Питома вага сінокосів у структурі догідної землі, яку здавали в оренду, %	0,686	Питома вага кукурудзи у структурі польового посіву, %	-0,601
Частка господарств з 1 коровою, %	0,661	Питома вага озимої пшениці у складі польового посіву, %	-0,575
Середньогосподарська кількість возів на дерев'яному ходу, од.	0,631	Частка чоловіків робочого віку, %	-0,574
Питома вага сінокошу в складі догідної землі, взятої в оренду, %	0,629	Питома вага орної землі у складі догідної, що здавали в оренду, %	-0,540
Частка господарств, що обробляли землю тільки своєю худобою, %	0,621	Середньогосподарське поголів'я коней віком від 1 року до робочого віку	-0,510
Середньогосподарське поголів'я телиць та нетелей	0,620	Частка жінок робочого віку, ‰	-0,418
Середньогосподарське поголів'я робочих коней, старших 4 років	0,608		
Частка господарств з робочою худобою, що відчувували своїх робітників на строкову та річну роботу, %	0,602		
Частка господарств з 1 конем, %	0,583		
Частка господарств без робочої худоби, %	0,514		
Частка господарств, що здавали в оренду сінокіс, %	0,460		
Частка господарств, що орендували сінокіс, %	0,382		
Коефіцієнт новоутворення господарств	0,362		
Частка господарств, що поділилися протягом року, %	0,315		
Частка найнятих підлітків, що живуть у господарствах наймача, %	0,303		
Середнє поголів'я корів у господарствах з 4 і більше коровами	0,302		

Таблиця 5.5.4

Навантаження третьої головної компоненти (1926 р.)

Додатні значення		Від'ємні значення	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Середньогосподарське поголів'я табуна	0,819	Середньогосподарське поголів'я робочих волів	-0,750
Частка господарств з 2 кіньми, %	0,816	Середньогосподарське поголів'я третяків	-0,742
Середньогосподарське поголів'я корів	0,697	Частка господарств з 1 конем та 2 волами, %	-0,731
Середньогосподарське поголів'я теличок від 1 до 1,5 років	0,601	Частка господарств з 2 волами, %	-0,685
Частка господарств з наймитами, що наймали дорослих робітників, %	0,583	Середньогосподарське поголів'я бичків віком від 1 до 1,5 років	-0,632
Частка землі під незайнятим паром у складі орної землі у фактичному користуванні, %	0,477	Частка господарств з наймитами-підлітками, %	-0,602
		Середньогосподарське поголів'я биків, старших 1,5 років	-0,551
		Середньогосподарське поголів'я биків, старших 2 років	-0,539
		Частка господарств, що обробляли землю на змішаних умовах, %	-0,505
		Питома вага кормового буряку в структурі польового посіву, %	-0,476
		Частка господарств з 1 робочим волем, %	-0,474
		Середньогосподарське поголів'я кіз	-0,453
		Середньогосподарська кількість залізних борін	-0,390

Таблиця 5.5.5

Навантаження четвертої головної компоненти (1926 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
1	2	3	4
Частка наймитів-жінок, що живуть у господарстві наймача, %	0,585	Частка господарств з 4 і більше коровами, %	-0,618
Середньогосподарське поголів'я телят віком до 1 років	0,573	Частка господарств з 3 і більше коровами, %	-0,614
Частка господарств, що обробляли землю супрягою худоби, %	0,500	Середньогосподарська кількість плугів різних, од.	-0,579
Середньогосподарське поголів'я підсвинків віком від 4 міс. до 1 року	0,445	Частка господарств з хутірською формою землекористування, %	-0,532

**Таблиця 5.5.5
(закінчення)**

1	2	3	4
Частка господарств з посмужковою формою землекористування, %	0,435	Частка нерозподіленої землі у складі одержаної у користування, %	-0,521
Питома вага тютюну в структурі польового посіву, %	0,431	Частка нерозподіленої землі у складі догідної у фактичному користуванні, %	-0,517
Питома вага лошат віком до 1 року в складі поголів'я табуна, %	0,392	Питома вага під недосівами у складі орної землі у фактичному користуванні, %	-0,479
Питома вага проса у структурі польового посіву, %	0,374	Середньогосподарське поголів'я кнурів та кабанів	-0,417
Середньогосподарська площа садибно-городніх посівів, дес.	0,338		

Таблиця 5.5.6

Навантаження п'ятої головної компоненти (1926 р.)

Додатні навантаження		Від'ємні навантаження	
Ознака	Значення	Ознака	Значення
Питома вага посівів у структурі орної землі у фактичному користуванні, %	0,714	Середньогосподарська кількість найнятих дорослих робітників чоловічої статі, осіб	-0,621
Частка господарств з робочою худобою, що наймали протягом року, річних та строкових робітників, %	0,690	Середньогосподарське поголів'я ягнят	-0,619
Частка нерозподіленої догідної землі, взятої в оренду, %	0,654	Питома вага картоплі у складі садибно-городніх посівів, %	-0,541
Частка господарств з найманими робітниками, %	0,642	Середня кількість підлітків, найнятих у господарствах з підлітками, осіб	-0,387
Середньогосподарське поголів'я дорослих овець	0,619		
Питома вага робочих корів у дійному стаді, %	0,553		
Середня кількість найнятих дорослих селянок у господарствах з дорослими наймитами	0,411		
Питома вага нерозподіленої догідної землі, яку здавали в оренду, %	0,325		
Питома вага нерозподілених культур у структурі польового посіву, %	0,308		
Середньогосподарська кількість ручних молотарок, од.	0,308		

Таблиця 5.6.1

**ФАКТОРНІ ВАГИ П'ЯТИ ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТІВ
ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПISУ 1922 р.**

Округ	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
1	2	3	4	5	6
Балтський	-0,436	-0,742	0,066	-0,592	-0,739
Бахмутський	-0,891	0,637	-0,785	-0,187	0,109
Бердичівський	0,700	-1,064	0,069	1,070	-0,744
Бердянський	-1,930	0,774	2,634	0,560	1,763
Білоцерківський	0,485	-1,655	0,051	1,368	-0,746
Богодухівський	0,376	-0,478	-0,853	0,576	0,994
Вінницький	0,691	-1,339	-0,289	-0,986	0,834
Гайсинський	0,171	-1,544	-0,618	-0,082	1,449
Гуманський	0,133	-1,325	-0,242	1,255	-0,135
Єлисаветградський	-0,557	-0,678	0,955	-0,090	-0,824
Житомирський	1,053	-0,227	0,580	-1,293	-1,458
Запорізький	-1,269	0,389	1,035	0,441	0,178
Золотоніський	0,238	-0,270	-0,241	1,078	-0,554
Кам'янець-Подільський	0,459	-1,414	-0,447	-1,295	0,641
Катеринославський	-1,309	-0,533	0,381	-0,383	0,451
Київський	0,541	-0,901	-0,301	-0,661	-0,146
Конопольський	1,647	1,268	0,649	0,314	0,514
Коростенський	1,110	0,707	0,129	-2,602	-2,184
Красноградський	-0,082	0,378	-0,097	0,852	-0,378
Кременчуцький	0,043	-0,077	-0,742	1,516	-2,343
Криворізький	-1,171	0,080	0,995	-0,010	-0,011
Куп'янський	-0,140	0,950	-1,498	0,377	0,731
Лубенський	0,549	0,499	-0,350	1,074	-0,626
Луганський	-1,013	0,856	-1,845	-0,516	0,168
Малинський	1,202	0,307	0,534	-1,163	-2,535
Маріупольський	-1,873	0,654	-0,006	-1,001	0,309
Мелітопольський	-1,308	0,072	2,051	0,417	0,082
Миколаївський	-1,218	-0,128	1,784	-0,369	-0,407
Могилів-Подільський	0,097	-1,409	-0,981	-1,686	0,715
Ніжинський	1,268	0,278	0,428	-0,720	0,615
Новгород-Сіверський	1,943	2,011	1,049	-0,092	2,223
Одеський	-1,143	-0,616	0,584	-0,981	-0,174
Озюмський	-0,456	0,588	-1,099	-0,316	-0,181
Олександрійський	-0,565	-0,665	-0,461	-0,036	-0,256
Павлоградський	-0,605	1,066	0,448	1,197	0,004
Первомайський	-0,268	-0,676	0,810	0,526	-0,622
Полтавський	0,240	-0,090	-0,750	1,100	-1,297
Прилуцький	1,086	0,411	0,216	1,670	-0,504
Проскурівський	0,628	-1,213	0,121	-0,882	0,401
Роменський	1,351	0,726	0,147	2,184	-0,156
Сновський	1,756	1,265	0,803	-0,877	1,267
Старобільський	-0,253	1,858	-1,705	0,615	0,798
Сумський	1,012	-0,016	-0,292	1,677	1,386
Таганрозький	-1,189	1,597	-1,012	-0,145	-0,793
Тульчинський	0,181	-1,318	-0,756	-1,293	1,371

Таблиця 5.6.1

(закінчення)

1	2	3	4	5	6
Харківський	-0,049	-0,156	-1,248	0,313	1,052
Херсонський	-1,220	0,145	1,993	-0,208	-0,604
Черкаський	-0,607	-1,409	-0,572	-0,001	0,740
Чернігівський	1,873	1,361	1,202	-1,557	0,632
Шахтинський	-0,931	2,098	-2,190	-1,130	-1,328
Шевченківський	-0,100	-1,473	-0,646	0,778	0,691
Шепетівський	1,053	-0,471	1,059	0,394	-1,041
Юзівський	-1,299	0,911	-0,748	-0,200	0,668

Таблиця 5.6.2

**ФАКТОРНІ ВАГИ П'ЯТИ ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТІВ
ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСУ 1923 р.**

1	2	3	4	5	6
Балтський	0,328	-0,710	0,775	-0,137	1,208
Бахмутський	0,839	-0,899	-0,798	-0,264	0,626
Бердичівський	-0,585	-0,336	0,993	0,557	-0,082
Бердянський	2,179	2,002	0,401	0,817	2,071
Білоцерківський	-0,540	-0,383	1,255	0,440	-0,902
Богодухівський	-0,669	-0,689	-0,327	0,236	-1,132
Вінницький	-0,954	-0,516	1,383	-0,791	0,443
Гайсинський	-0,347	-1,540	1,625	0,918	1,764
Гуманський	-0,191	-0,701	1,140	1,534	-0,044
Єлисаветградський	0,529	0,703	0,985	-0,120	-1,483
Житомирський	-1,076	0,718	0,311	-1,502	-0,387
Запорізький	1,458	1,029	-0,026	0,229	-0,552
Золотоніський	-0,251	0,074	-0,019	1,423	-0,964
Кам'янець-Подільський	-0,720	-0,589	1,432	-0,577	1,229
Катеринославський	1,323	0,411	0,459	-1,367	-0,758
Київський	-0,746	-0,217	0,478	-1,249	-0,319
Конотопський	-1,434	1,065	-0,643	1,055	0,796
Коростенський	-1,158	1,025	-0,963	-3,076	-0,660
Красноградський	0,217	-0,047	-0,775	0,399	-0,898
Кременчуцький	0,260	-0,580	-0,156	0,814	-1,005
Криворізький	1,298	0,904	0,152	-0,240	-0,253
Куп'янський	0,092	-0,955	-1,712	0,097	-0,602
Лубенський	-0,513	-0,108	-0,563	1,314	-0,374
Луганський	0,833	-1,758	-1,373	-0,611	0,359
Малинський	-1,053	0,630	-0,209	-1,801	0,614
Маріупольський	2,032	0,297	-0,437	-0,020	1,146
Мелітопольський	1,499	1,847	0,616	0,384	0,514
Миколаївський	1,273	1,422	0,894	-0,141	-0,355
Могилів-Подільський	-0,527	-1,607	1,166	-0,420	2,224
Ніжинський	-1,240	0,854	-0,472	0,403	0,672
Новгород-Сіверський	-1,600	1,777	-1,699	-0,096	1,172
Одеський	1,068	0,146	1,309	-0,660	0,058
Озюмський	0,215	-1,015	-1,395	-0,504	-0,248
Олександрійський	0,470	-0,484	0,253	-0,558	-1,286

Таблиця 5.6.2
(закінчення)

1	2	3	4	5	6
Павлоградський	0,872	0,553	-0,898	0,410	-0,368
Первомайський	0,258	0,152	0,775	0,587	-0,019
Полтавський	-0,128	-0,607	-0,160	0,866	-0,462
Прилуцький	-0,999	0,526	-0,250	2,534	-0,169
Проскурівський	-0,850	0,285	1,321	-1,719	-1,250
Роменський	-0,970	0,297	-0,532	1,985	0,291
Сновський	-1,417	1,270	-1,134	-0,409	1,089
Старобільський	0,424	-1,143	-1,985	0,293	0,429
Сумський	-1,149	0,305	-0,300	1,733	-1,575
Таганрозький	1,127	-1,059	-1,379	-0,338	0,250
Тульчинський	-0,477	-1,701	1,336	-0,405	2,133
Харківський	-0,308	-1,121	-0,578	0,061	-1,602
Херсонський	1,480	1,704	0,761	0,160	-0,108
Черкаський	0,274	-0,843	1,110	-0,371	-1,519
Чернігівський	-1,585	1,292	-0,816	-0,395	1,558
Шахтинський	0,816	-1,422	-1,808	-1,134	-0,120
Шевченківський	-0,113	-0,967	1,096	0,489	-0,738
Шепетівський	-0,930	1,140	0,638	-0,667	-1,225
Юзівський	1,365	-0,433	-1,257	-0,165	0,818

Таблиця 5.6.3

ФАКТОРНІ ВАГИ П'ЯТИ ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТІВ ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПISУ 1924 р.

1	2	3	4	5	6
Артемівський	0,994	0,206	-0,610	-0,179	0,173
Балтський	0,150	-1,085	-0,033	-0,676	1,833
Бердичівський	-0,887	-1,154	0,279	0,743	0,871
Бердянський	1,344	-0,238	0,837	0,808	-0,409
Білоцерківський	-0,964	-1,079	0,072	0,283	-0,037
Вінницький	-1,114	-1,226	-0,590	-0,982	-0,395
Гайсинський	-0,901	-1,636	-0,628	-0,491	1,345
Житомирський	-0,888	0,269	0,256	-1,939	-1,056
Запорізький	0,984	-0,430	1,286	0,266	-0,136
Зинов'ївський	0,440	-0,747	1,462	0,213	1,108
Золотоніський	-0,242	0,170	-0,412	1,132	-1,738
Ізюмський	0,530	0,861	-1,730	0,794	-0,229
Кам'янець-Подільський	-0,940	-1,384	-0,352	-1,558	-0,571
Катеринославський	0,462	-0,654	0,210	0,289	-1,256
Київський	-0,835	0,031	-0,124	-0,168	-0,455
Конотопський	-1,078	1,510	0,777	-0,072	0,504
Коростенський	-0,675	1,781	0,677	-2,957	-1,096
Красноградський	0,506	0,276	-0,159	1,226	-0,056
Кременчуцький	0,011	0,127	-0,939	0,446	-1,810
Криворізький	0,946	-0,465	1,534	0,191	-0,248
Куп'янський	0,737	0,914	-2,111	0,384	0,715
Лубенський	-0,252	0,504	-0,900	0,645	-1,675
Луганський	1,428	0,325	-1,339	-0,527	0,562
Малинський	-0,920	0,764	0,544	-1,597	0,347

Таблиця 5.6.3
(закінчення)

1	2	3	4	5	6
Маріупольський	1,846	0,223	-0,112	-0,213	0,197

Мелітопольський	1, 393	-0, 423	1, 712	0, 837	-1, 136
Миколаївський	1, 086	-0, 565	2, 114	0, 061	0, 424
Могилів-Подільський	-0, 804	-1, 800	-0, 994	-0, 678	1, 784
Ніжинський	-1, 141	1, 129	0, 648	1, 027	1, 267
Новгород-Сіверський	-1, 272	2, 564	0, 812	0, 892	2, 630
Одеський	0, 840	-0, 559	1, 030	-0, 823	-0, 280
Олександрійський	0, 192	-0, 498	0, 117	0, 756	0, 611
Охтирський	-0, 489	0, 178	-0, 761	1, 058	-0, 970
Павлоградський	1, 191	0, 315	0, 671	1, 104	0, 452
Первомайський	0,322	-0,683	1,185	0,274	1,116
Полтавський	-0,076	0,015	-1,220	0,263	-1,841
Прилуцький	-0,790	0,597	0,248	1,476	-0,542
Проскурівський	-1,088	-0,525	0,272	-1,465	-1,312
Роменський	-0,675	0,711	-0,198	1,095	-0,562
Сновський	-1,200	1,879	0,815	-0,420	-0,297
Сталінський	1,534	0,352	0,126	-0,188	0,531
Старобільський	1,196	1,143	-1,960	0,015	0,900
Сумський	-0,823	0,705	-0,307	1,313	-0,050
Таганрозький	1,872	0,966	-0,913	-0,958	0,274
Тулчинський	-0,723	-1,570	-1,237	-0,802	0,984
Уманський	-0,766	-1,415	-0,111	0,591	0,786
Харківський	-0,063	0,238	-1,275	0,940	-0,411
Херсонський	1,388	-0,639	1,983	-0,428	-1,223
Черкаський	-0,615	-1,340	-0,713	0,553	-0,896
Чернігівський	-1,300	1,897	1,061	-0,407	0,771
Шахтинський	1,980	0,603	-1,322	-2,597	0,873
Шевченківський	-0,754	-1,249	-0,379	1,291	0,560
Шепетівський	-1,095	0,109	0,701	-0,837	-0,931

Таблиця 5.6.4

**ФАКТОРНІ ВАГИ П'ЯТИ ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТІВ
ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПISУ 1925 р.**

	1	2	3	4	5	6
Артемівський		1, 154	-0, 264	-0, 466	0, 742	-0, 756
Бердичівський		-1, 060	0, 843	0, 093	-0, 162	-0, 077
Бердянський		1, 768	0, 157	0, 831	-0, 750	0, 567
Білоцерківський		-0, 995	0, 778	0, 442	-0, 519	0, 081
Вінницький		-1, 199	0, 835	0, 322	-0, 115	0, 016
Гайсинський		-0, 960	1, 677	-0, 238	0, 742	-0, 621
Гуманський		-0, 901	1, 295	0, 278	-0, 489	-1, 033
Житомирський		-0, 864	-0, 751	0, 645	1, 220	1, 714
Запорізький		1, 458	0, 085	1, 169	-0, 889	0, 800
Зинов'ївський		0, 207	0, 391	0, 894	-0, 096	-1, 132
Золотоніський		-0, 331	-0, 543	-0, 334	-1, 573	0, 617
Ізюмський		0, 575	-0, 071	-1, 736	0, 034	-0, 364
Кам'янець-Подільський		-1, 195	1, 033	0, 255	0, 245	0, 587
Катеринославський		0, 595	0, 280	-0, 034	-0, 464	1, 205

Таблиця 5.6.4
(закінчення)

	1	2	3	4	5	6
Київський		-0, 864	-0, 537	-0, 199	0, 621	1, 028
Конотопський		-0, 789	-1, 803	0, 685	0, 250	-0, 736
Коростенський		-0, 567	-2, 038	0, 310	2, 752	2, 639

Красноградський	0, 343	-0, 194	-0, 517	-1, 077	-0, 339
Кременчуцький	-0, 059	-0, 181	-1, 349	-0, 841	1, 900
Криворізький	0, 976	0, 324	1, 042	-0, 812	0, 544
Куп'янський	0, 739	-0, 298	-2, 486	0, 272	-0, 762
Лубенський	-0, 138	-0, 702	-0, 617	-1, 379	0, 723
Луганський	1, 477	-0, 028	-2, 001	1, 328	-0, 224
Маріупольський	2, 065	0, 003	-0, 481	1, 127	1, 432
Мелітопольський	1, 649	0, 681	1, 711	-0, 956	0, 618
Миколаївський	1, 015	0, 678	1, 776	0, 188	-1, 415
Могилів-Подільський	-1, 159	1, 920	-0, 558	1, 241	0, 200
Ніжинський	-0, 822	-1, 276	0, 089	-0, 749	-0, 477
Новгород-Сіверський	-0, 745	-2, 753	0, 478	1, 000	-1, 571
Одеський	0, 960	0, 468	1, 484	1, 765	-0, 268
Олександрійський	0, 074	0, 163	-0, 116	-0, 168	-0, 350
Охтирський	-0, 458	-0, 303	-0, 505	-0, 891	-0, 897
Павлоградський	1, 457	-0, 111	0, 690	-0, 836	-0, 108
Первомайський	-0, 116	0, 756	0, 722	0, 557	-1, 667
Полтавський	-0, 105	-0, 011	-1, 382	-1, 271	1, 710
Прилуцький	-0, 644	-0, 991	0, 474	-1, 814	-0, 481
Проскурівський	-1, 150	0, 400	0, 747	-0, 137	0, 518
Роменський	-0, 345	-1, 095	-0, 058	-1, 418	-0, 152
Сталінський	2, 009	-0, 278	-0, 311	0, 965	-0, 703
Старобільський	1, 225	-0, 381	-2, 470	0, 595	-1, 247
Сумський	-0, 761	-0, 817	-0, 246	-0, 867	-2, 095
Тульчинський	-1, 096	1, 797	-0, 491	1, 065	-0, 090
Харківський	-0, 352	0, 026	-1, 244	-0, 781	-0, 669
Херсонський	1, 369	0, 661	1, 565	-0, 191	0, 300
Черкаський	-0, 775	0, 840	-0, 650	-0, 476	1, 602
Чернігівський	-0, 728	-2, 333	0, 970	1, 082	-0, 255
Шевченківський	-0, 895	0, 894	-0, 270	-0, 477	0, 381
Шепетівський	-0, 749	-0, 590	1, 247	0, 523	0, 055
Молдавська АСРР	-0, 290	1, 360	-0, 161	1, 882	-0, 750

Таблиця 5.6.5

**ФАКТОРНІ ВАГИ П'ЯТИ ГОЛОВНИХ КОМПОНЕНТІВ
ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСУ 1926 р.**

	1	2	3	4	5	6
Артемівський		1, 234	0, 258	0, 028	0, 151	-0, 798
Бердичівський		-0, 737	-0, 633	0, 306	0, 404	-0, 529
Білоцерківський		-0, 940	-0, 798	0, 066	0, 869	-0, 179
Вінницький		-1, 187	-1, 056	-0, 050	0, 682	-0, 160
Волинський		-0, 741	0, 972	0, 726	-1, 971	1, 263
Глухівський		-1, 179	2, 117	0, 290	0, 161	-1, 397
Гуманський		-0, 895	-1, 260	-0, 209	0, 699	-0, 089

Таблиця 5.6.5
(закінчення)

	1	2	3	4	5	6
Катеринославський		0, 336	-0, 179	-0, 041	-0, 287	2, 037
Запорізький		1, 412	-0, 025	1, 120	0, 575	0, 380
Зинов'ївський		0, 187	-0, 943	0, 616	0, 494	-0, 238
Кам'янець-Подільський		-1, 061	-1, 376	0, 046	-0, 418	-0, 018

Київський	-0,902	0,642	0,253	-0,645	0,345
Конотопський	-0,992	1,629	0,477	0,790	-0,889
Коростенський	-0,677	1,833	0,593	-3,485	0,475
Кременчуцький	0,069	0,024	-0,738	-0,412	2,509
Криворізький	0,900	-0,503	0,958	0,470	0,425
Куп'янський	0,996	0,700	-2,775	0,012	0,019
Лубенський	-0,068	0,568	-0,658	0,788	1,793
Луганський	1,384	0,362	-1,508	-1,032	-1,092
Маріупольський	1,798	0,043	0,071	-0,168	-0,298
Мелітопольський	1,637	-0,154	1,783	0,259	0,838
Миколаївський	1,037	-0,822	1,575	0,578	-1,127
Могилів-Подільський	-1,087	-2,193	-0,884	-0,845	-0,793
Ніжинський	-1,074	1,128	0,125	1,335	-0,506
Одеський	0,780	-0,513	1,594	-1,843	-0,151
Озюмський	0,751	0,212	-1,688	-0,167	-0,352
Павлоградський	1,329	0,075	0,454	0,519	0,035
Первомайський	-0,170	-1,116	0,384	-0,117	-1,001
Полтавський	0,217	0,094	-0,989	0,247	2,092
Прилуцький	-0,477	0,822	0,229	1,824	1,127
Проскурівський	-0,886	-0,593	0,584	0,300	-0,237
Роменський	-0,353	0,836	-0,223	1,441	1,122
Сталінський	1,960	0,458	-0,369	0,270	-1,028
Старобільський	1,120	0,622	-2,137	-0,480	-1,736
Сумський	-0,695	0,781	-0,395	0,899	-0,777
Тульчинський	-1,098	-1,985	-1,290	-0,378	-0,651
Харківський	-0,109	0,180	-1,110	0,406	-0,009
Херсонський	1,278	-0,593	1,471	0,268	0,107
Черкаський	-0,763	-0,446	-0,594	0,471	1,290
Чернігівський	-1,208	2,021	0,958	-0,269	-1,109
Шепетівський	-0,752	0,013	1,120	-0,136	-0,981
Молдавська АСРР	-0,373	-1,200	-0,171	-2,261	0,285

Рис. 5.5.1. Розсіяння округів у тривимірному просторі перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1922 р.

Рис. 5.5.2. Проекція розсіяння округів на площину пари перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1922 р.

Рис. 5.5.3. Розсіяння округів у тривимірному просторі перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1923 р.

Рис. 5.5.4. Проекція розсіяння округів на площину пари перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1923 р.

Рис. 5.5.5. Розсіяння округів у тривимірному просторі перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1924 р.

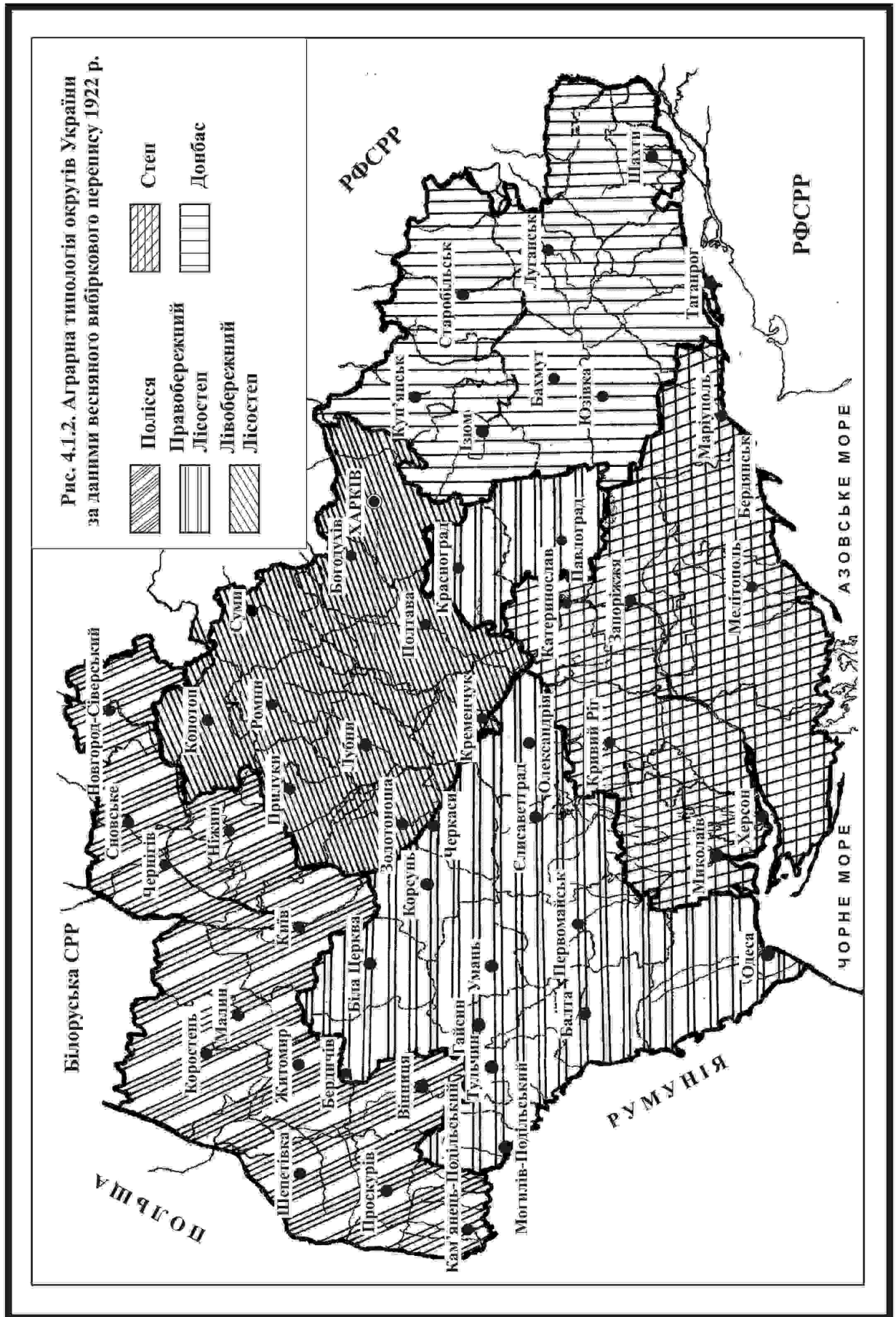
Рис. 5.5.6. Проекція розсіяння округів на площину пари перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1924 р.

Рис. 3.7.7. Розсіяння округів у тривимірному просторі перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1925 р.

Рис. 5.5.8. Проекція розсіяння округів на площину пари перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1925 р.

Рис. 5.5.9. Розсіяння округів у тривимірному просторі перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1926 р.

Рис. 3.7.10. Проекція розсіяння округів на площину пари перших головних компонент за даними вибіркового перепису 1926 р.

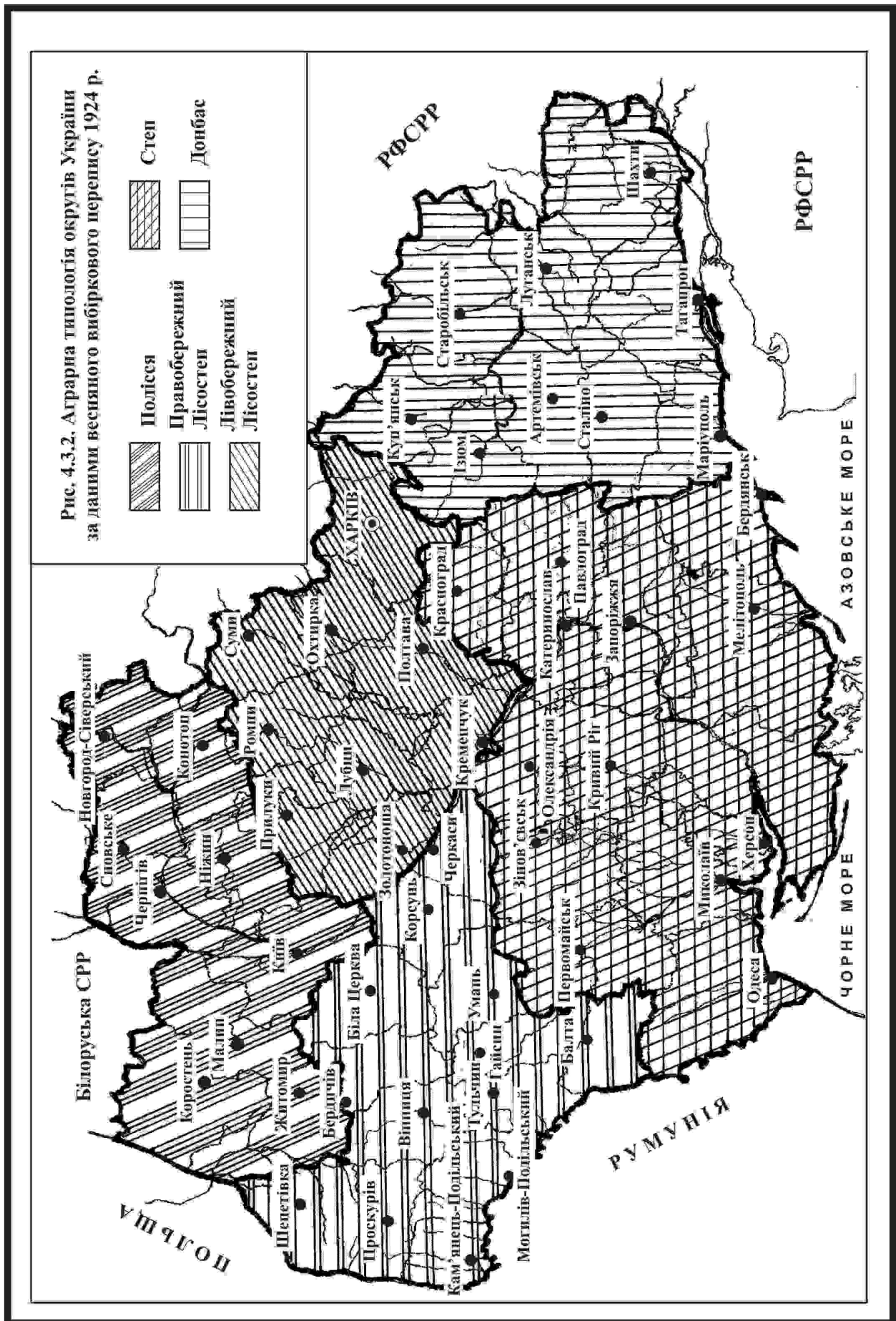

Рис. 4.4.2. Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1925 р.

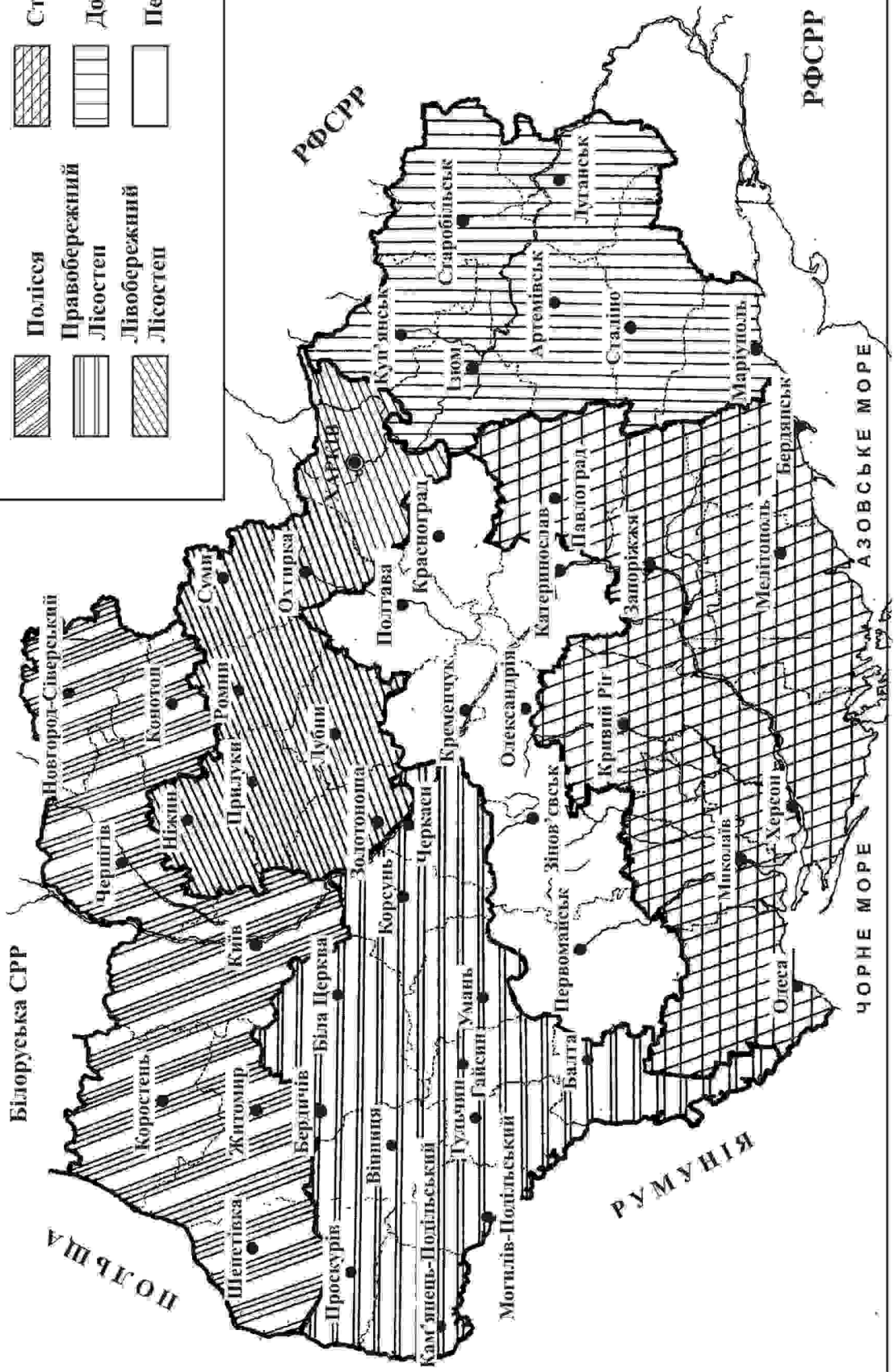
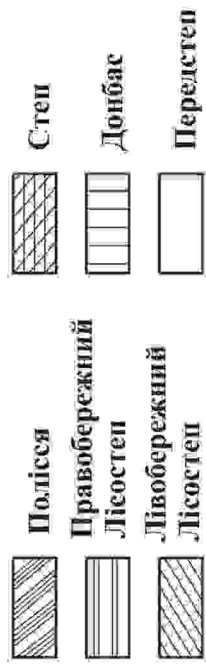

Рис. 4.5.2. Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1925 р.

